This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at http://books.google.com/

B 1,099,584

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN · LIBRARIES ·
THE UNIVERSITY OF MICHIGAN
1817

[illegible]

[redacted]

Nr. 21. ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ Nr. 21.

ՐԱՖՖԻ

ԿԱՅԾԵՐ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՀԱՏՈՐ ԵՒ ՎԵՐՋ

ԵՐԿՐՈՐԴ ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

ՎԻԵՆՆԱ
ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՏՊԱՐԱՆ
1904.

PK
8545
.K13
K2
v.2

Дозволено Цензурою, Тифлисъ, 6 Сентября 1903 г.

ՀԱՏՈՐ ԵՐԿՐՈՐԴ

Ա.

ՎԱՆ

Հասնելով Վան, մենք իջեւանեցինք Այգեստան կոչուած արուարձանում, որ կից է այդ քաղաքին։ Մեզ ընդունեց իր տանը Թաղի նշանաւոր անձինքներից մէկը, որ կոչվում էր վարպետ Փանոս։ Այդ պարոնը արհեստով ներկարար էր։

— Տան տէրը առաջին անգամից երեւաց ինձ բարի եւ ազնիւ մարդ, բաւական վայելչակազմ մարմնով եւ պայծառ դէմքով։ Արեւելքում մարմնի բարեձեւութիւնը շատ անգամ մարդու յառաջադիմութեան պատճառ է դառնում։ Բայց վարպետ Փանոսը, բացի դրանից, ունէր եւ ճարտար լեզու եւ, որպէս երեւում էր, բաւական փորձուած ու խելացի մէկն էր։ Երեւի, այդ էր պատճառը, որ չը նայելով նրա երիտասարդութեանը, նա ընտրուած էր Թաղական խորհրդի անդամ, ուր ծերու-

թիւնը եւ սպիտակ մօրուքը աւելի մեծ նշանակութիւն ունէին, քան խելքը։

Բոլորովին մութն էր, երբ հասանք Այգեստան։

Ասլանը սկսել էր այժմ, որպէս ասում են, ինձ փոքր ի շատէ մարդու տեղ դնել։ Երբ մտանք վարպետ Փանոսի հիւրանոցը, նա իսկոյն ինձ ծանօթացրեց տան տիրոջ հետ, աւելացնելով, թէ իր մանկութեան ընկերներից մէկն եմ եղել եւ այժմ նրա լաւ բարեկամն եմ։ Վարպետը իր սուր եւ թափանցող աչքերով ոտքից գլուխ չափեց ինձ, յետոյ խիստ մտերմաբար յայտնեց իր ուրախութիւնը ինձ տեսնելու համար։

Որպէս երեւում էր, վարպետը նախածանօթ էր Ասլանի հետ, եւ իր տան մէջ հէնց այն գիշեր սպասում էր նրան։ Նա գիտէր եւ այն, թէ որտեղից էր գալիս Ասլանը, այդ պատճառով, երբ նստեցինք, նա մի առանձին խորհրդաւոր եղանակով հարցրեց.

— Ի՞նչու այդքան երկար տեւեց քո ուխտագնացութիւնը...

— Այդպէս պատահեց... պատասխանեց Ասլանը նոյն եղանակով։

— Ցաւում եմ, որ սուրբ Աստուածածինը կատարած պէտք է լինի քո ցանկութիւնը...

— Նա իր ուխտաւորներին անմասն չէ թողնում իր շնորհներից...

— Ուրախ եմ... ասաց վարպետը, դարձնելով աջ կողմի ընչացքը, որ նշան էր նրա սրտի առանձին բաւականութեան։ — Ուրիշ վատ չէր լինի, եթէ խմէինք մի-մի բաժակ օղի ձեր յաջողութեան համար։

— Վատ չէր լինի, — ասաց Ասլանը, — միայն ոչ առանց նախաճաշիկի։ Մենք բաւական սոված ենք։

— Այդ ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, — ասաց վարպետը ժպտելով, եւ դուրս գնաց ընթրիք պատուիրելու։

Ասլանը ձգուեցաւ օթոցի վրայ եւ, բարձի փոխարէն ձախ ձեռքը նեցուկ տալով գլխին, նայում էր առաստաղին, որի մերկ գերանները, հնութիւնից դեղնելով, ստացել էին մոյգ-ծիրանի գոյն, իսկ ճանճերը նրանց վրայ դրել էին միլիոնաւոր սեւ բծեր։ Նա ընկղմուած էր մտածութիւնների մէջ։ Առանց մտածութիւնների չէր եւ ես։ Գալով այդ քաղաքը, թէեւ ծիծաղելի է, բայց պէտք է խոստովանուիմ, որ իմ ամենամեծ բաղձանքներից մէկն այն էր, որ տեսնեմ Վանայ հռչակաւոր կատուները։ — Միթէ այդ տան մէջ կատու չը կայ, — մտածում էի ես, եւ աչքերս անհամբերութեամբ թափառում էին այս կողմ ու այն կողմ։ Չը գիտեմ այստեղ ինչ հոգեբանական մի գաղտնիք կայ, որ շատ անգամ մարդ յանկարծ տեսնում է միեւնոյն առարկան, որի վրայ մի րոպէ առաջ անգիտակցաբար մտածում էր։ Ահա հանդիսաւոր կերպով ներս մտաւ իմ նազելին, բոլորովին սպիտակ, որպէս ձիւն, երկայն մետաքսի նման փափուկ մազերով եւ թաւիշեայ բըթոտ թաթիկներով։ Նա լուռ անցաւ սենեակի միջով, նախ մօտեցաւ ինձ, եւ մի առանձին քնքշութեամբ գանգրահեր գլուխը եւ թաւամազ պոչը քսեց իմ երեսին, յետոյ գնաց բարեւելու Ասլանին։ Շնորհալի կերպով մռմռալով, մի քանի պտոյտներ կատարեց Ասլանի շուրջը եւ ապա նստեց նրա մօտ։ Կարծես, այդ խելացի անասունն էլ էր հասկանում, թէ մեզանից որն էր աւելի յարգանքի արժանի։ Ասլանը սկսեց փայփայել նրա գեղեցիկ գլուխը, մէջքը ու պոչին։ Առաջին անգամ մի զարմանալի երեւոյթ գրաւեց իմ ուշադրութիւնը։ Որքան Ասլանը ձեռքով շփում էր նրա գլուխն ու մէջքը, այնքան

արագ նրա երկար մազերը ծըփխկ-ծըփխկում էին եւ դուրս էին արձակում կրակի ամբողջ փոշի։

— Այդ ինչ է, — հարցրի ես։

— Կայծեր են... պատասխանեց նա եւ սկսեց բացատրել նրանց դուրս ցայտելու բնական պատճառները, թէ որպէս շփումից առաջ է գալիս կրակը։

Բացի կատուից, տանեցիներից ուրիշ ոչ ոք չը յայտնուեցաւ։ Երեխաները, երեւի, քնած էին. նրանց ձայնն անգամ չէր լսւում։ Իսկ կանայք այդ կողմերում օտար տղամարդի աչքին երեւնալու սովորութիւն չունէին։

Այգեստանը արժանի էր իր կոչմանը։ Քաղաքի այդ գեղեցիկ արուարձանը ծառախիտ այգիների բաւական ընդարձակ տարածութիւն է, բաժանուած լայն փողոցներով, որոնց աջ եւ ձախ կողմերում հոսում են առուակներ, հովանաւորուած ուռենի եւ բարդի ծառերով։ Դրսից տները չեն երեւում. ոչ մի լուսամուտ բացուած չէ փողոցի վրայ, բացի գլխաւոր դռնից, որ ներս է տանում դէպի բնակարանը, որ ետեւի կողմից միայն նայում է դէպի այգին կամ պարտէզը։ Ամէն մի տուն կենտրոնացած է իր մէջ, ապրում է իր նեղ առանձնական կեանքով։ Վարպետ Փանոսի տունը նոյնպէս այդ ձեւն ունէր։

Սենեակը, որ որոշուած էր ինձ համար, տան երկրորդ յարկումն էր գտնւում։ Բաւական կոկիկ մի սենեակ էր այդ, երեւի, միայն հիւրերի համար էր պատրաստուած։ Տան մէջ, որքան գեղեցիկ իրեղէններ կային, իբրեւ զարդարանք, բոլորը դրուած էին այստեղ։ Պատուհանների մէջ շարած էին զանազան տեսակ չինական եւ պարսկական ամաններ, ամենահին ժամանակներից մնացած, որոնց շատերը այժմ գործածութիւնից ընկել էին։ Նրանց թւում կային պղնձեայ թասեր, աշտանակներ, ափսէներ եւ մեծ բոլորակ

սինիներ, բոլորը գեղեցիկ քանդակներով։ Կային եւ բազմաթիւ նարգիլէներ ու չիբուխներ՝ երկայն ծխափողներով՝ յասմիկի փայտից կամ Շիրազի կեռասենուց պատրաստուած։ Երեւում էր, որ այստեղ սովորութիւն կար այնքան թուով չիբուխներ ու նարգիլէներ պահել իր տանը, ինչ թուով պատահած ժամանակը հիւրեր կունենային։ Երեւում էին եւ զէնքեր։ Պատերից քարշ էին ընկած զանազան տեսակ պատերազմական գործիքներ, սկսեալ հնագարեան երկաթեայ տապարներից, վահաններից, աղեղնաւորներից եւ զրահներից մինչեւ նոր ժամանակների երկայն նիզակները, ղարաբինաները, ատրճանակները եւ հրացանները։ Դրանց թւում պատերից քարշ էին ընկած տեղային զանազան նուագարաններ՝ սազ, սանթուր, չոնգուր, սրինգ, դափ, թմբուկ եւ այլն։ Երեւում էր, որ տանտէրը ածել եւս գիտէր, կամ դրանք պահվում էին հիւրերի համար։ Այդ բոլոր զարդարանքները լրացնում էին մի քանի պատկերներ, որոնք, ինչպէս թւում էր ինձ, հին դարերի գործ պէտք է լինէին։ Արդեօք ո՞ւմ պատկերներն էին, ես հասկանալ չը կարողացայ, շատ հաւանական էր, որ թագաւորների, իշխանների պատկերներ լինէին, գոնէ այդպէս էին ցոյց տալիս նրանց թէ զգեստաւորութիւնը եւ թէ զէնքերը, որոնք բոլորը հին ժամանակներին էին պատկանում։ Այստեղ ու այնտեղ փունջերով դրած էին չորացրած ծաղիկներ, որոնց մէջ իր գեղեցկութեամբ առաջին տեղը բռնում էր անթառամ ծաղիկը։ Վասպուրականի լեռների ծաղիկները չորանալուց յետոյ եւս պահպանում են իրանց գեղեցկութիւնը։ Ես թողնում եմ ուրիշ մանր-մունր զարդարանքները, որոնց բոլորից երեւում էր, որ վարպետ Փանոսը ոչ միայն լաւ արհեստաւոր էր, այլ եւ կրթուած ճաշակի տէր մարդ էր եւ իրան շրջապատել գիտէր հաղուագիւտ

տաւարկաններով։ Սենեակի պատերը ծեփած էին սպիտակ գաջով, որի վրայ երեւում էին պարսկական ճաշակով նկարուած զանազան տեսարաններ։ Մի տեղ պատկերացրած էր վագրի որսորդութեան հանդէս. մի երիտասարդ, փղի վրայ նստած, երկայն նիզակը ձեռքում բռնած, կռւում էր ամեհի գազանի հետ. շները շրջապատել էին նրան, բայց ոչ մէկը չէր համարձակւում մօտենալ. վագրը իր առջեւի ճիրաններով պատերազմում էր փղի զօրաւոր կնճիթի հետ, երիտասարդը իր նիզակի ծայրը խրել էր նրա կողքը։ Մի այլ տեղ կատարւում էր ս ա լ ա մ ի հանդէս. Արեւելքի թագաւորներից մէկը, շողշողուն գոհարներով զարդարուած, նստած էր փառաւոր գահի վրայ. հարիւրաւոր գլուխներ խոնարհուած էին նրա առջեւ. արքունիքի հաւաքը, գահի մօտ կանգնած, ձեռքը ոգեւորութեամբ բարձրացրած, ճառախօսում էր, գովաբանելով արքայի ողորմածութիւնը եւ չը կատարած սխրագործութիւնները։ Մի տեղ ուժից ընկած, ծերունի մահմեդական էֆէնդին, թիկն տուած թախիշեայ մութաքաներին, պառկած էր փափուկ օթոցի վրայ. նարգիլէյի սաթապատյա ծխափողը թոյլ կերպով մնում էր նրա բերնում. երկու մանկահասակ կանայք փայփայում էին նրա մերկացած ոտները, երրորդը արմաւենու տերեւից կազմուած հովհարով զովացնում էր զառամեալ ծերը։ Մի այլ տեղ չորս սեւամորթ ստրուկներ, կիսամերկ, բոբիկ ոտներով, թեւքերի վրայ տանում էին մի շքեղ պատգարակ, որի մէջ նստած էր նրանց տէրը, նախշուն, ոսկէնկար զգեստներով։ Վերջին երկու պատկերները բոլորից աւելի գրաւեցին իմ ուշադրութիւնը։

Ինձ պատահել էր տեսնել Պարսկաստանի հարուստ հայերի տներում նկարներով զարդարուած սենեակներ, բայց նրանց նկարներին ոչինչ միտք չունէին, պատկերացնում էին

ծաղիկներ, ափսէների մէջ դրած պտուղներ, պարտէզներ եւ սիրուն կանանց դէմքեր ։ Իսկ այստեղ, վարպետ Փանոսի հիւրանոցում, պատկերների մէջ ես խնամ էի անում, կարծես, նրանք գիտմամբ պատուիրուած լինէին։

Սենեակի յատակը թէեւ զուրկ էր տախտակամածից, բայց նրա փոխարէն ծածկուած էր եղէգնեայ փսիաթներով, որոնց վրայ տարածել էին գեղեցիկ պարսկական գորգեր եւ կապերտներ։ Վերջինները տեղային տնային արհեստի արդիւնք էին։ Անկողինները, ծալած, փաթաթած, առանձին-առանձին դրած էին պատերի մօտ։ Նրանց թիւը ցոյց էր տալիս, թէ վարպետ Փանոսը որքան հարուստ պատրաստութիւններ ունէր իր հիւրերի համար, որոնք նրա տնից միշտ անպակաս էին լինում։ Ես ոչ մի վանեցու տանը եւրոպական կարասիք չը տեսայ, իսկ այստեղ կար մի գրասեղան եւ մի քանի աթոռներ, թէեւ նրանց վրայ չէին նստում։

Սենեակի լուսամուտների առջեւ կար պատշգամբի նման մի բան, հովանաւորուած տանձի ու ծիրանի ծառերով ։ Խաղողի որթը ներքեւից վեր էր բարձրացել եւ, փաթաթուելով պատշգամբի սիւներին, տալիս էր նրան կանաչազարդ հովանոցի կերպարանք։ Սենեակում օդը բաւական հեղձուցիչ էր։ Ես, Ասլանին միայնակ թողնելով, դուրս եկայ պատշգամբի վրայ։ Սկսեցի նայել դէպի այգին։ Ծառերը ընկղմուած էին գիշերային մթութեան մէջ. ոչ մի տերեւ չէր շարժվում։ Ամէն ինչ լուռ էր, միայն անհանգիստ ճպուռը իր մերձակայքում եղանակում էր իր միակերպ, տաղտկալի երգը։

Ներքեւում, բակի մէջ, կրակ էր վառվում։ Վարպետի համարեա բոլոր ընտանիքը պտտվում էր կրակի շուրջը։ Այնտեղ, ամառնային օջախի վրայ, մեզ համար կերակուր էին պատրաստում։ Ամառը այգեստանցին եփում է, ու-

տում է եւ պառկում է բաց օդի ներքոյ։ Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս տափակ կտուրների վրայ նստած էին հարեւանները եւ ընթրիք էին վայելում։ Նրանց սեղանը լուսաւորուած էր մի տեսակ արեւելեան տարօրինակ լամպայով, որը շինուած էր փայտից եւ բարձր վանդակի ձեւ ունէր, եւ որի մէջ թռչունի փոխարէն վառվում էր մի ճրագ։ Վանդակի վրայ հագցրած էին բարակ կտաւից սպիտակ շապիկ, որ պահպանում էր ճրագը քամու հոսանքից։

Սովորութիւնները համարեա միեւնոյնն էին, ինչ որ տեսել էի մեր կողմերում։ Ընթրիք էին անում կտուրների վրայ. սեղանների շուրջը բոլորել էին միայն տղամարդիկը, իսկ կանայք ոտքի վրայ սպասաւորում էին, սպասելով, որ տղամարդիկը վերջացնեն, յետոյ իրանք եւս մի բան ուտեն։ Աղջիկները նոյն կտուրների վրայ անկողիններ էին պատրաստում, իսկ մայրերը ճօճում էին անքուն զաւակների օրօրոցները։ Ա՜խ, որքան քաղցր էր կտուրային այդ բացօթեայ կեանքը... որքան անմոռանալի յիշատակներով կապուած էր նա իմ սրտի հետ... Դէպի բարձր նայում ես, քեզ հովանաւորում է պայծառ, աստղազարդ երկինքը, իսկ քո շուրջը տիրում է անսահման, ազատ տարածութիւն, խնկարկուած հազարաւոր բուսականների անուշահոտութեամբ։

Մի քանի կտուրներից երգի ձայն էր լսվում, երգում էին Բաբ մեծի մասին հոգեւոր երգեր։ Աշխարհիկ երգեր շատ չունի այդ ժողովուրդը, եւ ինչ էլ որ ունի, խիստ տխուր են եւ մելամաղձոտ։ Դա ամենապարզ յատկանիշն է յուսահատ ինքնուրացութեան, — երբ մարդու միտքը, հոգին, բաւականութիւն չը գտնելով աշխարհային վայելչութիւնների մէջ եւ զուրկ լինելով նրա ուրախութիւններից, ձգտում է դէպի հոգեւորը, դէպի երկնայինը։ Տեղ-

տեղ ածում էին չոնգուրների վրայ։ Այդ ձայները խիտ թախծալի եղանակով հնչում էին գիշերային լռութեան մէջ, որպէս վշտալի սրտի դառն մրմունջներ։ Վանեցու սեղանի երգն անզգամ խառն է լինում արտասուքի հետ…

Երկար լսում էի ես։ Երբեմն գիշերային խաղաղութիւնը վրդովվում էր խառնաշփոթ աղաղակներով։ Աղմուկը հետզհետէ սաստկանում էր։ Ահա լսելի եղաւ հրացանի խուլ որոտում, եւ իսկոյն տիրեց խորին լռութիւն…

— Էլի կատաղել են անզգամները, — ասաց վարպետը շարունակ իմ մօտից անցնելով։ — Առաւօտեան կամ մի երկու սպանուածներ կունենանք, կամ մի քանի վիրաւորուածներ…

Այնտեղ սպանում էին, իսկ այստեղ հոգեւոր երգեր էին երգում։

Բայց մեր հիւրընկալը, որպէս երեւում էր, միայն աղօթքով բաւականացող մարդկանցից չէր։ Նա մտաւ սենեակը, դրեց Ասլանի մօտ մի շիշ օղի եւ ափսէի մէջ խորոված տարեխ եւ, խլելով սենեակի պատից քաշ ընկած զէնքերից մէկը, կրկին շտապով դուրս եկաւ։

— Ո՞ւր էք գնում, — հարցրեց Ասլանը։

— Մեր թաղում աղմուկ կայ, — գնում եմ տեսնելու ինչ է պատահել, — պատասխանեց նա եւ, մի բան մտաբերելով, կանգ առեց շէմքի վրայ։ — Ձեր անունով նամակներ են ստացուած, — ասաց նա, հանելով ծոցից մի ստուար կապոց եւ ձգելով Ասլանի մօտ։

Նա վազելով ցած իջաւ սանդուղքներից։

Ասլանը լռութեամբ վեր առեց նամակների ծրարները, մօտեցաւ ճրագին եւ սկսեց ուշադրութեամբ կարդալ։ Ես հեռու նստած, հետազօտում էի նրա դէմքի փոփոխակի արտայայտութիւնները։ Նրա միտքը խռովութեան մէջ էր։

Այն հեզ և խաղաղ աչքերը վառվում էին բարկութեան բոցով։ Նա, որ այնքան զգոյշ էր, կարծես, մոռացաւ իմ ներկայութիւնը, և նամակներից մէկը, դեռ չը վերջացրած, նետեց յատակի վրայ, և ձեռքը յուսահատական կերպով տարաւ դէպի ճակատը, բռնեց աչքերը։ Ի՞նչ էր պատահել։ Նրա դողդոջուն շրթունքները մեքենաբար արտասանեցին միայն մի բառ — «Թշուառակա՛ն»... Մի մեծ անյաջողութիւն միայն կարող էր Աղանին այս աստիճան զայրացնել։ Նա կրկին վեր առեց չաւարտած նամակը և շարունակեց կարդալ։ Յետոյ բռնեց ճրագի վրայ և բարակ թուղթը մի վայրկենում մոխիր դարձաւ։ Նա սկսեց կարդալ մնացած նամակները։ Այժմ նրա դէմքը փոքր ինչ խաղաղ էր։ Բայց ճակատի վրայ տակաւին նշմարվում էին կնճիռներ։ Երբեմն նամակը ցած էր դնում և իր յիշողութեան տետրակի մէջ ինչ-որ գրում էր, երբեմն մատների վրայ թուեր էր հաշւում։ Բայց ինձ զարմացրեց մի բան, երբ նա նամակներից մէկի վրայ քսեց մի հեղուկ, և իսկոյն առաջուայ տողերի մէջտեղում յայտնուեցան նոր տողեր՝ բաց-կանաչագոյն տառերով։ Որտե՞ղ էին թագնուած այդ տառերը։ Ես չը համարձակուեցայ հարցնել, երբ նկատեցի, որ նա դեռ ոչ բոլորովին հանգստացած էր։

Նամակները կարդալուց յետոյ, նա բոլորը այրեց։ Այժմ միայն ուշադրութիւն դարձրեց իր մօտ դրած տարեխների և օղիի շիշի վրայ։

— Վանայ տարեխ... որքան ընտանիքներ ապրում են միայն այդ փոքրիկ ձկներով, — բացականչեց նա և սկսեց ուտել։ — Դու չե՞ս սիրում, դարձաւ դէպի ինձ։

Ես ախորժակ չունէի մի բան ուտելու։ Ճանապարհի յոգնածութիւնից սաստիկ ջարդուած էի։ Հանգիստ և երկարատեւ քունը միայն կարող էր փոքր ի շատէ կազդուրել

թեմ։ Բայց Ասլանի հոգը չէր. այդ երկաթի մարդը չը գիտէր թէ ինչ է հանգստութիւնը։ Նա անհամբերութեամբ սպասում էր վարպետին։ Շատ չանցաւ, վերադարձաւ նա եւ, սարած գլուխը իր տեղը դնելով, մի քանի անգամ անց ու դարձ արեց սենեակի մէջ, ինքն իրան կրկնելով. — Անտանելի է... անտանելի է... մինչեւ երբ... համբերութիւներս հատաւ...

— Ինչպէս վերջացաւ ձեր արշաւանքը, — հարցրեց Ասլանը ժպտալով։

— Մինչեւ իմ հասնելը՝ ամէն ինչ վերջացած էր, քրդերը իրանց գործը կատարել էին... պատասխանեց նա, ըզգակի կոճակների մէջ կապոյտ գոյն ստացած ձեռքերը տրոբելով եւ միեւնոյն խօսքերը կրկնելով. — Համբերութիւներս հատաւ... էլ համբերութիւն չը մնաց... մինչեւ երբ...

Ասլանի մեղմ ժպիտը ծիծաղի փոխուեցաւ։

— «Համբերութիւնը կեանք է,» — այդ խօսքը սովորեցրին մեզ մեր պապերը, — ասաց նա, հեգնական կերպով նայելով վարպետի վրայ։

— Այո, բայց ամէն համբերութիւն իր չափն ու սահմանն ունի, — պատասխանեց նա, շարունակելով կապոյտ ձեռքերը տրորել։ — Իսկ մեր համբերութիւնը անզգայ դիակների համբերութիւն է, եւ աւելի ոչինչ։

Ասլանը այժմ լուրջ դէմք ընդունեց։

— Պատմեցէք, բանը ինչումն էր, — հարցրեց նա։

— Ինչպէս, շատ սովորական մի դէպք, որի նմանը համարեա ամէն օր ամէն գիւղի պատահում է, — պատասխանեց վարպետը, նստելով Ասլանի մօտ։ — Այգիներից միրգ էին գողանում։ Թուրք կամ քուրդ գիւղացիները, երբ քաղաքը բան են բերում վաճառելու, գիւղերը, դէպի իրանց

գիւղերը վերադառնալու ժամանակ, սովորութիւն ունեն կողոպտելու հայերի այգիները։ Դա պէտք է մի առանձին բարութիւն համարել, երբ բաւականանում են միայն պտուղներ գողանալով, բայց այդ անիրաւները կտրատում են եւ ծառերը։ Տեսնում ես, ցերեկով լուռ ու մունջ անցնում են այգիների մօտից, նայում են ծառերի վրայ, նկատում են, որ այս ինչ նորահաս կեռասենին, այն ինչ գեղեցիկ տանձենին կարող է ծառայել իրանց կտրած գութանը կամ արօրը նորոգելու, իսկոյն նշան են դնում եւ, գիշերը մտնելով այգին, կտրում են եւ տանում։ Տիրոջ տարիներով խնամած ու հասցրած ծառը ոչնչանում է, այգին այլանդակվում է։ Իսկ որքան ցաւ է պատճառում այդ դժբախտութիւնը խեղճ այգեգործին։ Ես տեսել եմ ընտանիքներ, որոնք, օրերով նստած իրանց սիրելի ծառերի կտրած բուների մօտ, լաց են եղել, սուգ են կատարել, որպէս սպանուած որդու գերեզմանի վրայ։

Պատահած անցքը, որքան վարպետի համար վրդովեցուցիչ էր, նոյնքան Ալլանը սառն կերպով վերաբերուեցաւ։ Այդ երկրում կարգից դուրս բան չէր, որ մէկը աշխատասէր է, ծառեր է տնկում, այգի է մշակում, պտուղներ է հասցնում, — իսկ միւսը ծոյլ է, անկիրթ է, սովորել է միայն բռնութեամբ յափշտակել ուրիշների աշխատութեան արգիւնքը։

— Փոխանակ իրանք լաց լինելու, լաւ չէ՞ր լինի, որ կտրողներին լացացնէին, — ընդհատեց Ալլանը վարպետի խօսքը։

— Լաւ կը լինէր, — պատասխանեց վարպետը խորին կերպով հոգւոց հանելով, — Բայց այդ դժուար է... շատ դժուար է... Նրանց կողմումն է վայրենի ուժը... Նրանց կողմումն է անպատիժ բարբարոսութիւնը... Մեր ձեռքերը

կապել են, իսկ նրանցը բաց թողել... Մեր ձեռքում մի փայտի կտոր անգամ չեն թողել, իսկ նրանք սուր են կրում... Մենք զրկուած ենք ամենապաշտպանութեան ամեն միջոցներից։ Եթէ այգետէրը մի ամենափոքր ընդդիմադրութիւն ցոյց տայ, եւ թոյլ չը տայ, որ իր ծառը կտրեն, հաւատացած եղէք, որ միւս գիշերը կը մտնեն նրա տունը եւ նրա պարանոցը կը կտրեն։ Եւ այս տեսակ չարագործները կը մնան անպատիժ, որովհետեւ այս տեղ հայի գլուխը մի ոչխարի գլխի չափ արժէք չունի։

— Եթէ ամեն հայ իր սենեակում այդպէս զէնքեր ունենար, էլ նրա գլուխը չէին կտրի ոչխարի գլխի նման, — նկատեց Ասլանը։

— Այո, եթէ ունենար... պատասխանեց վարպետը վրդովուած ձայնով։ — Բայց հայը երբ երկու ղուրուշ ունի, միշտ մտածում է այդ բանի վրայ, թէ ինչ գնեմ ու ինչ ծախեմ, որ երկուսը երեք դարձնեմ։ Նա այլ եւս ուրիշ բանի վրայ չէ մտածում։ Եւ կառավարութիւնը սովորել է նրան միշտ այդպէս տեսնել, եւ երբ նրա ձեռքում մի զէնք է նկատում, իսկոյն խլում է ասելով. "այդ քո գործը չէ, գնա քո արշինով պարապուիր„... Եւ հայը մնում է, որպէս մի անպաշտպան ոչխար, քրդի եւ տաճկի ձեռքում։ Նրա հունձքի արտերը այրում են, նրա այգիները կտրատում են, եւ տէրը կանգնած, ձեռքերը փակած, միայն բաց աչքերով նայում է ու ախ քաշում...

— Միթէ այդ աստիճան անարդար է կառավարութիւնը, — հարցրի ես։

— Ի՞նչ կառավարութիւն։ Այստեղ կառավարութիւն չը կայ, այստեղ կան միայն կեղեքիչ եւ բռնակալ կառավարիչներ, որոնք միեւնոյն բարբարոսութիւններն են գործ դնում։ Լսեցէք, ես ձեզ կը պատմեմ մի փաստ, որից

կարելի է հասկանալ, թէ ինչ պտուղներ են մեր կառավարիչները։ Մեր քաղաքը վաղուց անտի զինուորանոց չունէր։ Զինուորներին սովորաբար բաժանում էին շրջակայ գիւղերի հայոց տներում, եւ ամէն մի ընտանիք պարտաւոր էր մի քանի զինուորներ պահել։ Կարող էք երեւակայել, թէ ինչ բան է անկարգ բաշիբոզուկը հայ ընտանիքի մէջ։ Նա իրան կատարեալ տան տէր է համարում եւ թոյլ է տալիս ամէն տեսակ կամայականութիւն։ Գիւղացիները, չը կարողանալով համբերել, դիմեցին նահանգապետ փաշային, խոստացան, թէ իրանց ծախքով պատրաստ են քաղաքի մօտ մի զինուորանոց կառուցանել, միայն թէ ազատուին իրանց անկարգ հիւրերից։ Փաշան ընդունեց։ Հաւաքուեցան, խորհեցին, հաշուեցին շէնքի ծախքերը եւ, բաժանելով իրանց մէջ, վճարեցին ամբողջ գումարը։ Փողերի մեծ մասը գրաւ ու նրա կոկորդն անցաւ, եւ վերջը շէնքի բոլոր փայտեղէնները դարձեալ գիւղացիների այգիներից կտրեցին։

— Ձրի՞։

— Այո, ձրի։ Եւ մեծ անզգամութիւնը նրանումն էր, որ տապարը ծառի տիրոջ ձեռքը տալով եւ, նրա գլխին ծեծելով, հէնց իրան՝ տիրոջն էին ստիպում կտրել իր սիրելի ծառը, որպէս դանակը հօր ձեռքը տալով, ստիպում են կտրել սիրելի որդու պարանոցը։

— Ապա ինչ էին շինում ձեր քաղաքի սրբազան առաջնորդը եւ ձեր էֆէնդի աղաները։ Ի՞նչու ժողովրդի այդ պատուելի ներկայացուցիչները չը բողոքեցին։

— Հէնց այդ էֆէնդի աղաներն էին կտրել տալիս ծառերը, որովհետեւ, նրանց գլխաւորները կապալով յանձն էին առել շէնքը կառուցանելու։ Իսկ սրբազան առաջնորդը նրանց բարեկամն էր...

— Հիմա ինչ էք կարծում, ո՞վ է մեղաւորը։

— Ի հարկէ մերոնք, — մեր ժողովրդի ներկայացուցիչները, — որ աւելի վնասակար են քան թէ թուրքը ու քուրդը։

Այանը եւ վարպետը դեռ երկար խօսում էին։ Ես արդէն սկսել էի ձանձրանալ, եթէ չամաչէի, կը պառկէի եւ կը քնէի։ Աչքերս դժուարութեամբ էին բացվում, գլուխս այնքան ծանրացել էր, կարծես, արճիճով լցուած լինէր։
— Ի՛նչ մի առանձին բաւականութիւն են գտնում այդ անտակ վիճաբանութիւնների մէջ, — մտածում էի ես, — միշտ միեւնոյն խօսքերը, միշտ միեւնոյն գանգատութիւնները. մէկը հարստահարուած է, միւսը հարստահարող է. մէկը հալածուած է, միւսը հալածող է, ի՛նչ պէտք է անել, որ նեղեալների դրութիւնը աւելի բարւոքուի, ի՛նչպէս պէտք է թեթեւացնել ճնշուածների ծանր բեռը եւ այլն։ Կարծես, դրանք այն մեծ Աստուածորդու աշակերտներն լինէին, որ հրաւէր կարդաց նեղուած մարդկութեան՝ ասելով. «Եկայք առ իս ամենայն նեղեալք եւ ծանրաբեռնեալք եւ ես հանգուցից զձեզ»։

Ընթրիքի սեղանը, վերջապէս, ազատեց ինձ նրանց խօսակցութիւններից. վիճաբանութեան թելը ընդհատուեցաւ։ Վարպետի տան սպասաւորները նրա գործարանի աշակերտներն էին։ Ներս մտան մի խումբ զանազան հասակի պատանիներ, իւրաքանչիւրը ձեռքում մի բան բերելով, — մէկը աղ, միւսը հաց, երրորդը գինի, չորրորդը կերակուրներ, — մի խօսքով, ինչ որ պատրաստուած էր, բոլորը միանգամից դրուեցաւ սեղանի վրայ։ Նրանց տեսնելով, ես բոլորովին սթափուեցայ, այլեւս չէի նիրհում, մանաւանդ երբ նկատեցի, որ այդ չարաճճիները մի առանձին հեգնութեամբ էին նայում իմ վրայ։ Մէկը նրանցից մինչեւ անգամ գիտմամբ կոխեց իմ ոտքը։ Բայց ես աւելի պատճառներ ունէի նրանց

վրայ ծիծաղելու։ Բոլորի ձեռքերը, սկսած մատներից մինչեւ արմունկները, կապոյտ գոյն ունէին. կապոյտ գունով ներկուած էին եւ նրանց երեսներն ու քթերը։ Հեշտ բան չէր ներկարարի աշակերտ լինել եւ չը թաթախուել ներկերի մէջ։ Բայց ես... ես ում աշակերտն էի... իմ ձեռքերն ինչ գունով պիտի ներկուէին... Այդ հարցերը իմ գլխում ծագելու ժամանակ՝ ես ամբողջ մարմնով դողում էի...

Ընթրիքից յետոյ ես խնդրեցի վարպետից, որ ինձ մի տեղ ցոյց տային քնելու։ Նա իսկոյն հրամայեց աշակերտներից մէկին, եւ նա ինձ համար անկողին պատրաստեց միեւնոյն սենեակում, ուր մեզ ընդունել էին։ Տնային բարեկեցութեան գլխաւոր յատկանիշներից մէկը երեւում է անկողնի մաքրութիւնից։ Ես այն տեսակ անկողին չէի տեսել իմ կեանքում։ Գլուխս փափուկ բարձի վրայ դնելը եւ աչքերիս փակուելը՝ միեւնոյն րոպէում կատարուեցան։

Գիշերուայ կէսին ես զարթեցայ. սաստիկ ծարաւ էի։ Վանայ աղի տարեխը ուտելը հեշտ բան չէ, այն եւս գիշերը։ Բայց մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ տեսայ, որ Աղամը դեռ քնած չէր։ Նա նստած էր աշտանակի հանդէպ, որի վրայ վառվում էր իւղային ճրագը։ Ինչ-որ գրում էր։

— Այդ ինչ ես գրում, — հարցրի նրանից։

— Նամակները, — պատասխանեց նա։ — Վաղը առաւօտեան մեր թղթատարը մեկնելու է...

Արդեօք դէպի ո՞ր կողմը, արդեօք ո՞ւմ պէտք է նամակ տանէ, — այդ մասին նա ոչինչ չը խօսեց։

— Եթէ Ոստանդին գրելու լինես, իմ կողմից ողջունիր, — խնդրեցի նրանից։

— Լաւ, — ասաց նա եւ շարունակեց իր գործը։

Ես նկատեցի, նա չէ ուզում, որ ես նրան խանգարեմ։ Լուռ կացայ։ Քունը փախաւ իմ աչքերից։ Անկողնիս մէջ

պառկած, մի առանձին ապշութեամբ նայում էի Ալմնի վրայ: Նա երևում էր ինձ որպէս մի մարմնացած գործունէութիւն: Բայց ինչ նպատակի համար էր գործում այդ անխոնջ, միշտ պատրաստ ուժը, — ես հասկանալ չէի կարողանում: Փետուրեայ գրիչը երբեմն թղթի վրայ սլանում էր, որպէս նրա սրաթռիչ միտքը, իսկ երբեմն նա շարժվում էր դանդաղ, շրջանկատ կերպով, որպէս հետամուտ զգուշութիւն: Եթէ ես վեր առնէի այն նամակներից մէկը, անտարակոյս, կարդալ չը պիտի կարողանայի, թէև նրանք գրուած էին հայոց տառերով և հայերէն լեզուով: Գրելու այդ ձևը ես յետոյ սովորեցի, — դա պայմանական մի ձև է, որ միայն նամակի գրողին և ստացողին է յայտնի:

Ալմնը գրում էր: Ես շարունակում էի նայել նրա վրայ, և միևնոյն ժամանակ զանազան մտածութիւններ զբաղեցնում էին իմ անփորձ գլուխը: Այդ մտածութիւնները այնքան խառն, այնքան անկապ էին, որ անկարելի էր նրանցից մի որոշ եզրակացութիւն դուրս բերել: Իմ երևակայութեան մէջ, որպէս անրջական տեսիլքներ, պատկերանում և դարձեալ աներևութանում էին այն փոփոխութիւնները, թէ որքան անգամ և որպիսի տարբեր կերպարանքներով այդ խորհրդաւոր երիտասարդը յայտնուել էր ինձ: Երբեմն տեսնում էին նրան արքայական մինարէթում, այն ամայի, մշտադալար անտառների մէջ, իր աւազակային խմբով, բոլորած բազմաթիւ փայտակոյտի շուրջը, անքուն սպասում էին, որ գիշերային խաւարը թանձրանայ, որ ճանապարհների անցուդարձը դադարի, որ մարդիկ հանգստանան խաղաղ քնով, — իսկ իրանք կատարեն մի խաւար գործ ... Երբեմն տեսնում էի նրան նոյն արեղայական կերպարանքով, որպէս երևաց ինձ «Կաթնաղբիւրի» ձորում: Հանդարտ, չափաւոր քայլերով անցաւ նա իմ մօտից և,

Իբրեւ մի խարուսիկ ուրուական, անյայտացաւ ժայռերի մէջ, կարծես, եւ այժմ լսում էի նրա այն տխուր, անապատական երգը, որ դուրս կոչեց պառաւ կախարդին փոքրիկ Հիւքրիի հետ տերեւախիտ թփերի միջից։ Երբեմն տեսնում էի նրան վանքի միանձնուհու հագուստով, Եզիդիների իշխանի վրանում։ Գեղեցիկ Թութին, վրանի վարագոյրի ետեւից, սիրաբորբոք աչքերով նայում էր նրա վրայ, առանց հասկանալու, որ այդ անգութ, խաւարարդ երիտասարդի սրտում կնոջ սիրոյ համար տեղ չէր մնացել։ Երբեմն տեսնում էի նրան «Գժի» տանը, կարծես, եւ այդ րոպէում ներկայանում էր ինձ այն զայրացած դէմքը, թէ ո՞րպիսի խորին վրդովմունքով լսում էր նա բարեսիրտ քահանայի տխուր պատմութիւնները՝ հոգեւոր առաջնորդի անկարգութիւնների մասին։ Իսկ այժմ տեսնում էի նրան մի օտարոտի արհեստաւորի տանը։ Այստեղ նա բժիշկ էր, եւրոպական բարձր ուսում ստացած բժիշկ, եւ ինձ հրամայել էր թաքցնել իր հայութիւնը։ Ինչու էր նա փախչում հայ անունից, ինչու էր նա այդպէս, տեղերի եւ հանգամանքների համեմատ, անդադար կերպարանափոխ լինում։ — Ահա այդ գաղտնիքը երկար զբաղեցնում էր իմ միտքը եւ ես մի որոշ եզրակացութեան հասնել չէի կարողանում։

Մի բան, որ աւելի պարզ կերպով նկատում էի, սկսեալ այն օրից, որ ճանապարհորդում էի Ասլանի հետ, այն էր, որ նրա խորհրդաւոր տեսակցութիւնները, ամեն տեղ եւ ամեն դէպքում, այնպիսի անձինքների հետ էին լինում, որոնք բողոքում էին երկրի ընդհանուր անկարգութեան դէմ։ Եւ այդ մարդիկ, զանազան ցեղերի պատկանող անձինքների մէջ, կարծես թէ, տարածուած էր մի գաղտնի թել, որ կապում էր բոլորի սրտերը, բոլորի կամքերը միմեանց հետ։ Բայց ում ձեռքումն էր գտնվում այդ թելի

ծայրը, ով էր դարձնում բոլորի կամքերը դէպի մի որոշ նպատակ, — այդ գաղտնիքը և մինչև այսօր մնաց ինձ համար անյայտ։ Կարօն, Ասլանը, Օրսոյը և նրանց բոլոր համախոհները մի-մի գործիքներ էին, որ բաղկացնում էին մի բաւականին բաղադրեալ մեքենայի կազմուածքը։ Բայց այն ինչ զօրութիւն էր, որ պտըտեցնում էր այդ մեքենան և նրան ընթացք և ուղղութիւն էր տալիս։ — Դա, որպէս ինձ թւում էր, այն գերագոյն տիրապետող Ոգին էր, որ ինքը զօրութիւն ունի անյայտութեան մէջ, որ իրան պահում է անմատչելի. իսկ իր հզօր, աներևոյթ ձեռքով կառավարում է մարդկանց սրտերը, մարդկանց մտքերը, և նրանց ուղղութիւն է տալիս...

Ասլանը վերջացրել էր նամակները. նա այժմ սկսել էր կնքել ծրարները։ Ճրագի լոյսը խիստ աղօտ կերպով լուսաւորում էր նրա գունաթափ դէմքը։ Նա հագած ունէր մի սևակ գիշերային խալաթ, և սենեակում տիրող տօթի պատճառով, կոճակները թողել էր արձակ։ Շապիկի կիսաբաց օձիքից երբեմն երևում էր նրա մերկ կուրծքը։ Այն լայն, զօրաւոր կուրծքի վրայ նշմարւում էի ես մի ընդարձակ սպի, որը, շատ հաւանական էր, մնացել էր հրացան գործիքից։ Ես մի առանձին ուշադրութեամբ նայում էի այն նշանի վրայ։ Չը գիտեմ, ինչու վէրքը, սպին միշտ իմ մէջ հետաքրքրութիւն էր զարթեցնում։ Երևի, նրա համար, որ նա պարունակում էր իր մէջ մարդու կեանքի մի նշանաւոր արկածի յիշատակները։ Դուցէ այդ էր պատճառը, երբ նա ծրարները կողպեց պահարանի մէջ, որ առաւօտեան յանձնէ թղթատարին, և երբ մտաւ իր համար պատրաստած անկողինը, ես մտածեցի գոհացնել իմ հետաքրքրութիւնը։ Բայց Ասլանը տարօրինակ բնաւորութիւններից մէկն էր։ Որքան նա այնքան քաղցր էր, որ, կարծես թէ, չըթուն-

ներից մէջը էր կաթում, իսկ երբեմն այն աստիճան ժանտ էր, որ, կը կարծէիր թէ, աչքերից, երեսից լեղի էր թափւում։ Այդ րոպէներում լաւ էր չը խօսել նրա հետ։ Բայց ես համբերել չը կարողացայ եւ համարձակուեցայ հարցնել, թէ այն ինչ վէրքի՞ նշան է, որ երեւում է նրա կուրծքի վրայ։

— Ինչո՞ւ ես հարցնում, — մաղձոտ կերպով կտրեց իմ խօսքը։

— Այնպէս... ուզում եմ իմանալ...

— Դրանից ի՞նչ օգուտ քեզ։

Ես լուռ կացայ։ Նա նկատեց, որ ես վշտացայ, ուստի մեղմ կերպով ասաց ինձ.

— Ոչ ով իրաւունք չունի ուրիշի գաղտնիքների մէջ մտնել։ Եթէ դու հարցնէիր, թէ ինչպէս է կազմուած իմ կուրծքը, ո՞ր կողմումն է գտնվում իմ սիրտը եւ ինչ պաշտօն է կատարում, կամ ո՞րպէս են դասաւորուած իմ թոքերը, — ես բոլորը կը բացատրէի քեզ, որովհետեւ դրանից մի բան կը սովորէիր։ Բայց գիտենալ իմ կուրծքի վրայ մի ծուատուած անցքի պատմութիւնը, — դա, կարծեմ, մի առանձին օգուտ չի բերի քեզ։

Ես աւելի վիրաւորուեցայ, ասելով.

— Դու միշտ համարել ես ինձ մի երեխայ, մի յիմար եւ ագէտ երեխայ, որի հետ բացի կատակներից, ուրիշ բան չէ կարելի խօսել։

— Ես կատակ չեմ անում։ Բայց դու այնքան խելացի էլ չես, որքան կարծում ես...

Բ.

ՓԱՆՈՍԻ ԳՈՐԾԱՐԱՆԸ

Գիշերը անցուցի անհանգիստ, տենդային դրութեան մէջ։ Առաւօտեան զարթեցայ խիստ ուշ։ Ալանը սենեակումը չէր. չէր երեւում եւ վարպետ Փանոսը։ Ես ինձ բաւական թոյլ էի զգում. մարմինս կոտրատւում էր, իսկ գլխիս մէջ տիրում էր մի տեսակ թմրութիւն, մի տեսակ մառախուղ։ Գիշերուայ բոլոր անցքերը երեւում էին ինձ իբրեւ մի երազ։ Կոկորդիս մէջ ցաւ էի զգում եւ, նայելով հայելու մէջ, տեսնում էի պարանոցիս վրայ բաց-կապտագոյն բծեր։ Ճակատս բուրում էր դեղօրայքի հոտով։ Երեւում էր, գիշերը Ալանը իմ վրայ գործ էր դրել բժշկական միջոցներ։

Վարպետի գործարանի փոքրիկ աշակերտներից մէկը ջուր բերեց, լուացուեցայ, հագնուեցայ եւ դուրս եկայ պատշգամբի վրայ։

Այստեղից բացուեցան իմ աչքին հրաշալի տեսարաններ. երեւում էին շրջակայ լեռները իրանց գեղեցիկ հովիտներով, երեւում էր քաղաքը իր կրկնակի պարիսպներով ու աշտարակներով, երեւում էին քաղաքի բարձր, սիւնաձեւ մինարէթները եւ հայոց եկեղեցիների գմբէթները. երեւում էր միջնաբերդը իր ահագին, հսկայական կերպարանքով, — երեւում էր ծովը իր մանիշակագոյն հարթ տարածութեամբ։ Իմ սիրտը տրոփում էր անհամբերութիւնից, թէ երբ պէտք է մօտից, շատ մօտից տեսնեմ այդ բոլորը։ Գի-

չերով հասած լինելով Այգեստան, ես դեռ ոչինչ չէի տեսել։ Իրաւ, գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ էր քաղաքի այդ ծառազարդ արուարձանը։ Այգիների ծառերը, ծանրաբեռնուած գոյնզգոյն պտուղներով, առաւօտեան լուսով աւելի սքանչելի էին երեւում, քան թէ գիշերը։ Արեգակը հակում էր վերեւից։ Այժմ նրա լոյսի երկինքից գիշերային ցողերը ցամաքել էին կողոպտելուց։ Այժմ հերթը հասել էր ցերեկուայ ցողերին։ Ահա ճնճղուկների ահագին երամը խառնաձայն աղմուկով իջաւ ծիրանի ծառի վրայ։ Նրա տերեւախիտ ճիւղերը թեքուեցան այդ փոքրիկ աւազակների ծանրութեան ներքոյ։ Ճլվլում են, ստոստում են եւ ուրախ, յաղթական աղաղակներով, կտցահարում են իրանց քաղցր, հիւթալի աւարը։ Հեռուից ձայնում է այգեպանի ճօճանակը, եւ չարաճճի խումբը միանգամից թողնում է ծառը։ Ի՛նչ զանազանութիւն քրդերի եւ այդ անմեղ արարածների մէջ։ Երկուսն էլ ապրում են ուրիշի վաստակով։ Բայց ճնճղուկները աւելի բարեխիղճ են. դրանք գոնէ չեն ոչնչացնում ծառերը։ Այդ համեմատութիւնն էի անում, երբ վերադարձաւ Ասլանը։ Նրան տեսնելով, ես մոռացայ ամենը։

— Ես չը կամեցայ քեզ զարթեցնել, լաւ է, որ վեր ես կացել, — ասաց նա բժշկի եղանակով, որ մի անծանօթ հիւանդի մօտ այցելութիւն է գործում։ — Մօտ եկ, տեսնեմ։

Ես մօտեցայ։ Նա սկսեց քննել իմ կոկորդը։

— Փոքր ինչ ուռույց է գոյացել, բայց շուտով կանցնի, — ասաց նա, տալով ինձ մի ինչ-որ հեղուկ եւ մի օծանելիք, եւ պատուիրելով, որ առաջինով ներսից ողողեմ կոկորդս, իսկ երկրորդը դրսից քսեմ։

— Այդ քաղաքում բժշկութիւնդ նախ իմ վրայ փորձեցիր, — նկատեցի ես ծիծաղելով։

— Ոչ, այս րոպէիս մի հիւանդի մօտից եմ գալիս, — պատասխանեց նա իր սովորական սառնութեամբ, — բայց խեղճը հազիւ թէ կապրի։

Նա վեր առեց իր եւրոպական լայնեզրեայ գլխարկը եւ հեռացաւ, պատուիրելով ինձ հանգիստ մնալ եւ տնից դուրս չը գալ։ Ես մնացի սենեակի մէջ միայնակ։

Երեւում էր, որ վարպետ Փանոսը տանը չէր, եթէ ոչ նա կը գար ինձ տեսնելու։ Որդու փոխարէն եկաւ մայրը։ Դա այն ճարպիկ, լեզուանի եւ աչքաբաց կանանցից մէկն էր, որ իր ընդունակութիւններով պղծում է, ծառայութեան է տալիս տղամարդի անունը, եւ ամբողջ գաւառները հասարակութեան մէջ ճանաչւում են միայն մօր անունով։ Նրան կոչում էին Սանամ, եւ վարպետ Փանոսը մօր անունով կոչւում էր Սանամի տղայ։

Նա մօտեցաւ ինձ այդ խօսքերով.

— Լսեցի, հիւանդ ես, որդի, ո՞ր անդդ է ցաւում, որդի, սառում ես, կոկորդդ ուռել է, սուրբ Տիրամայրը փարատութիւն տայ։ Ես հիմա կը լաւացնեմ, մի վախիր. հէնց որ մատս դնեմ, մի քիչ հուփ տամ, Աստուծոյ շնորհքը կը լաւանայ։ Անցեալ օրը մեր հարեւանի տղան էլ այսպէս էր, հէնց որ ձեռքս դիպաւ, իսկոյն լաւացաւ։

Պառաւն էլ ուզում էր նորից խեղդել ինձ։ Ես, ի հարկէ, քաղաքավարութեամբ մերժեցի նրա բժշկական հնարները, յայտնելով, որ բոլորովին առողջ եմ զգում ինձ։ Բայց նա դարձեալ չը հանգստացաւ, զգուշացնելով ինձ, թէ քաղաքում «կարմիր հող» կայ, շատերի կոկորդը ուռչում է, շատերը մեռնում են, եւ միայն չափահասները ազատվում են այդ «պատուհասից», իսկ երեխաների մէջ մեծ կոտորած է պատճառում։ — Այսու ամենայնիւ, — վերջացրեց նա իր խրատները, — զգուշութիւնը լաւ

բան է, — եւ խորհուրդ տուեց այցելել իր որդու գործարանը։

Ես զարմանում էի. ինչ փրկարար ազդեցութիւն կարող էր ունենալ ներկարարի գործարանը՝ "կապոյտ հազի" կամ իմ կոկորդի ուռոյցքի վրայ։ Այդ մասին պառաւը ոչինչ չը բացատրեց ինձ։ Իսկ ես հետեւեցի նրա խրատին, միայն այն մտքով, որ առիթ ունենամ տեսնելու գործարանը։

Երբ պառաւի հետ ցած իջանք սանդուղքներից, բակում մեզ հանդիպեց վարպետ Փանոսի կինը։ Նրա երեխաները — մինը տղայ միւսը աղջիկ — մօր փէշից բռնած, տրտնջում էին եւ ինչ-որ ուզում էին։ Ինձ տեսնելով, երկուսն էլ շնորհալի դէմք ընդունեցին։ Որքան գեղեցիկ էին այդ մի զոյգ հրեշտակները, կայտառ, առողջ եւ մաքուր։ Երեխայի մաքրութիւնից կարելի է գաղափար կազմել եւ մօր մաքրասիրութեան մասին։ Վարպետի երրորդ որդին, բոլորից մեծը, գրքերը թեւի տակ առած, տանից դուրս էր գնում։ Երեւի, գնում էր մի տեղ սովորելու։ Երբ նա հեռացաւ, երկու փոքրիկները նորից սկսեցին տրտնջալ։

Նրանց մայրը մօտեցաւ ինձ եւ գլխով լռութեամբ ողջունեց։ Նա թէեւ չը խօսեց իմ հետ, բայց իմ հասակին նայելով, երեսը չը ծածկեց։ Ճակատը զարդարած էր ոսկիներով, իսկ պարանոցը եւ կուրծքը՝ մարջանի խոշոր շարքերով։ Այդ բոլորը մի առանձին փայլ էր տալիս նրա սիրուն, համակրական դէմքին։ Ժիր տանտիկնոջ յատուկ սովորութեամբ՝ նա իր բաւական նուրբ գործուածներից պատրաստուած զգեստների վրայ հագել էր լայն, երկար, կարմիր շապիկ, որ իջնում էր մինչեւ ոտները։ Այդ հագնում են գործի ժամանակ, որ միւս հագուստները չը կեղտոտուեն։

— Ինչու չես խօսում, — հարսին իրաւունք տուեց պառաւ սկեսուրը, — դա էլ քո եղբայրն է։

Հարսի բերանը դարձեալ չը բացուեցաւ, որովհետեւ քաղաքավարութիւնը պահանջում էր, որ ես սկսէի խօսակցութիւնը։ Բայց ես կին առած չը լինելով, կանանց հետ խօսելու ամենեւին շնորհք չունէի։ Որոնում էի մի բան՝ ասելու համար։ Երեխաների տրտունջը ազատեց ինձ, նիւթ տուեց իմ խօսակցութեանը։ Ես հարցրի.

— Ինչու՞ են տրտնջում դրանք։

— Ուզում են եղբօր հետ գնալ։

— Կարդալու՞։

— Ի՞նչ կարդացող պտուղներ են. կը գնան այն տեղ, կը խաղան, եղբօրն էլ կը խանգարեն, վարժապետին էլ։

— Ո՞վ է վարժապետը։

— Տէր Եղիշէն։

Նա դպրոց ունի։

— Ունէր, բայց փակեցին... Այժմ, այնպէս, իմ որդու եւ մի քանի բարեկամների մանուկների հետ օրեկան մի քանի ժամ պարապում է։

Իմ խօսակցութեան պաշարը սպառուեցաւ։ Մտածեցի հարցնել երեխաների անունները։

— Ի՞նչպէս է մեծի անունը։

— Հայկ։

— Փոքրի՞նը։

— Արամ։

— Իսկ այդ սիրուն աղջկա՞նը։

— Շամիրամ։

— Պատմական անուններ են, — նկատեցի ես, ինքս էլ զարմանալով իմ գիւտի վրայ։

— Թագաւորների անուններ են, — աւելացրեց պառաւը։ — Որդիս շատ անգամ պատմում է երեխաներին այդ թագաւորների գործերը, ասում է, որ ամեն մէկը պէտք է գիտենայ, թէ ով էր իր անուան տէրը։

Տիկինը, ինչպէս երեւում էր, շատախօս էր։ Առաւօտ էր. տնային գործերը կոչում էին նրան։ Մեր թեթեւ խօսակցութիւնը նա աւելի գործնականի փոխեց, ասելով, որ ճանապարհից ու հեռու անցից ենք եկել, խնդրեց, որ մեր սպիտակեղէնները, թէ իմ եւ թէ Աղանինը, ուղարկեմ, որ լուանալ տայ, որովհետեւ տանը այդ օրը լուացք էին լուանալու, եւ աւելացրեց, եթէ կարկատելու մի բան կայ, նոյնպէս ուղարկեմ։

— Ձեր տունն է, եղբայր, — ասաց նա, — մի ամաչէք, ինչ որ պէտք ունէք, կարող էք պահանջել, որպէս ձեր մօրից եւ քրոջից։

Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի։ Նա հեռացաւ։ Երեխաները այժմ հանգիստ էին։ Նրանք կարծես, մոռացան մեծ եղբօրը, եւ երկուսն էլ ուրախանալով վազեցին կատուի փոքրիկ ձագի ետեւից, որ նոյնպէս վազվզում էր բակում։ «Դրանք էլ են սիրում Վանայ կատուներին, որոնց ճագերը կայծեր են արձակում», — մտածեցի ես։

Թէ մեր կողմերում, թէ այստեղ, հիւրի համար մի առանձին յարգանքի եւ մեծարութեան նշան է համարւում, երբ տանտէրը ցոյց է տալիս իւր տնային տնտեսութիւնը։ Այդ պատճառով ես սիրով ընդունեցի պառաւի առաջարկութիւնը, երբ նա հրաւիրեց տեսնելու իրանց տնտեսութիւնը։ Նախ տարաւ ինձ մառանը։ Դա մի ստորերկրեայ ներքնատուն էր, որ ամառնային տապիկ օդի ժամանակ եւս պահպանում էր իր մէջ խիստ ախորժելի զովութիւն։ Այստեղ, մի կողմում, կիսով չափ յատակի մէջ թա-

դուած, մէկը միւսի մօտ շարուած էին գինու կարասները։

— Այդ բոլորը մեր այգիներից է, — ասաց պառաւը անմեղ պարծենկոտութեամբ։ Միւս կողմում, զանազան փոքրիկ թակոյկների (տուճիկ) մէջ կարգով դրուած էին՝ իւղ, պանիր, մեղր, աղ դրած տարեխ եւ զանազան տեսակ թթուներ խաղողից, բոխիից եւ պէսպէս միրգերից ու բանջարներից։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի այսպիսի լիութիւն։

— Այդ բոլորը ո՞վ պիտի ուտէ, — հարցրի ես զարմանալով։

— Մենք էլ կուտենք, ուրիշներն էլ կուտեն, — պատասխանեց պառաւը բարեսիրտ ծիծաղով։ — Աստուած խօ բոլորը միայն մեզ չէ տուել. նա տուել է, որ մենք էլ չունեցողների համար բաժին հանենք։

— Գնե՞լ էք այդ ամէնը։

— Ոչինչ չենք գնել։ Բոլորը մեր տանիցն է. իւղը, պանիրը ստացել ենք մեր կովերից ու ոչխարներից. մեղրը մեր մեղուներից, միւսներն նոյնպէս մեր բերքերից ենք ստացել։ Պատահում է, որ երբեմն քրդերը մեզ համար իւղ, պանիր, չորաթան ընծայ են բերում, բայց մենք նրանց բերածը չենք ուտում, տալիս ենք վաճառելու։

Ես իսկոյն յիշեցի, որ այդ սովորութիւնը Պարսկաստանի հայոց մէջ էլ կար, մանաւանդ կանանց մէջ, որ ‚Թրքաղէն„ է ասելով, մահմեդականների թէ՛ մորթած միս եւ թէ այլ ուտեստները պիղծ կը համարէին եւ չէին գործ ածի, ինչպէս, փոխադարձապէս, մահմեդականները հայերի պատրաստած ուտեստների վերաբերութեամբ նոյն կարծիքն ունէին։

Յետոյ մտանք ամբարը, որ մի ցամաք շինուածք էր, եւ ամէն կողմից օդը համարձակ անցուդարձ էր անում։

Այստեղ ահագին, քառանկիւնի փեթակները լի էին ցորենով և ալիւրով։ Մեծ և փոքր խարարների ու ջուալների մէջ դրած էին զանազան տեսակ ընդեղէններ՝ բրինձ, ձաւար, կորկոտ, մաշ, բակլայ, սիսեռ, ոսպ և այլն։ Դրանք պահոց օրերի համար էին։

— Բացի բրինձից, — ասաց պապուկը, — մնացած բոլորը մեր մշակութիւններից ենք ստացել։ Բրինձի մշակութիւնը այստեղ չէ յաջողվում, և այնքան էլ ջուր չը կայ. ասում են, որ նա ջուր շատ է սիրում։

Պապուկը երկրագործութիւնից նոյնպէս տեղեկութիւն ունէր։

Յետոյ անցանք թոնրատունը։ Այստեղ հաց էին թխում, կերակուրներ էին եփում։ Աղախինների և սպասաւորների մի ամբողջ խումբ աշխատում էր, կարծես, մի մեծ բանակ պէտք է կերակրէին։ Բոլորի վրայ հսկում էր, բոլորին կառավարում էր վարպետի կինը։ Ես զարմանում էի, թէ ինչպէս նրա պառաւ սկեսուրը իր իրաւունքները տուել էր նրան։ Մեր կողմերում այս տեսակ առանձնաշնորհութիւններ խիստ հազւ էին պատահում ընտանիքների մէջ։ Քանի որ պառաւ սկեսուրը դեռ կենդանի էր, հարսը ձայն չունէր տնային տնտեսութեան մէջ։

Թոնրատունը, դէպի բակի կողմը դարձրած երեսը բաց, իսկ երեք կողմից ծածկուած, մի ընդարձակ սրահ էր, որ յարմարեցրած էր ամառուայ կեցութեան համար։ Այստեղից մտանք հացատունը։ Կարելի է ասել, որ վարպետ Փանոսի կահ-կարասիքը և տնային հարստութեան մեծ մասը այստեղ էր տեղաւորուած։ Մինը միւսի վրայ ծալած դարսած էին գեղեցիկ կարպետներ, գորգեր, սփռոցներ և նախշուն թաղիքներ։ Պղնձեայ մեծ և փոքր կաթսաները, սինիները, թասերը, մաքուր, նոր կլայեկած, աչք էին շլացնում։ Այս-

տեղ ևս անկողինները, իրանց բոլոր պարագաներով կապած, կարգով դարսած էին ծալքերի վրայ: Ու՛մ համար, — վարպետ Փանոսի ընտանիքը շատ փոքր էր այդքանի համար: Պառաւը փարատեց իմ մտատանջութիւնը, ասելով.

— Պատահել են ուրախութեան հացկերոյթներ, ծնունդ ենք ունեցել կամ մկրտութիւն. պատահել է, որ սուգ ենք ունեցել, մեռելահաց ենք տուել. հարիւր հոգուց աւելի մեր սեղանի վրայ նստած են եղել: Բայց երբէք չի պատահել, որ մի գդալ անգամ հարեւանից փոխ առած լինէինք: Ամեն ինչ մեր տանը պատրաստ ունեցել ենք, եւ ամօթ ենք համարել ուրիշից բան խնդրել: Մարդս մեռնելուց յետոյ, ես շատ խղճութիւն կրեցի. բայց այն ժամանակ եւս իմ աշխատանքով էի ապրում: Իսկ երբ որդիս մեծացաւ, Աստուծոյ ողորմութեամբ, հօր դատարկուած տունը նորից լցրեց: Հինից շատերը, որոնք առաջ ծիծաղում էին մեզ վրայ եւ մարդի տեղ չէին դնում, — հիմայ նախանձում են:

Պառաւի խօսքերը եւ այն բոլորը, որ ես տեսայ, իմ մէջ զարթեցրին եւ ուրախ եւ տխուր մտածութիւններ: Ուրախալի էր ինձ տեսնել հայկական մի ճոխ տուն, Աստուծոյ բոլոր բարիքներով լի, ուր ամէնքը ուրախ եւ գոհ, վայելում էին անդորր խաղաղութիւն: Իսկ նրա շուրջը բազմաթիւ ընտանիքներ հեծում էին աղքատութեան մէջ: Ի՞նչ էր դրա պատճառը: Ես համոզուած էի, որ թողեալ արտաքին հանգամանքները, որոնք փութացնում էին տիրող աղքատութիւնը, — գլխաւոր եւ բուն պատճառը պէտք էր որոնել իրանց՝ աղքատների մէջ: Ես յետոյ առիթ ունեցայ մօտից, շատ մօտից շօշափել այդ պատճառները: Այդ դուք կը տեսնէք իմ պատմութեան ընթացքում: Բայց աւելի համոզուեցայ իմ կարծիքների մէջ, երբ տեսայ վարպետ Փանոսի գործարանը:

Պառաւի առաջնորդութեամբ ես մտայ մի երկարաձեւ շինուածքի մէջ, ուր զետեղուած էր գործարանը։ Այստեղ մենք միւսի մօտ շարուած էին ներկի կարասները։ Ներկում էին ամէն գոյներով, առաւելապէս լեղակի գոյնով։ Գիւղացիները բերել էին զանազան տեսակ անպէտ գործուածներ, որպիսիք են՝ կտաւ, շալ, բամբակեայ կամ բրդեայ թելեր եւ այլն։ Յաճախորդների մէջ կային զանազան ազգերից եւ զանազան լեզուներից, — հայ, թուրք, քուրդ, ասորի եւ ուրիշները։ Վճարների հատուցումները կատարվում էին բաւ մեծի մասին երկրագործական եւ անասնապահական բերքերով. փողի փոխարէն տալիս էին իւղ, պանիր, ցորեան, բուրդ, մորթիք եւ այլն։ Այդ էր պատճառը, որ գործարանատէրը սովորած էր քաղաքում մի խանութպանի հետ ընկեր լինել, որպէս զի վաճառուեն այդ մթերքները։ Ոմանք ոչինչ չէին վճարում։

Աշխատանքը եռ էր գալիս ժրաջան բանուորների ձեռքում։ Փոքրիկ եւ մեծ աշակերտները, հագուստով ու մարմնով թաթախուած ներկերի մէջ, վզվզում էին այս կողմ ու այն կողմ։ Կապոյտ լեղակը ամենի ձեռքերի եւ դէմքի վրայ թողել էր իր թախծալի գոյնը։ Կապոյտ էին գործարանի փայտեայ սիւները, կապոյտ էին առաստաղը, յատակը եւ կաւով ծեփած պատերը, կապոյտ էին երկայն փայտեայ ձողերը, որոնց վրայ չորացնելու համար կախ էին տուած ներկուած կտաւները։ Կապտագոյն էր եւ լոյսը, որ ներս էր թափանցել գործարանի նեղ պատուհաններից։

Բայց իմ ուշադրութիւնը գրաւեց մի այլ բան. գործարանի փոխ-վարպետը, մի երեխայ գրկում բռնած, լռութեամբ մօտեցաւ լեղակի կարասին։ Կարասը հէնց նոր էին խառնել եւ մոյգ-լեղագոյն փրփուրը դեռ գիզուած էր նրա բերանի վրայ։ Նա երեք անգամ պտտացրեց երեխային կա-

բախի շուրջը, յետոյ խորհրդաւոր կերպով մատը թաթա-խեց փրփուրի մէջ եւ նրանով խաչաձեւ օծեց երեխայի կո-կորդը: Պառաւ գայեակը, որ կանգնած էր այնտեղ եւ եր-կիւղածութեամբ նայում էր այդ գործողութեան վրայ, ընդունեց փոխ-վարպետի ձեռքից երեխային, նրա բժշկու-թիւնը վարձատրելով մի կապտագոյն աքաղաղով, որ բերել էր իւր հետ:

— Այդ երեխան կապոյտ հաց ուտի, — ասաց վար-պետ Փանոսի մայրը, որ կանգնած էր իմ մօտ, եւ խորհուրդ տուեց, որ նոյն գործողութիւնը եւ իմ կոկորդի վրայ կատա-րել տամ:

Շատ չանցաւ, սովորական ժպիտը երեսին, ներս մտաւ վարպետ Փանոսը: Նրա յայտնուիլը այն ազդեցութիւնը չը գործեց, ինչպէս առհասարակ լինում է վարպետի ներկայու-թեան ժամանակ. — անգործը գործի է դիմում, աղաղակ-ները լռում են, կրկին տիրում է կարգը, — ոչ, այլ կարգը պահպանուած էր եւ նրա բացակայութեան ժամանակ: Նրա մէջ չկար երեւում ոչ հպարտ գործարանատիրոջ խստու-թիւնը եւ ոչ արեւելեան վարպետի կոպիտ տիրապետու-թիւնը. — այլ մի պարզ, մտերմական կապ միացնում էր աշակերտներին իրանց գլխաւորի հետ: Նա գործունեայ մարդու յատուկ աշխուժութեամբ մօտեցաւ կարասներին, նայեց նոր ներկած կտաւներին ու շալերին, մի քանի բաներ հարցրեց, մի քանի պատուէրներ տուեց եւ հեռացաւ: Նրա մի հայեացքը բաւական էր գիտնալու համար, թէ որտեղ ինչ էր պակաս, եւ որտեղ ինչ պէտք էր անել: Յետոյ նա դարձաւ դէպի յաճախորդները. մօտենում էր ամեն մէկին, բարեւում էր, հարցնում էր նրանց առողջութիւնը, հե-տաքրքրվում էր նրանց դրութեամբ, թէ ինչպէս է հացի բերքը, առո՞ղջ են նրանց անասունները, առո՞ղջ են նրանց

հայրը, մայրը, կանայքը, զաւակները եւ այլն: Բոլորի անուն-ները գիտէր, բոլորի մասին հարցմունքներ էր անում:

Ինչ որ աւելի աչքի էր զարկում, — այդ էր՝ յաճախորդների չափազանց ընտանիութիւնը, թէ՛ վարպետ Փանոսի եւ թէ՛ նրա տան հետ: Մի քուրդ մօտեցաւ նրա մօրը, խնդրեց, որ իր անթարիի պատռուած թեւքը կարել տայ: Մի այլ քուրդ մի զոյգ կենդանի կաքաւներ էր բերել վարպետի փոքրիկ երեխաների համար: Ես զարմանում էի, ինչ էր պատճառը, այդ մարդը, որ գիշերը Աղանի հետ այնքան դառնութեամբ էր խօսում քուրդերի մասին, այժմ այդպէս բարեկամաբար ողջագուրում էր նրանց: Մի՞թէ դա մի տեսակ կեղծաւորութիւն էր նրա կողմից. մի՞թէ շահեկան նպատակները ստիպում էին նրան շողոքորթել իր յաճախորդներին: Ոչ, վարպետ Փանոսը ոչ կեղծաւոր եւ ոչ շահասէր մարդ էր: Նա առհասարակ սիրում էր բարեկամական յարաբերութիւններ պահպանել ամեն տեսակ մարդկանց հետ, մանաւանդ գիւղացիների հետ:

Վարպետ Փանոսի տունը մի տեսակ հիւրանոց էր այդ ամեն կողմից եկած, խառնիճաղանճ բազմութեան համար: Ես նրա գործարանը համեմատում էի իմ քեռիների զինագործութեան գործարանի հետ: Բայց այնտեղ բոլորովին ուրիշ բան էր. այնտեղ գլխաւորապէս դեր էր խաղում շահը: Յաճախորդներից ոմանք, որոնք հեռու տեղերից էին եկած, իրանց զրաստները կապել էին վարպետի ախոռատանը. այնտեղ նրանց համար թէ՛ տունը եւ թէ՛ խնամք պակաս չէր: Զրաստների տէրերը իրանք եւս գիշերում էին ախոռատանը կից առանձին բնակարանում եւ վարպետի խոհանոցից կերակուր էին ստանում: Ոմանք իրանց գիւղերից բերած մթերքները տեղաւորել էին նրա տանը. այստեղից տանում էին քաղաքը, վաճառում էին եւ փոխարէնը, ինչ որ գնելիք

ունէին, տանում էին ու բերում, նոյնպէս գնում էին նրա տանը։ Դարձեալ, այստեղ մի տեսակ մթերանոց լինէր նրանց համար։ Նրանք այնքան ժամանակ հիւրասիրութիւն էին վայելում, մինչեւ գործները վերջացնում էին, յետոյ շնորհակալութեամբ գնում էին իրանց տեղերը։

Երբ որ պատահում էր վարպետ Փանոսին գնալ քըրդերի «օբաները», նա նոյն յարգանքը եւ սիրալիր հիւրասիրութիւնն էր վայելում նրանց վրաններում։ Օրերով, շաբաթներով, ամիսներով պահում էին իրանց մօտ, մի ընտանիքի վրանից միւս ընտանիքի վրանն էին հրաւիրում, ուտեցնում էին, խմեցնում էին, յետոյ զանազան պարգեւներով ճանապարհ էին գնում։ Մէկը ընծայում էր մի գեղեցիկ ձի, միւսը մի թանկր թաղիք, կամ կապերտ, երրորդը մի քանի ոչխարներ «զուռուրմայի» համար, չորրորդը մի տիկ պանիր, իւղ, մեղր եւ այլն։

Զարմանալի էր այդ եռանդոտ եւ վերին աստիճանի բանիմաց մարդու բարոյական ազդեցութիւնը քրդերի վրայ։ Քրդերի զանազան ցեղերի մէջ, ուր նրա անունը յայտնի էր, ուր ճանաչում էին նրան, — նա համարեա թէ պաշտելի էր։ Լինում էին կռիւներ քրդերի մէջ, թշնամութիւն, արեան վրէժխնդրութիւն, բաւական էր, որ վարպետ Փանոսը յայտնուէր նրանց մէջ, եւ մի երկու խօսք ասէր, իսկոյն կը տիրէր խաղաղութիւն։ Շատ անգամ իրանք, քրդերը, փոխանակ իրանց շէյխերին դիմելու, հրաւիրում էին նրան վճռելու իրանց մէջ ծագած այս եւ այն վէճերը։ Նա այն աստիճան հեղինակութիւն էր վայելում, որ ամենադժուարին խնդիրներում անգամ, կարող էր մի քանի խօսքով հաշտութիւն կայացնել։

Վարպետ Փանոսի բարեկամութիւնը քրդերի հետ ոչ սակաւ օգուտ էր բերում հայ գիւղացիներին։ Ինձ պատմում

էին այսպիսի դէպքեր. պատահում էր, որ հայ գիւղացինե-րից մէկի կովը, եզը կամ ոչխարները գողանում էին քրդերը. բաւական էր, որ գիւղացին գիտենար, թէ իր անասունները որ ցեղի մէջ են տարել, կամ ով է իր գողը: Նա այլ եւս փաշային կամ մուդիրին չէր դիմում գանգատուելու, ուղ-ղակի գալիս էր վարպետ Փանոսի մօտ, յայտնում էր իր հետ պատահած անցքը: Վարպետը ուղարկում էր նրան նոյն ցեղի ցեղապետի մօտ, ուր տարել էին կողոպուտը: Գիւղա-ցին գնում էր, ներկայանում էր ցեղապետին այսպիսի խօս-քերով. «Իմ այս եւ այն անասունները գողացել են, ասում են, որ ձեր «էլի» մէջն են բերել. ինձ ուղարկեց ձեր սպասին վարպետ Փանոսը, խնդրեց, որ գտնուի կողոպուտը»: Եթէ, իրաւ, գողացուած անասունները այնտեղ էին տարուած, իսկոյն գտնում էին եւ յանձնում տիրոջը, իսկ եթէ տէրը սխալուել էր, նրան ցոյց էին տալիս կողոպուտի տեղը: (Քրդերի մէջ ոչ մի գողութիւն գաղտնի չէ մնում): Տէրը յայտ-նւում էր ցոյց տուած տեղը, դարձեալ միեւնոյն խօսքերով, եւ յետ էր առնում իր կորուստը:

Այսպիսի դէպքերում վարպետ Փանոսը նամակ չէր գրում, այլ ամէն յանձնարարութիւն կատարվում էր բե-րանացի պատուէրներով: Բայց որպէս զի հաւատային, որ ներկայացողը իսկապէս նրա կողմից էր ուղարկուած, նա սովո-րաբար տալիս էր նրա ձեռքը մի որեւիցէ նշան, օրինակ, իր գաւազանը, «տէր-ողորմեան», մօրուքի սանդրը, վերջապէս մի բան, որ տանողը ցոյց էր տալիս, ասելով. «այդ էլ վարպետի նշանն է»:

Երբ ճանապարհների վրայ քրդերը պատահէին մի հայ գիւղացու, բաւական էր, որ նա ասէր, թէ ես վարպետ Փա-նոսի մարդն եմ, այլ եւս նրան չէին դիպչի: Ի հարկէ, այդ բոլոր յարգանքները վայելում էր վարպետը այն ցեղերի կող-

միջ, որոնց հետ նա բարեկամական յարաբերութիւնների մէջ էր, իսկ թշնամի ցեղերը, ոչ միայն հայերին, այլ նոյն իսկ քրդերին կը կողոպտէին, եթէ նրանք օտար ցեղի էին պատկանում: Գողութիւնը, յափշտակութիւնը, կողոպուտը քըրդերի համար ապրուստի սովորական միջոցներից մէկն է:

Մի անգամ ես հարցրի վարպետ Փանոսից:

— Ի՞նչ միտք ունի քո այդքան բարեկամութիւնը քրդերի հետ, որոնց այդքան ատում ես:

Նա պատասխանեց հայկական առածով.

— «Շան հետ բարեկամացիր, բայց փայտը ձեռքումդ պատրաստ պահիր»...

Վարպետ Փանոսը կարդացած մարդ էր. հայոց հին գրականութիւնը նա բաւական լաւ ուսումնասիրած էր. Եղիշէից, Թովմա Արծրունուց նա ամբողջ գլուխներ անգիր գիտէր. իսկ Խորենացու հետ այնքան ծանօթ էր, որպէս մի հմուտ քարոզիչ, որ գիտէ, թէ Աւետարանի այս ինչ գլխի այն ինչ համարում ինչ է ասուած: Նրա մանկութեան օրերում յայտնի էր Ղազար վարդապետ «գրանշխարգործը». Այդ առբանդայման արեղան ոչ մի վանական միաբանութեան հետ չը հաշտուեցաւ, — կամ աւելի ճիշտ կը լինէր ասել՝ միաբանութիւնները նրա հետ չը հաշտուեցան, այդ պատճառով առանձնացաւ իր տանը եւ, մի քանի մանուկներ հաւաքած իր շուրջը, սկսեց պարապել նրանց կրթութեամբ: Այդ աշակերտներից մէկն էր պատանի Փանոսը, եւ յառաջադէմ աշակերտներից: Վարժապետը նրան շատ էր սիրում եւ շատ անգամ խրատում էր, որ վարդապետ չը դառնայ: Այդ ժամանակ ուսում առնում էին միայն հոգեւորական դառնալու նպատակով: — Պատանի Փանոսի հայրը վաղուց մեռած լինելով, նրա վարժապետը առանձին հոգ էր տանում նրա ապագայի համար, նշմարելով նրա մէջ բաւական հարուստ

ընդունակութիւններ։ Իր վարժապետի խորհրդով Փանոսը մտաւ մի ներկարարի գործարան։ «Ի՞նչ որ ինձ մօտ սովորեցար, այդքանը բաւական է մի արհեստաւորի համար, — ասաց բարեսիրտ վարժապետը, երբ ճանապարհ դրեց նրան իր դպրոցից. — հիմայ գնա արհեստ սովորիր, որ քեզ հաց տայ»...

Ներկարարի գործարանում Փանոսը նոյն յաջողութիւնը ունեցաւ, որպէս իր վարժապետի փոքրիկ դպրոցում։ Իր ընդարձակ ընդունակութիւնների համար՝ այստեղ աւելի լայն ասպարէզ գտաւ, և մի քանի տարուց յետոյ աշակերտից դարձաւ փոխ-վարպետ և մի նոր փայլ տուեց իր վարպետի գործարանին։ Այդ տեսնելով, վարպետը շատ անգամ առաջարկում էր նրան ընկերանալ իր հետ, բայց Փանոսը միշտ շնորհակալութեամբ մերժում էր։ Երբ նա փոքր ի շատէ գումար ձեռք ձգեց, հիմնեց իր համար մի փոքրիկ գործարան, որը հետզհետէ ընդարձակելով, այն կատարելագործութեանը հասցրեց, որպէս մենք տեսանք։

Մի և նոյն տարում, երբ Փանոսը թողեց դպրոցը, նրա վարժապետի հետ պատահեց մի դժբախտութիւն։ Նա սովորութիւն ունէր ամառը աշակերտներին տանել ծովեզր լողանալու։ Այդ միջոցին աշակերտներից մէկը խեղդուեցաւ։ Նրա ծնողները թէև բոլորովին ներողամտութեամբ վերաբերուեցան դէպի անմեղ վարժապետը, բայց կորուստը այնքան ծանր էր վարդապետի զգայուն սրտի համար, որ նա ոչինչով չէր կարողանում մխիթարել իրան։ Իր ցաւերը մոռացութեան տալու համար, նա մտածեց ընտրել մի նոր և ամենադժուարին ասպարէզը, որի մէջ կեանքը ենթակայ լինէր անընդհատ վտանգների, և որը աւելի բախտաւորութիւն կը պատճառէր նրան, եթէ կը վերջանար մահուամբ։ Այդ նպատակով նա ցրուեց իր աշակերտներին և անյայտա-

ցաւ։ Նրա մասին շատ բաներ էին պատմում. ասում էին, որ քուրդ վայրենիների մէջ հայոց տառեր եւ քրիստոնէութիւն է տարածում, հրաշքներ է գործում, լուսաւորչական եկեղեցի է հիմնում եւ բաւական հետեւողներ ունի։ Բայց թէ որտեղ էր այդ նոր առաքեալը եւ ո՞ր երկրում, — ոչ ոք չը գիտէր, միայն խօսվում էր, թէ դեռ կենդանի է։

ընդունակութիւններ։ Իր վարժապետի խորհրդով Փանոսը մտաւ մի ներկարարի գործարան։ «Ի՞նչ որ քեզ մօտ սովորեցար, այդքանը բաւական է մի արհեստաւորի համար, — ասաց բարեսիրտ վարժապետը, երբ ճանապարհ դրեց նրան իր դպրոցից. — հիմայ գնա արհեստ սովորիր, որ քեզ հաց տայ»...

Ներկարարի գործարանում Փանոսը նոյն յաջողութիւնը ունեցաւ, որպէս իր վարժապետի փոքրիկ դպրոցում։ Իր ընդարձակ ընդունակութիւնների համար՝ այստեղ աւելի լայն ասպարէզ գտաւ, եւ մի քանի տարուց յետոյ աշակերտից դարձաւ փոխ-վարպետ եւ մի նոր փայլ տուեց իր վարպետի գործարանին։ Այդ տեսնելով, վարպետը շատ անգամ առաջարկում էր նրան ընկերանալ իր հետ, բայց Փանոսը միշտ շնորհակալութեամբ մերժում էր։ Երբ նա փոքր ի շատէ գումար ձեռք ձգեց, հիմնեց իր համար մի փոքրիկ գործարան, որը հետզհետէ ընդարձակելով, այն կատարելագործութեանը հասցրեց, որպէս մենք տեսանք։

Մի եւ նոյն տարում, երբ Փանոսը թողեց դպրոցը, նրա վարժապետի հետ պատահեց մի դժբախտութիւն։ Նա սովորութիւն ունէր ամառը աշակերտներին տանել ծովեզր լողանալու։ Այդ միջոցին աշակերտներից մէկը խեղդուեցաւ։ Նրա ծնողները թէեւ բոլորովին ներողամտութեամբ վերաբերուեցան դէպի անմեղ վարժապետը, բայց կորուստը այնքան ծանր էր վարդապետի զգայուն սրտի համար, որ նա ոչնչով չէր կարողանում մխիթարել իրան։ Իր ցաւերը մոռացութեան տալու համար, նա մտածեց ընտրել մի նոր եւ ամենադժուարին պարապմունք, որի մէջ կեանքը ենթակայ լինէր անընդհատ վտանգների, եւ որը աւելի բախտաւորութիւն կը պատճառէր նրան, եթէ կը վերջանար մահուամբ։ Այդ նպատակով նա ցրուեց իր աշակերտներին եւ անյայտա-

ցաւ։ Նրա մասին շատ բաներ էին պատմում. ասում էին, որ քուրդ վայրենիների մէջ Հայոց տաճար եւ քրիստոնէութիւն է տարածում, հրաշքներ է գործում, լուսաւորչական եկեղեցի է հիմնում եւ բաւական հետեւողներ ունի։ Բայց թէ որտեղ էր այդ նոր առաքեալը եւ ո՞ր երկրում, — ոչ ոք չը գիտէր, միայն խօսւում էր, թէ դեռ կենդանի է։

Գ.

ԱՍԼԱՆԸ ՈՐՊԷՍ ԲԺԻՇԿ

Եւրոպական բժշկի յայտնուիլը շուտով տարածուեցաւ ամբողջ քաղաքում եւ մինչեւ Նահանգապետ-փաշայի ականջը հասաւ։ Փաշան ցանկացել էր տեսնել բժշկին։ Բացի նրանից, ամեն նշանաւոր եւ աննշան անձինքներից հրաւիրվում էր նա, իսկ շատերը նրա մօտ էին գալիս։ Ասլանը հանգստութիւն չունէր. ես նրան խիստ հազիւ անգամ էի տեսնում. պատահում էր, որ ամբողջ օրով տուն չէր վերադառնում։ Վերադառնում էր գիշերը միայն, այն ժամանակ եւս, վարպետ Փանոսի հետ առանձնացած, երկար ու երկար խօսում էին։ Այդ խորհրդակցութիւնները խլում էին նրանից գիշերային հանգստի մեծ մասը։ Երբեմն նկատում էի՝ նրա մօտ գալիս էին անծանօթ անձինք, տարօրինակ հագուստներով, ինչ-որ լեզուներով խօսում էին, եւ ստուերի նման անհետանում։ Ասլանը ինձ մօտ ոչինչ չէր խօսում, նրա այդ ծածկամտութիւնը վրդովեցնում էր ինձ. երեւի, նա դեռ եւս իմ վրայ հաւատ չունէր։

Վարպետ Փանոսի տունը շատ նպաստաւոր էր Ասլանի համար ամեն տեսակ անձանց հետ տեսնուելու. այնտեղ ով ասէք՝ չէր մտնում. նրա գործարանի առիթով, ամեն օր, շրջակայքից բազմաթիւ մարդիկ էին գալիս ու գնում։ Իսկ նրա բժշկութիւնը ամեն կասկած փարատում էր. բժիշկը ամեն տեսակ անձինք իր մօտ ընդունելու իրաւունք ունի։

Նրա մօտ գալիս էին հիւանդներ, կամ ձեւացած որպէս հիւանդներ, խօսում էին իրանց հիւանդութիւնների մասին։ Ա՜խ, ինչքան բազմատեսակ էին այդ հիւանդութիւնները, — բարոյական հիւանդութիւն... մտաւորական հիւանդութիւն... հոգեկան հիւանդութիւն... երկրի անկարգութիւնից առաջացած տնտեսական հիւանդութիւն... բոլո՜ր եւ բոլո՜ր ամեն կողմից։ Ամեն ոք դեղ ու դարման էր պահանջում։ Բայց կարող էր Ասլանը եւ այդ հիւանդութիւնների բժիշկը լինել։ Նրա բժշկարանի մէջ կա՞ր արդեօք մի որ եւ իցէ դարման երկրի հասարակական փտութիւնը եւ անդամալուծութիւնը բուժելու համար։ — Այդ հարցերը վճռելու համար՝ ես այն ժամանակ ոչ բաւական գիտութիւն ունէի եւ ոչ բաւական զարգացում։ Բայց իբրեւ ֆիզիկական բժիշկ, Ասլանը, իրաւ որ, անգնահատելի էր։

Ասլանի դրութիւնը ես համեմատում էի մի շրջական կրկէսագործի հետ, որ սովորաբար, մեծ պատիկը մտնելու ժամանակ, թափառում է գիւղից գիւղ, ժանգոտած, փտխրտած պղնձեղէնները մաքրելու եւ կլայեկով պատելու համար։ Գիւղացիները իրանց բոլոր պղնձէ ամանները թափում են նրա մօտ, որովհետեւ գիտեն, որ մի ամբողջ տարի նրա երեսը այլ եւս տեսնելու չեն։ — Այսպէս թափում էին բժշկի մօտ քաղաքացիները իրանց հիւանդներին, մտածելով, որ նա երկար չը պիտի մնայ իրանց մօտ, եւ շտապում էին նրա ներկայութիւնից օգուտ քաղել։ Ասլանը, որպէս գործից անվհատակելի մարդ, չէր խնայում ամենքին իր օգնութիւնը։

Ոսկորներիս ցաւը բոլորովին անցել էր. մի քանի օրից յետոյ ինձ այնքան առողջ էի զգում, որ կարող էի տնից դուրս գալ։ Բայց դրսում եւ մանաւանդ քաղաքում երեւնալու համար պատշաճաւոր հագուստ չունէի։ Իմ հա-

զգեստը դեռ նոյնն էր, ինչ որ Մարօն Սուրբ Աստուածածնի ուխտագնացութեան ժամանակ, մի կերպով կարկատեց ինձ համար։ Բայց որքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ իմացայ, որ Ասլանը վաղօրօք հոգացել էր այդ մասին, գնելով շուկայից ինձ համար ամենապատուական հագուստներ։ Ես իսկոյն հագնուեցայ, երբ Ասլանը յայտնեց, թէ դիտաւորութիւն ունի ինձ իր հետ տանելու։ Թեթեւ նախաճաշիկից յետոյ, Ասլանը վեր առեց իր հետ զանազան տեսակ բժշկական դեղեր ու գործիքներ, մի մասն էլ ինձ տուեց, եւ մենք դուրս եկանք տնից։ Նա ասաց, որ մի քանի հիւանդների այցելութիւն պիտի գործէ։ Քաղաքում դեղատուն չը լինելու համար, նա ինքն որ բժշկում էր, դեղերն էլ ինքն էր տալիս, աղքատներին ձրի, իսկ հարուստներից փող էր առնում։

— Դու գիտե՞ս քո դերը, Փարհատ, — ասաց նա, երբ դուրս եկանք փողոցը։

— Ի՞նչ դեր, — հարցրի ես, բոլորովին մոռացած լինելով այն պատուէրները, որ Վանի քաղաքը մտնելուց առաջ, ճանապարհին տուել էր ինձ։

— Դու եւրոպացի բժշկի ճանապարհորդութեան առաջնորդն ես։ — Հասկացա՞ր։

— Հասկացայ, — մեքենաբար պատասխանեցի ես։

Ի՞նչ առաջնորդ կարող էի լինել ես, երբ ոչ երկրի հետ ծանօթ էի եւ ոչ լեզուներ գիտէի։ Ես, իսկապէս, նրա խուլ ստուերն էի, որ անգիտակցաբար գնում էի նրա ետեւից։

Ասլանը սիրում էր ոտքով ման գալ, որքան եւ հեռու լինէր ճանապարհը։ Նա հագած ունէր մինչեւ ծնկները երկայն կօշիկներ, գլխին դրել էր մոխրագոյն, լայնեզրեայ, փափուկ գլխարկ, իսկ աչքերը զինուած էին մուգ-ծխագոյն

ակնոցներով, որոնք բոլորովին անտեսանելի էին կացուցանում նրա թափանցիկ, խորախորհուրդ աչքերը, որոնք ակնոցների ամենեւին պէտք չունէին։ Թեւքի տակ կրում էր իր գեղջկական պայուսակը. ձեռքին բռնած ունէր մի հաստ փայտ, որ աւելի մահակ էր, քան թէ գաւազան։

Արեւը դեռ նոր էր բարձրացել։ Ամառնային առաւօտը մի առանձին գեղեցկութիւն էր տուել Այգեստանի բոլոր փողոցների մէջ, որոնք աջ եւ ձախ կողմից պարսպապատուած էին ահագին ուռենիների եւ բարդիների շարքերով։ Այդ դարեւոր ծառերով հովանաւորուած էին փոքրիկ առուակները, որոնք հոսում էին փողոցների երկու կողմերից եւս, եւ ջուր էին մատակարարում թէ այգիներին եւ թէ բնակիչների տները շրջապատող պարտէզներին։ Նայելով այդ ծառազարդ բնակարաններին, անծանօթ մարդու գլխում իսկոյն ծագում է այդ միտքը, թէ որքան ուրախ եւ խաղաղ ապրում է այստեղ քաղաքացին։

— Հայը ապրել գիտէ, — ասում էր Ալանը, — աշխատութեան լծի տակ անգամ նա պահպանում է մի տեսակ բարեկեցութիւն, եւ դրա մէջն է նրա կենդանակութիւնը, որ դարերի ընթացքում թէեւ տրորվում է ճնշման ներքոյ, բայց դարձեալ չէ մեռնում։

Առաջին անգամն էր, որ ես դուրս էի գալիս փողոց, այդ պատճառով երեխայի նման, ամեն մի հանդիպած առարկան հետաքրքրում էր ինձ։ Ես նայում էի, թէ ինչպէս նորահարսերը, երեսները ծածկած, կամ հասած աղջիկները, բաց երեսներով, վաղ-առաւօտեան աւելում էին, մաքրում էին իրանց տան առջեւը։ Նրանք ճարպիկ մատներով նախ գետինը ցօղում էին առուակից անցնող ջրով, որ փոշի չը բարձրացնեն։ Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս հայ վաճառականները, աւանակների վրայ հեծած, մի

առանձին հոգածութեամբ շտապում էին դէպի քաղաքը, իրանց խանութները բացանելու։ Ես տեսնում էի, թէ ինչպէս նրանք աջ ու ձախ կողմերից ողջոյններ էին ընդունում եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, ուանակի վրայ նստած, շարունակում էին իրանց չաւարտած առաւօտեան աղօթքը, որպէս զի, բարեյաջող առեւտուր ունենան։

— Այստեղ մի հիւանդի պէտք է նայել, — ասաց Ասլանը եւ մենք մտանք մի տուն։

Տունը, որպէս երեւում էր, ժամանակով գեղեցիկ շինուածք էր ունեցել, բայց երկար տարիներ մնալով անխնամ եւ առանց նորոգութեան, համարեա աւերակ էր դարձել։ Մի սենեակ միայն մնացել էր ամբողջ, ուր մենք ներս մտանք։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի աղքատութիւնը իր վերին աստիճանի սոսկալի պատկերի մէջ։ Խոնաւ, առանց սփռոցի գետնի վրայ պառկած էր մի մանկահասակ կին. հնոտի, քրքրուած վերմակը հազիւ ծածկում էր նրան. բարձի փոխարէն դրած էր գլխի տակին հիւանդի նոյնպէս քրքրուած հագուստը։ Նրա մօտ, ձեռքերը յուսահատական կերպով փակած ծնկների վրայ, նստած էր պառաւ սկեսուրը։ Մի կիսամերկ երեխայ սողում էր հիւանդի անկողնի մօտ եւ խուլ մրմնջում էր։

Պառաւը տեսնելով մեզ, կանգնեց եւ լռութեամբ գլուխ տուեց։ Բժիշկը մօտեցաւ հիւանդին։

— Այժմ լաւ է, — ասաց նա, — վտանգը անցած պէտք է համարել։ Դեղերի այլ եւս պէտք չը կայ. հարկաւոր է միայն այստեղ մաքուր պահել, թարմ օդ եւ լոյս ներս թող տալ, եւ ամենագլխաւորը՝ հիւանդին պէտք է լաւ սնունդ։

— Սնո՞ւնդ... կրկնեց պառաւը, հոգւոց հանելով. — ո՞րտեղից գտնել։ Կար ժամանակ, որ այս տունը լի էր

Աստուծոյ ամէն բարիքներով. Հարիւրաւոր աղքատներ ապրում էին մեր հացով. իսկ այժմ... ձեր բարի աչքով տեսնում էք... ի՜նչ է մնացել... բոլորը ոչնչացաւ... բոլորը կորաւ...

Արտասուքը խեղդեց նրան եւ չը կարողացաւ շարունակել։

Ասլանը դրեց պառաւի ափի մէջ մի քանի ոսկի եւ կամենում էր դուրս գալ։ Բայց նա չընդունեց, ասելով.

— Դուք մի քանի անգամ այցելութիւն գործեցիք իմ հիւանդին, այդքանը բաւական է։ Ես ձեզ վճարել չեմ կարող, բայց աղօթել ձեզ համար կարող եմ։

Երեւում էր, որ պառաւը աղքատութեան մէջ եւս պահպանել էր տոհմային հպարտութիւնը։ Բայց Ասլանը դարձեալ աշխատում էր համոզել, որ ընդունէ ոսկիները։

— Ի՞նչ պէտք է անեմ, — պատասխանեց պառաւը, փոքր ինչ յուզուած ձայնով։ — Դուք, պատուելի պարոն, կարծում էք, որ ես կարո՞ղ եմ այդ ոսկիները մէկին ցոյց տալ, — կարո՞ղ եմ դրանցով մի բան գնել։

— Ինչու չէք կարող, — հարցրեց Ասլանը զարմանալով։

— Չեմ կարող... կրկնեց պառաւը տխուր ձայնով։ — Երբ որ պարտատէրները իմ ձեռքումը փող տեսնեն, իսկոյն կը մտածեն, որ ես պանդուխտներիցս փող եմ ստացել, — եւ բոլորը կը խլեն իմ ձեռքից։ Այդ բաւական չէ, նրանք դանդատ կ՚անեն, կը նեղացնեն ինձ, կ՚ասեն շատ ես ստացել, բեր մնացածն էլ տուր։

Ասլանը, կարծես թէ, հետաքրքրուեցաւ պառաւի տխուր խօսքերով, որոնեց մի տեղ նստելու համար, երբ ոչինչ չը գտաւ, նստեց մի կողմում ընկած կոտրած սնդուկի վրայ։

— Քանի՞ պանդուխտներ ունես օտարութեան մէջ, — հարցրեց պառաւից։

— Հինգ որդի։ Երկուսը Ստամբօլում չը գիտեմ ի՞նչ են անում, իսկ մնացածների մասին ձայն չը կայ, թէ որտեղ են։ Ծերունի հայրը գնաց որոնելու կորած որդիներին, ինքն էլ կորաւ...

Պառաւի կարօտ աչքերը կրկին լցուեցան արտասուքով։ Ես խիստ ցաւակցութեամբ էի լսում նրա խօսքերը, եւ, միեւնոյն ժամանակ, յիշում էի եւ իմ կորած հօրը... յիշում էի եւ իմ վշտալի մօրը... յիշում էի որբ մնացած քոյրերիս... յիշում էի եւ մեր աւերակ խրճիթը... որտեղից արտաքսեց մեզ վաշխառու պարտատէրը... «Ի՞նչ է այդ... մտածում էի ես, — մի՞թէ միշտ այդպէս պէտք է մնալ հայի վիճակը... մի՞թէ նա միշտ պանդխտութեան մէջ պիտի տրորուի, մաշուի, մեռնի, արժանի չը լինելով հայրենի հողին... մի՞թէ մի ճակատագրական անէծք հալածում է նրան հայրենի երկնից»...

Պառաւը, իւր արտասուքը սրբելով, շարունակեց.

— Այդ տունը լիքն էր երեխաներով... լիքն էր մայրերով ու հայրերով... հիմայ տեսնում էք, մնացել է մի հիւանդ միայն եւ այս փոքրիկը, — նա ցոյց տուեց կիսամերկ աղջկին, որ այժմ խաղում էր մօր բարձի մօտ։ Ամենքը ոչնչացան... ամենքը կորան... նրա համար որ, աղքատութիւնը մահուան հետ միասին է մտնում մարդու շէմքից...

Երեխան այժմ հեռացաւ մօր անկողնից, սողալով մօտեցաւ Աղասիին, բռնեց կօշիկներից, կանգնեց եւ իւր փոքրիկ ձեռքիկներով սկսեց խաղալ նրա ժամացոյցի շղթայի հետ։ Ես միշտ երեւակայում էի Աղասիի մէջ քարէ սիրտ, բայց նա չը կարողացաւ դիմանալ, երբ երեխան իւր սեւ փայլուն աչքիկներով նայելով նրա երեսին, ժպտաց եւ թոթո-

վէց մի քանի խօսքեր։ Դժբախտութեան զուարկը խօսում էր… խօսում էր աւելի ազդու, քան ամեն բողոք… եւ կարծես, իր անհասանելի թոթովանքով ասում լինէր. «Ի՞նչով եմ ես մեղաւոր, որ ինձ աշխարհ բերեցին… մի՞թէ միայն տանջուելու համար»…

Արմէնը համբուրեց երեխային, վերկացաւ եւ, ձգելով հիւանդի բարձի մօտ ռուբլիները, խոյն դուրս եկաւ թախ-ծալի բնակարանից։

— «Աղքատութիւնը մահուան հետ միասին է մտնում մարդու շէմքից»… Ճանապարհին կրկնեց նա պառաւի իմաստալի խօսքերը։ Դա մի անհերքելի ճշմարտութիւն է։ Որտեղ տիրում է թշուառութիւնը, այնտեղ աւելի մեծ թափով գործեր է տանում մահացութիւնը։ Ոչ մի ժողո-վրդի մէջ չէ կարելի յուսալ կանոնաւոր առողջութիւն, երբ որ նրա տնտեսական դրութիւնը օրինաւոր պայմանների մէջ չէ դրուած։ Այդ տեղից հասկանալի է, թէ ինչու մեր ժո-ղովուրդը օր ըստ օրէ սպառվում է։ Այդ սպառմանը աւելի շատ է տալիս գաղթականութիւնը։ Տղամարդը, իր կեանքի ամենաթարմ տարիները պանդխտութեան մէջ մաշելով, զրկվում է գերդաստանի հայր դառնալուց, որդիք եւ սե-րունդ առաջ բերելուց։ Իսկ ինչ զաւակներ էլ, որ թողել է տանը, աղքատութեան մէջ մեռնում են։ Ահա, մեր աչքով տեսանք մի հօյակապ ընտանիք, որ հանգչելու մօտ է։ Բայց քանի՜ հազար այսպիսի ընտանիքներ կան այդ քա-ղաքում։ Այդ գեղեցիկ, ծառազարդ տներում, — նա ձեռքը մեկնեց դէպի Այգեստանի տները, — բնակվում են երկու ծայրայեղութիւններ. ճոխութիւն, շռայլութիւն եւ վերին աստիճանի աղքատութիւն։ Շռայլում են հարստա-հարիչ մեծատունները, իսկ հեծում են պարտքերի տակ ճնշուած թշուառները…

Այսպէս խօսելով գնում էինք մենք, երբ ճանապարհին հարցրեց մեզ վարպետ Փանոսը։

— Այն հիւանդը կ'ապրի՞, — հարցրեց նա, մօտենալով Ասլանին։

— Կ'ապրի, եթէ ուտելու մի բան ունենայ, — պատասխանեց Ասլանը վրդովուած ձայնով։

— Այդ մասին ես հոգացել եմ... ասաց վարպետը հազիւ լսելի ձայնով։

Նրա խօսքը ընդհատեց մի կարճահասակ մարդ, համարեա ցնցոտիներով հագնուած, ողորմելի եւ երկչոտ կերպարանքով, որ այդ միջոցին անցաւ մեր մօտով։ Վարպետը յարգանքով ողջունեց նրան եւ, երբ բաւական հեռացաւ նա, ասաց մեզ.

— Դա մեր թաղի ամենահարուստ մարդն է։

— Դա՞, այդ մուրացկա՞նը, հարցրեց Ասլանը զարմանալով։

— Այո, այդ մուրացկանի նման մարդը։

— Ապա ինչո՞ւ է այնպէս հագնուած, կարծես, բոլորովին աղքատ լինի։

Վարպետը մի առանձին տխրութեամբ պատասխանեց.

— Այստեղ աղքատը էլ աղքատ է, իսկ հարուստն էլ ստիպուած է աղքատ ձեւանալ, որովհետեւ նրա հարստութեանը միշտ սպառնում է մի վտանգ։ Տեսար մի օր թուրքերը մի "շառ ու շուռ" հնարեցին եւ ինչ որ ունի՝ ձեռքից խլեցին։

— Ինչպէս կարելի է այդ, — հարցրի ես, ոչ սակաւ զարմանալով։

— Ինչու չէ կարելի, երբ իրաւունքն էլ թշնամու ձեռքումն է, դատաստանն էլ։ Հէնց այդ ընտանիքը, որի թշուառութիւնը մի քանի րոպէ առաջ տեսաք, թող

ձեզ օրինակ լինի: Դա մեր քաղաքի ամենահարուստ եւ ամենապատուական ընտանիքներից մէկն էր: Մի առաւօտ տանեցիք վեր են կենում եւ սարսափելով տեսնում են, իրանց բակումը ընկած մի թուրքի գլխակ: Խեղճերին զրպարտեցին սպանութեան մէջ եւ այնքան ժամանակ բանտարկում մաշեցին, մինչեւ տասն հիւթ ծծեցին նրանցից, եւ այն ժամանակ միայն բաց թողին, երբ տեսան, որ Ադամից աւելի մերկ են եւ Նոյից աւելի բոբիկ:

— Բայց միշտ այդպիսի զրպարտութիւններ չէ կարելի հնարել, — պատասխանեցի ես:

— Եթէ այդպիսին չէ կարելի, դրա նմանները միշտ կարելի է: Մէկին կը զրպարտեն, ասելով, թէ մահմեդականի հաւատն է հայհոյել, միւսին՝ թէ մահմեդականի կնոջը ծուռն աչքով է նայել, երրորդին՝ թէ իր տնում գինի եւ վառօդ է պահել, չորրորդին՝ թէ քաղաքապանից ձիով է ներս մտել եւ այլն:

Վարպետի վերջին խօսքը դարձրեց իմ ուշադրութիւնը այն երեւոյթի վրայ, որ նկատեցի առաւօտեան. բոլոր հայերը էշով էին գնում բազար. ձի հեծնելը նրանց արգելուած էր: Այդ սովորութիւնը կար եւ Պարսկաստանում. ազնիւ անասունը՝ ձին, մահմեդականի համար էր, իսկ ստոր անասունը՝ աւանակը, քրիստոնեայի համար:

Մենք մտանք մի խուլ փողոց: Վարպետը շարունակեց.

— Այսպիսի եւ դրա նման վտանգները պատահում են, որպէս ասացի, հարուստներին, եւ այդ է պատճառը, որ հարուստները աշխատում են իրանց կայքը թաքցնել եւ, որքան կարելի է, աղքատ ձեւանալ: Բայց այդ չէ օգնում նրանց: Այդ դէպքերում մահմեդականները աւելի վարպետ են, քան թէ մեր հարուստները: Բաւական է, որ մէկի համար լսում են, թէ նա փող ունի, թէեւ նա իր փողը ամեն

կերպով թաքցնում է, բայց դուրս են բերում։ Ինչպէս աղուէսն էլ իր որջը մտած ժամանակ չէ երեւում, բայց երբ որսորդները նրա ծակի առաջ մուխ են դնում, խեղճ անասունը ինքն իրան դուրս է գալիս։ Փաշայի դուռը շրջապատել են մի ամբողջ խումբ որսորդների, որոնք այսպիսի որոգայթ-ներ են լարում։ Դրանք այնպիսի ճարպիկներ են, որ սատանան պէտք է նրանցից դաս առնէ։

Իմ նոր հագուստից յետոյ, ես այժմ սկսել էի խօսակցութեան մէջ խառնուիլ։ Ես ինձ «մարդու տեղ էի դնում»...

— Ուրեմն ոչ ոքի կայքը այստեղ ապահովուած չէ, — հարցրի ես վարպետից։

— Ոչ միայն կայքը, այլ եւ նրա կեանքը, պատիւը եւ ամեն ինչ։ Եւ այդ է պատճառը, որ հայերը այստեղ նոյն միջոցներին են դիմում, ինչ որ անում էին մի ժամանակ Տաճկաստանի զանազան քաղաքների հայերը ենիչարիների դարերում։ Ամեն մի ընտանիք ընտրել էր մի ենիչարի, որի պաշտպանութեան տակն էր մտած, որը պահպանում էր իրան ապաւինած ընտանիքը միւս ենիչարիների գազանութիւնից, ասելով. «դրան մի դիպչէք, դա իմ գաւուրն է»... Բայց այդ պաշտպանութիւնը շատ թանգ էր նստում ողորմելի ընտանիքին. նա դառնում էր իր պաշտպանի գերին, ստրուկը, նրա բոլոր հաճոյքների կատարողը։ Նրա կայքը, մինչեւ անգամ ընտանիքի պատիւը զոհվում էր իր պաշտպանի անբարոյական կրքերին... Դա մի այնպիսի հովանաւորութիւն էր, որպէս մի գայլ պաշտպանում է իր որսը միւս գազանների յափշտակութիւնից, որպէս զի ինքը միայնակ վայելէ։ Այժմ այստեղ միեւնոյն բարբարոսութիւններն են կատարվում։ Շատ ընտանիքներ ստիպուած են մտնել այս եւ այն նշանաւորութիւն ունեցող թուրքի կամ քրդի հովանաւորու-

թեան ներքոյ, որոնք նոյն անգթութեամբ են վարվում իրանց պաշտպանեալի հետ, որպէս հին ժամանակների ենիչարին։

Աղանը լռութեամբ լսում էր, երևում էր, ոչ այնքան հետաքրքրուելով։ Կարծես, նա այդ բոլորը գիտէր, և գիտէր աւելի լաւ, քան թէ վարպետ Փանոսը։ Բայց իմ վրդովմունքը չափ չունէր. «այդ ինչ դրութիւն է, մտածում էի ես, աւելի լաւ չէ՞ր լինի, որ մարդիկ ամենևին գոյութիւն չունենային, քան թէ այդպիսի անպատիւ կեանքով ապրէին»։

Մենք շարունակում էինք գնալ երկար, ծառազարդ փողոցներով։ Վարպետ Փանոսը աւելացրեց.

— Ահա այդ գիշակեր խնամակալներն են, որոնք պարտքով փող են տալիս իրանց «գաւառներին», երբ նրանք օտար երկիրներ են գնում բախտ որոնելու, և աւելի շատ են ճանապարհ գնում նրանց, երբ նրանց ընտանիքի մէջ կար մի սիրուն կին կամ գեղեցիկ աղջիկ։ Գաղթականը ճանապարհի ծախքի կարօտ է, բացի դրանից, նա պէտք է շատ ու քիչ փող թողնէ իր տան ապրուստի համար, — այդ բոլորը նա պարտքով վէր է առնում իր խնամակալից։ Նրա պարտքը սկզբում մի քանի հարիւր ղուրուշ է լինում, բայց այդ մի քանի հարիւրը տարիների ընթացքում աճում է, բազմանում է և շատ հազարներ է դառնում։ Այնուհետև պարտքից ազատուելու հնար չը կայ։ Պարտքի արմատը միշտ մնում է միևնոյնը, հատուցվում է տոկոսը միայն։ Իսկ այդ անիծեալ տոկոսը վճարելու համար պէտք են մի քանի ուժեղ տղամարդիկ, որ Կ. Պօլսի մաքսատներում, կամ քարուանսարաներում համալութիւն անէին։ Ամբողջ Վանի մէջ չը կայ մի ընտանիք, որի մի քանի անդամները պանդխտութեան մէջ չը լինէին։ Առաջ գնում էին միայն

աղամանդիկը, իսկ այժմ կանայք նոյնպէս սկսել են օտար երկրներում բախտ որոնել։ Վաննեցի կինը, որ իր տան ծածքի տակից չէր դուրս գալիս, որ նրա երեսը մի ուրիշ մարդ չը տեսնէ, այժմ պանդխտութեան մէջ վատնում է իր աւանդական համեստութիւնը...

Ասլանը ընդհատեց վարպետի տխուր պատմութիւնը, հարցնելով.

— Կարծեմ, այստեղի հայերից եւս կան այնպիսիները, որոնք մահմեդական խնամակալների պաշտօն են կատարում...

— Կան, եւ նրանց թիւը սակաւ չէ։ Այդ անիրաւները անունով միայն հայ են, իսկ գործով կատարեալ ենիչարի...

— Բայց ինչպէս է, որ նրանք չեն թաքցնում իրանց հարստութիւնը եւ փառաւոր կերպով ապրում են։

— Նրանք էլ ունեն իրանց պաշտպանները, աւելի բարձրաստիճան անձինքներից, որոնց հովանաւորութիւնը վայելելով, տկարներին խեղդում են, իսկ հզօրներին տուրք են վճարում...

Մենք անցանք մի եկեղեցու դռնից, որտեղ մինը միւսի ետեւից մտնում էին եւ դուրս էին գալիս երեխաներ, գրքերը թեւքերի տակ առած։

— Երեւի, այստեղ դպրոց կայ, — հարցրեց Ասլանը, — աշակերտներ են մանգալիս։

— Այո, — պատասխանեց վարպետ Փանոսը, — մեր քաղաքի առաջնակարգ դպրոցներից մէկն է. եթէ ժամանակ ունէք, մտնենք, դուք գաղափար կը ստանաք մեր նոր սերունդի մտաւոր զարգացման մասին։

Մտանք վարժարանը, որ գտնվում էր եկեղեցու բակումը։ Իմ առջեւ իսկոյն նկարուեցաւ տէր Թօդիկի դպրոցը իր բոլոր այլանդակութեամբ։ Աշակերտները այստեղ եւս

ածած էին մի զատատան մէջ եւ խառն կերպով նստած էին հասիրների (փսիաթ) վրայ։ Բոլորը միասին կարդում էին, ամէն մէկից մի տեսակ ձայն էր լսվում, որովհետեւ որքան աշակերտներ կային, այնքան զանազան գրքեր կային նրանց ձեռքում։ Ամէն մէկի տանը, եթէ պապերից մնացած մի գիրք էր գտնուել, հայրը տուել էր որդու ձեռքը, ասելով. «տար վարժապետիդ տուր, որ դրա վրայ կարդացնէ»... Թող այն գիրքը Սաղմոս լինէր, Ժամագիրք լինէր, Աւետարան լինէր, Պղնձէ քաղաք լինէր, Հին բժշկարան կամ Երազահան լինէր, — միեւնոյն է, բաւական է, որ գիրք էր։ Զանազանութիւն այս վարժարանի եւ տէր Թօդիկի դպրոցի այն էր միայն, որ ես առաջին անգամ այստեղ լսեցի մի քանի գրքերի անուններ, որպիսիք էին՝ քերականութիւն, ճարտասանութիւն, տրամաբանութիւն եւ այլն։ Այդ գրքերը գրավարժութեան համար, որպէս ընթերցանութեան գրքեր, կարդում էին նոյն եղանակով, ինչպէս կարդում էին Աւետարանը։ Երեւում էր, որ վերջին գրքերը ունեցող աշակերտների տանը, ուրիշ գրքեր չէին գտնուել, որ աւելի յարմարը տային նրանց ձեռքը։

Վարժապետին կոչում էին Սիմոն պատուելի. նա մի ժամանակ Կ. Պոլսում սափրիչ էր եղել, եւ բաւականին հասակն ու մեռուս մարդ էր, որպէս սովորաբար լինում են սափրիչները։ Նրա գլուխը, անկանոն խմելուց, ստացել էր մի տեսակ լոջագոյն-կարմրութիւն, որի նմանը կարելի է տեսնել հնդկահաւի գլխի վրայ, իսկ երեսի կաշին հաստանալով, բոլորովին կորցրել էր իր կակղութիւնը եւ նարնջի կեղեւի նմանութիւն էր ստացել։ Քթի վրայ, որը իր մեծութեամբ ընդարձակ տեղ էր բռնում, երեւում էին կասկածաւոր կարմիր բծեր։ Այսպիսի գլխեր շատ ընդունակ են կեղծաւորուելու, թէեւ քսութիւնը աւելի չէ յարմարվում

նրանց։ Նրա հագուստը մի ծիծաղելի խառնուրդ էր եւրոպականից եւ ասիականից։ Գլխին դրած ունէր տաճկի կարմիր ֆէս, որի վրայ քրդի ձեւով փաթաթել էր երկու «եազմա» կոչուած թաշկինակներ. հագել էր վանեցու երկայն անթարի, կողքից ճղած լայն դրօշակներով, որի վրայ հագել էր մի մաշդ գեղնագոյն եւրոպական կարճ պալտօ։ — Կարճ պալտօն եւ երկայն անթարին վերեւից պնդած էին շալէ հաստ գօտիով, որը մի քանի փաթոթներով պատած էր նրա մէջքին։ Նրա նեղ պանտալօնը հազիւ իջնում էր ծնկներից մի փոքր ցած։ Սրունքները բաց էին մնացած։ Երեւում էր, որ այդ ողորմելի պանտալօնը նա գնել էր հնոտիների բազարից, այդ պատճառով նրա համար չափազանց կարճ էր։ Ոտնատան մէջ նա հագած ունէր մի տեսակ հողաթափներ, որոնք երեք մատի հաստութեամբ փայտեայ տակեր ունէին, եւ շարժուելու ժամանակ այդ տախտակները խիստ տարօրինակ ձայներ էին հանում ալիւրով պատած յատակի վրայ։ Միակ առարկան, որ ցոյց էր տալիս, թէ նա գրի ու կարդալու մարդ է, էր նրա աչագին թանաքամանը, որ փորի վրայ խրած ունէր գօտիի մէջ։ Այդ ինքնուրոյն թանաքամանը կազմուած էր պղնձէ երկայն քառանկիւնի փողից, որի մի ծայրի կողքին ամրացրած էր բուն թանաքամանը, թրաշած բաժակի ձեւով։ Նրա մէջ թանաք էր ածած եւ սեւ արբեշումի թելեր էր դրած, որպէս զի թելերը հեղուկ թանաքը իրանց մէջ ծծէին, որ չը վիժուէր։ Քառանկիւնի փողի մէջ ամեն բան կար, այնտեղ կար եւ գմելի եւ գրիչ, այնտեղ կար մի մաղաշ, որով պատուելին իր քթից մազեր էր դուրս հանում, այնտեղ կար եւ մի ականջափորիկ թէյի փոքրիկ գդալի չափով, որով եւ թանաքամանի մէջ ջուր էր ածում, ցամաքելու ժամանակ, եւ ականջների կեղտն էր դուրս տալիս, երբ բաւական լցվում էին. — այնտեղ կար

եւ մի ածելի, որով պատուելին երեսը ածիլում էր։ Պատուելիի այդ գրական պարագայքը լրացնում էին եւ մի քանի այլ առարկաներ, որ նոյնպէս քաշ էին ընկած նրա գօտուց․ դրանցից մէկն էր նրա կարճ ծխաքարշը փայտեայ կոթով, երկրորդը, գոյնզգոյն ձողերից կարուած մի մեծ քսակ էր, որի մէջ ծխախոտ էր ածած, իսկ երրորդը, երկաթեայ մի փոքրիկ ունելի էր, որով ծխաքարշի վրայ կրակ էր դնում, երբ պէտք էր վառել նրան, իսկ հարկաւոր ժամանակ նրանով բռնում էր աշակերտների քթից եւ հուփ էր տալիս...

Տեսնելով մեզ, Սիմոն պատուելիի առաջին հոգսը եղաւ հանգստացնել իր աշակերտներին։ «Սուս», «սուս», գոչելով, ծխաքարշը ձեռին, նա սկսեց վազ տալ դասատան այս կողմը, այն կողմը, մի քանի պտոյտներ գործեց, մի քանի հայհոյանքներ տուեց, աշակերտներից մէկի մազերից բռնելով, նստեցրեց իր տեղը, միւսի ականջները ձգձգեց եւ, վերջապէս, նրան յաջողուեցաւ կարգը վերականգնել։ Բոլոր աշակերտները լռեցին եւ իւրաքանչիւրը իր տեղում անշարժ նստած մնաց։ Այդ գործողութիւնը թէեւ փոշու թանձր մառախուղ բարձրացրեց, առանց դրան եւս, լցուած դասատան մէջ, բայց այդ մթութեան միջից դարձեալ կարելի էր տեսնել, թէ ինչպէս աշակերտները երկչոտ կերպով, ապուշ-ապուշ նայում էին մեզ վրայ։

Յետոյ պատուելին ընդ առաջ եկաւ, ընդունեց մեզ, որպէս մի մարդ, որ իր տանը հիւր է ընդունում, այդ խօսքերով․

— Բարով էք եկել, հազար բարով, իմ աչքի վրայ, իմ գլխի վրայ...

Յայտնի չէ, թէ այլ եւս նրա որտեղի վրայ պէտք է լինէր մեր ընդունելութիւնը, որովհետեւ աշակերտներից մէկը այդ միջոցին փռթկաց եւ պատուելիի ճառը ընդհատեց.

յառ։ Դա երեսը շուռ տուեց դէպի եղեւնագործը եւ, ձեռ-
քով ստանալով, մրմնջաց, «պատմիր, պաշէլի»․․․

— Ի՞նչ են սովորում այստեղ — հարցրեց Ասլանը։

— Ամեն բան սովորում են, պարոն, — պատասխանեց պատուելին, աջ ձեռքի ցուցամատով աջ կողմի պնչածակը քչփորելով․ — ինչ որ կամենում էք հարցրէք, բոլորուն պէս պատասխան կը տան։

— Այդ լաւ է, — ասաց Ասլանը ժպտելով։

— Տեսնո՞ւմ էք այդ փոքրիկին, պարոն, — նա ցոյց տուեց մի ութը տարեկան երեխայ, — կարող է ամբողջ «Հայր մերը» Թարսայ ասել։

— Ի՞նչպէս Թարսայ ասել։

— Այնպէս․․․ այսինքն․․․ զոր օրինակ․․․ տակից դէպի վեր․․․ այնպէս ասել, — պատասխանեց պատուելին կակազելով։

— Երեւի, դպրանում մի առանձին միտք կայ, որ դուք «Հայր մերը» Թարսայ էք սովորեցնում, — հարցրեց Ասլանը լուրջ կերպով։

— Ինչպէս չէ, պարոն, այո, առանձին միտք կայ, պարոն, — կրկնեց պատուելին վարդապետական եղանակով։ — Երբ «Հայր մերը» Թարսայ են կարդում, Յիսուս Քրիստոսի շնորքով, սատանան իր պոչի վրայ մեխվում է գետնին, էլ չէ շարժվում տեղից։ Դա փորձուած է, շատ անգամ փորձուած է, պարոն։

Ասլանը դարձաւ դէպի փոքրիկ աշակերտը․

— Դէ, իմ քաջ, տեսնենք՝ ինչպէս ես սատանային պոչի վրայ կանգնեցնում։

Փոքրիկ աշակերտը վեր կացաւ նստած տեղից, երկու ձեռքերը միմեանց վրայ կպցրեց կուրծքին, երկու անգամ հազաց եւ, անմեղ աչքերը պլշացնելով, կարդաց․ «ամէն

յաւիտեանս փառք եւ զօրութիւն եւ արքայութիւն է քո զի„ . . .

— Բաւական է, — ընդհատեց Ալմանը. — այս անգամ աստուածային հանգիստ թողեցէք:

Երեւի, պատուելին գոհ մնաց այդ հարցաքննութեամբ. նա ցոյց տուեց մի այլ աշակերտ, ասելով.

— Տեսնո՞ւմ էք, պարոն, այդ փոքրիկին, այնպէս լաւ սերտել է «Հաւատամք„-ը, որ գիտէ՝ նրա մէջ քանի այբ կայ, քանի բեն կայ, — մի խօսքով բոլոր տառերը գիտէ, պարոն, եւ բլբուլի պէս պատասխան կը տայ:

— Երեւի, դուք թուաբանութիւնը այդ եղանակով էք սովորեցնում, — նկատեց Ալմանը:

— Ոչ, պարոն, — ասաց պատուելին խորհրդաւոր ձայնով եւ, միեւնոյն ժամանակ, մի թթու ժպիտ երեւաց նրա թօշնած դէմքի վրայ: — Այստեղ ուրիշ իմաստութիւն կայ . . .

Ես իսկոյն յիշեցի, թէ ինչպէս տէր Թօդիկը ստիպում էր մեզ սովորել, թէ քանի անգամ կրկնվում է Աստուծոյ անունը «Շնորհեա՛„-ի մէջ, եւ միշտ խոստանում էր բացատրել մեզ մի խորհրդաւոր գաղտնիք, որ թաքնուած էր այդ կրկնութիւնների մէջ: Բայց նա ոչինչ չը բացատրեց մեզ: Այնպէս էլ Սիմոն պատուելին մեզ չասաց, թէ ինչ «իմաստութիւն„ կար «Հաւատամք„-ի այբուբենի թուերի մէջ:

Այնուհետեւ պատուելին առաջարկեց իր աշակերտներին զանազան այսպիսի հարցեր.

— Գէորգ, այն ո՞վ էր, որ երկու անգամ ծնուեց մի անգամ մեռաւ:

— Յովնան մարգարէն, վարժապետ:

— Թորոս, այն ո՞ր անասունն էր, որ մարդու լեզուով խօսեց եւ հրեշտակի ձեռքով սուր քաշեց:

— Բաղաամի էշը, վարժապետ։

— Մարախիրմա, այն ո՞ր թռչունն էր, որին անիծեց Սողոմոն իմաստունը։

— Ճնճղուկը, վարժապետ։

— Սամփան, այն ի՞նչ պտուղ էր, որ Ադամը կերաւ մերկացաւ, Եւան կերաւ խենդացաւ։

— Թուզը, վարժապետ։

— Տեսնում էք, պարոն, — պատուելին դարձաւ դէպի Ալանը, ինչպէս բուլբուլի պէս պատասխան են տալիս։ — Այդ միջոցին թթու ժպիտը դարձեալ յայտնուեցաւ նրա դէմքի վրայ եւ կարմիր աչքերի կարմիր կոպերը խիստ ծիծաղելի անկիւններ կազմեցին։ — Իմ աշակերտները ամբողջ աշխարհում գովուած են, պարոն, այդ քաղաքի մէջ իմ աշակերտները առաջիններն են համարվում, պարոն. ոչ տէրտէր կարող է նրանց հետ խօսել եւ ոչ վարդապետ. այնպիսի հարց կը տան, որ կապուած կը մնան։ Նորին սրբազնութիւնը հիացած է իմ աշակերտներով. ամիս չի անցնի, որ Նորին սրբազնութիւնը ոտքը ներս չը դնէ իմ դպրոցի շեմքից։ Ահա այդ թանաքամանը Նորին սրբազնութիւնն է ընծայել ինձ, պարոն։

Վերջին խօսքերով պատուելին կամեցաւ ուշադրութիւն դարձնել իր թանաքամանի վրայ, այդ պատճառով ձեռքը տարաւ դէպի ուռած փորը։

— Այլ եւս ի՞նչ են սովորում, — հարցրեց Ալանը։

— Մինչեւ ճաշ ուսում են սաղմոսում, սովորում են գրել, կարդալ եւ զանազան իմաստութիւններ, իսկ ճաշից յետոյ սովորում են քաղաքավարութիւն, մարդավարութիւն, — այդպիսի բաներ։

Այս անգամ պատուելին, որ բոլոր խօսակցութեան ժամանակ մնացել էր իր կարմիր քիթը, ձախ ձեռքի ցու-

ցամառը տարաւ դէպի ձախ կողմի սնչածակը եւ սկսեց քչփորել, կարծես, այնտեղ մի բան նեղացնում էր նրան: Յետոյ, կամենալով քաղաքավարութեան մի քանի օրինակներ ցոյց տալ, դիմեց աշակերտներից մէկին, ասելով.

— Այա՛, Օհանիկ, պարոնին մէկ պատիւ տուր:

Աշակերտների միջից դուրս եկաւ մի թղաշաւի երեխայ, կանգնեց Ասլանի առջեւ եւ, երկու ձեռքերը դնելով միմեանց վրայ, փոքրիկ աչերը բաց արեց, մեկնեց դէպի Ասլանը: Բայց Ասլանը չը գիտէր ի՞նչ անել: Պատուելին ժպտելով նկատեց, որ ձեռքը դնէ աշակերտի ափի մէջ: Ասլանը կատարեց նրա պատուէրը: Փոքրիկ Օհանիկը, նրա աջը երկու ափերի մէջ բռնած, նախ տարաւ դէպի շրթունքը, համբուրեց, յետոյ տարաւ դէպի ճակատը, դրեց գլխի վրայ:

— Այա՛, Աւագ, պարոնին գլուխ տո՛ւր, — պատուելին դարձաւ դէպի մի այլ աշակերտ:

Բայց Ասլանը թոյլ չը տուեց, ասելով, որ չանհանգստացնէ աշակերտներին: Այնպէս, պատուելին աշխատում էր ցոյց տալ իր սանիկների բոլոր մտաւոր եւ բարոյական կարողութիւնը, որոնք, նրա կարծիքով, օրինակելի էին ամբողջ քաղաքում: Նա խնդրեց, որ աշակերտները զանազան տաղեր երգէին, աւելացնելով, որ բոլոր տաղերը գիտեն. "վարդի ու բուլբուլի" տաղը, գինու տաղը, մեջլիսի տաղերը, մի խօսքով, բոլորը գիտեն:

— Հայոց պատմութիւն սովորո՞ւմ են, — հարցրեց Ասլանը:

— Ի՞նչ պէտք է Հայոց պատմութիւնը, — պատասխանեց պատուելին իր սովորական ժպիտով, — Հայոց թագաւորները բոլորն էլ կռապաշտ էին:

Ալանը ոչինչ չը պատասխանեց։ Պատուելին, հաւատացած լինելով, որ իր այցելուն շատ գոհ մնաց իր դպրոցից, վստահութիւն ունեցաւ հարցնելու.

— Պարոն, կարծեմ, դուք բժիշկ էք։

— Այո, բժիշկ եմ։

— Այդ իմ քիթը... մի խօսքով... շատ է նեղացնում ինձ... — Նա այժմ աջ ձեռքի ցուցամատը կոխեց աջ կողմի ռնչածակի մէջ, սկսեց քչփորել։

Ալանը նայեց նրա երեսին եւ ասաց.

— Քիչ օղի խմեցէք եւ կը լաւանայ ձեր քիթը։

Մենք դուրս եկանք դասատնից։ Այդ ժամանակ միայն նկատեցինք դասատան դրան մի կողմում երկու պատժուած աշակերտներ։ Երկուսն էլ մերկ ծնկներով չոքեցրած էին մանր, սրածայր խիճերի վրայ, երկուսն էլ ձեռքերով վեր էին բարձրացել մի-մի հաստ ամբողջ աղիւս։ Մի այլ աշակերտ, ծիպոտը ձեռին, կանգնած էր նրանց մօտ, հսկում էր, որ դատապարտեալները իրանց դիրքը չը փոխեն։

— Ինչով են յանցաւոր այդ ողորմելիները. — հարցրեց Ալանը մօտենալով նրանց։

— Նա, պարոն, պատուիրել եմ իմ աշակերտներին, որ դրսում ոչ ոքի հետ չը խօսեն, մինչեւ անգամ իրանց ծնողների հետ չը խօսեն, միշտ լուռ ու մունջ լինեն։ (Լռութիւնը ամենագլխաւոր պայմանն է համեստութեան։) Իսկ այդ գարշելիները չեն պահպանել իմ պատուէրը։

— Դուք ի՞նչպէս իմացաք, որ չեն պահպանել։

Սովորական ժպիտը դարձեալ երեւաց պատուելի դէմքի վրայ, եւ այս անգամ նրա կարմիր աչքերը բոլորովին անյայտացան հաստ կոպերի տակ։ Երեսի վրայ որքան կնճիռները կային հաւաքուեցան աչքերի շուրջը եւ նրանց ծածկեցին իրանց կոհակների ներքոյ։

— Այո, պարոն, ամեն բան գիտեմ և ամեն բան կարող եմ իմանալ, — պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտութեամբ։ — Իմ աշակերտներից որի վրայ կասկածում եմ, թէ նա չէ պահել իմ պատուէրը, բերանը չափում եմ, իսկոյն իմանում եմ, արդեօք նա դրսում խօսացե՞լ է, թէ ոչ։

— Երևի, եթէ խօսացած լինի բերանը կը մեծանայ։

— Այո, կը մեծանայ, ի հարկէ կը մեծանայ, պարոն։

Աղանը այս անգամ չը կարողացաւ զսպել իր ծիծաղը։ Պատուելին, կարծելով, թէ իր գիւտը զարմացրեց նրան, աւելի խրախոյս ստացաւ և, դառնալով դէպի վարպետ Փանոսը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, հարցրեց.

— Դուք վկայեցէք, վարպետ, թէ ինչպէս են իմ աշակերտները, ամբողջ քաղաքում նրանց Հատը կա՞յ։

— Ի հարկէ, չը կայ... պատասխանեց վարպետը ծաղրական եղանակով։ — Այդպիսի աշակերտներ միայն դուք կարող էք կրթել...

Պատուելին նրա խօսքերը ճշմարիտ տեղ ընդունեց։

Մենք հեռացանք Սիմոն պատուելիի դպրոցից, տանելով մեզ հետ խիստ տխուր զգացմունքներ։

Տէր Թօդիկի դպրոցում հազար ու մէկ խստութիւններ, հազար ու մէկ կանոններ կային, բայց այդ բանը չը կար որ աշակերտների բերանը չափելով, իմանային, թէ արդեօք նրանք դրսում խօսո՞ւմ են, թէ ոչ։

Երբ դուրս եկանք փողոցը, վարպետ Փանոսը ասաց Աղանին.

— Եթէ գիտենայիք, թէ ո՛րքան աշխատել եմ, ո՛րքան չարչարուել եմ ես, որ մի կերպով այդ անպիտանին հեռացնեմ այդ դպրոցից, բայց հնար չի եղել։

— Ինչո՞ւ, — հարցրեց Աղանը։

— Նա մի քանի հզօր պաշտպաններ ունի, ինչպէս նահանգապետ փաշան եւ սրբազան առաջնորդը։

— Այդ գարշելի արարածի մէջ ինչ են գտել, որ պաշտպանում են նրան։

— Հէնց այն, որ նա գարշելի է։ Չէք կարող երեւակայել մի մարդ, որ այդ չափ բարոյապէս փչացած եւ կեղտոտ լինէր։ Կատարեալ եղեռնագործ է այդ անպիտանը։ Նրան խեղդել պէտք է, եւ ուրիշ ոչինչ։ Գիտէ՞ք, շատ երեկոներ նա ընտրում է իր աշակերտներից մի քանիսը եւ տանում է փաշայի մօտ. այնտեղ մնում են ամբողջ գիշերը, երգում են, պար են գալիս եւ զուարճացնում են փաշային...

— Լա՜ւ բարոյականութիւն կը սովորեն... — ասաց Ասլանը խորին զզուանքով։

— Փաշան առաջ չէր գիտէր, թէ հայոց մանուկները քաղցր ձայն ունեն եւ լաւ տաղեր երգել գիտեն. մի գիշեր նա հիւր է լինում Նորին սրբազնութեան մօտ, տեսնում է այնտեղ մի խումբ մանկահասակ երգիչներ. շատ հաճելի են թւում նրան երգիչները, եւ երբ Նորին սրբազնութիւնը նկատում է այդ, պատուիրում է Սիմոն պատուելիին, որ ամեն անգամ, երբ փաշան պահանջելու լինի, նա իր աշակերտներից ամենալաւ երգիչները տանէ նրա մօտ։

— Բայց ի՞նչպէս են համբերում ծնողները։

— Ծնողները աւելի անպիտան են. նրանք մի առանձին պատիւ են համարում, որ իրանց զաւակները զարդարում են փաշայի խնճոյքները։

Արդէն ճաշին մօտ էր, երբ մենք վերադարձանք վարպետ Փանոսի տունը։ Ասլանը իսկոյն առանձնացաւ իր սենեակում։ Վարպետ Փանոսը մտաւ իր գործարանը։ Իսկ ես գնացի այգին միրգ ուտելու։

Դ.

ՆԱՀԱՆԳԱՊԵՏ ՓԱՇԱՆ

Մի առաւօտ Աղանը ասաց ինձ, թէ ինքը ժամանակն է եղած գնալ քաղաքը, փաշային ներկայանալու, եւ ցանկանում է ինձ էլ իր հետը տանել։ Ես շատ ուրախացայ, որովհետեւ մինչեւ այն օրը, ոչ մի բարձր պաշտօնակալ չէի տեսած։

Փաշան կենում էր քաղաքում, այսինքն բերդի մէջ։ Այգեստանից մինչեւ այնտեղ թէեւ շատ հեռու չէր, այսու ամենայնիւ, մենք գնացինք ձիերով։ Ձիերը, զարդարուած ասիական շքեղ ասպազէնքով, ուղարկուած էին փաշայի կողմից երկու ղուլամների հետ, որոնք, մեր առջեւը ընկած, տարան մեզ։ Թէեւ արգելուած էր քրիստոնեաներին ձիով քաղաքը մտնել, բայց դա մի առանձին պատիւ էր, որ ցոյց էր տալիս նահանգապետը իր քաղաքի նորեկ հիւրին։

Երբ մօտեցանք քաղաքին, նա մի առանձին կախարդական տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ. գուցէ այդ այն պատճառով էր, որ առաջին անգամ տեսնում էի մի այնպիսի ընդարձակ մարդկային բնակութիւն։

Քաղաքը գտնւում էր ծովակի ափի մօտ եւ շատ հիանալի տեսարան էր ներկայացնում։ Նա շրջապատուած էր կրկին պարիսպներով, որոնք ամրացուած էին բրգաձեւ աշտարակներով, եւ մի խորունկ խրամատ դրսից բոլորում էր քաղաքի շուրջը։ Աղանը բացատրեց ինձ, թէ այդ խրամատը նրա համար է, որ պաշարման ժամանակ լցնում են

ջրով, կամուրջները վեր են առնում, թշնամուն ներս չը թողնելու համար։ Բացի այդ արտաքին ամրութիւններից, քաղաքը ունէր և միջնաբերդ, որ բնութիւնը ինքն էր հրաշակերտել։ Քաղաքի հիւսիսային մասում տարածվում էր կէս փարսախ երկարութեամբ մի քարաժայռ, որը հեռուից, բարձրանալով, սեպաձեւ դիրք էր ընդունում։ Այդ սեպի գլխին, խորին ժամանակներից, վեհանձնաբար նստած էր մի փառաւոր ամրոց։ Հայոց լեգենդական աւանդութիւնը այդ ամրոցը ընծայում էր Ասորեստանի թագուհի Շամիրամին։

Մտնելով քաղաքադռնից, ես մի անբացատրելի սաստիկ զգացի, որ առաջ էր գալիս և ուրախութիւնից և երկիւղից։ Ամբողջ քաղաքը, կարծես, որոտում էր մի խուլ, ծանր դղրդիւնով։ Ինձ երեւում էր մի հսկայական մրջնանոց, որտեղ փոքրիկ միջատների փոխարէն, խառնուած էին միմեանց հետ ահագին բազմութիւն մարդիկների և զանազան անասունների։ Շները ստուար խումբերով, համարձակ վխտում էին ամեն կողմում։ Փողոցներից անցնելու տեղ չը կար։ Ղաւասները մեզ համար ճանապարհ էին բաց անում։ Ամեն կողմից ես նկատում էի մռայլ դէմքեր, որոնք մի առանձին դառնութեամբ նայում էին մեզ վրայ։ Մահմեդականը չէ կարող համբերել, երբ տեսնում է «գաւուրին» փոքր ի շատէ վայելուչ կերպարանքի մէջ։ Ալեանը մի եւրոպական կոնսուլի կամ դեսպանի սպասաւորութիւն էր գործում։ Իսկ ես այնօր, նրա պատուիրելով, կրում էի իմ բոլոր զէնքերը. մի զոյգ ատրճանակ կապած էին իմ ձիու թամքի ղաշին, մի զոյգ եւս խրած ունէի գոտիիս մէջ. ուսիցս քաշ էր ընկած մի թեթեւ եւրոպական հրացան, իսկ իմ սուրը իր արծաթեայ զարդարանքով կարող էր գրաւել բոլորի ուշադրութիւնը։ Հայերի վրայ ես, որպէս երեւում

էր, ոչ այնքան հաճելի տպաւորութիւն էր գործում մեր փառքը։ Նրանք չէին նախանձում, այլ վախենում էին՝ չը զայրացնել մոհամեդականներին։ Նրանց փոքրիկ խանութ-ներում, խորասուզուած զանազան փայչաների մէջ, նրանք զբաղուած էին իրանց արշինով եւ չէին ուզում նայել ան-գամ մեզ վրայ։

Վերջապէս հասանք փաշայի ապարանքը։ Դրսից նա այնքան փառահեղ չէր, բայց ներսից շնչում էր արեւելեան բանաստեղծի բոլոր շռայլութեամբ։ Ջրի շատրուանները գոր-ծում էին, սիրամարգները սիգալով ճեմում էին ծաղկա-զարդ պարտէզների մէջ, սեւամորթ եւ սպիտակամորթ սպասաւորները թիւ չունէին։ Մի բարձր աստիճանաւոր ապարանքի գլխաւոր մուտքի առջեւ ընդունեց մեզ։ Մենք անցանք մի քանի բակերից, որոնք մինը միւսից աւելի գեղե-ցիկ էին։ Խաղացող ջուրը, ծաղիկը եւ կանաչեղէնը, արեւելքցու սիրելիները, կենդանացնում էին բոլոր բակերը մի սքանչելի, սրտապարար շքեղութեամբ։ Սենեակների լուսամուտները զարդարած էին գոյնզգոյն ապակիներով, բայց նրանց պատերի վրայ նկարուած պատկերները ներկայացնում էին զանազան առասպելաբանական աստուածութիւնների գե-ղեցիկ տեսարաններ։

Այդ տեսարանների եւ ճոխութեան մէջ ծածկուած բնա-կարանը, որ սովոր էր ամբողջ գիշերները լուսացնել նուագ-ներով, երգերով ու պարերով, — ուր շալերի, մետաքսի եւ գոհարների մէջ հանգչում էին երկրի ամենաընտիր գե-ղեցկուհիները, — այդ սիրոյ եւ վայելչութեան դրախտը էր, միեւնոյն ժամանակ, մի դժոխք՝ լի տանջումով եւ արտասու-քով։ Նրա ներքին յարկի ստորերկրեայ զնդաններում հե-ծում էին հարիւրաւոր բանտարկեալներ։ Վերեւում, շքեղ դահլիճների մէջ, նուագներ էին հնչում, բայց ներքեւում,

մթին նկուղների մեջ՝ — որոտում էին այդ թշուառների շղթաները։ Նրա ծաղկազարդ բակերի մարմարեայ սալայատակը ոչ սակաւ անգամ սրսկուած է եղել անմեղ զոհերի արիւնով, և նրա գեղեցիկ, սաղարթախիտ ծառերը ոչ սակաւ անգամ կախաղանի պաշտօն են կատարել... Այդ բոլորը կատարուել է խուլ պարիսպների մեջ, լուսնի լոյսի ներքոյ, և աւազանների խաղաղ հայելին ցոլացրել է իր մեջ եղեռնական գործողութիւնների սոսկալի պատկերները... Դրսի աշխարհը երբեք տեղեկութիւն չէ ունեցել, թէ ի՛նչ է կատարուել ներսում... Սէրը, ուրախութիւնը, զեխութիւնը միշտ թագաւորել է այստեղ գազանային անգթութեան հետ...

Երեխայութիւնից ես սովորած էի սարսափել, դողալ մեծ մարդերի առջեւ, այդ պատճառով մինչեւ փաշայի ներկայանալը, ինձանում սիրտ չէր մնացել։ Ասլանը նկատեց իմ երկչոտութիւնը և, մի կողմից յանդիմանելով, միւս կողմից խրախուսելով, ասաց. «Դու տակաւին սարկաւագութեան մեջ ես մնացել, ի՛նչու ես շփոթվում, միթէ նա էլ քեզ նման մարդ չէ՞, միթէ ահեղ Աստուծոյ առջեւ պիտի դուրս գայ»... Ես փոքր ինչ հոգի առայ, աւելի ամաչելուց, քան թէ քաջալերութիւն ստանալուց։

Փաշան, եթէ կարելի է այդպէս կոչել, մի ահագին մսեղէն բլուր էր. հաստ փորով, հաստ գլխով, հաստ ձայնով, մի խօսքով, նրա մեջ ոչինչ նուրբ և տաշած բան չը կար։ Նուրբ էր նրա մեջ միայն տաճկական բարձր պաշտօնակալի բնական խելքը, խորամանկութիւնը, կեղծաւորութիւնը, որ նենգաւորութեան էր հասնում։ Նա խիստ քաղաքավարութեամբ ընդունեց մեզ, և իր մանկլաւիկների օգնութեամբ, որոնք, նրա աջ և ձախ թեւքերից բռնելով, վեր բարձրացրին, կանգնեց և, մի քանի քայլ փոխելով, մօտեցաւ բռնեց Ասլանի ձեռքը։

— Իմ բախտաւորութեանը չափ չը կայ, — ասաց նա, — որ իմ տան շէմքը արժանանում է ընդունել ձեզ պէս թանգագին հիւրին, պարոն բժշկապետ։

Փաշան Ալանի աջը չը թողեց իր ձեռքից, տարաւ նրան, նստեցրեց իր մօտ, աջ կողմում։ Նա Մեացի ոտքի վրայ կանգնած, դահլիճի դրան մօտ։ Գիտէի այդ սովորութիւնը եւ մի քանի անգամ տեսել էի, թէ ինչպէս զինուած ծառաները սպասաւորում են իրանց տիրոջը, հէնց միեւնոյն սենեակում, ուր նա ընդունելութիւն է գտնում մի օտարի մօտ։ Ծառան այդ դէպքում թիկնապահ է, մի քաջ վերահսկող է, որ, ձեռքը իր սրի կոթի վրայ դրած, ամենայն զգուշութեամբ նայում է իր տիրոջ վրայ։ Երբ նրա կեանքին մի որ եւ իցէ վտանգ է սպառնում, նա պահապան հրեշտակի նման օգնութեան է հասնում։ Նա այդ դիրքն էր բռնել։

Փաշայի առաջին խօսակցութիւնը այն աստիճան քաղցր, սահուն եւ գրաւիչ էր, կարծես, մի շաբաթ առաջ սերտել էր այն ջերմ, սրտից բղխած խօսքերը։ Բայց ոչ թէ մի շաբաթ առաջ, այլ իր ամբողջ կեանքում նա սերտել էր այդ խօսքերը։ Օտար երկրացու մօտ այդ հրէշները վերին աստիճանի բարի եւ քաղաքավարի են, իսկ իրանցների մօտ — մի խստասիրտ գազան։

Երկար խօսակցութիւնը ձեւականից անցել սովորական դարձաւ. խօսում էր նա, ինչ որ առ հասարակ խօսում են մի ճանապարհորդի հետ, այն եւս եւրոպացի ճանապարհորդի հետ։

— Հանգիստ անցաւ ձեր ճանապարհորդութիւնը, պարոն բժշկապետ, — հարցնում էր նա։ — Յոյս ունեմ, մի որ եւ իցէ անախորժութիւն պատահած չը լինի ձեզ հետ։

— Առանձին ոչինչ չէ պատահել, ամեն տեղ սիրալի ընդունելութիւն էի գտնում, պատասխանում էր Ալանը։

— Ուրիշ կերպ չէր կարող լինել։ Ես ինձ բոլորովին անպատուած կը համարէի, եթէ իմ կառավարութեանը յանձնուած երկրում դուք մի ամենաթեթեւ նեղութիւն անգամ կրած լինէիք։ Եւրոպացիք առհասարակ խիստ աննպաստ կարծիք ունեն մեր երկրի մասին, համարում են վայրենիների աշխարհ, ուր գլխի մազերից օգուտ քաղելու համար, մարդկանց կառափներ են կտրում։ Մենք շատ ուրախ ենք լինում, երբ երբեմն մեր կողմերում հանդիպում են եւրոպացի ճանապարհորդներ, գոնէ այդ կարծիքը մասամբ կը փարատէին մեր մասին։

— Եւրոպացի ճանապարհորդներից ոմանք շատ լաւ կարծիքներ են յայտնել ձեր երկրի մասին, — նկատեց Ալմանը։

— Արդարութիւնն էլ այդպէս է պահանջում։ Այդ գոնէ առիթ կը տար եւրոպացիներին չը վախենալ մեր երկրից, եւ մենք աւելի յաճախ յարաբերութիւններ կունենայինք միմեանց հետ, եւ մեր երկրի քաղաքակրթութիւնը աւելի եւ աւելի կը ծաղկէր։ Իրաւ է, երբեմն մասնաւոր անկարգութիւններ պատահել են (միթէ չեն պատահում նրանք) բայց այդ եղել է աւելի հին ժամանակներում։ Իմ կողմից կատարեալ անհամեստութիւն կը լինէր, պարոն բժշկապետ, իմ բերանով ձեզ ասել, դուք կարող էք այդ եւ ուրիշներից տեղեկանալ, որ այն օրից, երբ ես ոտք կոխեցի այդ երկրի վրայ, գայլն ու գառը միասին են ապրում, որպէս երկու հարազատ եղբայրներ։

— Այդ ես տեսայ ... ասաց Ալմանը ժպտելով։

Այդ միջոցում ներս մտաւ մի լաւ հագնուած մանկլաւիկ. մի ձեռքում բռնած ունէր արծաթեայ փոքրիկ սրճամանը, միւս ձեռքում՝ մի գեղեցիկ արծաթեայ մատուցարան, որի վրայ դրած էին երկու չինական հիանալի Փին-

ջաններ, նոյնպէս արծաթեայ տակերի մէջ։ Նա, անպայման սովորութեան համեմատ, լցրեց ֆինջաններից մէկը, նախ տուեց փաշային։ Իսկ փաշան, իր հիւրին առանձնապէս պատուելու համար, իր ստացած ֆինջանը իր ձեռքով տուեց նրան, և Ալամը շնորհակալութեամբ ընդունեց։ Փաշան վեր առեց երկրորդ ֆինջանը։

Մանկլաւիկը սենեակից դուրս գալու ժամանակ լռութեամբ անցաւ իմ մօտից և թեւքով կամաց իմ կողքին բոթեց. դա արդէն նշան էր, որ ես դուրս գամ նախասենեակը, որ ինձ էլ ղահուէ խմացնէ։ Բայց ես չը շարժուեցայ իմ տեղից։ Այդ շատ զարմացրեց նրան։

Ղահուէից յետոյ, մի այլ մանկլաւիկ, աւելի լաւ հագնուած, նարգիլէ ներս բերեց, որը իր գեղեցկութեամբ բոլորովին ապշեցրեց ինձ։ Նրա գլուխը, որի մէջ թամբաքու և կրակ էին դրած, շինուած էր զուտ ոսկուց և զարդարած թանգագին քարերով. օձապտոյտ «բուլղարին», ծայրը շինուած էր մի թզաչափ երկայնութեամբ գեղին սաթից, որ նոյնպէս բռնուած էր ոսկու մէջ։ Նարգիլէի տակը, որի մէջ ջուր էր ածած, շինուած էր ադամանդի նման փայլուն բիւրեղից, որ զարդարած էր գոյնզգոյն ծաղիկներով։ Փաշան նարգիլէի վերաբերութեամբ նոյն քաղաքավարութիւնը գործ դրեց, ինչ որ ցոյց տուեց ղահուէի ժամանակ, այսինքն նախ ինքը ընդունեց սպասաւորից, յետոյ իր ձեռքով առաջարկեց Ալամին։

— Դուք արդէն փոքր ի շատէ ընտելացել էք մեր սովորութիւններին, — ծիծաղելով նկատեց փաշան։ — Ինչպէս է թւում ձեզ մեր նարգիլէն։

— Ես խիստ ախորժանօք ծխում եմ, — պատասխանեց Ալամը։ — Պօլսում սովորեցի։

Ղաչուէն եւ Նարգիզէն ընդհատեցին սկսուած խօսակցութիւնը։ Փաշան, կամենալով շարունակել այն, վարպետութեամբ հարցրեց.

— Հա, մոռացայ. ինչ բանի վրայ էինք խօսում։

— Դուք ասում էիք, որ հիմա գառն ու գայլը միասին են ապրում…

— Այո, հէնց այստեղ ընդհատուեցաւ մեր խօսակցութիւնը։ — Որովհետեւ միտս լցուած է, թոյլ տուեցէք ինձ, պարոն բժշկապետ, փոքր ինչ շատախօս լինել։ Եւրոպան մեզ մեղադրում է մեր անմարդասիրական վարմունքի մասին քրիստոնեաների հետ. իբր թէ նրանք ճնշուած են մեր երկրում, հալածուած են, մի խօսքով, ինչ չարիքների մէջ ասէք, չեն զրպարտում մեզ։ Բայց հաւատացած եղէք, որ քրիստոնեաների վիճակը աւելի լաւ է, քան թէ մահմեդականներինը։ Մեր երկրում ամեն տեղ քրիստոնեաներին ազատութիւն են տալիս։ Մենք նրանց ազատել ենք շատ պարտաւորութիւններից, որ կատարում են միայն մահմեդականները, օրինակ, զինուորագրութիւնից, որ նրանց շատ ծանր է թւում։ — Ես ինքս առանձին հոգ եմ տանում, իմ կառավարութեանը յանձնուած երկրում, քրիստոնեաների վիճակը բարւոքելու համար, որպէս զի նրանց բեռը աւելի թեթեւ լինի եւ նրանց ապրուստը աւելի ապահով լինի։ Շնորհակալ եմ, որ քրիստոնեաները իրանց կողմից հասկանում են իմ նրանց մատուցած ծառայութիւնները, եւ ամիս չէ անցնում, որ իրանց երախտագիտութիւնը չարտայայտեն, որքան որ հարկն է։ Ահա այս րոպէիս ցոյց կը տամ, պարոն բժշկապետ, մի նոր հանրագիր, որ պատրաստուած է երկու օրինակ, մէկը Կ. Պօլսի հայոց պատրիարքարանը ուղարկելու համար, միւսը Բարձրագոյն Դուռը ուղարկելու համար։ Դրանց մէջ հայ հասարակութիւնը, հապա-

րաւոր ստորագրութիւններով, յայտնում է իր խորին գոհունակութիւնը իմ կառավարութիւնից եւ, միեւնոյն ժամանակ, ցոյց է տալիս իր բախտաւոր գրութիւնը եւ բարօրութիւնը։

Նա հրամայեց սպասաւորին, որ սեղանի վրայ կանգնած էր իր մօտ, բերել իր թղթապահը։ Նրա միջից դուրս հանեց մի քանի թերթեր, ծածկուած բազմաթիւ կնիքներով եւ ստորագրութիւններով, որոնց մէջ առաջին տեղը բռնում էր հայոց հոգեւոր առաջնորդի կնիքն ու ստորագրութիւնը, յետոյ գրուած էին զանազան հայ բէկերի, էֆէնդիների եւ նշանաւոր անձինքների ստորագրութիւնները։

Այդ թղթերը ոչ սակաւ զարմացրին թէ Սլանին եւ թէ ինձ։ Բայց երբ վերադարձանք տուն, վարպետ Փանոսը բացատրեց մեզ, թէ որպիսի պղտոր աղբիւրներից էին բղխում այս տեսակ շնորհակալութիւնները...

Փաշան կարծելով, թէ լաւ ազդեցութիւն գործեցին ցոյց տուած թղթերը իր հիւրի վրայ, շարունակեց.

— Մենք շատ պիտի ամաչէինք քաղաքակիրթ Եւրոպայի առջեւ, պարոն բժշկապետ, որ այժմեան լուսաւոր դարում՝ մեր երկրում ազգերի եւ կրօնների խտրութիւն լինէր, որ մենք հալածէինք քրիստոնեային, որովհետեւ նա մեր ազգին եւ կրօնին չէր պատկանում։ Իրաւ է, որ մեր մահմեդական ժողովուրդը դեռ ոչ բոլորովին թօթափել է վաղեմի նախապաշարմունքը, նա դեռ բաւական մոլեռանդ է մնացել։ Բայց ո՞րտեղ չը կայ այդ մոլեռանդութիւնը։ Մինչեւ այսօր, լուսաւոր Եւրոպայում անգամ, տեղ-տեղ հալածվում են հրէաները։ Իսկ մեր կառավարութիւնը այժմ ամէն ջանքով աշխատում է կրթութեան միջոցով ոչնչացնել ժողովրդի մոլեռանդութիւնը, եւ այդ նպատակով դպրոցների թիւը մեր երկրում օրըստօրէ բազմանում է։

Մենք մինչեւ անգամ հոգ ենք տանում եւ հայոց դպրոց-ների յառաջադիմութեան մասին: Այցելատանում կայ մի նշանաւոր դպրոց, որը գտնվում է իմ առանձին խնամակա-լութեան ներքոյ: Ես իմ սեպհական միջոցներից այդ դպրոցի վարժապետին թոշակ եմ տալիս:

— Վարժապետը ինչպէս մարդ է, ընդունակ է իր պաշ-տօնին, — հարցրեց Ասլանը:

— Ամենապատուական մարդ է. մեր քաղաքի հայ գիտ-նականների մէջ նրան կարելի է առաջինը համարել:

Փաշայի խօսքը Սիմոն պատուելիի եւ նրա դպրոցի մա-սին էր: Ասլանը այնպէս ձեւացրեց իրան, որ ամենեւին տե-ղեկութիւն չունի այդ դպրոցի մասին:

Խօսակցութիւնը դարձեալ ընդհատուեցաւ, երբ ման-կլաւիկների մի խումբ, գեղեցիկ արծաթեայ մատուցարան-ների վրայ դրած, ներս բերեցին զանազան տեսակ անուշա-համ շէրբէթներ եւ զանազան տեսակ քաղցրաւենիք ու խմո-րեղէններ, պատրաստուած նուշով եւ հաստէօ համեմնե-րով: Փաշան իր ձեռքով ընտրում էր անուշ պատառները եւ առաջարկում էր Ասլանին:

— Փորձեցէք այդ «փախլաւայից», — ասում էր նա, — հայոց առաջնորդը սաստիկ սիրում է այդ «փախլաւան»: Երբ որ նա ինձ մօտ է գալիս, եթէ «փախլաւայ» չը լինի, ան-պատճառ գժգոհ կը մնայ:

— Իրաւունք ունի հայոց առաջնորդը, — պատաս-խանեց Ասլանը, — բաւական լաւ է պատրաստած:

— Դուք ծանօթ էք նրա հետ:

— Ոչ, ես դեռ չեմ տեսնուել նրա հետ:

— Անպատճառ պէտք է տեսնուել. ես ձեզ խորհուրդ կը տայի տեսնուել նրա հետ. դուք շատ գոհ կը մնայիք. նա պատուական մարդ է, ամենապատուական մարդ է: Դալ

Վան եւ Հայոց առաջնորդին չը տեսնել, — դա միեւնոյն կը լինէր, որպէս գնալ Հռոմ եւ պապին չը տեսնել։

— Ես օգուտ կը քաղեմ ձեր խորհրդից, — ասաց Ասլանը, — առանց Հայոց առաջնորդի հետ տեսնուելու, չեմ հեռանայ այդ քաղաքից։

Փաշայի եւ Հայոց առաջնորդի բարեկամական յարաբերութիւնները մեզ յայտնի էին. այստեղից բացայայտ էր, թէ ինչու նա յորդորում էր Ասլանին անպատճառ տեսնուել "ամենապատուական մարդու" հետ։ Տարակոյս չը կայ, որ փաշան հաւատացած էր, որ առաջնորդն էլ նոյն վկայութիւնը կը տայ իր մասին, թէ փաշան ամենապատուական մարդ է, եւ եւրոպացի ճանապարհորդի ուղեգրութեան տետրակի մէջ կ'աւելանային մի քանի փայլուն խօսքեր երկրի այդ երկու բարձր ներկայացուցիչների մասին։

Փաշան ինքը մատնեց իրան, ասելով.

— Նա իմ լաւ բարեկամն է եւ իմ եռանդոտ գործակիցն է իմ բոլոր ձեռնարկութիւնների մէջ։ — Ես կատարեալ սիրահար եմ եւրոպական կրթութեան, պարոն բժշկապետ։ Եթէ ես հրաշագործութեան շնորհ ունենայի, կ'աշխատէի մի քանի վայրկեանի մէջ մեր հայրենիքը Փրանսիա դարձնել։ Բայց դժբախտաբար այդ անկարելի է։ Մենք շատ գործ ունենք կատարելու. մենք շատ յետ ենք մնացել. այժմ ստիպուած ենք թռիչքներ գործելով, առաջ ընթանալ, որ հասնենք լուսաւոր ժողովուրդներին։

Մի թեթեւ ժպիտ երեւաց Ասլանի դէմքի վրայ։

— Ժողովրդի կրթութիւնը կանոնաւոր լինելու համար, — նկատեց նա, — հարկաւոր չէ թռիչքներ գործել, այլ թողնելու է նրան, որ իր բնական ընթացքով առաջ գնայ։ Միայն գլխաւոր պայմանը այն պէտք է լինի, որ ժողովրդի յառաջադիմութեան ղեկը պէտք է ուղիղ ճանապարհի վրայ

ղըսուի, որպէսզի նրանից չը շեղուելով, ցանկացած նպատա-կին հասնի։

— Բոլորովին ճշմարիտ է ձեր նկատողութիւնը, — պատասխանեց փաշան գործադէտ մարդու եղանակով։ — Բայց մեր դժբախտութիւնը նրանումն է, որ մեր առաջաւոր մարդիկը, խիստ սակաւ բացառութեամբ, անբարեխիղճ են։ Քանի՜ անգամ առաջարկել եմ ես մեծ վէզիրին, որ այդ եր-կրի հարկերի մի մասը յատկացնէ նոյն իսկ այդ երկրի ազ-գային բարեկարգութիւնների համար գործ դնելու։ Բայց միշտ մերժումն եմ ստացել։ Հազարաւոր բաներ կան շինելու։ Օրինակ, դուք տեսաք մեր ճանապարհները, մեր կամուրջ-ները, մեր ջրանցքները, — այդ բոլորը նորոգելու կարօտ են։ Վաճառականութեան եւ երկրագործութեան անկման բուն պատճառները մեր երկրում՝ պէտք է վատ հաղորդակցու-թիւնների մէջ որոնել։

Թուրք պաշտօնականները բոլորը լաւ ձեւել գիտեն, բայց կարելու շնորք չունեն։ Զանազան ծրագրներ կազմելու մէջ՝ անհամեմատ ճարպիկ են, իսկ գործադրութեան մէջ՝ անպէտք։ Տուր նրանց փող իրանց կազմած ծրագիրը իրա-գործելու համար, այդ փողով նախ իրանց գրպանը կը լցնեն։

Եւրոպացու աչքեւ ազատամիտ երեւնալ, կրթութեան եւ յառաջադիմութեան սիրահար ձեւանալ՝ — այդ տաճիկ պաշտօնականների խօսակցութեան սովորական ձեւն է — ցոյց տալ, թէ իրանք շատ բարի ցանկութիւններ ունեն ժո-ղովրդի բարօրութեան համար. բայց ինչ օգուտ, որ այս եւ-այն անյաջող հանգամանքները արգելք են լինում։

Իր բոլոր դիւանագիտական ճարտարութիւնը գործ դնելուց յետոյ, փաշան կիսապաշտօնական խօսակցութիւն-ներից անցաւ հասարակ խօսակցութեան։ Այժմ խօսում

էր, ինչ որ սովորաբար խոսում են բժշկի հետ․ գանգատվում էր, թե ստամոքսի թուլություն ունի, ախորժակը աւերուած է, ոչինչ ուտել չէ կարողանում․ գանգատվում էր անքնությունից, ջղացաւից․ գանգատվում էր մի ինչ-որ երեւակայական հիւանդութեան մասին, որը ոչինչ կերպով բացատրել չէր կարողանում, կամ ամաչում էր, որ պարզն ասեր։

Վերջապես ասաց նա․

— Ես մանկանալ եմ ցանկանում․․․ մանկացրեք ինձ, պարոն բժշկապետ։ Ասում են, Եւրոպայի բժիշկները գտել են մի դեղ, որ մանկացնում է մարդուն․․․

— Ի՞նչպես է մանկացնում, — հարցրեց Ասլանը ժպտալով։

— Ճերմակ մազերը սեւանում են, զառամյալ ծերունին դառնում է առողջ, տասնեւեօթը տարեկան պատանի․․․

— Ճերմակ մազերը սեւացնելու համար ներկ կայ, բայց ծերունին պատանի դարձնելու դեղը դեռ չէ գտնուած Եւրոպայում։

— Մի այնպիսի դեղ չը կա՞յ, որ փոքր ինչ ուժ տար․․․ զօրութիւն տար․․․

Այդ հարցերի ժամանակ փաշան ներկայանում էր, որպես խակական աղջիկ։ Նա, որ իրան զարդարած, կրթուած մարդ էր ձեւացնում, զանազան տնտեսական, հասարակական խնդիրներ էր վճռում, յանկարծ անհամբերութեամբ պահանջում էր այն էլէքսիրը, որով արեւելեան դերվիշները հրապուրում են իրանց երկրի պետերին։ Բայց Ասլանը քաղաքավարութեամբ նրա պահանջը զանցառութեան տալեց, հարցնելով․

— Ինձ ասացին, որ ձեր որդին առողջ չէ, խնդրեմ հրամայեցեք, որ ինձ տանեն հիւանդի մօտ։

— Ոչ, դուք նեղութիւն մի կրէք, նա այնքան տկար չէ, որ ինքը չը կարողանայ գալ, — ասաց փաշան, երեւի, չը կամենալով, որ բժիշկը կանանցը մտնէր, ուր այդ ժամանակ գտնվում էր Հիւանդը։

Քանի րոպէից յետոյ, մի ներքինի ձեռքիցը բռնած, ներս բերեց մի տասն տարեկան բաւական տկար, բայց շատ սիրուն տղայ, որը ոտքից ցգլուխ հագած ունէր մոյգ-վարդագոյն ատլասեան զգեստ, գեղեցիկ նկարներով նախշած եւ ոսկի թելերով ասեղնագործած։ Երեխան պարբերական ջերմ ու տենդ ունէր։ Ալլանը քննեց նրան, մի քանի առողջապահական պատուէրներ տուեց եւ խոստացաւ դեղեր ուղարկել։

Այդ ամբողջ տեսակցութեան ժամանակ, որ տեւեց բաւական երկար, Ալլանը երեւաց ինձ իր աշխարհագիտական խորին տաղանդով։ Նա փաշային աւելի խօսել էր տալիս, քան թէ ինքը խօսում էր։ Իր վարուողութեան մէջ մինչ այն աստիճան հրապուրիչ էր, որ ինձ թւում էր, թէ փաշան բոլորովին սիրահարուեցաւ նրա վրայ։ Եւ իրաւ, նա յայտնեց, թէ իրան շատ բախտաւոր կը համարէր, եթէ բժշկապետին միշտ իր մօտ կը տեսնէր. թէ իր տան մէջ նա ամէն յարմարութիւններ կը գտնէր, եթէ բարեհաճէր, քանի որ այդ քաղաքումն էր, իր մօտ բնակուել։ Ալլանը շնորհակալութեամբ հրաժարուեցաւ, յայտնելով, թէ դժբախտաբար չէ կարող վայելել Նորին Վսեմութեան շնորհը, որի համար միշտ անմոռանալի կը մնայ, բաց որում, մի քանի օր միայն դիտաւորութիւն ունի մնալ այդ քաղաքում, եւ խոստացաւ՝ մինչեւ իր դուրս գալը քաղաքից, միշտ այցելել փաշայի մօտ, եւ թէ նրա որդուն, թէ կնոջ տկարութիւններին դարման տանել։

— Ինչո՞ւ էք այդքան շտապում, պարոն բժշկապետ, — հարցրեց փաշան։

— Ինձ հարկաւոր է մի երկու ամսից յետոյ անպատճառ Հնդկաստանում լինել։ Ժամանակ կորցնել չեմ կարող։ Ես այս քաղաքով անցայ, միայն այն նպատակով, որ տեսնեմ մի քանի հնութիւններ։ Այստեղից ուղղակի Մուսուլ գնալու դիտաւորութիւն ունեմ. ինձ այնտեղ հետաքրքրում են հին Նինուէի աւերակները։ Այնտեղից Բաղդատ պէտք է անցնեմ, Բաբելօնը տեսնելու համար։ Յետոյ նաւով կ'ուղեւորուեմ դէպի Հնդկաստան։

— Մեր քաղաքում բաւական հնութիւններ կան, որոնք դեռ հետազօտուած չեն, — ասաց փաշան։ — Շատ լաւ էք մտածել, որ ձեր ճանապարհորդութեան մէջ մեր քաղաքը զանցառութեան չէք տուել։

— Ինձ աւելի հետաքրքրում են սեպաձեւ արձանագրութիւնները, որոնցով, կարծեմ, շատ հարուստ է Վանը։

— Այո, այո, հարուստ է։ Ես կը տամ ձեզ մի առաջնորդ, որը ձեզ ամեն տեղ ման կ'ածէ եւ ամեն ինչ ցոյց կը տայ. կը տանէ եւ միջնաբերդը, որտեղ շատ կը գտնէք յիշեալ արձանագրութիւններից։

Ասլանը իր խօսակցութիւնը բեւեռաձեւ արձանագրութիւնների վրայ դարձնելու նպատակն էլ հէնց այդ էր, որ միջնաբերդը տեսնէ։ Այդ պատճառով երբ որ լսեց փաշայի վերջին խօսմունքը, մեծ շնորհակալութիւն յայտնեց, եւ վերկացաւ։ Փաշան նոյնպէս վերկացաւ, նրան ճանապարհ դրեց մինչեւ սենեակի դուռը, եւ բաժանուելու միջոցին, հարիւրաւոր շողոքորդութիւններով հեղեղեց իր "թանգագին" հիւրին...

Նոյն կերպով, նոյն հանդէսով, որպէս զաւաշները մեզ բերել էին փաշայի ապարանքը, դարձեալ նոյն պատուով մեզ տարան Այգեստան, մինչեւ վարպետ Փանոսի տունը։

Ալլանը դրեց աղքատների իւրաքանչիւրի ափի մէջ մի-մի ոսկի, եւ նրանք շնորհակալութեամբ հեռացան։

Մտնելով մեզ համար պատրաստուած սենեակը, Ալլանը ծիծաղելով իր գլխարկը մի կողմ ձգեց եւ, գլուխը զարմացած կերպով շարժելով, կանգնեց սենեակի մէջ տեղում եւ, դառնալով դէպի ինձ, ասաց.

— Խելացի մարդիկ են... խելացի... գիտեն իրանց գործը... Եթէ ես իսկապէս եւրոպացի լինէի, եթէ չը ճանաչէի այդ անպիտաններին, անպատճառ հիացած կը մնայի այդ մարդուց։

Նրա խօսքը փաշայի մասին էր։ Ներս մտաւ վարպետ Փանոսը եւ անհամբերութեամբ հարցրեց, թէ ի՞նչպէս անցաւ նրա այցելութիւնը։ Ալլանը համառօտ կերպով պատմեց բոլորը եւ ապա աւելացրեց.

— Եթէ դուք գիտենայիք եւրոպական լեզուներ, եթէ դուք կարդայիք, թէ ի՛նչ են գրում եւրոպացի ճանապարհորդները թիւրք ժողովրդի եւ թիւրք պաշտօնեաների մասին, դուք այդ ճանապարհորդներին կատարեալ խելագարի տեղ կը դնէիք։ Նրանց նկարագրութիւնների մէջ՝ թիւրք ժողովուրդը բարի է, աշխատասէր է, յառաջադիմութեան ընդունակ է. — նրանց նկարագրութիւնների մէջ՝ թիւրք պաշտօնեան, թիւրք աստիճանաւորը ազնիւ է, մեծահոգի է, գեղեցիկ ձգտումներ ունի, հիւրասէր է, առատաձեռն է, մի խօսքով, հիացած են նրանցով եւ ամեն լաւ յատկութիւններ վերաբերում են այդ հրէշներին։ Ի՞նչից է առաջ գալիս այդ հիացումը։ Երեւակայեցէք, մի անյայտ եւրոպացի, որին իր երկրում ոչ ոք մարդու տեղ չէ դնում, որի հետ իր երկրի ամենայետին հիւրանոցում սպասաւորը իրան թոյլ կը տայ կոպտութեամբ վարուել, յանկարծ մի այսպիսի մարդու խելքին փչում է՝ արեւելքում

ճանապարհորդութիւններ անել։ Նրա եւրոպացի լինելը բաւական է, որ նրան ամէն տեղ լաւ ընդունէին, որովհետև նա այս և այն մեծ պետութեան քաղաքացին է։ Այսուամենայնիւ, նա զինուած է լինում զանազան յանձնարարական թղթերով, որ ստանում է իր դեսպանի կամ հիւպատոսների շնորհիւ։ Եթէ նրա հետ վատ կը վարուեն, նրա պետութեան դեսպանը կամ հիւպատոսները սաստիկ պահանջել գիտեն։ Իր երկրում մի այսպիսի անձին գուցէ ժամերով սպասել կը տային մի որև իցէ իշխանի կամ հասարակ ազնուականի նախասենեակում։ Բայց Ասիայում ամենանշանաւոր անձանց դռները բաց են նրա համար, որովհետև եւրոպացի է և ճանապարհորդ, կարող է վատ խօսել, կարող է վատ գրել նրանց մասին։ Ամէն տեղ սիրալիր ընդունելութիւն, պատրաստակամութիւն և յարմարութիւններ է գտնում։ Նա կարծում է, որ այդ մարդիկը բնականապէս բարի են, ազնիւ են, մեծահոգի են, բայց չը գիտէ, որ նրանք նոյն խակ դժբախտ Շուլցի գլուխը կտրողներն են, միայն այժմեան հանգամանքները ստիպել են նրանց այլապէս վարուել։ Իր տեղեկութիւնները երկրի տնտեսական և հասարակական դրութեան մասին՝ քաղում է նա իր հիւրընկալի պատմութիւնից։ Նրա սեղանի մօտ նստած ժամանակ, նրա բարերար ազդեցութեան ներքոյ, գրում է նա իր յիշատակարանը։ Իսկ այն սեղանը, որ իր կեանքում նա երբէք չէ տեսել, այնքան ճոխ է, այնքան հրապուրիչ է, որ բոլորովին շլացնում է, խելքից հանում է նրան։ Նա իր հիւրընկալից ստացած սուտ ու սխալ տեղեկութիւնները՝ նոյն ախորժակով է գետեղում իր ճանապարհորդական յիշատակարանի մէջ, — ինչ ախորժակով որ խմում է նրա անուշահոտ շէրբէթները, կամ ինչ ագահութեամբ որ գետեղում է իր փորում նրա լաւ պատրաստած «փախլաւան»։ Իսկ այդ սուտ ու սխալ

տեղեկութիւնները, որոնք, ի հարկէ, ի նպաստ մահմեդականների են լինում, եթէ մի օր տպագրութեամբ լոյս են տեսնում, սաստիկ ազդում են եւրոպացիների հասարակական կարծիքի վրայ։ Եւ այդպէս, եւրոպացի ճանապարհորդը, միայն արտաքին հրապուրիչ կեղեւից դատելով, առանց միջուկը քննելու, ինքը սխալ գաղափարներ է կազմում եւ մոլորեցնում է իր հայրենակիցներին։ Դիցուք թէ ճանապարհորդը շրջանկատ, խորագնին, անաչառ եւ բարեխիղճ մէկը լինէր, բայց ի՞նչ կարող է նկատել նա իր շուտափոյթ, անցողական ճանապարհորդութեան մէջ, միայն թեթեւ հայեացքներ ձգելով, մանաւանդ երբ նրա առաջնորդները այդպիսի փաշաներ կամ դրանց նմանները կը լինեն։ Մի ժողովրդի դրութիւնը լաւ հետազօտելու համար, պէտք է դիմել իրան ժողովրդին եւ ոչ թէ նրա կառավարիչներին։

— Եղեռնագործը սովորում է ինքն իր անձի փաստաբանը լինել, — շարունակեց նա։ — Այդ մարդիկը, սկսեալ առաջին վէզիրից, մինչեւ վերջին զափթիան, շատ լաւ գիտեն իրանց յանցանքները, եւ այդ պատճառով նրանց լեզւում կազմուել է մի ամբողջ մշակուած ձեւ իրանց արդարացնելու համար։ Մի այդպիսի ձեւ ես այսօր լսեցի ինձ ամենայն քաղաքավարութեամբ հիւրասիրող փաշայի բերանից։ Նրան չէ կարելի յիմար կոչել, ընդհակառակն, նա ինձ բաւական խելացի երեւաց։ Ես ներկայացայ նրան որպէս եւրոպացի եւ ճանապարհորդ։ Այդպէս էլ նա ընդունեց ինձ։ Նա գիտէր, թէ ինչ կարծիք, ինչ նախապաշարմունքներ կարող էր ունենալ մի եւրոպացի նրա մասին, նա գիտէր, թէ ինչ է պահանջում նրանից, որպէս մի երկրի գլխաւոր կառավարչից, այժմեան քաղաքակրթութիւնը. նա գիտէր եւ իր երկրի անկարգութիւնները, — այդ բոլորը շատ լաւ գիտէր նա, եւ այդ նկատումներով, իր բոլոր խօսակցու-

թիւնը ճարտարութեամբ այնպէս էր դարձնում, որ ինքը եւ իր կառավարութիւնը ընդհանուր ցեխի միջից մաքուր դուրս գան։ Եթէ այդ բոլորը ինձ յայտնի չը լինէր, եթէ ես մի միամիտ եւրոպացի ճանապարհորդ լինէի, անտարակոյս, շատ լաւ գաղափար կը կազմէի այդ մարդու եւ նրա կառավարութեան մասին։

— Այդ մարդիկը, — ասաց տարու նա, — գրաւելու եւ իրանց լաւ ցոյց տալու զարմանալի շնորհք ունեն։ Մինչեւ անգամ բարբարոս քուրդ ցեղապետը շնորհք ունի հիացնելու միամիտ եւրոպացուն, երբ պատահում է նրան հիւրասիրուել այդ աւազակի վրանում։ Բայց ի՜նչ բարոյական նշանակութիւն ունի մի ասիական բռնապետի հիւրասիրութիւնը, երբ նրա հացը իր զոհերի արիւնովն է շաղախուած, երբ կերակրում է նա իր հիւրին այն կողոպուտներով, որ յափշտակել էր հարիւրաւոր թշուառներից։ Մեր դժբախտութիւնը նրանում է, որ այդ բոլորը այդպէս լինելուց յետոյ, խելութիւնը, բան իրողութիւնը — մեր վիճակի գաղտնի ճշմարտութիւնները գաղտնում են տարակուսական, եւ եւրոպացիք դժուարանում են մեզ հաւատալ, երբ մեր բողոքն ու դժգոհութիւնները ներկայացնում ենք նրանց։ Բայց մեզ համար մեծ նշանակութիւն ունի Եւրոպայի հասարակական կարծիքը։ Ի հարկէ, մենք չենք ցանկանայ մահմեդականների նման խաբել նրանց, բայց կը ցանկանայինք, որ նրանք լաւ հասկանային մեր դրութիւնը...

Ասլանը բնաւորութեամբ լռութիւն սիրող էր, բայց երբ տաքանում էր, երբ սկսում էր խօսել, խօսում էր շատ երկար։ Այդ միջոցին անկարելի էր ընդմիջել նրան, պէտք էր թոյլ տալ, որ նա իր ասելիքը վերջացնէ։ Այնօրուայ այցելութիւնը նրա վրայ խիստ անախորժ տպաւորութիւն էր թողել։ Չը նայելով, որ արդէն ճաշի ժամանակ

էր, վարպետ Փանոսն անգամ մի առանձին հետաքրքրութեամբ լսում էր նրան, եւ չէր կամենում խանգարել նրա խօսակցութիւնը, պատուիրելով, որ ճաշի սեղանը պատրաստեն: Նա շարունակեց.

— Որքան մահմեդական ժողովրդի ներկայացուցիչները շնորհալի են օտարներին գրաւելու մէջ, այնքան մերոնք կոպիտ եւ անշնորհք են: Երբ որ եւրոպացին նրա դուռը կը բախէ, նա կամ իր դուռը կը փակէ նրա առջեւ, կամ եթէ ներս կ'ընդունէ եւ մի կտոր հաց կը տայ, անպատճառ կ'աշխատէ իր անվերջ տրտունջներով, իր լաց ու կոծով ձանձրացնել իր հիւրին: Հայը իր դատը մարդավարի կերպով պաշտպանելու ընդունակութիւն չունի: Դարեւոր ստրկութիւնը սովորացրել է նրան վիզը ծռել եւ խնդրել: Նա չէ կարող իր դժգոհութիւնը յայտնել, առանց ստորացնելու իր անձնաւորութիւնը: Նա կամ այդպէս կը վարուէ, կամ բոլորովին կը լռէ, ամէն ինչ թողնելով Նախախնամութեան կամքին:

— Եւրոպացին, ճանապարհորդելով արեւելքում, ըստ մեծի մասին թողնում է, անցնում է գիւղերը եւ կանգ է առնում միայն քաղաքներում: Իսկ որովհետեւ քաղաքներում օրինաւոր հիւրանոցներ չը կան, այլ կան միայն կեղտոտ քարվանսարաներ, այդ պատճառով նա օթեւան է որոնում մասնաւոր տներում: Թուրք կառավարիչները, որպէս յիշեցի, մեծ ուրախութեամբ ընդունում են նրանց իրանց յարկի տակ: Նա չէ մտնում հայ գիւղացու, հայ արհեստաւորի տունը, որոնք իրանց սիրտը, հոգին եւ ամէն ինչ դնում են Աստուծոյ հիւրի առջեւ, որոնք իրանց նահապետական պարզութեամբ կարող էին հիացնել ամէն մի օտարականին: Եթէ պատահում է եւրոպացուն մի հայի տուն մտնել, անպատճառ դա կամ աղքատի ծառայող կը

լնէր, կամ մի կապալառու եւ կամ մի հարուստ վաճառական։ Ծառայողը, կապալառուն, վատ չէր խօսի այն կառավարութեան մասին, որից ինքը հաց է ստանում։ Իսկ վաճառականը ամեն ազգի մէջ՝ ըստ մեծի մասին եսական է, անտարբեր է դէպի հասարակաց թշուառութիւնները։ Ցաւալին այն է, որ եւրոպացիները միշտ հայ վաճառականներին են հանդիպել, եւ նրանց գլխում մեխի պէս ցցուել է այն սխալ կարծիքը, թէ հայոց ազգը բաղկացած է ամբողջապէս վաճառականներից։ Այդ մեխը մինչեւ այսօր անհնար է եղել դուրս քաշել։ Այդ է գլխաւոր պատճառը, որ մեր ազգը համեմատում են հրէաների հետ եւ շատ նման են գտնում։ Դեռ եւս չը գիտեն, որ արեւելքում, ուր որ հայեր են բնակւում, արհեստը եւ երկրագործութիւնը գլխաւորապէս նրանց ձեռքումն է, չը գիտեն, որ այդ աշխատաւոր հայերն են, որ ճնշուած են, հարստահարուած են, եւ իրանց վաստակով կերակրում են իրանց անգութ նեղիչներին։

Ե.

ՀՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Միւս օրը մենք անհամբերութեամբ սպասում էինք առաջնորդին, որ խոստացել էր փաշան ուղարկել մեզ, քաղաքի մէջ եւ նրա շրջակայքում գտնուած հնութիւնները ցոյց տալու համար։ Չը գիտեմ ինչ պատճառով վարպետ Փանոսը հակառակ էր այդ արշաւանքին։ Բայց Սալմանը պնդում էր, թէ ինչ էլ որ պատահելու լինի, անպատճառ պիտի գնայ։

Վերջապէս յայտնուեցաւ առաջնորդը, իր հետ բերելով նախորդ օրուայ երկու ղաւասներին եւ երկու ձիաներ, որ փաշայի ախոռատան ամենաընտիր նժոյգներից էին, ուղարկել էր մեզ, հեծնելու համար։ Վարպետ Փանոսը ճանաչեց առաջնորդին։ Դա մի աստիճանաւոր էր, որ փաշայի մօտ քարտուղարի պաշտօն էր կատարում, եւ յայտնի էր, որպէս ուսումնական մարդ։ Նա դեռ երիտասարդ էր, ուրախ, զուարթ եւ, որպէս ակնարկեց մեզ վարպետը, Թուրք ծառայողների սովորութեան համեմատ, օղիի կատարեալ սիրահար էր։ Դուցէ այդ էր պատճառը, որ նախաճաշիկի ժամանակ վարպետ Փանոսը առանձին ուշադրութիւն էր դարձնում նրա խմելու վրայ եւ աշխատում էր, որքան կարելի էր, գոհացնել նրան։ Օրից մի քանի ժամ անցած էր, երբ մենք ճանապարհ ընկանք։

Հասնելով հսկայ քարաժայռի ստորոտը, որի բարձրութեան վրայ նստած էր բերդը, մենք ցած իջանք ձիերից եւ

սկսեցինք քարէ մաշուած սանդուղքներով դէպի վեր բարձրանալ։ Սարսափելի ճնշող ապաւորութիւն էր գործում այդ բերդը իմ վրայ։ Նրա ահաւորութեան առջեւ մարդ, կարծես, մանրանում էր, փոքրանում էր, եւ կորցնում էր իր բոլոր քաջութիւնը։ Չը գիտեմ ի՞նչ էր պատճառը. արդեօք այ՞ն, որ իմ առջեւ ներկայանում էր մի պատկառելի հնութիւն, թէ այ՞ն, որ այդ լուռ, խորախորհուրդ քարաժայռը պահել էր իր սրտի մէջ խիստ տխուր յիշատակներ մեր պատմական անցեալից։

Այանը չը կամեցաւ իսկոյն բերդը մտնել, սկսեց նախ նրա շրջակայքը հետազօտել։ Ամեն տեղ երեւում էին հնութեան հետաքրքիր մնացորդներ, ամեն տեղ քարերի ճակատին տեսնում էինք բազմաթիւ բեւեռագրեր։ Երբ նրանց մասին հարցրի Այանից, նա խիստ անփոյթ կերպով պատասխանեց. "Ինձ չեն հետաքրքրում այդ մեռած տառերը...." Ուրեմն ի՞նչ էր հետաքրքրում նրան, ի՞նչ էր որոնում նա այն ամայի քարաժայռերի մէջ, այնքան խորին ուշադրութեամբ։ Նա մի բան որոնում էր, որովհետեւ ես շատ անգամ նկատում էի, իր յիշողութեան գրքոյկը հանում էր ծոցից եւ մի բան գրում էր նրա վրայ։

Մեր առաջնորդը, որին իբրեւ զարգացած մարդ, եւ մանաւանդ իբրեւ հնագէտ, փաշան դրել էր մեզ հետ, որ ցոյց տար հնութիւնները եւ բացատրէր մեզ նրանց նշանակութիւնը, — այդ երկաթասարդ թուրքը գիտնականը անդադար Այանի ուշադրութիւնը դարձնում էր այս եւ այն առարկայի վրայ եւ իր յոգնեցուցիչ շատախօսութեամբ աւելի խանգարում էր նրան, քան թէ օգնում էր։ — "Նայեցէք այդ ծակին, — նա ցոյց էր տալիս մի վիրապի բաւական լայն բերանը, — դա իջնում է ցած եւ ցած մինչեւ երկրի խորքերը, յետոյ ստորերկրեայ ոլոր-մոլոր ճա-

նապարհներով հասնում է մինչեւ ծովակի յատակը: Այնտեղ բացվում է մի ոսկեայ դուռ եւ մարդուն ներս է տանում բիւրեղեայ հրաշալի ապարանքի մէջ: Այնտեղ մարջանի (բուստի) մշտադալար ծառերի ներքոյ ճեմում են յաւերժական հուրիներ, փերիներ, աւելի պայծառ, քան նոր ծագող արեգակը իր վարդակարմիր ճառագայթներով: Այնտեղ «հազարան բլբուլը» կերակրվում է մարգարիտներով. եւ փղոսկրեայ վանդակի մէջ, ամէն մի րոպէում փոխում է հազարաւոր եղանակներ, հազարաւոր նուագներով: Նրա երգի ձայնից անուշահոտ վարդենիները դանդվում են մշտական զմայլմունքի մէջ: Այնտեղ արարածները չեն ծերանում, այլ վայելում են յաւերժական սէր եւ մանկութիւն: Բայց բիւրեղեայ ապարանքի ոսկեայ դուռը ամենի առջեւ չէ բացվում, որովհետեւ նա կախարդուած է եւ խորհրդաւոր թիլիսման ունի: Մի ծերունի դէրվիշ, որ աչքով տեսել է այդ բոլորը, խոստացել է տալ ինձ այդ թիլիսմանը»:

Ալանը ժպտաց Թուրքի հնագէտի միամտութեան վրայ: Նրա ցոյց տուած հորը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ, այն հին, ստորերկրեայ անցքերից մէկը, որ մի ժամանակ ծառայել է կամ որպէս փախուստի ճանապարհ, կամ հաղորդակցութիւն է ունեցել ուրիշ ամրութիւնների հետ, որոնք շատ հեռու չեն բերդից: Այս տեսակ հորեր շատ էին երեւում: Կարծես, քաղաքի մթին խորքերում մի հսկայական մրջնանոց լինէր իր բազմաթիւ խորշերով եւ իր բազմաթիւ խոռոչներով, ուր մարդիկ երբեմն գործել են: Բայց իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին երեւանից աւելի մեծ եւ փոքր այրեր ու ընդարձակ քարանձաւներ, որոնք նոյնպէս փորուած էին քարափի մէջ, որոնց մի քանիսի մէջ մենք կարողացանք ներս մտնել: Նրանց վրայ երեւում էր ժամա-

նակի արհեստն ու ճարտարութիւնը, եւ շատերը նրանցից զարդարած էին սեպաձեւ արձանագրութիւններով։

— Աւանդութիւնը, — ասաց Ասլանը, — այս բերդը եւ այս այրերը Շամիրամին է ընծայում, որպէս թէ նինուէացի թագուհու գանձատունը, մթերանոցները, պահեստի տեղերը եւ բաղնիքները լինէին։ Իսկ այդ բոլորը աւելի հին է, քան թէ Շամիրամը, թէեւ մեր ծերունի Խորենացին հնագիտական միամտութեամբ նոյնպէս նրան է ընծայում։

— Ի՞նչ է ասում Խորենացին, — հարցրի ես խորին հետաքրքրութեամբ։

Կարծեմ, Ասլանը Խորենացու գիրքը այնպէս սերտած լինէր, որպէս ես Սաղմոսը. նա անգիր կարդաց պատմութիւնից այն տեղը, որ այդ բերդին էր վերաբերում, յետոյ աշխարհաբար թարգմանեց ինձ.

— «Իսկ անձաւի արեւահայեաց կողմը, այնպիսի նիւթի կարծրութեան մէջ, ուր մէկը այժմ եւ ոչ մի գիծ երկաթով փորել կարող է, (Շամիրամը) պէս պէս տաճարներ, օթեւանների սենեակներ, գանձերի տներ, եւ երկար այրեր հրաշակերտեց, յայտնի չէ ինչ բաների պատրաստութեան համար։ Բայց քարի ամբողջ երեսի վրայ, որպէս գրիչով մոմը հարթելով, շատ գրեր արձանագրեց, որոնց վրայ նայելն միայն զարմանք է բերում»։

Որքան ուղիղ էր Խորենացու կարծիքը, ես այդ դատել չէի կարող, միայն տեսնում էի, որ նրա ասածները բոլորը կային։ Բայց Ասլանը ասում էր, թէ այս ամենը այն ամենահին ժամանակներից են մնացել, երբ մարդիկ տուներ չէին շինում, երբ նրանք այրերի մէջ էին բնակվում։ Այդ իմ խելքին նստում էր, որովհետեւ տեսնում էի, այրերից շատերը այնքան ահագին մեծութիւն ունէին, որ կարող էին ամբողջ ընտանիքների բնակութեանը յարմարուել։

Բերդի շրջակայքը մեն գալուց յետոյ, մենք մտանք բուն բերդի մէջ։ Այդ անմատչելի ամրոցը, որպէս ասեցի, նստած է ժայռոտ քարափի գլխին, որը ուղղաձիգ բարձրութեամբ բարձրացած է դէպի երկինք, եւ այնտեղից ահռելի կերպով հսկում է ամբողջ քաղաքի վրայ։ Դէպի ամեն կողմ, ուր եւ հայեացք ես ձգում, զարմանալի երեւում են արձանագրութիւններ, որոնք լուռ եւ անբարբառ նայում են մարդու երեսին, կարծես, ասել են ուզում. «Մենք միշտ կը մնանք անվերծանելի եւ երբէք չի պիտի երեւան հանենք հնութեան գաղտնիքը»...

Աղանը պտտելով բերդի մէջ, որպէս նկատում էի ես, արձանագրութիւնների եւ այլ հնութիւնների վրայ միայն հարեւանցի նայելով էր անցնում, աւելի ցոյց տալու համար, թէ նրանցով հետաքրքրվում է։ Իսկ մեր երիտասարդ առաջնորդը, ոգեւորուած էր առասպելական պատմութիւններով, ամենեւին չէր նկատում, թէ իր պատմութիւնները որքան նշանակութիւն ունէին նրա համար։ Նա անընդհատ խօսում էր։ Բայց իմ նկատողութիւնից չէր կարող վրիպել այն խորին ուշադրութիւնը, որով Աղանը քննում էր ամրոցի մթերանոցները, պահեստի տեղերը, որ լցուած էին վառօդով եւ զանազան զէնքերով, զինուորների օթեւանները, եւ այն վաղեմի, ժանգոտած թնդանօթները, որոնք իրանց բերանները դարձրած դէպի քաղաքը, պահպանում էին նրան մշտական երկիւղի ներքոյ։ Այդ թնդանօթներով մի ժամանակ ենիչարիները ռմբակոծում էին քաղաքը։

Ես նկատում էի, Աղանը մի առանձին ուշադրութեամբ հետազօտում էր այն ծակերը, այն գաղտնի անցքերը, որոնք քարափի վերեւից իջնում էին դէպի նրա խորքերը եւ ստորերկրեայ ճանապարհներով կորչում էին, սատանան գիտէ, թէ դէպի ո՛ր կողմը։ Նա արծուի հայեաց-

քով՝ գնում էր նրանց ուղղութիւնը, տարածութիւնը, եւ որպէս զի կասկածանքի առիթ չը տայ մեր առաջնորդին, ժպտելով՝ հարցրեց նրանից.

— Ո՞նչպէս էք կարծում, պարոն քարտուղար, այդ անցքը նոյնպէս չէ՞ տանում դէպի մի բիւրեղեայ ապարանք, ուր հուրիները եւ փէրիները պահված են մարջանի ծառերի ներքոյ եւ սքանչանում են «հազարան բուլբուլի» հազար ու մէկ եղանակներով:

— Դուք ծաղրում էք ինձ, պարոն բժշկապետ, — պատասխանեց երիտասարդը նոյնպէս ժպտելով. — բայց ես կ'ասեմ ձեզ, որ այդ անցքը դէպի բիւրեղեայ ապարանքը չէ տանում, որովհետեւ դէպի ծովը չէ գնում: Մարջանի ծառերը ծովի յատակի վրայ են բուսնում եւ բիւրեղեայ ապարանքն էլ ջրերի խորքումն է լինում: Իսկ այդ անցքը, քարափը կտրելով, իջնում է դէպի ցած, յետոյ գետնի տակով գնում է դէպի այն ձորը, որի մի մասը երեւում է բլուրների ետեւից: — Նա ձեռքը մեկնեց դէպի այն կողմը:

— Ներեցէք, խնդրեմ, իմ նկատողութիւնը դուք, ի հարկէ, կատակի տեղ կ'ընդունէք: Իսկ ձեր այժմեան պատմածը դարձեալ շատ հետաքրքիր է: Ես շատ բերդեր եմ տեսել, բայց մի այսպիսի անցք առաջին անգամն եմ տեսնում իմ կեանքում, երեւի, դրա ծայրը, այսինքն այն տեղը, որ դուրս է գալիս ձորի մէջ, անպատճառ ծածկուած կը լինի:

— Անտարակոյս, մանաւանդ մի դէպքից յետոյ, որ պատահեց մի քանի տարի առաջ. պահապան զինուորներից մէկը սովորութիւն էր ունեցել վառօդ գողանալ եւ այդ անցքով դուրս տանել, վաճառել հայ խանութպաններին: Զինուորին եւ խանութպաններին սաստիկ պատժեցին, եւ անցքի մուտքը այն ժամանակից գոցուեցաւ:

— Որքան զարգացած է եղել հին ժամանակներում արհեստը այդ երկրում, — ասաց Ասլանը, արտայայտելով իր խորին հիացմունքը։ — Այդ անցքերը հազարաւոր տարիներ գոյութիւն ունեն, բայց այնքան ճարտարութեամբ շինուած են, որ մինչեւ այսօր չեն խանգարուել, պահպանում են իրանց նշանակութիւնը։

— Դուք աւելի կը զարմանաք, պարոն բժշկապետ, երբ կը տեսնէք Թօփրակ-Կալէի եւ Զարխի-Փալակի գաղտնի անցքերը, — պատասխանեց առաջնորդը մի առանձին պարծենկոտութեամբ, երբ լսեց Ասլանի գովասանքները։ (Կարծես այդ հրաշալիքները նրա պապերն էին ստեղծագործել։) — Երբ այստեղ կը վերջացնենք, ես կը տանեմ ձեզ դէպի յիշեալ հնութիւնները, որոնք բաւական հեռաւորութեան վրայ են գտնվում այստեղից։ Դուք կը տեսնէք այնտեղ աւելի զարմանալի ստորերկրեայ անցքեր, որոնք այնքան երկար են տարածվում գետնի տակով, որ շատերը հաղորդակցութիւն ունեն հէնց այդ բերդի հետ։

Ասլանը շնորհակալութիւն յայտնեց առաջնորդին եւ, հանելով ծոցից իր ոսկեայ ժամացոյցը, առաջարկեց նրան, ասելով․

— Դուք այնքան բարի էք, որ ես կը ցանկանայի թողնել ձեզ մօտ այդ փոքրիկ յիշատակը։

Երիտասարդը հրաժարուեցաւ, կամ ձեւացրեց թէ հրաժարվում է, պատասխանելով․

— Շնորհակալ եմ ձեր ուշադրութեան համար, ես երբէք չէի կամենայ զրկել մի ճանապարհորդի իր ժամացոյցից, որը նրան շատ հարկաւոր կը լինի։

— Այդ իրաւ է, բայց համաձայնուեցէք, որ ճանապարհորդի ոսկեայ ժամացոյցը շատ հրապուրիչ բան է գողերի համար, ես կը ցանկանայի ազատուել դրանից։ Ընդունեցէք,

խնդրեմ, ես ունեմ եւ մի արծաթեայ ժամացոյց, այն էլ բաւական կը լինի ինձ համար։

Առաջնորդը շնորհակալութեամբ ընդունեց։ Նրան անտարբեր չէր՝ իր մատուցած ծառայութիւնների համար, այս տեսակ «փէշքէշներ» ընդունել։ Եթէ չը տայինք, նա մինչեւ անգամ պահանջելու անամօթութիւնը կ'ունենար։ Մանաւանդ փաշայի պատուի համար, որ մեզ հետ գրել էր իր ամենամօտ մարդկանցից մէկին, պէտք էր նրան մի որ եւ է ընծայ տալ։ Բայց այդ տեսակ ընծաները տալիս են այն ժամանակ, երբ ծառայութիւնները վերջացրած են լինում։ Չը գիտեմ ինչու շտապեց Ասլանը։ Երեւի, նրա համար, որ թուրք պաշտօնատարը չը մտածէր, թէ իր ընծան անշահ բան կը լինի, այլ սկզբից տալով, աւելի եռանդով կը կատարէր իր յանձն առած ծառայութիւնը։ Երիտասարդը հէնց նոյն րոպէում սկսեց տնտղել իր բաճկոնի վրայ տրուած ընծան. շղթան երբեմն դէպի կուրծքի աջ կողմն էր տանում, երբեմն դէպի ձախ կողմն էր տանում եւ մեծ մտածութեան մէջ էր, թէ ո՛ր կողմում աւելի գեղեցիկ կ'երեւայ։ Նա դիմեց իմ խորհրդին, ես յայտնեցի իմ կարծիքը։

Ասլանը այդ միջոցին բարձրացել էր աշտարակներից մէկի գագաթի վրայ եւ այն ահեղ բարձրութիւնից երկար լուռ եւ տխուր կերպով նայում էր դէպի իր շրջակայքը։ Նրա դէմքը նոյն րոպէում գունաթափ էր, աչքերի մէջ վառվում էր խորին տենդային կրակ, շրթունքները դողդողում էին, երեւի, սիրտը սաստիկ խռովութեան մէջ էր։ Նա բոլորովին ապշած կերպով նայում էր նրա վրայ . . .

Մենք ցած իջանք բերդից միեւնոյն քարէ սանդուղքներով, որոնց մասին Ասլանը ասում էր, թէ մի ժամանակ Գագիկ Արծրունին է տաշել տուել, բայց այժմ համարեա թէ բոլորը մաշուած էին։ Բերդի ստորոտում, մեր ձիա

ները բանած, սպասում էին մեր երկու ղաւաղները։ Մենք հեծանք, սկսեցինք գնալ դէպի Թօփրակ-Կալէ եւ միւս հնութիւնները։

Դուրս գալով քաղաքից, երբ փոքր ինչ հեռացանք, մեր շրջակայքում բացւեցան հիանալի տեսարաններ. մի կողմում երեւում էր կանաչազարդ Այգեստանը, երեւում էին եւ Վարագայ կանաչազարդ լեռները, որոնց կուրծքի վրայ, խորին ջերմեռանդութեամբ գրկուած, բազմել էր Վարագայ գեղեցիկ վանքը։ Միւս կողմում, մանիշակագոյն հայելիի նման, փայլում էր Վանայ ծովակը։ Այդ ձուաձեւ հայելին զրուած էր հիանալի շրջանակի մէջ, որը բոլորում էր նրա գեղազարդական եզերքը մեղմ, աչքառու բարձրութիւններով, — դրանք էին՝ Արտոս, Արնոս, Սիփան, Նեմրութ եւ Գրկուռ լեռները, որոնց գօտիները չորեքկողմից սեղմել էին իրանց մէջ ջրի այդ մեծ աւազանը։

Կարծես, այդ աշխարհում հեթանոսական եւ քրիստոնէական ժամանակների յիշատակարանները դեռ մինչեւ այսօր մրցութիւն էին անում միմեանց հետ։ Մի կողմում, բեւեռագրերով զարդարուած փառաւոր շինուածքներ ցոյց էին տալիս ամենահին անցեալի վրայ, միւս կողմում, սփռուած էինք տեսնում բազմաթիւ վանքեր ու եկեղեցիներ։ Այդ վանքերը դեռ շէն էին եւ լի բազմաթիւ կրօնաւորներով։ Իսկ նրանց կողքին, մենք գտնում էինք տեսնելու մի հին, մոռացուած մեհեանի տխուր աւերակները...

Վերջապէս, հասանք Թօփրակ-Կալէ։ Այդ աւերակ բերդը ուրիշ անուններ եւս ունի. նա կոչւում է Ակափու-քար եւ Զըմփ-զըմփ-մաղարա։ Բայց այդ երեք անուններից եւ ոչ մէկը նրա նախնական անունը չէ. դրանք ստացուել են վերջին ժամանակներում։ Ինչպէս էր կոչւում նա առաջ, — ոչ ոք չը գիտէ, պատմութիւնը լռում է այդ մասին։

Այդ բերդը մի ամբողջ քաղաք է եղել, որ այժմ ծածկուել է աւազին հողակոյտների ներքոյ։ Հէնց այդ է պատճառը, որ նրան Թուրքերէն բառերով կոչում են Թօփրակ-Կալէ (Հողաբերդ)։ Գուցէ այդ անյայտացած քաղաքը այն կախարդուած «Պղնձէ-քաղաքը» լինի, որ մինչեւ այսօր վանեցոց աւանդութիւնների մէջ պահպանել է իր գծրախտ, առասպելական պատմութիւնը։ Չար վհուկի գիւթելով, ամբողջ քաղաքը իր պարիսպներով, տներով եւ բնակիչներով անշարժ պղինձ է դառնում։ Աւանդը ասում էր ինձ, այդ աւանդութիւնը ճիշտ է միայն այն կողմից, որ եթէ այդ հողակոյտերի մէջ փորուածքներ անելու լինեն, մետաղեայ բոլոր առարկաները կը գտնեն պղնձից շինուած, որովհետեւ այդ աւերակները պատկանում են պղնձէ դարերշրջանին։ Եւ իրաւ, որպէս պատմեց մեզ մեր առաջնորդը, այնտեղ գտել էին զանազան պղնձէ զարդեր, պղնձէ զէնքեր, պղնձէ տնային կարասիք եւ մինչեւ անգամ պղնձէ մարդիկ։

Հնութիւնների աւերակները եւ մարդիկների գերեզմանները իմ վրայ միշտ միեւնոյն տպաւորութիւնն են գործել։ Նրկուսի մէջ եւս տեսնւում է դադարած կեանքը, երկուսն էլ յիշեցնում են անցեալը, որ մի ժամանակ ապրել են, գործել են եւ, ժամանակի հետ քանդուելով, մաշուել ու մեռել են, թողնելով միայն կենդանի յիշատակներ։ Մարդ, նայելով իր նախահարց գերեզմանների վրայ, մի առանձին հպարտութիւն է զգում, երբ մտաբերում է, որ նրանք իրանց ժամանակի ամենալաւ մարդիկն են եղել։ Գերեզմանի մէջ անգամ նրանց փոշիները պահպանում են վաղեմի վեհութիւնը։ Աւերակների փոշիների մէջ եւս ապրում է անցեալ մեծութիւնը, որ միեւնոյն հպարտութիւնը եւ միեւնոյն քաջալերութիւնն է ազդում ապագայ սերունդի մէջ։ Աւերակների փոշիներից է կազմւում այն շաղախը,

որ միացնում է ներկայ սերունդի սրտերը նախահարց հետ...

Թօփրակ-Կալէի լեռան մէջ նոյնպէս գտնվում են շատ այրեր, քարանձաւներ, ստորերկրեայ անցքեր, որպիսիները տեսանք Շամիրամի բերդի մէջ։ Դրանցից և ոչ մէկը բնական է, բոլորն էլ փորուած են ամենաամուր ժայռերի մէջ, և նրանց այժմեան գեղեցկութիւնը բաւական ապացոյց է, թէ որքան զարգացած է եղել այդ աշխարհում արհեստը։ Այրերից միայն մէկի մէջ մտանք մենք, որը կոչվում է Զըմփ-զըմփ-մաղարայ, այսինքն զըմզըմիալով ձայն հանող այր։ Ամենաթեթև ձայնը այդ քարանձաւի մէջ զըմփ-զըմփալով արձագանք է տալիս։ Ժայռի մէջ բացվում է մի մեծ մուտք, որը հարիւրաւոր քարեայ սանդուղքներով իջնում է դէպի լեռան խորքը։ Քարի մէջ փորուած երկու լուսամուտներ վերևից խիստ աղօտ լոյս են ձգում այդ ստորերկրեայ վիրապի մէջ։ Քարեայ սանդուղքի վերջին աստիճանի մի կողմում բացվում է մի ընդարձակ, քառակուսի այր, — դա է, որ կոչվում է Զըմփ-զըմփ-մաղարայ։ Այդ այրի միջից մի առանձին անցք տանում է դէպի երկրի խորքերը, բայց ո՞ւր է գնում, ո՞րտեղ է վերջանում, Աստուած գիտէ։ Մեր առաջնորդը զարմեալ խօսում էր ստորերկրեայ ապարանքների մասին. ժողովրդի աւանդութիւնը նոյնն էր խօսում։ Այդ բոլորը տեսնելով, ես պատրաստ էի հաւատալ, որ այստեղ եղել է մի ստորերկրեայ աշխարհ, և այդ անցքերը տանում են դէպի այն աշխարհը։ Ալպանը այդ մասին ինձ ոչինչ չասաց. նա բոլորովին ուրիշ նպատակներով էր քննում այդ անցքերը։ Նա ցանկանում էր ստուգել, թէ որքան ուղիղ է այն կարծիքը, թէ այդ ստորերկրեայ անցքերը հաղորդակցութիւն ունեն քաղաքի մէջ գտնուող Շամիրամի բերդի հետ։ Այդ էր պատճառը, որ մեզանից ոչ

մեկը չը համարձակուեցաւ Զըմփ-զըմփ-մաղարայից անցնել եւ առաջ գնալ, իսկ նա, վառելով իր հետ վերառած մոմպատը, շատ առաջ գնաց եւ վերադարձաւ համարեա մեկ ժամից յետոյ։

— Նա կը կորչի, — ասում էր ինձ մեր առաջնորդը նրա բացակայութեան ժամանակ։

— Ի՞նչու, — հարցրի ես։

— Այնտեղ ջիններ (դեւեր) են բնակվում. այնտեղ գնացող ադամորդին այլ եւս չէ վերադառնում։

Դուրս գալով այրից. մենք սկսեցինք դիմել դէպի լեռան գագաթը։ Այնտեղ մեր առաջնորդը կամենում էր ցոյց տալ մեզ Չարխի-Փալակի մուտքը։ Դա նոյնպիսի մի անցք էր, որպիսիները տեսել էինք մենք, եւ ուղիղ լեռան գագաթից իջնում էր դէպի նրա խորքերը։ Վանեցի հայերի աւանդութիւնը այդ անցքի մասին շատ հրաշալիքներ է պատմում, որոնցից մեկը պատմեց մեզ մեր առաջնորդը։ Ահա նրա խօսքերը. անցքը իջնում է մինչեւ Գայլ գետի ափերը, որը հոսում է լեռան ստորերկրեայքում։ Գետի սքանչելի եզերքը զարդարած են արմաւենի ծառերով։ Այնտեղ Բախտը արագ ձեռքով պտտեցնում է աշխարհի անիւը՝ — Չարխի-Փալակը։ Անիւի իւրաքանչիւր թեւքի վրայ Բախտը փորագրել է մի-մի գրութիւն։ Այդ գրութիւնների իւրաքանչիւրը բովանդակում է իր մէջ մի գաղտնիք։ Օրինակ, մեկը ցոյց է տալիս, թէ ինչպէս պէտք է գտնել թաղուցած գանձերը. միւսը սովորեցնում է, թէ ինչպէս պէտք է պատրաստել էլէքսիրը, որի միջոցութեամբ ամեն մետաղ ոսկի է դառնում. երրորդը ցոյց է տալիս, թէ որտեղ են գտնվում գոհարների լեռները. չորրորդը ուսուցանում է, թէ ինչպէս բժշկութեան մէջ պէտք է գտնել անմահութեան կաթիլը. հինգերորդը տալիս է

իշխանութիւն, թագաւորութիւն, փառք. մի խօսքով, անիւի իւրաքանչիւր թեւքի վրայ արձանագրուած է մի-մի թիլիսման մարդկային բախտաւորութեան համար, որոնց գետ մարդու հանճարը չէ հասել: Անիւը առանց կանգ առնելու անդադար պտտւում է: Նա կանգ է առնում տարուայ մէջ մի անգամ միայն, այն եւս մէկ րոպէով: Այդ լինում է Համբարձման գիշերը, երբ երկինք ու գետինք գրկախառնվում են եւ համբուրվում են միմեանց հետ: Մարդիկ սպասում են հէնց այդ րոպէին: Երբ յաջողվում է նրանց հասնել մինչեւ Չարխի-Փալակը, նրանք պէտք է ձեռքում պատրաստ ունենան մոմից շինած թերթեր, որ անիւը կանգնելու րոպէում՝ իսկոյն կպցնեն նրա թեւքի վրայ: Խորհրդաւոր թիլիսմաններից մէկը դրոշմվում է մոմի վրայ, եւ մարդը ստանում է այն շնորհներից մէկը, որ Բախտը վիճակում է նրան: Բայց այդ շնորհներին խիստ հազիւ անգամ հասնում են մարդիկ, որովհետեւ նոյն րոպէում, երբ անիւը կանգ է առնում, նրանց տիրում է խորին թմրութիւն, նրանք քնում են, եւ անողոք անիւը դարձեալ շարունակում է իր արագ պտոյտը...

Մեզ մնում էր մի հնութիւն եւս տեսնել եւ մեր այնօրուայ արշաւանքը դրանով պէտք էր վերջացած համարել, — այդ էր Մրհերի դուռը: Միեւնոյն ժայռի երկարաձիգ շարունակութեան վրայ, ուր մենք տեսանք Չարխի-Փալակը, ժայռի արեւմտեան կողմում, քարի ճակատը քառակուսի ձեւով տաշուած է: Քառակուսին իր ահագին շրջանակի ձեւովը՝ դրան նմանութիւն ունի: Այդ դրան մակերեւոյթը, որ քառակուսի խորն է ընկած, ամբողջապէս ծածկուած է բեւեռագիրներով: Ժողովուրդը դրան կոչում է Մրհերի դուռ: Այստեղ է Վանայ ամենաընդարձակ արձանագրութիւնը: Այդ քարեղէն դրան ետեւում, ժողո-

վերջի աւանդութեամբ, իր ձիու հետ բանդարկուած է Մըհեր անունով մի անձնաւորութիւն։ Այնտեղ ժայռի պատռւմը, մի քարայրի մէջ, արգելուած է այդ սարսափելի հսկան։ Մի օր նա կը խորտակէ իր շղթաները եւ իր ձիու վրայ նստած, դուրս կը պրծնայ քարայրից, վրէժխնդիր կը լինի իր թշնամիներին, եւ կը մաքրէ Հայոց աշխարհը չարութիւնից...

Այսպիսի մի առասպել միայն հայ մարդու երեւակայութեան ծնունդը կարող էր լինել։ Նրա դարեւոր աննախանձելի վիճակը ստեղծել է նրա համար մի այսպիսի յոյս եւ ակնկալութիւն։ Մհերը, կամ ժողովրդի բարբառով Մըհերը, Հայոց արեգակն է։ Այդ ամենահզին աստուածը բանդարկուած է, եւ Հայոց աշխարհում տիրում է խաւարն ու չարութիւնը։ Մի օր նա դուրս կը գայ իր արգելանից եւ կրկին լոյս ու արդարութիւն կը սփռէ Հայոց աշխարհում։ Ժողովուրդը լեգենդական լեզուով ասում է այդ, ասում է եւ հաւատում է իր ասածին, եւ — սպասում է...

— Արդէն յայտնել է Մըհերը... Բայց ժողովուրդը այդ չէ նկատում... ասաց ինձ Ասլանը, երբ ճանապարհին այդ աւանդութեան մասին սկսեցի խօսել նրա հետ։

Զ.

ՎԱՃԱՌԱԿԱՆՆԵՐ

Վերադառնալով Այգեստան, մենք վարպետ Փանոսին տանը չը գտանք. նա մի օրով գնացել էր մերձակայ գիւղօրայքը։ Ասլանը այդ մասին ոչինչ հարց ու փորձ չարեց, երեւում էր, որ նրան յայտնի էր, թէ նա ուր, կամ ինչ նպատակով էր գնացել։ Գիշերը ես քնեցի սովորականից աւելի վաղ, որովհետեւ սաստիկ յոգնած էի։ Բայց Ասլանը չը քնեց, այլ երկար նստած, մի հաստ թղթի վրայ ինչ-որ նկարում էր նա։ Առաւօտեան ինձ ցոյց տուեց մեր անցած բոլոր տեղերի պլանները։ Ես ապշած մնացի։ Զարմանալի ճշգրտութիւն ունէր այդ մարդը։

Այն առաւօտ Ասլանը բաւական լաւ տրամադրութեան մէջ էր գտնվում. այդ պատահում էր նրա հետ այն ժամանակ միայն, երբ մի որ եւ է նպատակի հասնում էր։ Նա սկսեց մինչեւ անգամ ինձ հետ հանաքներ անել։ Սպիտակ կատուն, որ սովորաբար առաւօտեան բոլոր տանեցիներից առաջ էր մտնում մեր սենեակը, եւ ողջունում էր մեզ, այն առաւօտ, հակառակի պէս, առաջ ինձ մօտեցաւ, քսմսուեցաւ, մռմռաց, եւ իր ճապուկ պոչով իմ երեսը շփելով յետոյ, մօտեցաւ Ասլանին։

— Հիմա նա էլ է քեզ մարդու տեղ դնում, Փարհադ, — ասաց նա ժպտելով։

— Ոչ միայն նա, — պատասխանեցի ես նոյնպէս ժպտալով. — այլ վարպետ Փանոսի ախոռատան ծառան եւս, երբ ինձ տեսնում է, ոտքի է կանգնում։ Երէկ նա ինձ ասաց՝ «աղա»։

Ասլանը նոր էր լուացուել եւ սանդրվում էր, նա սանդրը ձեռին կանգնեց իմ առաջ եւ ասաց.

— Գիտե՞ս այսօր ո՞ւր պիտի գնանք։

— Երեւի, դարձեալ պիտի գնանք ծակերի մէջը մտնելու...

— Ոչ, պէտք է գնանք Նորին Սրբազնութեան առաջնորդի մօտ։

— Նրա մասին շատ վատ են խօսում։

— Այդ ես գիտեմ, եւ հէնց այդ պատճառով, պէտք է տեսնել նրան։

— Ասում են, նա կատարեալ չարագործ է։

— Երբեմն չարագործները շատ զօրեղ գործիք են դառնում լաւ սարքողի ձեռքում։ Պօղոսը նոյնպէս մի չարագործ էր, բայց վերջը քրիստոնէութիւնը տարածողների մէջ ամենանշանաւորը եղաւ։

— Իսկ Վասա՞կը։

— Վասակը իր ժամանակ նոյնպէս ամենանշանաւոր մարդն էր։ Եթէ բոլոր հայ նախարարների գլուխները թափ տալու լինէին, նրա կէսի չափ խելք չէր դուրս գայ։

— Բայց նա չարագործ էր, նա մեծ վնասներ տուեց իր հայրենիքին։

— Այդպէս երեւում է, որովհետեւ նրա պատմութիւնը գրողները՝ նրա հակառակ կուսակցութեան էին պատկանում։ Իսկ եթէ նրա խորհուրդներին հետեւելու լինէին, նա մեծ օգուտներ կարող էր հասցնել իր հայրենիքին։

Ես զարմացայ Ասլանի դատողութեան վրայ։ Թէեւ շատ պատմութիւններ չէի կարդացել, բայց Վասակի մասին շատ վատ բաներ էի լսել։

— Ի՞նչ օգուտ ունի հայրենիքը նրա, — պատասխանեցի ես փոքր ինչ բարկացած կերպով։ — Սասանեան երկիրը հպատակ չի դառնայ։

— Ինչու չի դառնայ, — ասաց նա, ծիծաղելով իմ խակութեան վրայ։ — Սասանեան հէնց առաջուց հպատակ էր, բայց հանգամանքները նրան հաստատուն չթողեցին։ — Վասակին պէտք է հասկանալ, իսկ նրան հասկանալու համար պէտք է լաւ ուսումնասիրել Հայոց պատմութիւնը։ Դու մի վէճիր ինձ հետ, սիրելի Փարհադ, քեզ պէտք է կարդալ, շատ կարդալ․․․

Նա մօտեցաւ եւ ձեռքը դրեց իմ ուսի վրայ։

Այդ միջոցին ներս մտաւ վարպետ Փանոսի գործարանի աշակերտներից մէկը, յայտնեց, թէ մի քանի մարդիկ ցանկանում են տեսնել Ասլանի հետ։

— Նայեցէք, ինչ մարդիկ են, — խնդրեց ինձ Ասլանը, — միայն մի փոքր սպասել տուեցէք, մինչեւ ես բոլորովին հագնուիմ։

— Նրանք կը սպասե՛ն․․․ ասաց գործարանի աշակերտը խորամանկ ժպիտով, — մինչեւ երեկոյ էլ կը սպասե՛ն․․․ դեռ արեւը չը ծագած, եկել, նստել են բակի դռան մօտ, եւ սպասում են․․․

Պէտք է ասած, երբ քաղաքի հայ վաճառականները լսեցին, որ Ասլանը հնութիւններով հետաքրքրվում է, այլ եւս մեզ հանգստութիւն չէին տալիս։ Ում տանը մի կոտրած խեցի կամ երկաթի կտոր կար, բերում էր, ցոյց էր տալիս, եւ աշխատում էր մի քանի ոսկիներ կորզել։ Դուրս գալով փողոցը, տեսայ, որ հայ վաճառականներ էին, երեք հոգի,

եւ կարգով նստած էին բակի դրան մօտ շինուած հողէ թումբի վրայ, «տէր-ողորմեա» էին քաշում ու խօսում էին միմեանց հետ երկրի գործերի վրայ։ Տեսնելով ինձ, բոլորը ոտքի կանգնեցին, որպէս մի նշանաւոր մարդու առջեւ եւ սկսեցին բարեւել ինձ հետ. իմ առողջութիւնը հարցնել, կարծես, թէ վաղեմի բարեկամներ լինէին։ Մէկը նրանցից ինձ կոչեց մինչեւ անգամ «աղա»։ Վարպետ Փանոսի ախոռատան ծառայից յետոյ, այդ երկրորդ անձն էր, որ այդպիսի տիտղոսով էր ինձ դիմում։

— Ի՞նչ էք կամենում, — հարցրի ես։

Նրանք փոխանակ պատասխանելու, սկսեցին դուրս հանել իրանց ծոցերից, գրպաններից, զանազան խնդիրներ, որ փաթաթել էին շորի կտորների մէջ։

— Ինձ ի՞նչ էք ցոյց տալիս, ես խօ գիտողը չեմ։

— Դու էլ որ տեսնես, մէ՞ղք կը լինի, աղա, — ասաց նրանցից մէկը, որի ձեռքերի վրայ երեւում էին Երուսաղէմի ուխտաւորի կապոյտ նշանները։ — Քո հոգուն մատաղ, աղա, մենք լսել ենք, որ քո մէկ խօսքը պարոն բժշկի մօտ երկու չի լինի...

Կամենում էր ասել, որ ես այն աստիճան մտերիմ եմ պարոն բժշկապետին, որ նա իմ միանգամ ասածը կամ խնդրածը երբէք կրկնել չի տայ։ Բայց ինչով ես կարող էի օգտակար լինել մահտեսուն, այդ էր գլխաւոր խնդիրը։ Նա հասկացրեց ինձ, ասելով.

— Լսել ենք, պարոն բժշկապետը անթիքայ բաներ է հաւաքում. մենք բերել ենք պարոն բժշկապետի համար այնպիսի անթիքաներ, որ ողջ աշխարհում չի գտնուի, երբ որ կը գնէ, մենք քո լաւութիւնն էլ չենք մոռանայ... քեզ համար էլ մի բան դուրս կը գայ...

— Ո՜ Հայրիկ, դուրս կը գայ, — կրկնեցին միւս երկուսը համարեա թէ միաձայն։

— Ի՞նչ պէտք է դուրս գայ, — հարցրի ես փոքր ինչ վրդովուած կերպով։

— Չե՞ս իմանում..., ասաց մահտեսին, ձեռքով կամաց իմ մէջքին բաղխելով, որ նրա փաղաքշանքի նշանն էր։ — Ի՞նչ պէտք է դուրս գայ, օրհնած, — ահա գրանից...

Նա գլուխը խորհրդաւոր կերպով շարժեց, մի խորամանկ ժպիտ երեւաց բոլորովին սափրած երեսի վրայ, ձախ աչքի կոպերը տրփտրփացրեց, ինձ աչքով արաց եւ, աջ ձեռքը մեկնելով, մի քանի անգամ ցուցամատի եւ բթամատի պտղուցները քսքսեց միմեանց հետ։

Անգլիացին աշխատում էր կաշառել ինձ, փող էր խոստանում։ Նա ինձ ծառայի տեղ էր ընդունում եւ, սովորած լինելով ծառաների ձեռքով շատ բաներ շինել, կարծում էր, թէ ես էլ կարող եմ նրան օգտակար լինել։ Եթէ ես փոքր ինչ համաձայնութիւն ցոյց տայի, ի հարկէ, նրանք կը տային ինձ մի ամբողջ ծրագիր, թէ ինչ պիտի անէի, կամ ինչ պիտի խօսէի պարոն բժշկապետի մօտ։ Երբ անփորձ եւրոպացին յայտնվում է արեւելքում, եւ իր մօտ ունենում է տեղացիներից մի թարգման կամ ծառայ, վաճառականները շատ լաւ գիտեն, թէ ինչպէս պէտք էր այդ ծառայի միջնորդութեամբ կողոպտել եւրոպացուն։

Նրանց անպիտանութիւնը ինձ այն աստիճան զայրացրեց, որ կամենում էի բոլորին էլ հեռացնել, պատասխանելով, որ պարոն բժշկապետը «անթիքաներ» չէ գնում, բայց զգուշացայ, չլինի թէ իմ վարմունքը Ասլանին անհաճոյ լինէր։ Երեքին էլ ներս տարայ։

Մտնելով Ասլանի սենեակը, երեքն էլ լռութեամբ գլուխ տուեցին եւ ոտքի վրայ կանգնած շարունակեցին դրան

մօտ։ Ալմանը այդ միջոցին բոլորովին հագնուած, նստել էր եւ ղահուէ էր խմում։ Նա իր սովորական քաղցրութեամբ նայեց այցելուների վրայ, ասելով.

— Նստեցէք, խնդրեմ, — եւ տեղ ցոյց տուեց իրան շատ մօտ։

Նրանք անշարժ մնացին եւ սկսեցին անվճռական կերպով նայել միմեանց երեսին։

— Նստեցէք, խնդրեմ, — կրկնեց Ալմանը։ — Ինչու էք կանգնած։

— Ձեր առջեւ, յարգելի բժշկապետ, ինչպէս կը համարձակուենք մենք նստել, — պատասխանեց մահտեսին ողորմելի ձայնով եւ ամբողջ հասակով աւելի պինդ սեղմուեցաւ պատի հետ։ Միւսներն էլ հետեւեցին նրա օրինակին։

— Ես խօ փաշայ չեմ, որ ինձ մօտ չը համարձակուէք նստել, — ասաց Ալմանը ծիծաղելով։

— Այդ ինչո՞ւ ես ասում, յարգելի բժշկապետ, — այժմ պատասխանեց մահտեսու մօտ կանգնած կարճահասակ ծերունին։ — Դու մեզ համար փաշայից էլ մեծ ես, խոնթքարից էլ մեծ ես. դու մեր աչքի լոյսն ես. Աստուած քեզ հազար տարի կեանք տայ։ Փաշան մեր հաւատից չէ, իսկ դու թէեւ Փրանկ ես, բայց մեր հաւատից ես. մենք ամենքս մի եւ նոյն խաչն ենք պաշտում, մի եւ նոյն սրբերին ենք երկրպագում։

Եթէ մի ուրիշը Ալմանի տեղ լինէր, կամ նրանց համեստութեանը եւ կամ միամտութեանը կը վերաբերէր այդ բոլոր շողոքորթութիւնները։ Բայց Ալմանը իսկոյն հասկացաւ, թէ ինչ տեսակ մարդկանց հետ գործ ունի, եւ ոչինչ չը ցոյց տալով, դարձեալ խնդրեց, որ նստեն։

— Վերջապէս խնայեցէք իմ երիտասարդութեանը, — ասաց նա, — արժան չէ, որ դուք ձեր ծերմակ ալեք-

ներով կանգնած մնաք իմ առջեւ. ես յարգում եմ ծերութիւնը։

— Օրհնեա՜լ լինիս, — բացականչեցին երեքն էլ միաձայն եւ նստեցին ոչ թէ Ալանի ցոյց տուած տեղում, այլ հեռու, դռան մօտ։

Հարցնելով, թէ ինչ նպատակով են եկել, Ալանը խնդրեց, որ ցոյց տան իրանց բերած իրեղէնները։ Մէկը քաղաքավարութեան համար՝ երեսը շուռ տուեց դէպի պատը եւ երկու անգամ հազաց։ Եթէ այդ հազը նրանց մէջ մի պայմանական նշանախօսութիւն չը լինէր, պէտք էր, իրաւ, վերին աստիճանի քաղաքավարութիւն համարել, որովհետեւ հազալու միջոցին նրա դէմքը խիստ ծիծաղելի եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, զզուելի արտայայտութիւն ընդունեց։ Իսկ մնացածին պատասխանեց առաջինի հազալուն երկու անգամ փռթկալով։ Նա էլ քաղաքավարութեան համար իր անթարիի (հագուստի) գրօշակը բարձրացրեց եւ բերանը սրբեց։ Երրորդը, երեսը խաչակնքելով, Աստծուն փառք տուեց, ասելով, որ «խէր է»։

— Մեր աշխարհում այսպիսի սովորութիւն կայ, յարգելի բժշկապետ, — դարձաւ նա դէպի Ալանը, — երբ մէկը երկու անգամ փռշտում է, դա լաւ նշան է։ Յոյս ունենք, որ ձեր օջախից խէր կը տանենք։

Ի՞նչ օջախ, մտածում էի ես, կարծես վարպետ Փանոսի տունը մեր տունը լինէր։

— Ես էլ յոյս ունեմ… պատասխանեց Ալանը ծիծաղելով։

Նրա ծիծաղը բաւական քաջալերեց նրանց եւ հերթով մօտեցան, չոքեցին Ալանի առջեւ, սկսեցին ցոյց տալ իրանց «անթիքաները»։ Նրանց մէջ կային զանազան իրեղէններ. հին դրամներ, կանանց տեսակ-տեսակ զարդեր, որպիսի են՝

տպարանջաններ, ականջի օղեր պղնձից շինուած, յուլունքներ Թափանցիկ, գունաւոր քարերից շինուած, զէնքերի կարներ, որպիսի են՝ նիզակի եւ աղեղների ծայրեր, աշտային վահանի մի մասը, բոլորը պղնձից, եւ մի պղնձէ ցուլի ամբողջ գլուխ, այլ եւ կաւից շինած փոքրիկ եւ մեծ անօթներ, այդ բոլորը նրանք տեղաւորել էին իրանց ծոցերում, գրպաններում եւ մինչեւ անգամ ֆէսերի վրայ փաթաթած եաղմաների մէջ։ Բայց ամենահետաքրքիրը նրանց ցոյց տալու ձեւի մէջն էր։ Սկզբից ցոյց էին տալիս մի շատ չնչին բան եւ սկսում էին գովաբանել, երբ այդ չէր անցկենում, դուրս էին հանում նրանից լաւը. երբ այդ էլ հաւանութիւն չէր գտնում, դուրս էին բերում աւելի լաւը, հաւատացնելով, որ այլ եւս ոչինչ չունեն. երբ այդ էլ հաւանութիւն չէր գտնում, այս անգամ ամենայն զգուշութեամբ դուրս էին բերում, հագուստի մի անկիւնում թագցրած, մի այլ բան եւ սկսում էին երդուել, որ ուրիշ ոչինչ չունեն։ Ի հարկէ, նրանից յետոյ դուրս էին բերում շատ ուրիշ բաներ։

Ես կանգնած նայում էի եւ զարմանում էի Ալանի համբերութեան վրայ։ Եթէ ես նրա տեղը լինէի, երկուսին էլ դուրս կը վռնդէի, բայց նա ամենեւին ցոյց չէր տալիս, որ այդ խաբեբայութիւնները իր համար շատ զզուելի են։ Վերջապէս նա ընտրեց մի քանի իրեղէններ եւ խնդրեց, որ գնահատեն։

— Մենք քեզանից մեծ փող պիտի առնենք. յարգելի բժշկապետ, — պատասխանեցին նրանք զարմացած կերպով։ — Եթէ փողի վրայ խօսելու լինենք, դրանք գին չունեն։

— Ապա ինչպէս պէտք է տաք, — հարցրեց Ալանը ոչ սակաւ զարմանալով։

— Այնպէս, համեցէք, վեր առէք, յարգելի բժշկապետ։ Մեզանից ինչ կը պակսի, եթէ ձեզ այդ բոլորը փեշքեշ

անենք, և դուք մեր երկրից մի լաւ յիշատակ տանէք ձեզ հետ։

— Շնորհակալ եմ, ես էլ գիտեմ, որ ձեզ ոչինչ չի պակսի, երեւում է, որ դուք շատ հարուստ էք, բայց ես փէշքէշներ ընդունելու սովորութիւն չունեմ։

Արեւելեան վաճառականների սովորութիւնն է այդ, երբ մի բան գնելու լինես, նախ կ'ասէ. „տար, փող մի տար, թող քեզ ընծայ լինի"։ Իսկ երբ փող առաջարկես, սարսափելի գներ կը պահանջէ։ Նոյնպէս վարուեցան և մեր հայ վաճառականները։

— Չէք հաւատում, յարգելի բժշկապետ, ասում էր մահտեսի Թորոսը, — եթէ չէք հաւատում, հարցրէք խնամի Մկոյից, նա իր աչքով տեսաւ, որ մի ինգլիս այդ ցուլի գլխին յիսուն կարմիր ոսկի տուեց, բայց ես չը տուեցի։ — Այդպէս չէ՞, խնամի Մկո։

— Հոգիս վկայ, ճշմարիտ է ասում, — պատասխանեց խնամի Մկոն, ձեռքը տանելով դէպի կուրծքը և դնելով իր հոգու վրայ։

Բայց որքան պէտք էր հաւատալ խնամի Մկոյի հոգուն, որը այդպիսի երդումների մէջ այնքան շատ էր գործածուել, որ բոլորովին մաշուել էր։ Միայն ծիծաղելին այն էր, երբ Ասլանը վեր առեց մի քանի իրեղէններ, որոնք խնամի Մկոյին էին պատկանում, դա էլ իր կողմից վկայ կանչեց մահտեսի Թորոսին, որ նա իր աչքով տեսել էր և իր ականջով լսել էր, որ մի Ֆրանկ ահագին գումարներ էր առաջարկել, բայց նա չէր ընդունել։

— Թող Երուսաղէմի սուրբ տաճարի մէջ իմ տեսած լոյսը աչքերս կուրացնէ, թող ես Քրիստոսի մեխ-խփողներից մէկը լինեմ, եթէ սուտ լինեմ ասում, — պատաս-

խանեց մահճակալի Թորոսը. — Փրանկը աչագին գումարներ առաջարկեց, բայց նա չընդունեց։

— Ես մի հասարակ բժիշկ եմ, ես մեծ գումարներ չունեմ, — ասաց Ալլանը, իր ընտրած իրեղէնները նրանց յետ տալով։

— Ի՞նչու էք նեղանում, յարգելի բժշկապետ, — ձայն տուեցին երեք կողմից, — խնդրում ենք, եթէ կամենում էք, վեր առէք, ձեզանից ո՞վ է փող ուզում։

Ալլանը այս անգամ այլ եւս չը կարողացաւ զսպել իր անհամբերութիւնը, եւ ասաց.

— Չը գիտեմ ինչ անել ձեզ հետ, երբ կամենում եմ մի բան վեր առնել, աչագին փողեր էք պահանջում, իսկ երբ ցած եմ գնում, առաջարկում էք ձրի ընդունել։

Այժմ սկսեցին նրանք այլ լեզու բանեցնել, սկսեցին խեղճ ձեւանալ, որ պարոն բժշկապետի կարեկցութիւնը դարձնեն իրանց վրայ, ասելով. աղքատ ենք, ընտանիքի տէր ենք, «անօրէնի» ձեռքում գերի ենք, մենք յոյսը դրել ենք այդ իրեղէնների վրայ, այդ պատճառով ստիպուած ենք այդպէս էժան, շատ էժան վաճառել։ — Նրանք մինչեւ անգամ ակնարկեցին, եթէ փող լինէր, աւելի մեծ ուրախութեամբ պատրաստ կը լինէին իրանց զաւակները վաճառել, եւ չը զրկուել այնպիսի հազուագիւտ իրեղէններից, որոնց համար, եթէ լաւ «մուշտարի» պատահի, կարող են աչագին գումարներ ստանալ, միայն կարիքը եւ չքաւորութիւնը ստիպում է նրանց վաճառել։

Ալլանը, այդ բօշաներից ազատուելու համար, ընտրեց մի քանի իրեղէններ եւ ձգեց նրանց մի քանի ոսկիներ, ասելով թէ միւսները իրան հարկաւոր չեն։ Նրանք վեր կացան եւ դարձեալ կարգով շարուեցան դռան մօտ, եւ երկար շնորհակալութիւններ եւ օրհնութիւններ թափելուց յետոյ,

փորձում էին հեռանալ, բայց մտածեցին, եւ դարձեալ մեխուած մնացին իրանց տեղում, ընդունելով մի այնպիսի կիսածիծաղ դէմք, որ աւելի լացի նախերգանքին էր նմանում:

— Այդ ես ինչ ունէք ասելու, — հարցրեց Ասլանը:

— Ձեր ողջութիւնը... Ինչ պիտի ունենանք ասելու, — պատասխանեցին եւ դարձեալ կանգնած մնացին իրանց տեղում:

Ես մի կերպով հասկացրի, թէ չէ կարելի այդքան ձանձրացնել պարոն բժշկապետին: Մահտեսի Թորոսը փոխանակ հեռանալու, ձեռքը գաղտուկ կերպով մեկնեց դէպի ինձ եւ դարձեալ ցուցամատի ու բթամատի պտղուցները սկսեց քսքսել միմեանց հետ: Վերջապէս նրանցից մէկը յայտնեց, թէ տանը ուրիշ շատ եւ աւելի լաւ բաներ ունեն, կը ցանկանա՞ր պարոն բժշկապետը, որ բերէին, ցոյց տային:

— Դուք հաւատացնում էիք, որ ուրիշ բաներ չունէք, — նկատեց Ասլանը ծիծաղելով:

— Է՜հ, յարգելի բժշկապետ, — պատասխանեց մահտեսի Թորոսը գլուխը շարժելով եւ տակից աղուէսի նման նայելով Ասլանի երեսին, — գիտէք ինչ է ասում թուրքի առածը:

— Չը գիտեմ:

— «Գայլի բերնից ոսկորը պակաս չի լինի»...

— Այդ ես հասկանում եմ...

— Կը հրամայէ՞ պարոն բժշկապետը, որ բերենք:

— Բերեցէք:

Նրանք խորին կերպով գլուխ տուեցին եւ, միմեանց բոթբթելով, դուրս եկան սենեակից: Ես գնացի նրանց ճանապարհ դնելու: Դրսում մահտեսի Թորոսը դրեց իմ ափի մէջ մի հատ հինգ ղուրուշանոց: Ես ահագին պղնձէ դրամը խփեցի ուղիղ նրա ճակատին:

— Օրհնած, այդպիսի հանաքներ խօ չեն անում, — ժպտելով ասաց մահտեսի Թորոսը, եւ կռանալով, վեր առեց հինգ ղուրուշանոցը, դրեց իր դրպանում, աւելացնելով. — շատ չա՛րն ես եղել...

Այդ մարդիկը ամեն մի վիրաւորանք կատակի տեղ են ընդունում, որովհետեւ վիրաւորանքին վիրաւորանքով պատասխանելու ոչ քաջութիւն եւ ոչ անձնասիրութիւն ունեն։ Բակում հեռուից տեսաւ նրանց վարպետ Փանոսի մայրը եւ ձայն տուեց.

— Համեցէք, մահտեսի Թորոս, համեցէք, խօջայ Մկօ, համեցէք, խօջայ Ցակօ, ո՞ւր էք այդպէս գնում, առանց մի բան ուտելու, առանց մի բան խմելու։

Մահտեսի Թորոսը, խօջայ Մկօն, խօջայ Ցակօն նախ շնորհակալութեամբ մերժեցին պառաւի հրաւէրքը, յայտնելով, որ շտապում են, քաղաքի ժամանակ է, շուկայում շատ գործեր ունեն, յետոյ, պառաւի սիրտը չը կոտրելու համար, ընդունեցին նրա հրաւէրքը եւ մտան նրա հետ գինիների մառանը։

Ես զարմացայ, ո՞վքեր էին այդ մարդիկը, որ տանտիկինը այնպէս յարգանքով էր վերաբերվում նրանց։ Երբ հարցրի սպասաւորից, որ ձեռքում նախաճաշիկ էր տանում մառանը, նա պատասխանեց։

— Չե՞ք ճանաչում, մեր քաղաքի ամենահարուստ վաճառականներիցն են։ Խոզն այնքան ճարպ չունի, որքան դրանք ոսկիներ ունեն։

Վերադառնալով սենեակը, Ասլանին սաստիկ վրդովուած դրութեան մէջ գտայ։ "Որքան ցածութիւն... որքան ստրկութիւն"... ասում էր նա, եւ զայրացած կերպով անցուդարձ էր անում սենեակի մէջ։

— Գիտե՞ս, այդ մարդիկը Վանի ամենահարուստ վաճառականներիցն էին, — ասեցի նրան։

— Ես տարակոյս չունեմ, որ ճշմարիտ է։ Ասացէք, խնդրեմ, — դարձաւ նա դէպի ինձ, — ինչ գաղափար կը կազմէի ես Հայերի մասին, եթէ իսկապէս եւրոպացի լինէի։ Ահա այդ գարշելի պատմածներն են, որ խայտառակում են ամբողջ ազգը, ահա դրանց հանդիպելով եւրոպացին, Հայոց ամբողջ ժողովրդի վրայ վատ կարծիք է կազմում։

Նրա աչքը ընկաւ իրեղէնների վրայ, որ գնել էր վաճառականներից, վեր առեց մի կողմը նետեց, ասելով.

— Տարէք այդ գրամները մի տեղում կորցրէք։

— Ինչո՞ւ։

— Բոլորը կեղծ է։

— Եւ դու չը ճանաչեցիր սկզբում։

— Ճանաչեցի, բայց դարձեալ գնեցի։ Ես դիտմամբ ընտրեցի կեղծերը։

— Դու թո՞յլ տուեցիր, որ խաբեն քեզ։

— Այո ես թոյլ տուեցի, որ խաբեն ինձ։

— Ինչո՞ւ, այդ ինչ խելք է։

— Որ նրանք կարծեն, թէ ես հետաքրքրվում եմ միայն հնութիւններով, որ նրանք կարծեն, թէ ես միամիտ եւրոպացի եմ, թէեւ վատ հնագէտ եմ։

— Ի՞նչ երկիւղ ունէիր նրանցից։

— Եթէ հասկանային, որ ես հայ եմ, իսկոյն կը գնային, եւ որտեղ հարկն է, կը մատնէին ինձ։

— Նրանք խոստացան նոր իրեղէններ եւս բերել, եւ դու կրկին պիտի ընդունե՞ս նրանց։

— Կ'ընդունեմ եւ դարձեալ կը գնեմ...

Ես զարմանում էի, նա ո՞րտեղից այդքան փող ունէր։

Նա իր ոսկիները այնպիսի առատաձեռնութեամբ էր ցրւում, որպէս սոխի կեղեւներ։

Է.

ՀՈԳԵՒՈՐ ԱՌԱՋՆՈՐԴԸ

Մենք պատրաստուեցանք գնալ Հայոց առաջնորդի մօտ։

— Սրբազանի մօտ դատարկաձեռն չէ կարելի գնալ, — ասաց Ասլանը իր արկղներից մէկը բաց անելով, — Նրան պէտք է մի որ եւ իցէ ընծայ տանել։

Նա դուրս բերեց քթախոտի մի գեղեցիկ տուփ, ասելով.

— Արեւելքում պաշտօնական անձինք ընծաներ շատ են սիրում...

— Բայց դու փաշային առանց ընծայի ներկայացար։

— Դրա փոխարէն ես բժշկում եմ նրա որդուն։

Մենք նստեցինք վարպետ Փանոսի ձիերի վրայ եւ սկսեցինք դիմել դէպի քաղաքը։ Այսօր մեզ հետ ղաւասներ չը կային, ես եւ Ասլանը միայնակ էինք։ Ճանապարհին նա կրկին զգուշացրեց ինձ, որ չը մոռանամ իմ դերը...

Հայոց առաջնորդարանը կից էր Սուրբ Նշան եկեղեցուն։

Հոգեւոր առաջնորդի բնակարանը, թէեւ փաշայի ապարանքի շքեղութիւնը չունէր, բայց իր բնաւորութեան կողմից՝ շատ նման էր նրան։ Զանազանութիւնը նրանումն էր միայն, որ այստեղ չը կային ներքինիներ, սեւամորթ ստրուկներ, չը կար եւ հարէմ։ Բայց այստեղ եւս կար բանդ, այստեղ եւս մարդիկ տուգանքի էին ենթարկվում, այստեղ եւս կաշառակերութիւնը խեղդում էր, սպանում էր ամեն արդարութիւն։

Երեւում էր, որ Նորին սրբազնութիւնը գիտէր պահպանել իր գիրքի բարձր նշանակութիւնը։ Մի խումբ ծառաներ դուրս թափուեցան, մեր ձիաները բռնեցին, մեզ տարան առանձին ընդունարանում, բայց տան բոլորից ուել սպասել տուին, մինչեւ պատիւ ունեցանք ներկայանալու։

Ալանը մտանք համբուրելու սրբազանի աջը, բայց նա թոյլ չը տուեց, միայն սիրալի կերպով սեղմեց իր այցելուի ձեռքը, յետոյ շատ քաղցրութեամբ տեղ ցոյց տուեց իր աջ կողմում, բոլորովին իր մօտ։

Ալանը նստեց, իսկ ես նրա աջը համբուրելուց եւ օրհնութիւնը առնելուց յետոյ, կանգնած մնացի ոտքի վրայ։

Սենեակի յատակը ամբողջապէս ծածկուած էր գեղեցիկ գորգերով։ Եւրոպական կարասիք, որպէս ամեն տեղ այդ քաղաքում, նոյնպէս եւ այստեղ չը կային. միայն սենեակի պատուաւոր մասում, այսինքն սուրբի հանդէպ, գորգերի վրայ տարածուած էր մի փափուկ մինդար, որ պատած էր սեւ թաւիշով. նրա վրայ նստած էր սրբազանը, նրա վրայ նստացրեց նաեւ իր հիւրին։ Յիսուն տարեկան հազիւ կը լինէր սրբազանը, միջահասակ մարդ էր փառաւոր սեւ մօրուքով, որ դեռ նոր էր սկսել ճերմակել, եւ ծանր, լուրջ նայուածքով, որը խիստ յարմարվում էր նրա աստիճանին։ Գլուխը սովորաբար փոքր ինչ կորացրած էր բռնում, եւ տակից նայելու համեստութիւնն ունէր։ Հագել էր երկար, ընդարձակ փարաջայ սեւ ատլասից, որի մետաքսեայ կարմիր աստառով պատած լայն թեւքերը երեւան էին հանում նրա գեղեցիկ թեւնոցները, որ պատրաստուած էին վարդագոյն թաւիշից եւ կարուած էին ոսկեթելեայ կօճակներով։ Աջ ձեռքում բռնած ունէր երկար «տէր-ողորմեա», դեղին սաթից, խոշոր հատիկներով, որի մի մասը փաթաթել էր բազուկի վրայ։ Ճկոյթի վրայ փայլում էր եպիսկո-

պատական ոսկի մատանին, ահագին վարդագոյն քարով։ Այդ պատկառելի անձնաւորութիւնը միացնում էր իր մէջ կրօնաւորի անձնաւորութիւնը եւ իշխանաւորի փառահեղութիւնը։

— Ի՞նչ լեզուով կարող եմ ձեզ հետ խօսել, պարոն բժշկապետ, — հարցրեց սրբազանը, — ես դժբախտաբար եւրոպական ոչ մի լեզու չը գիտեմ։

— Ես արեւելեան համարեա բոլոր լեզուներով խօսում եմ, բացի հայերէնից, — պատասխանեց Աօլանը տաճկերէն լեզուով։

— Այդ շատ լաւ է, որ եւրոպացիք, երբ գալիս են դէպի մեր կողմերը, գիտեն տեղային լեզուներ. դա միջոց կը տայ նրանց աւելի լաւ ծանօթանալ երկրի հետ։ Բայց դուք, պարոն բժշկապետ, որպէս ինձ ասեցին, եկած էք մեր քաղաքը գլխաւորապէս բեւեռագիրները քննելու նպատակով. առանց հայերէն գիտնալու, իմ կարծիքով, դժուար կը լինէր ձեզ որ եւ իցէ գաղափար կազմել մեր բեւեռագրների մասին։

— Ձեր նկատողութիւնը բոլորովին ճիշտ է, սրբազան հայր, բայց ինձ անծանօթ է հայոց միայն կենդանի բարբառը, որով այժմ խօսում են, իսկ հին լեզուն ես բաւականաչափ ուսումնասիրել եմ։

— Ներեցէք, խնդրեմ, իմ անտեղի հետաքրքրութեանը, ո՞րտեղ սովորեցիք այդ լեզուները։

— Ես բաւական ժամանակ եղել եմ Հնդկաստանում, այնտեղ սովորեցի պարսկերէնը եւ հայոց հին լեզուն. յետոյ ապրում էի Եգիպտոսում, այնտեղ սովորեցի արաբերէն եւ տաճկերէն։

— Դա մի մեծ հարստութիւն է՝ այդքան լեզուներ գիտենալ, — ասաց սրբազանը մի առանձին բաւականու-

թեամբ: — Դուք, պարոն բժշկապետ, սովորած լինելով արեւելեան լեզուներ, ի հարկէ, ընտելացած կը լինէք եւ արեւելեան սովորութիւններին:

— Այդ դուք տեսնում էք, սրբազան հայր, — պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով, — տեսնում էք՝ ինչպէս ծալապատիկ նստած եմ մինդարի վրայ:

Սրբազանը նոյնպէս ծիծաղեց:

Մի մանկահասակ պատանի, լաւ հագնուած, բաւական գրաւիչ դէմքով, ներս մտաւ, մի ձեռքում բռնած արծաթեայ փոքրիկ սրճամանը, միւս ձեռքում՝ արծաթեայ փոքրիկ մատուցարան, որի վրայ դրած էին երկու չինէական ֆինջաններ, նոյնպէս արծաթեայ տակերի մէջ: Այդ բոլոր հրապուրիչ անօթները, անուշահոտ ըմպելիքով, չափազանց մաքրութիւնից փայլում էին: Պատանին ծանրութեամբ մօտեցաւ, ածեց սեւ հեղուկը, նախ տուեց հիւրին եւ ապա սրբազանին: Սուրճից յետոյ մի այլ պատանի ներս բերեց արծաթեայ նարգիլէն: Այդ բոլորը, եթէ կարելի է այդպէս ասել, բաւական փաշայական էր, բաւական նման էր փաշայի տան հիւրասիրութեան ձեւերին:

— Հիմա ես բոլորովին համոզուեցայ, պարոն բժշկապետ, — ասաց սրբազանը, — որ դուք բաւական ընտելացած էք մեր սովորութիւններին:

— Ես մինչեւ անգամ սիրում եմ արեւելեան սովորութիւնները, — պատասխանեց Ասլանը, նկատելով, որ սրբազանի հարցմունքները քննական ձեւ են ստանում: — Երբ ես վերադառնում եմ իմ հայրենիքը, իմ ամենալաւ ընծաները իմ ընտանիքին, լինում են արեւելեան զարդեր, շալեր, արեւելեան կարասիք: Մի սենեակ իմ տան մէջ, ուր ես պարապվում եմ, զարդարուած է բոլորովին արեւելեան ճաշակով: Արեւելքը հրապուրիչ է, սրբազան հայր, նա

անփառունակ կրօնաւորների վրայ անգամ ունենում է իր ազդեցութիւնը։

— Ինչպէս ինձ վրայ, պարոն բժշկապետ, — պատասխանեց սրբազանը, հասկանալով իր խօսակցի խուլ անհար-կութիւնը։ — Ես, պարոն բժշկապետ, հետեւում եմ մեր նշանաւոր պատրիարքներից մէկի օրինակին, որը հագնում էր ամենաթանգագին զգեստներ, օծւում էր անուշահոտ իւղերով, մօրուքի եւ գլխի մազերի վրայ սփռում էր ոսկու փոշի, եւ իրան շրջապատում էր ամեն տեսակ շքեղութիւններով։ Միանգամ սուլթանի հետ սեղան նստած ժամանակ, թագաւորը նկատողութիւն արեց նրան, թէ կրօնաւորին վայել չէ այդ աստիճան պճնասիրութիւնը։ Նա փոխանակ պատասխանելու, բացարեց իր օձիքը եւ ցոյց տուեց. փառաւոր մետաքսեայ զգեստների ներքոյ, մերկ մարմնի վրայ, նա հագած ունէր այծի մազից գործած, կոշտ, ծակոտող խարազն, որ մի ժամանակ հագցնում էին յանցաւորներին, երբ կամենում էին աւելի տանջել նրանց. յետոյ սովորութիւն եղաւ հագնել ճգնաւորներին, որոնք իրանց անձը են-թարկում էին ամենախիստ փորձութիւնների։

Ասլանը շատ լաւ գիտէր, որ Նորին սրբազնութիւնը իր սեւ ատլասի փարաջայի տակից այսպիսի խարազն հագած չունի, բայց դարձեալ համաձայնուեցաւ նրա հետ, ասելով.

— Արեւելքում արտաքին փայլը մեծ նշանակութիւն ունի։

— Մինչեւ անգամ հարկաւոր է, — աւելացրեց սրբազանը. — այստեղ մարդկանց խելքը աչքերումն է եւ ոչ գլխումը։ Իմ նախորդը երբ որ գնում էր փաշայի մօտ, նրան ժամերով սպասել էին տալիս, մինչեւ թոյլտուութիւն էր առնում ներկայանալու, — որովհետեւ ոտքով էր գնում եւ աբեղայական հասարակ հագուստով։ Բայց ինձ հետ այնպէս չեն վարւում...

— Ձեր փաշան բաւական քաղաքավարի մարդ է, — խօսքը փոխեց Ալանը։

— Ամենապատուական մարդ է, բարի, առաքինի, ժողովրդասէր, աշխարհաշէն, մի խօսքով, թէ իբրեւ մարդ եւ թէ իբրեւ երկրի կառավարիչ, անգնահատելի է, իր նմանը չունի։ Նա բոլորովին հիացած է ձեզանով, պարոն բժշկապետ, նա ձեզ Լօղմանի հետ է համեմատում. ձեր անխտրամանակեայ բժշկութիւնը թէ փաշայի վրայ եւ թէ նրա որդու վրայ մեծ օգուտ է բերել։ Քանի օր առաջ նրա մօտ էի, միշտ ձեզ վրայ էր խօսում, եւ միշտ այն էր հարցնում, թէ ի՞նչով կարող է երախտամատոյց լինել ձեզ։

— Ես նրան մի մեծ ծառայութիւն չեմ արել, — պատասխանեց Ալանը, — բայց պատրաստ կը լինէի, եթէ իմ ժամանակը ներէր, աւելի մեծ ծառայութիւններ անել, որովհետեւ նա արժանաւոր մարդ է, եւ մանաւանդ որ դուք այդքան գովում էք։

— Ճշմարիտ է, արժանաւոր մարդ է եւ գովութեան արժանի է, — կրկնեց սրբազանը։

— Ուրեմն ժողովուրդը պէտք է շատ գոհ լինի մի այդպիսի լաւ կառավարչից։

— Ժողովուրդը չափազանց գոհ է, մանաւանդ քրիստոնեաները։ Բայց . . .

Վերջին բառը արտասանելու միջոցին սրբազանի աչքը ընկաւ իմ երեսին եւ նա ընդհատեց իր խօսքը։ Ալանը այդ նկատելով, ինձ նշան արեց, որ հեռանամ։ Ես դուրս եկայ նախասենեակը եւ նստեցի դրան մօտ։ Նրանց խօսակցութիւնը պարզ լսելի էր եւ այնտեղ։

— Դուք մի բան էիք ուզում ասել, սրբազան։

— Այո, այն էի ուզում ասել, որ ժողովուրդը չափազանց գոհ է, մանաւանդ քրիստոնեաները։ Բայց մեր մէջ

այժմ գուրս են եկել մի տեսակ խենթ ու խելառ նորելուկներ, որոնք, ամենայնիմար ցնորքներով ոգեւորուած, ազատութեան հրապոյրներով յուզմունքներ են յարուցանում ժողովրդի մէջ եւ միամիտներին մոլորեցնում են։ Իսկ այդ՝ երիտասարդութիւն կոչուած, ցնորամիտ փոքրամասնութիւնն է, որ գժգոհ է տիրող կառավարութիւնից։ Ցաւալին այն է, որ նրանց գժգոհութիւնը արտայայտւում է այնպիսի ապօրինի եւ յանցաւոր եղանակներով, որ ոչինչ լաւ արդիւնք չունենալուց յետոյ, մեծամեծ վնասների եւ կորուստների պատճառ է դառնում։

— Որպիսի՞ վնասներ, — հարցրեց Ասլանը։

— Այդքանն էլ մեծ վնաս եւ մեծ կորուստ պէտք է համարել, պարոն բժշկապետ, որ մենք կորցնում ենք մեր բարեխնամ կառավարութեան աչքում մեր հաւատարմութիւնը, որ ստացել ենք դարերով, անձնանուէր ծառայութեամբ։ Մեր ժողովուրդը մի քանի խելագարների պատճառով, կասկածաւոր է դառնում կառավարութեան աչքում։

— Մի՞թէ կայ հայերի մէջ այդ տեսակ երիտասարդութիւն, — հարցրեց Ասլանը զարմացած կերպով։

— Դժբախտաբար կայ, բայց դեռ նոր է ծնվում, դեռ նոր է կազմակերպվում։ Բայց թէ ես, որ իմ սուրբ պարտաւորութիւնն եմ համարում, եւ թէ՛ փաշան, որ նոյնքան նախանձախնդիր է այդ գործում, ամեն ջանք պէտք է գործ դնենք, որպէս զի այդ չարիքը խեղդենք հէնց իր ծնունդի մէջ։

Ասլանը ոչինչ չը պատասխանեց եւ ինձ ներս կանչեց։

— Ասեցէք, խնդրեմ, սրբազան հայր, — խօսքը փոխեց նա, — ձեր վանքերում չե՞ն գտնվում հին բժշկարաններ, դա ինձ համար, որպէս բժշկի, շատ հետաքրքիր է։

Հայոց բժշկարանները, ըստ մեծի մասին թարգմանուած լինելով արաբականից, այժմ արաբերէնի մէջ շատերի բնագիրը կորած է. եւ մեծ յոյս ունեմ հայերէն թարգմանութիւնների մէջ գտնել այն կորած գրքերը։

— Գրչագիր բժշկարաններ կարելի է գտնել մեր վանքերում, — պատասխանեց սրբազանը, — ինձ եւս շատ անգամ պատահել է տեսնել։ Կարելի է գտնել նաեւ մասնաւոր անձերում։

— Ի հարկէ, ձեզ պէտք է յայտնի լինեն այն վանքերը, որոնց մէջ աւելի մեծ թուով գրչագիրներ են պահպանուել։

— Ինչպէս չէ, բոլորը յայտնի են, օրինակ. Վարագայ վանքը, Ծովի մէջ գտնուած երեք կղզիները, որոնց իւրաքանչիւրի մէջ մի-մի անապատ կայ, եւ ուրիշ շատ վանքեր, որոնք գտնվում են իմ վիճակի մէջ։

— Դուք ինձ շատ կը պարտաւորէիք, սրբազան հայր, եթէ կը շնորհէիք ինձ մի թուղթ, որ ձեր թեմի մէջ գտնուած վանքերում, որտեղ կը պատահէր ինձ լինել, ցոյց տային ինձ գրչագիրները։ Ես նրանց չէի շարժի իրանց տեղից, բայց եթէ իմ նպատակներին յարմար բան գտնէի, կը խնդրէի, որ արտագրեն ինձ համար։

— Մեծ ուրախութեամբ։ Ես կը հրամայեմ հէնց այսօր պատրաստեն այդ թուղթը։ Նրա մէջ նշանակուած կը լինեն բոլոր վանքերի անունները, որոնց մէջ գտնվում են գրչագիրներ։

— Շատ շնորհակալ եմ, ձեր թուղթը ինձ համար միեւնոյն ժամանակ մի տեսակ ուղեցոյց կը լինի։

Սրբազանը հրամայեց երկրորդ անգամ սուրճ տան եւ կանչեց իր քարտուղարին։

— Մինչեւ դուք մի անգամ եւս նարգիլէ կը ծխէք, թուղթը պատրաստ կը լինի։

Քարտուղարը հարկաւոր պատուէրը ստանալուց յետոյ, գլուխ տուեց եւ հեռացաւ։ Ասլանը դարձեալ շարունակեց խօսել բժշկութեան վրայ։

— Եւրոպան արեւելքից սովորեց բժշկութիւնը, սակայն բոլորովին մոռացաւ իր վարժապետին։ Յառաջադէմ աշակերտը, իհարկէ, կարող է աւելի զարգանալ եւ իր սովորածը աւելի կատարելագործել, բայց հին վարժապետի մօտ դարձեալ շատ բան մնում է։ Ես, օրինակ, հիացած եմ հայոց ժողովրդական բժշկութեամբ։ Ճանապարհորդութեանս ժամանակ բաւ մեծի մասին խոյս էի տալիս քաղաքներից, անցնում էի հայոց գիւղերով, ժողովրդի բժշկութեան եղանակները ուսումնասիրելու համար։ Ինձ յաջողուեց մի քանի նշանաւոր գիւտեր անել, որ մեր բժշկութեան մէջ բոլորովին անծանօթ են։

Ասլանը սուտ չէր խօսում. նա, իհարկէ, հետաքրքրվում էր ժողովրդական բժշկութեամբ եւ նրա գրքերով, բայց այդ չէր նրա ճանապարհորդութեան իսկական նպատակը։ Հանգամանքներից օգուտ քաղելու զարմանալի ընդունակութիւն ունէր այդ մարդը, եւ աւելի զարմանալի էր նրա մէջ այն ճարպկութիւնը, որ իր ցանկացած նպատակը հէնց իր հակառակորդի ձեռքով կատարել կը տար։ Օրինակ, նա պէտք է գնար Վարագայ վանքը, եւ ինձ լաւ յայտնի էր, թէ ինչ նպատակով։ Նրա այցելութիւնը այդ վանքին՝ կարող էր մեծ կասկած յարուցանել սրբազանի սրտում, որովհետեւ, ինչպէս յետոյ կը տեսնենք, նա Վարագայ վրայ շատ վատ աչքով էր նայում։ Այժմ Ասլանը այնպէս պատրաստեց գործը, որ ինքը սրբազանը նրան թուղթ տուեց Վարագ գնալու, թէեւ ես հաւատացած էի, որ Վարագայ գրադարանը նրան շատ չէր հետաքրքրում։

— Ես կը ցանկանայի տեսնել նաեւ մի տեսակ աղ, որ պատրաստվում է Վանում, — ասաց նա։

— Այդ աղը պատրաստվում է Աւանց գիւղում, — պատասխանեց սրբազանը, — այստեղից շատ հեռու չէ գիւղը, ընդ ամենը մի քանի ժամուայ ճանապարհ է։ Պատրաստում են ծովի ջրից, "բորակ" է կոչվում, այստեղ գործ են ածում լուացքի մէջ, մաքրելու զարմանալի զօրութիւն ունի։

— Նա բորակ չէ, — ասաց Աղանը, — անկասկած մի այլ բաղադրութիւն պէտք է լինի։ Եթէ իմ կարծած աղից լինի, որի մէջ տարակոյս չունեմ, կարելի է յուսալ, որ այդ աղը ժամանակով կը դառնայ վանեցոց հարստութեան գլխաւոր աղբիւրներից մէկը։

— Հարստութիւններ շատ կան մեր երկրում, պարոն բժշկապետ, — ասաց սրբազանը ցաւակցական եղանակով, — մեր հանքերը լի են արծաթով, զառիկով, պղինձով, մենք ունենք նաւթի աղբիւրներ, առատ քարածուխ եւս գտնվում է մեր լեռներում, ուրիշ ինչեր չունենք մենք, բայց օգուտ քաղողներ չը կան։ Եթէ ձեզ նման ճանապարհորդներ յաճախ այցելէին մեր կողմերում եւ ուսումնասիրէին երկիրը, մենք բախտաւոր կը լինէինք։

— Այդ իրաւ է, — ասաց Աղանը եւ, նայելով ժամացոյցին, աւելացրեց, — ներեցէք, սրբազան հայր, ես բաւական ժամանակ խլեցի ձեզանից։ Ճանապարհորդները առհասարակ սաստիկ շատախօս են լինում, բայց ես չափը անցայ։ Ձեր հաղորդած տեղեկութիւնները այն աստիճան թանգագին էին ինձ համար եւ գրաւիչ, որ ես չէի կարող օգուտ չը քաղել։

— Շատ ուրախ եմ, պարոն բժշկապետ, — ասաց սրբազանը մի առանձին բարեսրտութեամբ, — դուք ինձ մեծ

բաւականութիւն կը պատճառէիք, եթէ, որքան ժամանակ այստեղ կը մնայիք, շուտ-շուտ տեսնուէինք, գուցէ ես կարող կը լինէի ուրիշ ծառայութիւններով ևս պիտանի լինել ձեզ:

— Շատ շնորհակալ եմ, սրբազան հայր:

Այդ միջոցին սրբազանը վերկացաւ, մտաւ կից սենեակը, և քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ, ձեռքում բերելով մի ստուարտի թան, որը առաջարկեց Ալմանին, ասելով.

— Դուք ինձ շատ յարգած կը լինէիք, եթէ յիշատակի համար՝ այդ չնչին նուէրը ընդունէիք ինձանից և դասէիք ձեր հաւաքած հնութիւնների կարգում:

Դա փոքրիկ թիակի ձեւով մի գործիք էր փղոսկրից շինուած: Նրա կոթը զարդարած էր ամենանուրբ քանդակներով, իսկ գլուխը կնոջ քնքուշ ձեռքի նմանութիւն ունէր, որի ափի մէջ երեւում էին խարտոցի ատամների պէս փուփուկ խազեր: Ալմանը, ձեռքում բռնած, երկար նայում էր նրա վրայ, յետոյ երեխայի պէս ուրախանալով, ասաց.

— Ես այն աստիճան սիրահարուած եմ հնութիւնների վրայ, սրբազան հայր, որ եթէ դուք չը տայիք այդ գեղեցիկ ընծան, ես պատրաստ կը լինէի մինչեւ անգամ գողանալ ձեզանից:

— Իսկ ես ձեր այդ փոքրիկ մեղքը կը ներէի, որպէս հոգեւորական, — պատասխանեց սրբազանը նոյնպէս ուրախանալով:

Ուղիղն ասած, ես էլ չը կարողացայ զսպել ինձ, սկսեցի ծիծաղել այդ հանաքների վրայ:

— Ձեր ընծան որքան հիանալի է, սրբազան հայր, — ասաց Ալմանը, — բայց խոստովանում եմ, որ նոյնքան ես վատ հնագէտ եմ նրա նշանակութիւնը հասկանալու համար: Բացատրեցէք, խնդրեմ, դա ի՞նչ բանի է ծառայում:

— Դա մեր վանական աբեղաների հնարած մի գործիք է, կոչվում է «տիրուհի», հէնց այդ անուան մէջն է նրա նշանակութիւնը, որովհետեւ կատարում է նոյն ծառայութիւնը, ինչ որ տան տիրուհին կատարում է ընտանիքի մէջ։ Հայոց ընտանիքներում դեռ պահպանուել է վաղեմի սովորութիւնը, որ տան տիրուհին քորում է իր սկեսուրի, սկեսրայրի եւ մինչեւ անգամ յարգելի հիւրերի մէջքը, մաժում է նրանց ոտները եւ հանգստացնում է նրանց քնելու ժամանակ։ Որովհետեւ աբեղաները զրկուած են տիրուհիներից, հնարել են մի այսպիսի գործիք իրանց մէջքը քորելու համար։

— Շատ սուր կատակ է աբեղաների կողմից, — խօսեց Ասլանը ժպտելով։ — Ասացէք խնդրեմ, ո՞ր դարու գործ է այդ «տիրուհին»։

— Պէտք է տասներկուերորդ դարու գործ լինի, որովհետեւ այն կաթողիկոսը, որին ընծայուած է եղել այդ «տիրուհին», ապրում էր տասներկուերորդ դարում, — դա Դաւիթն էր, որ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան սկիզբը դրեց։

Ասլանը, փոքր ինչ դժուարութիւն ցոյց տալով, կարդաց հետեւեալ մակագրութիւնը.

«Ի վայելումն Դաւթի Աղթամարայ սրբազնասուրբ կաթողիկոսի»։ «Ի Հնդիկս»։ — Ուրեմն Հնդկաստանի գործ է. երեւում է, հայերը դեռ տասներկուերորդ դարում Հնդկաստանում գաղթականութիւն են ունեցել։

— Այդ չը գիտեմ, — պատասխանեց սրբազանը։

— Ասացէք, խնդրեմ, այս տեսակ «տիրուհիներ», մինչեւ այսօ՞ր գործ են ածվում ձեր վանքերում։

— Այո՛, գործ են ածվում, մանաւանդ այն վանքերում, ուր բոլորովին փակուած կեանք են վարում։

— Հիանալի գեղարուեստ կայ դրա մէջ, — ասաց Ալանը խորապէս հրճուելով, — այդ «տիրուհին» կարող է Եւրոպայի ամենանշանաւոր մուզէումներից մէկի զարդը լինել, բայց ես ինձ մօտ կը պահեմ, իբրեւ թանգագին յիշատակ: Ուրեմն թոյլ տուեցէք, սրբազան հայր, իմ կողմից եւս ձեզ մօտ մի փոքրիկ յիշատակ թողնել:

Ալանը նայեց իմ երեսին, ես մօտեցայ եւ քթախոտի փղոսկրեայ տուփը, որ պահուած էր գեղեցիկ պատեանի մէջ, դրեցի նրա առջեւ: Նա վեր առեց եւ տուեց սրբազանին, որը շնորհակալութեամբ ընդունելով, ասաց.

— Որքան անգամ այդ տուփը ձեռքս առնելու լինեմ, ձեր անունը օրհնութեամբ կը յիշուի իմ բերանում, պարոն բժշկապետ:

Ալանը այլ եւս երկար չը նստեց, երբ քարտուղարը պատրաստած թուղթը ներս բերեց: Սրբազանը կնիքը դրեց եւ ստորագրեց թուղթը, յետոյ իր ձեռքով տուեց Ալանին: Նա շնորհակալութեամբ ընդունեց թուղթը եւ, «տիրուհին» առնելով, վեր կացաւ: Երբ սրբազանի աջը սեղմելով կամենում էր հեռանալ, նա կանգնեցրեց, ասելով.

— Կիրակի գիշեր ինձ մօտ հիւրեր կը լինեն, որոնց թւում կը լինի փաշան եւ մեր քաղաքի մի քանի նշանաւոր անձինք: Խնդրեմ, դուք եւս յարգէք մեր սեղանը:

— Մեծ ուրախութեամբ, — ասաց Ալանը եւ մենք դուրս եկանք:

Բակի դռան մօտ տեսանք քարտուղարին, որ դարան մտած կատուի պէս սպասում էր մեզ:

— Դրան պէտք է մի բան տալ, — ասեցի Ալանին:

— Գիտեմ, — ասաց նա եւ, կանչելով քարտուղարին, դրեց նրա ափի մէջ մի հատ ոսկի:

Քարտուղարը, ի նշան իր շնորհակալութեան, բռնեց Ալանի ձիու ասպանդակը, որ նա հեծնէ։ Ալանը մերժեց այդ ցած ծառայութիւնը, որ վայել չէր նրա աստիճանին։

Ճանապարհին ես ասեցի Ալանին.

— Բաւական քաղաքավարի մարդ երեւաց ինձ սրբազանը։

— Նա յիմար մարդ չէ։

Ը.

ՆԱԽԱՀԱՆԳՍՏԻ ԴՈՒՌԸ

Առաջնորդարանից դուրս գալուց յետոյ, մենք այլ եւս չը վերադարձանք Այգեստան, որովհետեւ Ասլանը կամենում էր Աւանց գիւղը գնալ, ծովային աղերի պատրաստութիւնը տեսնելու համար։ Նա ինձ ասաց, որ ճանապարհը գիտէ եւ առաջնորդի ամենեւին կարօտութիւն չը կայ։

Մինչեւ կէս օր դեռ բաւական ժամանակ կար։ Մենք դուրս եկանք Իսքելէ-Կափուսի կոչուած քաղաքադռնից, որ տանում է դէպի Նաւահանգիստը։ Այդ պատճառով եւս նա կոչվում է Իսքելէ-Կափուսի, որ նշանակում է Նաւահանգստի դուռ։ Այստեղից մինչեւ Աւանց գիւղը, որի մօտ գտնվում է եւ Նաւահանգիստը, կէս ժամու ճանապարհ է, բայց մենք զանազան հետաքրքրութիւնների պատճառով բաւական ուշ հասանք։ Ճանապարհը ձգվում էր մշակուած դաշտերի, ագարակների, այգիների եւ կանաչազարդ մարգագետինների միջով։ Դա բանուկ ճանապարհներից մէկն էր, որ քաղաքից տանում էր դէպի Նաւահանգիստը։ Խիստ յաճախ պատահում էինք խումբերով ուղեւորների, որոնք զարմացած կերպով նայում էին եւրոպացու վրայ եւ, գլուխ տալով, անցնում էին։ Ճանապարհի եզերքին շատ անգամ տեսնում էինք մենաւոր մարդիկ, որ անշարժ նստած գետնի վրայ, անխորհուրդ կերպով նայում էին անցուդարձ անողների վրայ։ Նրանց մօտ ուրիշ ոչինչ չկար, բացի անբաժան չիբուխից, որ դրած էր նրանց կշտին։ Այդ անգործ, ծոյլ, անհոգատար մարդիկը ժամերով այդպէս անշարժ կը նստեն եւ կը նայեն, ինչի՞ համար, իրանք եւս չը գիտեն։ Եւրոպացու երեւոյթը խռովում էր եւ նրանց հանգստութիւնը. նրանք եւս ոտքի էին կանգնում, խոնարհութեամբ

գլուխ էին տալիս, և երբ մենք անցնում էինք, դարձեալ նստում էին ու նայում։

Մեզ պատահեց քուրդի քարաւան։ Դա յիշեցնում էր հովիւ ժողովրդի այն խորին, նախնական դրութիւնը, երբ բոլոր չորքոտանիներից ընտանեցրել էր նա կովին ու եզին միայն։ Քարաւանի ամբողջ գրաստները եզներ էին։ Քուրդը նրանց վրայ բարձել էր այն մթերքները, որ գնել էր քաղաքից. նրանց վրայ նստացրել էր և իր կնոջը, մի երեխայ գրկումը, մէկն էլ ետևում, մօր մէջքին կպած։ Քարաւանը դիմում էր դէպի Նաւաշանգխար։ Առանց սանձի, առանց համէտի, հլու և հնազանդ անասունները, դանդաղոտ քայլերով, տանում էին իրանց ծանրութիւնները։ Մտրակի կարօտ չէին նրանք, նրանց կառավարում էր տիրոջ ձայնը։ Ճանապարհի ամբողջ լայնութիւնը, երկար տարածութեան վրայ, լցուած էր այդ խառնիճաղանճ բազմութեամբ։ Բայց երբ մենք մօտեցանք, քարաւանը իսկոյն երկու մասն բաժանուեցաւ, մեզ ճանապարհ տալին, մենք մէջտեղից անցանք։ Եւրոպացուն հանդիպելը գեհենի քուրդի մէջ անգամ մեծարանք էր ազդում։

Ղաբալէ-Կափուտիից անցնելով, շուտով մենք հասանք այն նշանաւոր տեղը, ուր, ճանապարհի մի կողմում, մենք տեսանք ահագին, մեծահասակ քարեր, որ կարծես, հսկաների ձեռքով շարուած լինէին միմեանց վրայ։ Քարերի ծերպերից վազում էին պարզ, սառն աղբիւրներ, և մամուռը իր կանաչ թաւիշով պատել էր հին արհեստագործութեան հրէշաւոր կերպարանքը։

Վանեցի հայերի աւանդութիւնը յիշեալ քարերի մասին հրաշքներ է պատմում. դրանց վերաբերում է այն ժամանակներին, երբ մարդիկ այժմեան նման փոքրիկներ չէին, այլ հսկաներ էին։ Նրանք պատերազմում էին դեւերի

եւ վիշապների հետ, եւ աժդահին քարաժայռը, թեթեւ գնդակի նման, նետում էին դէպի թշնամին։ Յիշեալ քարերի կառուցումը եւ նրանց շինուածքը տղամարդի գործ չէ, ասում է վանեցին, այլ այն ժամանակի տկար կնոջ ձեռքի գործն է։ Մայրը տուել է այն աժդահին քարերը աղջկան, եւ աղջիկը մօր ձեռքից առնելով, շարել է միմեանց վրայ։

Երբ այդ աւանդութեան մասին հարցրի Աղանից, նա պատասխանեց.

— Երեւում է, որ ամենահին ժամանակներում մի կին թագաւոր Վանի մէջ եւ կամ նրա շրջակայքում մեծ գործեր է կատարել։ Այդ միմեանց վրայ շարած քարերը, որ տեսանք, ուրիշ ոչինչ չեն, եթէ ոչ, փշրանքները այն հսկայական ամբարտակի կամ պատնէշի, որ մի ժամանակ կառուցուել է ծովի ջրերի աճելու առաջն առնելու համար, որ չը մտնեն քաղաքին։ Խորենացին այս ամբարտակի կառուցումը վերագրում է Շամիրամին, որ գործ է դրել նրա շինութեան վրայ 12 հազար բանուորներ եւ 6 հազար արհեստաւորներ։ Բայց Խորենացու նկարագրութիւններից երեւում է, որ նա Վանը կամ ամենեւին չէ տեսել, կամ մի ժամանակ տեսել է, բայց իր պատմութիւնը գրելու միջոցին շատ բան մոռացել է։ Եթէ Խորենացին հետեւած լինէր ժողովրդի մէջ պահպանուած աւանդութիւններին, նա ամենեւին այդ բոլոր մեծագործութիւնները Շամիրամին չէր վերագրի, այլ մի թագուհու, որ տեղային ժողովրդից էր։ Այսօր ժողովուրդը մոռացել է այդ թագուհու անունը, բայց նրա գործը դեռ յիշում է։ Նա ասում է, այդ քարերը մի աղջիկ է շարել միմեանց վրայ։ Բայց Խորենացու ժամանակ, եթէ նա դիմած լինէր ժողովրդին, նրան կ՚ասէին, թէ ով էր այդ աղջիկը։

Ծովը մեր առջեւն էր։ Միջօրէի պայծառ արեգակի լուսաւորութեան ներքոյ, սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում նա։ Նրա բարձր նկարչական եզերքը, պատած թուփերով եւ կանաչազարդ խոտերով, կամաց-կամաց ցած էին իջնում, միախառնվում էին ջրերի պարզ-կապուտակութեան հետ եւ, կազմելով մի հրաշալի պատկեր, կարծես, ձգտում էին մրցել երկնքի Փիրուզայի գոյն յստակութեան հետ։ Սիփանը, ծովը շրջապատող լեռներից ամենաբարձրը, երեւում էր իր վեհափառ գագաթով։ «Վարդապետիկների» (կէւ-կէւների) ուրախ երամը, սուր վեղարները գլխներին, աղմկում էին օդի խաղաղութիւնը իրանց գեղ ձայներով։ Ջրերի խորքերից, կիսալուսնաձեւ թեւիկներով, թռչում էին նրանք դէպի ափերը։ Այդ ուրախ, մշտազուարթ թռչունները, կարծես, այն աբեղաների ոգիները լինէին, որոնք ձանձրացած իրանց մայր խուցերի տխրութիւնից, թողել էին Կտուց անապատի կղզին եւ սլանում էին դէպի աշխարհ, դէպի կեանքը, դէպի մարդկութիւն...

Ոսքալէ-Կափուսից մենք անցանք Աւանց գիւղը։ Այդ գիւղը գտնվում է քաղաքի արեւմտեան կողմում, ծովի ափի մօտ, եւ նրա նաւահանգիստն է։ Այստեղից քաղաքը ջրային հաղորդակցութիւն ունի Մուշի, Բաղէշի եւ այլ ծովեզերեայ գաւառների հետ։ Աւանց գիւղը երկու մղոնով միայն հեռու է քաղաքից։ Նա ամբողջապէս հայաբնակ է եւ ունի մօտ 300 տուն հայ բնակիչներ, որոնց գլխաւոր պարապմունքն է նաւավարութիւն եւ ծովի ջրերից «բորակ» կոչուած աղը գոյացնելը։ Եօթանասուն բնակիչներից աւելի տներ ունէին իրանց սեփական նաւակները ջրերի վրայ։ Աւանցիք պարապում էին եւ երկրագործութեամբ. այդ գիւղի այգիները ամենագեղեցիկներն են Վանի շրջակայքում։

Մանելով գիւղը, հէնց առաջին փողոցում հանդիպեցինք վարպետ Փանոսին, որ մի խումբ գիւղացիներով շրջապատուած, ինչ-որ խօսում էր նրանց հետ։ Նա, երեւի, այնտեղ սպասում էր մեզ։

— Ի՞նչ էք շինում այստեղ, — հարցրեց Ալանը։

— Եկել եմ «Նիսիաները» հաւաքելու, — պատասխանեց նա։ — Չը գիտեմ՝ ի՞նչ պէտք է անել այդ գիւղացիների հետ, բերում են իրանց գործուածները, ներկել են տալիս, իսկ փողը չեն վճարում։ Լաւ է, որ պատահեցինք, պարոն բժշկապետ, — խօսքը փոխեց նա. — գուք, երեւի, եկել էք այստեղի աղբրը հետազօտելու, ուրեմն, այսօր այստեղ կը մնաք, եւ եթէ գնալու ցանկութիւն ևս ունենաք, մենք ձեզ չենք թողնի, կը պահենք այստեղ։ Գիւղում մի քանի վտանգաւոր հիւանդներ կան, պէտք է նրանց օգնութիւն հասցնել։ Եւ այժմ ձեզ հարկաւոր է մի տեղ հանգստանալու համար։

Երեւում էր, որ վարպետ Փանոսը այդ գիւղում մեծ ծանօթութիւններ ունէր. ամեն կողմից նրան խնդրում էին, որ մեզ իրանց մօտ տանէ, բայց նա տարաւ մեզ մի տուն, ուր, նրա ասելով, հիւանդներից մէկը հէնց այնտեղ էր։

Այդ տունը իր ընդարձակ բակով եւ ծառախիտ պարտէզով ամառուայ համար ամենայարմար իջեւանը կարելի էր համարել։ Նա բոլորովին մօտ էր ծովեզրին եւ առատութեամբ ընդունում էր ծովային հովասուն օդը։ Քառակուսի բակը շրջապատած էր մէկ ու կէս կանգնաչափ քարեայ պարսպով, որը այնքան ցած էր, որ վրայից շատ հեշտութեամբ կարելի էր թռչել։ Երեւում էր, որ տան տէրը երկիւղ չունէր գողերի գիշերային արշաւանքից։ Բակի մի կողմում, չորս սիւների վրայ կանգնած էր, չորս կողմիցն էլ բաց՝ մի ծածկոց, որին կոչում էին «չարդախ»։ Նրա տակին

ածած էին զանազան մեծությամբ հին ու նոր տախտակներ, դեռ չսղոցած գերանների կտորներ, և հյուսնի զանազան աստաղձներ։ Այդ բոլորը տեսնելով, առաջին անգամից, այդ տունը հյուսնի արհեստանոցի տպավորություն էր գործում։ Զարդախից մի դուռ բացվում էր դեպի փոքրիկ խրճիթը. այնտեղից ուրագի ձայն էր լսվում։ Այնտեղ գործում էր ալևոր արհեստավորը, բայց նա տան տերը չէր, նա մի օտարական էր, որին ժամանակավոր բնակարան էին տվել աշխատելու։

Տան տերը չէր երևում. չէր երևում և ոչ ոք տանեցիներից, միայն մի քանի սագեր, որ դեռ նոր էին վերադարձել ծովեզրից, որոնում էին մի հովանավոր տեղ, արևի կիզող ճառագայթներից պատսպարվելու համար։ Նրանցից մեկը դիմեց դեպի ուռիների տարածած ստվերը և, կրկչալով, համեցեք անելով, իր ընկերներին ու ընկերուհիներին հրավիրեց այնտեղ։ Ամբողջ երամը հանգստացավ սառն ստվերի ներքո, ուր արևի կրակից և ոչ մի նշույլ չէր թափանցում։ Մենք դեռ բակումը մնում էինք գալիս, սպասում էինք տան տիրոջը։

Վերջապես յայտնվեց նա։ Դա մի հաստաբազուկ, թիկնավետ, բարձրահասակ տղամարդ էր, արևակեզ դեմքով, որի սուր, թափանցող հայեացքը, կարծես, նետի նման մխվում էր մարդու սրտի մեջ։ Գլխին դրած ուներ կապույտ և կարմիր թելերով նախշած արախչին, հագել էր միայն հաստ, սպիտակ կտավից շապիկ, որի նույնպես կապույտ և կարմիր թելերով ասղնագործած օձիքից երևում էր թավամազ, հզոր կուրծքը։ Օրվա ջերմությունը ստիպել էր նրան փոքր ինչ զովություն տալ իր թևքերին։ Մեջքը պնդած էր մետաքսեայ գոտիով, որից քարշ էր ընկած մի մեծ դանակ։ Կապտագույն շալվարը, վերևից բավական լայն,

իսկ հեռղհետէ սաստիկ նեղնալով, իջնում էր մինչեւ նրա ծնկները։ Սրունքները մնացել էին բոլորովին մերկ. մերկ էին եւ ոտները։ Հոլանի բազուկները ծալած էին մինչեւ արմունկները, երեւում էր, որ ծովեզրից էր գալիս եւ այնտեղ ջրերի հետ գործ էր ունեցել։ Եւ իրաւ, այդ ամենատաղանդաւոր արձանագործի քերիչին արժանի ողնամարդը պարապմունքով նաւավար էր եւ նաւահանգստում կապած էր նրա սիրուն նաւակը։

Վարպետ Փանոսի հետ նա նախածանօթ էր երեւում. մօտեցաւ նրան եւ ինչ-որ խօսեց, բայց իմ եւ Ալլանի վրայ առանձին ուշադրութիւն չը դարձրեց։ Եւրոպացին նրան չէր զարմացնում, կարելի էր կարծել, որ նա եւրոպացիք շատ էր տեսել։

Վարպետի հետ իր խօսքը վերջացնելուց յետոյ, նա անփոյթ կերպով մօտեցաւ մեզ եւ, առանց բարեւելու, ասաց.

— Այստեղ ի՞նչու էք կանգնած։

Նրա անքաղաքավարութիւնը, որ կոպտութեան էր հասնում, սաստիկ վիրաւորեց ինձ։ Ալլանը ոչինչ չը պատասխանեց։ Պատասխանեց վարպետ Փանոսը իր սովորական ծիծաղով.

— Օրհնած, ո՞ւր գնանք, ամբողջ ժամ սպասում էինք այստեղ, ոչ տան տէր էր երեւում եւ ոչ տան տիրուհի, որ մեզ մի տեղ ցոյց տար։

— Այդ մարդիկը, ասենք թէ, օտարներ են, դու խո իմ տան բոլոր ծակուծուկը գիտես, ի՞նչու չէիր տեղ ցոյց տալիս։ — Նա դարձաւ դէպի մեզ ասելով. — Եկէք։

Նա տարաւ մեզ մի երեսը բաց սրահ (էյվան), որ նայում էր դէպի պարտէզը։ Սրահի բաց կողմը բաժանուած էր պարտէզից փայտեայ վանդակապատով, իսկ նրա միջից

բացվում էր մի դուռ դէպի միւս սենեակները։ Սրահը տան ամառնային կեցութեան համար էր։

— Աղջի՛, Ծովինար, ո՞ւր ես, — ձայն տուեց նա։

Սենեակի դուռը բացուեցաւ եւ ներսից յայտնուեցաւ մի գեղեցիկ աղջիկ, տասն եւ չորս տարեկան, որի արախչինը ամբողջապէս ծածկուած էր արծաթեայ եւ ոսկեայ դրամներով, եւ թասի ձեւ էր ստացել։ Արախչինի տակից սփռուած էին նրա թիկունքի վրայ, առանց հիւսելու, արձակ ծամերը եւ կիսով չափ սքօղում էին նրա թուխ դէմքը։ Աղջիկը աւելի քաղաքավարի գտնուեցաւ, քան թէ հայրը. երբ որ տեսաւ մեզ, հեռուից գլուխ տուեց եւ լուռ կանգնեց, սպասելով հօր հրամանին։

— Բեր այստեղ մի շոր քցիր, որ այդ մարդիկը նստեն, — ասաց հայրը։

Աղջիկը շուտով ջուր բերեց, ճարպիկ մատներով սրսկեց սրահի կաւով ծեփած յատակի վրայ, յետոյ տարածեց եղէգներից հիւսած ընդարձակ հասիրը, իսկ նրա վրայ մի քանի նախշուն կարպետներ։ Մենք կանգնած սպասում էինք, մինչեւ նա իր գործը վերջացնէ։

— Մի մինդար էլ բեր այդ պարոնի համար, — նա ցոյց տուեց Սալմանի վրայ, — այդ պարոնը Փրանկ է, նրա ոտքը պէտք է փափուկ լինի, իսկ մենք չոր գետնի վրայ էլ սովոր ենք նստել։

Աղջիկը ներս վազեց, բերեց մինդարը, տարածեց իր պատշաճաւոր տեղում։ Սալմանը նստեց, իսկ ես ոտքի վրայ կանգնած մնացի։

— Դու ինչու այդպէս ցցուած մնացիր, կարծես, փայտ է կուլ տուել, նստել չէ կարող, — ասաց մեր հիւրընկալը եւ, տեսնելով, որ ես փոքր ինչ ծանր շարժուեցայ, բռնեց

իմ ուսից և իր ձեռքի երկաթի ծանրութեամբ համարեա թէ ինձ թխեց կապերտի վրայ։

Ես չը գիտէի ինչպէս ընդունել այդ վայրենի փաղաքշանքը։ Ես սաստիկ բարկացայ, մանաւանդ երբ տեսայ, որ սիրուն աղջիկը ձեռքով աչքերը բանեց, և ծիծաղելով փախաւ միւս սենեակը։ Ես իմ մտքում արդէն սկսել էի տրանջալ վարպետ Փանոսի վրայ։ Ինչու այստեղ բերեց մեզ, միթէ ամբողջ գիւղում մի օրինաւոր տուն չը կար։ Բայց Ասլանի դէմքի վրայ դժգոհութեան նշաններ չէին երեւում։

— Աղջի, — դարձեալ ձայն տուեց նա, — մի բան պատրաստեցէք դրանք ուտեն, ճանապարհից են գալիս, քաղցած կը լինեն։

Նրա ձայնը աւելի որոտում էր քան թէ խօսում էր։

— Ճանապարհից եկած հիւրերի նախ ձիերին են կերակրում, — նկատեց վարպետ Փանոսը։

— Այդ որ խնամում ես, դէ վեր կաց, ահա այնտեղ խոտ է դրած, տար ածիր ձիերի առջեւը, — պատասխանեց նա, խոտի դէզը ցոյց տալով։ — Տեսնում ես, որ ծառաները տանը չեն։

Վարպետ Փանոսը գնաց ձիերին ճարակ տալու։ Նա դարձաւ դէպի Ասլանը.

— Զարմանալի մարդիկ են այդ քաղաքացի կոչուածները, սովորել են միշտ գիւղացուն բանեցնել, իսկ իրանք հանգիստ նստել։

Մեր հիւրընկալին կոչում էին Բէրզէն-Օղլի, որ նշանակում է յոյնի որդի։ Նա ազգով հայ էր և նոյն գիւղացի, բայց երկար ժամանակ Յունաստանում ապրելով, և Բալկանեան թերակղզու վրայ թափառելով, այդպիսի անուն էր ստացել։ Տեսնելով նրան, ես սարսափում էի «Գժին», բայց

բարեսիրտ, սրտաբաց եւ ուղղախօս քահանայի եւ կոպիտ նաւավարի մէջ այն զանազանութիւնը միայն կար, որ վերջինս սաստիկ մաղձոտ եւ դառնացած էր երեւում ինձ: Գուցէ ստամոքսական կեանքը, անաջողութիւնները եւ ինձ անյայտ հանգամանքներ՝ նրա բնաւորութեանը տուել էին այդպիսի կոշտ, կոպիտ եւ մթին յատկութիւններ: Մի՞թէ ծովի, գեղածիծաղ ալիքների, լուսնկայ գիշերների հետ միշտ գործ ունեցող մարդը, միթէ ծովային զեփիւռի քաղցր մեղեդին միշտ լսող մարդը, կարո՞ղ էր այդպէս մաղձոտ լինել...

— Դուք եղա՞ք Մօնտէնեգրոյում, — հարցրեց Ասլանը:

— Եղայ եւ Մօնտէնեգրոյում, եւ Սերբիայում, եւ Բօլգարիայում... ամէն տեղ եղայ... պատասխանեց նա տխուր կերպով:

Ասլանը ժպտաց:

— Ի՞նչու էք զարմանում, վանեցին ուր չէ գնում. աշխարհի բոլոր անկիւններում կարելի է տեսնել նրան: Մէկը Հնդկաստանում տեսել էր մի կաղ վանեցի եւ ծիծաղելով ասել էր. «Եթէ վանեցու կաղը մինչեւ Հնդկաստան է հասել, առողջները Չինաստանից էլ կանցնին»: — Այդպէս է մեր վիճակը...

Վաղ առաւօտեան դուրս գալով Այգեստանից, մենք մի թեթեւ նախաճաշիկ էինք արել: Ասլանը թէեւ ուտելու ցանկութիւն չունէր, բայց ես մի առանձին ախորժակով էի նայում սեղանի վրայ, որ մանկահասակ աղջիկը սկսել էր պատրաստել: Դա, որպէս երեւում էր, մեր հիւրընկալի դուստրն էր, բայց ո՞ւր էր նրա մայրը: Այդ կողմի շինական կանայք սովորութիւն չունէին՝ քաղաքացոց նման ծածկուել տղամարդերից, այլ երեւում էին եւ մինչեւ անգամ խօսում էին օտարների հետ: Գիւղացոց մէջ մնացել էր այդ պար-

զութիւնը։ Բայց ինչո՞ւ չէր երեւում մեր տանտիկինը։ Այդ մասին հիւրերից ոչ ոք չը հարցրեց եւ ոչ ինքը, տան տէրը, մի բան ասաց։ Սեղանը գիւղական պարզ սեղանից աւելի համեղ եւ ճոխ էր, տարակոյս չը կար, որ վարպետ Փանոսը այդ մասին նախապէս առանձին հոգ էր տարել։

Ճաշից յետոյ անմիջապէս գնացինք ծովեզրը։ Այնտեղ Ասլանը ցանկանում էր տեսնել, թէ ինչպէս են պատրաստում ծովային աղերը։ Պատրաստելու եղանակը շատ պարզ էր. ափերի մօտ փորած էին փոքրիկ ածուներ, ջուրը ծովից բաց էին թողնում ածուների մէջ, այնչափով, որ բոլորովին լցվում էին, յետոյ թողնում էին նրանց այնքան ժամանակ, մինչեւ արեւի ջերմութեան ներքոյ ջուրը բոլորովին գոլորշիանում էր, իսկ յատակի վրայ մնում էին աղի փայլուն բիւրեղները։ Այդ բոլորը տեսաւ Ասլանը եւ իր հետ վեր առեց պատրաստած աղերից։ Գիւղացիները, որ այդ գործով էին զբաղուած, հետաքրքրութեամբ հարցնում էին, թէ ի՞նչ պէտք է անէ։ Նա բացատրեց, թէ այդ աղերը, որ դուք միայն օճառ պատրաստելու համար էք գործածում, ուրիշ շատ բաների մէջ կարող էին գործածուել եւ մեծ օգուտներ բերել։ Նրանք զարմացան եւ ուրախացան։ Ես իսկոյն նկատեցի, թէ ինչպէս այդ բարի մարդիկը սկսեցին դրանից յետոյ մի առանձին յարգանքով վերաբերուել դէպի Ասլանը։ Երբ գիւղացուն մի բան ես սովորեցնում, որի մէջ տեսնում է իր շահը, նա այնուհետեւ դառնում է քո ամենալաւ բարեկամը։

Յետոյ գնացինք նաւահանգիստը։ Ոչ մի առագաստաւոր նաւ չը կար այնտեղ, բոլորը նաւակներ էին, թէ հին եւ թէ նոր տեսակներից։ Հիները, որոնց թիւը աւելի շատ էր եւ որոնց տեղացիք կոչում էին լոտ կամ սանդալ, դեռ կրում էին այն նախնական ձեւը, երբ մարդ առաջին ան-

գամ սկսեց ճանապարհորդել ջրի վրայ։ Մի քանի գերաններ, հաւասար երկարութեամբ եւ հաւասար հաստութեամբ, կցել էին միմեանց հետ, այնպէս, որ բոլորը միասին քառակուսի ձեւ էին ստացել։ Այդ քառակուսիի մակերեւոյթը պատել էին տախտակամածով, իսկ եզերքը՝ մի կանգնաչափ վանդակապատով։ Քառակուսիի տակից, չորս անկիւններում, կապած էին չորս եզան կամ գոմէշի տիկեր, փչած, օդով լիքը։ Նստելով նրանց վրայ, Ասլանը ժպտալով ասաց.

— Այդ սանդալները յիշեցնում են այն կաշուց կազմած հայկական նաւակները, որ նկարագրում է Հերոդոտոս իր պատմութեան մէջ, եւ որ գործ էին ածում հայերը մի քանի հազար տարի առաջ։

Հերոդոտոսի նկարագրած նաւակները, ինչպէս ասաց Ասլանը, բոլորակ ձեւ ունէին եւ, զամբիւղի նման ամբողջապէս հիւսած էին ուռենիի ճիւղերից։ Ներսից այդ նաւակները պատած էին մորթիներով, եւ ջուրը դժուարութեամբ կարող էր անցնել նրանց մէջ։ Նրանք այնքան թեթեւ էին եւ ընդարձակ, որ կարող էին տանել բաւական ծանրութիւններ։ Հայոց վաճառականները տեղաւորում էին նրանց մէջ իրանց վաճառքները, նստում էին եւ վեր էին առնում իրանց հետ մի քանի աւանակներ կամ ջորիներ։ Եփրատ գետի ընթացքով լողում էին նրանք մինչեւ Բաբելոն։ Հասնելով այն տեղ, վաճառում էին տարած մթերքը, յետոյ նաւակները քանդում էին, մորթիներն էին միայն վեր առնում, իսկ բոլոր հիւսուածքը մի կողմ էին ձգում։ Երբ պատրաստւում էին վերադառնալ դէպի Հայաստան, մորթիները բառնում էին ջորիների վրայ եւ ցամաքով ճանապարհ էին ընկնում։ Ամեն տեղ նրանք կարող էին պատրաստել նոյն տեսակ նաւակներ, որովհետեւ գլխաւոր նիւթը,

մարթիները, իրանց հետ ունէին, իսկ ուռենի ճիւղեր բոլոր գետերի եզերքի մօտ կարելի էր գտնել։

— Ինչու՞ էք հեռու գնում մինչեւ Հերոդոտոսի ժամանակները, — մէջ մտաւ Բէրգէն-Օղլին, — այս տեսակ նաւակներ գործ են ածում մինչեւ այսօր Հայերը Եփրատի եւ Տիգրիսի ջրերի վրայ, այն զանազանութեամբ միայն, որ մարթիների փոխարէն իրանց զամբիւղաձեւ նաւակները պատում են կաշիով, որովհետեւ հիմայ սովորել են կաշու պատրաստութիւնը։

Նաւահանգստում կային մի քանի նաւակներ եւս նոր ձեւով, որոնց մէջ իր գեղեցկութեամբ եւ յարմարութեամբ առաջին տեղը բռնում էր Բէրգէն-Օղլու նաւակը։ Նա ցոյց տուեց իր նաւակը, ասելով․

— Այդ այն արհեստաւորի գործն է, որ այժմ բռնում է իմ տունը։ Նա ընդունակ է մինչեւ անգամ թեթեւ առագաստաւոր նաւեր կառուցանելու։ Այդ արհեստով նա երկար ժամանակ աշխատել է Կ․Պոլսի նաւահանգիստներում։ — Սատանիկ գիւրաշարժ է այդ նաւակը. նրան կարելի է համեմատել ինչպէս մի լաւ վարժուած նժոյգ ձի։

Բէրգէն-Օղլին մնաց նաւահանգստում, իսկ մենք վերադարձանք գիւղը։ Սալմանը վարպետ Փանոսի հետ գնացին մի քանի հիւանդներ տեսնելու (գոնէ այդպէս ասացին ինձ) բայց ես գնացի մեր հիւրընկալի տունը։

Չը գիտէի ինչպէս անցկացնել ժամանակը։ Նաւասարդի տունը դարձեալ դատարկ էր, դարձեալ ոչ ոք չէր երեւում։ Բակում տիրում էր ընդհանուր լռութիւն. մի տերեւ անգամ չէր շարժվում ծառերի վրայ։ Օրուայ տօթը անտանելի էր։ Սագերը, գլուխները թեւերի տակ թաքցրած, քնել էին ուռիների ստուերի ներքոյ։ Նրանցից մէկը միայն, իմ ոտնաձայնը լսելով, գլուխը վեր բարձրացրեց եւ ծղղ-

կերպով մի քանի անգամ կրկնաց։ Միւսները զարթնեցան։ Բայց հիւանդի արհեստանոցում, ինչպէս երեւում էր, հանգստութիւն չը կար. այնտեղից դեռ ուրագի ձայն էր լսվում։ Պարապութիւնից հետաքրքրուեցայ այնտեղ մտնել եւ տեսնել մինչեւ Աղանի վերադարձը։ Ամբողջ արհեստանոցը լցուած էր տախտակներով եւ զանազան ատաղձներով։ Այնտեղ եւ կարկատում էին նաւակները եւ նորերն էին շինում։ Ծերունի վարպետը աշխատում էր իր մի քանի աշակերտների եւ օգնականների հետ։ Տեսնելով ինձ, բոլորը նայեցին իմ վրայ եւ շարունակեցին իրանց գործը։ Միայն վարպետը մի կողմ դրեց կացինը, որով տախտակի վրայ ինչ-որ չափումներ էր անում, գլուխը վեր բարձրացրեց եւ, ակնոցները ուղղելով, հարցրեց.

— Դուք, երեւի, այն Փրանկի հե՞տ էք եկել։

— Այո, նրա հետ եմ եկել։

— Նստեցէք, խնդրեմ։

Ես չը գիտէի որտեղ նստել. նստելու տեղ չը կար։ Իսկ վարպետը այդ մասին չը հոգաց, նա դարձեալ վեր առեց կացինը, սկսեց իր չափումները անել։ Ես նստեցի դռան շէմքի վրայ։

— Հովի առաջը կտրում ես, — նկատեց ինձ աշակերտներից մէկը, ճակատի քրտինքը սրբելով, — առանց դրան էլ շատ շոգ է։

Նրա նկատողութիւնը թէեւ բաւական յանդուգն էր, բայց իրաւացի էր։ Ամբողջ գործարանը լոյս եւ օդ էր ընդունում միայն դռնից. ուրիշ լուսամուտ չը կար. առաստաղից թէեւ երդիկ էր բացուած, բայց այնտեղից հով չէր փչում։ Ես վերկացայ եւ ոտքի վրայ կանգնած մնացի։ Լռութեամբ նայում էի։ Գործիքների ձայնը մի այնպիսի աղմուկ էր բարձրացրել, որ անկարելի էր մի բան խօսել։ Մի կողմում սղո-

ցում էին, միւս կողմում տաշում էին, մէկը ռանդայ էր տալիս, միւսը շաղափով ծակում էր, մի խօսքով, ոչ ոք անգործ չէր։ Անգործը միայն ես էի։ Իմ դրութիւնը շատ յիմար էր։ Նայեցի, նայեցի. եւ վերջապէս ձանձրացայ, եւ դուրս եկայ։

Գալով սրահը, որտեղ ճաշեցինք մենք, ոչոքի չը գտայ։ Ասլանը եւ վարպետ Փանոսը դեռ չէին վերադարձել։ Միայն յատակի սփռոցները, սաւանեայ կարգով, դեռ իրանց տեղումն էին։ Ես մօտեցայ, պառկեցի նոյն մինդարի վրայ, ուր ճաշի ժամանակ նստած էր Ասլանը։

Սրահի միջով ես նայում էի դէպի ընդարձակ պարտէզը։ Նա բաժանուած էր սրահից փայտեայ ցած վանդակապատով միայն։ Ծառերը այն աստիճան սերտ կերպով գրկուած էին միմեանց հետ, որ ես շատ հեռուն չէի տեսնում։ Աւելի քան տերեւները, նրանց ճիւղերը ծանրաբեռնուած էին հասունացած պտուղներով։ Արեգակը կրակ էր թափում։ Նրա ջերմութիւնից ամեն մի ծառ, ամեն մի թուփ, ամեն մի պտուղ, ամեն մի խոտ եւ ծաղիկ լցրել էր օդը անորժելի անուշհոտութեամբ։ Ես սիրում էի այդ մեղմ, քնքոյշ անուշհոտութիւնը, որ բուրում է ծառաստանը, ողեւորուած միջօրէի ջերմութիւնից։ Բայց իմ քունը չէր տանում։ Ճնճղուկները, թաքնուած տերեւների խտութեան մէջ, լուռ մրափում էին։ Ծիծեռնակը, որ սրահի ձեղունի գերաններից մէկի կողքին կպցրել էր իր բաժակաձեւ բոյնը, նա էլ, իր ձագերի մօտ թառած, քաղցր թմրութեան մէջ նիրհում էր։ Իսկ ես քնել չէի կարողանում։

Ինձ տանջում էին զանազան մտածութիւններ։ Մինչեւ այն օր տեսած, լսած, հասկացած, չը հասկացած առարկաների կատարեալ խառնաշփոթութիւնը ամբարուած էր

իմ գլխում։ Այդ սուտը քաղաքից ոչինչ ելք գտնել չէի կարողանում։ Որտեղից էի գալիս, ուր էի գնում, ինչ նպատակների էի ձգտում, ով կը տանէին ինձ այդ թափառումները, — ինձ բացատրել չէի կարողանում։ Ես խարխափում էի անստուգութեան եւ անգիտակցութեան խաւարի մէջ։ «Լաւ է, մտածում էի ես, ամենեւին չը հաւատալ, քան թէ կիսով չափ հաւատալ»... Բայց մի զգացմունք միայն ինձ հաշտեցնում էր իմ անորոշ վիճակի հետ, — դա էր այն ջերմ սէրը, որ ես ունէի դէպի Աղանը։ Այդ սէրը լցնում էր իմ թերահաւատութիւնը։ Սիրում էի այդ եռանդոտ երիտասարդին։ Նրա մէջ կար մի բան, որ շատ սիրելի էր։ Բայց թէ ինչ էր այդ բանը, — ես ոչինչ կերպով ըմբռնել չէի կարողանում...

Ամեն տեղ, ուր եւ գնում էինք, ես հանդիպում էի նորանոր պատրանքների, նորանոր կեղծիքների։ Կարծես, իմ աչքերը պատած լինէին թանձր մշուշով, հեռուն չը տեսնելու համար։ Եւ ինչու համար տեսնէի։ Գուցէ նա այնքան ապաւինելի էր, որ հէնց այդ պատճառով Աղանը չէր կամենում իսել իմ աչքերից կախարդական քօղը եւ իմ առջեւ բաց անել ապագայի սոսկալի պատկերը։ Գուցէ նա չէր կամենում միանգամից վախեցնել ինձ։ Գուցէ նա այնքան հրապուրիչ եւ այնքան գեղեցիկ էր, որ ես չէր կամենում ինձ միանգամից յափշտակութիւնների մէջ ձգել։ Եւ մի՞թէ ես ունէի այնքան պատրաստականութիւն ամեն ինչ հասկանալու համար։ Ես ինքս զգում էի իմ դատարկութիւնը, իմ մտաւոր աղքատութիւնը։ Եւ նա շատ անգամ նկատում էր ինձ, թէ «քեզ պէտք է դեռ շատ բան սովորել»...

Ինձանից շատ հեռու չէր խնձորենին, որի ոստերեւների սօսափիւնը ընդհատեց իմ մտածութիւնները։ Ես նայեցի դէպի այն կողմը։ Ծառի վրայ նկատեցի նոյն աղջկան, որ

ճաշի ժամանակ մեզ համար սեղան էր պատրաստում: Դա ծովինն էր, նաւավարի աղջիկը: Ահա մի էակ եւս, որ ինձ նման արթուն էր, որի վրայ օրուայ ջերմութիւնը չէր ազդում: Բայց ինչ էր շինում այդ մանկահասակ արարածը այն ծառի վրայ: Կապիկը միայն կարող էր այնպէս համարձակ մի ոստից միւսը թռչել: Պտուղներ չէր քաղում նա. խնձորները դեռ ոչ բոլորովին հասած էին: Նա ընտրում էր նրանցից խոշորները, իրանց ձեւով կանոնաւորները, եւ ինչ-որ կպցնում էր նրանց վրայ: Ես իսկոյն հասկացայ այդ գործողութեան նպատակը: Խնձորները այն տեսակից էին, որ հասունացած ժամանակ ստանում էին սաստիկ մուգ-կարմիր գոյն, իսկ այժմ դեռ բաց-կապտագոյն էին: Նա կպցնում էր նրանց վրայ զանազան ձեւով մանր եւ գեղեցիկ տերեւներ: Խնձորները հասունացած ժամանակ, շատ հասկանալի է, որ նրանց մակերեւոյթի բաց մնացած տեղերը արեւից կստանան կարմիր գոյն, իսկ տերեւներով ծածկուած տեղերը կը մնան սպիտակ գոյնով, եւ այսպիսով նրանց վրայ կը ձեւանան զանազան նկարներ: Այդ տեսակ նախշուն, հօտաւէտ խնձորները կոչվում են «սիրականի խնձոր»: Առհասարակ խնձորը հայոց մէջ սիրոյ նշան է: Հարսանիքների ժամանակ, ումը որ կամենում են հրաւիրել, մի հատ կարմիր խնձոր են ուղարկում նրան: Իսկ այդ տեսակ նախշուն խնձորները մեծ աղջիկները ծածուկ ուղարկում են սիրած պատանիներին: Բայց ո՞ւմ համար էր պատրաստում այդ փոքրիկ աղջիկը իր խնձորները: Նա, անտարակոյս, դեռ չը գիտէր, թէ ինչ էր սէրը: Երեւի, նա տեսել էր, թէ ինչ են անում մեծ աղջիկները, ինքն էլ հետեւում էր նրանց օրինակին, առանց հասկանալու իր պատրաստութեան նշանակութիւնը: «Ահա մի անզգուշութիւն եւս, մտածեցի ես, նա դեռ չը սիրած, սիրոյ համար նուէրներ է

պատրաստում»... Մինչև ես էլ նոյնը չէի անում... մինչև ես էլ սիրոյ համար զոհեր չէի պատրաստում, առանց իմ սիրած առարկայի հետ ծանօթ լինելու... Բայց ծովեկը ինձանից խելացի էր. նա գոնէ ընտրում էր խնձորներից այն միայն, որը աւելի գեղեցիկ էր, որը փթած կամ որդնակեր չէր։ Իսկ ես այդ ընտրութիւնը չունէի, ես չը գիտէի, թէ իմ զոհաբերութիւնները ո՛ր աստիճան նպատակայարմար են... Ես հետեւում էի միայն ինձանից մեծերի օրինակին, որպէս ծովեկը հետեւում էր իրանից մեծերի օրինակին...

Յանկարծ սրահի մէջ բացուող դռնից դուրս վազեց մի փոքրիկ երեխայ։ Դա, երեւի, մեր հիւրընկալի արու զաւակն էր, որովհետեւ սաստիկ նման էր հօրը։ Նա այնպիսի մի ուժգին թափով սենեակից դուրս նետուեցաւ, որ գնդակի նման իմ մօտից անցնելով, ինձ չը տեսաւ։ Նա նոյն արա-գութեամբ վազեց մինչեւ պարտէզի դուռը, մի քանի ան-գամ շարժեց, երբ տեսաւ, որ փակ է, բարկացաւ, եւ կրկին նետուեցաւ դէպի սրահը։ Այժմ միայն տեսաւ ինձ եւ, որպէս վաղեմի ծանօթ, մօտեցաւ, գրկեց իմ պարանոցը։

— Եթէ գնայի պարտէզը, քեզ համար ծիրան կը բերէի, — ասաց ինձ։

— Ինչո՞ւ չը գնացիր, — հարցրի ես, փայփայելով նրա սիրուն գլուխը։

Նա իր խոշոր, խաժ աչքերը դարձրեց դէպի ինձ եւ գանգատուելու եղանակով պատասխանեց.

— Դուռը փակ էր։ Դու չես իմանում ինչ սա-տանայ է այդ ծովեկը. երբ որ նա պարտէզն է գնում, դուռը միշտ փակում է, որ ես չը մտնեմ։ Ասում է, դու ծաղիկները փչացնում ես։ Դու խօ գիտես, որ ես չեմ փչացնում։

Փոքրիկի գանգատը իր քրոջ մասին էր։ Բայց ի՞նչ առիթով այդ չարաճճիի գլխին փչեց՝ ինձ վկայ բռնել, որ նա չէ փչացնում։

— Ի՞նչպէս է քո անունը — հարցրի ես։

— Քոթօթ, — պատասխանեց նա, ինքն էլ ծիծաղելով իր օտարոտի անուան վրայ։

— Քոթօթ, — ի՜նչ լաւ անուն է։

— Ես էլ լաւ տղայ եմ, — ասաց նա մի առանձին պարծանքով։ — Հայրիկը ինձ ասում է՝ դու Քոթօթ ես, արջի քոթօթ, — դու խօ տեսնում ես, որ ես քոթօթ չեմ։

— Դու քոթօթ տեսե՞լ ես։

— Տեսել եմ. մի անգամ մեր բակում պար էին ածում։ Ո՜ւհ, ինչպէս մազոտ թաթիկներ ունէր։ Մօտիկ տո՛ւր իմ ձեռքերին, իմ ձեռքերը խօ այնպէս մազոտ չեն։

Նա իր սիրուն ձեռքերը դրեց իմ ափի մէջ։

— Քո ձեռքերը այնպէս չեն։

— Էլ ի՞նչու են ասում ինձ քոթօթ։

— Ես կ՚ասեմ հայրիկին, որ էլ չասէ։

Նա փոխանակ շնորհակալութեան, դարձեալ գրկեց իմ պարանոցը եւ ջերմ կերպով համբուրեց ինձ։

— Ասա հայրիկին, որ ծովիկը սուտ է ասում. դու խօ տեսնո՞ւմ ես, որ ես ծաղիկները չեմ փչացնում։

— Տեսնում եմ։ Բայց ի՞նչ է անում հայրիկը, երբ ծովիկը այդպիսի սուտեր է հնարում։

— Բարկանում է, պատուիրում է, որ ինձ պարտէզը չը թողնեն, որ միրգ ուտեմ։

— Հայրիկին կ՚ասեմ, որ չը բարկանայ. դու խելացի տղայ ես. կ՚ասեմ, որ պարտէզի դուռը քո առջեւ չը փակեն։

Նա իմ խոստումներից բաւական գոհ մնալուց յետոյ, մի այլ խնդիրք եւս առաջարկեց.

— Ասա, որ մայրիկն էլ խելացի է, նրա առջև էլ դուռը չը փակեն։

— Ո՞ր դուռը։

— Սենեակի դուռը։ Հիմա այնտեղ է. դուռը փակած է։ Ես այսօր ուզեցի, որ գնամ տեսնեմ, չը կարողացայ...

Վերջին խօսքերը այնպիսի զգացմունքով արտասանեց փոքրիկ երեխան, որ ինձ վրայ խիստ տխուր ազդեցութիւն գործեցին։

— Ի՞նչու ես կուզում մայրիկին սենեակի մէջ։

— Չեմ իմանում։ Մայրիկը այնտեղ աղաղակում է, լաց է լինում... ես էլ լաց եմ լինում, երբ մայրիկը լաց է լինում...

Երեխայի աչքերում արտասուք երևաց։

— Հիմա այնտե՞ղ է մայրիկը։

— Այնտեղ է. ներսում, շատ ներսում... Հայրիկը չէ թողնում, որ դուրս գայ։

Այդ միջոցին երկու աղաւնիներ իջան, նստեցին սրահի վանդակապատի վրայ։ Տեսնելով նրանց, փոքրիկը իսկոյն մոռացաւ այն ցաւը, որ զգում էր իր սիրելի մօր մասին։ Նա խորամանկ կերպով նայեց իմ երեսին, աչքերը ծածկեց, և նշաններով հասկացրեց ինձ, որ սուս կենամ։ Իսկ ինքը կուզեկուզ սկսեց մօտենալ թռչուններին։ Նրանք աւելի զգոյշ դառնեցան և, նկատելով փոքրիկ դարանակալին, թռան, բայց շատ հեռու չը գնացին, նստեցին բակի մէջ, մի կտրած ծառի բունի վրայ։ Մանուկը շարունակեց հետամուտ լինել, և մի քանի րոպէից յետոյ՝ թէ աղաւնիները և թէ նա այլ ևս չերևացին։ Ես խիստ սակաւ անգամ տեսել էի մի այնպիսի աշխոյժ և կայտառ երեխայ։

"Տան գաղտնիքը երեխայից հարցրու„, ասում է յայտնի առածը։ Հիմա ես աղօտ կերպով հասկանում էի, թէ ինչու

չէր երևում մեր տանտիկինը։ Անտարակոյս, մի պատճառ պէտք է լինէր, որ նրան թագստի մէջ էին պահում։

Երևում էր, որ ծովլէկը խնձորի ծառից տեսել էր ինձ։ Վերադառնալով պարտիզից, մի զամբիւղի մէջ բերեց ինձ համար մրգերի ամենալընտիր տեսակներից եւ, ամբողջ զամբիւղը դնելով իմ մօտ, ասաց.

Որից որ սիրում ես, նրանից կեր։

— Բոլորը լաւ է, քո քաղածը վատ չի լինի, — պատասխանեցի ես, նայելով ուղիղ նրա արեւի ջերմութիւնից շառագունած երեսին։

Նա ժպտաց եւ հեռացաւ, երբ նկատեց, որ Ասլանը վերադարձաւ իր հօր հետ։

Տեսնելով իմ մօտ դրած զամբիւղը, նրա հայրը ասաց ինձ.

— Դուք, փոքրիկներդ, աւելի բախտաւոր էք մեզանից, որ աշխարհի դարդերը չէք հասկանում...

Յետոյ նա դարձաւ դէպի Ասլանը.

— Տեսնո՞ւմ էք, ինչպէս ջահիլները միմեանց յարգել խմնում են. այդ պտուղները անպատճառ ծովլէկի քաղածը պէտք է լինի։

Նրանք մտան սրահի մէջ բացուող դռնից եւ երկար ժամանակ մնացին ներսի սենեակներում։ Երբ Ասլանը դուրս եկաւ, նրանից հարցրի.

— Ի՞նչ կար այնտեղ։

— Մի հիւանդ կար... պատասխանեց նա, էլ չը խօսեց։

Թ.

ԳԻՇԵՐԸ ԱՒԱՆՑ ԳԻՒՂՈՒՄ

Երեկոյեան դարձեալ բոլորը հաւաքուեցան սրահի մէջ։ Աղանը նստած էր իր մինդարի վրայ, վարպետ Փանոսը նրա մօտ, ես իմ տեղում, իսկ տան տէրը երբեմն նստում էր, երբեմն կանգնում էր, երբեմն գնում էր իր մշակներին զանազան պատուէրներ տալու։

Փայտեայ բարձր աշտանակի վրայ դրած էր մի խեցեղէն ճրագ, որը աղաւնու նմանութիւն ունէր. նրա միջում կտաւատի ձէթ էր լցրած, իսկ կտուցից դուրս ընկած պատրոյգը հանդարտ վառուելով, տարածում էր աղօտ, կանաչագոյն լոյս իր շրջակայքում։ Ձէթից և մուխից բոլորովին սև գոյն էր ստացել այդ աղաւնին։

Խօսակցութիւնը գլխաւորապէս ծովակի մասին էր։ Խօսում էին նրա բնաւորութեան վրայ, արդեօք նա խաղաղ է, թէ անհանգիստ, տարուայ ո՞ր ամիսներում սովորաբար պատահում են ալէկոծութիւնները. խօսում էին նաւահանգիստների մասին, թէ ո՞ր կողմերի կամ ո՞ր եզերքի մօտ են գտնվում, կամ ի՞նչ տեղերի հետ հաղորդակցութիւն ունեն. խօսում էին նաւակների թւի և նրանց փոխադրած ծանրութիւնների քանակութեան մասին, թէ տարուայ ընթացքում որքան մթերքներ կարող են փոխադրել, — այդ բոլորի մասին. ի հարկէ, հաշիւ ու համար տալիս էր գլխաւորապէս Բէրդէն-Օղլին։ Նա այնպէս լաւ ուսումնասիրել էր ծովակը և նրա շրջակայքը, որպէս մի լաւ վարժապետ

ուսումնասիրում է իր դասագիրքը։ Նրան ծանօթ էին ծովակի բոլոր խորշերը, բոլոր եզերքը և այն բոլոր գյուղերը, որտեղից կարելի էր ցամաքի հետ յարաբերութիւն ունենալ։ Ալանը իր լաձններից այն եզրակացութիւնն էր դուրս բերում, թէ երկու առագաստաւոր նաւեր բաւական կը լինեն կատարելու այն գործը, ինչ որ կատարում են բազմաթիւ նաւակներն ու սանդալները։

Նրանք խօսում էին, գատում էին, վիճում էին, իսկ ես համարեա չէի լսում։ Ես չէի կարողանում մոռանալ Քօթօթի տուած տեղեկութիւնները իր մօր մասին, և նրա վրայ էի մտածում։ Ալանը այնօր տան ներսի սենեակներից դուրս գալու ժամանակ ինձ ասաց, թէ այնտեղ մի հիւանդ կայ. դա, անտարակոյս, նաւավարի կինը պէտք է լինէր. բայց Քօթօթի տուած տեղեկութիւնները այդ հիւանդի դրութեան մասին՝ բաւական կասկածաւոր էին դարձնում նրան։ Այստեղ անպատճառ մի բան պէտք է լինի, մտածում էի ես։

Մեզ ընթրիք տալուց յետոյ տանեցիք, այսինքն ծովեկը և Քօթօթը, գնացին կուլի վրայ քնելու։ Գիւղացի երեխաները քնում են արևի հետ և զարթնում են նրանից առաջ։ Սրահի մէջ մեզ համար եւս քնելու անկողիններ պատրաստեցին։ Սրահը, որ պատշգամբի նախնական ձեւն է, շատ յարմարութիւն ունի ամառնային կեցութեան համար. այնտեղ և հով է, և մաքուր օդ կայ, և անքուն գիշերներում մարդ չէ տաղտկանում, նայում է աստղազարդ երկնքի վրայ, զուարճանում է անթիւ լուսաւորներով։ Իսկ այն գիշերը ինձ աւելի զբաղում էր այն խուլ, խորհրդաւոր ձայնը, որ լսվում էր օդի մէջ, — դա ծովակի ալիքների ձայնն էր, որ գալիս էր հեռուից։

Հիւանի արհեստանոցում գործը դադարել էր, այնտեղից ձայն չէր լսվում։ Բայց արհեստանոցի բաց դռնից

ճրագի լոյս էր երևում։ Ծերունի արհեստաւորը, երևի, դեռ չէր քնած։ Նաւավարը Ազանին և վարպետ Փանոսին տարաւ այնտեղ մի քանի բան ցոյց տալու համար։ Ես չը գնացի, ես արդէն ցերեկով տեսել էի այն տախտակների և փայտերի մթերանոցը, և դրանք ինձ համար մի առանձին նշանակութիւն չունէին։ Ես պառկած մնացի իմ անկողնի վրայ և իսկոյն քունս տարաւ։

Մի տարօրինակ ձայն զարթեցրեց ինձ։ Ո՞րքան ժամանակ անցել էր գիշերից, չը գիտեմ, բայց աքաղաղները խօսում էին։ Գլուխս վեր բարձրացրի, նայեցի իմ շուրջը։ Ճրագի ձէթը արդէն սպառուել էր և պատրոյգը երբեմն աղօտ կերպով պլպլում էր, երբեմն հանգչում էր։ Բայց սրահի մէջ բաւական լոյս կար. կիսալուսինը դեռ ոչ բոլորովին անհետացել էր հորիզոնից։ Նայեցի Ազանի և վարպետ Փանոսի անկողինների վրայ, նրանք դատարկ էին։ Երևում էր, որ դեռ չէին վերադարձել։ Նայեցի դէպի հիւանդի արհեստանոցը, այնտեղ դեռ ճրագի լոյս էր երևում։

Տարօրինակ ձայնը, որ զարթեցրեց ինձ, որքան յիշում եմ, դռան սաստիկ բաղխման ձայնի էր նմանում. նայեցի դէպի սրահի մէջ բացուող դուռը. նա բոլորովին բաց էր. իսկ երեկոյեան, մեր քնելու ժամանակ, ես նրան փակած էի տեսել։ Գլուխս դարձեալ դրեցի բարձի վրայ, բայց քնել չը կարողացայ։ Քանի րոպէից յետոյ՝ մի մեղմ սօսափիւն, որ հագուստի խշխշոցի էր նմանում, գրաւեց իմ ուշադրութիւնը։ Գլուխս կրկին վեր բարձրացրի և ստուերի մէջ նկատեցի մի ինչ-որ անորոշ կերպարանք։ Նա սկզբում անշարժ էր, յետոյ շարժուեցաւ և հանդարտ կերպով անցաւ, առանց ամենաթեթև ձայն անգամ հանելու։ Կարծես, նա օդի միջով էր գնում և նրա ոտները գետնին չէին դիպչում։ Նա ցած իջաւ սրահի սանդուղքներից, դիմեց դէպի բակը։

Այնտեղ լուսնի լուսաւորութեան առջեւ, նա աւելի որոշ կերպարանքով նկարուեցաւ իմ առջեւ. կարմիր շերտի շապիկը իջնում էր մինչեւ նրա մերկ ոտները. գլխի հիւսերը արձակ էին, նրանք կիսով չափ ծածանվում էին ճակատի վրայ, իսկ թացեալ մազը խիտ գանգուրներով ծածկել էր նրա մէջքը: Երբ նա կանգ առաւ բակի մէջ, յետ նայեցաւ դէպի սրահը, ես տեսայ նրա դէմքը. դա կնոջ գունաթափ դէմք էր, որը լուսնի բաց-կապտագոյն լուսաւորութեան առջեւ աւելի թախծալի արտայայտութիւն էր ստացել: Նա կրկին շարժուեցաւ եւ սկսեց դիմել դէպի պարտէզը:

Չը գիտեմ անհաւատութիւնից, թէ մի այլ զգացմունքից, իմ ամբողջ մարմնով անցաւ մի սոսկալի սարսուռ: Ինձ այնպէս էր թւում, թէ մեռելներից մէկը գերեզմանից յարութիւն էր առել եւ շրջում էր գիշերային լռութեան մէջ: Քունը բոլորովին փախաւ իմ աչքերից: Երբեմն վերմակը քաշում էի գլխիս, աչքերս խփում էի, վախենալով, մի գուցէ կրկին տեսնեմ նրան. իսկ երբեմն աչքերս երկիւղածութեամբ բաց էի անում, նայում էի: Նա դարձեալ երեւում էր: Սկսեցի աղօթք կարդալ. աղօթքը փոքր ինչ հանգստացրեց ինձ:

Նա, առանց որեւիցէ շշուկ հանելու, հանդարտ քայլերով անցաւ բակի միջով, մօտեցաւ պարտէզի դուռը: Ձեռքը տարաւ դէպի փականքը եւ իսկոյն հեռացաւ, երբ նկատեց, որ դուռը փակ էր: Յետոյ բակի պատի մօտով սկսեց կամաց-կամաց դիմել դէպի փողոցի դուռը, եւ մի քանի րոպէ չանցած, բոլորովին անհետացաւ: Ո՞ւր գնաց, — ես չը տեսայ, որովհետեւ երկիւղը այն աստիճան տիրել էր ինձ, որ վախենում էի վերկենալ եւ նրա ետեւից նայել, թէ ո՞ւր է գնում: Ի՞նչ էր այդ, երա՞զ էր, տեսի՞լք էր, թէ գրգռուած երեւակայութեան ցնորք: Ես Յուսի անշարժ

գրութեան մէջ։ Կարծես, ինձ ամուր կապելով կաշկանդել էին իմ անկողնի մէջ եւ շարժուել չէի կարողանում։ Կարծես, «զարան» անցաւ իմ վրայով եւ իր բոլոր ծանրութեամբ ճնշեց ինձ։

Կէս ժամ հազիւ անցած կը լինէր, երբ կրկին յայտնուեցաւ ուրուականը։ Նա կամաց-կամաց մօտեցաւ, վեր բարձրացաւ սրահի սանդուղքներից, նախ մի շրջան գործեց նրա պատերի մօտով, այս կողմ ու այն կողմ նայելով, որպէս թէ մի բան որոնում էր, յետոյ կանգ առեց, սկսեց նայել անկողինների վրայ։ Նրա աչքերը վառվում էին, դէմքը նոյնպէս գունաթափ էր, որպէս առաջ։

— Դուք պարոն բժշկապետ. — ասաց նա, մօտենալով եւ կանգնելով իմ բարձի մօտ, — չը հասկացաք իմ հիւանդութիւնը, եւ հասկանալ չէիք կարող, որովհետեւ ես բոլորը չը պատմեցի ձեզ...

Իմ երկիւղը փոքր ինչ փարատուեցաւ. դա նաւավարի կինն էր, եւ ինձ Ալմասի տեղն էր ընդունում։

— Ես բոլորովին հիւանդ չեմ, պարոն բժշկապետ, — շարունակեց նա աւելի տխուր ձայնով, — ես շատ առողջ եմ, պարոն բժշկապետ, լաւ ուտում եմ, լաւ խմում եմ, կարող եմ լաւ մնալ, եթէ ինձ թոյլ տան տանից դուրս գալ...

Նա ակնարկում էր իր ամուսնի վրայ, որ նրան արգելանի մէջ էր պահում։ Ես յիշեցի Քօթօթի խօսքերը։ Նա նստեց իմ բարձի մօտ, գլուխը խոնարհեցրեց ծնկների վրայ, ձեռքով բռնեց աչքերը եւ մի քանի վայրկեան լուռ մնաց։ Գլխի մազերը խառն հասակով ծածկեցին նրա դէմքը։ Այդ միջոցին նմանվում էր նա մի սգաւորի, որ իր սիրելիի գերեզմանի մօտ ծունկ իջած, լուռ ողբում է նրա ցաւալի կորուստը։ Յետոյ նա գլուխը վեր բարձրացրեց, սոսկա-

լով՝ նայեց դէպի սենեակի դուռը, և. բացականչեց հեկե-կանքով․

— Դուք նրա՞ն օգնեցէք, պարոն բժշկապետ, նրա՞ն... դեռ ուշ չէ, դեռ կարելի է օգնել...

Ու կրկին սկսեց դողալ։

— Դուք չէ՞ք հաւատում, պարոն բժշկապետ, — շա-րունակեց նա, — շտապեցէք, կարելի է օգնել... դեռ մարմինը տաք է... ձեռքերը շարժում է... դեռ արիւնը չէ դադարել հոսելուց...

Նա դարձեալ գլուխը ցած թողեց ծնկների վրայ և. երկու ձեռքով բռնեց աչքերը, կարծես, զարհուրում էր մի սոսկալի տեսարանից և. չէր կամենում նայել նրա վրայ։ Նա այլ ևս չէր խօսում. ես լսում էի նրա խուլ հեկեկանքը միայն։

— Օգնեցէք, պարոն բժշկապետ... — դարձեալ կրկնեց նա, — դեռ ուշ չէ... կարելի է օգնել... Ի՞նչու չէք վեր կենում... ահա այնտեղ է... շատ հեռու չէ...

Ես մտածեցի, թէ իրաւ, դրսում մի որևիցէ դժբախ-տութիւն պէտք է պատահած լինի, և. շտապեցի օգնու-թեան հասնել։ Բայց նա պինդ բռնեց իմ թևքից և., սրահի յատակը ցոյց տալով, ասաց.

— Նայեցէք, պարոն բժշկապետ, ահա՛ արեան շի-թերը... դեռ չեն ցամաքել... Տեսնո՞ւմ էք, պարոն բժշկապետ, ես տեսնում եմ, ահա՛, նայեցէք...

Այժմ միայն հասկացայ, որ խեղճ կինը ցնորքների մէջ էր գտնվում։ Ինձ նորից տիրեց մի անբացատրելի սարսափ, մանաւանդ երբ նա կանգնեց և., ձեռքը դէպի սենեակի դուռը մեկնելով, ասաց.

— Այդ արեան շիթերը, այդ դռնից սկսուելով, գնում են մինչև ծովերը... Գիշեր էր, երբ գազանը այդ դռնից

դուրս բերեց արիւնաշաղախ մարմինը, որ գցած էր մազէ խարարի մէջ... Արիւնը կաթկաթում էր խարարից... Ես վազեցի նրա ետեւից, բայց նա շտապեց եւ շուտով հասաւ ծովեզրը... գցեց խարարը իր նաւակի մէջ եւ սկսեց թիավարել...

Այդ միջոցին անբախտ կնոջ ձայնը խեղդուեցաւ եւ չը կարողացաւ շարունակել։ Նա ձեռքը տարաւ դէպի աչքերը, որ արտասուքը սրբէ, բայց աչքերում արտասուք չը կար։ Ես ապշած կերպով նայում էի նրա վրայ։ Երեւում էր, որ այդ տան մէջ կատարուել էր մի սարսափելի եղեռնագործութիւն, որի հետ կապուած է եղել խեղճ կնոջ դժբախտութիւնը։ Նա կրկին մռնչաց եւ նստեց իմ կշտին։ Այժմ աւելի սրտաշարժ ձայնով ասաց ինձ.

— Ես կը պատմեմ ձեզ բոլորը... դուք պէտք է գիտենաք բոլորը, պարոն բժշկապետ... մինչեւ չը գիտենաք, չէք կարող բժշկել ինձ... Լսո՞ւմ էք, պարոն բժշկապետ...

— Լսում եմ, — պատասխանեցի ես մեքենաբար։

Նա շարունակեց.

— Այն օրից անցել են շատ տարիներ... ես շատ անգամ գիշերը գնում եմ ծովեզրը, կանգնում եմ այնտեղ, կանչում եմ, երկար կանչում եմ, նա իմ ձայնը լսում է եւ յանկարծ յայտնվում է ալիքների միջից... Հիմա, այս րոպէիս, այնտեղից եմ գալիս, դարձեալ տեսայ նրան, դարձեալ համբուրեցի նրան... Նա ամենեւին չէր փոխուել, էլի այնպէս էր, որպէս վերջին անգամ, երբ այդ տանից խարարի մէջ դուրս տարաւ նրան գազանը... վէրքից տաք արիւնը դեռ հոսում էր... Նուաղած աչքերով նայում էր իմ երեսին...

Նա լռեց, որպես մի եռացող հրաբուխ, իր ուժերը հավաքելու համար, որ ավելի սաստկությամբ դուրս հանե ներսի կրակը։

— Նա մեղավոր չէր, պարոն բժշկապետ, — ասաց նա ցավալի ձայնով, — նա սիրում էր ինձ, ես էլ սիրում էի նրան... Մենք ամենափոքր հասակից սիրում էինք միմեանց... Նա դեռ աղջիկ էի իմ հոր տանը, նա դեռ պատանի էր, դեռ նոր էր սկսել թիավարել։ Լինում էր, որ ես ամբողջ գիշերը չէի քնում, նստած կտուրի վրա, սպասում էի նրան։ Նա գալիս էր, տանում էր ինձ ծովեզրը. գնում էր իր նավակի մեջ, և մենք ամառնային ամբողջ գիշերը լողում էինք ջրերի վրա... Ես գլուխս դնում էի նրա գրկում, նա թիակը մի կողմ էր դնում, և խելացի նավակը ինքն իրան գնում էր, և երբեք չէր խանգարում մեզ...

Վերջին խոսքերի միջոցին նա, կարծես, ամբողջ մարմնով թուլացավ, գլուխը տատանվեցավ և ձեռքերը ընկան ծնկների վրա։

— Մեր ծնողները գիտեին այդ բոլորը, բայց ներում էին մեզ, որովհետև մենք արդեն նշանված էինք և հարսանիքի պատրաստություններ էին լինում... Այդ միջոցներում հեռու աշխարհից վերադարձավ գազանը... Նրա մասին խոսում էին, թե մի բեռն ոսկի է բերել... այդ գրավեց իմ ծնողների ագահությունը... Նրանք ինձ բաժանեցին իմ սիրածից և տվեցին գազանին... Ես դրան էլ սկսեցի սիրել, բայց իմ սրտի մեծ մասը պատկանում էր առաջինին... Երբ ամուսինս տանից բացակա էր լինում, երբ նա Մուշի կամ Բաղեշի կողմերը բեռ էր տանում, նա գալիս էր մեր տունը... Դրացիները սկսեցին փսփսալ միմեանց հետ, և բամբասանքը հասավ ամուսնիս ականջին... Մի երեկոյ նա ինձ ասաց, թե գնում է Դատվանից

ցորեան բերելու. Ես նրա համար ճանապարհի պաշար պատրաստեցի, իմ ձեռքով տարայ եւ տեղաւորեցի նաւակի մէջ։ Նա ինձ համբուրեց, նստեց նաւակի մէջ եւ հեռացաւ։ Ես ուրախ-ուրախ վերադարձայ տուն։ Բայց դու մի տես, անիրաւը խաբեց ինձ... Գիշերի կէսից դեռ նոր էր անցել, նա բաղխեց իմ սենեակի դուռը... Ես սարսափեցայ... իմ սիրելին իմ մօտ էր... Երբ մենք ուշացանք բաց անելու, գազանը ոտքի մի հարուածով ջախջախեց դուռը եւ ներս մտաւ... Իմ արտասուքը, իմ աղաչանքը չը կարողացան ամոքել անգութի բարկութիւնը... Նա իր դանակը խոյն ցցեց «Նրա» կուրծքի մէջ... տաք արիւնը դուրս ցայտեց վէրքից... Նա տատանուեցաւ եւ ընկաւ յատակի վրայ... Ետոյ գրկեց նրա դիակը խաւարի մէջ եւ շտապեց տանել դէպի ծովեզրը... Գնանք, պարոն բժշկապետ, նա դեռ չէ մեռած, դեռ կարելի է նրան օգնել...

Վերջին խօսքերը արտասանեց նա բաւական բարձր ձայնով, բռնեց իմ ձեռքից եւ համարեա ուժով աշխատում էր տանել ինձ իր հետ։

Այդ միջոցին բակում յայտնուեցաւ մի այլ ստուեր. Նա ցած իջաւ կտուրից, ես լսեցի նրա ոտնաձայնը։ Արագ քայլերով մտաւ նա սրահը։ Ես իսկոյն ճանաչեցի ծովեկին։ Տեսնելով մօրը ինձ մօտ, բացականչեց նա.

— Ա՜խ, Աստուած, այդ ո՞վ բաց արաւ դուռը։

Երեւում էր, որ նա կտուրից լսել էր մօր ձայնը եւ ցած էր իջել նրան օգնելու։ Նա բռնեց գիշերաշրջիկ լուսնոտի ձեռքից եւ, առանց մի խօսք ասելու, տարաւ դէպի իր սենեակը։ Մայրը առանց ընդդիմութեան հետեւեց նրան։ Մի ուրիշը նրա տեղ՝ կարող էր վախենալ. կարող էր աղաղակել. բայց մանկահասակ աղջիկը, որպէս տեսնում էի, բոլորովին ընտելացած էր մօր հիւանդութեանը եւ գիտէր,

թէ ինչպէս պէտք էր վարուել նրա հետ։ Երբ նա տարաւ, հանգստացրեց մօրը եւ, դուռը կղպելով, եկաւ ինձ մօտ, ես նրանից հարցրի.

— Քո մօր հետ ամե՞ն գիշեր այդպէս է պատահում։

— Երբեմն միայն, — պատասխանեց նա տխուր ձայնով, — աւելի լուսնկայ գիշերներում։ Այդ ժամանակ հայրս միշտ նրա մօտ է լինում, հսկում է նրան։ — Ա՜խ, ո՞ւր է գնացել այս գիշեր, չէ երեւում։

— Նա, կարծեմ, հիւսնի արհեստանոցումն է։

Ծովիկը դիմեց դէպի արհեստանոցը, հօրը կանչելու համար։

— Սպասիր, միասին գնանք։

Նա կանգնեց։ Ճանապարհին հարցրի նրանից.

— Քո մայրը ինչ-որ արեան վրայ էր խօսում։ Այդ ի՞նչ արիւն է։

— Չեմ իմանում, նա միշտ այդ է ասում, երբ նրա հետ պատահում են այսպիսի բաներ... Հայրս չէ թողնում, որ մենք լսենք, նա մեզ հեռացնում է...

— Դու եւ Քօթօթը չէ՞ք վախենում, երբ նա այդպիսի բաներ է խօսում։

— Ի՞նչու պէտք է վախենանք։ Նա մեր մայրն է. Բայց հարեւանները վախենում են, ասում են, թէ դեւերը ման են ածում նրան։

— Նա մի՞շտ այդպէս խօսում է։

— Շատ անգամ ոչինչ չէ խօսում, լուռ դուրս է գալիս սենեակից, պտըտւում է բակի մէջ, մտնում է պարտէզը, յետոյ գնում է ծովեզրը։ Այնտեղ ժամերով կանգնում է եւ երկար, անխօս նայում է ծովին։

Խե՜ղճ աղջիկ, եթէ նա գիտենար, թէ որպիսի ցաւեր են թաղնուած դժբախտ մօր սրտում։ Ես ոչինչ չասացի։

Մենք մտեցանք հիւանդի արհեստանոցին։ Ալանը նստած էր ճրագի մօտ, իսկ նրա հանդէպ ծերունի արհեստաւորը։ Երկուսի մէջտեղում դրած էր մի լայն տախտակ, որ ծառայում էր սեղանի փոխարէն։ Տախտակի վրայ դրած էին զանազան նկարներ, որոնք պատկերացնում էին, որքան ես կարողացայ հասկանալ, նախ այս եւ այն մասերի առանձին-առանձին գծագրութիւնները։ Ալանը ծերունի արհեստաւորին ցոյց էր տալիս այդ նկարները, բացատրում էր նրանց համեմատական չափը, տարածութիւնը, կազմուածքը եւ այլն։ Արհեստաւորը ուշադրութեամբ լսում էր նրան։ Մի կողմում նստած էր վարպետ Փանոսը, միւս կողմում Բէրզէն-Օղլին։ Նրանք եւս երբեմն յայտնում էին իրանց կարծիքները։

Երբ ծովլեկը ներս մտաւ, բոլորը, գիշերային այն տարաժամ պահուն տեսնելով նրան, զարմացած մնացին։ Նա մտեցաւ հօրը, ինչ-որ փսփսաց նրա ականջին։ Հայրը անմիջապէս դուրս եկաւ արհեստանոցից։

Երեւում էր, որ Ալանը վերջացրել էր իր գործը. նա նոյնպէս երկար չը մնաց այնտեղ, նկարները յանձնեց հիւանդին եւ դուրս եկաւ։ Մինչեւ սրահը հասնելը՝ նա հարցրեց վարպետ Փանոսից.

— Դուք կարծում էք, որ նա կարող կը լինի պատրաստել...

— Սատանայի համար սոլ կը կարէ թշուառականը, — պատասխանեց վարպետ Փանոսը ծիծաղելով, — ես համոզուած եմ, որ կարող կը լինի պատրաստել։ Տասն տարուց աւելի, որպէս աքսորեալ, Անգլիայի Թիարաններում աշխատել է։ Վերին աստիճանի շնորհալի մարդ է, բացի իրանից, նա հասցրել է եւ մի քանի լաւ աշակերտներ...

Ժ.

ՓՈԹՈՐԻԿ

Ջերմ, տօթային գիշերը անցաւ անհանգիստ կերպով. ինձ վիճակուած էր լսել դժբախտ կնոջ աղէտաւոր պատմութիւնը։ Ասլանը զբաղուած էր հիւանի արհեստանոցում, Նաւասարդն եւ վարպետ Փանոսը նոյնպէս անքուն մնացին, — չը նայելով այդ բոլորին, առաւօտեան ստիպուած էինք խիստ վաղ վերկենալ, որովհետեւ Ասլանը դիտաւորութիւն ունէր նաւակով Կտուց անապատը գնալ։

Աղօթարանը դեռ նոր էր սկսել պարզուիլ, դեռ առաջին անգամ լսելի եղաւ գիւղական ժամատան կոչնակի անհամբեր հրաւէրը, երբ Նաւասարդի որոտալից ձայնը զարթեցրեց ինձ։ Նրա ձայնը զարթեցրեց եւ Ասլանին։ Վարպետ Փանոսը դեռ խռմփում էր։

Նաւասարդի կոպտութիւնը բաւական վշտացրեց ինձ. տրտնջալով հագնուեցայ, եւ գիւղական սովորութեամբ դուրս եկայ փողոցը, այնտեղ բակի դրան առջեւից հոսող առուակի մէջ երեսս լուանալու։ Բայց իմ տրտունջը իսկոյն անհետացաւ, երբ տեսայ, որ ամբողջ գիւղը ոտքի վրայ էր։ Ծերերը, պառաւները դիմում էին եկեղեցին աղօթելու, իսկ երիտասարդները դէպի իրանց դաշտային աշխատութիւնները։ Ես տեսայ եւ ծովեկին, որ սափորը ուսին՝ վերադառնում էր աղբիւրից։

— Ես կարծեցի, որ դու գնացել ես, եւ շտապեցի... ասաց նա, կանգնելով իմ մօտ։

— Առանց քեզ մնաք բարով անելու, չէի գնայ, — պատասխանեցի ես, ինքս աւելի կարմրելով ամօթխածութիւնից, քան թէ նա։

Նա ծիծաղեց։

— Այդ ջուրը որտեղից ես բերում, — փոխեցի խօսքս։

— Հեռուից, շատ հեռուից, տես, այն բլուրի մօտից։

Նա ձեռքը մեկնեց դէպի բլուրը, որ մացառի միջից ամենեւին չէր երեւում։

— Այս տարի, ասում են, շոգերի պատճառով, աղբիւրի ջուրը շատ պակասել է, — շարունակեց նա գանգատող մարդու եղանակով, — այնքան պակասել է, համարեա թէ կաթկաթում է։ Պէտք է սափորը դնել լուլայի տակին եւ սպասել, երկար սպասել, մինչեւ լցուի։ Այդ անզգամ աղջիկները մէկ մէկու ծամերը փետում են, չեն էլ սպասում մինչեւ հերթը իրանց հասնի։ Այսօր քիչ էր մնում, որ մէկի հետ կռուէինք։

Առանց գիւղի եւ առհասարակ Վանայ շրջակայ տափարակների հողը, ոռոգուած լինելով ծովային ջրով, պարունակում է իր մէջ շատ աղեր, որոնց պատճառով աղբիւրների ջրերը անախորժ համ ունեն, թէ եւ ժողովուրդը գործ է ածում։ Բայց լեռներից եւ բլուրներից բղխող աղբիւրները սքանչելի են։ Այդ էր պատճառը Ծովեկի այնքան հեռու գնալուն, որ մաքուր ջուր բերէ, մանաւանդ, որ տանը հիւրեր կային։

Ծովեկը, որպէս նկատում էի, դժուարանում էր իմ մօտից հեռանալ, ծանր սափորը ուսին, կանգնած էր եւ խօսում էր ու խօսում. հարցնում էր, թէ որտեղից ենք գալիս, ուր ենք գնում, հարցնում էր, թէ ես քանի քոյր ունեմ, քանի եղբայր ունեմ, հարցնում էր, թէ ես տուն վերադառնալու ժամանակ ինչ ընծաներ պիտի տանեմ

քույրերիս համար եւ այլն։ Տեսնելով հետաքրքիր աղջկայ հարցերը վերջ չունեն, ասացի նրան.

— Դու շատ հեռուից ես գալիս, ծովեկ, բաւական յոգնած կը լինես, գնա տուն։

— Յոգնա՞ծ, — կրկնեց նա վիրաւորուածի նման, — ես պէտք է նորից վերադառնամ, այդ մէկ սափորը բաւական չէ։ — Նա իր շալակը ցած դրեց։

Նա երեսը լուացել, վերջացրել էր, այժմ սանդըր-վում էր։

— Տեսնեմ այդ սանդրը, — ասաց նա, ձեռքը մեկ-նելով։

Այդ սանդրը ընծայել էր ինձ ընկերներիցս մէկը, կի-սալուսնի ձեւ ունէր, եւ շինուած էր գոմէշի սեւ եղջիւրից։ Ծովեկը հիացմունքով նայում էր նրա վրայ եւ անդադար շրջ-շրջում էր իր մանրիկ ձեռքերի մէջ։

— Հաւանո՞ւմ ես։

— Շատ սիրուն է։

— Ա՛ռ, թող քեզ լինի։

— Բայց դու առանց սանդրի կը մնաս։

— Քաղաքումը մի ուրիշը կը գնեմ։

— Չէ, լաւ կը լինի, որ փոխենք իմ սանդրի հետ։

— Շատ լաւ կը լինի։

— Բայց իմը կոտրած է, անշնորհք է։

— Թող կոտրած լինի, բայց քո սանդրը ինձ համար շատ...

Նա թողլ չը տուեց ինձ խօսքս վերջացնել, տուեց ինձ իր սանդրը եւ, գլուխը բարեկամաբար շարժելով, ժպտաց, վեր առեց սափորը, եւ վազեց դէպի տուն։

Պատանու եւ աղջկայ մէջ այսպիսի փոխարինութիւնը կարող էր բոլորովին այլ նշանակութիւն ունենալ, բայց

պարզամիտ ծովեկը չը հասկացաւ, նա միայն ուրախ էր, որ գոհացրեց ինձ եւ ինքը գոհ մնաց։

Ծովեկը մի զարմանալի աղջիկ էր երեւում ինձ։ Որքան արդիւնաւոր կարող էր լինել, եթէ գիւղական աղջկայ այդքան աշխոյժը, այդքան կենդանութիւնը գործ դրուէր ուրիշ, աւելի օգտաւէտ կրթութիւնների մէջ։ Մի այդպիսի խելացի աղջիկը կարող էր հրաշքներ գործել։

Երբ ես վերադարձայ սրահը, բոլորը պատրաստ էին ճանապարհ ընկնելու։ Աղանը մի քանի րոպէով մտաւ այն սենեակը, որտեղ գտնվում էր հիւանդը եւ մեզ սպասել տուեց։

Մենք եկանք նաւահանգիստը այն ժամանակ, երբ բաւական լուսացել էր եւ աղօթարանը սկսել էր շառագունել։ Նաւաստին մօտեցաւ ցցին, որից կապած էր նրա նաւակը եւ, բռնելով պարանից, կանչեց.

— Դէ, մօտ եկ։

Նա այնպէս էր կանչում իր նաւակին, որպէս ձիապանը իր սանձած նժոյգին։ Նաւակը մօտեցաւ եզրին։ Նա մի ոստիւնով ցատկեց նաւակի մէջ, որը բաւական հեռու էր կանգնած։ Յետոյ ձայն տուեց ծովեկին։

— Դէ, դու էլ։

Մանկահասակ աղջիկը, հօր օրինակին հետեւելով, նոյնպէս ցատկեց նաւակի մէջ եւ տեղաւորեց այնտեղ մեր նախաճաշիկի համար պատրաստած պաշարը. տապակած հաւեր, պանիր, սպիտակ լաւաշներ եւ մի շիշ գինի։ Աղանը նոյնպէս անցաւ, բայց ես փայտի նման կանգնած մնացի ափի վրայ։ Ինձ համար տախտակ դրեցին, վրայից անցայ։ Կարող էք երեւակայել իմ ամօթը, իմ քրոնիքը ծովեկի առջեւ։

Վարպետ Փանոսը, եզրից բարի ճանապարհ մաղթելով, ծովեկի հետ վերադարձաւ դէպի գիւղը։ Նաւակը

սկսեց լողալ։ Նրա մէջ տարածուած էր մի փոքրիկ գորգ, որի վրայ նստեցինք ես ու Ալմանը։

Ծովը հանդարտ էր։ Նաւակը լողում էր առանց օրօրուելու։ Առաջին անգամն էր, որ ես ծովային ճանապարհորդութիւն էի անում, եւ իմ ուրախութեանը չափ չը կար։ Ալմանը նոյնպէս լաւ տրամադրութեան մէջ էր երեւում, բայց լուռ էր։ Նա գտնվում էր մի տեսակ յափշտակութեան մէջ։ Անտարակոյս, ծովային սքանչելի առաւօտը չէր, որ իր գեղեցիկ տեսարաններով նրա ուշադրութիւնը գրաւէր։ Ո՛վ գիտէ, ինչ բանի վրայ էր մտածում նա։ Մտածո՞ւմ էր արդեօք այն բանի վրայ, որ նրա մշտական ցնորքն էր, որի մասին շատ անգամ խօսացել էր ինձ հետ, թէ պէտք է արդիւնաւոր կացուցանել ջրային այդ մեծ աւազանը եւ, զարգացնելով նրա վրայ կանոնաւոր նաւագնացութիւնը, պէտք է աւելի սերտ կապերով միացնել շրջակայ գաւառների յարաբերութիւնները։ Մտածում էր արդեօք այն բանի վրայ, որը ինձ բոլորովին անկարելի էր թւում, թէ պէտք է մի ջրանցք բացանել եւ, սկսելով այդ ծովի արեւմտեան ափերից, հասցնել մինչեւ Եփրատ (Արածանի) գետը, որը ճեղքելով անցնում է Մուշի ամբողջ դաշտի երկարութեամբ եւ, վերջը խառնուելով Տիգրիսի հետ, թափվում է Պարսից ծոցը։ Այսպիսով մի ճանապարհ կը բացուէր Հայաստանի սրտից, որը, Արաբական ծովի եւ Հնդկական ովկիանոսի միջնորդութեամբ, կը կապէր այդ սիրտը Հնդկաստանի հարուստ հայ գաղթականութեան հետ։ Ի՞նչ էր մտածում նա, — ես չը գիտեմ, եւ անկարող էի գիտենալ։ Այսքանը միայն ինձ յայտնի էր, որ նա մանր բաների վրայ մտածելու սովորութիւն չունէր։ Ինձ յայտնի էր եւ այն, որպէս նախընթաց օրը խօսեց Նորին սրբազնութեան՝ առաջնորդի հետ եւ նրանից յանձնարարական թուղթ

ատացաւ, նա գնում էր Կտուց անապատը այդ կղզու մէջ պահուած մագաղաթները հետազօտելու համար։ Արդեօք այդ եւս մի պատրուակ չէր, որի մէջ թաղնուած էին այլ նպատակներ . . .

Ես էլ լուռ էի, բայց ես ջրանցքի, նաւագնացութեան եւ ծովի վրայ չէի մտածում. իմ մտածութիւնները շատ անմեղ էին. ես մտածում էի միայն ծովեզրի վրայ։ Մտաբերում էի, թէ ինչպէս նա միջօրէի սաստիկ տօթի ժամանակ, ծառերի ճիւղերի վրայ բարձրացած, նախշում էր խնձորները, մտաբերում էի, թէ ինչպէս գիշերային լռութեան ժամանակ, լսելով մօր ձայնը, նա ցած իջաւ կտուրից, տարաւ, հանգստացրեց գժբախտ մօրը. մտաբերում էի, թէ ինչպէս առաւօտեան, երբ մարդիկ դեռ նոր էին զարթնել, իսկ նա վերադառնում էր հեռաւոր աղբիւրից. մտաբերում էի նրա սրտագին խօսակցութիւնը, եւ վերջապէս՝ կտրած սանդրը . . . եւ ամաչում էի Ասլանից, հանել այդ թանգագին յիշատակը, նայել, երկար նայել նրա վրայ . . . Այդ բոլոր յիշողութիւնները, որոնց մէջ փայլում էր կայտառ աղջկայ սիրուն ու հոգին, պատկերացնում էի իմ մտքի մէջ, եւ համեմատութիւն էի անում նրա, Մարօյի եւ Սոնայի մէջ . . .

Այդ համեմատութիւնը երկար զբաղեցրեց ինձ, մինչեւ հեռուից, նուրբ մշուշի մէջ, նշմարեցի Կտուց կղզին։ Սկսեալ երեխայութիւնից, այնքան զարմանալի պատմութիւններ էի լսել այդ կղզու անապատականների մասին, որ ցանկանում էի շուտ տեսնել նրանց, համբուրել նրանց սուրբ աջը եւ առնել նրանց փրկարար օրհնութիւնը։ Լսել էի, թէ ինչպէս նրանք իրանց փիլոնները տարածում էին այդ ծովի ալիքների վրայ, կատաղած ալիքները իսկոյն հանդարտւում էին, եւ նրանք նստում էին փիլոնի վրայ, որը որպէս մի նաւա-

կազմ լաստափայտ, լողում էր ջրերի երեսին եւ տանում էր սուրբ հայրերին, որտեղ որ նրանք ցանկանում էին։ Լսել էի, թէ ինչպէս նրանք մտածնում էին իրանց կղզու ափերին, կանչում էին եւ, ձկները նրանց ձայնը լսելով, ուրախ-ուրախ վազում էին դէպի եզրը, եւ նրանք ձեռքները մեկնում, բռնում էին ձկներին, նստում էին նրանց վրայ, զուարճանում էին, եւ կրկին թողնում էին ջրերի մէջ ազատ ու անհոգ ապրելու։ Վերջապէս, ինչ հրաշալիք, ասես, չէի լսել նրանց մասին, եւ այդ բոլորը մտաբերելով, իմ սիրտը լցվում էր սրբազան ջերմեռանդութեամբ, եւ ես ինձ անչափ երջանիկ էի համարում, որ պիտի տեսնեմ սուրբ հայրերին։

Նաւաստին, երեւի, ոչ մի բանի վրայ չէր մտածում, նա նիրհում էր։ Թիկն տուած նաւակի կողքին, պառկել էր նա, եւ երբեմն, քնի միջից, մեքենաբար շարժում էր թիակը, որ ձեռքից բաց չէր թողել։ Հնազանդ նաւակը գիտէր իր գործը, գնում էր նոյն ուղղութեամբ, որ սկզբից նրա տէրը նախագծել էր նրա համար։ Ծովը խաղաղ էր։

Բայց խաղաղութիւնը երկար չը տեւեց։ Հարաւային քամին, որ սկսեց փչել արեւի ծագելուց յետոյ, սկզբում մեղմ էր, հեզահեզ սառնկացու։ Ծովի հանգստու մակերեւոյթը սկսեց յուզուել։ Նաւաստին չէր նկատում այդ փոփոխութիւնը, նա, դեռ աչքերը խփած, շարժում էր ձեռքերը, որպէս յոգնած, քնով ծանրացած մարդը, կէս գիշերին, մեքենաբար շարժում է անհանգիստ երեխայի օրօրոցը։ Ալիքը առեց թիակը նրանից եւ հեռու ձեռքով սկսեց ինքը թիավարել։ Նաւաստին ոչինչ չզգաց։

Ալիքները այն աստիճան բարձրացան, որ ջուրը այժմ սկսել էր ցայտել նաւակի մէջ։ Նաւաստին զարթնեց։ Նա յօրանջելով գլուխը վեր բարձրացրեց, ձեռքով շփեց ճակատը, կարծես, աշխատում էր բանի կերպով քունը փա-

բռնել իր աչքերից։ Նա զարմացած նայեց իր շուրջը։ Նե-րոզվի եւ Դրկուա լեռների գագաթների վրայ երեւում էին մոխրագոյն ամպեր։ Մշուշը պատել էր այն կողմը, որը հետ-զհետէ մռայլուելով, թանձր մառախուղի կերպարանք էր ստանում։ Այդ տեսնելով, նաւաստիի հաստ, շագանակի գունով շրթունքները հեգնաբար յետ քաշուեցան եւ եր-եւան հանեցին նրա խոշոր, սպիտակ ատամները։

— Օ՜-հօ՜, — բացականչեց նա, — շուտով մի լաւ փոթորիկ կ՚ունենանք...

Մառախուղը հարաւային կողմից սկսեց աւելի եւ աւելի տարածուել եւ բռնեց հորիզոնի մեծ մասը։ Բայց աղօթա-րանի կողմից նոր ծագող արեգակը ծիծաղում էր։ Երբեմն կաթկաթում էին անձրեւի խոշոր կաթիլներ, թէեւ մեր վրայի երկինքը դեռ պարզ էր։ Ջերմ եւ հեղձուցիչ գիշերից յետոյ, այդ երեւոյթը այդ կողմերում անսովոր բան չէր։

Ալիքը դեռ ուժեղ կերպով թխկալում էր։ Նաւ-աստին կանգնած նայում էր նրա վրայ եւ, կարծես, չէր ու-զում զրկել նրան այդ փոքրիկ զուարճութիւնից։

— Շուտ տուր դէպի աջ, նկատեց նա, աշխատիր մօ-տենալ եզերքին, եթէ ոչ, յորձանքների մէջ կ՚ընկնենք։

Յետոյ դառնալով ինձ, հարցրեց.

— Դու լողալ իմանո՞ւմ ես։

— Ոչ, — պատասխանեցի ես։

— Երբ մի քանի րոպէից յետոյ այդ նաւակը ջրի տակը կը գնայ, դու բռնիր այստեղից։ — Նա սատանայութեամբ ցոյց տուեց իր գօտին։

Ես սոսկացի։

Նաւաստին անխռով կանգնած էր եւ ոտքը դրել էր նաւակի կողքի վրայ, կարծես, նրա զօրաւոր ճնշումով աշ-խատում էր պահպանել նաւակի հաւասարակշռութիւնը,

որը այդ միջոցին, մի փայտեայ կոտրած շերեփի նման, ծփում էր զայրացած կոհակների մէջ։ Հարաւային տաք քամին, որը անցնելով Միջագետքի արեւակէզ անապատներից, եւ փոքր ինչ զովանալով Տաւրոսի լեռների վրայ, հասնում էր մինչեւ այստեղ, — այդ բօթաբեր քամին, աւելի եւ աւելի սաստկանալով, փոքր էր մնում, որ փչէր բարակ ձողը, որի գլխին, աղմուկ բարձրացնելով, ծածանվում էր Բէրդէն-Օղլու կարմիր եւ սեւ գունով դրօշակը։

— Տուր ինձ թիակը, դու յոգնեցար, — ասաց նա Ալմանին, առնելով նրա ձեռքից թիակը։ — Իսկ դու, իմ ղառնուկ, անգործ մի մնա, վեր առ այդ գաւը եւ ջուրը դուրս ածիր։

Ես վեր առի փայտեայ գաւը, սկսեցի դուրս ածել ջուրը, որ այդ ժամանակ աւելի առատութեամբ թափվում էր նաւակի մէջ։

Արեգակը այժմ բոլորովին ծածկուեցաւ։ Մառախուղը, հետզհետէ աճելով, ընդարձակուելով, բռնել էր ամբողջ հորիզոնը։ Մի քանի քայլ հեռու, ոչինչ չէր երեւում. կղզին անհետացաւ մեր աչքերից։ Անձրեւը սկսեց սաստկանալ։ Վերեւից հեղեղ, ներքեւից ալեկոծութիւն։

Երբեմն լսվում էր զանգահարութեան մեղմ ձայն, որը խլանում էր քամու կատաղի ոռնչիւնի մէջ։ Զանգակի այդ տխուր հնչիւնները լսելի են լինում միայն հանդիսաւոր թաղումների ժամանակ։ Այդ ձայնը ինձ վրայ խիստ սոսկալի ազդեցութիւն գործեց։ Միթէ շուտով պիտի կատարուէր մեր թաղումը, միթէ շուտով պիտի պատուէր ջրային անդունդը եւ մեզ տանէր սառն գերեզմանի մէջ։

Ալմանը մտայոյզ էր։ Նաւաստին եռանդով մաքառում էր փրփրած ալիքների հետ։ Իմ մէջ սիրտ չէր մնացել։

— Այդ ի՞նչ զանգակի ձայն է, — հարցրեց Ալմանը։

— Այնտեղ, կղզու մէջ, աղօթում են, — պատասխանեց նաւաստին։ — Աբեղաները սովորութիւն ունեն՝ սաստիկ ալեկոծութիւնների ժամանակ՝ մօտենալ ափերին եւ խմբով թափօր կատարել։

— Ուրեմն մօտ ենք կղզուն։

— Շատ հեռու չենք։

Ես փոքր ինչ հանգստացայ։

Պէտք էր նաւակի մէջ գտնուած բոլոր ծանրութիւնները ածել ծովը։ Նաւաստին նետեց կողովը, որի մէջ գտնուած մրգեր էր տանում աբեղաների համար։ Տանձերը, խնձորները մի քանի վայրկեան ծփացին կոհակների վրայ, յետոյ անհետացան։ Նետեց հացի պաշարը, որ ծովեկը դրել էր մեզ համար։ Այսպէս նետեց Սորբին սրբազնութիւնից երբեւէ չհասկացած փղոսկրեայ «Տիրուհին»։ Ես էլ յիմարացայ, նետեցի ձեռքիս փայտեայ գօտը։

— Խեղացի բան տեսար, — նկատեց ինձ նաւաստին ժպտելով։

Ամէն բոպէ սպասում էինք խեղդուած լինելու։ Երբ մօտեցանք մի կողմից կղզուն, միւս կողմից ծովափին, նաւաստին ասաց.

— Վտանգը պէտք է անցած համարել։

— Ընդհակառակն, հէնց այժմ է գլխաւոր տագնապը, — նկատեց նրան Ալալը։

— Ինչո՞ւ։

— Այժմ քամին փչում է արեւմուտքից, եւ ալիքները մղում են դէպի արեւելք, այսինքն դէպի մերձակայ ծովեզրը. շուտով մեզ կը հեռացնեն կղզուց եւ, նաւակը զարկելով ցամաքի ժայռերին, կը փշրեն։

— Ես պիտի թողնեմ, որ տանեն եւ փշրեն։

Նա առաջարկեց թողնել նաւակը եւ լողալով անցնել կղզին, որը աւելի մօտ էր, քան թէ ցամաքը։

— Ցանկութիւն չունեմ թրջուած կատուի նման վանքը մտնել, — պատասխանեց Ալանը։

— Ուրիշ հնար չը կայ։

— Կայ։

— Նաւակը շուտով մեզ հետ կը փշրուի ժայռերի վրայ։

— Եթէ այդ ուղղութեամբ տանենք, չի փշրուի։

— Այնտեղ ուժգին յորձանք կայ։

— Հէնց այդ յորձանքը կ՚ազատէ մեզ։

— Դուք համոզուած էք։

— Ինչպէս երկու անգամ երկու . . .

— Տեսնե՛նք . . .

Գիտութիւնը եւ փորձը վիճում էին միմեանց հետ։ Ալանը, նայելով ալիքների ուղղութեանը, քամու ընթացքին, այդ համոզմունքն էր կազմել։ Իսկ Նաւաստին, հիմնուելով իր փորձերի վրայ, բոլորովին հակառակ կարծիք էր յայտնում. նա դարձեալ առաջարկում էր թողնել նաւակը, եւ լողալով ընկնել կղզին։ Թէ՛ այսպէս, թէ այնպէս, տագնապը մեծ էր։

Նաւաստին դադարեց վիճել. նա թէօրիայի մարդ չէր։ Յանկարծ այն տեսանք, որ նա, նաւակից կառչած երկայն պարանի ծայրը ձեռքին բռնած, նետուեցաւ ջրի մէջ։ Սկըզբում բոլորովին խորասոյզ եղաւ նա, մի ծանր խարիսխի նման, որ դէպի յատակը գնալով, կանգնեցնում է մրրկածուփ նաւը։ Ես սաստիկ վախեցայ, կարծում էի, թէ կորաւ նա։ Բայց քանի րոպէից յետոյ՝ կրկին յայտնուեցաւ նա, եւ սկսեց լողալ դէպի կղզին, իր ետեւից քաշ տալով նաւակը։

Ալանը շուարած մնաց։

Կղզին այժմ պարզ երեւում էր։ Մառախուղի միջից ես նշմարում էի աբեղաների մռայլ կերպարանքները, որոնք, ափի մօտ կանգնած, իրանց ջերմեռանդ, աղերսաւոր ձեռքերը տարածել էին դէպի երկինքը։

Մի քանի անգամ ալիքները այնպէս սաստկութեամբ անցան նաւակի վրայից, որ փոքր էր մնում, մի թեթեւ փետուրի նման, մեզ ողողէին եւ իրանց հետ տանէին։ Ես բնազդմամբ բռնեցի գրօշակի թոյլ ձողից։ Ալմաստը ծիծաղեց։

— Մի վախիր, — ասաց նա, — կղզին մօտ է։

— Բէրգէն-Օղլու ջանքերը ի զուր անցան, — յանկարծ խօսքը փոխեց նա, եւ մի անսովոր անհանգստութիւն երեւաց նրա դէմքի վրայ։ — Գարանը կորուեցաւ...

Այնուհետեւ ի՞նչ պատահեց, ի՞նչ կատարուեցաւ մեզ հետ, ես մինչեւ այսօր էլ չեմ կարողացել ճիշտ կերպով պատկերացնել իմ մտքում։ Այսքանը միայն աղօտ կերպով յիշում եմ, որ կոհակները կրկին բարձրացան, եւ ես, ինչպէս երազի մէջ, զգացի, որ նաւակը այլ եւս իմ ոտների տակին չէր. ես ընկղմուած էի ջրի մէջ, սրբկածուփ ալիքները խաղացնում էին ինձ, երբեմն դէպի յատակը տանելով, երբեմն դէպի վեր բարձրացնելով, եւ այդ ժամանակ, կարծես, մի աներեւոյթ զօրութիւն ինձ պինդ բռնած ունէր։ Երկար մենք տարուբերվում էինք ջրային տարերքի մէջ, բայց զօրութիւնը ինձանից չէր բաժանվում։

Այդ զօրութիւնը ինձ դուրս հանեց կղզու վրայ, բոլորովին անզգայացած եւ կիսաշունչ դրութեան մէջ։ Ու դա ուրիշ ոչ ոք չէր, բայց միայն իմ ազատիչը, իմ բարեկամը — Ալմաստը։ Երբ աչքերս բաց արի, երբ փոքր ինչ ուշի եկայ, ինձ մի խումբ աբեղաներից շրջապատուած գտայ։ Նրանք անդադար փառք էին տալիս Աստծուն, որ ազատուեցանք։

ԺԱ.

ԿՏՈՒՑ ԱՆԱՊԱՏ

Աբեղաները մեզ տարան իրանց վանքը եւ հանգստացրին: Խուցերից ամենայարմարը պատրաստեցին մեզ համար, իսկոյն կրակ վառեցին, տաքացանք եւ սկսեցինք բուխարու առջեւ մեր հագուստները չորացնել: Բէրդէն-Օղլին չեկաւ մեզ հետ, նա մնաց կղզու աբեղի մօտ, տեսնելու, թէ ինչ եղաւ իր նաւակը: Ասլանը նրան ոչինչ չասաց, գոնէ իբրեւ բժիշկ, չարգելեց նրան, որ այնպէս թրջուած հագուստով կարող էր հիւանդանալ, մանաւանդ, որ մրրիկը դեռ չէր դադարել եւ սաստիկ ցուրտ քամի էր փչում: Եւ եթէ մի բան ասելու լինէր, նա հազիւ թէ կը լսէր բժշկի խորհուրդը: Նրա սիրելին, նրա նաւակը չը կար:

Ոչ մի անգամ կրակը ինձ այնքան ախորժելի չէր երեւացել, որպէս այսօր, չը նայելով, որ քամին բուխարու երդիկից փչում էր, եւ փոքրիկ խուցը լցուած էր ծխով: Ես ամբողջ մարմնով դողում էի, բայց կրակի ջերմութիւնը ինձ նորից կեանք տուեց:

Երբ ես բաւական զգաստացած էի զգում ինձ, իմ առաջին հոգսը եղաւ տեսնել, արդեօք ծոցիկի տակ կապած սանդուղը ինձ մօտ էր, թէ մնացել էր ծովի մէջ: Որքան մեծ եղաւ իմ ուրախութիւնը, երբ ձեռքս տարայ ծոցս, տեսայ՝ սանդուղը իր տեղումն էր: Այդ ժամանակ Ասլանն էլ ձեռքը տարաւ իր ծոցը, բայց դուրս հանեց մի այլ բան: Դա Նորին սրբազնութեան, առաջնորդի, յանձնարարական

թուղթն էր, որի գլուխը թրջուելով, համարեա թէ եղծուել էր։ Նա առեց այդ թուղթը աբեղաներից մէկին, որ մնացել էր մեզ մօտ սպասաւորելու, եւ ասաց.

— Խնդրեմ, այդ թուղթը ցոյց տուեցէք ձեր վանահօրը, դա Նորին սրբազնութեան, առաջնորդի, ինձ տուած թուղթն է, թէեւ դժուարութեամբ է կարդացվում, բայց դարձեալ կարելի է որոշել, թէ ինչ նպատակով ես եկել եմ ձեր վանքը։

Աբեղան, Նորին սրբազնութեան անունը լսելով, մի առանձին պատկառանքով առեց թուղթը, նայեց նրա վրայ, երեւի, աշխատեց մի բան կարդալ, այս կողմ ու այն կողմ շուռ տուեց, եւ մի երեւելի գիւտ արածի նման, վերջապէս ասաց.

— Այդ Սրբազանի կնիքն է։

Աբեղան հեռանալուց յետոյ, ես եւ Ասլանը մնացինք խուցի մէջ միայնակ։

— Պէտք է մի տաք բան խմել, — ասաց Ասլանը, — — գոնէ մի փոքր գինի լինէր։

— Միթէ այստեղ գինի չի լինի, — հարցրի ես։

— Հազիւ թէ։

Ասլանի ասածը ուղիղ դուրս եկաւ։ Երբ աբեղան վերադարձաւ եւ յայտնեց վանահօր կողմից կատարեալ պատրաստակամութիւն կատարելու մեր փափագները, մենք հարցրինք գինու մասին։ Նա շփոթուած մնաց, եւ երկար մտածելուց յետոյ, պատասխանեց.

— Կարծեմ, պէտք է որ մի քիչ գտնուի. վանահայրը կէս շիշ պահած ունէր «բաժակի» համար։

Յետոյ նա նստեց մեզ մօտ, սկսեց մի առանձին հոգածութեամբ պատմել, թէ շատ անգամ մեծ դժուարութիւններ են կրում, երբ «բաժակի» գինին սպառվում է,

եւ վանահայրը համարեա միշտ մի հրաշքով է ձեռք բերում, որ սուրբ խորհուրդը կատարուի։ Ու աւելացրեց, թէ ինքը չէ իմանում՝ երբ կամ ինչ ժամանակ է պատահել, բայց լսել է, որ Վանի քաղաքի մօտ մի վանք կայ, որ կոչւում է «Կաթնեկի Վանք», մի անգամ սուրբ խորհուրդը կատարելու միջոցին, պատարագիչ հայր սուրբը տեսնում է, որ գինի չը կայ եւ, չը կամենալով ընդհատել պատարագը, մինչեւ գնային, գտնէին եւ բերէին, նա սկսում է աղօթել։ Յանկարծ, Աստուծոյ հրամանով, մի կաթնիկ թռչելով ներս է մտնում տաճարի լուսամուտից եւ, իր կտցի մէջ բռնած, բերում է խաղողի մի ողկոյզ։ Նա ուղիղ մօտենում է սուրբ խորհրդի սեղանին. պատարագիչը առնում է նրա կտուցից ողկոյզը եւ քամում է սկիհի մէջ։ Այն օրից այդ վանքը կոչուեցաւ «Կաթնեկի Վանք»։

Արեղայի պատմութիւնը բաւական էր, որ թէ ես եւ թէ Աղանը հրաժարուէինք մեր բաղձանքից, եւ նրանց այնպիսի մի դժուար դրութեան մէջ չը գնէինք, որ ստիպուած լինէին թռչունների միջոցով գինի ստանալ, թէեւ նրա պատմութիւնը այդ նպատակով ասուած չէր, այլ աւելի այն նպատակով, որ երիտասարդ արեղան ցոյց տայ, թէ ինքն էլ մի բան գիտէ։

— Մեր վանքումը, — ասաց նա, — ոչ մի ըմպելիք չէ գործածւում, բացի ջրից։ Ուխտաւորներին անգամ արգելուած է իրանց հետ ըմպելիքներ բերել։

Այդ միջոցին լսելի եղաւ ճաշուայ ժամի կոչնակի ձայնը։ Թէեւ այդ անապատը եկողը պէտք է հետեւէր վանական բոլոր կանոններին, բայց արեղան խնայելով մեզ, մեր հետ պատահած դժբախտութեան պատճառով, չը պահանջեց մեզանից խիստ եկեղեցի գնալ, այլ ներողութիւն խնդրելով, ինքը հեռացաւ, խոստանալով, որ պատարագը վերջանալուց

յետոյ, դարձեալ կը գայ եւ մեզ կը տանէ սեղանատունը ճաշելու։

Խուցը, որ պատրաստել էին մեզ համար, ի հարկէ վանքում գտնուած ամենամաքուր, ամենայարմարաւոր օթեւաններից մէկն էր։ Բայց դա եւս ուրիշ ոչինչի նման չէր, եթէ ոչ, մի մթին հաւարանի նման։ Յատակը ծեփած էր կաւով, որի վրայ, խրքեւ սփռոց, տարածել էին պղտուներից եւ ճահճային բոյսերից գործած մի հասիր (փսիաթ)։ Բայց մեզ պատուելու համար՝ աւելացրել էին նրա վրայ եւ մի հին կապերտի կտոր։ Պատերը շինուած էին անտաշ քարերից, որոնց միացնող շաղախը, դարերի ընթացքում, խոնաւութիւնից փտելով, հողմահարուելով, ցած էր թափուել, եւ քարերի մէջտեղում բացուել էին այլանդակ ճեղքեր ու խոռոչներ։ Այդ մթին խոռոչները խիստ յարմար պատսպարան էին ամեն տեսակ միջատների եւ սողունների համար։ Բայց ես վախենում էի միայն կարիճներից եւ օձերից։ Նրանց փոխարէն յայտնուեցաւ մի մանրագոյն մուկ, որը, ինչպէս երեւում էր, այնքան ընտելացած էր այդ խուցի նախկին բնակչի հետ, որ ամենեւին չէր խորշում մարդկանց ներկայութիւնից։ Նա դուրս եկաւ, մի արագ շրջան կատարեց նեղ խուցի մէջ, անցաւ իմ եւ Ասլանի մէջտեղից, յետոյ կանգ առաւ, սրածայր գլուխը վեր բարձրացրեց, ուշադրութեամբ նայեց մեզ վրայ եւ, կարծես, ճանաչելով, որ իր սիրելի հայր սուրբը չենք, մի առանձին անհաճութեամբ հեռացաւ, եւ կրկին մտաւ իր խոռոչի մէջ։ Մկները ազատ կերպով թագաւորում էին այստեղ, որովհետեւ վանքում կատու չէին պահում։ Չէին պահում եւ ոչ մի անասուն, մինչեւ անգամ հաւեր, որոնք գոնէ կը ոչնչացնէին միջատներին։

Խուցը մութն էր։ Եթէ բուխարու մէջ վառուող կրակը չը լինէր, մենք գուցէ ճրագի կարօտութիւն կը զգայինք։

Երկու նեղ լուսամուտներ, որոնց բարձրութիւնը երկու թզաչափ եւ լայնութիւնը մէկ թզաչափ հազիւ կը լինէր, բացուած էին միմեանց մօտ, սենեակի այն գծի ներքեւ, որտեղ առաստաղը միանում էր պատի հետ։ Այդ բարձր ծակերից ստացուող լոյսը յատակին չէր հասնում։ Այդ տեսակ լուսամուտներ կարելի էր տեսնել բանտերում միայն։ Բայց այնտեղ հասկանալի է նրանց նշանակութիւնը, թէ ինչու լուսամուտները մի քանի անգամ բարձր, քան թէ մարդու հասակը, վերեւից են բաց անում։ Որպէս զի բանտարկեալները հնար չը գտնէին փախչելու։ Իսկ այստեղ ի՞նչ նշանակութիւն ունէին։

— Չեմ իմանում, — բացատրեց Ասլանը, — այդ նրա համար են լուսամուտները այդքան նեղ եւ բարձրից բացուած, որպէս զի այդ խուցերի մէջ բնակուող արեղաները չը հրապուրուեն դրսի տեսարաններով, այլ կենտրոնանան իրանց հոգեւոր մտածութիւնների մէջ։

Դա մի սոսկալի անձնուրացութիւն պէտք էր համարել, որ մարդիկ կամաւ զրկում են իրանց Աստուծոյ գեղեցիկ աշխարհի վրայ նայելուց, մանաւանդ մի այնպիսի գեղեցկութեան, որպէս էր շրջապատող ծովը իր սքանչելի տեսարաններով։

Բոլոր խուցերը, որոնց թիւը հարիւրից աւելի կը լինէր, այդ ձեւով էին շինուած։ Նրանց դռներն անգամ չէին բացվում դէպի դուրսը, որտեղից կարելի կը լինէր մի բան տեսնել։ Դռները բացվում էին մթին, լաբիւրինթոսի նման ոլոր-մոլոր նրբանցքների մէջ, ուր ցերեկով եւս պէտք էր ճրագով ման գալ, գլուխը չը կոտրելու համար։ Այստեղ էին բնակվում աշխարհից անջատուած ճգնաւորները։ Բայց զարմանալին այն էր, որ շատերը նրանցից, այդ գերեզմանի պէս խաւար խցիկները աւելի փափուկ, աւելի վայելչական

համարելով, թռչել, հեռացել էին, և կղզու ժայռերի մէջ իրանց ձեռքով այրեր էին փորել, նրանց մէջ էին բնակվում, բոլորովին զրկվելով իրանց մարդիկների հետ հաղորդակցութիւնից։ Դրանց թւում էր և վանահայրը, որը խիստ հազիւ անգամ էր յայտնվում միաբանութեան մէջ, և որի մասին զանազան հրաշքներ էին պատմում։ Իսկ այնօր մեր պատճառով ցած էր իջել իր քարայրից։

Գալով այդ անապատը, ես բոլորովին ուրիշ բան էի սպասում տեսնել. գեղեցիկ մաքուր խուցեր՝ լի օդով և լոյսով, ծովահայեաց սրահակներ՝ զովարեր պատշգամբներով խուցերի մէջ՝ ամեն յարմարութիւններ գրելու և կարդալու համար, պահարանները լի սրբազան գրքերով, պատերը զարդարած սուրբ հարց պատկերներով, որոնք գործել են եկեղեցու և հայրենիքի համար, մի խօսքով, ես սպասում էի տեսնել խաղաղ և վայելուչ կեանքը կրօնաւորի, որ հեռացած աշխարհի աղմուկից, իր լռին առանձնութեան մէջ ևս, իրան շրջապատում է այն առարկաներով, որ զարթեցնում են նրա մէջ սուրբ, հոգևոր զգացմունքներ, որ զարգացնում են նրա միտքը երկնային վսեմ գաղափարներով որ ազնուացնում են նրա սիրտը մարդասիրական բարձր առաքինութիւններով։ — Դրանց փոխարէն ի՞նչ էի տեսնում. մերկ, մռայլ խցիկներ, զուրկ օդից և լոյսից, ողորմելի օթևաններ, բոլորովին զուրկ կարասիներից։ Երևում էր, որ թուղթը, գրիչը, գիրքը երբէք այդ կայարաններում մուտք չէին գործել։

Մեզ համար պատրաստած խուցի մէջ, պատուհանում դրած էր միայն մի ցեցակեր, փոշեթաթախ սաղմոս, փայտեայ կազմով, որ պատած էր սև կաշիով։ Ո՞վ գիտէ, որ ժամանակի տպագրութեան գործ էր այդ գիրքը։ Դա էր միակ առարկան, որ իր վրայ ուշադրութիւն էր դարձնում։

Ոչ մի պահարան չը կար, երեւի, նրա համար, որ սեպհականութիւնից զուրկ արեղաները չը մոլորուէին սատանայից, իրանց համար պահեստի տեղեր ունենալով։

— Այն տեսակ կրօնաւորներ, — ասաց Ալլանը, — որ անապատների առանձնութեան մէջ զբաղուէին մտաւոր կեանքով, ուսումնասիրէին կրօնի վարդապետութիւնը, պարապէին գրաւոր աշխատութիւններով, — այդ տեսակ կրօնաւորներ, մեր պատմութեան ամբողջ ընթացքում, միշտ բացառութիւններ են կազմել։ Եւ ցաւալին այն է, որ դրանք բաւ մեծի մասին հալածուել են իրանց դասակիցներից, համարուելով իրանց ուխտին անհարազատ անդամներ։ Ահա որպէս է բողոքում հինգերորդ դարու ամենալաւ արեղաներից մէկը, Եզնիկը, իր ժամանակի կրօնական ուղղութեան դէմ. «Մեր բերանները հատել են պաս պահելուց, եւ մեր լեզուները բթացել են սաղմոսներ երգելուց, իսկ այն, որ պահանջւում է մեզանից Աստուած — սէր եւ խոնարհութիւն, — այն մենք չունենք. միայն մեր շրթունքներով ենք սիրում Աստծուն, եւ այդ աշխատանքը ի զուր է։» — «Անասունների միս չեն ուտում (արեղաները), բայց իրանց եղբօրը անյագ կերպով կեղեքում են. գինի չեն խմում, բայց իրանց հոգին արիւնով շաղախում են. ամուսնացածներին ատում են, բայց իրանք իրանց պիղծ խորհուրդներով միշտ պոռնկութիւն են գործում. հագուստների վրան են հագնում, բայց ագահութիւնից այրվում են. այդպիսիներից պէտք է փախչել եւ ոչ թէ նրանց հետ հաղորդակցութիւն ունենալ»....

— Դրանք, — առաջ տարաւ Ալլանը, — որոնց նկարագրում է Եզնիկը, ի հարկէ, պէտք է նրա ժամանակի կեղծաւորները եւ փարիսեցիները համարել, որոնք բարեպաշտական դիմակի ներքոյ սնուցանում էին ամենաանբա-

բոյական կրքեր. Թէեւ այդ կեղծաւորները ամեն ժամանակ մեծամասնութիւն են ներկայացրել։ Բայց ամենամխիթարականը միշտ այն է եղել, երբ այդ աբեղաները անկեղծութեամբ են վերարտադրել իրանց ուխտը։ Որովհետեւ, սպաննել, ամեն զօրութիւնից զրկել մարմինը մշտական պահքով, ծոմով եւ խիստ ճգնութիւններով, որ նա անընդունակ լինի որ եւ իցէ ցանկութեան, — դա ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ, մի տեսակ հոգեւոր բարբարոսութիւն։ Ամեն օր, ամեն ժամ, անդադար միեւնոյն աղօթքների կրկնութեամբ բթացնել միտքը, եւ զգայուն, մտածող էակից դարձնել մի տեսակ անգիտակցական մեքենայ, — դա կատարեալ հոգեսպանութիւն է։ Այդ բոլորը միշտ կատարուել է մեր անապատներում, նոյնը կը տեսնենք եւ այստեղ։ Այդ բոլորը կատարուել է մարմնի, հոգու եւ սրտի վատ ցանկութիւնները սպաննելու նպատակով։ Բայց երբ մարմինը, հոգին եւ սիրտը բանի միջոցներով անընդունակ են դարձնում վատ ցանկութիւնների, շատ բնական է, որ նրանք, միեւնոյն ժամանակ, կը կորցնեն եւ լաւ ցանկութիւնների ընդունակութիւնը։ Մարդը այդ դէպքում կը դառնայ մարմնով — կենդանի դիակ, իսկ հոգով ապուշ, եթէ չասենք խելագար։

Աղանի դատողութիւնները շատ գեղեցիկ էին, բայց ես քաղց էի զգում։ Ծովային սառն բաղանիքը, որ ալեկոծութեան շնորհիւ վայելեցինք մենք, սաստիկ բաց էր արել իմ ախորժակը։ Ես այժմ ոչինչ բանի մասին չէի մտածում, որ կորցրինք ծովի մէջ, այլ մտածում էի միայն այն տապակած վառեակների եւ սպիտակ լաւաշների մասին, որ ծովեկը թաշկինակի մէջ կապեց եւ իւր ձեռքով տեղաւորեց մեր նաւակի մէջ։ Անհամբերութեամբ սպասում էի աբեղային, որ գար եւ մեզ հրաւիրէր սեղանատունը։ Բայց ե՞րբ պիտի գար նա։ Ճաշի ժամից յետոյ։ Արդեօ՞ք կը վերջանար այդ

ճաշուայ ժամը, թէեւ կէսօրից շատ էր անցել. եւ մենք սկսեալ առաւօտից ոչինչ կերած չէինք։

Դրսում մրրիկը դեռ չէր դադարել։ Կատաղի քամին ափկանին մռնչում էր։ Ներս մտաւ Նաւաստին, անապատում իր ուղտը կորցրած արաբի նման, ախուր եւ յուսահատ դէմքով։ Երբ ես սկսեցի մխիթարել, նա պատասխանեց.

— Ես այնքան չեմ ցաւում, որ նաւակս կորցրի, այլ մտածում եմ, թէ ինչպէս պէտք է գիշերը անցկացնեմ այստեղ։

— Ինչու։

— Դէ տեսնէք, թէ որպէս պիտի տանջեն մեզ...

Նա չը բացատրեց, թէ այդ տանջանքը ինչում պէտք է լինէր, բայց նա էլ ինձ նման սկսեց գանգատուել իր քաղցածութեան մասին։

— Ինչու դուք ծովեզրի գրած հաւերը նետեցիք ծովը, — սկսեցի ես յանդիմանել նրան։

— Դու կարծում ես, եթէ մեռցրած լինէին, կարո՞ղ էիր ուտել, — ասաց նա, ուղիղ իմ աչքերի մէջ նայելով։ — Այստեղ, եղբայր, միս չեն ուտում, եւ ուխտաւորներին արգելուած է իրանց հետ միս բերել, որ վարդապետների ախորժակը չը գայթակղեցնեն։

Ինչ բանի դէմ բողոքում էր Եզնիկը հինգերորդ դարում, նոյն բանի դէմ բողոքում էր անկիրթ նաւաստին այժմ։

— Ուրեմն մատաղներ չե՞ն մորթում այստեղ, — հարցրի նրանից։

— Այդ կղզու վրայ անկարելի է արիւն թափել։ Մատաղները մորթում են "դրսի տանը„. այնտեղ պատրաստում են եւ այստեղ ուտում են։ Այդ լինում է տարին մի անգամ միայն, երբ բազմաթիւ ուխտաւորներ են գալիս։

«Դրսի տուն», կոչում էր Նաւասարդն կղզու հանդէպ ցամաքի վրայ գտնուող տունը, որ պատկանում էր անապատին։ Այդ տունը ջրային ճանապարհով կղզուց մէկ ժամու կամ աւելի պակաս հեռաւորութիւն ունէր։ Այնտեղ էր զետեղուած վանքային բոլոր անասունները։ Անապատում ուրիշ ոչինչ չէին շինում, միայն աղօթում էին ու ճգնում։ Իսկ այնտեղ գործ կար, որի մասին պիտի խօսեմ, երբ դուրս կը գանք «դրսի տունը»։

Վերջապէս, ներս մտաւ աբեղան եւ հրաւիրեց մեզ սեղանատունը։ Դա մի ընդարձակ սենեակ էր, որի երկարութիւնը չորս անգամ աւելի կը լինէր, քան թէ լայնութիւնը։ Սենեակի երկարութեան չափով, մէջ տեղում, շինուած էր քարեայ անշարժ սեղանը, որի երկու կողմից զուգահեռաբար ձգվում էին նոյնպէս քարեայ նստարանները։ Աւելի քան հարիւր հոգի կարող էր տեղաւորուիլ այդ նստարանների վրայ։ Հարուստ վանքերում այդ տեսակ սեղանները շինուած են լինում մարմարիոնից, իսկ այստեղ շինուած էր հասարակ, մոխրագոյն քարից։ Սեղանի գլխում մի առանձին տեղ յատկացրած էր վանահօրը։ Մենք նրան իր տեղում նստած գտանք, եւ մօտենալով աջը համբուրեցինք։ Նա վաղօրով ծերացած, միջին հասակով մի կրօնաւոր էր, մեղմ աչքերով, հեզ դէմքով եւ նուաղած ձայնով։ Ամեն ինչ նրա մէջ մաշուել, թուլացել եւ իր ուժը կորցրել էր, որպէս էր եւ նրա հնամաշ հագուստը։ Նա խիստ բարեպաշտութեամբ հրաւիրեց Ասլանին նստել իր աջ կողմում, ինձ իր ձախ կողմում, իսկ Նաւասարդն տեղաւորուեցաւ իմ մօտ։ Յետոյ ցաւակցութիւն յայտնեց մեզ հետ պատահած դժբախտութեան մասին եւ գոհութիւն Ամենակալին, որ ազատեց մեզ վտանգից։ Դրանով վերջացաւ նրա խօսակցութիւնը, որովհետեւ այդ միջոցին, մէկը միւսի ետեւից, որպէս գիշերային

ուրուականներ, լուռ հանդարտութեամբ ներս մտան աբե-ղաները եւ կարգով շարուեցան սեղանի երկու կողմում։ Աղօթքից յետոյ իւրաքանչիւրը նստեց իր տեղում։

Տիրում էր ընդհանուր լռութիւն։ Մենք եւս, սովո-րական կանոնին հետեւելով, լուռ էինք։ Իւրաքանչիւրի առ-ջեւ դրած էր մի կտոր հաց, պատրաստած գարու եւ ցո-րենի խառն ալիւրից, մի պղնձէ պնակ, կլայեկով պատած, եւ մի փայտեայ դգալ։ Սեղանի այլ պարագայք չը կային, բացի փայտեայ մեծ աղամաններից, որ մի-մի հատ դրած էր իւրաքանչիւր հինգ հոգու առջեւ։ Կանաչեղէնները առատ էին. գալար սոխ, պրաս, բողկի տերեւներ եւ այլն։ Այդ կանաչեղէնները այնպէս ագահութեամբ ուտում էին, ինչ-պէս սոված անասունները խոտ են ճարակում։ Ոտքի վրայ սպասաւորութիւն էին անում նոյնպէս աբեղաներ։ Պղնձեայ մեծ ափսէների մէջ՝ նրանք ներս բերեցին պատրաստած միակ կերակուրը եւ հաւասար կերպով բաժանեցին բոլորին։ Մենք եւս մեր բաժինը ստացանք։ Դա ձաւարից պատրաս-տած մի տեսակ փլաւ էր, որի վրայ ածել էին փոքր ինչ կտաւհատի ձէթ։ Չը նայելով, որ ես շատ քաղցած էի, բայց ուտել չը կարողացայ։ Հացը անկարելի էր ուտել։ Ցորենի ալիւրի խառնուրդը նրա մէջ ամենափոքր մասն էր միայն կազմում, իսկ գարին իր խոշոր թեփուկներով խեղ-դելու չափ անկլանելի էր։ Արեւելքում այս տեսակ հացեր պատրաստում են ուղտերի համար։ Նաւասարդն մեծ ախոր-ժակով ուտում էր։ Սեղանի վրայ ուրիշ ըմպելիք չը կար, բացի ջրից, եւ ուրիշ համեմ չը կար բացի աղից։ Բոլորը ուտում էին մի առանձին ծուլութեամբ, ոչ թէ այն պատ-ճառով, որ սեղանը նրանց համար բաւարար չէր, այլ, ընդ-հակառակն, շատ ճոխ էր։ Ձաւարի փլաւը, կտաւհատի ձէթով, ամբողջ տարուայ մէջ, գուցէ մի երկու կամ երեք

անգամ նրանք բախտ կ'ունենային ստանալու։ Իսկ այնօր պատրաստել էին ի պատիւ մեր։ Իսկ նրանց ծուլութեան եւ գանգատկոտութեան պատճառը պէտք էր որոնել բոլորովին այլ հակումների մէջ։ Ես նրանց անշարժ դէմքերի վրայ կարդում էի այդ հակումները. Թէ «ինչու մարդ պէտք է կարօտ լինէր ուտելու, միթէ աւելի լաւ չէր, որ նա ազատ լինէր այդ հոգսից, որ աւելի ժամանակ ունենար անձնատուր լինելու աղօթքների եւ Աստուծոյ փառաբանութեանը»։ Եւ իրաւ, նրանք ուտում էին օրը մի անգամ միայն, այն եւս պահոց կերակուրներ, իսկ տօն օրերում ուտեաց կերակուրներ, բայց միս, — երբէք։

Մեզ յետոյ ասացին, որ սեղանատան մէջ մեր այնօր տեսածը՝ ամբողջ միաբանութիւնը չէր։ Նրանցից շատերը չէին եկել ճաշելու. ոմանք գալիս են սեղանատուն ճաշելու երկու օրը մի անգամ, ոմանք երեք օրը մի անգամ, ոմանք շաբաթը մի անգամ, ոմանք ամենեւին չեն գալիս եւ իրանց բացակայ ճգնարաններում կերակրվում են միայն բոյսերով։ Այդ հալող, մաշող ծոմապահութիւնն էր պատճառը, որ այդ թշուառ հասարակութեան մէջ ես չէի տեսնում ոչ մի առողջ մարդ. բոլորը հիւանդոտ, նիհար, ցամաքած, գունաթափ էակներ էին։ Նրանց մէջ չը կար՝ ոչ կաթոլիկ աբեղայի հաստ փորը եւ ոչ նրա պարարտ երեսի անբնական կարմրութիւնը։

Սեղանատան մէջ ուրիշ ձայն չէր լսվում, բացի աբեղաներից մէկի ընթերցանութեան ձայնը, որ վերեւում, պատի վրայ շինուած վանդակապատի մէջ բարձրացած, նստել էր եւ, ճաշի բոլոր տեւողութեան ժամանակ, կարդում էր սուրբերի վարքից զանազան պատմութիւններ։ Բոլորի ուշադրութիւնը դարձրած էր դէպի այն կողմը։ Բայց ես չէի լսում, որովհետեւ գրաբար ընթերցանութիւնից ոչինչ

չէի հասկանում։ Իմ ուշադրութիւնը գրաւել էին սեղանի պղնձեայ անօթները։ Դրանք միատեսակ եւ միաձեւ չէին. մէկը մեծ էր, մէկը փոքր էր, եւ բոլորի վրայ կային հայոց տառերով արձանագրութիւններ։ Երեւում էր, որ ժամանակների ընթացքում, այդ անօթները զանազան երկրներից ուխտաւորները բերել էին իրանց հետ եւ, իբրեւ յիշատակ, իրանց մեղքերի թողութեան համար՝ ընծայել էին վանքին։ Իւրաքանչիւրի վրայ քանդակած էին նուիրողի, նրա ծնողաց, նրա որդիների անունները։ Նրանցից մի քանիսը շատ գեղեցիկ էին եւ մի քանի դարերի հնութիւն ունէին։

— Այդ զանազան երկրների հին արհեստի արդիւնքը, — ասաց ինձ յետոյ Աւանը, — կարող է մի լաւ թանգարանի զարդը լինել։

Բոլորի զգեստը միաձեւ էր եւ միագոյն, եւ պատրաստուած էր մի եւ նոյն նիւթերից։ Մի թել անգամ բամբակից կամ մետաքսից չը կար նրանց հագուստների մէջ, ամբողջապէս կարուած էին մազէ կոշտ գործուածներից։ Նրանց հագուստը, որպէս երեւում էր, ոչ այնքան մարմինը պահպանելու նպատակով էր պատրաստած, որքան նրան տանջելու նպատակով։ Շապիկներն անգամ կարուած էին թանձր մազեղէնից, որ հագած ունէին մերկ մարմնի վրայ եւ խարազնի նման մաշում էին նրան։ Առհասարակ բոլոր ղահվէի մոյգ գոյնը տիրում էր բոլոր հագուստների վրայ։ Գլխներին դրած ունէին արախչինի նման բրդեայ թասակ, որի վրայ փաթաթել էին սեւ թաշկինակ։ Այդ տեսակ գլխարկները անապատականների լեզուով կոչվում են «քուսիթայ», որի արաբական նշանակութիւնը ցոյց է տալիս, որ ամենահին ժամանակներում գլխարկի այդ ձեւը առնուած էր ասորիներից, երբ նրանց կղերը մեծ դեր էր խաղում մեր եկեղեցական կեանքում։ Վանահօր զգեստը թէ՛ իր գոյնով

եւ թէ ձեւով չէր որոշվում միւսներից։ Բոլորը հագած ունէին ծանր հողաթափներ, երեք մատաչափ հաստ փայտեայ տակերով։

Բայց ինչ որ աւելի աչքի էր զարկում, այդ էր չափազանց կեղտոտութիւնը, որը տիրում էր բոլորի վրայ։ Երեւում էր, որ այդ մարդիկը այն աստիճան արհամարհում էին մարմինը, որ բոլորովին անփոյթ էին՝ նրան փոքր ի շատէ մաքուր դրութեան մէջ պահելու։ Եւ ես հաւատացած էի, որ դրանք երբէք չէին լուացվում, երբէք չէին սանդրվում։ Բոլորի մազերը անկարգ կերպով խճճուած էին երեսների եւ գլխների վրայ, եւ այդ՝ խելագարների տպաւորութիւն էր գործում։

Ճաշը վերջացաւ նոյնպէս աղօթքով, որպէս սկսուեցաւ։ Բոլորը վերկացան, խոնարհութեամբ գլուխ տուին վանահօրը եւ լուռ, դանդաղ քայլերով դուրս եկան սեղանատնից, դիմեցին դէպի իրանց խուցերը։ Այնտեղ նրանք ուրիշ հանգստութիւն չունէին. պէտք է մխիթարութիւն գտնէին «սաղմոս քաղելու» մէջ եւ սպասէին երեկոյեան ժամերգութեանը։ Զբօսանքներ արգելուած էին նրանց։

Երբ մենք վանահօր հետ միայնակ մնացինք, նա դարձաւ դէպի Աղանը այդ խօսքերով.

— Ես կարդացի Նորին սրբազնութեան թուղթը, պարոն բժշկապետ, ձեր նպատակը շատ գովելի է, եւ ես ամենայն յօժարութեամբ պատրաստ կը լինէի ձեր փափագներին բաւականութիւն տալ, եթէ մեր վանքում գտնուէին ձեր ցանկացած ձեռագիրները։

— Շատ շնորհակալ եմ, հայր սուրբ, ձեր բարեսրտութեան համար, — պատասխանեց Աղանը. — դուք ինձ շատ կը պարտաւորէիք, եթէ տայիք ինձ կարդալու գրքերի ցուցակը. ես հայերէն կարդալ իմանում եմ։

— Ցուցակ չունինք, պարոն բժշկապետ, քանի անգամ մտածել ենք այդ մասին, բայց ժամանակ չենք գտել կազմելու։

Փորձ էր Թում, որ ես հարցնէի, թէ ուրիշ ինչ գործով էք զբաղուած դուք, որ մի ցուցակ կազմելու ժամանակ չէք կարողացել գտնել։

— Այսու ամենայնիւ, հայր սուրբ, շատ հետաքրքիր էր ինձ տեսնել գրքերը, — ասաց Ալանը։

— Մի ժամանակ այդ վանքում եղել են բազմահատոր գրքեր, — պատասխանեց հայր սուրբը, կարծես, ինքն իր հետ խօսելով, — բայց քանի՜ քանի՜ անգամ թալանուել է այդ վանքը... ինչ էլ որ մնացել էր, անիծեալ Լանկթեմուրը տարաւ...

— Ուրեմն ոչինչ չէ՞ մնացել, — հարցրեց Ալանը զարմանալով։

— Մի քանի հատոր մնացել են։

— Դուք շատ բարի կը լինէիք, հայր սուրբ, եթէ այդ մի քանի հատորը ինձ ցոյց կը տայիք։

— Մեծ ուրախութեամբ, գնանք, պարոն բժշկապետ։

Մենք դուրս եկանք սեղանատնից։ Հայր սուրբը հրամայեց, որ բերեն ժամատան բանալիները, որտեղ դրած էին գրքերը։

— Բայց նախ քան ժամատունը մտնելը, ես կը խնդրէի ձեզանից, հայր սուրբ, որ դուք ցոյց տայիք ինձ ձեր վանքը։ Ինձ, որպէս մի եւրոպացու, մեծ հաճութիւն կը պատճառէ տեսնել մի հայկական վանքի կազմակերպութիւնը։

Եթէ մի ուրիշը լինէր վանահօր տեղ, կ՚ամաչէր ցոյց տալու իր վանքը, ուր ամէն ինչ կրում էր իր վրայ մեռելութեան, անշարժութեան եւ աւերման տխուր կնիքը։ Բայց նա մի առանձին պարծանքով էր ցոյց տալիս այդ բոլորը,

որովհետև նրա վանքի կեանքը՝ հէնց նրա մեռելութեան մէջն էր, — անապակա բառի բուն նշանակութեամբ...

Նա ներս տարաւ մեզ մի քանի արեղաների խուցեր, որոնց մէջ գտանք միևնոյն գերեզմանական մերկութիւնը, միևնոյն սպանիչ մռայլը և խոնաւութիւնը, ինչ որ տեսել էինք մեզ համար պատրաստած խուցում: Տարբերութիւնը աննշան էր: Դրանց մէջ ևս տեսնում էինք պատուհանում դրած հին սաղմոսը, յատակի վրայ փռած հասիրը և իբրև բարձ՝ մի կապերտի կտոր: Այդ բարձոցի վրայ նստած էինք գտնում խուցի արեղային, որը մեզ տեսնելով, կանգնում էր և, ինչպէս մի յանցաւոր, գլուխը քարշ գցած, նայում էր յատակին: Նրա քարացած դէմքի վրայ մի մկնակ անգամ չէր շարժվում, իսկ աչքերը, կարծես, սառել էին իրանց բոյնի մէջ: Առանց խղճալու չէր կարելի նայել այդ թշուառների վրայ: Զարմանալին այն էր, որ խուցերից շատերի մէջ վառարան չը կար, իսկ անկողին ոչ մի տեղ չը տեսանք: Հէնց այդ կէտի վրայ շեշտելով, վանահայրը պատմեց իր միաբանութեան բարձր առանձնայատկութիւնները, ասելով.

— Ձմեռուայ ամենասաստիկ ցրտերի ժամանակ անգամ դրանք վառելու սովորութիւն չունեն, իսկ դրանց անկողինները իրանց զգեստն է լինում: Իմ օրերում դրանք աւելի սովորեցին «գետնախշտի» կեանքին:

Վերջին խօսքերի մէջ նշմարվում էր վանահօր անմեղ պարծենկոտութիւնը, որ բղխում էր նրա վերին աստիճանի խստակեցութեան զգացմունքից:

— Դրանք չե՞ն հիւանդանում, — հարցրեց Այսանը:

— Շատ հազիւ է պատահում, որ իմ միաբանները հիւանդանային, կամ հիւանդութիւնից մեռնէին: Մահը հասնում է նրանց այն ժամանակ, երբ իրանք խնդրում են և երբ պատրաստ են նրան ընդունելու:

Բայց մենք խուցերից մէկի մէջ գտանք մի հիւանդ։ Միայնակ, անխնամ պառկած էր նա սառն յատակի վրայ եւ ծածկուել էր իր վերարկուի մէջ, խորին կերպով հառաչանքներ էր արձակում։ Ալմանը առաջարկեց բժշկական օգնութիւն մատուցանել։ Բայց վանահայրը արգելեց, ասելով.

— Թող այդ տանջանքը՝ ապաշխարութիւն լինի նրան...

Ի՞նչ յանցանք էր գործել, ինչով էր մեղաւոր ողորմելին, — այդ մասին վանահայրը ոչինչ չասաց։

Վանքի զանազան շինուածքները տեսնելուց յետոյ, մտանք ժամատունը։ Այստեղ, տաճարի աջակողմեան խորանում, պահվում էին հին ձեռագրերը։ Խորանը այնքան մութն էր, որ վանահայրը իսկոյն մոմ վառեց։ Մի պատուհանի մէջ, խառնաշփոթ կերպով միմեանց վրայ ածած, փոշու եւ բորբոսի թանձրութեան տակ ծածկուած գտանք մեր նախնեաց գրաւոր վաստակները։ Այդ վայրենի անհոգութիւնը տեսնելով, Ալմանը այլ եւս չը կարողացաւ զսպել իր վրդովմունքը, ասաց.

— Ես չեմ կարծում, որ Լանգթէմուրը այսպէս անփոյթ կերպով վարուած լինէր հայոց գրքերի հետ։ Եթէ ճիշդ է աւանդութիւնը, թէ նա տարաւ հայոց գրքերը, պէտք է ճիշդ համարել եւ այն, որ Սամարղանդում մի առանձին աշտարակ շինել տուեց եւ նրա մէջ մեծ խնամքով էր պահում այդ գրքերը։

Ալմանի նկատողութիւնը ամենեւին չը վիրաւորեց վանահօրը. նա բաւական սառնասրտութեամբ պատասխանեց.

— Անձրեւի եւ ձիւնի ժամանակ այնտեղից կաթում է, պարոն բժշկապետ, — նա ձեռքով ցոյց տուեց քայքայուած խորանի առաստաղը. — այդ խոնաւութիւնը նրանից է։ Մենք տեսանք, որ գրքերը փչանում են, այդ պատճառով

պիտանիները ջոկեցինք դրանց միջից և մի այլ ապահով տեղում ենք պահում։

— Ձեր ջոկածները անպատճառ սուրբ գրքեր կը լինէին։

— Ի հարկէ, սուրբ գրքեր։

— Իսկ այդ անսուրբ գրքերը թողեցիք, որ այստեղ փտե՞ն...

Նա ոչինչ չը պատասխանեց, երևի, իր մտքում զարմանում էր պարոն բժշկապետի անտեղի բարկութեան մասին։ Ես օգնեցի Ասլանին քննելու գրքերը։ Վանահայրը, մոմը ձեռքին, անհաճութեամբ լուսաւորում էր մեր աշխատութիւնը։ Որո՞նք էին, հայր սուրբի կարծիքով, անսուրբ գրքերը, — յայտնուեցան Խորենացու, Ղազար Փարպեցու, Եղիշէի, Դաւիթ անյաղթի և մեր նշանաւոր մատենագիրների ընտիր օրինակները, բայց բոլորը քրքրուած, բոլորը կիսով չափ կամ մեծ մասամբ փտած։ Մի Խորենացի միայն մնացել էր ամբողջ, բայց նրանից ևս առաջին և վերջին թերթերը պակաս էին։

— Բժշկարան կա՞յ, — հարցրեց վանահայրը։

— Չէ երևում, — պատասխանեց Ասլանը։

— Մի հատ պէտք է, որ լինէր, — ասաց հայր սուրբը, աշխատելով մտաբերել, — բայց չեմ յիշում, ով տարաւ...

— Ով որ տարել է, վատ չի արել, եթէ մնացած լինէր, այն ևս պէտք է այդ գրքերի վիճակին ենթարկուէր, — ասաց Ասլանը։

Խորին ցաւակցութեամբ մենք դուրս եկանք խորանից, ուր կատարուել էր այդ բարբարոսութիւնը։ Վանայ ծովակի կղզիները, ապահով տեղեր համարուելով, նրանց մէջ գտնուած անապատները միշտ եղել են հայոց գրքերի մի-մի շտեմարաններ. իսկ այդ շտեմարանները ագէտ աբեղաների անհոգութիւնից դարձել են նոյն գրքերի գերեզմանները...

— Հիմայ, հայր սուրբ, խնդրեմ ցոյց տուեցէք ձեր սուրբ գրքերը, — ասաց Ասլանը։ — Անսուրբները տեսանք...

Վանահայրը շփոթուած կերպով կանգ առեց եւ մտատանջութեան մէջ ընկաւ։ Ասլանը, երեւի, հասկացաւ նրա անվճռականութեան պատճառը եւ հանգստացրեց, ասելով.

— Ես միայն հեռուից կը նայեմ...

— Աստուած օրհնէ քո հաւատը, — ասաց հայր սուրբը եւ, կակազելով աւելացրեց. — Ի հարկէ, պարոն բժշկապետ, աշխարհական մարդուն փոքր ինչ ան...

— Հասկանում եմ, հայր սուրբ, — նրա խօսքը լրացրեց Ասլանը։ — Աշխարհական մարդուն անվայել է սուրբ գրքերը ձեռքով շօշափել...

Տաճարի պահարաններից մէկում, որ այլ անունով կոչւում էր աւանդատուն, դրած էր մի մեծ եւ ծանր արկղ սեւ փայտից, Որ ժամանակի գործ էր այդ արկղը, ո՞րտեղից էր բերուած, — յայտնի չէր։ Նրա մէջ պահվում էին վանքի սրբութիւնները. խաչեր, սուրբ նշաններ, պատած ոսկով եւ արծաթով. թանգագին անօթներ, որոնց թւում եւ պահվում էին սուրբ գրքերը։ Վանահայրը ցոյց տուեց մեզ այդ գրքերից մէկը միայն, որ կոչվում էր "Կարմիր Աւետարան", երեւի նրա համար, որ կարմիր ներկը նրա նկարների մէջ աւելի պայծառութեամբ աչքի էր զարկում եւ աւելի շատ էր գործ ածուել, քան թէ միւս ներկերը։

Երբ մտանք աւանդատունը, վանահայրը վառեց երկու մոմեր, մէկը տուեց իմ ձեռքը, միւսը Ասլանի ձեռքը, եւ երեսը խաչակնքելով, մօտեցաւ սեւ արկղին։ Լուռ աղօթքներ կարդալով, բաց արեց նա արկղը եւ նրա միջից վեր առեց մի մեծ կապոց։ Ես եւ Ասլանը մեր մոմերով առաջնորդեցինք նրան, մինչեւ նա դուրս եկաւ աւանդատնից, բերեց կապոցը եւ դրեց տաճարի սեղանի վրայ։ Այժմ լսելի ձայնով

մի շարական երգելով, սկսեց մէկ-մէկ բաց անել բազմաթիւ թաշկինակները, որոնց մէջ փաթաթուած էր «Կարմիր Աւետարանը»։ Թաշկինակները գոյնզգոյն էին, բոլորը մետաքսից։ Նրանցից մի քանիսի վրայ երեւում էր հնոց ձեռքի շնորքը. նուրբ ասեղնագործութեամբ յօրինուած զանազան նկարներ կամ սուրբ գրքերից խորհրդաւոր պատկերներ։ Վանայ հարուստ «խօջաները», որ մի ժամանակ տարածուել էին աշխարհի ամեն կողմերը, արեւելքից եւ արեւմուտքից բերել էին այդ թանգագին ընծաները եւ նուիրել սուրբ Աւետարանին։ Երբ վանահայրը բաց արեց գիրքը, թէ ես եւ թէ Ալանը հիացած մնացինք. մագաղաթը այնքան բարակ էր եւ հարթ, ինչպէս ամենաբարակ թուղթ. նկարները պայծառ էին, իսկ գրերը վերին աստիճանի կանոնաւոր եւ գեղեցիկ։ Իւրաքանչիւր գլուխը զարդարած էր մի-մի պատկերով, որի միտքը առնուած էր նոյն գլխի բովանդակութիւնից։ Կազմը ամբողջապէս արծաթից էր, թանգագին ակներով եւ հինաւուրց քանդակներով զարդարած։ Մենք խորին ջերմեռանդութեամբ մօտեցանք եւ համբուրեցինք սուրբ գիրքը։

Ինձ ամենեւին հաճելի չը թուեց այն խօսքը, որ ժամանակից դուրս գալու միջոցին Ալանը ասաց ինձ.

— Իբրեւ հայոց գրչութեան եւ արհեստի մի գեղեցիկ օրինակ, այդ գիրքը անգնահատելի է։

Միթէ այդպէս կարելի է վերաբերուել դէպի մի սրբութիւն, մտածում էի ես։ Նա գտնում էր գրքի մասին միայն արհեստի կէտից։

Երբ դուրս եկանք ժամատան բակը, վանահայրը հրաւիրեց մեզ իր խուցը։ Ալանը գնաց, բայց ես չը գնացի։

Այդ միջոցին պատահեց Բէքրէն-Օղլին, որ ինձ տարաւ եւ բաւական ման ածեց կղզու մէջ։

Ճաշից յետոյ փոթորիկը համարեա թէ դադարել էր. կատաղի ծովը աւելի հանդարտ էր, կուտակուած ամպերը ցրիւ էին եկած եւ արեգակը դարձեալ լուսաւորում էր իր պայծառ ճառագայթներով։ Ես եւ նաւաստին երկար շրջում էինք ապառաժոտ կղզու վրայ, եւ նա ինձ ցոյց էր տալիս այս եւ այն տեղերը, որոնց հետ կապուած էին ամբողջ աւանդութիւններ։ Կղզին բոլորովին մերկ էր եւ ցամաք. բացի գետին եւ նարնջագոյն անթառամ ծաղիկներից եւ անտերեւ աւելուկներից, մի այլ դալար բոյս չէինք տեսնում։ Նրա բնակիչները հող չէին տարել մի քանի ծառեր անգամ տնկել այստեղ։ Այդ կղզին կատարեալ դրախտ կարելի էր դարձնել, որովհետեւ ջրերի աղբիւրներ կային։ Գոնէ իրանց համար հող տանէին ճգնաւորները, չէ՞ որ նրանցից շատերը կերակրվում էին միայն բոյսերով, իսկ այդ անապատը բոլորովին զուրկ էր բուսականութիւնից։

Ոչ ոք չէր երեւում։ Կարծես, թռչուններն անգամ փախել էին այստեղից։ Միայն հեռուից նշմարեցինք մի կիսամերկ անձնաւորութիւն, խառնուած մօրուքով եւ գլխի մազերով։ Նա երկչոտ կերպով նայեց մեզ վրայ, յետոյ երկու ձեռքով աչքերը պինդ բռնելով, սկսեց փախչել, եւ շուտով անյայտացաւ ժայռերի մէջ։

— Ով էր նա, — հարցրի նաւաստիից։

— Ճգնաւոր էր, — պատասխանեց նա մի առանձին ջերմեռանդութեամբ։

Մենք այլ եւս հեռու չը գնացինք, չը կամենալով խանգարել նրանց հանդստութիւնը։

— Ի՞նչու փախաւ նա, երբ որ մեզ տեսաւ, — դարձեալ հարցրի ես նաւաստիից։

— Մեղաւոր մարդու երեսը նրանք չեն ուզում տեսնել, — պատասխանեց նաւաստին։

Նա, ուղիղն ասած, եթէ ոչ երկիւղ, բայց մի անբա-ցատրելի թախիծ ու տրտմութիւն էր զգում այդ մարդկանց հանդիպելիս, — այդ էր պատճառը, որ կամեցայ շուտով վերադառնալ մեր խուցը։ Նաւաստին դարձեալ գնաց կղզու ափերի մօտ թափառելու։

Ալպանին չը գտայ իջեւանում. նա դեռ չէր վերադարձել վանահօր խուցից։ Ի՞նչ կար, որ այդքան ուշացաւ նա։ Ես չէի կարծում, որ հայր սուրբը որեւիցէ բանով նրան հիւրասիրած լինէր։ Մի ամբողջ ժամ եւս անցաւ, երբ նա եկաւ։ Ի՞նչ էր խօսացել այնտեղ, կամ ինչու այդքան ուշացաւ, — այդ մասին նա ինձ ոչինչ չը պատմեց, բայց ես նկատեցի, որ նա բաւական գժգոհ էր։ Գլխարկը բարկութեամբ մի կողմ նետեց եւ պառկեց կարպետի կտորի վրայ, ինքն իրան խօսելով. «Այդ սատանաներից ոչինչ չէ կարելի սպասել»...

Նա աչքերը խփեց եւ լուռ կացաւ։ Ես կարծեցի, որ քնեց։ Չը կամենալով խանգարել նրան, դուրս եկայ խուցից, նստեցի պատի մօտ մի քարի վրայ եւ սկսեցի նայել դէպի ծովը։ Այդ միջոցին ինձ մօտ եկաւ աբեղան, որին յանձնուած էր հոգ տանել մեր մասին։ Նա դեռ երիտասարդ էր, եւ այդ հասակում նրա մազերը մեծ մասամբ սպիտակել էին։

— Դուք, երեւի, այդ ծովի շրջակայքիցն էք, — հարցրի նրանից։

— Ոչ, հեռուից եմ, շատ հեռուից, — պատասխանեց նա մի առանձին տխրութեամբ։

— Որտեղից։

— Հին Նախիջեւանի կողմերից։

— Ձեր ծնողներից նամակ ստանում էք։

— Իմ ծնողները չը գիտեն, որ ես այստեղ եմ։

— Ի՞նչպէս չը գիտեն։

— Ես ծածուկ փախայ մեր տանից, որ ծնողներս չարգելեն...

— Ի՞նչպէս ծագեց ձեր մէջ այդ միտքը։

— Մեր տան քահանան, երբ հօրս մօտ էր գալիս, շատ անգամ պատմում էր անապատների մասին, ճգնաւորների մասին, ես լսում էի, եւ այնքան գրաւուեցայ, որ մտածեցի թողնել մեղաւոր աշխարհը եւ մտնել անապատը։

Ես իսկոյն մտաբերեցի իմ վարժապետ տէր Թօդիկին, նա եւս մի ժամանակ ինձ խելքից հանել էր, ճգնաւորների մասին զանազան հրաշքներ պատմելով։

— Դուք չէք մտածում միանգամ գոնէ գնալ ձեր ծնողներին տեսնելու։

— Այդ անապատը մտնողը այլ եւս իրաւունք չունի դուրս գալու կղզուց. այստեղ մտնում է, ծերանում է եւ այստեղ էլ մեռնում է...

Վերջին խօսքերը արտասանեց աբեղան մի առանձին զգացմունքով, որի մէջ նշմարւում էր կարօտեալ սրտի թախիծը։ Ես փոխեցի իմ խօսքը.

— Ասացէք, խնդրեմ, հիմա այդ կղզում կա՞ն այնպիսի ճգնաւորներ, որ հրաշքներ գործէին։

— Առաջ եղել են։

— Ի՞նչու հիմա չը կան։

— Հիմա էլ կան, բայց ցոյց չեն տալիս... Մարդիկ պէտք է առանց հրաշքներ տեսնելու եւս հաւատան, այն ժամանակ միայն նրանց հաւատը կատարեալ կը լինի։ — Նա սկսեց երկար խօսել այդ մասին։

Ես համարեա չէի լսում։ Իմ ուշադրութիւնը գրաւել էր գեղեցիկ երեկոն։ Փոթորկային օրից յետոյ երեկոյեան վերջալոյսը սքանչելի էր։ Արեգակի վերջին ճառագայթները,

կարծես, կատաղի մրրիկից վրէժխնդիր լինելու համար, որ այնօր խանգարեց նրանց առանձնական խաղաղութիւնը, այժմ լուսաւորել էին ծովակի եզերքը պայծառ, ծիրանեգոյն լուսաւորութեամբ։ Նա նայում էր դէպի հեռուն, շատ հեռուն։ Ինձ երեւում էին հին Աղթամարի գեղագրական ծովեզերքը։ Այդ զուարճալի վայրերը, այդ գեղեցիկ բլուրներն ու հովիտները մի ժամանակ սեպհականութիւն էին Հայոց Արշակունի արքայազուններին։ Ժառանգը մնում էր Թագաւորի մօտ Արտաշատ գաւառում, իսկ մնացեալ արքայազունները ուղարկվում էին այստեղ, որպէս մի գահի վերաբերութեամբ, որոնց մէջ հակառակութիւն չը ծագէր։ Այդ բլուրների, այդ մթին ձորերի մէջ, արքայական երիտասարդները, իրանց որսորդական բարակներով եւ բազէներով, խռովեցնում էին սարահաւ երէների հանգստութիւնը։ Իսկ այժմ նրանց փոխարէն քուրդ բէկզադէն, նիզակը ձեռին, իր վեհապանծ նժոյգի վրայ, հետամուտ է լինում փախչող եղջերուին... Տեսնում էի Բզնունեաց հզօր քաղաքը՝ Արծկէն։ Ո՜րքան գեղեցիկ օրեր, ո՜րքան դառն աղէտներ կապուած էին դժբախտ քաղաքի պատմութեան հետ... Պարսիկը, հագարացին, յոյնը դարերի ընթացքում թափեցին նրա վրայ իրանց բարբարոսութիւնը, եւ ինչ էլ որ պակաս էր մնացել, լափեց անխիղճ ծովը։ Նա ողողեց քաղաքի շրջակայքը, կարեց նրան ցամաքից եւ, բոլորովին կղզիացնելով, առեց իր ալիքների մէջ։ Սարսափած բնակիչները իրանց շքեղ բնակարանների հետ մեծ մասամբ ջրասոյզ եղան... Այժմ արեւի երեկոյեան ճառագայթները լուսաւորում էին նրա մնացորդների գագաթը միայն, որը մի սեպաձեւ կղզու նման դուրս էր ցցուել ջրերի մակերեւոյթից։ Իսկ ծովը օրէցօր սպառնում էր կլանել Բզնունեաց քաղաքի այդ վերջին մնացորդները, եւ բոլորովին անհետացնել նրա տխուր յիշատակը...

Երեկոյեան ժամը զարկեցին, արեղան վեր կացաւ, ինձ եւս հրաւիրելով իր հետ ժամ գնալ։ Ես մեծ յօժարութեամբ կը գնայի, եթէ Ասլանը ներսից չը կանչէր ինձ։ Ես նրան նոյնպէս պառկած գտայ, ինչպէս թողել էի։

— Ի՞նչ է պատահել քեզ, — զարմանալով հարցրի ես։

— Ոչինչ, փոքր ինչ վատ եմ զգում ինձ... պատասխանեց եւ շուռ եկաւ միւս կողքի վրայ։

— Երեւի, ծովից դուրս գալուց յետոյ, այնքան երկար մնացինք թրջուած հագուստով, որ մրսեցինք։

Ես ոչինչ չը պատասխանեց, միայն խնդրեց, որ բաց անեմ լուսամուտները։ Խուցի մէջ օդը խեղդելու չափ ծանր էր։ Բայց ինչպէս պէտք է բաց անէի լուսամուտները, որոնք իմ հասակից շատ բարձր էին։ Այս կողմ ու այն կողմ ընկայ, որոնեցի, վերջապէս մի բան գտայ, դրեցի ոտներիս տակը եւ վեր բարձրացայ։ Լուսամուտները փեղկեր չունէին. մի-մի փայտեայ շրջանակ միայն ագուցած էր իւրաքանչիւրի մէջ, եւ նրանց վրայ, ապակիի փոխարէն, մեխած էին հաստ, մուգ-դեղնագոյն թերթեր, որոնց վրայ երեւում էին գունատուած գրութեան հետքեր։ Ես պոկեցի երկու լուսամուտների թերթերն եւս։ Երբ Ասլանը այդ թերթերին նայեց, ասաց.

— Մագաղաթ է։ Դրանք այն Խորենացու պակաս թերթերիցն են, որ մենք ժամատան խորանում տեսանք։

Գիշերը Ասլանը իրան աւելի վատ էր զգում։ Գլուխը սաստիկ ցաւում էր եւ գանգատվում էր սաստիկ ծարաւից։ Բայց մաքուր ջուր անկարելի էր գտնել այստեղ։ Ծովի ջուրը խիստ դառն էր, հօրերի ջրերը նոյնպէս դառնահամ էին։ Մաքուր ջուր ստանում էին հալած ձիւնից, որը ձմեռը հաւաքելով առանձին ստորերկրեայ սառցատներում,

ամառը գործ էին անում։ Իսկ այս տարի այդ մասին ես հոգ չէին տարել։ Կար եւ ջրամբար, որի մէջ առանձին ճանապարհներով հաւաքվում էր անձրեւի ջուրը։ Բայց ջրամբարը քայքայուած լինելով, այլ եւս ջուր չէր պահում։

Այդ բոլորը տանելի կը լինէր, եթէ մեզ թոյլ տային փոքր ինչ քնելու։ Ամբողջ գիշերը հանգստութիւն չը տուին մեզ։ Ամեն րոպէ յայտնվում էր ժամկոչը, փայտեայ ծանր օթակը ձեռին եւ, բոլոր խուցերի դռները հերթով ծեծելով, հանում էր մերին, եւ նրա վրայ եւս երեք անգամ զարկելով, գոչում էր. «ժամ համեցէք»։

Դրանք այն «մշտապաշտոն» կոչուած անապատականների կարգերն էին, որոնք, բացի օրուայ սովորական ժամերգութիւնները, որ կատարում էր ամբողջ միաբանութիւնը միասին, կատարում էին նա եւ մշտական աղօթքներ, եւ դրա համար միաբանութիւնը մի քանի դասերի էր բաժանուած, որոնք հերթով փոխվում էին։ Եւ այդպէս, աղօթքն ու պաշտամունքը եկեղեցում օր ու գիշեր մնում էր անխզելի եւ երբէք չէր ընդհատվում։ Իսկ այն գիշերը շաբաթուայ գիշեր լինելով, ամբողջ միաբանութիւնը «հսկում» էր կատարում, այսինքն անքուն պիտի աղօթէր մինչեւ լոյս։ Այդ կարգի արեղաներին հին ժամանակներում յունական անունով կոչում էին «ակումէ» (անխոնջ), իսկ նրանց վանքը «անհանգստից» վանք։ Ի՞նչ հանգստութիւն էինք որոնում մենք «անհանգիստների» վանքում…

Առաւօտեան ժամը վերջանալուց յետոյ, ես եւ Ասլանը գնացինք վանահօր մօտ համբուրելու եւ նրան հրաժարական ողջոյն տալու։ Նրան միայնակ գտանք իր անշուք խուցի մէջ նստած, եւ ինչ-որ գրում էր։ Նա թէեւ խիստ բարեպաշտութեամբ ընդունեց մեզ, բայց մենք կարճ կտրեցինք, եւ ամենի վրայ շնորհակալութիւն յայտնելով, դուրս եկանք։

Ուրիշ վանքերում միաբանները, իրանց այցելուներից նիւթական անկախութիւններ ունենալով, վերին աստիճանի քաղաքավարի եւ մինչեւ անգամ շողոքորթող են լինում։ Բայց այդ, աշխարհից անջատուած, անընչասէր անապատականները, ոչ միայն սառն էին վարվում, այլ խորշում էին մեղքի աշխարհի մարդիկներից։ Այդ խորշանքը հասնում էր նրանց մէջ մինչեւ մարդատեցութեան։ Իգական սեռին բոլորովին արգելուած էր այդ կղզին մտնել, իսկ արական սեռից մուտք են գործում հասարակաւորները միայն։

Մենք վերջին անգամ հայեացք ձգեցինք «անհանգստից» վանքի վրայ եւ հեռացանք։

— Ի՞նչպէս երեւաց քեզ այդ վանքը, — հարցրի Ասլանից։

— Անապատական մոլեռանդութիւնը, ճգնաւորական կեանքը, — ասաց նա, — այլանդակեց մեր վանական կարգերը, որոնք, իրաւ, իրանց ժամանակին ունեցել են իրանց մէջ շատ մարդասիրական սկզբունքներ։ Անապատականների շնորհիւ ինչպէս մեր վանական կեանքը այլանդակուեցաւ, այնպէս էլ այլանդակուեցաւ եւ հայկական գեղեցիկ ճարտարապետութիւնը, որ պահպանուած էր գլխաւորապէս վանքերի շինուածքների մէջ։ Աղքատութիւն եւ անշքութիւն սիրելով, անապատականները բաւականացան անշուք խցիկներով, եւ խստակեցութեամբ սպաննելով իրանց մարմինը, սպաննեցին միեւնոյն ժամանակ եւ արհեստը։ Նայեցէք, ինչ բանի են նման այդ ողորմելի շինուածքները, այդ տխուր անապատը...

Բերդէն-Օղլուն՝ մեր հիւրընկալ աբեղայի հետ՝ գտանք ծովի ափի մօտ։ Այնտեղ պատրաստ էր վանքի նաւակը, որ մեզ պիտի տանէր դէպի ցամաքը։ Մենք նստեցինք, նահապետական նաւակը երկու ժամից յետոյ մեզ հանեց «Գլուխ

ամառը գործ էին անում։ Իսկ այս տարի այդ մասին եւս հոգ չէին տարել։ Կար եւ ջրամբար, որի մէջ առանձին ճանապարհներով հաւաքւում էր անձրեւի ջուրը։ Բայց ջրամբարը քայքայուած լինելով, այլ եւս ջուր չէր պահում։

Այդ բոլորը տանելի կը լինէր, եթէ մեզ թոյլ տային փոքր ինչ քնելու։ Ամբողջ գիշերը հանգստութիւն չը տուին մեզ։ Ամեն րոպէ լսւում էր ժամկոչը, փայտեայ ծանր օթակը ձեռին եւ, բոլոր խուցերի դռները հերթով ծեծելով, հանում էր մերին, եւ նրա վրայ եւս երեք անգամ զարկելով, գոչում էր. "ժամ համեցէք"։

Դրանք այն "մշտապաշտօն" կոչուած անապատականների կարգից էին, որոնք, բացի օրուայ սովորական ժամերգութիւնները, որ կատարում էր ամբողջ միաբանութիւնը միասին, կատարում էին նա եւ մշտական աղօթքներ, եւ դրա համար միաբանութիւնը մի քանի դասերի էր բաժանուած, որոնք հերթով փոխվում էին։ Եւ այսպէս, աղօթքն ու պաշտամունքը եկեղեցում օր ու գիշեր մնում էր անխզելի եւ երբեք չէր ընդհատվում։ Իսկ այն գիշերը շաբաթուայ գիշեր լինելով, ամբողջ միաբանութիւնը "հսկում" էր կատարում, այսինքն անքուն պիտի աղօթէր մինչեւ լոյս։ Այդ կարգի աբեղաներին հին ժամանակներում յունական անունով կոչում էին "ապուդէ" (անխոնջ), իսկ նրանց վանքը "անհանգստից" վանք։ Ի՞նչ հանգստութիւն էինք որոնում մենք "անհանգիստների" վանքում...

Առաւօտեան ժամը վերջանալուց յետոյ, ես եւ Աղանը գնացինք վանահօր աջը համբուրելու եւ նրան հրաժարական ողջոյն տալու։ Նրան միայնակ գտանք իր անշուք խուցի մէջ նստած, եւ ինչ-որ գրում էր։ Նա թէեւ խիստ բարեսրտութեամբ ընդունեց մեզ, բայց մենք կարճ կտրեցինք, եւ ոտքի վրայ շնորհակալութիւն յայտնելով, դուրս եկանք։

Ուրիշ վանքերում միաբանները, իրանց այցելուներից նիւթական ակնկալութիւններ ունենալով, վերին աստիճանի քաղաքավարի եւ մինչեւ անգամ շողոքորթող են լինում։ Բայց այդ, աշխարհից անջատուած, անընչասէր անապատականները, ոչ միայն սառն էին վարվում, այլ խորշում էին մեղքի աշխարհի մարդիկներից։ Այդ խորշանքը հասնում էր նրանց մէջ մինչեւ մարդատեցութեան։ Իգական սեռին բոլորովին արգելուած էր այդ կղզին մտնել, իսկ արական սեռից մուտք են գործում հասակաւորները միայն։

Մենք վերջին անգամ հայեացք ձգեցինք «անհանգստից» վանքի վրայ եւ հեռացանք։

— Ի՞նչպէս երեւաց քեզ այդ վանքը, — հարցրի Ասլանից։

— Անապատական մելամաղձութիւնը, ճգնաւորական կեանքը, — ասաց նա, — այլանդակեց մեր վանական կարգերը, որոնք, իրաւ, իրանց ժամանակին ունեցել են իրանց մէջ շատ մարդասիրական սկզբունքներ։ Անապատականների շնորհիւ ինչպէս մեր վանական կեանքը այլանդակուեցաւ, այնպէս էլ այլանդակուեցաւ եւ հայկական գեղեցիկ ճարտարապետութիւնը, որ պահպանուած էր գլխաւորապէս վանքերի շինուածքների մէջ։ Աղքատութիւն եւ անշքութիւն սիրելով, անապատականները բաւականացան անշուք խցիկներով, եւ խստակեցութեամբ սպաննելով իրանց մարմինը, սպաննեցին միեւնոյն ժամանակ եւ արհեստը։ Նայեցէք, ի՜նչ բանի են նման այդ ողորմելի շինուածքները, այդ տխուր անապատը...

Բերդէն-Օղլուն՝ մեր հիւրընկալ արեղայի հետ՝ գտանք ծովի ափի մօտ։ Այնտեղ պատրաստ էր վանքի նաւակը, որ մեզ պիտի տանէր դէպի ցամաքը։ Մենք նստեցինք, նահապետական նաւակը երկու ժամից յետոյ մեզ հանեց «գյուղի

«տունը», որ գտնվում է կղզու հանդէպ, նրա հիւսիս-արեւելեան ցամաքի վրայ։ Վանայ ծովակի մէջ գտնուող միւս կղզիները եւս՝ Լիմ եւ Աղթամար, որոնց մէջ ճգնաւորների անապատներ կան, այսպիսի «գրքի տներ» ունեն։ Այստեղ է կենտրոնացած վանքի ամբողջ տնտեսութիւնը։ Այստեղ են բնակվում մշակները, որ մշակում են վանքապատկան ընդարձակ հողերը։ Այստեղ են պահվում վանքի բազմաթիւ անասունները իրանց հովիւներով եւ նախրապաններով։ Այստեղ է վանքի գլխաւոր հարստութիւնը։ Այստեղ աբեղաները կանանցից չեն խորշում. նրանք են թխում հացը, նրանք են պատրաստում կերակուրներ վանքի բազմաթիւ բանուորների համար, նրանք են կթում ոչխարները, պանիր են մակարդում, իւղ են պատրաստում, նրանք են մանում բուրդը եւ նրանից հայրսուրբերի համար հագուստ պատրաստում։ Այստեղ կանայք կան։ Այստեղ, «գրքի տան» մէջ, գործում են, իսկ այնտեղ, ներքի տան մէջ, — անապատում, — միայն աղօթում են։

Մեզ ընդունեց «գրքի տան» տնտես-մատակարար աբեղան, մի բաւական ուրախ, զուարճախօս անձն, եւ հրաւիրելով իր սենեակը, ասաց.

— Գնանք, գիտեմ, այնտեղ ձեզ քաղցած պահած կը լինեն, գնանք մի բան ուտենք։

Այդ կրօնաւորը հենց առաջին բոպէից այնքան համակրական երեւաց մեզ, որ մենք չը կարողացանք մերժել նրա հրաւէրը։ Նա տարաւ մեզ իր սենեակը, որ անապատի մէջ մեր տեսած խուցերի հետ համեմատելով, բաւական օրինաւոր պէտք էր համարել։ Որքան մեծ զանազանութիւն աշխարհին մօտ կրօնաւորի եւ աշխարհից կտրուած կրօնաւորի մէջ։ Շուտով պատրաստել տուեց մեզ համար պատուական նախաճաշիկ, որ բաղկացած էր սերից, կարա-

գից, մածունից, մեղրից և սպիտակ հացից: Նրա սննդակում գտնուեցաւ մինչև անգամ օղի. նա առաջարկեց մեզ մի-մի բաժակ, թէև ինքը չը խմեց:

Բայց ինչ որ աւելի գրաւեց մեր ուշադրութիւնը, դրանք էին մի խումբ դեռահաս պատանիներ, որոնք մի առանձին խոժոռադէմ, մռայլ արեղայի հսկողութեան ներքոյ, պարապւում էին մի այլ սենեակում: Այստեղ դպրոց չէր, այստեղ մի տեսակ նախակրթարան էր, որի մէջ այդ պատանիները պէտք է նախապատրաստուէին անապատը մտնելու համար: Նրանք պէտք է անցնէին այն բոլոր փորձութիւնների միջով, ինչ որ պահանջում է անապատական կեանքը: Պահք, ծոմ, անքուն գիշերներ, մշտական աղօթք, խոնաւ և մութ խցիկներում ճգնաւորական կեանք, անպայման հնազանդութիւն, հրաժարումն բոլոր բաւականութիւններից, մի խօսքով, կատարեալ անձնուրացութիւն, — այդ պէտք է լինէր այն փորձութիւնը, որի միջով տարիների ընթացքում պէտք է անցնէին նրանք, մինչև արժանաւորութիւն ստանային անապատը մտնելու: Գլխաւոր պայմաններից մէկն էլ այն էր, որ նրանք պէտք է կատարեալ հասակի հասնէին, մօրուքները աճէր, որովհետև անմազ երեսով պատանիներին արգելուած էր անապատը մտնել:

Տեսնելով այդ գունաթափ, հալումաշ եղած թշուառներին, ես սաստիկ ցաւ զգացի: «Անմե՛ղ զոհեր, մտածում էի ես, ո՞ր սատանան մոլորեցրեց ձեզ այստեղ գալ. միթէ աշխարհը այնքան վատ էր, որ դուք վճռեցիք փախչել նրանից»:

Վարպետ Փանոսը, որպէս պատուիրել էինք, նախապէս հոգացել էր մեր մասին և մեր ձիաները ուղարկել էր այստեղ: Մենք շատ չուշացանք, պատուիրեցինք, որ ձիաները շուտով պատրաստեն:

Այստեղ Բէրդէն-Օղլին տեղեկացաւ, որ իր նաւակը, ցամաքի ժայռերին զարկուելով, խորտակուել էր։ Նա այնքան տխրեց, որպէս իր սիրուհին կորցրած մի սիրահար։

— Դուք ձեր վնասը կը ստանաք ինձանից, — ասաց նրան Ասլանը, երբ մենք բաժանուեցանք միմեանցից։

Բէրդէն-Օղլին մնաց այնտեղ, պէտք է ոտքով գնար Աւանց գիւղը։ Իսկ ես եւ Ասլանը մեր ձիաներով սկսեցինք դիմել դէպի Այգեստան։

Ճանապարհին միայն ես առիթ ունեցայ յայտնելու Ասլանին այն անցքը, որ գիշերը պատահեց Աւանց գիւղում, նաւաստիի տանը։ Մի ըստ միոջէ պատմեցի, թէ ինչպէս դուրս եկաւ նրա կինը, ինչպէս մտաւ նաւի մէջ, ինչպէս գնաց մինչեւ ծովեզրը, եւ վերադառնալուց յետոյ՝ ինչպէս մեռաւ, նստեց իմ մօտ եւ սկսեց պատմել իր ամուսնի եղեռնագործութիւնը։

Ասլանը մի առանձին հետաքրքրութեամբ այդ բոլորը լսելուց յետոյ, ասաց ինձ.

— Այդ մարդը մի ժամանակ ծովային աւազակ է եղել... Բայց ազնիւ մարդ է...

ԺԲ.

ՄԻ ՔԱՆԻ ԽՕՍՔ ԱՆԱՊԱՏՆԵՐԻ ԳՈՅՈՒԹԵԱՆ ՄԱՍԻՆ

Ճանապարհին Ալամը մի քանի հետաքրքիր տեղեկութիւններ հաղորդեց Կտուց անապատի անցեալի մասին, որոնք ինձ այնքան գրաւեցին, որ ես խորին ափսոսանքով սկսեցի իմ մտքում դատապարտել ինձ, թէ որքան ապարդիւն կերպով ես վատնել էի իմ պատանեկութեան ամենաթանգագին ժամանակը, երբ կարող էի շատ բան սովորել եւ շրջապատող երեւոյթները կարող էի միշտ ինքս հասկանալ, ինքս քննադատել: Նա ասում էր, որ այդ անապատը առաջ կպած էր ցամաքին, յետոյ ծովի ջրերը բաժանեցին նրան եւ կղզիացրին: Նա ցոյց էր տալիս այն տեղ հրուանդանը, որ արագիլի կորաձեւ պարանոցի նման երկարացել էր ծովի մէջ: Այդ հրուանդանը կոչւում է «Կռապաշտնոց»: Մի ժամանակ նրա վրայ եղել է կռապաշտների մեհեան: Հրուանդանի ուղիղ գլխի հանդէպ գտնւում է կղզին, եւ այդ պատճառով էլ կոչւում է նա «կտուց», որովհետեւ արագիլի գլխից կտրուած կտուցի նմանութիւն ունի: Ես հարցրի Ալամից, թէ ինչպէս է պատահել, որ նա կտրուել է: Նա բացատրեց, թէ ծովակի ջուրը դարերի ընթացքում հետզհետէ բարձրացել է եւ ողողել է իր եզերքը. շատ նշանաւոր տեղեր եւ շինուածքներ, որ պատմութեան մէջ

յայտնի էին, այժմ կամ խոպան ծածկուել են ջրի տակը, կամ ցամաքից կտրուելով, կղզիացել են։ Նա օրինակ բերեց Արճէշ բերդաքաղաքը, որ այժմ չորս կողմից առնուած է ջրով եւ նրա ամենափոքրիկ մասն է միայն երեւում, եւ խոստացաւ ցոյց տալ ինձ Աղթամար կղզու վրայ գտնուած Արծրունի թագաւորների պալատները, որ այժմ կորած են ջրի տակ։ Ես շնորհակալութիւն յայտնեցի, խնդրելով, որ բացատրէ ինձ, թէ ինչպէս զարգացաւ հայերի մէջ անապատական կեանքը, ինչո՞ւ մարդիկ թողեցին աշխարհը եւ առանձնացան անապատների ամայութեան մէջ։

Ալպանը այդ մասին թէ այնօր ճանապարհին, եւ թէ ուրիշ ժամանակ, շատ բան էր խօսացել ինձ, եթէ բոլորը գրելու լինեմ, մի ամբողջ գիրք կը դառնայ. ես կը դնեմ այստեղ այնքանը միայն, որքան վերաբերում է մեր տեսած Կտուց անապատին եւ Վանայ ծովակի մէջ գտնուած միւս երկու անապատներին, որ կոչվում են Լիմ եւ Աղթամար։

Պէտք է որոշենք միմեանցից, ինչ է վանքը, ինչ է անապատը։

Մեր հայրենիքում վանքերը եղել են սկզբում մի տեսակ հոգեւոր-բարեգործական հիմնարկութիւններ։ Նրանք ծառայել են իբրեւ դպրոց, ծառայել են իբրեւ հիւանդանոց կամ ուրկանոց, ծառայել են իբրեւ աղքատանոց, ծառայել են իբրեւ իջեւան ճանապարհորդների համար, եւ մեր լեռնային երկրի ամենադժուարին տեղերում, ձմեռնային ամենասաստիկ ցրտերի ժամանակ, պատսպարան են դարձել օտարներին ու պանդուխտներին, մի խօսքով, վանքերը ունեցել են իրանց մարդասիրական նպատակները, որոնք, դարերի ընթացքում կերպարանափոխուելով, հետզհետէ շեղուել են իրենց իսկական նշանակութիւնից եւ, վերջապէս, անօգտաւէտ են դարձել։

Վերոյիշեալ նպատակների համաձայն, վանքերը կառուցվում էին այնպիսի տեղերում, որ աւելի հեշտ հաղորդակցութիւն ունենան մարդիկների եւ աշխարհի հետ, որ կարողանան ծառայել իրանց նշանակութեանը։

Բայց այդպէս չէ եղել անապատը։ Նա անջատուել է կեանքից եւ խզել է իր բոլոր յարաբերութիւնները աշխարհի հետ, եւ այդ իսկ նպատակով, իր գոյութիւնը պահպանելու համար, ընտրել է երկրի ամենաթաքթաքուր տեղերը։ Նա առանձնացել է անտառների մթին խորքերում, ապառաժների անմատչելի անձաւներում, ձորերի խորին փապարներում եւ լճակների անբնակ կղզիներում։

Անապատը այլ խօսքով կոչվում է մ ե ն ա ս տ ա ն, իսկ վանքը — ի ջ ե ւ ա ն, այդ երկու անունների նշանակութեան մէջ մեծ զանազանութիւն կայ։

Անապատը կենդանի մահացութիւն է. նրա նպատակն է՝ սպաննել արտաքին մարդը — մարմինը, որպէս զի կենդանանայ ներքին մարդը — հոգին։

Բայց ինչից առաջ եկաւ այդ կատարեալ անձնուրացութիւնը, այդ յօժարական ինքնամերժումը կեանքից ու աշխարհից։

Անապատը երկրի ողբալի դրութեան հետեւանքն է։ Երբ կեանքը ապահով չէ, երբ կեանքը մշտական վտանգների ենթակայ է, նա այն աստիճան անտանելի է դառնում, որ մարդիկ յուսահատվում են եւ, հեռանալով աշխարհից, աշխատում են անապատների առանձնութեան մէջ եթէ ոչ մարմնաւոր, գոնէ հոգեւոր մխիթարութիւն որոնել։ Հանապազօրեայ դժբախտութիւնները մարդուն ձգում են գերբնական ցնորքների մէջ. նա չը կարողանալով ըմբռնել իրան շրջապատող դաժան երեւոյթների բնական պատճառները, եւ մանաւանդ, չը կարողանալով մաքառել նրանց դէմ եւ յաղ-

թել նրանց, վերջապես վհատվում է, ընկճվում է, հեռանում է աշխարհից, և իր փրկությունը ու ազատագրությունը որոնում է անապատական կյանքի լռության մեջ։

Այդ ներգործությունն են ունենում աշխարհի դժբախտ հանգամանքները ոչ միայն թույլ բնավորությունների վրա, այլ մինչև անգամ ամենազորեղ բնավորությունները շատ անգամ ենթարկվում են նրանց վհատեցուցիչ ազդեցությանը։

Սուրբ Գրիգոր լուսավորիչը, չը կարողանալով իսպառ ի կատար ածել իր սկսած մեծ պատերազմը հեթանոսական խավարի և տգիտության դեմ, և երկար մաքառելով նախարարների ու ժողովրդի բարքի և վարքի կոպտության դեմ, և զանազան դառն հալածանքների ենթարկվելով, վերջապես յուսահատվում է, թողնում է Հայրապետական աթոռը, հեռանում է աշխարհից և, առանձնանալով Սեպուհ լեռան այրերի մեջ, անձնատուր է լինում ճգնավորական կյանքի, և այնտեղ էլ անհայտության մեջ վախճանվում է։ Նրա հզոր գործակիցը, Տրդատ թագավորը, նույն հանգամանքների պատճառով, նույն վիճակին է ենթարկվում. նա ևս, թողնելով արքայական գահ ու գավազանը, թողնելով իր երկրի կառավարությունը, սկսում է լեռներում ճգնավորական կյանք վարել։ Հայաստանի երկրորդ լուսավորիչները, Սահակ պարթևը և Մեսրովպ, երկար մաքառելով ամենադժվարին արգելքների դեմ, եռանդով առաջ են տանում իրանց սկսած մեծ գործը։ Բայց երբ դժբախտ հանգամանքները ծանրանում են և նրանց վրա, նրանք ևս թողնում են աշխարհը և հեռանում են դեպի անապատը...

Ես կարող էի մեր պատմությունից շատ օրինակներ բերել, բայց այդքանն էլ բավական է։

Այդ երեւոյթը նկատւում է մեր պատմութեան մէջ ոչ միայն անհատների վերաբերութեամբ, այլ եւ ամբողջ անապատական ուխտերի եւ միաբանութիւնների վերաբերութեամբ, որոնք ժամանակի հալածանքներից խուսափելով, որոնք այնքան ուժ չունենալով մաքառելու ժամանակի հարուածների դէմ, որոնք անկարող լինելով փոխել, յեղաշրջել երկրի ընդհանուր կարգերը, յուսահատութիւնից անձնատուր են լինում անապատական կեանքի։ Եւ դրա մէջ պէտք է որոնել այդ պատմական երեւոյթների իսկական պատճառը, որ անապատների կառուցումները բառ մեծի մասին եւ աւելի յաճախ տեղի են ունեցել նախընթաց պատահած մի շարք դժբախտութիւններից յետոյ։

Այդ երեւոյթը աւելի պարզ կերպով ցոյց տալու համար, ես կը վերցնեմ մեր ամենամութ ժամանակներից մի դարաշրջան եւ հէնց այն դարաշրջանը, որի մէջ կառուցուել է իմ նկարագրած Կտուց անապատի հիմնարկութիւնը։

Տասն եւ վեցերորդ դարու վերջերում յայտնւում է Շահ-Աբաս մեծը, իսկ տասն եւ եօթներորդ դարու սկզբում (1603 Թ.) կատարւում է նրա առաջին կործանարար արշաւանքը դէպի Հայաստան։ Մեր աշխարհը դառնում է աւերման եւ կոտորածի մի սոսկալի հանդիսարան։ Օսմանցիք մէկ կողմից, պարսիկները միւս կողմից երկիրը բոլորովին աւերակ են դարձնում։ Շահ-Աբասը սրի եւ մտրակի ուժով Արարատեան նահանգից բազմաթիւ գերիներ վարում է դէպի Սպահան։ Այդ բազմամարդ նահանգը խոպան դատարկւում է բնակիչներից։ Պարսիկների եւ օսմանցիների թէրի թողած բարբարոսութիւնները լրացնում են Ջալալի կոչուած եղուզակները։ Այդ ժամանակ յայտնւում են Քօր-Օղլին եւ Դելի-Օղլին։ Յետոյ անմիջապէս մինը միւսին յաջորդում են՝ մարախը, սովը եւ ժանտախտը։ Պարսիկների եւ օսմանցոց

սերից ու գերութիւնից ազատ մնացած բնակիչները մեռնում են սովից եւ ժանտախտից։ Երկիրը ծածկվում է դիակներով։ Մեռելատների ընկեցած դագաղները համարձակ մտնում են մարդկանց տները եւ մօր գրկից յափշտակում են երեխային . . .

Յիշեալ դժբախտութիւններից յետոյ վրայ են հասնում բնութեան սասանութիւնները։ 1641 թուին պատահում է Ատրպատականի մեծ երկրաշարժը։ Թաւրիզը, այդ մեծափարթամ քաղաքը, իր փառաւոր շինուածքներով ծածկվում է աւերակների կոյտի ներքոյ։ Կործանվում է պարսից արքաների հրաշալի պալատը Շամգազանը։

Ատրպատականի երկրաշարժից ուղիղ հինգ տարի յետոյ (1646 թ.) պատահում է Վասպուրականի մեծ երկրաշարժը, որ տեւում է եօթն օր։ Լեռներն անգամ կործանվում են նրա սոսկալի հարուածներից։ Հոգւոց վանքի մօտ Արեգներ կոչուած սարը փուլ է գալիս, լցնում է ահագին ձորը եւ խափանում է նոյն ձորի միջով անցնող գետի ընթացքը։ Վան քաղաքը իսպառ աւերակ է դառնում, տապալվում են եւ Շամիրամի բերդի հզօր աշտարակները։ Վանայ մէջ եւ նրա շրջակայքում, կամ բոլորովին կամ կիսով չափ, կործանվում են հետեւեալ վանքերն ու եկեղեցիները. Վերին Վարագը, Ներքին Վարագը, Թօղիկ ճգնաւորի եկեղեցին, Սալնապատի վանքը, Շուշանից վանքը, Ղուռուբաշի վանքը, Հոգւոց վանքը, Նրէմիրայ վանքը, Սրխու վանքը, Բերդակու վանքը, Կենդանանից վանքը, Կանկու վանքը, Անգուսներու վանքը, Աչերու վանքը, Արշակայ վանքը, եւ Վան քաղաքի մէջ գտնուած Ս. Խաչ, Ս. Աստուածածին, Ս. Սիոն, Ս. Նշան եկեղեցիները։

Բնութեան սասանմունքները մի կողմից, բռնակալների գազանութիւնը միւս կողմից, եւ աւերանալով դրանց վրայ

տօլը, ժանտախտը, — այդ բոլոր աղէտաւոր թշուառու-
թիւնները, որոնց դէմ մաքառելու անզօր է գտնվում մարդը
— բնականապէս ձգում են նրան յուսահատ եւ շուարեալ
դրութեան մէջ։ Կեանքը եւ աշխարհը դառնում են նրա
համար ցաւերի եւ դառնութեան մի ծով, եւ այդ ցաւերից
ազատուելու համար նա ձգում է իրան Աստուծոյ գիրկը,
եւ հանգստութիւն է որոնում յետագերեզմանեան խաղաղու-
թեան մէջ։ Նա մտածում է, թէ աշխարհի վերջը հասել
է, եւ շտապում է թողնել նրան։ Այստեղից ծագում է
խորին անձնուրացութեան զգացմունքը եւ հակումն դէպի
անապատ, դէպի ամայութիւն։

Եւ իրաւ, միեւնոյն տառապանքների ընթացքում, երբ
թշնամին, սովը, ժանտախտը, երկրաշարժը միացած, աւե-
րակ էին դարձնում երկիրը, հէնց այդ ժամանակ զանազան
տեղերում կառուցվում էին մեծ թւով անապատներ եւ
լցվում էին բազմաթիւ աշխարհից հրաժարուած աբեղա-
ներով։

Իսկ եւ իսկ այն ժամանակ, երբ պարսիկներից եւ օսման-
ցիներից աւերակ դարձած Հայաստանի իշխանները դեռ
մնում էին կրակի մէջ, եւ երբ լեռներում ու ձորերում
փախստական եղած շինականները մի անկիւն չունէին պատս-
պարուելու, երբ քաղաքացիք, թշնամու գերութիւնից ա-
զատուելու համար, իրանց տները թողել էին անտէրունջ եւ
թաքչել էին անմատչելի ժայռերի խոռոչներում, — այդ
տարափի ու տագնապի ժամանակ, Որոտն գետի ձախ ափի
մօտ, Հալիձոր գիւղի հանդէպ, հիմնվում է Սիւնեաց մեծ
անապատը, Տաթեւի վանքից երեք ժամ հեռաւորութեան
վրայ։ Այդ վանքը այլ անունով կոչվում է Հարանց անապատ։

Սիւնեաց մեծ անապատի հիմնադիրը եղաւ (1610 թ.)
Սաղմոսավանքի առաջնորդ Սարգիս եպիսկոպոսը, որը, թող-

նելով իր վանքը եւ վանական կեանքը, ուխտեց անապատական լինել, այն դէպքից յետոյ, երբ նա Արագած լեռան այրերից մէկի մէջ գտաւ մի ճգնաւոր, ծունր իջած դրութեան մէջ, աչքերը դէպի երկինք ամբարձած, բայց անշարժ, ինչպէս քարէ արձան։ Ճգնաւորը մեռած էր, բայց ով գիտէ, ինչ ժամանակից, նա նոյն դրութեան մէջ, այնպէս անապական մարմնով, մնացել էր այն քարանձաւում։ Այդ տեսարանը այն աստիճան ազդեց Սարգիս եպիսկոպոսի վրայ, որ նա ուխտեց թողնել աշխարհը եւ անձնատուր լինել ճգնաւորական կեանքի։ Նրան գործակից եղաւ Տէր Սարգիս տրապիզոնցին, մի հմուտ եւ ուսեալ քահանայ, որը կնոջ վախճանուելուց յետոյ, իր բոլոր հարստութիւնը վաճառել եւ բաժանել էր աղքատներին, եւ սկսել էր այնուհետեւ անապատական կեանք վարել։

Սրանցից մեծ անապատը կոչուեցաւ Թանահատի վանք, այն հռչակաւոր Թանահատի վանքի անունով, որ մի ժամանակ իր սոսկալի խստակեցութեամբ յայտնի էր Վայոց ձորում։ Հէնց այդ անուան մէջն էր նրա նշանակութիւնը։ Այդ վանքի միաբանները ատում էին, խորշում էին ամեն տեսակ թանից, այսինքն տաք, ջրալի ապուրից, եւ այդ պատճառով կոչուեցան «թանատեացներ»։ Ամբողջ տարին կերակրվում էին միայն ցամաք հացով եւ ջրով, այն եւս օրը մի անգամ. իսկ տօն օրերում գործ էին ածում փոքր ինչ բուսեղէն իւղ, բայց միս կամ գինի՝ ոչ երբէք։

Սրանցից մեծ անապատը կրկին վերականգնեց այն վաղեմի կրօնական կարգերը ու կանոնները, որոնք զանազան քաղաքական դժբախտ հանգամանքների պատճառով, խանգարուած էին մեր անապատներում։ Իսկ վտանգաւորը այն էր, որ նա մտցրեց մի նոր եւ, հայոց եկեղեցու հոգուն հակառակ, բոլորովին այլ կղերական ուղղութիւն, այն է՝ զրկել

իրան կամքից եւ անպայման հնազանդութեամբ հպատա-
կել միայն առաջնորդի կամքին. ամեն օր առաւօտեան եւ
երեկոյեան խոստովանուել առաջնորդի առջեւ օրուայ յան-
ցանքները ու մտածութիւնները. ոչինչ ստացուածք չունե-
նալ, ամեն ինչ հասարակաց լինել եւ այլն: Ես այլ եւս չեմ
խօսում այն կանոնների մասին, որոնք վերաբերում էին զա-
նազան պաշտամունքների եւ ճգնութիւնների, եւ ոչ պիտի
նկարագրեմ այն անտանելի հագուստը եւ խստակեցութիւնը,
որով այդ անապատի միաբանները տանջում ու մաշում էին
իրանց անձները: Միայն այն կ'ասեմ, որ այդ անապատը ա-
մենափոքր ժամանակում այնքան զօրաւոր կազմակերպու-
թիւն ունեցաւ, եւ այնքան հռչակ ստացաւ, որ ամեն կողմից
ամենանշանաւոր կրօնաւորներ սկսեցին խմբուել այնտեղ:
Նա դարձաւ մի մեծ կենտրոն, մի դպրոց, որի մէջ կրթ-
թուելով աբեղաները, յետոյ այն տեղից դուրս եկան
եւ, ցրուելով մեր աշխարհի զանազան կողմերը, սկսե-
ցին նոյն կարգերով, նոյն կանոններով նոր անապատներ
հիմնել: Ես կը յիշեմ նրանցից մի քանիսի անունները
միայն:

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններիցն էր մոկացի
Պօղոս վարդապետ Հրաշագործը, որ իր աշակերտների հետ,
որպէս մի նոր առաքեալ, ոտքով շրջում էր զանազան
տեղեր, քարոզում էր, յորդորում էր, որ վանքեր, անա-
պատներ, եկեղեցիներ շինեն, եւ ամեն տեղ հաստատում
էր կրօնական միաբանութիւններ: Դեռ օսմանցիների եւ
պարսիկների ձեռքով թափած արիւնը բոլորովին չէր ցամա-
քել Հայոց հողի վրայ, դեռ Շահ-Աբասի բանակը գտնվում
էր Արցախի (Ղարաբաղի) Քօթուկլու կոչուած տեղում, երբ
այդ մոլեռանդը յայտնուեցաւ Շահի բանակում, ներկայա-
ցաւ Թագաւորին եւ, ճակատը գետնին քսելով, խնդրեց, որ

իրան թոյլ տայ վանքեր եւ անապատներ կառուցանել։ Շահ-Աբասը սիրով ընդունեց նրա խնդիրքը եւ հրամայեց իսկոյն, իր ներկայութեամբ, հրովարտակը գրել։ Նա գիտէր հայի թոյլ կողմերը. նրա եկեղեցուն եւ վանքին մի գիւղեր, իսկ նա պատրաստ կը լինի իր երկիրը, իր անձը եւ ամեն ինչ տալ թշնամու ձեռքը։ Թագաւորական հրովարտակով զինուած, նա սկսեց թափառել դէպի ամեն կողմ։ Գնաց Պարսկաստան, այնտեղ նորոգեց Թաւրիզի եկեղեցին։ Այնտեղից անցաւ Գողթնեաց գաւառը, մի հրաշքով բաց արեց Թովմա առաքեալի վանքի վաղուց փակեալ, անշարժ դռները եւ այնտեղ կրօնական միաբանութիւն հաստատեց։ Այնտեղից անցաւ Աստապատ, հիմնեց Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը եւ այլ եկեղեցիներ։ Նրա եռանդը եւ միահաւատ ժողովրդից ստացած համակրութիւնը այն աստիճան գրգռեցին ժամանակի Մելքիսեթ կաթողիկոսի նախանձը, որ նա բողոքեց Թագաւորի Ամիրգունայ անունով կուսակալին, որ նստում էր Երեւան քաղաքում, որպէս զի արգելէին նրան սրբավայրեր հիմնելուց։ Երկար տարաձայնութիւններից յետոյ, հազիւ թէ կարողացան համաձայնել հրաշագործի մեծաւորութիւնը։

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններից էր Արիստակէս վարդապետ բարգուշատցին, որ հիմնեց Տանձափարախի անապատը։

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններից էր Շամքորի ձորեցի Դաւիթ եպիսկոպոսը, որ հիմնեց նոյն ձորի մէջ Չարեքագետի անապատը, ուր կազմուեցաւ «անապատացուած» կուսուած ճգնաւորների միաբանութիւնը։

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններից էր Կարապետ եպիսկոպոս վաղարշապատցին, որ հիմնեց Սեւան կղզու անապատը։

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններից էին Թովմաս եպիսկոպոս տաթեւացին եւ տէր Կիրակոս տրապիզոնցին, որ հիմնեցին Քշտաղի Հողանց գիւղի անապատը։

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններից էր երեւելի Մովսէս վարդապետ սիւնեցին, որ հիմնեց Անանիայ Առաքելոյ անապատը Երեւան քաղաքում, իսկ յետոյ կաթողիկոս ընտրուելով, նորոգեց աւերակ դարձած էջմիածինը։

Սիւնեաց մեծ անապատի աշակերտ էր Փիլիպոս վարդապետ աղբակեցին, որ Մովսէսից յետոյ Հայոց կաթողիկոս ընտրուեցաւ։ Դա էր նախորդի նման շատ նորոգութիւններ արեց էջմիածնում, կառոյց գեղեցիկ զանգակատունը, նորոգեց Ս. Գայիանէի եւ Հռիփսիմէի վանքերը, նորոգեց Օշական գիւղի Ս. Տաճարը, որ էր հանգստարան Սրբոյն Մեսրոպի, նորոգեց եւ Բջնի գիւղի Ս. Աստուածածնի տաճարը։

Յիշեալ երկու կաթողիկոսների՝ Մովսէսի եւ մանաւանդ Փիլիպոսի օրերում հիմնուեցան եւ նորոգուեցան ուրիշ շատ վանքեր ու եկեղեցիներ։ Ջուղայեցի Յակոբը վարդապետը, որը Փիլիպոսից յետոյ կաթողիկոս դարձաւ, նորոգեց Դարաշամբի Ս. Ստեփաննոս Նախավկայի վանքը։ Մեղրեցի Դաւիթ վարդապետը (Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտը) նորոգեց Երնջակայ Ս. Կարապետի վանքը։ Վաղարշապատցի Զաքարիա վարդապետը (դարձեալ Մովսէս կաթողիկոսի աշակերտը) նորոգեց Յովհաննու վանքը Արագածի ստորոտներում։ Մկրտիչ եպիսկոպոսը նորոգեց Թադէոս առաքելոյ վանքը Արտազ գաւառում։ Մարտիրոս եպիսկոպոսը նորոգեց Ս. Գէորգի վանքը Մուղնի գիւղում, Կարբիի մօտ, Արագածի ստորոտներում։ Ոսկան վարդապետ երեւանցին նորոգեց Ս. Սարգիս զօրավարի վանքը Ուշի գիւղում, Կարբիի մօտ, նոյնպէս Արագածի ստորոտներում։ Այլ եւս չեմ խօսում

ուրիշ շատ վանքերի մասին. որոնք կամ նորից շինուեցան, կամ բոլորովին աւերակ լինելով, նորոգուեցան զանազան տեղերում: Եւ այդ բոլորը կատարուեցաւ Շահ-Աբասի արշաւանքների ժամանակ, կամ անմիջապէս նրա արշաւանքներից յետոյ:

Յիշեալ երկու կաթողիկոսները, Մովսէս եւ Փիլիպոս, խիստ պայծառ տեղ են բռնում Հայոց եկեղեցական պատմութեան մէջ, այն խառնաշփոթ, կործանարար եւ աղէտաւոր անցքերից յետոյ, որ կատարուեցան նրանց հինգ նախորդների միմեանց հետ ունեցած անընդհատ հակառակութիւններից: Առաքել կաթողիկոսը դեռ կենդանի էր, երբ Դաւիթ կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ, յետոյ Մելքիսեդեկը, յետոյ Սրապիոնը, յետոյ Մելքիսեդեկի եղբօրորդի Սահակը, — եւ այդպէս, միաժամանակ Էջմիածնի հայրապետական աթոռը դարձել էր հինգ կաթողիկոսների հակառակութեան ասպարէզ: Կաշառքով փոփոխակի մինը միւսի ձեռքից խլում էր իշխանութիւնը, եւ Էջմիածինը ընկած էր ծանր պարտքերի ներքոյ. նրա բոլոր սրբութիւնները գրաւ էին դրուած մահմեդականների մօտ: Իսկ այդ ցաւալի ժամանակը փոքր չը տեւեց. նա տեւեց ամբողջ քառասուն երեք տարի: Դա այն ժամանակն էր, երբ Հայաստանը լողում էր արեան ծովի մէջ, երբ Շահ-Աբասը Հայոց գերիները վարում էր դէպի Սպահան...

Հիմա դառնանք դէպի Լիմ եւ Կտուց անապատների հիմնարկութիւնը:

Սիւնեաց մեծ անապատի միաբաններիցն էր նաեւ Ներսէս վարդապետ մոկացին: 1622 թուին, այսինքն Շահ-Աբասի գերութիւնից 16 տարի յետոյ, Ներսէսը եկաւ Վասպուրականի կողմերը, եւ մտնելով Լիմ կղզին, նորոգեց այնտեղի աւերակ ու ամայի վանքը, եւ կազմեց անապատա-

կանների մի նոր միաբանութիւն, միեւնոյն կարգերով ու կանոններով, որպէս նա տեսել էր Սիւնեաց մեծ անապատում։ Մի քանի տարուայ ընթացքում կրօնաւորների թիւը այնքան բազմացաւ, որ Լիմ կղզին նրանց համար շատ փոքր երեւեցաւ, այդ պատճառով նրանց մի մասը տեղափոխուեցաւ Կտուց կղզին եւ հիմնեց այնտեղ մի նոր անապատ, ի հարկէ, չը փոխելով իրանց ուխտին եւ միաբանութեանը յատուկ կանոնները։ Ահա այդ անապատն էր, որ մենք տեսանք, եւ այդ անապատի պատմական ծագումն էր, որ ես խոստացայ անել։

Սիւնեաց մեծ անապատը թէեւ տուեց երկու նշանաւոր անձնաւորութիւններ, որպիսիք էին՝ Մովսէս եւ Փիլիպոս կաթողիկոսները, բայց նրա նեղ, սահմանափակ, կղերական ուղղութիւնը կարող էր աւելի վնասակար լինել, եթէ ինքը բնութիւնը վերջ չը դնէր այդ անապատի մոլեռանդութեանը։ 1658 թուի սաստիկ երկրաշարժը ճեղքեց, պատառեց այն սարաւանդի մի մեծ մասը, որի վրայ կանգնած էր անապատը։ Ահագին ապառաժը խորտակուելով, բաժան-բաժան լինելով - վերեւից թափուեցաւ իր հանդէպ գտնուած խոր ձորի մէջ, որտեղից հոսում էր Որոտն գետը։ Գետի ընթացքը արգելուեցաւ, եւ ձորի մէջ մի ընդարձակ լճակ կազմուեցաւ, յետոյ ջուրը իր համար ուրիշ ճանապարհ բացարեց։ Բայց զարմանալին այն էր, որ քարաժայռի այն մասը, որի վրայ կառուցուած էր անապատը, ահագին բարձրութիւնից մինչեւ գետի ափը սողալու ժամանակ, մնաց ամբողջ եւ իր վրայ ամբողջութեամբ պահպանեց անապատը։ Նոյն դրութեան մէջ մնում է մինչեւ այսօր։ Այդ դէպքը թէեւ համարուեցաւ մի մեծ հրաշք, այնուամենայնիւ, անապատի միաբանները այլեւս չը կարողացան այնտեղ բնակուել եւ ցրիւ եկան դէպի զանազան կողմեր։ Ու այդպէս,

Սիւնեաց մեծ անապատը իր գոյութիւնը պահպանեց 45 տարուց փոքր ինչ աւելի, իսկ այդ սուղ ժամանակում նրա կատարած գործը մեծ եղաւ։ Ինչպէս վերեւում մի առ մի ցոյց տուեցինք, նրանից ծնունդ առին ուրիշ շատ վանքեր եւ անապատներ մի եւ նոյն կազմակերպութեամբ, մի եւ նոյն կարգերով ու կանոններով...

Կարծեմ, իմ այդ համառօտ տեսութեան մէջ բաւական պարզուեցաւ, որ անապատը երկրի անապահով գրութեան եւ նոյն անապահովութիւնից առաջացած ժողովրդի յուսահատական վիճակի արդիւնքն է։ Աշխարհից բաւականութիւն չը գտնելով, աշխարհից զժգոհ լինելով, մարդը սկսում է ատել աշխարհը։ Եւ որովհետեւ նա ինքը նոյնպէս աշխարհի մի մասն է կազմում, հետեւապէս սկսում է ատել եւ իր անձը։ Այստեղից է առաջ գալիս այն հոգեւոր-անձնասպանութիւնը, որ կրօնաւորների լեզուով կոչվում է ճգնաւորութիւն, խստակեցութիւն եւ մարմնամաշութիւն։ Անապատականը դրսից, նոյն իսկ աշխարհից, է առնում անձնասպանութեան այդ զգացմունքը եւ, իր մթին խուցի մէջ զարգացնելով, կրկին վերադարձնում է աշխարհին։ Նրանց յարաբերութիւնները փոխադարձ են։ Եւ այդ պատճառով, անկարելի է չը նկատել այն սպանիչ, վհատեցուցիչ ազդեցութիւնը, որ գործում է անապատը իր շրջապատող ժողովրդի վրայ, մանաւանդ երբ այդ ժողովուրդը գտնվում է մտաւորապէս ստոր զարգացման մէջ։ Գործունէութիւնը, եռանդը, աշխատանքը, սէրը դէպի կեանքը՝ դադարում է այնտեղ, տիրում է ընդհանուր մեռելութիւն, եւ վանքը իր շրջակայ բնակիչներով ներկայացնում է մի ընդարձակ անապատ... Այդ կէտից նայելով, անապատների թւից կարելի է իմանալ մի ժողովրդի թէ զարգացման աստիճանը եւ թէ գործունէութեան չափը։ Եւ որովհետեւ իմ պատ-

ութիւնը ամփոփւում է միայն մի նեղ շրջանակի մէջ, — այն է՝ Հայաստանի նշանաւոր նահանգներից մէկը՝ Վասպուրականը, — եւ ցոյց կը տամ, թէ այդ նահանգում մի ժամանակ որքան վանքեր ու անապատներ կային, եւ նրանց թւից կարելի է եզրակացնել այն մահացու եւ ծանր հիւանդութիւնը, որ այդ նահանգի անկման պատճառ դարձաւ:

Վասպուրականը Արծրունի նախարարների սեպհականութիւնն էր: Տասներորդ դարու սկզբում Արծրունի իշխանները այն աստիճան զօրացան, որ նրանցից մէկը, Գագիկը, ապստամբուեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութեան դէմ, եւ դաւաճանութեամբ ստացաւ արաբական ոստիկան Յուսուֆից արքայական թագ: Նրա հիմնած դժբախտ թագաւորութիւնը տեւեց հարիւր տարուց մի փոքր աւելի եւ ունեցաւ վեց թագաւորներ միայն: Դրանցից վերջինը, Սենեքերիմը, սաստիկ հարուածներ կրելով նոյն իսկ արաբացիներից եւ ապա թուրքերից, չը կարողացաւ երկար դիմանալ, եւ 1021 թւին, իր հաճութեամբ, իր տէրութիւնը յանձնեց յունաց Վասիլ կայսրին, եւ նրա փոխարէն ստացաւ կայսրից Սեբաստիա քաղաքը իր գաւառներով: 14.000 ձիաւորներով դահազուրկ թագաւորը տեղափոխուեցաւ իր ստացած նոր երկիրը բնակութեան համար: Վասպուրականը դարձաւ յունական նահանգ:

Այն բոլորը, ինչ որ Սենեքերիմը ցուցակով յանձնեց յոյներին, հետեւեալն էր. 10 քաղաք, 72 բերդ եւ 4400 գիւղ: Նա չը յանձնեց յոյներին միայն վանքերն ու անապատները, որովհետեւ դրանք Աստուծոյ եւ ժողովրդի սեպհականութիւնն էին: Վանքերի թիւը հասնում էր 900-ի, որոնցից 115-ը մեծամեծ մենաստաններ էին: Համե-

մտածեցէք, մի թագաւորութիւն իր երկրի պաշտպանութեան համար ունէր միայն 12 *բերդ, իսկ աղօթելու համար՝* 900 *վանքեր, լի բազմաթիւ կրօնաւորներով, որ միշտ քարոզում էին աշխարհի ունայնութիւնը...*

Վասպուրականը յոյների ձեռքում մնաց միայն 107 *տարի. վերջը տիրեց Միրան անունով ամիրան եւ իրան կոչեց Շահ-Արմէն, այսինքն թագաւոր հայոց։*

ԺԴ.

ԴԻՒԹԱԿԱՆ ԳԱՒԱԶԱՆԸ

Կէսօրից բաւական անցել էր, երբ մենք հասանք Այգեստան. մարդիկ չէին երեւում, փողոցները համարեա թէ դատարկ էին։ Դեռ շարունակուող տօթը քշել էր նրանց այգիների ու պարտէզների հովասուն ստուերների ներքոյ։

Անցնելով կարգով տնկած հովանաւոր ուռենիների եւ բարդի ծառերի տակից, մենք մտանք այն փողոցը, որտեղ գտնվում էր վարպետ Փանոսի տունը։ Այստեղ ինչ-որ աղմուկ էր լսվում։ Հեռուից նշմարեցինք, փոշու ամպերի մէջ կորած, աղաղակելով, ճիչ բարձրացնելով վազվզում էին մի խումբ երեխաներ։ Երբ մօտեցանք, տեսարանը աւելի պարզուեցաւ։ Երեխաները հալածում էին մի պառաւ կնոջ, որը նրանց առջեւից փախչելով, երբեմն կանգ էր առնում, սպառնալիքներ էր կարդում, եւ երեխաները այդ լսելով, նոյնպէս կանգ էին առնում, փոքր ինչ հանդարտւում էին, իսկ երբ պառաւը շարունակում էր գնալ, փոքրիկ չարաճ-ճիները կրկին աղաղակ էին բարձրացնում, շրջապատում էին նրան, եւ նրա վրայ խճի կտորներ էին նետում։ Պառաւի հետ կար եւ մի փոքրիկ աղջիկ։ Ես իսկոյն ճանաչեցի Հիւրբիին։

Կարծես, երազ լինէր այդ, կամ տօթն ու յոգնածու-թիւնը այն աստիճան գրգռել էին իմ երեւակայութիւնը, որ իմ աչքի առջեւ երեւում էին խաբուսիկ պատկերներ։

Ո՞րտեղից յայտնուեցաւ Հիւբբին։ Իսկ նրանից անբաժան պառաւը անպատճառ Սուսանը պէտք է լինէր։ Այո, հէնց նա էր։

— Հիւբբի՛ն... Սուսա՛նը... բացականչեցի ես զարմացած կերպով եւ դարձայ դէպի Ասլանը։

— Նրանք են... պատասխանեց նա մի այնպիսի ձայնով, որի մէջ լսվում էր եւ ուրախութիւն եւ՝ խորին մտատանջութիւն։

Երեւում էր, որ Ասլանին եւս ոչ սակաւ զարմացում պատճառեց նրանց անակնկալ յայտնուիլը Այգեստանում։ Դա առանց մի կարեւոր պատճառի չէր լինի։

Մենք շտապեցրինք մեր ձիաներին։ Երեխաները, որոնց թւում կային եւ մի քանի հասակաւոր պատանիներ եւս, դեռ չէին դադարել նրանց շրջապատելուց։ Ես իսկոյն հասկացայ այդ ստահակների զուարճութեան նպատակը։ Ես էլ նրանց նման շատ անգամ բոշայ կանանց ետեւից ընկած եմ եղել, երբ նրանք անց էին կենում մեր գիւղի միջով։ Գաղտագողի կերպով մօտենում էի եւ կծմծում էի նրանց մարմնի միսը։ Թէ ես եւ թէ իմ ընկերները հաւատացած էինք, որ բոշայ կնոջ մարմինը կախարդական զօրութիւն ունի, եւ եթէ նրա մարմինը մատներով կծմծենք, նոյն զօրութիւնը կը հաղորդուի մեր ձեռքին, եւ մեր ձեռքը այնուհետեւ անխոցելի կը լինի ամեն տեսակ զէնքի առջեւ, որի հարուածները երբէք չեն ներգործի նրա վրայ, եւ նա միշտ յաջողակ կը լինի կռուի ժամանակ։

Մեր մօտենալը ամենեւին չը զսպեց անպատկառ ստահակների յիմարութիւնները։ Երբ մեզ տեսան նրանք, կարծես, մի տեսակ խրախոյս ստացան, եւ հաւաքուելով միասին, փորձեցին խումբով յարձակում գործել։ Այդ միջոցին տեղի ունեցաւ մի շատ սրտաշարժ տեսարան։ Փոքրիկ

Հիւբբին կանգ առեց, իր սպառնալից դէմքը դարձրեց դէպի խումբը եւ, ձեռքի թեթեւ գաւազանը բարձրացնելով, ասաց.

— Մանիծեմ, եւ դուք ամէնքդ քար կը դառնաք...

Ես չը կարողացայ առանց սոսկալու նայել նրա հրաբորբոք աչքերի բարկութեանը։ Փոքրիկ կախարդի սպառնալիքը այն աստիճան ահարկու էր, որ թէեւ երեխաները քար չը դարձան, բայց բոլորովին անշարժ մնացին. աղմուկը դադարեց եւ մի քանի բոպէից յետոյ բոլորը ցրուեցան եւ հեռացան։

Տեսնելով մեզ, պառաւը եւ Հիւբբին ինչ-որ անծանօթ լեզուով խօսացին միմեանց հետ։ Յետոյ Հիւբբին իր սովորական նազելի ժպիտը երեսին, մօտեցաւ Աղամին եւ, իր ձեռքի փոքրիկ գաւազանը բարձրացնելով, ասաց.

— Գնիր, պարոն, այդ գաւազանը, դա դիւթական զօրութիւն ունի։

— Ես քեզ կը գնեմ քո ընկերից. փոքրիկ վհուկս, — ասաց Աղամը, նոյնպէս ժպտալով։

— Ես մի ուրիշը կը շինեմ։ Այդ եւս իմ շինածն է։

Աղամը առեց նրա ձեռքից գաւազանը եւ ընծայեց մի ոսկի։ Փոքրիկ վհուկը գլուխ տուեց եւ շնորհակալութեամբ հեռացաւ։ Մենք անցանք. առանց ցոյց տալու, որ ճանաչում ենք նրանց, եւ որպէս նրանք եւս ցոյց չը տուին, թէ ճանաչում են մեզ։

Հասնելով մեր իջեւանը, վարպետ Փանոսին գտանք իր տան դրանը կանգնած։ Նա մեզանից մի քանի ժամ առաջ էր վերադարձել Աւանց գիւղից։ Երեւում էր, որ նաւաստին պատմել էր նրան մեզ հետ պատահած արկածները՝ թէ ալէկոծութեան ժամանակ եւ թէ անապատում։

— Լսեցի, ու թրջուեցա՞ք. — ասաց նա ծիծաղելով։

— Վարդապետները ցանկացրին մեզ, — պատասխանեց Ալանը նոյնպէս ժպտալով։

Նա կանչեց իր աշակերտներին, հրամայեց, որ տեղաւորեն մեր ձիաները։ Մենք ներս մտանք։

Ալանը եւ վարպետ Փանոսը խօսում էին վանքի մասին։ Վարպետը հարցնում էր, թէ ինչ տպաւորութիւն գործեցին նրա վրայ արեղաները, նրանց կեանքը, նրանց սովորութիւնները եւ այլն։ Իսկ ես նրանց չէի լսում։ Իմ մտքից չէին դուրս գալիս Սուսանը եւ Հիւբբին։ Երեւում էր, որ Ալանի վրայ եւս նրանց անակնկալ յայտնուելը խիստ ծանր տպաւորութիւն գործեց։ Այդ պատճառով խիստ կարճ պատասխաններ էր տալիս վարպետին եւ չէր ուզում խօսակցութիւնը երկարացնել, որպէս զի ինքը ժամանակ ունենայ մտածելու Հիւբբիի եւ Սուսանի մասին։ Անպատճառ մի բան պատահած պէտք է լինէր, կամ շատ վատ, կամ շատ լաւ։ Բայց մինչեւ ստուգելը, այդ գաղտնիքը բաւական պիտի տանջէր թէ ինձ եւ թէ Ալանին։ Սուսանը ոչինչ չասաց Ալանին։ Գուցէ նա ասաց, բայց ես չը հասկացայ։ Ես զբաղուած էի Հիւբբիով, այդ պատճառով նկատել չը կարողացայ, թէ ինչ ակնարկութիւններ արին միմեանց հետ պառաւը եւ Ալանը։ Ես տարակոյս չունէի, որ նրանք շուտով չէին հեռանայ մեր բնակարանի շրջակայքից, եւ մենք գուցէ մի քանի անգամ կը հանդիպէինք նրանց։ Բայց հիմա ուր գնացին նրանք։ Խորհրդաւոր գաւազանը Ալանին յանձնելուց յետոյ, նրանք շտապով հեռացան եւ մի քանի րոպէում անյայտացան միւս նեղ փողոցի մէջ, որ տանում էր դէպի գերեզմանատունը։ Երեւի, այնտեղ էր նրանց օթեւանը, մեռելների մօտ։ Կենդանի մարդիկ այդ թշուառներին իրանց բնակարաններում տեղ չէին տալիս։ Խորշում էին բորոտներից . . .

Բայց որքան ուրախացաւ Հիւրքին, երբ տեսաւ մեզ։ Նա չէր կարողանում մոռանալ այն սիրուն ժպիտը, որ երեւաց նրա արեւակէզ, սեւացած դէմքի վրայ։ Բայց ի՜նչու էր այժմ նա այնպէս վատ հագնուած։ Նա այլ եւս գոյն-զգոյն, խայտաճամուկ հագուստը չունէր, որ տեսել էի նրա վրայ Ս. Տիրամօր տօնախմբութեան ժամանակ։ Խեղճ աղջիկ, թափառական կեանքը նրա վրայ եւս արել էր իր դժբախտ ազդեցութիւնը։ Հագուստը բոլորովին մաշուած էր. մաշուած էին եւ փոքրիկ տրեխները, որ կապել էր իր առանց գուլպայի ոտներին։ Երեւում էր, որ շատ հեռու տեղից էին եկել։

Զառուր աւելի խոժոռադէմ եւ զայրացած երեւաց ինձ։ Երեխաների միամիտ վարմունքը չէր կարող այնպէս վրդովեցնել նրան։ Ուրեմն, այլ եւս ի՞նչ պատճառ կարող էր ունենալ։ Նա այդ պառաւին միշտ տխրադէմ եւ թախծալի էի տեսել, բայց զայրացած, ոչ երբէք։ Նրա սրտի վրայ ծանրացած էր մի ցաւ, մի գաղտնի կսկիծ, որ միշտ տանջում էր նրան։ Սկսեալ այնօրից, որ ես առաջին անգամ տեսայ այդ պառաւին արաբական մենարէթի մօտ, ամայի աւերակների մէջ, այդ թշուառ կինը խիստ տխուր տպաւորութիւն էր թողել իմ վրայ, որ աւելի նման էր կարեկցութեան եւ ցաւակցութեան, եւ ես պատրաստ կը լինէի բաժանել նրա ցաւերը, եթէ նա իր սրտի գաղտնիքը յայտնելու լինէր ինձ։ Բայց ի՞նչ կար նրա սրտում. ի՞նչ էր պատճառը, որ նա այդպէս թափառում էր երկրէ երկիր, եւ որպէս ստուեր, չէր բաժանվում Ալոյից ու նրա ընկերների հետեւից...

Մենք մօտ էինք գալիս պարտէզում, վարպետ Փանոսը դեռ շարունակում էր իր հայց ու փորձը վանքի եւ անապատականների մասին։ Ասլանի ուշադրութիւնը դարձրած

Այդ առաջին անգամն էր, որ Ասլանը յայտնեց ինձ մի գաղտնիք, գուցէ նրա համար, որ զգույշ լինեմ։ Բայց վարպետ Փանոսին այդ մասին ոչինչ չասաց։ Այդ ինձ շատ զարմացնում էր։ Երևում էր, որ այդ մարդիկը իրանց ծանօթներին և մինչև անգամ մտերիմներին ամեն ինչ յայտնում էին մի որոշ չափով, որքան հարկաւոր էր, որ նա գիտենար, իսկ աւելին իրանց մօտ էին պահում։

Այնօր Ասլանը դուրս չեկաւ տանից, այլ առանձնացած իր սենեակում, զբաղուած էր ինչ-որ գրութիւններով։ Ես էլ նրան չը խանգարելու համար, բոլորովին միայնակ թողեցի, գնացի պարտէզը և քնեցի կանաչ խոտերի վրայ, շրջենու ստուերի ներքոյ։ Երբ զարթնեցի, իսկոյն գնացի նրա մօտ։ Նա դեռ նոր էր վերջացրել իր գործը։

Երեկոյեան պահուն նա հարցրեց վարպետ Փանոսից.

— Կարծեմ, ձեր քաղաքում պէտք է լինի մի մուսուլցի հայ վաճառական։

— Երևի, խօջայ Թորոսի մասին էք հարցնում, որ թումբաքի ([illegible]) վաճառականութիւն է անում։

— Այո, խօջայ Թորոսի մասին։ Որտեղ կարելի է տեսնել նրան։

— Թէոս ախպօր սրճատանը։ Նա համարեա ամեն երեկոյ այնտեղ է լինում։ — Ի՞նչ կայ։

— Ոչինչ։ Նրա անունով յանձնարարական նամակ ունեմ, պէտք է խնդրել, որ մի ապահով քարաւանի հետ ինձ ճանապարհ դնէ դէպի Մուսուլ։

— Այդպէս շուտ գնում էք։

— Գուցէ մի քանի օրից յետոյ։ Բայց պէտք է նա առաջուց գիտենայ, որ ինձ համար գրաստներ վարձէ։

Թէոս ախպօր սրճատունը գտնվում էր ոչ թէ Այգեստանում, այլ քաղաքում։ Վարպետ Փանոսը ցոյց տուեց

բոլոր նշանները, թէ ո՛ր կողմում, ո՛ր փողոցում, ո՛ր տան մօտ է սրճատունը, եւ աւելացրեց, եթէ մուտքի կաշեպատճառը այնտեղ չը լինի, բաւական է միայն՝ յայտնել սրճանոցի տիրոջը, նա շատ լաւ մարդ է, եւ իսկոյն կանչել կը տայ, որովհետեւ մուտքին նոյն սրճատանը կից պանդոկումն է կենում:

— Կը կամենայի՞ք, որ ձիաները պատրաստէին:

— Ոչ, ես ոտով կը գնամ, — ասաց Ասլանը:

— Աւելի լաւ չէ՞ր լինի, որ թողնէիք առաւօտեան: Գիշերով մի՛ գնաք, ինչ կարող է պատահել:

— Աւելի յարմար է գիշերը: Միայն ինձ հարկաւոր է փոխել հագուստս, որովհետեւ ես չէի ցանկանայ, որ այնպիսի տեղերում, ինչպէս են ձեր քաղաքի սրճատները, ինձ ճանաչէին:

Ասլանը փոխեց հագուստը, գլխին ֆէս դրեց, ծածկուեցաւ Վանայ լայն աբայով: Ես նոյնպէս հագուստս փոխեցի, յետոյ ճանապարհ ընկանք:

— Գիշերը չէ՞ք վերադառնայ, — հարցրեց վարպետ Փանոսը:

— Շատ կարելի է, — պատասխանեց Ասլանը:

Արեւը մտել էր, մութը բոլորովին պատել էր Այգեստանի ամայ փողոցները: Ճանապարհին Ասլանը հարցրեց.

— Դու որ եւ իցէ զէնք առեցի՞ր քեզ հետ:

— Առեցի:

Բաւական հեռացել էինք վարպետ Փանոսի տնից, երբ Ասլանը թողեց գլխաւոր փողոցը, որ տանում էր դէպի քաղաքը, շեղուեցաւ ճանապարհից եւ մտաւ մի անծանօթ նեղ փողոց: Այստեղ տներ չը կային, որովհետեւ ոչ շների ձայն էր լսւում եւ ոչ ճրագի լոյս էր երեւում: Երկու կողմից եւս ձգվում էին այգիների անվերջանալի պատերը: Երկար գնում

Այդ առաջին անգամն էր, որ Աղանը յայտնեց ինձ մի գաղտնիք, գուցէ նրա համար, որ զգոյշ լինեմ։ Բայց վարպետ Փանոսին այդ մասին ոչինչ չասաց։ Այդ ինձ շատ զարմացնում էր։ Երեւում էր, որ այդ մարդիկը իրանց ծանօթներին եւ մինչեւ անգամ մտերիմներին ամէն ինչ յայտնում էին մի որոշ չափով, որքան հարկաւոր էր, որ նա գիտենար, իսկ աւելին իրանց մօտ էին պահում։

Այսօր Աղանը դուրս չեկաւ տանից, այլ առանձնացած իր սենեակում, զբաղուած էր ինչ-որ գրութիւններով։ Ես էլ նրան չը խանգարելու համար, բոլորովին միայնակ թողեցի, գնացի պարտէզը եւ քնեցի կանաչ խոտերի վրայ, շլորենու ստուերի ներքոյ։ Երբ զարթնեցի, իսկոյն գնացի նրա մօտ։ Նա դեռ նոր էր վերջացրել իր գործը։

Երեկոյեան պահուն նա հարցրեց վարպետ Փանոսից.

— Կարծեմ, ձեր քաղաքում պէտք է լինի մի մառայքի հայ վաճառական։

— Երեւի, խօջայ Թորոսի մասին էք հարցնում, որ թումաջի (սամիթանի) վաճառականութիւն է անում։

— Այո, խօջայ Թորոսի մասին։ Որտեղ կարելի է տեսնել նրան։

— Թէոս աղայոր սրճարանը։ Նա համարեա ամէն երեկոյ այնտեղ է լինում։ — Ի՞նչ կայ։

— Ոչինչ։ Նրա անունով յանձնարարական նամակ ունեմ, պէտք է խնդրել, որ մի ապահով քարաւանի հետ ինձ ճանապարհ դնէ դէպի Մուսուլ։

— Այդպէս շուտ գնո՞ւմ էք։

— Գուցէ մի քանի օրից յետոյ։ Բայց պէտք է նա առաջուց գիտենայ, որ ինձ համար գրաստներ վարձէ։

Թէոս աղայօր սրճարանը գտնվում էր ոչ թէ Այգեստանում, այլ քաղաքում։ Վարպետ Փանոսը ցոյց տուեց

բոլոր նշանները, թէ ո՛ր կողմում, ո՛ր փողոցում, ո՛ր տան մօտ է արհեստատունը, և աւելացրեց, եթէ մուտքի կաշեվաճառը այնտեղ չը լինի, բաւական է միայն՝ յայտնել արհեստանոցի տիրոջը, նա շատ լաւ մարդ է, և իսկոյն կանչել կը տայ, որովհետև մուտքին նոյն արհեստատանը կից պանդոկումն է կենում։

— Կը կամենայի՞ք, որ ձիաները պատրաստէին։

— Ոչ, ես ոտով կը գնամ, — ասաց Ասլանը։

— Աւելի լաւ չէ՞ր լինի, որ թողնէիք առաւօտեան։ Գիշերով մի գնաք, ինչ կարող է պատահել։

— Աւելի յարմար է գիշերը։ Միայն ինձ հարկաւոր է փոխել հագուստս, որովհետև ես չէի ցանկանայ, որ այնպիսի տեղերում, ինչպէս են ձեր քաղաքի արհեստանները, ինձ ճանաչէին։

Ասլանը փոխեց հագուստը, գլխին ֆէս դրեց, ծածկուեցաւ Վանայ լայն աբայով։ Ես նոյնպէս հագուստս փոխեցի, յետոյ ճանապարհ ընկանք։

— Գիշերը չէ՞ք վերադառնայ, — հարցրեց վարպետ Փանոսը։

— Շատ կարելի է, — պատասխանեց Ասլանը։

Արևը մտել էր, մութը բոլորովին պատել էր Այգեստանի ամայի փողոցները։ Ճանապարհին Ասլանը հարցրեց.

— Դու որ և իցէ զէնք առեցի՞ր քեզ հետ։

— Առեցի։

Բաւական հեռացել էինք վարպետ Փանոսի տնից, երբ Ասլանը թողեց գլխաւոր փողոցը, որ տանում էր դէպի քաղաքը, շեղուեցաւ ճանապարհից և մտաւ մի անծանօթ նեղ փողոց։ Այստեղ տներ չը կային, որովհետև ոչ շների ձայն էր լսվում և ոչ ճրագի լոյս էր երևում։ Երկու կողմից ևս ձգվում էին այգիների անվերջանալի պատերը։ Երկար գնում

էինք, եւ ես չը գիտէի, թէ ուր ենք գնում։ Վերջապէս դուրս եկանք այգիների լաբիւրինթոսից, այժմ մեր առջեւ տարածվում էին ընդարձակ, մշակուած դաշտեր։ Ցած ընկած լուսինը նոր երեւաց հորիզոնի վրայ։

Հեռուից լսվում էր հնձուորի տխուր, թախծալի երգը եւ մանգաղի ներդաշնակ հնչիւնը։ Այնտեղ մշակները աշխատում էին։ Ցերեկուայ տօթը այն աստիճան տոչորում է, ցամաքացնում է հասունացած արտերը, որ հնձելու միջոցին հասկերից հատիկները թափվում են։ Այդ պատճառով հնձում էին այժմ, որովհետեւ գիշերային խոնաւութիւնից արտերը աւելի ամրանում են եւ հասկերից հատիկները վայր չեն թափվում։

Այն ժամանակ միայն ես հասկացայ, թէ որտեղ ենք գտնվում, երբ հեռուից նշմարուեցան գերեզմանատան բարձր խաչ-քարերը։ Լուսնկայի աղօտ լուսով այդ լուռ, անշարժ արձանները նկարվում էին, որպէս մի-մի հսկաներ, որոնք հեռզհեռէ աճելով, եւ ընկղմուելով գիշերային խաւարի մէջ, ներկայացնում էին ուրուականների մի խուռն բազմութիւն, որոնք, կարծես, հէնց նոր էին դուրս եկել իրանց մթին հանգստարաններից։

Ամեն ինչ լուռ էր. ամենուրեք տիրում էր լուսնային գիշերի մոխրագոյն խաւարը։ Միայն գերեզմանատան մի հեռու անկիւնում երեւում էր ծիրանագոյն լոյս։ Սնահաւատներից ոչ ոք չէր համարձակուի մօտենալ այդ լոյսին, որը այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, կարծես թէ, դուրս էր ցոլանում մի որ եւ իցէ նահատակի գերեզմանից։ Բայց Աղանը ուղիղ դիմում էր դէպի այդ լոյսը։ Ես տհաճութեամբ գնում էի նրա ետեւից։ Բայց իմ տհաճութիւնը իսկոյն փարատուեցաւ, երբ մօտեցանք, եւ բոցերի միջից, որպէս մի երկնային Քերովբէի դէմք, երեւաց Հիւրրիի սիրուն

գետքը։ Պառաւը, նստած գետնի վրայ, թիկն տուած մի տապանաքարի, գլուխը տխրութեամբ խոնարհեցրած, խորին մտայուզութեան մէջ՝ նայում էր կրակի վրայ։ Հիւբբին իր հաւաքած մացառներով բորբոքում էր կրակը։ Երբ պառաւը լսեց մեր ոտնաձայնը, գլուխը վեր բարձրացրեց, նայեց իր շուրջը։ Իսկ Հիւբբին կանգնեց, եւ նոյն րոպէում լսելի եղաւ նրա սուր, մետաղական ձայնը.

— Մի՛ մօտենաք...

Ասլանը հեռուից ինչ-որ պատասխանեց։

Հիւբբին առաջ վազեց, ընկաւ նրա գիրկը։

— Ես կրկին յետ բերեցի քո գիւթական գաւազանը, Հիւբբի, — ասաց Ասլանը համբուրելով նրան։

— Ես էլ այդ պայմանով էի տուել քեզ, — ասաց Հիւբբին, մի առանձին ուրախութեամբ նրա ձեռքից առնելով իր աւանդը։

Պառաւը լռութեամբ կանգնեց, վեր առեց իր ճանապարհորդական պարկը, որ դրած էր տապանաքարի վրայ, կապեց մէջքին, վեր առեց իր ցուպը եւ մօտեցաւ Ասլանին։

Նրանք, մի կողմ առանձնացած, երկար խօսում էին միմեանց հետ։ Այդ միջոցին Հիւբբին մօտեցաւ ինձ։ Ես հարցրի.

— Ճանաչո՞ւմ ես ինձ։

— Ճանաչում եմ, ինչպէս չեմ ճանաչում։

— Այս գիշեր ո՞րտեղ պիտի մնաք։

— Ոչ, մենք սպասում էինք Ասլանին. հիմա պիտի գնանք։

— Ո՞ւր պիտի գնաք։

— Այդ մայրիկը գիտէ...

Խորամանկը չուզեց ինձ հետ անկեղծ լինել։ Իմ կատարած դերը իմ ընկերների գործողութիւնների մէջ՝ սաս-

տիկ ծիծաղելի էր։ Ինձ վիճակուած էր միշտ գործ ունենալ մանրների հետ, իսկ այդ մանրիկներն անգամ ինձանից շատ բան թաքցնում էին։

Հիւբբին իր փոքրիկ մատիկներով գննում էր գաւազանի գլուխը, փորձելու համար, արդեօք լաւ էր ամրացրած, թէ ոչ։

— Ի՞նչ կայ դրա մէջ, — հարցրի նրանից։

— Ի՞նչ պէտք է լինի, ոչինչ չը կայ, — պատասխանեց նա։

Ես համոզուած էի, որ այդ սեւ օձը կրում էր իր փորում պատասխանը այն թղթի, որ այսօր Ալլանը իմ աչքի առջեւ դուրս հանեց նրա փորից, կարդաց, յետոյ այրեց։ Ես համոզուած էի, որ Հիւբբին գիտէր այդ, բայց նա ինձ ոչինչ չասաց։

— Ի՞նչ կանէիր, եթէ այդ գաւազանը ճանապարհին խլէին քո ձեռքից, — հարցրի նրանից։

— Ով կարող է խլել, — պատասխանեց նա ինքնավստահ ժպիտով, — ես նրան իսկոյն կը թունաւորէի։ Չե՞ս իմանում, ախար դա կծում է, նայիր։

Նա մատներով հուփ տուեց օձի պարանոցը եւ, իրաւ, նա սկսեց իր լայն բերանը բաց ու խուփ անել եւ սպաքի նման լեզուն շարժել։ Եթէ ես չը գիտենայի թէ դա արհեստական է, ինձ վրայ եւս սոսկալի տպաւորութիւն կը գործէր, ուր մնաց միամիտ անձանց, որոնք մի առանձին սնահաւատութեամբ են վերաբերւում դէպի օձերի եւ թովիչների գործողութիւնները։

Ալլանը, վերջացնելով իր խօսակցութիւնը պառաւի հետ, մօտեցաւ Հիւբբիին, դարձեալ գրկեց նրան, համբուրեց եւ խիստ զգացուած ձայնով ասաց.

— Գնացէ՛ք բարեաւ... Տէր ընդ ձեզ...

— Մնա՛ք բարեաւ... ասաց Հիւբբին եւ միացաւ պառաւի հետ։

Մենք բաժանուեցանք։ Բայց այդ բաժանումը այնքան սրտաշարժ էր եւ զգալի, որ ես չը կարողացայ զսպել իմ արտասուքը։ Ասլանը նոյնպէս շատ յուզուած էր։ Նրանից մօտ կանգնած, երկար նայում էինք այդ գիշերային ուղեւորների հետեւից, մինչեւ նրանք բոլորովին անհետացան խաւարի մէջ։ Խե՜ղճ աղջիկ... խե՜ղճ պառաւ... ինչի՞ համար էր այդ անձնազոհութիւնը... ո՞րպիսի ճակատագրական մռայլ խորհուրդ ստիպում էր յանձն առնել մի այդպիսի մռայլ գործ, որ թաքնուած էր մթութեան մէջ... Այն ի՛նչ գերբնական զօրութիւն էր, որ առաջնորդում էր մի զառամեալ կնոջ եւ մի դեռահաս աղջկայ անցնել ամեն փորձանքների, ամեն դժուարութիւնների միջից, եւ կուրօրէն գնալ դէպի մի անյայտ նպատակ...

ԺԴ.

ԹԷՈՍ ԱԽՊՕՐ ՍՐՃԱՏՈՒՆԸ

Վանայ սրճատները բացվում են արեւի լոյսի հետ եւ փակվում են արեւը մայր մտնելու հետ։ Գիշերը ամեն կեանք, ամեն գործողութիւն դադարում է այստեղ։ Մարդիկ տնից դուրս չեն գալիս, որ չը հանդիպեն ոստիկանութեան կամայականութեանը։ Դատարկ փողոցներում թափառում են միայն գողերը ու նրանց ընկեր գիշերապահները։

Անհնարին կը լինէր մի ուրիշ ժամանակ, գիշերուայ այն ժամին, մեր որոնած սրճատունը բաց գտնել, եթէ ռամազանի ամիսը չը լինէր։ Այդ ամսում մահմեդականների համար ցերեկը գիշեր է դառնում, իսկ գիշերը ցերեկ։ Ամբողջ օրը օրուջ (ծոմ) պահելով, նրանք օրուայ մեծ մասը քնով են անցկացնում, իսկ գիշերը արթուն են մնում ուտելու եւ աղօթելու համար։ Երբ մտանք քաղաքը, հացթուխների, խոհարարների եւ նպարավաճառների խանութներից շատերը դեռ բաց էին։ Փողոցներից նրանք միայն փոքր ի շատէ լուսաւորուած էին, որտեղ այստեսակ խանութներ կային։ Կրպակների ճրագի լոյսը տարածվում էր եւ փողոցի մէջ։ Մարդիկ դեռ անց ու դարձ էին անում։ Ոմանք դիմում էին դէպի մզկիթները, իսկ ոմանք հարեւանների մօտ, գիշերը անցկացնելու համար, ուտելով եւ հոգեւոր զրոյցներով։ Հարուստները այդ գիշերներում իրանց սեղանի շուրջը հաւաքում են աղքատ դրացիներին։ Տարուայ մէջ

մի ամբողջ ամիս մահմեդականը ողորմած եւ ջերմեռանդ է դառնում։

Երեւում էր, որ Ասլանին անծանօթ չէր Թէոս ախպօր արաղատունը. Նա առանց հարց ու փորձ անելու, ուղիղ դիմում էր դէպի այն կողմը։ Երբ հասանք, նա անցաւ արաղատան ետեւի կողմը եւ սկսեց բախել մի փոքրիկ դուռ, որ շուտով բաց արին։ Մենք ներս մտանք։

— Կարելի՞ է տեսնել Թէոս ախպօրը, — հարցրեց Ասլանը դուռը բացանող ծառայից.

— Նա արաղատանն է, — պատասխանեց ծառան։

— Կանչեցէք այստեղ։ Ասեցէք, մի պարոն ձեզ հետ գործ ունի։

— Իսկ ձեր անո՞ւնը։

— Իմ անունը ձեզ հարկաւոր չէ. դուք միայն կանչեցէք, նա կը գայ։

Ծառան մրթմրթալով հեռացաւ։ Մենք փոքրիկ բակում սպասում էինք։ Քանի րոպէից յետոյ ճրագը ձեռքին յայտնուեցաւ Թէոս ախպէրը, որ նախ մի քննողական հայեացք ձգեց Ասլանի երեսին, մի քանի վայրկեան նայեց նրա վրայ, յետոյ ասաց.

— Խնդրեմ, ներս համեցէք։

Նա տարաւ մեզ մի մաքուր սենեակ, որը կահաւորած էր կիսաարեւելեան եւ կիսաեւրոպական ճաշակով։ Պատերի մօտ դրած էին երկար թախտեր, պատած զեղեցիկ գորգերով ու բարձերով, իսկ մէջ տեղում մի բոլորակ սեղան, որի վրայ նա դրեց իր ձեռքի ճրագը։

— Ի՞նչ կը կամենայք, — հարցրեց նա մի այնպիսի եղանակով, որպէս հիւրանոցի տէրը դիմում է իր այցելուին։

— Տուեցէք խմելու մի բան, — ասաց Ասլանը։

Նա դուրս եկաւ եւ մի քանի րոպէից յետոյ վերադար-
ձաւ, բերելով երկու շիշ գինի եւ երկու բաժակներ, որ
գլխարկի նման անց էր կացրել շիշերի գլխին, դրեց սեղանի
վրայ, ասելով.

— Բաղէշու գինի է, մնաց մէկ շիշ միայն, այն էլ եթէ
հանգուցեալ հայրս գերեզմանից դուրս գայ, խնդրէ, չեմ
տայ, ինձ համար եմ պահել։

— Դուք ամէն լաւ բան ձեզ համար էք պահում
Թէոս ախպէր, — ասաց Ալանը ծիծաղելով։

— Ապա ի՞նչ անեմ, «մարգարէն առաջ իր հոգու
համար է աղօթում», — պատասխանեց նա թուրքի առա-
ծով, յետոյ բաժակները առանձին-առանձին վեր առեց եւ,
նրանց մաքրութիւնը փորձելու համար, բռնեց ճրագի լոյսի
առջեւ, նայեց եւ, գոհ չը մնալով, առեց իր ուսի վրայից
անձեռոցիկը, սկսեց նորից սրբել։

Թէոս ախպօր վարվողութիւնը Ալանի հետ՝ ոչ պան-
դոկապետի հաճոյակամութեան էր նմանում, որ աշխատում
է գոհացնել իր այցելուին, նրա դրամները դատարկելու
համար, եւ ոչ տանտիրոջ վարվողութիւն էր, որ աշխա-
տում է պատուել իր պատահական հիւրին, որ նա շնորհա-
կալութեամբ հեռանայ։ Նրանց մէջ երեւում էր ինչ-որ
մտերմութիւն, թէեւ արձանոց պաշտօնները առհասարակ
քաղաքավարի են լինում իրանց յաճախորդների հետ, որ-
պէս քահանան իր ժամասէր ծուխի հետ։

Ալանը ածեց բաժակները. գինին Թէոսի գովածից աւելի
ազնիւ էր։ Երբ նա նկատեց, որ մենք գոհ մնացինք, դրեց սե-
ղանի վրայ եւ մի կտոր ապխտած միս, խորհուրդ տալով միասին
ճաշակել, ասելով, թէ այնպէս աւելի համով է լինում գինին։

Թէոս ախպէրը փոքրիկ մարդ էր, կարճահասակ, գէր
եւ մելամաղձոտ դէմքով, սուր եւ թափանցող աչքերով։

Նրա մէջքի հազիւ նշմարելի սապատը ամենեւին չէր խանգարի կազմուածքի բարեձեւութեանը, եթէ գլուխը չափազանց խորն ընկած չը լինէր ուսերի մէջ։ Բայց այդ ահագին գլուխը իր լայն ճակատով եւ ալեխառն, գանգուր մազերով, եթէ դրուած լինէր մի բարձր հասակի վրայ, անտարակոյս, Թէոս ախպէրը աշխարհի գեղեցիկ տղամարդերից մէկը կը լինէր։ Ինչպէս վանեցի, նա դեռ իր պատանեկութեան հասակում գնաց Կ. Պոլիս իր բախտը փորձելու։ (Հազիւ կարելի է գտնել մի վանեցի, որ իր կեանքում մի քանի անգամ Պոլիս գնացած չը լինի։) Նա շատ գործերի ձեռք զարկեց, բայց ոչինչ բանում չը յաջողուեց նրան։ Եթէ նրա մարմինը բնական պակասութիւններ չունենար, եթէ նա ուժեղ մարդ լինէր, կարող էր իր հայրենակիցների եւ այլ հայաստանցիների նման Պոլսում համալութիւն (բեռնակրութիւն) անել, գայըղջի (նաւաստի) լինել, թուլումբաջիների (հրդէհաշէջների) մէջ մտնել, եւ վերջապէս, էյվազ (տան սպասաւոր) լինել։ Իսկ այդ վերջին ծառայութեան համար հարկաւոր էր վայելչահասակ լինել, եւ պարոններին ու տիկիններին գիր գալու համար, սիրուն դէմք ունենալ որոնցից զուրկ էր Թէոս ախպէրը։ Միակ գործը, որի մէջ նա փոքր ի շատէ յաջողութիւն գտաւ, էր մի սրճատան մէջ ղահուէ եփողի օգնականի պաշտօն գտնել։ Այստեղ նա հազիւ կարողացաւ այնքան փող վաստակել, որ ճանապարհի ծախք ունեցաւ իր հայրենիքը վերադառնալու։ Թէեւ նա վերադարձաւ դատարկ քսակով, բայց պանդխտութեան դառն փորձերի մէջ խրատուած, շատ բան տեսած, շատ բան սովորած եւ շատ բաներից եւս հրաժարուած վերադարձաւ...

Թէոս ախպէրը երկար չը մնաց մեզ մօտ, շտապեց սրճատունը իր միւս յաճախորդներին եւս գոհացնելու հա-

մար։ Այդ միջոցին սենեակի մէջ բացուեցաւ մի դուռ եւ այնտեղից ներս վազեց մի երեխայ, որը, մեզ տեսնելով, մի քանի քայլ հեռաւորութեան վրայ կանգնեց եւ, մի քանի վայրկեան զարմացած կերպով նայելով մեզ վրայ, կրկին նոյն դռնով դուրս փախաւ, ճչալով.

— Ես հիմա լաւ եմ, պարոն բժշկապետ, էլ դեղ չեմ խմի։

Ես հասկացայ, որ Ասլանը այդ տան մէջ օտար չէր։

— Դու ճանաչուեցար, — ասեցի նրան, — փոքրիկը ճանաչեց քեզ։

— Վնաս չունի, նա խելացի երեխայ է, նա ինձ չի մատնի, — պատասխանեց նա իր շուրջը նայելով։ Երեւի, մէկին սպասում էր։

Ես Ասլանին միայնակ թողեցի եւ մտայ սրճատունը, որը կից էր Թէոս աղայի բնակարանին։ Տան ետեւի կողմում բնակվում էր նրա ընտանիքը, իսկ առջեւի կողմում, որի դուռը բացվում էր փողոցի վրայ, զետեղուած էր սրճատունը։ Դա մի ընդարձակ դահլիճ էր, լուսաւորուած իւղային ճրագներով։ Եւրոպական կարասիք չը կային այնտեղ։ Դահլիճի բոլոր չորս կողմը, պատերի տակին, յատակից փոքր ինչ բարձր, շինուած էին փայտեայ երկար բազմոցներ, որոնց վրայ ծալապատիկ նստած էին յաճախորդները։ Նրանց մէջ կարելի էր գտնել ամեն տեսակ մարդիկ, սկսեալ քաղաքի դատարկամօլ որիկաներից, մինչեւ վաճառականներ, արհեստաւորներ, կառավարութեան պաշտօնեաներ, եւ ոչինչ պաշտօն ու պարապմունք չունեցող թափառականներ։ Բոլորը նարգիլէ էին ծխում, ղահուէ էին խմում, կամ զբաղուած էին մի որ եւ իցէ խաղով, որպիսին էր՝ նարդի եւ այլն։ Թամբաքուի թանձր ծուխի միջից հազիւ կարելի էր լինում որոշել այդ խառնիճաղանճ բազմութեան դէմքերը։

Նա մի կողմում միայնակ նստեցի եւ հեռուից նայում էի, թէ ինչպէս այդ մարդիկը, ծնշուած, խորտակուած օրական հոգսերի ծանրութեան ներքոյ, այժմ ծուխի եւ դառն ղահուէի թմրութեան մէջ, անձնատուր էին եղած մի տեսակ արբեցուցիչ ինքնամոռացութեան։

Թէոս ախպօր սրճատունը քաղաքի առաջնակարգ սրճատներից մէկն էր։ Նրա պահողը, երկար տարիներ Կ. Պոլսում մնալով, մտցրել էր իր սրճատան մէջ մի քանի մայրաքաղաքեան կարգեր, բայց այնուամենայնիւ, նրա սրճատունը պահպանել էր իր գաւառական բնաւորութիւնը։ Այստեղ ամեն ինչ պատրաստվում էր, ամեն ինչ կատարվում էր այցելուի աչքի առջեւ։ Նրա աչքի առջեւ եփում էին ղահուէն, եւ չիբուխի նման երկար սրճամանի պոչից բռնած, բերում էին, եւ հէնց պահանջողի մօտ լցնում էին փոքրիկ ֆինջանի մէջ եւ մատուցանում էին նրան։ Այդ երկար, պոչաւոր սրճամանները զանազան մեծութիւն ունէին։ Նրանցից ամենափոքրիկը մի մատնոցի չափ հազիւ կը լինէր, իսկ նրա համեմատ ֆինջանը իր մեծութեամբ շատ չէր տարբերվում սրճամանից, այնպէս որ, մի անգամից եփածը նա կարող էր ամբողջութեամբ իր մէջ առնել եւ մի մարդու պահանջին բաւականութիւն տալ։ Բայց այդ պահանջները կրկնվում էին ամեն րոպէում մի քանի անգամ։ «Ղահուէ մը», — գոչում էր պահանջողը։ — «Շաքարով, թէ անշաքար», — հարցնում էր պատրաստողը, եւ երբ հիւրի կամքը իմանում էր, իսկոյն մի քանի կաթիլ ջուր էր ածում մատնոցի՝ այսինքն սրճամանի մէջ, բռնում էր մանղալի վրայ, յետոյ աղած ղահուէն ածում էր նրա մէջ, սեւ հեղուկը արդէն պատրաստ էր, մատուցանում էր պահանջողին, իսկ հաշիւը պահելու համար՝ ածուխով մի սեւ գիծ էր քաշում պատի վրայ։ Այդ գծերից՝ ամեն մէկի անու-

նով՝ կարելի էր համարել հարիւրներով, այն եւս մի քանի ժամուայ մէջ։ Նարգիլէն ծխում էին եւ անդադար ձայն էին տալիս. «ղահուէ մը»...

Թէոս ախպօր սրճատունը բաւականութիւն էր տալիս իր յաճախորդների եւ այլ պահանջներին։ Ահա այնտեղ, մի կողմում, շատախօս սափրիչը գերծել, վերջացրել է մի Թուրք էֆէնդիի գլուխը եւ երեսը, այժմ, նրա առջեւը չոքած, սկսել է իր փոքրիկ մազաշով ականջի մազերը դուրս տալ, եւ այդ ձանձրալի աշխատութիւնը հեշտացնելու համար, պատմում է նրան օրուայ զանազան նորութիւններ, պատմում է նրան զանազան սիրային արկածներ «չօջուխների» կեանքից։

Սափրիչի օգնականը այդ միջոցին զբաղուած էր մի այլ, աւելի կոպիտ գործողութեամբ. Նա պատրաստւում էր դուրս քաշել մէկի ատամը. Հիւանդին, մի գառնապարանայի նման, չոքեցրել էին նրա առջեւ. մի մարդ, ետեւից կանգնած, բռնել էր հիւանդի գլուխը, մի այլ մարդ բռնել էր նրա ձեռքերը. սափրիչի օգնականը, ահագին աքցանը ձեռին, մի կառափնահատ դահճի նման, մօտեցաւ իր զոհին եւ աքցանի գլուխը տարաւ նրա բերանը. մի քանի զօրեղ ցնցումներ, մի քանի խուլ հառաչանքներ, — գործողութիւնը վերջացաւ. աքցանը երկու արիւնաթաթախ ատամներ ունէր բռնած իր բերանում...

— Կեցցե՛ս, — ձայն տուին նայողները. — մէկի փոխարէն երկուսը հանեցիր...

— Քո տունը քանդուի, — ձայն տուեց հիւանդը, — ցաւեցած ատամը մնաց իր տեղում...

Բոլորը ծիծաղեցին։

Ես եւ նայում էի, մի նոր տեսարան գրաւում էր ինձ. ահա այնտեղ ժողովրդի երաժիշտները, խմբով յա-

տակի վրայ նստած, ածում են իրանց նահապետական նուագարանները. մի աշուղ ոգեւորութեամբ պատմում է իր երգախառն վէպը. շրջապատողները խորին հիացմունքով լսում են նրան։

Փոքր ինչ հեռու, ջերմեռանդ մահմեդականը, իր լուացման ծէսը վերջացնելով, նոյն իսկ քարեայ փոքրիկ աւազանի մէջ, որտեղ նարգիլէների ջուրն էին փոխում, այժմ բարձրացել էր տախտակեայ բազմոցի վրայ, եւ բոլոր բարեպաշտութեան առջեւ, չոքելով, կանգնելով, եւ զանազան ձեւով կուզուպարզ անելով, կատարում էր իր նամազը։

Այստեղ աւելի ուշադրութիւն էին գրաւում մի տեսակ անձինք, որոնց կոչում էին «Թիրիաքիներ», — դրանց իսկոյն կարելի է ճանաչել. ծալապատիկ նստած են աւելի խուլ եւ մթին անկիւններում, եւ ծուլանում են նայել, թէ ինչ է կատարվում իրանց շուրջը։ Գլուխները քարշ ձգած, նարգիլէի ծխաքարշը ատամների մէջ պինդ բռնած, աչքերը կիսախուփ, կարծես թէ, ննջում են նրանք։ Ծխի ներկայութիւնը միայն, որ երբեմն դուրս է հանում նրանց շրթունքների միջից, ցոյց է տալիս, որ այդ թմրած, անշարժ էակները արթուն են։ Դրանք վաղ-առաւօտեան, իրանց տներից դուրս եկածին պէս, իսկոյն դիմում են սրճատուն. այստեղ լուացվում, այստեղ սանդրվում, այստեղ կատարում են իրանց առաւօտեան աղօթքը եւ այստեղ դուրս են բերում իրանց նախորդ օրուայ «խումարութիւնից»։ Սրճատան սպասաւորները ծանօթ են նրանց իւրաքանչիւրի սովորութիւններին, եւ մեծ պատրաստակամութեամբ կատարում են նրանց բոլոր քմահաճոյութիւնները։ Ամբողջ օրը, իրանց տեղում անշարժ նստած, այդ ողորմելի մարդիկը գրգռում են իրանց ուղեղը դառն ղահուէով, թամբաքուի ծուխով եւ աֆիոնի փոքրիկ գնդակներով։ Այդ մար-

նով՝ կարելի էր համարել հարիւրներով, այն եւս մի քանի ժամուայ մէջ։ Նարգիլէն ծխում էին եւ անդադար ձայն էին տալիս. «ղահուէ մի»...

Թէեւ ամպօր սրճատունը բաւականութիւն էր տալիս իր յաճախորդների եւ այլ պահանջներին։ Ահա այնտեղ, մի կողմում, շատախօս սափրիչը գերծել, վերջացրել է մի թուրք էֆէնդիի գլուխը եւ երեսը, այժմ, նրա առջեւը չոքած, սկսել է իր փոքրիկ մազաշով ականջի մազերը դուրս տալ, եւ այդ ձանձրալի աշխատութիւնը հեշտացնելու համար, պատմում է նրան օրուայ զանազան նորութիւններ, պատմում է նրան զանազան սիրային արկածներ «չօջուխների» կեանքից։

Սափրիչի օգնականը այդ միջոցին զբաղուած էր մի այլ, աւելի կոպիտ գործողութեամբ. Նա պատրաստվում էր դուրս քաշել մէկի ատամը. հիւանդին, մի դատապարտեալի նման, չոքեցրել էին նրա առջեւ. մի մարդ, ետեւից կանգնած, բռնել էր հիւանդի գլուխը, մի այլ մարդ բռնել էր նրա ձեռքերը. սափրիչի օգնականը, ահագին աքցանը ձեռին, մի կառափնահատ դահճի նման, մօտեցաւ իր զոհին եւ աքցանի գլուխը տարաւ նրա բերանը. մի քանի զօրեղ ցնցումներ, մի քանի խուլ հառաչանքներ, — գործողութիւնը վերջացաւ. աքցանը երկու արմատաթափ ատամներ ունէր բռնած իր բերանում...

— Կեցցե՛ս, — ձայն տուին նայողները. — մէկի փոխարէն երկուսը հանեցիր...

— Քո տունը քանդուի՛, — ձայն տուեց հիւանդը, — ցաւեցած ատամը մնաց իր տեղում...

Բոլորը ծիծաղեցին։

Ուր եւ նայում էի, մի նոր տեսարան գրաւում էր ինձ. ահա այնտեղ ժողովրդի երամիշտները, խումբով յա-

տակի վրայ նստած, ածում են իրանց նահապետական նուագարանները. մի աշուղ ոգեւորութեամբ պատմում է իր երգախառն վէպը. շրջապատողները խորին հիացմունքով լսում են նրան։

Փոքր ինչ հեռու, ջերմեռանդ մահմեդականը, իր լուացման ծէսը վերջացնելով, նոյն իսկ քարեայ փոքրիկ աւազանի մէջ, որտեղ նարգիլէների ջուրն էին փոխում, այժմ բարձրացել էր տախտակեայ բազմոցի վրայ, եւ բոլոր բազմութեան առջեւ, չոքելով, կանգնելով, եւ զանազան ձեւով կուզուպարզ անելով, կատարում էր իր նամազը։

Այստեղ աւելի ուշադրութիւն էին գրաւում մի տեսակ անձինք, որոնց կոչում էին «Թիրիաքիներ». դրանց իսկոյն կարելի է ճանաչել. ծալապատիկ նստած են աւելի խուլ եւ մթին անկիւններում, եւ ծուլանում են նայել, թէ ինչ է կատարվում իրանց շուրջը։ Գլուխները քարշ ձգած, նարգիլէի ծխափարշը ատամների մէջ պինդ բռնած, աչքերը կիսախուփ, կարծես թէ, նիրհում են նրանք։ ծխի ներկայութիւնը միայն, որ երբեմն դուրս է հանում նրանց շրթունքների միջից, ցոյց է տալիս, որ այդ թմրած, անշարժ էակները արթուն են։ Դրանք վաղ-առաւօտեան, իրանց տներից դուրս եկածին պէս, իսկոյն դիմում են սրճատունը. այստեղ լուացվում, այստեղ սանդրվում, այստեղ կատարում են իրանց առաւօտեան աղօթքը եւ այստեղ դուրս են բերում իրանց նախորդ օրուայ «խումարութիւնից»։ Սրճատան սպասաւորները ծանօթ են նրանց իւրաքանչիւրի սովորութիւններին, եւ մեծ պատրաստականութեամբ կատարում են նրանց բոլոր քմահաճութիւնները։ Ամբողջ օրը իրանց տեղում անշարժ նստած, այդ ողորմելի մարդիկը գրգռում են իրանց ուղեղը դառն ղահուէով, թամբաքուի ծուխով եւ ափիոնի փոքրիկ գնդահատներով։ Այդ մար-

դիկը ապուշի դէմք ունէին, ապակու նման սառն եւ անշարժ աչքեր եւ դողդոջուն ձեռքեր։

Հէնց նոյն ապուշների մօտ Աւետարանի լոյսը ծաւալող միսիօնարի գործակալը բաց է արել Աստուածաշունչը եւ զբաղուած է կրօնական վիճաբանութիւններով։ Մի քանի հարցասէրներ շրջապատել են նրան, լսում են, վիճում են, եւ հայհոյում են։

Իսկ իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին երեք հոգի, որ հեռու նստած էին մի բոլորակ սեղանի շուրջը, որի վրայ դրած էր մի շիշ օղի։ Նրանցից մէկը միջահասակ երիտասարդ էր եւ իր հագուստի ձեւերով աւելի նման էր Մուսուլի կամ Բաղդադի կողմերի հայերին։ Նա փաթաթուած էր սեւ եւ սպիտակ գոյներով երկար արայի (վերարկուի) մէջ, որի նմանը կրում են Հիջազի ուխտաւորները։ Գլխի արաբական ապարօշը իր ծայրաւոր վերջաւորութիւններով ծածկում էր նրա ուսերը, իսկ ճակատը, յօնքերը եւ մինչեւ անգամ աչքերը հազիւ էին երեւում մետաքսեայ գոյնզգոյն փաթոթի տակից, որը կապել էր իր գլխին։ Ես իսկոյն ճանաչեցի, թէ դա այն մուսուլցի վաճառականն պէտք է լինէր, որի հետ ծանօթանալու համար եկած էր Ասլանը։ Իսկ մուսուլցու երկու խօսակիցները ինձ աւելի տարօրինակ մարդիկ էին երեւում. այդ ցոյց էր տալիս նրանց հնամաշ կիսաեւրոպական եւ կիսաասիական հագուստը, որ առաջին աչքի էր զարկում։ Շատ հաւանական էր, որ այդ մարդիկը երկար թափառել էին այն երկրներում, որտեղ նեղ վարտիք, լայնեզրեայ գլխարկ եւ սերթուկ են հագնում, իսկ յետոյ, վերադառնալով Ասիա, եւրոպական հագուստի միայն կտորտանքն էր մնացել նրանց վրայ։

— Ո՞վ է այն երիտասարդը, — հարցրի ես Թէոս ախպօրից, ցոյց տալով մուսուլցուն։

— Նա խօջա Թորոսն է, մուսուլցի է, այստեղ Թումաջի վաճառականութիւն է անում, — հանգամանօրէն պատասխանեց Թէոս ախպէրը։

— Իսկ այն միւս երկո՞ւսը, որ մուսուլցու մօտ նստած էին։

— Նրանց չեմ ճանաչում, նոր մարդիկ են։

Թորոս ախպէրը հեռացաւ։ Ես այժմ աւելի ուշադրութեամբ սկսեցի հեռուից զննել Թումաջի վաճառականին։ Արձաստան անտանելի տաքութեան պատճառով, երեսից յետ էր քաշել գլխի արաբական ծոպաւոր ծածկոցը, եւ ճակատը մինչեւ կէսը ծածկել էր բաց։ Նրա դէմքը, կաշու գոյնը, երեսի գծագրութիւնը ամենեւին չէր նմանում Միջագետքի արեւակէզ բնակչի կերպարանքին, իսկ չէ, արագաշարժ աչքերը ինձ շատ ծանօթ էին երեւում։ Նա այն աստիճան զբաղուած էր իր խօսակիցներով, որ ամենեւին ուշադրութիւն չէր դարձնում իմ վրայ, կամ եթէ տեսնում էր ինձ, այնպէս էր ձեւացնում, որ չէ նկատում։ Ես մօտեցայ եւ ետեւից ձեռքս կամաց դրեցի նրա ուսի վրայ։ Նա յետ նայեց եւ աչքերի արագ շարժումով այնպիսի մի նշան արեց, որ ես շփոթուեցայ եւ ակամայ լռեցի։ Նա իսկոյն դուրս բերեց ինձ իմ շփոթութիւնից, իր մօտ տեղ ցոյց տալով.

— Խնդրեմ, նստեցէք, պարոն, երեւում է, որ դուք եւս մեզ նման օտարական էք։ Պանդուխտները աւելի հեշտութեամբ են մօտենում միմեանց։ Մեր շրջանի մէջ գտնուել է մի քանի Ֆիրինջան օղի, — նա ձեռքը տարաւ, վեր առեց շիշը, շարժեց, տեսնելու, ճշմարիտ էր իր ասածը, թէ ոչ։

Ո՞վ կարող էր երեւակայել, որ ես այստեղ, այս խառնաշփոթ բազմութեան մէջ, մուսուլցի կաշեվաճառի կերպարանքով կը գտնէի մեր ընկեր Սագօին։ — Խօջա Թորոս,

— այսպէս էին այժմ կոչում նրան։ Ո՜րքան յարմարվում էր նրան այդ անունը, այդ արտաքին զգեստը, այդ լիա-հնչիւն, կոկորդային ձայնը, այդ լուրջ խօսակցութիւնը երկու անծանօթների հետ։

Նա այնքան սովորած էր Սագօի ծաղրածութիւններին, նրա կծու հեգնութեանը, նրա թեթեւ սրախօսութիւն-ներին, որ առանց նրանից մի բառ անգամ լսելու, բաւական էր նրա երեսին նայել միայն, ես այլ եւս չէի կարող զսպել իմ ծիծաղը։ Իսկ նրա այժմեան կերպարանափոխութիւնը, իր օտարոտի ձեւերով, աւելի շատ առիթներ ունէր իմ ծիծաղը շարժելու. բայց ես, չը գիտեմ, ինչո՞ւ այնպէս լռեցայ, ինչո՞ւ այնպէս հանգիստ գտնուեցայ նրա առջեւ։

Նա մի քանի խօսքով հարցրեց իմ ով եւ որտեղից լինելը, եւ ինչ գործով Վան քաղաք գալը, յետոյ լցրեց մի ֆինջան օղի եւ դրեց իմ առջեւ։

— Ես օղի խմելու սովորութիւն չունեմ, — ասացի նրան։

— Ձեզ համար գինի կը պատուիրեմ, — ասեց նա, հրամայեց սպասաւորին մի շիշ գինի բերել։

Յետոյ ծանօթացրեց ինձ իր երկու խօսակիցների հետ։ Երեւաց, որ այդ աղքատ երիտասարդները, իրանց նման՝ նիւթապէս աղքատ, բայց բարոյապէս հարուստ մի ընկերու-թեան գործակատարներ էին, որ ուղարկուած էին Խար-բերդի, Սղերդի եւ Դերսիմի կողմերը, տեղային քրդախօս հայերի մէջ մայրենի լեզու տարածելու եւ հայոց տառերով գրել-կարդալ սովորեցնելու։ Ընկերութիւնը կազմուած էր Կ. Պօլսում եւ միմիայն գրագիտութիւն տարածելու նպա-տակ ունէր։ Չը նայելով այդ համեստ եւ անմեղ նպատա-կին, ընկերութեան գործակատարները տեղային բողոքական քարոզիչներից ամբաստանվում են, եւ կառավարութեան

կողմից հալածվում են, իբրև ժողովրդի մէջ վնասակար մտքեր տարածող խռովարարներ։ Թողնելով իրանց գործունէութեան տեղը, նրանք եկել էին Վան, և այստեղից Կ. Պոլիս վերադառնալու նպատակ ունէին, առանց գրպանում մի փարա անգամ ստակ ունենալու։

— Նայեցէք այդ մարդուն, — շարունակեց երկու երիտասարդներից մէկը ընդհատուած խօսակցութիւնը, ձեռքը մեկնելով դէպի Աւետարանի լոյսը ծաւալող՝ տուբագգի քարոզչի գործակատարը, որ Աստուածաշունչը առջևը դրած, դեռ զբաղուած էր կրօնական վիճաբանութիւններով։ — Ես հաւատար եմ, որ այդ անպիտանը ոչինչ զարգացում, ոչինչ կրթութիւն չունի. և իբրև մարդ անգամ, նա այնքան սոր գնահատել գիտէ իր աշխատանքը, որ ամսական հարիւր ղուրուշի (6 ռուբլի) վարձկան է։ Այդ չնչին փողի համար նա ամեն օր կը մտնէ սրճատները, կը մտնէ սափրիչների խանութները, կը մտնէ բաղանիքների նախագաւիթները, մի խօսքով ամեն տեղ, որտեղ մարդիկ աւելի գործ չունեն, և կը սկսէ նրանց հետ վիճել։ Նա սեպհական համոզմունք և հաւատ չունի. նա մի տեսակ փաստաբան է, որ պաշտպանում է այն գործը, որի համար նրան վճարում են։ Ազգային իդէալ, ազգային պատմութիւն, հայրենիք, ժողովրդի դժբախտ դրութիւն, — այդ բաները նրա համար չը կան, և նրան չեն հետաքրքրում։ Նա գիտէ միայն, որ պաս պահելը, տէրտէրին խոստովանուելը, պատկերներին երկրպագութիւն տալը՝ չի փրկի մարդու հոգին մեղքերից, և կը սկսէ սրանց՝ և այսպիսի եկեղեցական կանոնների դէմ վիճել։ Անցիր ամբողջ Փոքր Ասիա, ամեն տեղ, ամեն փողոցներում կը հանդիպես այս տեսակ շառլատաններին։ Ի հարկէ, աւելորդ կը լինէր խօսել նրանց ժողովարանների, դպրոցների և քարոզիչների մասին.

— այսպէս էին այժմ կոչում նրան։ Որքան յարմարւում էր նրան այդ անունը, այդ արաբական զգեստը, այդ լա-հընչիւն, կոկորդային ձայնը, այդ լուրջ խօսակցութիւնը երկու անծանօթների հետ։

Ես այնքան սովորած էի Սագօի ծաղրածութիւններին, նրա կծու հեգնութեանը, նրա թեթեւ սրախօսութիւններին, որ առանց նրանից մի բառ անգամ լսելու, բաւական էր նրա երեսին նայել միայն, ես այլ եւս չէի կարող զսպել իմ ծիծաղը։ Իսկ նրա այժմեան կերպարանափոխութիւնը, իր օտարոտի ձեւերով, աւելի շատ առիթներ ունէր իմ ծիծաղը շարժելու. բայց ես, չը գիտեմ, ինչո՞ւ այնպէս լռեցայ, ինչո՞ւ այնպէս համեստ գտնուեցայ նրա առջեւ։

Նա մի քանի խօսքով հարցրեց իմ ով եւ որտեղից լինելը, եւ ինչ գործով Վան քաղաք գալը, յետոյ լցրեց մի ֆինջան օղի եւ դրեց իմ առջեւ։

— Ես օղի խմելու սովորութիւն չունեմ, — ասեցի նրան։

— Ձեզ համար գինի կը պատուիրեմ, — ասեց նա, հրամայեց սպասաւորին մի շիշ գինի բերել։

Յետոյ ծանօթացրեց ինձ իր երկու խօսակիցների հետ։ Երեւաց, որ այդ աղքատ երիտասարդները, իրանց նման նիւթապէս աղքատ, բայց բարոյապէս հարուստ մի ընկերութեան գործակատարներ էին, որ ուղարկուած էին Խարբերդի, Սղերդի եւ Դերսիմի կողմերը, տեղային քրդախօս հայերի մէջ մայրենի լեզու տարածելու եւ հայոց տառերով գրել-կարդալ սովորեցնելու։ Ընկերութիւնը կազմուած էր Կ. Պօլսում եւ միմիայն գրագիտութիւն տարածելու նպատակ ունէր։ Չը նայելով այդ համեստ եւ անմեղ նպատակին, ընկերութեան գործակատարները տեղային քաղաքական քարոզիչներից ամբաստանվում են, եւ կառավարութեան

կողմից հալածվում են, իբրեւ ժողովրդի մէջ վնասակար մտքեր տարածող խռովարարներ։ Թողնելով իրանց գործունէութեան տեղը, նրանք եկել էին Վան, եւ այստեղից Կ. Պոլիս վերադառնալու նպատակ ունէին, առանց գրպանում մի փարա անգամ սատակ ունենալու։

— Նայեցէք այդ մարդուն, — շարունակեց երկու երիտասարդներից մէկը ընդհատուած խօսակցութիւնը, ձեռքը մեկնելով դէպի Աւետարանի լոյսը ծառայող՝ սարագի քարոզչի գործակատարը, որ Աստուածաշունչը առաջներ դրած, գնա զբաղուած էր կրօնական վիճաբանութիւններով, — Ես հաւաստի եմ, որ այդ անպիտանը ոչինչ զարգացում, ոչինչ կրթութիւն չունի. եւ իբրեւ մարդ անգամ, նա այնքան սուտ գնահատել գիտէ իր աշխատանքը, որ ամսական հարիւր ղուրուշի (6 ռուբլի) վարձկան է։ Այդ չնչին փողի համար նա ամեն օր կը մտնէ արձանները, կը մտնէ սափրիչների խանութները, կը մտնէ բաղանիքների նախագաւիթները, մի խօսքով ամեն տեղ, որտեղ մարդիկ աւելի գործ չունեն, եւ կը սկսէ նրանց հետ վիճել։ Նա սեպհական համոզմունք եւ հաւատ չունի. նա մի տեսակ փաստաբան է, որ պաշտպանում է այն գործը, որի համար նրան վճարում են։ Ազգային իդէալ, ազգային պատմութիւն, հայրենիք, ժողովրդի գժբախտ դրութիւն, — այդ բաները նրա համար չը կան, եւ նրան չեն հետաքրքրում։ Նա գիտէ միայն, որ պաս պահելը, տէրտէրին խոստովանելը, պատկերներին երկրպագութիւն տալը՝ չի փրկի մարդու հոգին մեղքերից, եւ կը սկսէ դրանց՝ եւ այսպիսի եկեղեցական կանոնների դէմ վիճել։ Անցիր ամբողջ Փոքր Ասիա, ամեն տեղ, ամեն փողոցներում կը հանդիպես այս տեսակ շաղակրատներին։ Ի հարկէ, աւելորդ կը լինէր խօսել նրանց ժողովարանների, դպրոցների եւ քարոզիչների մասին.

որոնք իրանց բնաւորութեամբ, շատ չեն տարբերվում այդ գհեօրիկ, ագէտ, հարիւր դուրուշնոց լրտես ծառայողներից։

Սաքօն լռութեամբ լսում էր. Ինձ եւս հետաքրքրում էր դառնացած երիտասարդը, որը, ինչպէս երեւում էր, սաստիկ վշտացած էր ոչ այնքան օտարազգի քաղողիչներից, որքան նրանց ձեռքում գործիք դարձած, կոյր, մոլեռանդ եւ դատարկամիտ հայ գործակատարներից։

— Ես կրօնի եւ ազգային եկեղեցու պաշտպան չեմ, — առաջ տարաւ երիտասարդը, — բայց դարձեալ կ՚ասեմ, որ այդ մարդիկը աւելի վտանգաւոր են, քան թէ քուրդը կամ տաճիկը։ Քուրդը եւ տաճիկը յափշտակում են հայերից նրանց ձեռքի վաստակը, իսկ այդ կորուստը կարելի է աշխատանքով կրկին լրացնել։ Բայց քաղողիչները, այդ հոգեւոր հարստահարիչները, Աւետարանի ճշմարտութեան անունով սպաննում են ա զ գ ա յ ն ո ւ թ ի ւ ն ը, — դա անփոխարինելի է։

— Ի՞նչպէս, — հարցրեց Սաքօն, լցնելով իմ բաժակը գինիով, իսկ իր երկու խօսակիցների ֆինջանները օղիով։

— Այնպէս, — պատասխանեց երիտասարդը, վառելով իր կարճ ճանապարհորդական ծխափայտը եւ թողնելով մուխի թեթեւ կոյտեր իր դողդոջուն շրթունքների միջից, որ դեռ նոր էին սեւանում նորաբոյս մազերով։ — Օրինակի համար, վեր առնենք հէնց այն երկիրները, ուր մենք գործում էինք եւ որտեղից մեզ հալածեցին. այդ կողմերում հայերը կորցրել են իրանց մայրենի լեզուն եւ խօսում են քրդերէն, կորցրել են իրանց ազգային այլ առանձնայատկութիւնները եւ ապրում են քրդական սովորութիւններով, մի խօսքով, ոչնչով չեն տարբերվում քրդերից։ Մնում է մի յօդ միայն, որ նրանց կապում է ազգային ամբողջութեան

հետ և նրանց յիշեցնում է, թէ իրանք հայեր են, — այդ յօդը Հայաստանեայց եկեղեցին է։ Իսկ եթէ եկեղեցիից ես կտրուեցան, այլ ևս ի՞նչ կապ կը մնայ նրանց և հայութեան մէջ։

— Ոչինչ կապ չի մնայ, — պատասխանեց Սագօն այնպիսի մի եղանակով, որ կարծես, շտապում էր լսել երիտասարդի վերջին խօսքը։

— Ահա այդ միտքն են հասցնում բողոքական քարոզիչները, ահա դրանով են ապացուցանում նրանք ազգայնութիւնը, — շարունակեց նա փոքր ինչ տաքացած կերպով, — հային խլելով իր ազգային եկեղեցու գրկից, դարձնում են նրան բողոքական քուրդ, և աւելի ոչինչ։

— Դրանում ի՞նչ զարմանալի բան կայ, — հարցրեց Սագօն, գլուխը վեր բարձրացնելով և ուղիղ երիտասարդի երեսին նայելով։ — Դուք մի բոպէ առաջ ասեցիք, թէ տեղային հայերը կորցրել են իրանց մայրենի լեզուն, խօսում են քրդերէն, կորցրել են իրանց ազգային առանձնայատկութիւնները և ապրում են քրդական սովորութիւններով, — այլ ևս ի՞նչ իրաւունքով դուք նրանց հայեր էք կոչում։ Նրա համա՞ր միայն, որ պատկանում են լուսաւորչական եկեղեցուն։ Հէնց դրա մէջն է սխալը, որ ձեզ սխալ եզրակացութեան է հասցնում։ Այն օրից, որ նրանք դադարեցին հայերէն խօսելուց, դադարեցին և հայ լինելուց։ Նրանք դարձան լուսաւորչական քրդեր։ Շատ հաւանական է, որ լուսաւորչական եկեղեցիից դուրս գալով և մտնելով բողոքական եկեղեցին, կը դառնան բողոքական քրդեր, և եթէ բողոքական եկեղեցին նոյնպէս թողնեն և մտնեն, օրինակ, բուդդայական եկեղեցին, կը դառնան բուդդայական քրդեր։

Երկու երիտասարդները զարմացած կերպով նայեցին միմեանց երեսին։ Սագօն շարունակեց.

— Նոյն բանը պատահեց եւ Հարաւային Միջագետքի՝ այսինքն Մերտինի, Մուսուլի եւ Բաղդադի կողմերի արաբախօս հայերի հետ։ Նրանք եւս կորցրել էին մայրենի լեզուն, ապրում էին արաբական սովորութիւններով, խօսում էին արաբերէն եւ իրանց հայ էին համարում նրանով միայն, որ պատկանում էին լուսաւորչական եկեղեցուն։ Երբ կաթոլիկութիւնը նրանց մէջ մտաւ, դադարեցին իրանց հայ կոչել եւ դարձան կաթոլիկ արաբներ։ Ոմանք նրանցից քիլդաներէն էին խօսում. կաթոլիկութիւնը ընդունելուց յետոյ, խառնուեցան քիլդանի կաթոլիկների հետ։

Խօսակցութիւնը տեւեց բաւական երկար. առաջւան շատ մօտ էր սրտէս երկու երիտասարդների սրտին, նոյնպէս եւ Սաքօի համար։ Բացի դրանից, կրօնափոխութիւնը դարձել էր հայերի համար մի ընդհանուր, հասարակական հարց։ Օտարազգի քարոզիչները, կաթոլիկ, բողոքական, եզուիտ, ամէն կողմից մուտք էին գործել հայերի մէջ, տարածուել էին զանազան քաղաքներում եւ գիւղերում։ Դպրոցներ եւ ժողովարաններ էին հիմնում։ Ժողովուրդը ընդհանուր խմորման մէջ էր։ Ոմանք դրամի համար, որ քարոզիչները բաշխում էին իրանց նոր հաւատացեալներին, ոմանք մահմեդականների հարստահարութեան դէմ պաշտպանութիւն գտնելու համար, որ խոստանում էին քարոզիչները, ոմանք զզուած լինելով հայ քահանաների, հայ կղերի ագահութիւնից, իսկ շատ սակաւները, ճշմարիտ համոզմունքով, թողնում էին հայոց եկեղեցին եւ մտնում բողոքական եւ կաթոլիկ եկեղեցու գիրկը։ Հայ ժողովուրդը բաժան-բաժան էր լինում, ամէն տեղ պատահում էին կռիւներ, խռովութիւններ եւ ներքին երկպառակութիւն։ Գործերի այդ դրութեան մէջ, անկարելի էր, որ մտածող անձինքների ուշադրութիւնը չը գրաւէր այդ աղէտաւոր երեւոյթը, որ

սպառնում էր հայոց ազգային ամբողջութեան քայքայմանը, մանաւանդ մի այնպիսի ժամանակում, երբ օտարների բռնութեան դէմ մաքառելու համար հարկաւոր էր ընդհանուր միաբանութիւն, հարկաւոր էր միութիւն եւ սէր։ Բայց Աւետարանի սէրը եւ եղբայրութիւնը քարոզող միսիօնարները ատելութիւն եւ թշնամութիւն էին սերմանում երկու հայ եղբայրների մէջ։

— Միսիօնարը ազգ չէ ճանաչում, — շարունակեց Սաքօն, — նա մտնում է մի ժողովրդի մէջ, տեսնում է՝ ինչ լեզուով որ խօսում է ժողովուրդը եւ ինչ լեզու, որ նրան աւելի հասկանալի է, սկսում է նոյն լեզուով քարոզել նրան եւ նոյն լեզուով կարդացնում է նրա զաւակներին իր դպրոցների մէջ։ Եթէ մի տեղ հայը քրդերէն է խօսում, նա կը սկսէ նրան քրդերէն քարոզել. եթէ թուրքերէն է խօսում, կը սկսէ թուրքերէն քարոզել։ Նրան ի՞նչ փոյթ, որ այդ լեզուները հայոց մայրենի լեզուն չեն։ Նա երբէք յանձն չի առնի մի այդպիսի դժուարութիւն, որ նախ հային իր կորցրած մայրենի լեզուն սովորացնէ, եւ յետոյ սկսէ նոյն լեզուով քարոզել նրան։ Ես ձեր ընկերութեան աշխատութիւնը այդ կողմից շատ օգտակար պէտք է համարել, որ յանձն է առել մայրենի լեզու տարածել քրդախօս հայերի մէջ։ Դա աւելի ուղիղ ճանապարհ է նրանց հայացնելու եւ հայութեան մէջ պահելու համար։ Լեզուի հետ կապուած է ազգի գրականութիւնը, նրա անցեալը, նրա պատմական կեանքը, նրա բոլոր մտաւոր եւ հոգեկան արտայայտութիւնները դարերի ընթացքում — նրա ամբողջ գոյութիւնը, — այդ է, որ կապում է մի անհատին իր ազգային ամբողջութեան հետ։ Իսկ եկեղեցին, ինչպէս տեսաք իմ բերած օրինակներից հարաւային Միջագետքի հայերի վերաբերութեամբ, շատ թոյլ կապ է հային իր ազգայնութեան հետ կապելու

համար, եթէ նա կորցրել է միւս, աւելի հաստատուն հիմունքները ազգայնութեան։

Ես Սագօի մէջ այժմ ուրիշ մարդ, ուրիշ լեզու էի տեսնում. նա այն չէր, որ առաջին անգամ հանդիպեց ինձ պարսկական մինարէթում, եւ ոչ այն զուարճասէր խեղկատակն էր, որ ձանձրացնում էր ինձ Ոսօրդի տան մէջ։ Նրա մէջ խօսում էր Ասլանի լեզուն։ Ես զարմանում էի, որքան նման էին այդ երիտասարդները միմեանց՝ թէ իրանց ձգտումներով եւ թէ գաղափարներով։

— Ես համաձայն եմ ձեզ հետ, — ասաց միւս երիտասարդը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր։ — Բայց օտարազգի քարոզիչները այդ բոլոր միտքերը չէին կարող տալ մեզ, եթէ մենք ունենայինք օրինաւոր եկեղեցականներ։ Եթէ գայլը հօտից ոչխարներ է գողանում, դա ապացոյց է, որ հովիւներն ու շները անպիտան են։ Մեր քահանաները ագէտ են եւ անկիրթ, իսկ մեր վարդապետները, իրանց վանքերի մէջ առանձնացած, ծուլանում են, աղօթում են, կարծելով թէ դրանով մեծ ծառայութիւն են անում ազգին։

Այդ միջոցին մեր սեղանի մօտից անցաւ մի մարդ եւ խօսակցութիւնը խանգարեց։ Նոյն ներգործութիւնն էր անում նա, ինչ խմբի որ մօտենում էր։ Եւ եթէ նստում էր այս եւ այն սեղանի մօտ, մարդիկ սկսում էին աննկատելի կերպով հետզհետէ հեռանալ նրանից։

— Այդ մարդը մի յայտնի լրտես է, — ասաց Սագօն, ցոյց տալով նրան։

— Ի՞նչ ազգից է, — հարցրի ես։

— Հայ է, եւ բացի հայ լինելը, «էֆէնդի» է, բազմաթիւ տիտղոսներ ունի։

— Եւ մատնում է հայերի՞ն։

— Էլ ո՞ւմը պէտք է մատնէ . . .

«Լիփէնդին» գնաց, նստեց մի խումբ երիտասարդների մօտ, որովհետեւ ինքն եւս նրանց հասակակից էր։ Հրամայեց իր հաշուով գինի տալ։

— Ես պատրաստ եմ գրաւ բռնել, — ասաց Սագօն, — որ այդ անպիտանը հիմա կը սկսէ ազգասիրական ճառեր կարդալ, եւ գուցէ կը սկսէ երգել իր յօրինած ոտանաւորներից մէկը, որի մէջ անդադար կրկնվում են «ո՜հ, Հայաստան» բառերը։

Բայց դրանցից եւ ոչ մէկը չը կատարուեցաւ, որովհետեւ գիշերից շատ անցել էր, սրճատան յաճախորդները սկսել էին հետզհետէ հեռանալ, եւ Թէոս աղայէրը պատրաստվում էր ճրագները հանգցնել։ Աղմկալի դահլիճը մի քանի րոպէի մէջ դատարկուեցաւ։ Երբ Թէոս աղայէրը վերջին երկու ճրագը հանգցնելու վրայ էր, երկու երիտասարդները վեր կացան, բարի գիշեր ասացին ինձ եւ Սագօին, եւ հեռացան դէպի սրճատան մթին մի անկիւնը։ Այնտեղ այնպէս բաց, առանց ծածկոցի, պառկեցին նրանք տախտակեայ մերկ նստարանների վրայ, իրանց ուղեւորութեան պարկերը բարձի փոխարէն գլխների տակը դնելով։ Թէոս աղայէրը այնքան բարի գտնուեցաւ, որ դուռը չը փակեց նրանց փողոցը, ասելով, թէ իր սրճատունը գիշերները անեղ չէ։ Ես խիստ տխուր տրամադրութեան մէջ բաժանուեցայ նրանցից։ «Ո՜հ, երիտասարդներ, մտածում էի ես, այդպէս անտուն, անտէր, աղքատ, որպէս մի ողորմելի մուրացկան, թափառում էք երկրէ երկիր, մի ընկած ժողովրդի օգնելու անձնուիրութեամբ... Դուք պէտք է մրցութիւնը անէք օտարազգի միսիօնարի հետ, որ յայտնվում է կառքերով, ապրում է շքեղ պալատներում, եւ ոսկին սփռում է, ինչպէս փոշի, որ բոլորի աչքերը կուրացնում է... Բայց մի բան կայ ձեր մէջ, որ բարձր եւ հզօր է քան այն բոլոր

փառքը և զօրութիւնը, որ վայելում է օտարազգին, — դա այն մեծ սէրն է, որ ունէք դուք դէպի ձեր յանձն առած գործը։

Երբ ես մտայ այն սենեակը, որտեղ թողեցի Ասլանին, Սագօին նրա մօտ գտայ։ Երեւում էր, որ Սագօն սրճարանից դուրս գալուց յետոյ, ետեւի դռնից մտել էր նրա մօտ։ Բայց ո՞վ ասաց նրան, որ Ասլանը այնտեղ է…

ԺԳ.

ՎԱՐԱԳ

Մեզ մնում էր տեսնել Վարագայ վանքը, այնուհետեւ մեր հետաքրքրութիւնները Վանայ շրջակայքում պէտք էր վերջացած համարել։

Գեղեցիկ պայծառ առաւօտ էր, երբ ես եւ Ալամը ձի նստած, դուրս եկանք Այգեստանի ծառազարդ փողոցներից եւ ուղեւորուեցանք դէպի վանքը։ Մեր առջեւն էր Վարագայ սարը իր պանծալի տեսարաններով։ Արեւը դեռ նոր էր սկսել ծագել։ Նա կամաց-կամաց վեր էր համբառնում Վարագայ լեռնագագաթի ճիշտ այն ամենաբարձր կէտից, որ կոչվում է Գողգոթայ։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում արեւի մի այնպիսի հրաշալի ծագումը։ Ինձ այնպէս էր թւում, որ առնջեան լուսատուն գիշերը հանգչել էր Գողգոթայի գագաթի վրայ, միեւնոյն նուիրական այրերի մէջ, որտեղ մի ժամանակ պատսպարուած էր Հռիփսիմէն իր ընկերուհիների հետ, իսկ այժմ լուսաճաճանչ պայծառութեամբ դուրս էր գալիս իր հանգստարանից լուսաւորելու հայոց աշխարհը։ Նոյն այրերի մէջ ծնւում էր երանելի կոյսը, նոյն այրերից դուրս եկաւ եւ նա, եւ որպէս մի պայծառ լոյս, ուղեւորուեցաւ դէպի Այրարատ, կատարելու այն մեծ քարոզական պատերազմը հայոց հեթանոս թագաւորի եւ հեթանոսական խաւարի հետ, որի արդիւնքը եղաւ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստանում։ Նոյն

այրերի մէջ թաղցրեց նա կենսատու փայտի Ս. Նշանը, որ ամփոփուած էր մի փոքրիկ խաչի մէջ եւ որը նրա կուրծքի ու պարանոցի Աստուածային զարդն է կազմում։ Ամբողջ չորս դար Հրաշալի Սուրբ Նշանը մնաց այնտեղ անյայտութեան մէջ, մինչեւ Թօդիկ Ճգնաւորի մշտական աղօթքով յայտնուեցաւ նա, եւ արեգակի լուսափայլ պայծառութեամբ, Վարագայ լեռնագագաթի բարձրութիւնից թռչելով, իջաւ նրա լանջաց վրայ, եւ որպէս մի ժամանակ զարդարում էր Հռիփսիմէի կուրծքը, այնուհետեւ դարձաւ Վարագայ լեռան կուրծքի երկնային զարդը։ Միեւնոյն տեղում հիմնուեցան տաճարներ, որ սուրբ Նշանի անունով կոչուեցան Ս. Խաչ։ — Այդ տաճարներն էին, որ բոլորը միասին ներկայացնում էին Վարագայ վանքը, ուր այն առաւօտ ես եւ Աղանը գնում էինք։

Արեւը բարձրացաւ։ Նրա ճառագայթները հրեղէն շառաւիղների նման տարածուեցան Վանայ շրջակայքը, տարածուեցան ծովակի մանիշակագոյն մակերեւոյթի վրայ եւ լուսաւորեցին առաւօտեան մառայի մէջ ծածկուած հեռաւոր լեռները։ Ինձ տիրում էր խորին հոգեզմայլութիւն։ Արեւի ծագումը զարթեցնում էր իմ սրտում այդ նուիրական վայրերի եւ այդ սրբազան լեռների վաղեմի յիշատակները։ Կարծես, դարերը յետ-յետ էին գնում եւ հին աւանդութիւնը կենդանանում էր, կերպարանք էր ստանում իմ աչքի առջեւ։ Կարծես, կրկին երեւում էր ինձ Թօդիկ Ճգնաւորի պաշտելի ստուերը։ — Կենսատու Ս. Նշանը թռչելով ցած է իջնում Վարագայ լեռնագագաթի բարձրութիւնից, եւ նրանից ցոլանում են տասներկու լուսեղէն սիւներ, որոնք հանգչում են տասներկու տեղերի վրայ։ Հրեղէն սիւները այնքան ժամանակ մնում են այնպէս կանգնած, մինչեւ երկրի իշխանները եւ ժողովուրդը

տեսնում են նրանց։ Ցեղոյ բարեպաշտ ժողովուրդը, միացած իր իշխանների հետ, կառուցանում են տաճարներու տաճար-ներ մի եւ նոյն տեղերի վրայ, ուր իջել էին լուսեղէն սիւնե-րը։ Նրանցից երկուսը իջել էին այն տեղերում, ուր շինուեցան Ս. Գրիգոր եւ Կարմրաւոր վանքերը։ Երեքը իջել էին Վերին Վարագում, որ եւ կոչվում է Գալիլիայ։ Իսկ եօթը Ներքին Վարագում։ Այդ եօթն տաճարներից բաղկա-ցած եկեղեցիների խումբը, — որոնց իւրաքանչիւրը առան-ձին-առանձին անուններ ունի, — բոլորը միասին մէկ անունով կոչվում են Վարագայ վանք։

Այն օրից, որ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, հայոց եկեղե-ցին նրա համար տօն սահմանեց, որ կատարվում է մինչեւ մեր օրերը։ Այն օրից, որ յայտնուեցաւ Ս. Նշանը, Վարագը դարձաւ հայոց լեռների սուրբ Սինան։ Նրա գագաթը, նրա կուրծքը, նրա ստորոտները ծածկուեցան վանքերով, եւ կրօնաւորների բազմութիւնը լցրեց այդ վանքերը։ Երկար տարիներ յիշեալ Սուրբ Նշանը պահվում էր Վարագայ վանքում, եւ ամեն կողմից ուխտաւորների բազմութիւնը դիմում էր այնտեղ երկրպագութեան համար։ Երկրի թէ հարուստը, թէ աղքատը թափում էր այնտեղ իր արծաթն ու ոսկին, նուիրում էր իր կայքն ու կալուածները Ս. Նշանի սպասաւորներին, որպէս զի Վասպուրականի այդ հռչակաւոր սրբավայրը միշտ շէն ու պայծառ մնայ։ Աբեղաները այնտեղ վայելում էին ժողովրդի բարեպաշտութեան պտուղները եւ աղօթում էին աշխարհի համար։

Գագիկ Արծրունին ծախսեց իր գանձերից ահագին գումար եւ շինել տուեց յիշեալ Ս. Նշանի համար մի ոսկեայ տուփ եւ պահարան։ Իսկ Աշոտ արքայորդին ծախսեց երեսուն հազար ոսկի եւ զարդարեց նրա պահարանը մարգա-րիտներով եւ թանգագին քարերով։ Երբ Արծրունիների

վերջին Թագաւոր Սենեքերիմը իր ամբողջ պետութիւնը տալով յունաց կայսրին. Երբ տեղափոխուեցաւ Սեբաստիա, նա իր թագաւորութիւնից յօժարուեցաւ զրկուել, բայց Ս. Նշանը տարաւ իր հետ։ Իսկ յետոյ դժբախտ թագաւորի մարմնի հետ կրկին փոխադրուեցաւ Վարագ։ Այնուհետեւ այդ թանգագին սրբութիւնը դարձաւ զանազան բանակալների ագահութեան առարկայ։ 1651 թուին Խօշաբ բերդին տէրը քուրդ Սուլէյման բէկը՝ Զօմար կոչուած աւազակապետի առաջնորդութեամբ եկաւ, կողոպտեց Վարագայ վանքի հարստութիւնները եւ Ս. Նշանը գերի տարաւ իր բերդը։ Բարեպաշտ ժողովրդի առատաձեռնութեան դարեւոր արդիւնքները մի քանի օրուայ մէջ ոչնչացան։ Չորս տարի Ս. Նշանը մնաց գերութեան մէջ։ Իսկ Վանայ հասարակութիւնը այդ չորս տարուայ ընթացքում սուգ էր կատարում։ Քանիցս անգամ պատգամաւորներ ուղարկուեցան եւ մեծ փրկանքներ առաջարկուեցան, մինչեւ, վերջապէս, կարողացան գերութիւնից ազատել իրանց աշխարհի սրբութիւնը։

Մենք այժմ բարձրանում էինք Վարագայ լեռան զառիվերը։ Մինչեւ մի որոշ գիծ՝ այդ սարը կանաչազարդ է. տեղ-տեղ երեւում են թուփեր ու պուրակներ, տեղ-տեղ պատած է խոտաւէտ մարգերով, շատ տեղերում եւս լեռան կողքերը ծածկուած են հասունացած գարիի կամ ցորեանի ոսկեգոյն արտերով։ Հնձւորը գործում է, մանգաղը փայլում է, եւ աշխատասէր մշակի թախծալի երգը հնչեցնում է հսկայ լեռան սրբազան վայրերը։

Արեւը սկսել է այրել, չը նայելով, որ դեռ առաւօտ է։ Հալիլը իր թաղիքեայ վերարկուն (քափանակ) ձգելով ցուլի գլխին, նրան ամպհովանիի ձեւ է տուել եւ արեւի կիզող ճառագայթներից պատսպարուելու համար, նստել է

նրա ստուերի ներքոյ։ Նրա շուրջը, սփռուած խոտաւէտ արօտամարգերի մէջ, արածում են ոչխարները, մի ժայռից դէպի միւսը թռչկոտում են այծերը, իսկ աչալուրջ շները հեռուից հսկում են այդ միամիտ անասունների անհոգ զուարճութիւնների վրայ, որ կարող է մի ակնթարթում սուգի փոխուել...

Կանաչազարդ գծից դէպի վեր, մինչեւ գագաթը, Վարագայ լեռը մերկ է եւ բաղկացած է անմատչելի, թխագոյն-կարմիր ժայռերից։ Այդ բարձրութիւնների վրայ խիստ հազիւ անգամ դիպել է մարդու ոտքը։ Երբեմն արագաթռիչ կաքաւները միայն խմբովին թռչում են մի ապառաժից դէպի միւսը, կամ սեւափետուր արծիւը, որպէս մի սգաւոր եւ սեւազգեստ ոգի, միայնակ նստած Գայլխայի ժայռերից մէկի վրայ, վերեւից անշարժութեամբ նայում է դէպի ցած, — դէպի Արծրունիների աւերակ պալատների բեկորները, այն Արծրունիների, որոնք այնքան շատ դարեր խնամել ու փայփայել էին նրան...

Վարագայ լեռը Վանայ հովտի շտեմարանն է. այն-տեղից են վազում ջրերի այն բազմաթիւ վտակները, որոնք ոռոգում են Այգեստանի ընդարձակ այգիները եւ ջուր են մատակարարում շատ գիւղերի, որոնք սփռուած են լեռան ստորոտներում։

Վանքին դեռ ոչ բոլորովին մօտեցած, ճանապարհի մի կողմում տեսանք մի խումբ մարդիկ։ Այստեղ, որպէս երեւում էր, երկրագործական մի նոր փորձ էին անում, վարում էին գութան, որը թէ իր ձեւով եւ թէ տեսակով ամենեւին նման չէր տեղական ծանր, անշարժ գութաններին։ Գութանի մաճը բռնած, կառավարում էր մի բարձրահասակ անձնաւորութիւն, որի հագուստից երեւում էր, որ աշխարհական չէ։ Նա ցոյց էր տալիս վանքի անփորձ մաճ-

կալերին նորաձեւ գութանի բանեցնելու եղանակը։ Միւսները հետաքրքրութեամբ նայում էին։ Մենք, երկրի սովորութեան համեմատ, «բարի աջողում» ասելով անցանք։ Տեսնելով, որ մենք դէպի վանքն ենք գնում, նրանից մէկը խումբից բաժանուեցաւ, եկաւ մեզ հետ։ Դա մի երիտասարդ աբեղայ էր, որ առաջարկեց առաջնորդել մեզ մինչեւ վանքը։ Երբ բաւական մօտեցանք վանքին, Ասլանը հարցրեց նրանից.

— Մենք կարո՞ղ ենք գտնել Հայրիկին վանքումը։

Այդ անունով կոչում էին վանահօրը։

— Դուք չը ճանաչեցի՞ք նրան, — զարմանալով հարցրեց աբեղան, — Հայրիկը հէնց նա էր, որ վարում էր գութանը։

— Այդ ի՞նչ գութան էր։

— Հայրիկը նոր բերել տուեց Եւրոպայից. այսօր առաջին փորձն էին անում։ Սպասում ենք ուրիշ երկրագործական անօթներ եւս շուտով ստանալ։

— Վանքը երկրագործութեամբ է պարապվում։

— Այո, իր կալուածները ինքն է մշակում։ Բայց մենք ունենք վանքում եւ երկրագործական դպրոց։

— Երկա՞ր կը մնայ Հայրիկը այնտեղ։

— Երկար չի մնայ։ Նա տեսաւ, որ դուք վանքն էք գնում, ինձ պատուիրեց, որ ձեզ տանեմ, այնտեղ հանգըստացնեմ, մինչեւ իր վերադարձը։

Երբ հասանք վանքը, երբ շրջապարսպի գլխաւոր դռնից ներս մտանք, երբ հետզհետէ երեւան եղան այդ հինաւուրց սրբավայրի պատկառելի շինուածքները, նրանց արտաքին տեսքը միայն իմ վրայ այն տպաւորութիւնը գործեց, որ ես յանկարծակի սկսեցի մտածել. թէ այստեղ անպատճառ տեսնելու եմ կռուց անապատի հակապատկերը։ Եւ իրաւ, այս-

տեղ շնչում էր մի այլ կեանք, երեւում էր մի այլ աշխարհ, այստեղի մթնոլորտը ներշնչուած չէր անապատական մշտավառ խունկի թուլացնող եւ վհատեցնող ծխով, — այստեղ միացրել էին հոգեւորը եւ երկնայինը՝ աշխարհայինի հետ։

Վանքը թէ արտաքուստ եւ թէ՛ ներքուստ հովանաւորուած էր ծառերով ու պարտէզներով. վազում էին սառն, յստակ աղբիւրներ, եւ ջրերի վտակները հաւաքուելով, մեծ աղմուկով դարձնում էին վանական ջրաղացի ծանր աղօրիքը։

— Այդ ծառերը Հայրիկի տնկածն է, — ասաց մեր առաջնորդը, — այն ջրաղացը երկար ժամանակ խանգարուած էր, չէր բանում, Հայրիկը նորոգեց։

Երիտասարդ արեղան տարաւ մեզ մի բաւական մաքուր եւ ճաշակով կահաւորած սենեակ, եւ իսկոյն սկսեց մեզ հետ խիստ մտերմական խօսակցութիւն, թէ որտեղից ենք գալիս, ո՞ւր պիտի գնանք, արդեօք պարոն բժշկապետը երկա՞ր պիտի մնայ Վանում, ինչ ազգից է պարոն բժշկապետը, քանի՞ լեզու գիտէ եւ այլն։ Այդ բոլոր հարցմունքները այն աստիճան անկեղծ էին, որ Ասլանը առանց ձանձրանալու պատասխանում էր նրան։

— Շա՞տ ժամանակ է, որ Հայրիկը այդ վանքի վանահայրն է, — հարցրեց Ասլանը։

— Շատ ժամանակ չէ, — պատասխանեց արեղան, — բայց այդ փոքր ժամանակում նա այնքան գործ կատարեց, որ մի ուրիշը, որքան եւ մեծ ջանք ու եռանդ ունենար, հազիւ թէ տասն, քսան տարիների ընթացքում կարող կը լինէր կատարել։

Երիտասարդ արեղան Հայրիկի աշակերտներից էր։ Ես իսկոյն նկատեցի, եւ այնուհետեւ ինձ շատ անգամ էր պա-

տահել նկատել, որ նրա աշակերտները նրա մասին խօսելիս, նրանց տիրում էր խորին ոգեւորութիւն, եւ նրանք մի տեսակ պարծանքով էին յիշում այն մարդու անունը, որին այնքան սիրում էին, որին այնքան պատւում էին։

— Հայրիկից առաջ, — շարունակեց նա, — այդ վանքը համարեա թէ աւերակ էր. ոչ դպրոց կար, ոչ աշակերտ եւ ոչ կանոնաւոր տնտեսութիւն։ Նրա եկամուտները կողոպտւում էին թէ ներքին եւ թէ արտաքին աւազակներից։ Վանքը պարտքերի ներքոյ խեղդւում էր։ Մինչեւ անգամ Ս. Նշանը գրաւ էր դրուած թուրք վաշխառուների մօտ։ Բայց Հայրիկը կեանք տուեց այդ վանքին։ Բոլորը, ինչ որ տեսաք եւ ինչ որ պիտի տեսնէք, նրա աշխատութեան պտուղն է։ Բայց փոխարէնը, ինչ որ ստացաւ նա եւ ինչ որ ստանում է, — միշտ եղել է ատելութիւն, հալածանք եւ դաւադրութիւն իր խաւարասէր թշնամիների կողմից...

Վերջին խօսքը արտասանելու միջոցին երիտասարդի ձայնը դողաց։ Նա պատմեց մի ցաւալի անցք, որ պատահել էր հէնց նոյն օրերում։ Հայրիկը Վարագայ վանքից, որպէս նրա սովորութիւնն էր, միայնակ, ոտքով Վան քաղաքը գնալու ժամանակ, ճանապարհին հանդիպում է նրան մի քուրդ։ Երբ Հայրիկը իր արծուի հայեացքով նայում է նրա երեսին, աւազակը շփոթւում է, նրա ձեռքերը սկսում են դողալ։

— Ինչո՞ւ շփոթուեցար, բարեկամ, — հարցնում է Հայրիկը իր սովորական մեղմ ժպիտով։

— Ուզում էի քեզ սպանել, — պատասխանում է աւազակը եւ, չոքելով նրա առջեւ, գրկում է նրա ոտները։

— Ինչո՞ւ չը սպանեցիր, — հարցնում է Հայրիկը, վեր բարձրացնելով նրան։

— Աստուած իմ ձեռքը բռնեց, — ասում է քուրդը եւ սկսում է պատմել, թէ ինչպէս Հայրիկի թշնամիները

կաշառեցին նրան, և, որպէս ինքը խոստացաւ կատարել այդ եղեռնագործութիւնը, բայց խղճի ձայնը ասաց նրան, թէ պէտք չէ սուր բարձրացնել Աստուծոյ օրհնեալի վրայ։

— Դու էլ օրհնեալ լինես, որդի, — ասում է նրան Հայրիկը։ — Գնա խաղաղութեամբ, բայց այդ բոլորը, ինչ որ պատմեցիր ինձ, ուրիշ ոչ ոքի չը պիտի յայտնես։

— Դու խնայում ես քո թշնամիներին, — հարցնում է աւազակը զարմանալով։

— Աստուած այդպէս է պատուիրում, — պատասխանում է Հայրիկը։

Բայց, չը նայելով Հայրիկի պատուէրին, քուրդը ամեն տեղ պատմում է նրա կեանքի դէմ դաւադրութիւն սարքող անձինքների անունները, և այդ լսում է ամբողջ քաղաքը։

— Ովքեր են այդ դաւաճանները, — հարցրեց Աղանը։

— Մի քանի եկեղեցականներ, միացած մի քանի աղաների հետ, որոնց պարագլուխն է մեր քաղաքի սրբազան Առաջնորդը, — պատասխանեց աբեղան։

— Ի՞նչ էր առիթ տուել նրանց՝ մինչ այդ աստիճան անիրաւութեան դիմել, թափել տալով մի անմեղ արիւն, — հարցրեց Աղանը փոքր ինչ զայրացած ձայնով։ — Միթէ դպրոցը, լոյսը, կրթութիւնը այդքան ատելի է նրանց։

— Ես չեմ կարծում, — ասաց աբեղան, — որ նրանք լուսաւորութեան թշնամի են և այդ պատճառով զինուորվում են նրա տարածողների դէմ։ Նրանք չեն կարող թշնամի լինել լուսաւորութեան, որի մասին ամենևին հասկացողութիւն չունեն, որի վրայ երբէք չեն մտածել։ Խնդիրը բոլորովին տարբեր է։ Մի ժամանակ, որպէս քանի րոպէ առաջ ասեցի, այդ վանքում կանոնաւոր տնտեսութիւն չը կար. նրա եկամուտները վատնում էին միաբանները, և ինչ

էր որ մնում էր, Առաջնորդի կոկորդումն էր անցնում։ Բայց երբ Հայրիկը վանահայր դարձաւ, նախ վանքը մաքրեց անպիտան միաբաններից, նրանց փոխարէն խմբեց այստեղ աւելի արժանաւոր անձինք, եւ այնուհետեւ վանական արդիւնքները սեպհականացրեց իր նոր կառուցած հիմնարկութիւնների պահպանութեան համար։ Այդ բոլորից յետոյ, շատ բնական է, որ այն անձինքը, որոնք առաջ վայելում էին վանքի եկամուտները, կը թշնամանային Հայրիկի հետ։

— Բայց մի՞թէ Հայրիկը բարեկամներ չունի։

— Ունի, բայց Հայրիկի բարեկամները այնպիսի կարող, այնպիսի հզօր մարդիկ չեն, որպէս նրա թշնամիները։ Հայրիկի բարեկամները ժողովրդի հալածուած, հարստահարուած եւ ամեն իրաւունքներից զրկուած դասակարգն է։ Հայրիկի բարեկամները աղքատ շինականներն են, քաղաքի արհեստաւորներն են, եւ անտուն, անտեղ, անհաց, անջուր աղքատներն ու պանդուխտներն են, — եւ մի քանի երիտասարդներ, որոնք ազնիւ սիրտ եւ բարի ցանկութիւններ ունեն, բայց իրանց ցանկութիւնները կատարելու համար ոչինչ միջոցներ չունեն։

Հայրիկը եկեղեցական աստիճանով դեռ վարդապետ էր, բայց նրա կատարած գործերը, ստացած հռչակը, վայելած ժողովրդական մեծ համարումը, — այդ բոլորը չէր կարող չը գրգռել միւս եկեղեցականների նախանձը, որոնք թէ՛ աստիճանով եւ թէ՛ դիրքով աւելի բարձր էին քան թէ նա, թէեւ երիտասարդ արեղան նրանց թշնամութիւնը բացագրում էր միայն տնտեսական պատճառներով։ Նրա կառուցած նոր հիմնարկութիւնները՝ իրանց նորութեամբ անգամ՝ կարող էին օտարոտի եւ վնասակար թուել միւս եկեղեցականներին։ Նա հիմնել էր իր վանքում մի գիշերօթիկ դպրոց, որը մի տեսակ վարժապետանոց կարելի էր համարել,

ուր հաւաքել էր նա զանազան տեղերից մանուկներ, այն նպատակով, որ վարժապետացուք կամ կրթեալ քահանայացուք պատրաստուեն եւ, վերադառնալով իրանց հայրենիքը, գիւղական քահանաներ կամ վարժապետներ դառնան: Դպրոցը ունէր եւ երկրագործական բաժին: Գիւղական վարժապետը կամ գիւղի քահանան, Հայրիկի կարծիքով, բաւական չէ, որ պէտք է սովորեցնէին գրել, կարդալ, հաշուել, կամ կատարէին գիւղացու հոգեւոր, եկեղեցական պէտքերը, — այլ, միեւնոյն ժամանակ, նրանք պէտք է ցոյց տային, թէ ինչպէս պէտք է գիւղացին վարէր իր հողը եւ ինչպէս պէտք է դարմանէր իր անասունները, որ աւելի արդիւնք տանէր: Բացի դպրոցից, Հայրիկը զանց չէր արել հիմնել կրթութեան երկրորդ գործիքը՝ տպագրական մամուլը: Նրա տպարանից լոյս էին տեսնում զանազան դասագրքեր եւ, ժողովրդի մէջ ընթերցանութիւն տարածելու համար, փոքրիկ դիւրիմաց գրքոյկներ աշխարհիկ լեզուով, այլ եւ մի ամսագիր, որ խմբագրւում էր գլխաւորապէս նրա միաբանութեան աշխատութեամբ: Այդ բոլորի ի կատար ածելը՝ արժել էր այնքան մեծ ջանքերի եւ այնքան անտանելի տառապանքների, որոնց դէմ միայն Հայրիկի նման մարդու երկաթեայ համառութիւնը կարող էր պատերազմել: Քանի՛, քանի՛ անգամ նա ոտքով Պօլիս էր գնացել, հարուստ ամիրաների դռները բախելու եւ իր հիմնարկութիւնների համար օժանդակութիւն խնդրելու: Նա միայնակ տանեց այն բոլորը. Նա առաջին օրինակը եղաւ, որ դատարկամոլ եւ ձրիակեր կրօնաւորների անկելանոց դարձած վանքերին տուեց մի այնպիսի կազմակերպութիւն, որ նա սկսեց այնուհետեւ ծառայել իբրեւ մի բարձր հիմնարկութիւն ժողովրդի հոգեւոր, բարոյական եւ մտաւոր կրթութեան համար:

Որքան մեծ անհամբերութեամբ ցանկանում էի տեսնել այդ մարդուն, լսել նրա ձայնը եւ խօսել նրա հետ։ Նա մեզ երկար սպասել չը տուեց, շուտով վերադարձաւ գութանի մօտից, քրտնած, փոշիների մէջ թաթախուած։ Նախ վազեց իր սենեակը, երեւի, լուացուելու համար, յետոյ եկաւ մեզ մօտ։ Նա ուրախ էր, որովհետեւ նորանեւ գութանի առաջին փորձը յաջողութիւն էր խոստանում։

Նա դեռ երիտասարդ էր, երեսուն եւ վեց տարեկան հազիւ կը լինէր. այդ հասակի համեմատ "Հայրիկ" մականունը շատ օտարոտի կարող էր լինել, եթէ նա չունենար մի սիրող հօր խնամքը, հոգածութիւնը եւ բոլոր բարեմասնութիւնները՝ թէ դէպի իր վանքը ու միաբանութիւնը եւ թէ դէպի ժողովուրդը։ Բարձրահասակ էր նա եւ ամուր կազմուածքով. երեւում էր, որ ծանր, մշտական աղօթքը եւ խիստ ճգնութիւնները, — որոնք մեր անապատականների բարեպաշտութեան գլխաւոր արդիւնքն են համարվում, — չէին մաշել նրա մարմինը։ Գլխին վեղար չունէր. շագանակի գոյն խիտ մազերը կիսով չափ ծածկում էին նրա լայն ճակատը եւ, դէպի յետ սփռուելով, անփոյթ կերպով թափվում էին հզօր ուսերի վրայ։ Մօրուքը թաւամազ էր, որպէս անապատական առիւծի բաշը։ Ինչ որ աւելի նշանաւոր էր նրա հեզ, միեւնոյն ժամանակ, այրական դէմքի վրայ, դրանք էին՝ արծուի խոշոր աչքերը եւ արծուի կտցաձեւ քիթը, որոնք թռչունների այդ վեհափառ արքայի բնաւորութեան յատկանիշներն էին արտայայտում — թէ նրա հեռատեսութիւնը եւ թէ՛ նուրբ հոտառութիւնը։ Գուցէ այդ էր պատճառը, որ նա ստացել էր մի երկրորդ մականուն եւս "Վասպուրականի Արծիւ"։ Հագուստը պարզ էր եւ վայելուչ, իսկ վարվողութեան ձեւերի մէջ խիստ հասարակ էր նա եւ անկեղծ։ Նայելով այդ կրօնաւորի վրայ, ի նկատի

տանելով նրա անցեալը եւ ներկան, իսկոյն երեւում էր՝ մինչեւ շինականի աղքատ խրճիթը խոնարհուած մարդու ռամկա-վարութիւն, ռամկի բոլոր առաքինութիւններով, ռամկի բոլոր անփառասիրութեամբ, — եւ մարդասիրական բարձր գաղափարներով ոգեւորուած մի եկեղեցականի անձնազո-հութիւն, որ իր աշխատութեան հոգեւոր մխիթարութիւնը որոնում է նոյն իսկ ռամկի, դարերով թշուառացած ռամկի, հանգստութեան եւ բարօրութեան մէջ։ Նա ժողովրդի մարդ էր եւ ժողովրդի համար ծնուած։

Ես առաջին անգամ էի տեսնում մի այսպիսի սիրելի անձնաւորութիւն։ Նա այն տեսակ աբեղաներիցն էր, որի բերանում Յիսուսի, Մովսէսի եւ Պօղոսի անունների հետ տեղ յիշվում էին իր ազգի նահապետների անունները, ոչ միայն հասարակ խօսակցութեան մէջ, այլ եւ սուրբ տա-ճարի բեմից։ Նա չէր խօսում բիբլիական Պաղեստինի եւ «Վերին Երուսաղէմի» երանութիւնների մասին. նրա ուխ-տեալ երկիրը Վասպուրականն էր։ Հայրենասիրութիւնը հասնում էր նրա մէջ մինչեւ մոլեռանդութեան, իսկ կրօ-նասիրութիւնը մինչեւ բարձր առաքինութեան։

Նրան տեսնելիս, ես մտաբերում էի մեր հինգերորդ դարերի աբեղաներից մէկին, որ, կարծես, նոր էր վերադար-ձել Աթէնքից, եւ ցուպը ձեռին, մի թափառական դէրվիշի նման, շրջում էր հայրենի երկրի զանազան կողմերը եւ տա-րածում էր այն լոյսը ու գիտութիւնը, որ իր հետ բերել էր Սոկրատի եւ Արիստոտէլի մայրաքաղաքից։ Հայրենիքը չէ ընդունում իր մէջ կրթութեան նոր առաքեալին, իսկ խաւարասէր կղերը ատելութեամբ կատաղած է նրա դէմ։ Բայց նա արհամարհում է խաւարասէրների հալածանքը եւ հաստատ, անվեհեր կամքով առաջ է տանում սուրբ գործը։ Մի տեղից հալածվում է նա, միւս օրը յայտնվում

է մի այլ տեղում եւ սկսում է ցանել իր հայրենակիցների անսպառ դարձած մտաւոր անդաստանում այն բարի սերմերը, որ ինքը բերել էր հեռաւոր երկրներից։ Այդպէս էր վարուել եւ Հայրիկը. ամբողջ Վասպուրականը նրա ընդարձակ ագարակն էր, իսկ ինքը — մի անձնանուէր մշակ։

Այդ մարդը կատարելապէս սիրահարուած էր իր հայրենիքի՝ Վասպուրականի վրայ։ Իսկ Վարագը, Վանը, Վանայ ծովակը իր շրջակայ գաւառներով — նրա մտածութեան գեղեցիկ առարկաներն էին։ Բայց նա իր հայրենիքում նոյն դրութեան մէջն էր, որպէս մի ժամանակ Խորենացին Տարօնում։ Կղերը նրա դէմ եւս լարում էր զանազան որոգայթներ։ Այդ էր պատճառը, որ Սալմանը, յիշելով քանի օր առաջ պատահած աղէտաւոր անցքը, եւ յայտնելով իր խնդակցութիւնը նրա ազատութեան մասին, ասաց.

— Մի վհատուէք, Հայրիկ, նահատակութիւնը առաքելութեան հետ միշտ ընթացաբար է ընթանում։

Հայրիկը պատասխանեց իր սովորական ժպիտով.

— Այդպիսի դէպքեր ինձ չեն կարող վհատեցնել. ես մահից չեմ վախենում։ Բայց չէի կամենայ եւ մեռնել, պարոն բժշկապետ, որովհետեւ, ով որ նպատակներ ունի, ով որ գործ ունի կատարելու, կեանքը նրան պէտք է։

Երկար խօսակցութիւններից յետոյ, որ մի առ մի չեմ ուզում յիշել, Սալմանը խնդրեց Հայրիկից, որ ցոյց տայ իր վանքի հիմնարկութիւնները։

— Մենք ամեն ինչ դեռ նոր ենք սկսում, պարոն բժշկապետ, — ասաց Հայրիկը, — այդ պատճառով մեր հիւրերին ցոյց տալու դեռ մի արժանաւոր բան չունենք։ Մեզ մօտ ամեն ինչ դեռ իր տղայութեան մէջն է։

— Հէնց այդ հասակից կ՚երեւայ ապագայ էակը, գոնէ ֆիզիքական կազմից, թէ որքան առողջ է եւ որքան լաւ է կազմուած։

— Այդ ճշմարիտ է. բայց շատ անգամ ամենաառողջ տղան ևս ջլատվում է, այլանդակվում է վատ դայակների և խորթ մայրերի ձեռքում։

Մենք դուրս եկանք սենեակից։ Վանքի բակում ոչ ոք չէր երևում, մի զոյգ աղաւնիներ միայն, ճեմում էին պարտէզի կանաչազարդ ածուների շուրջը, նրանք ևս, երբ մեզ տեսան, թռան նստեցին բարձր զանգակատան գերանի վրայ։ Ոչ մի վանքում զանգակները այնպէս հանգիստ չէին, որպէս այստեղ։ Կտուց անապատում նրանք հնչում էին ամեն ժամ, ամեն րոպէ, և հրաւիրում էին «մշտապաշտօն» միաբաններին շարունակելու անընդհատ ժամերգութիւնը։ Իսկ այստեղ մերթ ընդ մերթ լսվում էր դպրոցի զանգակի ձայնը, որ որոշում էր դասամիջոցները։ Աշակերտները խմբով դուրս էին թափվում, և վանական լուռ, խաղաղ պարիսպների մէջ տիրում էր մի կենդանի աղմուկ։ Ոչինչ այնպէս ախորժելի չէր կարող լինել, քան թէ այդ աղմուկը, մանուկ սերունդի սրտի և հոգու ձայնը, որի արձագանքը լսելի է լինում ապագայում...

Հայրիկը տարաւ մեզ նախ գրատունը, որ բաղկացած էր երեք սենեակներից, որոնց դռները բացվում էին միմեանց մէջ։ Երբ մտանք առաջին սենեակը, նա ասաց.

— Այստեղ հաւաքուած են բոլոր տպագրուած գրքերը, թէ հայոց և թէ օտար լեզուներով։ Մեր միաբաններից իւրաքանչիւրը կարող է որոշեալ ժամերում մտնել այստեղ և օգուտ քաղել գրքերից։

Սենեակում բաւական լոյս կար. մէջտեղում դրած էր երկար գրասեղան, ծածկած կանաչագոյն մահուդով, իսկ նրա վրայ դարսած էին մի քանի լրագիրներ և ամսագիրներ, որ նոր էին ստացուել։ Սենեակի շուրջը, փայտեայ մեծ պահարանների մէջ, կարգով դասաւորած էին զանազան գրքեր,

Պատահմամբ դա լինում է Խորենացու գրքի հէնց այն կտորը, որտեղ գրուած է լինում նրա սգաւոր ողբը, որի մէջ նա այնքան դառն կերպով նկարագրում է իր ժամանակի եկեղեցականների անպիտանութիւնները: Վեհափառի հանդէպ, նաւակի մէջ, նստած է լինում կղզու վանահայրը, որ դուրս էր եկել ցամաքը նրան ընդունելու: Վեհափառը տալիս է նրան կարդալու սգաւոր ողբի հետեւեալ տողերը. "վարդապետք տխմարք„ եւ այլն:

— Այդ պատմութիւնը, որքան հետաքրքիր, այնքան եւ տխուր է, — ասաց Աղանը: — Բայց ես լսել եմ, որ ձեր կաթողիկոսներից մէկը նոյնպէս ազատ չէ եղել մի այդ տեսակ մեղքից. նա իր նախորդների յիշատակները ոչնչացնելու համար, այրել է տուել նրանց գործերի բոլոր ատենական թղթերը: Բայց ես շատ ուրախ եղայ, որ ձեր ցուցակի մէջ գտայ, բացի գրքերի անուններից, եւ մի ամբողջ շարք զանազան կոնդակների, զանազան հրովարտակների, պարսից եւ տաճկաց թագաւորներից ստացուած, զանազան պայմանագրերի եւ հին կալուածագրերի, — այդ բոլորը կարող է առատ նիւթ տալ պատմութեան:

Մատենադարանի մի առանձին պահարանում հաւաքուած էին Հայոց ամենահին տպագրութիւնները, որոնք եղել են մի քանի դարեր առաջ Վենետիկում, Հռոմում, Միլանում, Նոր-Ջուղայում, Ամստերդամում եւ այլ տեղերում:

Գրչագրերը քննելուց յետոյ, մտանք երրորդ սենեակը, որ աւելի ընդարձակ էր քան առաջինները:

— Այդ մեր թանգարանն է, — ասաց Հայրիկը, — բայց դեռ աղքատ թանգարան, որովհետեւ շատ ժամանակ չէ, որ գոյութիւն ունի:

Չը նայելով, որ Հայրիկը խիստ համեստութեամբ էր վերաբերվում դէպի թանգարանը, բայց այդ սենեակը աւելի

քան միւսները գրաւեց իմ ուշադրութիւնը։ Ինչե՜ր ասէք այնտեղ չը կային։ Ինչ որ միանգամ գտնուել էին Վանայ շրջակայքում կամ նրա աւերակների մէջ, հաւաքել էին այնտեղ։ Մի տեղ, փոքրիկ գզրոցներում, որոնց վերեւի երեսները ծածկուած էր ապակիով, դասաւորած էին զանազան հին դրամներ։ Մի տեղ, նոյնպիսի գզրոցներում, կային զանազան կանացի զարդեր, որպիսիք են՝ ականջի օղեր, ապարանջաններ, յուլունքներ եւ այլն։ Մի այլ տեղ կային հնագարեան զէնքեր. պղնձեայ ծանր վահաններ, սեպաձեւ արձանագրութիւններով եւ առասպելական դրոշմուածներով զարդարած, նիզակների եւ նետերի ծայրեր, տապարներ, սաղաւարտների եւ զրահների կտորներ, — բոլորը պղնձից։ Այդ բոլոր հնութիւններից իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին երկու փոքրիկ արձաններ միայն, որոնցից մէկը պատած էր ոսկով եւ ներկայացնում էր մի գեղահաս կնոջ։ Նա այնքան գեղեցիկ էր, որ ես պատրաստ էի ծունր իջնել եւ երկրպագել նրան։ Երբ իմ հոգեզմայլութիւնը յայտնեցի, Հայրիկը ծիծաղելով ասաց.

— Մեզ եւս մի ժամանակ մեղադրում էին այդ մեղքի մէջ։

— Ի՞նչպէս, — հարցրեց Ալանը։

Հայրիկը պատմեց մի քանի հետաքրքիր անցքեր, թէ որքան անախորժութիւնների է պատահել թանգարանի պատճառով։ Թանգարանը շինվում է գլխաւորապէս այն նպատակով, որ այնտեղ հետզհետէ հաւաքուեն բոլոր հնութիւնները, որոնք խիստ յաճախ գտնվում են Վանայ շրջակայքում, եւ ժողովուրդը նրանց նշանակութիւնը չը հասկանալով՝ ոչնչացնում է։ Օրինակ, պատահել էին այսպիսի դէպքեր. մի գիւղացի գտել էր մի մեհեանի երկաթեայ զոհարանի մի մասը, տարել էր դարբնի մօտ կոտրել

էր տուել եւ իր համար արօրի խոփ էր պատուիրել: Մի այլ գիւղացի գտել էր Սեննեքերիմ Թագաւորի փղոսկրեայ գահի առաջին ոտները, խիստ չնչին արժէքով վաճառել էր մի զինագործի, որը գնել էր խէնջարի կոթեր շինելու համար: Մի քանի տարի առաջ միանգամից գտնվում են այն երկու արձանները, որ մենք տեսանք Թանգարանում: Հայրիկը մեծ դժուարութեամբ կարողանում է ազատել այդ գեղեցիկ հնութիւնները ռամկի մոլեռանդութիւնից. «կուռքեր են», ասելով, ամեն կողմից հաւաքվում են եւ կամենում են փշրել: Նրանցից մէկը յայտնի չէր թէ ինչ աստուածութիւն էր ներկայացնում, իսկ միւսը, այն գեռահաս դիցուհին, որի գիսակների մէջ փայլում էր մի ճաճանչաւոր աստղ, — դա կարծվում էր, թէ պէտք է Վասպուրականի տիկինը՝ Աստղիկը լինի: Արձանները տեղաւորում են Թանգարանի այն մասնում, ուր աւելի լոյս կար եւ որտեղ դրած էր մի հին Աստուածամօր պատկեր: Անցնում են մի քանի օրեր, յանկարծ զայրացած խուժանը յարձակվում է վանքի վրայ, փորձ է անում, որ կործանէ Թանգարանը եւ ոչնչացնէ ամեն ինչ: Հայրիկի երկար աղաչանքները հազիւ կարողանում են մեղմացնել խառնիճաղանձի կատաղութիւնը: Նրա յուզմունքի պատճառը այն է լինում, որ Թանգարանը համարում է մի կռքատուն, ուր Աստուածամօր պատկերը դրած է կուռքերի մօտ եւ նրանց հետ հաւասար պաշտվում է:

— Միամիտ խուժանը կարող էր այդպէս մտածել, — ասաց Հայրիկը իր պատմութիւնը վերջացնելուց յետոյ, — բայց ցաւալին այն է, որ նրան գրգռել էին մեր դէմ իմ թշնամի եկեղեցականները: Ես հաւատացած եմ, որ նրանք այդ արել էին ոչ թէ չարամտութեամբ, ոչ թէ մեր վանքին վնասելու նպատակով, այլ իրանք եւս համոզված էին, որ

մենք վանքումը կուռքեր ենք պաշտում, եթէ ոչ, նրանց կարծիքով, ինչ նպատակ կարող էր ունենալ, որ մենք կուռքերի արձանները վանքն էինք տարել և դրել էինք Աստուածամօր պատկերի մօտ։

— Իսկ եթէ նրանց պատահում է կուռքերի արձաններ գտնել, ի՞նչ են անում, — հարցրեց Ասլանը, աչքերը չը հեռացնելով Աստուածամօր պատկերից, որի մասին էր խօսքը։

— Փշրում են, ոչնչացնում են։

— Իսկ այդ Աստուածամայրը հրաշալի բան է, — ասաց Ասլանը, շարունակելով նայել պատկերի վրայ։ — Դա, որպէս երևում է, XV-րդ դարու իտալացի երևելի նկարիչներից մէկի գործն է։ Բայց ինձ զարմացնում է այն, թէ ինչպէս պատահել, որ այդ պատկերը յայտնուել է այստեղ։

— Շատ հաւանական է, — ասաց Հայրիկը, — որ բերուած լինի այն ժամանակներում, երբ վանեցի վաճառականները Վենետիկի և Իտալիայի հետ յարաբերութիւններ ունէին։ Բայց գիտէք, որտեղից եմ դուրս բերել այդ պատկերը։

— Որտեղից։

— Մի կիսաւեր գիւղական եկեղեցուց, որի հայ բնակիչները բոլորովին ապաւել էին և նրանց տեղը քրդեր էին բնակվում։ Այդ վերջինները, գուցէ իրանք ևս հայկական ծագումից լինելով, դեռ պահպանել էին իրանց հաւատը թէ դէպի եկեղեցին և թէ դէպի նրա սրբութիւնները։

Աստուածամօր պատկերը, որի մասին այնքան հիացած խօսում էին թէ Ասլանը և թէ Հայրիկը, ինձ ամենևին չէր գրաւում, գուցէ այն պատճառով, որ ես գեղարուեստի

մասին ամենեւին գաղափար չունէի։ Նկարները, որ առաջուց եւս խիստ մաշուել դոյն էին ունեցել, ժամանակների ընթացքում, աւելի եւ աւելի սեւացել էին խունկի եւ մոմի ծուխից։ Մի տեղում մոմը, ինչպէս երեւում էր, լուսարարի անհոգութիւնից, ընկած է եղել եւ այրել է Աստուածամօր գրկում մանուկ Յիսուսի ոտները. մի այլ տեղում կրակը պատռած էր։

Հայրիկը ցոյց տուեց մեզ մի այլ հնութիւն, որը, որպէս ասում էր նա, Արծրունեաց իշխանուհի օրիորդներից մէկի ձեռագործն էր, որ նուիրուած էր Վարագայ վանքին։ Սեղանի ծածկոց էր այդ գեղեցիկ աշխատութիւնը, որի վրայ օրիորդի ճարտար մատները ասեղնագործել էին զանազան պատկերներ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի չարչարանքներից։

— Շատ անգամ մեր վանքերում կամ եկեղեցիներում պատահում են այնպիսի անօթներ, զգեստներ կամ այլ իրեղէններ, որոնք մաշուած, հնացած եւ գործածութիւնից ընկած լինելով, այնպէս, իբրեւ մի անպէտք բան, ձգած են լինում եկեղեցիների խորշերում կամ պահարաններում, եւ այնտեղ փտում են։ Երբեմն նրանց մէջ գտնւում են այնպիսի հազուագիւտ իրեղէններ, որոնք, իբրեւ հնութիւն, արհեստի համար մեծ նշանակութիւն ունեն, — ասաց Հայրիկը. — մենք հոգ ենք տանում հաւաքելու այդպիսիները։ — Եւ նա ցոյց տուեց մեզ զանազան սաղաւարտներ, վահաններ, շուրջառներ, եպիսկոպոսական կամ վարդապետական գաւազաններ, հնամաշ գրքերի կողքներ, կաթողիկոսական հրովարտակներ եւ այլ իրեղէններ, որոնք ամենահին ժամանակներում բերուել էին Հնդկաստանից, Չինաստանից, Սպահանից կամ այլ հեռաւոր երկրներից, որտեղ եղել են հայոց վաճառականներ։

Թէոդ Հայրիկը ցոյց տուեց իր դպրոցը, որ գտնվում էր վանքի շինուածքների մի առանձին բաժնում։ Ես մինչեւ այսօր տեսած էի երկու դպրոցներ միայն, մէկը՝ Տէր Թօդիկի դպրոցը, այն սարսափելի դժոխքը, որի աշակերտը լինելու դժբախտութիւնն էի ունեցել, միւսը՝ Սիմոն պատուելիի դպրոցը, որ տեսայ Վանայ մէջ, եւ որը իր կազմակերպութեամբ շատ չէր զանազանվում առաջինից։ Այդ երկու հիմնարկութիւններից մէկը Պարսկաստանի, միւսը Տաճկաստանի հայոց մանկավարժութեան կատարելատիպն էր, եւ գրեթէ երկուսն էլ սահմանուած էին մանուկներին բթացնելու, եւ թէ բարոյապէս, թէ մտաւորապէս սպաննելու համար։ Այդ դպրոցներից յետոյ, Հայրիկի դպրոցը, տարակոյս չը կայ, որ աշխարհի եօթն հրաշալիքներից մէկն էր երեւում ինձ։ Եւ իրաւ, նա իր տեսակի մէջ առաջին օրինակն էր այդ երկրում եւ դուցէ այդ էր պատճառը, որ իբրեւ նորութիւն, ենթարկուել էր այնքան հալածանքների։ Ես, ի հարկէ, չէի կարող քննել նրա ներքին, ուսումնական կազմակերպութիւնը, նրա ծրագիրը, — ինձ գրաւում էր նրա արտաքինը միայն։ Այստեղ առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտները դասաւորած էին կարգով նստարանների վրայ, եւ ոչ թէ, որպէս տէր Թօդիկի դպրոցում, խառն ի խուռն նստած էին յատակի վրայ, իրանց տակին փռած ունենալով մի կտոր հասիր կամ այծի մորթի, որ բերում էին իրանց տներից։ Այստեղ առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտները դասաւորած էին զանազան դասարաններում, եւ իւրաքանչիւր դասատան մէջ վարժապետը պարապում էր բոլորի հետ միասին։ Բայց Տէր Թօդիկի դպրոցում, առանց ուշադրութիւն դարձնելու նրանց հասակի եւ ուսման աստիճանի վրայ, բոլոր աշակերտներին անխտիր ածել էին մէկ սենեակում, ինչպէս ոչխարներին ածում են

մէկ դռնի մէջ, եւ վարժապետը պարապում էր իւրաքանչիւրի հետ առանձին-առանձին, — մէկը վայելչագրութեամբ էր զբաղուած, միւսը ընթերցանութեամբ, երրորդը վարժապետի կօշիկներն էր մաքրում, մի խօսքով, որքան աշակերտներ կային, նոյն թւով եւ բաժանմունքներ կային նոյն դասատան մէջ: Այստեղ առաջին անգամ տեսայ սեւ գրատախտակը, որի վրայ կաւիճով էին գրում: Առաջին անգամ տեսայ, որ աշակերտներին սովորեցնում էին առանց փայտի ու ծեծի: Այստեղ Փալախկայ, ծիպոտներ, խրատելու քանոն եւ դրանց նման պատժական գործիքներ չը կային:

Բոլոր դասատները այցելելուց յետոյ: Հայրիկը մեզ տարաւ մի դահլիճ, որտեղ ես տեսայ զանազան հանքային վէմեր, չորացրած միջատներ, գոյնզգոյն թիթեռներ եւ ամենամանր պոզատներ: Մի եւ նոյն դահլիճում կային զանազան թռչներ ու ծաղիկներ, այնպէս լաւ չորացրած, որ բնաւ չէին կորցրել իրանց ձեւը կամ գեղեցկութիւնը: Կային եւ մի քանի թռչունների պաճուճապատաններ, որոնք ինձ այնպէս էին թւում, որ կարծես թէ, կենդանի լինէին:

— Այդ բոլորը մեր աշակերտների հաւաքածուն է, պարոն բժշկապետ, — ասաց Հայրիկը, այնպիսի հրճւանքով, որ, կարծես, ինքն եւս ուրախանում էր իր սաների առաջին երախայրիքի վրայ: — Նրանք երբեմն իրանց վարժապետների հետ փոքրիկ արշաւանքներ են կատարում մեր շրջակայ լեռների վրայ, եւ բնութեան մէջ՝ ծանօթանում են բնութեան հետ:

— Դա յառաջադիմութեան մի մեծ քայլ պէտք է համարել, Հայրիկ, — ասաց Ալեանը, — որ այստեղ, փոխանակ աշակերտներին զբաղեցնելու աստուածաբանական մթին խնդիրներով, սովորեցնում են բնական գիտութիւններ.

Իմ համոզմունքն այն է, պարոն բժշկապետ, — ասաց Հայրիկը, — որ մեր մանուկների կրթութեան հետ պէտք է

կապուած լինի եւ այն նպատակը, որ նրանք, բացի լաւ քրիստոնեայ լինելուց, դառնան եւ՛ լաւ արհեստաւորներ եւ լաւ հողագործներ։ Մեր ժողովուրդը աղքատ է եւ սոված, նա հաց է պահանջում, պէտք է ուսումը միջոց տայ նրան իր աղքատը հալածելու։ Եւ հէնց այդ նպատակով՝ ես միացրի այդ դպրոցի հետ եւ երկրագործական բաժին, իսկ եթէ կը յաջողի ինձ, ժամանակով կ'աւելացնեմ եւ մի արհեստանոց։ Իմ վանքի սուրբերը խիստ բարի են եւ ներողամիտ, նրանք չեն ձանձրանայ սղոցի, խարտոցի եւ մուրճի ձայնից։ — Այդ ամէնով, — աւելացրեց նա, — իմ նպատակն այն չէ, թէ պէտք է բոլորովին զանց առնել հոգեւոր կրթութիւնը, այլ, ընդհակառակն, պէտք է աւելի մեծ հոգ տանել նրա մասին։ — Եւ այդ խնդրի վրայ երկար խօսելով, նա իր միտքը բացատրում էր նրանով, թէ գաղթականութիւնը դէպի օտար երկիրներ, բացի բազմաթիւ կործանիչ հետեւանքներից, տուեց եւ մի անբուժելի բարոյական հարուած Վասպուրականի ժողովրդին. հայոց պանդուխտները, օտար երկրներում թափառելով, օտար երկրներից տեղափոխեցին իրանց դեռ կուսական դրութեան մէջ մնացած հայրենիքը՝ բազմատեսակ մոլութիւններ։ Նախնական բարք ու վարքի սրբութիւնը կորաւ, եւ մարդիկ ընկան ապականութեան մէջ։ Ժողովուրդը այժմ կարօտ է բարոյական մաքրութեան։ Դա, ի հարկէ, գլխաւորապէս կրօնի եւ հոգեւոր կրթութեան գործը պէտք է լինի։ Ճշմարիտ կրօնը եւ նպատակայարմար հոգեւոր դաստիարակութիւնը թէ՛ եկեղեցու, թէ՛ դպրոցի եւ թէ՛ ընտանիքի մէջ, կարող է այդ նպատակին հասցնել, կարող է մեր մանուկներին բարոյական ուղղութիւն տալ։

Վանքի բոլոր ուշադրութեան արժանի հիմնարկութիւնները ցոյց տալուց յետոյ, Հայրիկը մեզ տարաւ իր

սենեակը։ Այստեղ պատրաստուած գտանք մի պարզ նախաճաշիկ։ Սեղանի վրայ նա դեռ շարունակում էր խօսել վանական կրթութեան մասին։

— Շատերը, — ասում էր նա, — հակառակ են վանական կրթութեան, եւ կարծում են, թէ վանքի խուլ եւ առանձնական կամարների տակ, հին նահատակների ու ճգնաւորների պատկերների ազդեցութեան ներքոյ, չեն կարող պատրաստուել աշխարհի համար պիտանի մարդիկ։ Այդ կարծիքը կարելի էր իրաւացի համարել, եթէ հայոց վանքը լինէր այնպիսի մի հիմնարկութիւն, որպէս առհասարակ լինում են վանքերը։ — Եւ նա բացատրում էր հայոց վանքի նշանակութիւնը թէ անցեալում եւ թէ ներկայում, ցոյց էր տալիս, որ նա երբէք անջատուած չէ եղել ժողովրդից, երբէք չէ ունեցել իր առանձին շահերը, այլ նրա շահերը միշտ կապուած են եղել ժողովրդի շահերի հետ։ Թէպէտ եղել են բացառութիւններ, որ հիմնուել են կղերական ուղղութեամբ վանքեր, բայց դրանք, խորթ եւ օտար լինելով հայոց ժողովրդի յատկութիւններին, չեն կարողացել երկար ժամանակ պահպանել իրանց գոյութիւնը։

— Ի՞նչու օգուտ չը քաղել վանքերից, — ասում էր նա. — մեր հայրերը թափեցին այնտեղ իրանց արծաթը, նուիրեցին նրանց ընդարձակ անշարժ կալուածքներ, եւ այդ հարստութիւնների մեծ մասը դեռ մնացել է։ Առաջ նրանց արդիւնքը ծախսվում էին ուրիշ բարեգործական նպատակների համար, իսկ այժմ կը ծախսենք մեր ժողովրդի զաւակների կրթութեան համար։ Ժողովրդից առածը կրկին կը վերադարձնենք ժողովրդին։

— Դուք կարծում էք, Հայրիկ, միայն կրթութիւնը բաւակա՞ն կը լինի, — հարցրեց Սալմանը։

— Բաւական չի լինի, — պատասխանեց Հայրիկը, — ժողովրդի զաւակներին ուսում տալով և նրանց միջոցներ չը տալով իրանց համար ապրուստ գտնելու, մենք միայն կը պատրաստենք ուսումնական թշուառներ։ Աղքատութիւնը այդ ժամանակ աւելի զգալի է լինում, որովհետև որքան աւելանում է մարդու մտաւոր զարգացումը, այնքան աւելանում են և նրա կենսական պահանջները։ Ռամիկը մի կտոր ցամաք հացով գոհ է մնում, բայց երբ այբ ու բենը մտցրին նրա գլխում, նա կը հասկանայ, որ միսը աւելի անուշ է տալիս։ Եւ սեւ կը լինի նրա օրը, եթէ միս գտնել չը կարողանայ։

Ես զարմանում էի այդ եկեղեցականի դատողութիւնների վրայ, նա բոլորովին հակառակն էր ասում, ինչ որ խօսում էին միւս եկեղեցականները, նա չէր քարոզում աշխարհի ունայնութիւնը, նա չէր պախարակում կեանքի վայելչութիւնները, պնդելով, թէ մարմինը զրկելով, մարդիկ աւելի մօտենում են երկնքին, ուր պէտք է սպասել իսկական երջանկութիւնը։

— Այո, — աւելացրեց Ասլանը, — ուսումը պէտք է լինի միջոց կեանքի իրական պահանջները հայթայթելու համար։ — Ասացէք, խնդրեմ, Հայրիկ, որն է ձեր կարծիքով ժողովրդի այժմեան ամենաանհրաժեշտ պահանջը, կամ, այլ խօսքով, ինչումն է նրա գլխաւոր հիւանդութիւնը, որը շուտափոյթ բժշկութեան կարօտ է։

— Կարծես, տխրութեան մի ամպ անցաւ Հայրիկի պայծառ դէմքի վրայ, և նրա գոյնը այլայլուեցաւ։

— Մեր ժողովրդի հիւանդութիւնը, — ասաց նա, — այնքան բազմատեսակ է և բաղադրեալ որ անկարելի է մի քանի խօսքով բացատրել, պարոն բժշկապետ։ Բայց ձեզ, որպէս բժշկի, աւելի հասկանալի պէտք է լինի, երբ հիւան-

գութիւնները բաղադրեալ են, այդ դէպքում, գտնում են ամենագլխաւորը, որ մահ է սպառնում հիւանդի կեանքին, և նրանից են սկսում բժշկութիւնը։

— Այդ խրատ է։ Բայց որն է գլխաւոր հիւանդութիւնը։

— Իմ կարծիքով — գաղթականութիւնը։

Եւ նա սկսեց երկար խօսել այդ առարկայի վրայ, բացատրելով այն միտքը, թէ հային պէտք է հնար տալ, որ կարողանայ ապահովել իր ապրուստը հայրենի հողի վրայ, և ստիպուած չը լինի օտար երկրներում հաց որոնել։

— Ես հասկանում եմ, երբ եւրոպացին գաղթում է, — ասաց նա։ — Նրա երկիրը այնքան նեղ է, մարդիկը այնքան բազմացել են, որ հողը չէ բաւականանում։ Իսկ մեզ մօտ՝ հողը ընդարձակ է, բայց մարդիկ նրանից օգուտ քաղել չեն կարողանում։

— Ուրեմն ինչից է յառաջ գալիս գաղթականութիւնը։

— Շատ և շատ պատճառներից. — նրանից, որ երկրագործութիւնը դեռ իր նահապետական դրութեան մէջն է, նրանից, որ ժողովրդի արդիւնաբերող մասը, մշակը, կողոպտվում է զանազան հարստահարողներից, նրանից, որ ճանապարհների հաղորդակցութիւնները վատ են և երկրի բերքը չէ արտահանվում, նրանից, որ մենք չունենք ոչ մի ընկերութիւն, ոչ մի հիմնարկութիւն, որ նպատակը երկրի անտեսական դրութիւնը բարւոքելու ... — Ո՞ր մէկը ասեմ։

— Դուք կարծում էք, այժմեան հանգամանքների մէջ՝ հնար կա՞յ բարւոքելու ...

Խօսակցութիւնը անցաւ այն առարկայի վրայ, թէ արդեօք կարելի՞ է մի այնպիսի երկրում, ուր տիրող կառավարութիւնը, փոխանակ նպաստելու, ինքն է արգելք դնում ամեն յառաջադիմութեան, ուր մահմեդական ցեղերի կա-

մայրականութիւնը չափ եւ սահման չունի, ուր մարդու կեանքը, կայքը, ամեն բոպէ վտանգի ենթակայ էր, — մի այդպիսի երկրում կարո՞ղ է հայը անձնատուր լինել խաղաղ աշխատութեան եւ տնօրինել իր կեանքի բարին։ Հայրիկը ասաց․

— Մեզ շրջապատող աննպաստ հանգամանքների մէջ, իրաւ է, մեր ժողովուրդը չէ կարող իրան նուիրել խաղաղ աշխատութեան, եւ այդ պէտք է գլխաւոր պատճառներից մէկը համարել, որ շատերը դուրս են փախչում հայրենիքից, գնում են օտար երկրներում բախտ որոնելու։ Բայց խօ բոլոր յանցանքը չէ՞ կարելի գնել միայն չարագործի վրայ, որ կողոպտում է, յափշտակում է ուրիշի աշխատութեան արդիւնքը։ Նոյնքան յանցաւոր պէտք է համարել եւ նրան, որ թոյլ է տալիս իրան կողոպտել։ Ես հաւատացած եմ, որ քուրդ աւազակը երբէք չի մօտենայ հայի օջախների հոտին, եթէ գիտենայ, որ կը հանդիպի տէրոջը — հրացանը ձեռին։

— Ես էլ այդպէս եմ կարծում, — ասաց Ասլանը։ — Բայց ինչո՞ւ հոգեւորականութիւնը, որ կարող էր աւելի ազդել, չէ քարոզում հայերին փոքր ի շատէ անձնապաշտպանութեան սովորել։ Արեւելքում կրօնը եւ հոգեւորականութիւնը միշտ դեր են խաղացել ամեն մի հասարակական շարժումների ժամանակ, եւ պիտի խաղան։

Հայրիկի դէմքը դարձեալ մռայլուեցաւ։

— Ես իմ պաշտօնակիցներից այդ չեմ սպասում, — ասաց նա, — որ նրանք քարոզէին ժողովրդին անձնապաշտպանութեան սովորել. ես նրանցից շատ գոհ կը լինէի, եթէ արիութեան չը սովորեցնէին։ Նրանք ամեն հոգսեր կառավարութեան վրայ են գնում։ Կառավարութեան գործն է, ասում են, հոկել կարգի եւ ժողովրդի հանգստութեան

վրայ։ Իսկ երբ ինքը՝ կառավարութիւնը թոյլ է, անկարգ է, այլեւս ինչպէս կարող է կարգ պահպանել։ — Նրանք այդ չեն մտածում, եւ միշտ սպասում են, որ մի օր ամեն բան ինքնիրան կը լաւանայ...

Յետոյ Հայրիկը մեծ ցաւակցութեամբ սկսեց խօսել այն երկպառակութեան վրայ, որի պատճառով ամբողջ տասնեակ տարիներ Վանայ հայ հասարակութիւնը ալեկոծութեան մէջ էր գտնվում, եւ որը այնքան աղետաւոր չարիքների առիթ եղաւ։ Ժողովուրդը երկու կուսակցութեան էր բաժանուած. մէկի պարագլուխն էր տեղային հոգեւոր առաջնորդը մի քանի հարուստ աղաների եւ զանազան էֆէնդիների հետ, որոնք կառավարութեան պաշտօնների մէջ էին գտնվում, — իսկ միւս կուսակցութեան պարագլուխը նորահաս երիտասարդութեան մի խումբ էր, որոնց թուին պատկանում էր եւ Հայրիկը։ Մի կողմում՝ ուժ, հարստութիւն եւ իշխանութիւն, միւս կողմում — եռանդ, բարի ցանկութիւններ եւ ազատութիւն։ Մէկը անկարգ կառավարութեան կողմն էր, իսկ միւսը — նեղուած, հարստահարուած ժողովրդի։ Մէկը պահանջում էր կուրութիւն եւ անպայման հնազանդութիւն, իսկ միւսը բողոքում էր կատարուող անիրաւութիւնների դէմ։ — Այդ բոլորը լսելուց յետոյ, ես այն ժամանակ միայն աւելի պարզ հասկացայ, թէ ինչն էր դրդել հոգեւոր առաջնորդին եւ նրա կուսակից էֆէնդիներին՝ դաւադրութիւն գործ դնել Հայրիկի կեանքի դէմ։ Եւ այդ բոլորը պատմում էր նա հանդարտ եւ հանգիստ կերպով, առանց վրդովուելու եւ առանց բարկութեան։ Ատելութեան մի նշոյլ անգամ չէր նկատվում նրա խաղաղ դէմքի վրայ։ Բայց նրա սառնասրտութիւնը առաջ էր գալիս ոչ թէ անտարբերութիւնից, այլ նրա մեծահոգութիւնից եւ բարձր առաքինութիւնից, որով ներողամտութեամբ էր վերաբեր-

վում դէպի իր թշնամիների չարութիւնները։ Բայց, մի եւ նոյն ժամանակ, չէր կարելի չը նկատել նրա խօսքերի ու ձայնի մէջ մի ցաւ, մի դառն եւ խորին ցաւ, որ թագնուած էր նրա սրտում, թէ ինչո՛ւ այդպէս պէտք է լինէր, թէ այդ անհամաձայնութիւնը, այդ երկպառակութիւնները, այդ ներքին կռիւը՝ որքա՛ն ջլատում էին նրանց ուժերը, որքա՛ն ժամանակ էին խլում նրանցից, երբ կարող էին աւելի օգտաւէտ, աւելի նպատակայարմար գործերով զբաղուած լինել։

— Ահա այդպէս է լինում, — շարունակեց նա, — երբ հոգեւորականութիւնը չէ հասկանում, կամ չէ ցանկանում հասկանալ իր իսկական կոչումը, թէ ինքը Քրիստոսի եկեղեցու, այսինքն հաւատացեալ ժողովրդի՝ սպասաւորն է եւ նրանից ընտրուած մի պաշտօնեայ. թէ իր բոլոր գործունէութիւնը պէտք է նուիրուած լինի նոյն եկեղեցու սպասաւորութեանը եւ բարեկարգութեանը, — այդ դէպքում, նա շեղվում է ուղիղ ճանապարհից եւ ընկնում է մոլորութիւնների մէջ։ Նա ծառայից դառնում է տէր, սկսում է իշխել եւ ծառայեցնել, ի հարկէ, ծառայեցնել իր շահերի համար։ Այդ ժամանակ նա միանում է մարմնաւոր իշխանութեան հետ, որ իրան նոյնպէս տէր է համարում, եւ նրա կողմն է բռնում։ Որքան եւ անկարգ լինէր այդ իշխանութիւնը, այնքան աւելի նպաստաւոր է նրա համար։ — Ուրեմն, այլ եւս ինչո՞ւ ենք զարմանում, որ մեր քաղաքի հոգեւոր առաջնորդը միացած է նահանգապետ փաշայի հետ, եւ ինքն էլ մի կողմից է կեղեքում խեղճ ժողովրդին...

— Ես փաշայի հետ տեսնուեցայ, — ասաց Ասլանը, — նա չափազանց խորամանկ մարդ երեւաց ինձ։

— Եւ խաբեբայ մարդ, — աւելացրեց Հայրիկը։ — Ինչպէս ամեն թուրք պաշտօնեայ։

վրայ։ Իսկ երբ ինքը՝ կառավարութիւնը թոյլ է, անկարգ է, այնպէս ինչպէս կարող է կարգ պահպանել։ — Նրանք այդ չէին մտածում, եւ միշտ սպասում էին, որ մի օր ամէն բան ինքնիրան կը լուծանայ...

Յետոյ Հայրիկը մեծ ցաւակցութեամբ սկսեց խօսել այն երկպառակութեան վրայ, որի պատճառով ամբողջ տասնեակ տարիներ Վանայ հայ հասարակութիւնը ալէկոծութեան մէջ էր գտնվում, եւ որը այնքան աղէտաւոր չարիքների առիթ եղաւ։ Ժողովուրդը երկու կուսակցութեան էր բաժանուած. մէկի պարագլուխն էր տեղային հոգեւոր առաջնորդը մի քանի հարուստ աղաների եւ գաւառան էֆէնդիների հետ, որոնք կառավարութեան պաշտօնների մէջ էին գտնվում, — իսկ միւս կուսակցութեան պարագլուխը նորահաս երիտասարդութեան մի խումբ էր, որոնց թւին պատկանում էր եւ Հայրիկը։ Մի կողմում՝ ուժ, հարստութիւն եւ իշխանութիւն, միւս կողմում — եռանդ, բարի ցանկութիւններ եւ տկարութիւն։ Մէկը անկարգ կառավարութեան կողմն էր, իսկ միւսը — նեղուած, հարստահարուած ժողովրդի։ Մէկը պահանջում էր կուրութիւն եւ անպայման հնազանդութիւն, իսկ միւսը բողոքում էր կատարուող անիրաւութիւնների դէմ։ — Այդ բոլորը ըսելուց յետոյ, ես այն ժամանակ միայն աւելի պարզ հասկացայ, թէ ինչն էր դրդել հոգեւոր առաջնորդին եւ նրա կուսակից էֆէնդիներին՝ դաւադրութիւն գործ դնել Հայրիկի կեանքի դէմ։ Եւ այդ բոլորը պատմում էր նա հանդարտ եւ հանգիստ կերպով, առանց վրդովուելու եւ առանց բարկութեան։ Ատելութեան մի նշոյլ անգամ չէր նկատվում նրա խաղաղ դէմքի վրայ։ Բայց նրա սառնասրտութիւնը առաջ էր գալիս ոչ թէ անտարբերութիւնից, այլ նրա մեծահոգութիւնից եւ բարձր առաքինութիւնից, որով ներողամտութեամբ էր վերաբեր-

վում դէպի իր թշնամիների չարութիւնները։ Բայց, մի եւ նոյն ժամանակ, չէր կարելի չը նկատել նրա խօսքերի ու ձայնի մէջ մի ցաւ, մի դառն եւ խորին ցաւ, որ թաքնուած էր նրա սրտում, թէ ինչու այդպէս պէտք է լինէր, թէ այդ անհամաձայնութիւնը, այդ երկպառակութիւնները, այդ ներքին կռիւը՝ որքան ջլատում էին նրանց ուժերը, որքան ժամանակ էին խլում նրանցից, երբ կարող էին աւելի օգտաւէտ, աւելի նպատակայարմար գործերով զբաղուած լինել։

— Ահա այդպէս է լինում, — շարունակեց նա, — երբ հոգեւորականութիւնը չէ հասկանում, կամ չէ ցանկանում հասկանալ իր իսկական կոչումը, թէ ինքը Քրիստոսի եկեղեցու, այսինքն հաւատացեալ ժողովրդի ստրուկն է եւ նրանից ընտրուած մի պաշտօնեայ, թէ իր բոլոր գործունէութիւնը պէտք է նուիրուած լինի նոյն եկեղեցու սպասաւորութեանը եւ բարեկարգութեանը, — այդ դէպքում, նա շեղվում է ուղիղ ճանապարհից եւ ընկնում է մոլորութիւնների մէջ։ Նա ծառայից դառնում է տէր, սկսում է իշխել եւ ծառայեցնել, ի հարկէ, ծառայեցնել իր շահերի համար։ Այդ ժամանակ նա մտնում է մարմնաւոր իշխանութեան հետ, որ իրան նոյնպէս տէր է համարում, եւ նրա կողմն է բռնում։ Որքան եւ անկարգ լինէր այդ իշխանութիւնը, այնքան աւելի նպաստաւոր է նրա համար։ — Ուրեմն, այլ եւս ինչու ենք զարմանում, որ մեր քաղաքի հոգեւոր առաջնորդը միացած է նահանգապետ փաշայի հետ, եւ ինքն էլ մի կողմից է կեղեքում խեղճ ժողովրդին...

— Ես փաշայի հետ տեսնուեցայ, — ասաց Ասլանը, — նա չափազանց խորամանկ մարդ երեւաց ինձ։

— Եւ խաբեբայ մարդ, — աւելացրեց Հայրիկը։ — Ինչպէս ամեն թուրք պաշտօնեայ։

Երեկոյեան պահուն, երբ օդը փոքր ինչ զովացաւ, Հայրիկը մեզ տարաւ եւ երկար ման էր ածում իր վանքի շրջակայքում։ Մեծ բաւականութեամբ ցոյց էր տալիս նա այն բոլորը, ինչ որ արել էր, եւ ինչ որ դիտաւորութիւն ունէր անելու։ Այդ եռանդոտ մարդը այն տպաւորութիւնն էր գործում ինձ վրայ, որպէս մի լաւ հողագործ, որին ծանօթ են իր ագարակի բոլոր բոյսերը, բոլոր տունկերը, եւ որը գիտէ նրանց բնաւորութիւնը, ուսումնասիրել է նրանց կեանքը, եւ որը այնքան սիրում է նրանց, որպէս մի քնքոյշ տիկին սիրում է իր ձեռքով ցանած եւ իր ձեռքով հասցրած ծաղիկները։ Նա ցոյց էր տալիս այս եւ այն դաշտերը, ասելով, ահա այնտեղ սկսել են տորոնի մշակութիւնը, այդ առաջին փորձն է մեր կողմերում, որը մեծ արդիւնք է խոստանում, — ահա այնտեղ թթենիներ են տնկած, դիտաւորութիւն ունենք շերամապահութիւնը փորձել։ Խօսում էր գետնախնձորի մշակութեան մասին, ասելով.

— Գիտէք, պարոն բժշկապետ, մի քանի տարի առաջ գետնախնձորը այստեղ բոլորովին անծանօթ էր. մեր վանքը առաջինը եղաւ, որ սկսեց մշակել, եւ մինչեւ այսօր մեծ դժուարութիւններ է կրում գիւղերում տարածելու։ Մեր տէր-տէրները դեռ եւս չեն լուծել այն հարցը, թէ արդեօք գետնախնձորը կարելի՞ է ուտել պահոց օրերում։

Ասպանը ժպտաց։

— Տառերը ինձ մեղադրում են, — շարունակեց նա, — թէ ինչու վանքում ես հիմնեցի երկրագործական դպրոց, թէ մի այդպիսի հիմնարկութիւն բոլորովին հակառակ է վանքի նշանակութեանը եւ այլն։ Ասեցէք խնդրեմ, պարոն բժշկապետ, ով արդեօք, աւելի քան վանականը, պէտք է ծանօթ լինի երկրի ու նրա մշակութեան գործի հետ։ Վանքը լոկ աղօթատեղի չէ, նա ունի ընդարձակ

անտեսութիւն, որը կանոնաւոր կերպով կառավարելու համար, պէտք է երկրագործական մեծ հմտութիւններ ունենալ։ Կարդացէք մեր վանքերի պատերի վրայ քանդակած արձանագրութիւնները եւ դուք կը տեսնէք, որ սկսեալ մեր հին թագաւորներից, իշխաններից եւ իշխանուհիներից, մինչեւ մեր ժամանակների բարեպաշտները, ընծայել են մեր վանքերին ամբողջ գիւղեր, ագարակներ, ընդարձակ անտառներ, այգիներ եւ այլն, — այնպէս որ, վանքերը մեր կողմերում, եւ առհասարակ Հայաստանի մէջ, ամենահարուստ կալուածատէրերն են։ — Վանականները ի՞նչպէս կարող են կառավարել այդ կալուածները, եթէ ծանօթ չեն գիւղատնտեսութեան հետ։ Ամենաբարեխիղճ կապալառուն անգամ կարող է խաբել նրանց։ Բացի դրանից, իրանց անընդունակութեամբ միշտ կարող են վատնել կալուածները, ինչպէս շատ վանքերինը վատնուած է։

Ալանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրութեամբ լսում էր, հարցրեց.

— Դուք որեւիցէ վտանգ չէ՞ք նախատեսում, Հայրիկ, երբ վանականները իրանց կալուածական հարստութեան հետ՝ կը ստանան եւ կրթութիւն, եւ ուսում։

— Ի՞նչ վտանգ կարելի է սպասել կրթութիւնից, — հարցրեց Հայրիկը, ոչ սակաւ զարմանալով։

— Այն վտանգը, որ կոչվում է «կղերականութիւն»։ Մինչեւ այսօր ձեր վանականները անզօր եւ անձեռն էին, որովհետեւ անկիրթ էին, բայց կրթուելով, նրանք ուժ կը ստանան, կ'աշխատեն իշխել ժողովրդի վրայ եւ հարստահարել նրան։

— Այդ հազիւ կարող է պատահել մեր մէջ, — պատասխանեց Հայրիկը։ «Կղերականութիւնը» հակառակ է մեր եկեղեցու ոգուն, որը կատարեալ ժողովրդական բնաւորու-

թիւն ունի։ Ու եթէ վանականները կրթուելով՝ կարող են բռնանալ ժողովրդի վրայ եւ հարստահարել նրան, — չէ՞ որ, որքան կը կրթուին վանականները, նոյն չափով եւ գուցէ աւելի կը կրթուի ժողովուրդը, եւ այսպիսով ուժերի հաւասարութիւն կը պահպանուի, եւ մէկը միւսին չէ կարող ճնշել։ Հոգեւորականութիւնը այն ժամանակ միայն սկսում է վտանգաւոր դառնալ, երբ իր զարգացման աստիճանով շատ բարձր է լինում ժողովրդից։

Ալլանը չը կամեցաւ այդ հարցի մասին երկար խօսել, որովհետեւ շատ վիճելի էր։ Արեգակը արդէն սկսել էր խոնարհուել դէպի իր մուտքը։ Հայրիկը չէր շտապում վերադառնալ զբօսանքից, եւ ինչպէս երեւում էր, նա դիտաւորութիւն ունէր այն գիշեր պահել մեզ վանքում։ Բայց Ալլանը շնորհակալութեամբ հրաժարուեցաւ, ասելով, որ քաղաքում հարկաւոր գործ ունի, եւ չէ կարող մնալ։ Երբ վերադարձանք վանքը, Ալլանը ինձ պատուիրեց, որ իսկոյն ձիաները պատրաստել տամ։ Ես գնացի դէպի ախոռատունը. իսկ նրան թողեցի Հայրիկի հետ միայնակ։

ԺԶ.

ՄԱՏՆՈՒԹԻՒՆ

Արեւը մտել էր եւ երեկոյեան մութը բաւական թանձրացել էր, երբ մենք, մեր ձիաները հեծնելով, մեծ գոհունակութեամբ մնաս բարեւ ասացինք Հայրիկին եւ, դուրս գալով վանքից, սկսեցինք իջնել Վարագայ լեռան զառիվայրը։ Ճանապարհը Հայրիկի շնորհիւ հարթած էր, եւ մենք մեծ դժուարութիւն չէինք կրում իջնելու ժամանակ։ Մեզ հետ ուղեկցում էր մի քահանայ, որին կոչում էին տէր Եղիշէ։ Թէ ինչ գործ ունէր նա վանքում, կամ ինչու եկաւ նա մեզ հետ, եւ կամ ինչ էր խօսում նա ճանապարհին Աղանի հետ, — այդ ես չը գիտեմ, որովհետեւ նրանք յիսուն քայլով ինձանից առաջ էին գնում, իսկ ես իմ ձիու դանդաղ ընթացքով գնում էի նրանց ետեւից։ Միայն այդ մարդու անցեալ եւ ներկայ կեանքը բովանդակում էր իր մէջ մի քանի այնպիսի գծեր, որ անկարելի էր չը հետաքրքրուիլ նրանով։ Նա ոչ մի տեղում կանոնաւոր ուսում չէր առացել. սկսեալ իր պատանեկութեան հասակից, նա եղել էր այն բղձախնդիր ուսումնասէրներից մէկը, որ հին դարերի փիլիսոփաների նման, երկար թափառել էր զանազան երկրներում գիտութիւն մուրալու նպատակով։ Նա գիտէր այս եւ այն նշանաւոր քերականներին, ճարտասաններին, տրամաբաններին, աստուածաբաններին, նա մտել էր նաեւ անապատական աբեղաների միաբանութեան մէջ, բայց ոչ մի տեղում իր ու-

ստիպողութեամբ չէր կարողացել յագուրդ տալ: Նա մտել էր մինչեւ անգամ մի եզուիտական դպրոց եւ շուտով թողել էր: Նա կենակցութիւն էր ունեցել Դամասկոսի շէյխերի եւ Լիբանանի ասքեթների հետ: Նրա մոլաշրջիկ կեանքը եւ ամէն տեղ իր որոնածը չը գտնելը՝ ծնեցրին նրա մէջ մի տեսակ թերահաւատութիւն դէպի ամէն ինչ: Նա այլ կերպ լինել կարող չէր: Նրան չը յաջողուեցաւ հասնել այն աղբիւրներին, որոնցից մաքուր ու պարզ բղխում է ճշմարտութիւնը: Նրա ժամանակում կանոնաւոր դպրոցներ չը կային, այլ կային միայն անհատներ, որոնք իրանց չքաւոր գիտութեամբ այնքան մեծ նշանակութիւն էին տալիս եւ այնքան թանգ գնով էին վաճառում, որպէս մի քուրմ իր սրբութիւնը: Դրանց մօտ պէտք էր շատ տարիներ սպասաւորել եւ նրանց բոլոր հաճոյքը կատարել, մինչեւ նրանք արժան կը համարէին մի փոքրիկ մաս տալ իրանց գիտութիւնից:

Բայց տէր Ողիչէն առողջ դատողութեան տէր մարդ էր: Երկարամեայ փորձերը, ամէն տեսակ անձանց հետ շփուելը՝ առաջ էին բերել նրա մէջ բոլորովին ինքնուրոյն համոզմունքներ, եւ նրա բոլոր գաղափարները, թէեւ բաւ մեծի մասին անճիշտ, բայց իր սեպհական մտածութեան արդիւնքն էին: Վերադառնալով իր հայրենիքը, Վան, նա հանդիպեց Հայրիկին, որի հետ իսկոյն բարեկամացաւ, եւ որի ազդեցութեան ներքոյ բոլորովին ուրիշ ուղղութիւն ստացաւ: Այստեղ նա վճռեց իրան նուիրել մանուկների կրթութեան գործին, եւ մտածելով, որ իբրեւ կրօնաւոր, աւելի հեշտ կը լինի իրան գործել ժողովրդի մէջ, ձեռնադրուեցաւ քահանայ: Որպէս քահանայ, նա հրաժարուեցաւ ծուխից, հրաժարուեցաւ եւ այն արդիւնքներից, որ իւրաքանչիւր քահանայ ստանում է իր ծուխից: Այդ օրից նա այն մաքով,

որ փոքր ինչ անկախ դիրք ստանայ, եւ մանաւանդ, որ ընդհարումներ չունենայ միւս եկեղեցականների հետ, որը անխուսափելի է դառնում, երբ մէջ տեղում շահերի խնդիր կայ։ Նա բաւականացաւ մի փոքրիկ օրիորդական դպրոցով, որ պահում էր իր տան մէջ։ Այս առաջին օրիորդական դպրոցն էր, որ բացուեցաւ Վանայ մէջ, բայց որպէս առաջինը, եւ որպէս մի նոր եւ անսովոր հիմնարկութիւն, նրա կեանքը կարճատեւ եղաւ։ Սկզբում նոյն իսկ քահանաներն եղան, որ դրդուեցին հասարակութեան տգիտութիւնը նրա դէմ, ցոյց տալով ուսումը աղջկանց համար՝ մի անբարոյականացնող ձեռնարկութիւն։ Քաղաքի սրբազան առաջնորդը, որ կարող էր խաղաղացնել հասարակութեան յուզմունքը, ինքը աւելի բորբոքեց, եւ դպրոցը երեք տարի գոյութիւն ունենալուց յետոյ փակուեցաւ։ Այդ անցքը խիստ դառն կերպով ազդեց տէր Հօր սրտին, երբ իր գործունէութեան հէնց առաջին քայլում հանդիպեց այդ տեսակ անյաջողութեան։ Բայց նա համբերող եւ երկայնամիտ մարդ էր, նա վշտացաւ, բայց չը յուսահատուեցաւ։

Գիշեր էր, երբ մենք հասանք Այգեստան։ Տէր Հայրը հրաւիրեց մեզ իր տունը ընթրիք ուտելու։ Ասլանը, որ սովորութիւն չունէր այդ տեսակ հրաւէրքներ ընդունելու, սիրով յանձն առեց նրա առաջարկութիւնը։ Ընթրիքը անցաւ բաւականին զուարճալի կերպով. տէր Հայրը պատմում էր զանազան արկածներ իր ճանապարհորդութիւններից, պատմում էր, թէ ինչ էր տեսել եւ ինչ էր արել զանազան երկրներում, խօսում էր Հայրիկի մասին, նրա աշխատութիւնների մասին, խօսում էր տեղային քահանաների տգիտութեան մասին, եւ նրա խօսակցութիւնները այնքան հետաքրքիր էին, որ բոլորը եւս մեծ ուրախութեամբ լսում էին։

— Դուք կարծում էք տիկինը կարո՞ղ է գալ, — հարցրեց Աղանը քահանայից, ընթրիքի սեղանը հաւաքուելուց յետոյ։

— Կարող է, և անպատճառ այս գիշեր այստեղ կը լինի, — պատասխանեց քահանան վստահութեամբ։

— Բաւական դժուար կը լինի նրա համար... Ի՞նչպէս կարող է... կրկնեց Աղանը թերահաւատութեամբ։

— Նա իր բանը գիտէ... նա այդ տեսակ գործերի համար բաւական խելք ունի... ասաց քահանան։

Աղանը մեծ անհամբերութեամբ սպասում էր մի տիկնոջ, այդ տիկինը տէր Հօր քոյրն էր։ Տէր հայրը իր հայրենիքից բացակայ գտնուած ժամանակ, նրա տունը պատահել էր երկու անփոխարինելի կորուստ. մայրը վախճանուել էր, իսկ միակ քոյրը, անտէր մնալով, բռնութեամբ յափշտակուել էր, և մի տաճկի ամուսին էր դարձել։ Այդ յափշտակութիւնը, որովհետեւ երկրի սովորական դէպքերից մէկն էր, անցել էր խիստ աննշանութեամբ հայ հասարակութեան կողմից. իսկ տէր հայրը, որ անչափ սիրում էր իր քրոջը, որպէս երեւում էր, չէր կարող մոռանալ այդ դժբախտութիւնը։ Մահմեդականութիւնը շատ պայմաններ ունի, ոչ միայն օտարազգիներին ամենայն դիւրութեամբ որսալու, այլ, և նրանց թէ կրօնապէս և թէ ազգայնապէս իր հետ միացնելու։ Այդ էր, որ աւելի ցաւեցնում էր տէր Հօրը։ Մի հայ աղջիկ կամ տղայ, կամա, թէ ակամայ, երբ մահմեդականի հետ է ամուսնանում, այնուհետեւ կորչում են նրա բոլոր յարաբերութիւնները իր ազգականների հետ և այլ եւս նրան հայ կոչել չէ կարող։ Մի հայի պատահելիս՝ նա իրաւունք չունի հայերէն խօսել. նա զրկվում է մինչեւ անգամ իր ծնողների տունը գնալուց, և «հայ» անունը նրա բերանում այնուհետեւ փոխվում է «գաւուր» անունով,

որից պէտք է խորշել, որին պէտք է պիղծ համարել։ Բայց տէր հօր քոյրը այդ մասին մի գեղեցիկ բացատրութիւն էր կարդում. նա մնացել էր հաւատարիմ թէ իր ազգին եւ թէ կրօնին, թէեւ ամենայն զգուշութեամբ մահմեդականներից թաքցնում էր իր զգացմունքները։ Նա սիրում էր իր եղբօրը եւ երբեմն գաղտնի կերպով գալիս էր նրա տունը, ուրախանում էր նրա երեխաներով, եւ փառք էր տալիս Աստծուն, որ իր հօր տան օջախը խաւար մնացած չէր։

Թէլլի-խաթունը, — այդպէս էին կոչում այժմ նրան, — քաղաքի ոստիկանութեան գլխաւորի կինն էր։ Նրա ամուսինը կոչվում էր Հաթիֆ-բէկ։ Դա այն չարագործների տեսակիցն էր, որոնց ոստիկանի պաշտօնը բաւական ընդարձակ յարմարութիւններ է ընծայում, իրանց անբարոյական ցանկութիւնները կատարելու։ Դողերի գաղտնի ընկեր էր նա, աւազակների պաշտպան, սրիկայութիւնների մասնակից, մի խօսքով, հազիւ թէ քաղաքում մի որեւիցէ անիրաւութիւն գործուէր եւ նրա մասը խառն չը լինէր։ Բայց միեւնոյն ժամանակ նահանգապետ փաշայի սիրելին էր նա։

Իսկ տիկինը այնքան բարոյական ուժ ունէր, որ իր քաղցր բնաւորութեամբ, խելքով ու շնորհքով, եթէ ոչ բոլորովին կարողացել էր զսպել այդ գազանին, բայց շատ անգամ յաջողվում էր նրան՝ մեղմացնել իր ամուսնի բարբարոսութիւնները։ Նա միեւնոյն ժամանակ սիրելի էր իր ամուսնին։ «Ի՞նչ անեմ... սովորել եմ... եթէ այն հացը, որ ուտում եմ հ ա ր ա մ չը լինի, չեմ կարող մնալ», — այդ էր լինում ոստիկանի պատասխանը, երբ տիկինը խրատում էր նրան։ Նրա տան մէջ շատ անգամ կատարվում էին եղեռնական խորհուրդներ՝ մէկին սպաննելու, միւսին կողոպտելու, երրորդի տունը կրակ տալու, եւ այդ տեսակ խորհուրդները բոլոր մեծի մասին վերաբերում էին քրիստոնեա-

ներին։ Եթէ տիկինը չէր կարողանում խափանել չարութիւնը, այն ժամանակ նա, իրան բոլորովին անյայտութեան մէջ պահելով, զգուշացնում էր, որտեղ որ հարկն էր, և չարիքի առաջն առնում էր։ Այդպէս, երբ որ նա յայտնի կերպով անկարող էր ներգործել, դիմում էր գաղտնի միջոցների։

Նա թշուառ էր, նա անբախտ ամուսին էր։ Բռնութեամբ յափշտակեցին նրան հայրենի տնակից, բռնութեամբ առիպեցին նրան ուրանալ իր կրօնը, իր ազգը, — նա սովորեց ատել բռնութիւնը, և նրա վշտացած սրտում զարգացաւ մի խուլ բողոք դէպի ամեն չարութիւն։ Իր թշուառութեան գիտակցութիւնը ծնեց նրա մէջ կարեկցութիւն և դէպի օտարի թշուառութիւնը։ Մասնաւոր, անձնական զգացմունքը ընդարձակ կերպարանք ստացաւ և տարածուեցաւ իր ազգայինների վրայ, որոնք մի և նոյն տառապանքների մէջն էին։ Այն եղեռնական տեսարանները, որոնք շատ անգամ հանդիսանում էին նրա տան մէջ, այն անիրաւութիւնները, որոնք համարեա ամեն օր կատարվում էին իր շուրջը, աւելի և աւելի բորբոքում էին նրա դառն ատելութիւնը դէպի այն ազգը և դէպի այն կառավարութիւնը, որ այդ բոլորը մեքենայում էր։ «Ես վաղուց կը թողնէի այդ տունը, ես շուտով կը հեռանայի այդ գազաններից, — երբեմն ասում էր նա իր եղբօրը, — բայց համբերեցի և մնացի, որ, որքան կարող եմ, օգնեմ թշուառներին....» Նա իրան զոհել էր, ուրիշ զոհեր պաշտպանելու համար։
— Այդ էր միայն մխիթարում նրան։

Ես յետոյ աւելի մօտ ծանօթութիւն ունեցայ այդ տիկնոջ հետ, այն ժամանակ միայն նկատեցի, որ նրա աշխատութիւնները՝ գարման տանելու իր ազգայինների թշուառութիւններին՝ չէին սահմանափակվում միայն այսպիսի

մանաւոր օգնութիւններով․ նրա նպատակները շատ ընդարձակ էին․ նա ունէր բաւական հիմնաւոր գաղափարներ՝ տիրող չարիքը բառնալու համար։ Այդ գաղափարները զարգացել էին նրա մէջ մասամբ իր անբախտ եւ ճնշեալ դրութիւնից, իսկ առաւելապէս եղբօր ազդեցութիւնից։ Նրա յարաբերութիւնները Ալմաստի հետ, որպէս երեւում էր, նոր չէր։ Այդ ես նկատեցի իսկոյն, երբ նա եղբօր հետ ներս մտաւ մեր սենեակը։ Նա մօտեցաւ եւ մի տարապայման համարձակութեամբ, որ խիստ տարօրինակ էր հայուհի կնոջ համար, նստեց Ալմաստի մօտ եւ, նրա աջը առնելով իր ձեռքերի մէջ, ժպտալով ասաց․

— Ա՜խ, որքան ցանկանում էի քեզ տեսնել… ո՞ւր էիր, ի՞նչ ես այդքան թափառում այդ վանքերում…

— Վանքերն էլ պէտք է տեսնել, — ասաց Ալմաստը, նոյնպէս ժպտալով, — մեր ժողովուրդը դեռ չէ ազատուել վանքերից…

— Բայց քո դէմ որոգայթներ են լարվում, գիտես։

— Գիտեմ… եւ հէնց դրա համար ուզում էի տեսնել քեզ։

— Դու մտածուած ես…

— Այդ ես վաղուց սպասում էի։

Տիկինը տուեց Ալմաստին մի նամակ, որի կարդալու միջոցին, դէմքը բոլորովին այլայլուեցաւ, յետոյ իր սովորական սառնասրտութեամբ հարցրեց․

— Այդ նամակը ի՞նչպէս ընկաւ քո ձեռքը։

Տիկինը պատմեց, թէ մի քանի օր առաջ փաշայի քարտուղարը բերեց իր ամուսնի մօտ այդ նամակը եւ յանձնեց նրան, փաշայի կողմից պատուիրելով, որ ամէն հնարներ պէտք է գործ դնել, որպէս զի գտնուի նամակի մէջ

նկարագրուած անձը։ Իսկ տիկինը գաղտնի լսում էր նրանց խօսակցութիւնը, եւ իսկոյն հասկացաւ, թէ գործը ումն էր վերաբերում, եւ ամուսնի բացակայութեան ժամանակ նրա թղթերի միջից վեր առեց նամակը։

Նամակը գրած էր ռամկերէն լեզուով, նրա բովանդակութիւնը մօտաւորապէս այս էր. թէ սուրբ Տիրատոր տօնախմբութեան ժամանակ յայտնուեցաւ մի արեղայ, որ լեռնային ճգնաւորի կերպարանքով թափառում էր ուխտաւորների մէջ։ Յետոյ կեղծ ճգնաւորը, վանեցի վաճառականի ձեւի մէջ մտած, գնաց եզեգնեների ցեղապետի վրանը, նրա մօտ մնաց մի ամբողջ օր։ (Եզեգնեների ցեղապետը յայտնի թշնամի է կառավարութեան)։ Այնտեղից դուրս գալուց յետոյ, նա անյայտացաւ, բայց նամակագիրը շատ հաւանական էր համարում, որ անպատճառ Վան եկած պէտք է լինի։ «Խաբեբան դաւադիրների մի մեծ խմբի գլխաւոր անդամներից մէկն է, որոնք ամեն տեղ խռովութիւն են սերմանում։ Այդ անիրաւները չափազանց յանդուգն եւ ճարպիկ մարդիկ են, որոնց անձնանուիրութիւնը իրանց գաղափարին՝ հասնում է վերին աստիճանի մոլեռանդութեան, եւ այդ պատճառով, աւելի վտանգաւոր են։ Եթէ Վան եկած լինի, նա անպատճառ մի որեւիցէ նոր կերպարանքի մէջ մտած պէտք է լինի։» Յետոյ աւելացրած էր.

«Իմ այս տեղեկութիւններով ես գլխաւորապէս պարտական եմ սուրբ Տիրամօր վանքի վանահայր Դարապետ վարդապետին, որը մեր հաւատարիմն է եւ անձամբ Ձերդ Վսեմութեան ծանօթ։ Դա միեւնոյն անձնաւորութիւնն է, որին անցեալ տարի Դուք պատուեցիք, պարգեւելով մի թանգագին մուշտակ։ Նա ինքը մի բարեբախտ դիպուածով կարողացել էր երեւան հանել գաղտնիքը, երբ խաբեբան արդէն այնտեղից հեռացել էր։ Նա անմիջապէս մարդիկ

ուղարկեցի նրան կալանաւորելու, բայց իմ մարդիկը դժբախ-տաբար նրա հետքը կորցրել էին»։

Նամակը ուղղած էր Վանի նահանգապետ փաշային եւ ստորագրած էր միեւնոյն քուրդ Շարիֆ-բէկի անունով, որին մենք տեսանք սուրբ Տիրամօր վանքի տաճարում, ուր եկած էր նա իր բաժին գանձանակադրամը ստանալու։ Բէկի ստորագրութեան ներքեւ դրոշմուած էին Կարապետ հայր սուրբի, տէր Թօդիկի եւ իմ քեռի Պետրոսի կնիքները այս-պիսի մակագրութեամբ.

«Մենք հաստատ գիտենք եւ վկայում ենք, որ բոլորը, ինչ որ գրել է բէկը, ճշմարիտ է եւ ուղիղ»։

— Մէկը վարդապետ, միւսը քահանայ, իսկ երրորդը ժողովրդի ներկայացուցիչ, իրաւ, լաւ վկաներ են... ասաց Ասլանը ծիծաղելով եւ նամակը մի կողմ դնելով։

Յետոյ նա դարձաւ դէպի տիկինը այս խօսքերով.

— Դու ինձ ասում ես, նազելի տիկին, թէ ինչու եմ ես թափառում վանքերում։ Ահա ես աշխատում եմ, եթէ նրանցից մի բարիք գտնել չեմ կարող, գոնէ նրանց չարը մեզա-նից հեռացնեմ։ Տեսնում ես, ովքեր են մեր մատնիչները...

Կարծես, տխրութեան մի ամպ անցաւ տիկնոջ համա-կրական դէմքի վրայ։

— Դու այդ նամակը գողացել ես, պէտք է տանես դարձեալ իր տեղը դնես, — խօսքը փոխեց Ասլանը։

— Կարծեմ, Աստուած իմ այդ գողութիւնը մեղք չի համարի, — ասաց տիկինը ժպտալով։

— Ես էլ կարծում եմ, որ մեղք չի համարի, բայց քո ամուսինը կասկածանքի մէջ կ՚ընկնի, երբ կը տեսնէ, որ նամակը իր տեղումը չէ։ — Դու այն ասա, յիշում ես, թէ ուրիշ ինչ խօսեց փաշայի քարտուղարը, երբ նամակը յան-ձնեց քո ամուսնին։

— Բոլորը յիշում եմ։

— Ո՞ւմ վրայ կասկած ունէին։

— Քո վրայ։ Իմ ամուսինը ասաց քարտուղարին. «Այդ եւրոպացի բժիշկը իմ աչքում մի բարի պտուղ չէ երեւում...» Իսկ քարտուղարը պատասխանեց, թէ բժիշկ հայոց առաջնորդի մօտ հիւր է կանչուած, փաշան նոյնպէս հրաւիրուած է, այնտեղ պէտք է փորձել նրան։ — Իրա՞ւ, դու հրաւիրուած ես առաջնորդի մօտ։

— Այո՛։

— Ես խորհուրդ կը տայի չը գնալ. փորձանքի մէջ կ՚ընկնես։

— Հէնց դրա համար, որ նրանք պէտք է ինձ «փորձեն». — հարկաւոր է գնալ։

— Իմ ամուսինը նոյնպէս այնտեղ կը լինի։ Նա շատ վտանգաւոր մարդ է։

— «Աղուէսը հաւանոցի մէջ առիւծ կը դառնայ»։ — Նա վտանգաւոր է, այո՛, բայց այստեղի ողորմելի հայերի համար։

— Այնուամենայնիւ, զգուշանալ պէտք է։

— Դու առաջ միշտ քաջալերում էիր ինձ, տիկին, իսկ այժմ վհատեցնում ես։ «Ծովը մտնողը թրջուելուց չի վախենայ»։ Ես այդ տեսակ փորձանքներ շատ եմ տեսել։ Խրախուսեցէք, ոգի եւ շունչ տուեցէք մեզ, տիկին։ Մարդկային հասարակութեան մէջ բարի գործերը աւելի յաջողութեամբ կը կատարուեն, երբ գործիչների թւում կը մասնակցեն եւ կանայք։ Մեսիան առաջինը եղաւ, որ հասկացաւ այդ կարեւորութիւնը, եւ նրա Մարիամները եւ Մարթաները, քրիստոնէութեան սկզբում, աւելի գործ կատարեցին, քան թէ Պօղոսները։ Հինգերորդ դարու հայ կանայքը վառեցին այն կրակը, որ բորբոքեց Աւարայրի դաշտի

հերոսների սրտերը։ Եւ այժմեան Հայի կեանքում գործերը այն ժամանակ միայն շատ լաւ առաջ կը գնան, երբ կինը եւ տղամարդը կը բաժանեն աշխատանքը։ Դուք այն առաքինի կանանցից մէկն էք, որ պէտք է օրինակ տաք ձեր քոյրերին։ Հանգամանքները ձգեցին ձեզ բոլորովին օտար շրջանում. դուք ընկաք թշնամի բանակի մէջ։ Մի ուրիշը ձեր տեղ կարող էր բոլորովին կորած լինել։ Բայց դուք ապացուցիք, որ մայր կարող է պիտանի լինել իր ազգին, որտեղ եւ լինէր նա։ Մի ժամանակ Հայ տիկինները զարդարում էին պարսից թագաւորների եւ մինչեւ անգամ մոգոլների խաների կանանոցները։ Եւ այդ տիկինները աւելի օգուտ էին բերում իրանց հայրենիքին, քան ժամանակի թուլամիտ Հայ իշխանները։ Նրանք շատ անգամ հեռացնում էին իրանց արիւնարբու ամուսինների գազանային բարբարոսութիւնները խղճուկ Հայաստանից, կամ նրանց շնորհիւ Հայաստանը վայելում էր այս եւ այն իրաւունքները։ Դուք, տիկին, նրանցից մէկն էք։

Տիկնոջ գեղեցիկ աչքերի մէջ փայլեց ամօթխածութեան կրակը։ Աղանի խօսքերը բաւական փաղաքշական երեւացին նրան։ Նա ոչինչ չը պատասխանեց, բայց եղբայրը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր, հարցրեց.

— Ինձ շատ զարմացնում է մի բան, թէ ինչպէս Կարապետ Հայր սուրբին կամ նրա համախոհներին կարող էր յայտնի լինել գաղտնիքը։

— Շատ հասարակ կերպով, — պատասխանեց Ասլանը եւ պատմեց անցեալ դէպքերից մէկը, որը յատկապէս ինձ համար՝ թէ՛ շատ հետաքրքրական էր եւ թէ՛ շատ ամօթալի . . .

Դու յիշում ես, ընթերցող, Տիրամօր վանքի տօնախմբութեան ժամանակ, այն խաղաղ խորհրդաւոր գիշերը,

երբ ես եւ գեղեցիկ Մարօն, նստած նրանց վրանի մուտքի հանդէպ, քաղցր խօսակցութեան մէջ էինք։ Ուխտաւորների ընդարձակ բանակի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն։ Յանկարծ հեռուից լսելի եղաւ երգեցողութեան մի հիանալի ձայն։ «Այդ ճգնաւորի ձայնն է», ասաց Մարօն։ Ես «ճգնաւորին» ցերեկով տեսել էի Կաթնաղբիւրի ձորում, իսկ նոյն գիշերը, փոքր ինչ առաջ, ես տեսայ նրան իմ քեռի Գեւորգի վրանում, նրա եւ տէր Թօդիկի հետ խօսելիս։ Ի՞նչ խորհուրդ ունէին, ես չը գիտեմ, որովհետեւ ես շուտով թողի եւ հեռացայ նրանց մօտից. Երբ Մարօն ասաց ինձ «ճգնաւորի ձայնն է», ես հետաքրքրուեցայ այդ խորհրդաւոր ճգնաւորով, եւ աւելի մեծ եղաւ իմ զարմանքը, երբ Մարօն յայտնեց ինձ, որ նա Ալամն է։ Յետոյ մենք սկսեցինք երկար խօսել ծպտեալ Ալամի վրայ, որ լեռնային ճգնաւորի կերպարանքով թափառում էր վանքի շրջակայքում եւ ուխտաւորների բանակի մէջ։ Բայց մենք այնքան անզգոյշ էինք, որ ամենեւին չէինք մտածում, որ վրանի միջից երկու սուր ականջներ լսում էին մեր խօսակցութիւնը։ Դա պառաւ Խաթունն էր, որին քնած էինք կարծում։ Դու յիշո՞ւմ ես, ընթերցող, այն սոսկալի պատահարները, որ զայրացած Մարօն կարդում էր իմ քեռի Գեւորգի, տէր Թօդիկի եւ նրանց համախոհների մասին։ Դա եւ այն մոռացած չես լինի, որ յետոյ ես եւ Մարօն գիշերով գնացինք ծպտեալ ճգնաւորի, — Ալամի մօտ, գտանք նրան ծովեզերքում մի այրի մէջ, եւ մինչեւ առաւօտ մնացինք այնտեղ։ Այդ բոլորը լցնում են պառաւ Խաթունի միամիտ գլուխը զանազան կասկածներով, որը, առանց դրանց եւս, իմ եւ Մարօի յարաբերութիւնների վրայ միշտ ծուռն աչքով էր նայում։ Խաթունը մոլեռանդ է. դա այն հաւատաւոր կանանցից մէկն է, որ կարծում են, թէ ամեն բան պէտք է անել տէր-

ներին։ Իսկ այդ դէպքում, նա աւելի պատճառներ ունէր յայտնելու տէր Թօդիկին բոլորը, ինչ որ լսել էր նա մեր այն գիշերուայ խօսակցութիւնից։ Ասում եմ, պատճառներ ունէր, որովհետեւ Մարօի անխոհեմ սպառնալիքները վերաբերում էին ըստ մեծի մասին տէր Թօդիկին, եւ հաւատաւոր պառաւը պարտք էր համարել զգուշացնել քահանային։ Տէր Թօդիկը, ինչպէս յայտնի է, այնտեսակ անձինքներից է, որ «սեւ ջրից սեր կը քաղեն», այսինքն, ամենաչնչին բանից օգուտ քաղել գիտեն։ Իսկ պառաւը յայտնել էր նրան շատ բան։ Նա թաք էր տուել պառաւի միամիտ գլխից բոլորը, ինչ որ յայտնի էր Որսորդի տան եւ նրա այցելուների մասին։ Այնուհետեւ տէր Թօդիկը, ոչ այնքան անձնապաշտպանութեան զգացմունքից դրդուած, որքան վրէժխնդրութեան ախտով կատաղած, ձգտում է պատժել Ասլանին, մանաւանդ, որ Ասլանի եւ նրա ընկերների գործունէութիւնը ամենեւին համակրելի չէր թէ՛ տէր Հօրը եւ թէ՛ նրա համախոհներին։ Նա անմիջապէս յայտնում է իւր քեռի Գեւորգին եւ Կարապետ Հայր սուրբին իր ստացած տեղեկութիւնները, յետոյ իմացնում են տալիս Շարիֆ-բէկին, որ այդ ժամանակ գտնվում էր ս. Տիրամօր վանքում, եւ չորսը միասին գրում են նահանգապետի փաշային այն նամակը, որ քանի րոպէ առաջ Ասլանը կարդաց մեզ։

— Հիմա հասկացա՞ք, թէ որտեղից Կարապետ Հայր սուրբին եւ նրա համախոհներին կարող էր յայտնի լինել գաղտնիքը, — հարցրեց Ասլանը, երբ վերջացրեց իր պատմութիւնը։

Ես հալուեցայ ամօթից։ Գլխաւորապէս իմ եւ Մարօյի յիմարութիւնից էր առաջ եկել այդ բոլորը։ Ինչպէս մենք էինք մեր անզգուշութեամբ մատնել Ասլանին։ Նա նկատեց իմ շփոթութիւնը եւ, դառնալով դէպի ինձ, ասաց.

— Դու ուրախ կաց, բոլորը կ'անցնի...

Բայց տիկնոջը աւելի հետաքրքրում էր այն, թէ որտեղից եւ ինչ եղանակով հասել էին Ալանին այդ տեղեկութիւնները։

— Ես մի օր առաջ նամակ ստացայ, — ասաց Ալանը։

— Ես իսկոյն յիշեցի պապա Սուսանի մի օր առաջ յայտնութիւնը Այգեստանի փողոցներում եւ Հիւբբիի կախարդական գաւազանի մէջ թագցրած խորհրդաւոր թուղթը։

— Ուրեմն դու ինձանից առաջ գիտէիր, որ մտմտուած ես, — ասաց տիկինը. — ուրեմն ես մի մեծ ծառայութիւն չարեցի քեզ, ցոյց տալով փաշայի ստացած նամակը։

— Դու ինձ շատ պարտաւորացրիր, — պատասխանեց Ալանը։

Տիկինը ժպտաց։

— Բայց ինձ զարմացնում է, — հարցրեց նա, — թէ ինչպէս կարող էին քո նամակագրին յայտնի լինել այդ բոլոր մանրամասնութիւնները, որպէս պատմեցիր, — թէ Փարհադի եւ Մարօի գիշերային խօսակցութիւնը իրանց վրանի հանդէպ, թէ Խաթունի խելքը եւ նրա խոստովանութիւնը տէր Թօդիկին, թէ այդ քահանայի եւ նրա համախոհների արած մատնութիւնը քուրդ բէկին, եւ այլն։

— Այդ բոլորը յայտնել էր իմ նամակագրին Մարօն, — պատասխանեց Ալանը։ — Երբ տէր Թօդիկը իր մեծ խորհուրդ է կազմում Կարապետ հայր սուրբի, տանուտէր Պետրոսի եւ քուրդ բէկի հետ, նրանց բոլոր խօսակցութիւնը լսում է քահանայի դուստրը, Սօնան, որը մի պատուական աղջիկ է։ Նա շտապում է եւ շուտով իմացում է տալիս Մարօին, իսկ Մարօն իմ թղթակցին։ — Տեսնում ես, տիկին, դարձեալ կանայք են շինում բանը։

— Իսկ պառաւ Խաթունի խոստովանութիւնը քահանային։

— Դա ինքն է պատմում Մարօին, երբ Մարօն հարցնում է նրանից։ Ինձ գրել էին, թէ խեղճ պառաւը միշտ լաց է լինում, որ մի խոստովանութիւնը այդպիսի վատ հետեւանք ունեցաւ։

— Մարօ՛ եւ Սօնա, — կրկնեց տիկինը մի առանձին զգեւորութեամբ, — երկու նորընծայ օրիորդներ, որ պատրաստւում են ծառայել բարի գործին։ Ա՜խ, որքան ցանկանում եմ գոնէ մի անգամ տեսնել նրանց։

— Երկուսն էլ շատ սիրուն եւ հարուստ ձիրքերով աղջիկներ են, — ասաց Ալլանը։ — Ժամանակով նրանցից լաւ բան կը դուրս գայ...

Ա՜խ, որքան քաղցր էր ինձ լսել այսպիսի գովասանքներ թէ Մարօի եւ թէ Սօնայի մասին, երկուսն էլ անմոռանալի յիշատակներով կապուած էին իմ սրտի հետ...

Խօսակցութիւնը կրկին դարձաւ մատնութեան վրայ։ Տիկինը հարցրեց.

— Ես զարմանում եմ, թէ ինչից են յառաջ գալիս այդ մատնութիւնները։

Տէր հայրը, որ մինչեւ այդ ժամանակ լուռ էր, պատասխանեց.

— Եթէ դու կարդացած լինէիր մեր ազգի պատմութիւնը, չէիր զարմանայ, սիրելի քոյր։ Տխուր է մեր անցեալը, եւ մեր ներկայ կեանքը անցեալի շարունակութիւնն է։ Ես շատ տեղեր եմ ման եկել, շատ երկիրներ եմ տեսել, բայց ոչ մի ազգ չեմ տեսել, որ հայի նման լինէր։ Մի ազգ, որի հետ կարելի է համեմատել հային, են հրէաները։ Բայց հրէան եւս շատ բաների մէջ բարձր է հայից։ Մի ժողովրդի ճնշուած, ստրկացած, հալածուած դրութիւնը աւելի

սեղմում է նրանց եւ աւելի ամրապնդում է նրանց մէջ միութեան կապերը։ Եւ հրէաները այդ միութիւնը ունեն, բայց հայերը չունեն։ Ես մինչեւ այսօր չեմ կարողացել հասկանալ, թէ ի՞նչու նոյն շարժառիթները, այսինքն՝ հալածանքը եւ ճնշումը, յառաջ չեն բերել հայերի մէջ այն միութիւնը, որ կայ հրէաների մէջ, քանի որ այդ երկու ազգերի դրութիւնը շատ նման է միմեանց։ Տեսնում ես, Աւղանիստանի, Բէլուջիստանի, կամ Բուխարայի խորքերում մի քանի տուն հրէաներ, նրանք դարերով ապրում են այնտեղ եւ օր ըստ օրէ աճում են, բազմանում են, որովհետեւ շատ սերտ կերպով միացած են միմեանց հետ։ Բայց հայ գաղթականները, մինը միւսին ոչնչացնելով, վերջապէս սպառւում են։ Որտեղ երկու տուն հայեր կան, նրանց մէջ չորս կուսակցութիւն կայ։ Անմիաբանութիւնը վաղեմի ժամանակներից մեր ազգի կեանքի մէջ այն ուտող, մաշող ցեցն է եղել, որ ժառանգաբար անցել է մեզ, եւ որ սպառել է ազգային մարմինը։ Մեր պատմութեան մէջ կարող էք տեսնել հազարաւոր օրինակներ, մանաւանդ այն դարերում, երբ պարսիկները, յոյները, արաբացիները, սելջուկները եւ մոնղոլական զանազան ցեղեր կրակով եւ արիւնով ոչնչացնում էին Հայաստանը։ Նրանց առաջնորդները միշտ եղել են իրանք հայերը, եւ միշտ հայերից միացած են եղել թշնամու հետ։ Այժմ հասկացար, սիրելի քոյր, թէ ինչից են յառաջ գալիս այս մտածութիւնները, որ քեզ այսպէս խռովեցնում են։

— Բայց միթէ օտարի լուծը աւելի քաղցր է, — հարցրեց տիկինը վշտացած ձայնով։

— Այո, հայը սիրում է օտարի լուծը։ Մեր պապերն չէի՞ն, որ դիմեցին Պարսից Վռամ արքային եւ նրանից խնդրում էին, որ հայ թագաւորը վէր առնէ եւ նրա տեղը

պարսից մարզպան դնէ, եւ այսպիսով կործանեցին Արշակունեաց Հզօր պետութիւնը: Դարձեալ մեր պապերը չէի՞ն, որ Անիի բանալիները ուղարկեցին յունաց կայսերին, եւ իրանց ձեռքով Բագրատունեաց թագաւորութեան հիմքը փորեցին: Ու մեր Վասպուրականը, որ մի ժամանակ հայոց առանձին թագաւորութիւն էր, Արծրունի Սենեքերիմ թագաւորն իր համաձայնութեամբ յանձնեց յոյներին, եւ Սեբաստիայում սկսեց խաղաղ կեանք վարել: Ու այդ բոլորը գործողը ո՞վքեր էին. — ժողովրդի իշխանները եւ նրա հոգեւոր գլուխը՝ կաթողիկոսը: Այժմ շատ զարմանալի չէ, որ մի անպիտան վարդապետ եւ մի քանի շահամոլ իշխաններ դաւ են դնում մի քանի երիտասարդների դէմ, որոնց նպատակն շատ բարի է եւ համեստ, որոնք, բացի ժողովրդի հանգստութիւնը, ուրիշ բանի չեն ձգտում:

— Բոլորովին ուղիղ է, — պատասխանեց տիկինը, — ես մեր պատմութիւնը չեմ կարդացել, բայց իմ աչքով տեսել եմ, թէ ինչպէս շատ անգամ հայերն իրանք եկել են իմ ամուսնի մօտ եւ միմեանց վրայ մատնութիւններ են արել: Շատ անգամ նոյնը նկատել եմ եւ փաշայի տան մէջ: Թուրքերի մէջ արդէն առած է դարձել ասել՝ թէ "գաւուրների գլուխները չեն միանայ," որ կը նշանակէ, թէ հայերի մէջ միաբանութիւն չէ կարող կազմուել: Ցաւալի է մի այսպիսի կարծիքը, եւ աւելի ցաւալի է, որ նա ուղիղ է...

Տէր Հայրը մի առանձին ուշադրութեամբ լսում էր քրոջ խօսքերը, եւ կարծես, ուրախանում էր նրա դատողութիւնների վրայ:

— Ես շատ հետաքրքիր եմ եղել ուսումնասիրել մեր ժողովրդի բնաւորութիւնը, — ասաց նա, — բայց մինչեւ այսօր շատ բաներ մնացել են ինձ անհասկանալի: Օրինակ, հայը ոխերիմ է, մանիշ է, վրէժխնդիր է այն անարգանքի

գէմ, որ նա կրում է մի այլ հայից։ Բայց եթէ նոյն անարգանքը նա ստանում է տաճկից, քրդից, մի խօսքով, օտարից, նա ամենայն խոնարհութեամբ համբերում է։ Դա, իմ կարծիքով, յառաջ չէ գալիս այն հանգամանքներից, թէ հայը տաճկի եւ քրդի առջեւ թոյլ է եւ չէ կարող նրանցից պատիւ պահանջել։ Այլ աւելի յառաջ է գալիս այն օտարամոլ նախապաշարմունքից, որ հայը տաճկի եւ քրդի մէջ մի առանձին իրաւունք է ճանաչում՝ իր հետ ամեն կերպ վարուելու։ Եւ այսպէս, ոչ միայն պատուի զգացմունքը, այլ հայի բոլոր պահանջմունքները՝ օտարի եւ իր ազգակցի վերաբերութեամբ՝ միատեսակ չեն։

Տէր Հօր խօսելու միջոցին ես նկատեցի նրա քրոջ երեսի վրայ խիստ տխուր արտայայտութիւններ։

— Ես կը բերեմ մի ուրիշ օրինակ. — յառաջ տարաւ նա, — հայ ծառայողը իր պարտաւորութեանց մէջ խարդախ է, երբ նա հայի մօտ է ծառայում։ Բայց երբ նա ծառայում է թուրքի մօտ, իր պաշտօնը կատարում է ամենայն հաւատարմութեամբ։ Նա հաւատարիմ է մնում ոչ միայն արդար աշխատութիւնների մէջ, այլ որքան ցած, որքան խղճի եւ արժանաւորութեան ընդդէմ եւս լինէին իր տիրոջ պահանջները, — բոլորը նա ճշտութեամբ կատարում է։ Կ. Պոլսի համարեա բոլոր նշանաւոր մահմէդական տների սպասաւորները հայեր են. նրանք մինչեւ անգամ խառն են լինում հարեմական գաղտնիքների մէջ, եւ խաթունների հաւատարիմ խորհրդապահներն են գտնում։ Փաշաների գանձապետները հայեր են, եւ նրանց կաշառակերութեան խիստ վարպետ հայթայթողներ են լինում։ Թողնենք մասնաւորը, անցնենք ընդհանուրին. մի գիւղ, որ բնակեցրած է ամբողջապէս հայերով, աւելի բարձր գին ունի, քան թէ նոյն տարածութեամբ եւ նոյն բազմամարդութեամբ մի

ուրիշ գիւղ, որ մահմեդականներով էր բնակեցուած, ի՞ն-չու։ Որովհետեւ հայը հլու եւ արդիւնաւոր հպատակ է։ Նա հլու է, երբ տէրն օտարազգի է, բայց ես գիտեմ գիւ-ղացիներ, որ վատ են վարվում իրանց տիրոջ հետ, որով-հետեւ նա հայ էր։ Դա ինչի՞ց է։

Ալանը, որ բոլոր ժամանակը ուշադրութեամբ լսում էր, պատասխանեց.

— Պատասխանը շատ պարզ է։ Մեր ներկան, դուք ինք-ներդ տեսայք, որ մեր անցեալի շարունակութիւնն է։ Այդ տխուր երեւոյթների պատճառները, պէտք է որոնենք մեր տխուր պատմութեան մէջ...

Համարեա առաւօտեան լուսաբացին մօտ էր, երբ մենք դուրս եկանք տէր հօր տնից եւ գնացինք մեր բնակարանը, վարպետ Փանոսի տունը։ Դուրս գալու միջոցին Ալանը խորին շնորհակալութեամբ բռնեց տիկնոջ ձեռքը եւ ասաց։

— Մենք, յոյս ունեմ, դարձեալ կը տեսնուինք։

— Անպատճառ, — ասաց տիկինը։

— Ո՞րտեղ։

— Ես կը գամ քեզ մօտ։

— Դա անյարմար չէր լինի։

— Ամենեւին։

ԺԷ.

ՊԱՆԴՈՒԽՏ ՎԱՆՑԻՆ

Օրը շաբաթ էր, այն սպասուած օրը, որի գիշերը ես ու Սալմանը հրաւիրուած էինք սրբազան առաջնորդի մօտ։ Սալմանը զբաղուած էր ինչ-որ պատրաստութիւններով, իսկ ես, անգործութիւնից ձանձրացած, չը գիտէի ինչ անել։ Առաջնորդի հրաւէրքը ինձ խիստ հրապուրում էր, բայց մինչեւ երեկոյ սպասել, — այդ շատ եւ շատ ծանր էր ինձ համար։ Դուրս եկայ փողոցը, Նստեցի մի հաստաբուն ուռենիի հովանու ներքոյ, հոսող առուակի ափի մօտ։ Այդ ուռենիները ամառնային տօթերի ժամանակ խիստ զով պատսպարան են բնակիչների համար, մանաւանդ նրանց, որոնք իրանց բակերում պարտէզներ չունեն։ Ուռենիի ներքոյ միայնակ նստելը՝ նոյնպէս ձանձրացրեց ինձ։ Վերկացայ եւ սկսեցի փողոցի երկարութեամբ գնալ դէպի Այգեստանի զանազան կողմերը։

Զարմանալի ինքնուրոյնութիւն է ներկայացնում այստեղ կեանքը։ Տարուայ այդ եղանակում մարդիկ համարեա ապրում են եւ գործում փողոցի վրայ։ Ահա հիւսը իր տան դռան հանդէպ արօր է շինում։ Նրա փոքրիկ երեխաները մեծ փութով հաւաքում են տաշեղները եւ մրջիւնի նման կրում են դէպի տուն վառելիքի համար։ Մի խումբ մարդիկ, մերկ գետնի վրայ նստած, նայում են, թէ ինչպէս է բանում հիւսը։ Մէկը աշխատում է, շատերը անգործ մտիկ

են անում նրա վրայ։ Փոքր ինչ հեռու, հարթ գետնի վրայ, ածուխով ինչ-որ պատկերներ են գծել. քառանկիւնիների վրայ շարած են փոքրիկ գոյնզգոյն խճեր. երկու մարդիկ այդ խճերով «գայլ ու ոչխար» կոչուած խաղն են խաղում. մի քանիսը նայում են նրանց խաղի վրայ։ Ահա այնտեղ, փողոցի մի անկիւնում, մի ծառի տակ, նոյնպէս գետնի վրայ, թախտաւորած սեղանիկը սարքել է իր շարժական քուրան եւ փուքսերը։ Բազմաթիւ կանայք ու աղջիկներ շրջապատել են հայ արհեստաւորին։ Մէկը ինչ-որ զարդ է շինել տալիս, իսկ միւսները մեծ կարօտութեամբ նայում են։ Փոքր ինչ հեռու, նոյնպէս մի ծառի տակ, մանրավաճառ չարչին բաց է արել իր խայտաճամուկ վաճառքները։ Նա եւս գլխաւորապէս գործ ունի կանանց հետ, որոնք տալիս են իրանց ձեռագործները եւ փոխարէնը գնում են զանազան իրեղէններ։ Նա չէ մերժում, երբ տան երեխան գողանում է իրանց հաւերից մէկը, բերում է նրա մօտ եւ մի պատառ մատաք է առնում։ Առեւտուրը կատարեալ նահապետական է. մի նիւթ փոխվում է ուրիշ նիւթի հետ։ Անցնելով այդ բոլորից, փողոցի երկարութեամբ ես շարունակում էի գնալ։ Կանանցից շատերը, չի գիտենալով ներսի ամօթին, դուրս էին բերել իրանց մանուկների օրօրոցները, դրել էին ուռենիների ներքոյ, հոսող առուակի ափի մօտ, եւ իրանք նստած օրօցների մօտ, ասքով օրօրում էին եւ ձեռքով կար էին կարում։ Դրանցից երբեմն լսվում էին երգի խուլ ձայներ, որ նման էին թախծալի հառաչանքների։ Դրանցից շատերն այն դժբախտ մայրերն էին, որոնց ամուսինները մաշվում էին պանդխտութեան մէջ։ Մի քանի դռների հանդէպ, ծառերի տակ, պառկեցրել էին հիւանդներ, որոնց գլուխը եւ կուրծքը պատած էին ուռենու տերեւներով, զովացնելու համար։ Հիւանդների մօտ նստած էին դեռահաս աղջիկ-

ներ և դալար, սաղարթախիտ ոստերով զով էին տալիս նրանց երեսներին և քշում էին ճանճերին։ Տարուայ եղանակը ազդել էր և Սիմոն պատուելի վրայ, նա եւս իր շարժական դպրոցը դուրս էր բերել փողոցը և աշակերտներին շարքերով նստացրել էր ծառերի տակ, մերկ գետնի վրայ։ Փոքրիկ ուսանողները աւելի նայում էին փողոցի անցուդարձ անողների վրայ, քան մի բան էին սովորում։ Բայց Սիմոն պատուելի հոգէառ ճիպոտը ստիպում էր նրանց՝ աչքերը չը հեռացնել գրքից։ Այսօր նա զբաղուած էր ինչոր նախապատրաստութեամբ. մի խումբ աշակերտների երգել էր տալիս, իսկ ինքը, նրանց մօտ կանգնած, յանգով շարժում էր ձեռքի ճիպոտը, և իր անախորժ ձայնով ուղղում էր եղանակը։ Փողոցի անցուդարձ անողներից շատերը, այնտեղ կանգնած, լսում էին։ Ես էլ հետաքրքրուեցայ և կանգնեցի նրանց մօտ։ Պատուելին ճանաչեց ինձ, և մի առանձին պարծենկոտութեամբ, դառնալով դէպի ինձ, ասաց.

— Տեսնո՞ւմ ես, ինչպէս բլբուլի նման երգում են։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի։ Նա դարձաւ դէպի խմբուած մարդիկը.

— Վանեցիք իմ յարդը չեն հասկանում. մինչև այսօր ով էր տեսել այսպիսի դպրոց։ Այնտեղ Վարագում էլ դպրոց կայ, բայց սատանայական բաներ են սովորեցնում և ձեր որդիներին հաւատքից հանում են։ Այստեղ մի ուրիշ դպրոց էլ բացուեցաւ. աղջիկներին էին սովորեցնում. տեսա՞ծ բան է. աղջիկը ո՞ւր, կարդալը ո՞ւր։ Աստուած յաջողեց, որ շուտով փակուեցաւ, թէ չէ, ձեր աղջիկները գլխներին ֆէս կը դնէին և ձեզ կ'ասէին՝ մենք տղամարդ ենք, իսկ դուք մեր կնիկները, գնացէք թոնիր վառէք, հաց թխէք, կերակուր եփէք, որ մենք ուտենք։ — Այդպէս չէ՞, ուղիղ չե՞մ ասում։

Շատերը բաժանեցին պատուելիի կարծիքը։ Նրա խօսքը տէր Եղիշէի դժբախտ օրիորդական դպրոցի մասին էր, որի կեանքը այնքան կարճատեւ եղաւ։ Պատուելին շարունակեց.

— Ախար նա ինքն ինչ էր իմանում, որ ինչ սովորեցնէր։ Մի անգամ մի բան հարցրի, Զաքարիայի նման պապանձուեցաւ, չը կարողացաւ պատասխան տալ։ Ասացի՝ դէ գնա, տէր-տէր, այսուհետեւ ինձ ճանաչիր։

Ուսուցիչներից ոմանք սկսեցին թախանձել պատուելին, թէ ինչ էր հարցրել։ Նա նրանց հետաքրքրութիւնը երկար տանջելուց յետոյ վերջապէս ասաց.

— Հարցրի, թէ այն ո՞ւմ էշի ծնօտն էր, որով Սամսոնը երեք հարիւր մարդ կոտորեց։

— Այդ շատ դժուար հարց է, — լսելի եղաւ ամէն կողմից։ — Դուք մեզ չէք ասի։

— Ինչպէս կ՚ասեմ։ Պօլսում մի կարմիր ոսկի եմ տուել մի վարժապետի, որ այդ ինձ սովորեցրել է, եւ որքան այդպիսի բաներ գիտեմ, որ Սողոմոն իմաստունն էլ չէ իմացել։ Եթէ ես լաւ վարժապետ չը լինէի, սրբազան առաջնորդը, Նորին Վսեմութիւնը, փաշան, ինձ այնքան պատիւ չէին տայ։ Տեսնո՞ւմ էք այդ աշակերտներին, որ հիմա երգում էին, այս գիշեր պէտք է տանեմ առաջնորդարանը, որ այնտեղ երգեն։ Սրբազանը խնջոյք ունի, փաշան էլ այնտեղ կը լինի։

Բոլորը զարմացան։ Բայց նրա զզուելի պարծենկոտութիւնը ինձ բոլորովին վրդովեցրեց, ես հեռացայ։ Նա դեռ շարունակում էր խօսել բազմութեան հետ,

Պատուելիի շարժական դպրոցից մի քանի քայլ հեռու, իր տան դռան հանդէպ, արաղի կաթսան տաքցած, այգետէրը արաղ էր քաշում։ Այդ կաթսաները պատկանում են առանձին մարդիկների, որոնք վարձով են տալիս եւ առա-

նում են քաշած արաղի մի մասը։ Մեծ այգետէրերը միայն ունեն սեպհական կաթսաներ։ Սիմոն պատուելին երբեմն մօտենում էր այդ կաթսային եւ, արաղը տաք-տաք իր կոկորդը ածելով, ասում էր. «Հիմա աւելի թունդ է»։ Կարծես, նա մի չափ լինէր, որով այգետէրը անդադար փորձում էր արաղի թնդութեան աստիճանը։

Իմ բռնած փողոցով աւելի եւ աւելի առաջ գնալով, ես աննկատելի կերպով դուրս եկայ բնակութիւններից եւ յայտնուեցայ մի արհեստական լճակի մօտ, որի մէջ հաւաքվում է աղբիւրների ջուրը, եւ հերթով բաժանվում է այգիները ոռոգելու։ Ամբողջ լճակը, մի հսկայական կաթսայի նման, եփ էր գալիս, փրփրում էր։ Բազմաթիւ գլուխներ յայտնվում էին եւ դարձեալ սուզվում էին ջրի տակ։ Գիւղացի մանկտին լողանում էր։ Մի քանիսը նրանցից, յոգնած, թուլացած, իրանց մարմինը կիսով չափ թաղել էին ափերի խոնաւ եւ սառն աւազների մէջ, որ արեւգակը չայրէ։ Ծեր եւ աղջիկ լողանում էին միասին։ Դրանք այն պարզ, միամիտ, նահապետական ժողովրդի զաւակներն էին, որ միմեանցից չէին ամաչում։ Երբ ես մօտեցայ, կարծես, մի յորդ անձրեւ տեղաց իմ վրայ։ Չարաճճիները սկսեցին ամեն կողմից ջուր սրսկել, մէկը բերանով, միւսը ափերով, երրորդը ջրի երեսին լողացող ձմերուկի կեղեւներով։ Ես թէկոյն հեռացայ, բայց կոյր հաւի նման, ոտքից գլուխ թրջուած։ Այնուհետեւ չէի ուզում տուն վերադառնալ, որ վարպետ Փանոսի աշակերտներին իմ վրայ չը ծիծաղեցնեմ։ Նստեցի մի ծառի տակ, որ հագուստս փոքր ինչ չորանայ։

Իմ շուրջը տարածվում էին մշակուած դաշտեր. բուսականների մէջ հասունացած սեխը, խարբուզակը աչք էին շլացնում. արտերը արդէն շատ տեղերում քաղուած էին եւ ահագին դէզերով կիտուած. գիւղացի երկրագործը մեծ

փութով բարձում էր ծանր խուրձերը իր սայլակի վրայ, կապում էր կաշեայ հաստ ճոպաններով և կրում էր դէպի կալը կալսելու համար։ Նրա երգը նոյնքան մելամաղձոտ էր, որքան նրա սայլակի անիւի ճռնչոցը։ Երկուսն էլ, կարծես, հառաչանքներ էին արձակում...

Միւս կողմից լսելի էր լինում գրօսնող քաղաքացու ուրախ, անհոգ երգը։

Կէսօրից բաւական անցել էր։ Ծովից փչում էր սառն քամի և զովացնում էր օդից տոչորուած բուսականութիւնը։ Ծառերի թառամած տերեւները զուարթանում էին, խոտերի կորացած ծղօտները վեր էին բարձրացնում իրանց նուաղած գլուխները, ծաղիկները սկսում էին ժպտալ։ Շրջակայքը աւելի և աւելի կենդանանում էր. գրօսնող բազմութիւնը զուարճանում էր ամէն կողմում։ Դա օրուայ այն ժամն էր, երբ վանեցիք կղպում են իրանց խանութները, խումբ-խումբ դիմում են դէպի դաշտերը, դէպի այգիները և դէպի առուափների եզերքը հովանաւորող ծառերը։ Ամենք միրգ են ուտում։ Շատ տեղերում բացօթեայ խարոյկները վառվում են, կրակը շիկանում է, խորովածի շամփուրները միռւմ են, օդը լցվում է ճենճերային անուշահոտութեամբ։ Կանաչ խոտերի վրայ փռվում են սպիտակ լաւաշները, և այդ պարզ սեղանի շուրջը բոլորում է երիտասարդ խումբը, գինու կամ արաղի բաժակները շրջան են անում. օդի մեռելային լռութիւնը աղմկվում է ուրախաձայն աղաղակներով։ Ինձանից փոքր ինչ հեռու, խոտերի վրայ, նստած էին մի քանի մարդիկ։ Տեսնելով, որ ես մենակ եմ նստած և օտարական եմ, ինձ կանչեցին իրանց մօտ։ Նրանք եկել էին բոստաններում սեխ և խարբուզակ ուտելու։ Վանեցիք սիրում են ամէն պտուղ իր տեղումն ուտել։

Բոստանների մէջ երևում էին փոքրիկ աշտարականման չինուածքներ. դրանք բոստանչիների գիշերային պատսպարաններն էին։ Նրանք միշտ գործ ունէին գողերի հետ, և նրանց պէտք էր մի ամրութիւն։ Աշտարակի մօտ միշտ էր փոքրիկ վառարանը և նրա վրայ դրած էր խեցեղէն սև պտոյկը։ Նրա մէջ եփվում էր բոստանչու ընթրիքը։ Ախ, որքան քաղցր յիշողութիւններ էր զարթեցնում իմ մէջ այդ փոքրիկ վառարանը, այդ խեցեղէն պտոյկը։ Շատ անգամ էր պատահել ինձ՝ բարի բոստանչու հետ միասին բաժանել նրա համեստ ընթրիքը. շատ անգամ գնել էի ես նոյն տեսակ խեցեղէն պտոյկ և խնդրել էի մօրս, որ պատրաստէ ինձ համար նոյն կերակուրը, բայց երբէք այն համը և այն ճաշակը չէր ունեցել։

Բոստանչին, հեռուից նկատելով մեզ, առանց մեր խնդրելու, բերեց մի քանի հատ լաւ սեխեր և խարբուզակներ, և գլուխ տալով, դրեց մեր առջև։ Ես տուեցի նրան մի քանի ղուրուշ, որը մեծ գոհունակութեամբ ընդունեց։ Նրա հեռանալուց յետոյ, իմ մօտ նստողներից մէկն ասաց.

— Իզուր տուեցիք, նրանք սովորութիւն չունեն փող վեր առնել. մենք, որ նրա բոստանի մօտ նստած ենք, նրա հիւրն ենք։

— Նա խօ մեզ չէ հրաւիրել, — պատասխանեցի ես։

— Միևնոյն է, այստեղի սովորութիւնն այդպէս է։

Միւսը ասաց.

— Երբ պէտք էր փող վճարել, այդ մեր պարտքն էր տալ, որովհետև մենք հրաւիրեցինք ձեզ մեզ մօտ։

Երրորդը նկատեց.

— Դուք չափազանց շատ տուեցիք. պարոն, բերածը մի քանի փարա հազիւ կ'արժէ, այդ պտուղները մեր երկրում խիստ չնչին գին ունեն։

— Ես նրան ընծայեցի, — եղաւ իմ պատասխանը:

Նրանք զարմացած նայեցին իմ վրայ, թէեւ իմ ընծայածը նոյնպէս չնչին բան էր:

Իմ խօսակիցները երեք հոգի էին, որոնցից մէկը մի եկեղեցու երեսփոխան էր, երկրորդը թաղական խորհրդի անդամ էր, իսկ երրորդը մի արհեստաւոր: Երբ ես գնացի նրանց մօտ նստեցի, նրանց խօսակցութեան առարկան մի անցք էր, որ այն օր կատարուել էր առաջնորդարանում: Մի գիւղացի կին չէր կամենում իր ամուսնի հետ ապրել եւ շատ անգամ փախչում էր ծնողների տունը: Գիւղացին գնում էր, ծեծելով բերում էր, բայց ամեն անգամ նոյնն էր պատահում, կինը նրա մօտ մնալ չէր ուզում: (Պատճառները չը պատմեցին ինձ): Վերջապէս, գիւղացին, անճար մնալով, գալիս է քաղաք, դիմում է առաջնորդարան եւ գանգատւում է: Առաջնորդը բերել է տալիս թէ կնոջ եւ թէ ամուսնին: Դատը վերջանում է այդ կերպով. կնոջը դնում են ամուսնի շալակը, կապում են, յետոյ ծառաներին հրամայում են՝ գալար փայտներով քսան զարկ տալ կնոջը: Երբ ծեծը վերջանում է, ամուսնին հրամայում են, որ կնոջն այնպէս շալակին առած, տանէ եւ հասցնէ իր տունը: Ինձ ասացին, որ մինչեւ տուն հասցնելը, որը բաւական հեռու էր քաղաքից, խեղճ կինը գտնւում էր բոլորովին ուշաթափ դրութեան մէջ, սաստիկ գանահարութիւնից:

— Սատանան վկայ, լաւ դատաստան է, — ասեցի ես հեգնաբար. — ծեծը անհնազանդ կնոջ պատիժը, իսկ ծեծուած կնոջը իր կռնակին առած տուն տանելը՝ անշնորհք ամուսնի պատիժը, որ չէ կարողացել կնոջը զսպել:

Նրանք, իմ խօսքերը ճշմարտի տեղ ընդունելով, պատասխանեցին.

— Ի՜ հարկէ, լաւ գաղտնատար է։ Ո՞վ է տեսել, որ կինը բերան բաց անէ իր մարդու դէմ, մէկին երկու, երեք պատասխան տայ, կամ փախչէ իր հօր տունը։ Եթէ քո էշը ախոռից փախչէ, ի՞նչ կ'անես։ Ի հարկէ, կը գնաս, ծեծելով կը բերես եւ իր մսուրքի վրայ կը կանգնացնես։ Փառաւորուի մեր առաջնորդը, նա այդպիսի անզգամների պատիժը լաւ գիտէ։

— Ուրեմն լաւ առաջնորդ է, ասացի ես։

Եկեղեցու երեսփոխանը, որ մի հաստափոր եւ հաստագլուխ մարդ էր, եւ խօսելու ժամանակ աջ կողմի աչքը միշտ խփում էր, պատասխանեց.

— Վանայ երկիրը մինչեւ այսօր այդպիսի առաջնորդ չէ տեսել. փաշայի հետ՝ փաշա է, խանի հետ՝ խան է, բէկի հետ՝ բէկ է, մի խօսքով, այնպիսի ս ա լ թ ա ն ա թ ունի, որ Սուլթանն էլ չունի։ Ամեն անգամ, երբ փաշայի դուռն է գնում, կարծես, մի մեծ ս ա ր դ ա ր լինի, մի խումբ ձիաւոր ետեւից, մի խումբ ձիաւոր առջեւից, փողոցներում տեղ չէ մնում, որ անցնեն։ Թուրքերը նայում են, եւ զարմացած ասում են միմեանց. «տեսնում էք՝ ինչ ջ ա լ ա լ ունի հայերի խ ա լ ի ֆ ա ն»։ Երբ հասնում է փաշայի դուռը, ծառաները խումբով առաջն են դուրս գալիս, մէկը ձիու սանձն է բռնում, միւսը ասպանդակն է բռնում, ձեռքերի վրայ ձիուց վայր են բերում, եւ այնպէս առաջ-փառաջ ներս են տանում։ Փաշան ոտքի է կանգնում, ձեռքը բռնում է եւ նստացնում է նրան իրանից վերեւ։ — Ո՞վ է տեսել այդպիսի փառք, այդպիսի պատիւ։

— Այդ բոլորը շատ գեղեցիկ կը լինէր, — ասացի ես, — եթէ առաջնորդը իր վայելած պատուից օգուտ քաղէր եւ դէպի իր ժողովրդի բարին գործ դնէր։ Բայց նրա համար ասում են...

— Ի՞նչ են ասում, — պինդ ձայնով հարցրեց երեսփոխանը։

— Ես ոչինչ չը պատասխանեցի։ Թաղական խորհրդի անդամը, որ բոլոր ժամանակը լուռ էր, խօսեց.

— Մեզ համար այդքանն էլ բաւական է, պարոն, որ նա մեծ պատիւ է վայելում. նրա պատիւը մեր պատիւն է, նրա փառքը՝ մեր փառքն է։ Թող նա ոչինչ էլ չանէ ժողովրդի համար, բայց մենք նրա անունով պարծենում ենք Թուրքերի առջեւ։

— Ասում են, որ նա Թուրքերին աւելի շատ է սիրում, քան թէ Հայերին։

— Այդպէս էլ պէտք է, — մէջ մտաւ երեսփոխանը, — հարկաւոր է, որ նրանց «խաթրն» էլ առնէ, նրանց էլ հաճոյանայ։

— Իսկ Հայրիկը ի՞նչ տեսակ մարդ է։

— Նա մի գ է ր վ ի շ մարդ է, — պատասխանեց երիտասարդը, — նրանից ոչ ոք չէ վախենում։

— Իսկ առաջնորդից վախենո՞ւմ են։

— Ի հարկէ, վախենում են։

Երեսփոխանը «ի հարկէ» բառը շատ էր գործ ածում եւ նրա հետ աջ կողմի աչքը միշտ խորհրդաւոր կերպով խփում էր խօսելու ժամանակ։ Ես պատասխանեցի.

— Առաջնորդից, այո, վախենում են, բայց Հայրիկին — սիրում են։

— Ով է սիրում, — ասաց նա վրդովուած ձայնով, — ցոյց տուեցէք մի հայ էֆէնդի, մի հայ բէկ, վերջապէս, մի փոքր ի շատէ նշանաւորութիւն ունեցող մարդ, որ նրան սիրելիս լինէր։ Ժողովրդի գլխաւորները դրանք են։ Նրան սիրում են գռեհիկ գիւղացիները կամ քաղաքի աղքատ-ուխքատ արհեստաւորները, որոնց աչքը մնում է եւ բոլորի

քէֆը հարցնում է։ Նրան ի՞նչ կը վայելէ այդ տեսակ մարդկանց դուռը բաց անել։ Նա մի մեծ վանքի վանահայր է, պէտք է իր հաւասար մարդկանց հետ նիստ ու կաց անէ։

— Հէնց Յիսուս Քրիստոսն էլ մեզ նման աղքատ արհեստաւորների դուռն էր բաց անում եւ իրան մէջ թէկերից, էֆէնդիներից հեռու էր պահում, — պատասխանեց այնտեղ նստած արհեստաւորը, որին, ինչպէս երեւում էր, զայրացրին երիտասարդի վերջին խօսքերը։

— Բայց նրանից մի՛ էր վախենում, — հարցրեց երիտասարդը, ինքն եւս բարկանալով, եւ այս անգամ սխալմամբ ձախ կողմի աչքը խփելով։ — Եթէ նա մեծ մարդկանց հետ նիստ ու կաց անէր, նրանից էլ կը վախենայինք։

Ես չը կարողացայ համբերել եւ կտրեցի նրա խօսքը.

— Այստեղ ի՞նչ վախենալու կամ չը վախենալու հարկաւորութիւն կայ։ Հայրիկը հոգեւոր հայր է. միթէ հօրից պէտք է վախենան որդիքը։

— Ի հարկէ, պէտք է վախենան։ Եթէ քո որդիքը քեզանից չը վախենան, կարո՞ղ ես նրանց կարգի ու կանոնի մէջ պահել։

Ինչպէս ընտանեկան կեանքի մէջ բռնակալ հայրը երկաթի գաւազանով էր իշխում, նոյն կառավարութեան ձեւը դրանք սիրում էին տեսնել հասարակական կեանքի մէջ։ Այդ էր պատճառը, որ երիտասարդը իր բերած օրինակը՝ հօր եւ որդիների յարաբերութեան վերաբերութեամբ՝ բաւական յաջող գտնելով, եւ դէպի ինձ դառնալով, աւելացրեց.

— Դուք չէք ճանաչում, թէ ինչ տեսակ մարդ է Հայրիկը, պարոն, լսեցէք, այդ տեսակ մարդից մի՛ կը վախենայ, կամ մի՛ բանի տեղ կը դնի։ Որը պատահում է նրան

փաշայի դուռը գնալ, միշտ մենակ է գնում, առանց ծառաների, առանց սպասաւորների, և միշտ ոտքով։ Շատերը նրան չեն ճանաչում, և փողոցներից անցնելու ժամանակ ընդհարվում են նրան։ Փաշայի ծառաներից ոչ ոք նրա առջև ոտքի չէ կանգնում, իսկ փաշան խիստ սաստ է ընդունում։

— Նրա համար, որ նա միշտ փաշայի կամքին հակառակ է գնում, — ընդմիջեց արհեստաւորը։

Փաշայի անունը անդադար յիշելով, ես ստիպուեցայ հարցնել.

— Փաշան ի՞նչ տեսակ մարդ է։

Թաղական խորհրդի անդամը, որպէս աւելի պաշտօնական մարդ, պատասխանեց.

— Աստուած նրան երկար կեանք տայ, երբէք նրա նման լաւ փաշայ չենք ունեցել։ Այն օրից, որ եկել է, գիտէք, որքան մարդիկների կախել է տուել. որքանի ձեռքը, ականջը, քիթը կտրել է տուել. որքանի տունը, տեղը այրել է տուել և ունեցածը գրաւել է։ Թրի ծայրից արիւն է կաթում։ Բոլորը սարսափում են, բոլորը դողում են նրանից։

Դարձեալ սարսափ, դարձեալ երկիւղ։ Զարմանալի էակներ են մարդիկ, նրանք սիրում են տեսնել ուժ, մինչև անգամ կոպիտ, անգութ, բարբարոսական ուժ, որի առջև խոնարհուէին, որին պաշտէին։ Ես համոզուած եմ, որ թէ՛ Թաղական խորհրդի անդամի և թէ՛ եկեղեցու երեսփոխանի հայեացքները բոլորովին անկեղծ էին։ Նրանք այդպէս համոզուած էին, թէ այլ կերպ լինել կարող չէր, թէ մարդիկ պէտք է վախենան իրանց իշխանաւորից, որ նրան հնազանդուեն, լինէր նա մի հոգևոր առաջնորդ, կամ մի երկրի կառավարիչ։ Մինչև անգամ աշխարհաւոր արհեստաւորը,

որ մի շատ համակրական մարդ էր երեւում․ բայց, ոչինչ չը պատասխանեց Թաղական խորհրդի անդամի վերջին խօսքերին։ Չը գիտեմ, գուցէ նա զգուշացաւ փաշայի դէմ որ եւ իցէ անզգաստ կարծիք յայտնել։ Այսուամենայնիւ, ես աւելի հաւատացի, որ նրանք խորին համոզմունքից էին խօսում, երբ հարցրի․

— Փաշան մարդկանց խեղդել է տալիս, փաշան մարդկանց տները այրել է տալիս եւ ունեցածը յափշտակում է, — դրա համար էլ լաւ փաշայ է։

— Ի՞նչ անել կ'ուզէ, — պատասխանեց այժմ երեսփոխանը։ — Եթէ այդպէս չանէ, նրանից ո՞վ կը վախենայ․ ամենքը գազան կը դառնան եւ միմեանց միսը կ'ուտեն։

— Մի եւ նոյն է, — ասացի ես։ Եթէ նա ուրիշ գազանների թիւը փոքրացնում է․ բայց նրանց կերածը ինքն է ուտում։

Նա ինձ պատասխանեց․

— Լաւ է, հարիւր մանր գազանների տեղ, մի մեծ գազան կերակրել։

— Եւ նրա փշրանքներից եւս ուտել․․․

Երեսփոխանը ուղիղ նայեց աչքերիս մէջ։ Չը գիտեմ, զարմանում էր նա, թէ բարկանում, ինչպէս համարձակւեցայ մի այդպիսի նկատողութիւն անել։ Համոզուած լինելով, որ դրանք ուժի առջեւ խոնարհուող մարդիկ են, մտածեցի՝ ինձ եւս ցոյց տալ, ասելով․

— Այս գիշեր կը տեսնեմ թէ ձեր փաշային եւ թէ ձեր առաջնորդին։

— Ներեցէք, համարձակութեանս, դուք ո՞վ էք, — հարցրեց Թաղական խորհրդի անդամը, իսկ երեսփոխանը շուարած մնաց։

— Ես ձեր քաղաքում գտնուող եւրոպացի բժշկի թարգմանն եմ։ Այս գիշեր թէ ես եւ թէ իմ պարոնը հրաւիրուած ենք առաջնորդի մօտ ընթրիքի։ Փաշան էլ այնտեղ կը լինի։

Նրանք սկսեցին մի առանձին յարգանքով վերաբերուել դէպի ինձ։ Մեր վիճաբանութիւնը ընդհատուեցաւ, որովհետեւ մեր մօտով անցաւ Սիմոն պատուելին, իր երգեցիկ խումբի հետ։ Նա միւս աշակերտներին արձակել էր, իր հետ միայն վեր էր առել երգիչներին։ Դաշտային կրկնութիւններ էր անում։ Այն գիշեր իր երգիչների հետ պատուելին հրաւիրուած էր առաջնորդի մօտ. այդ պէտք էր հասկացնել ամբողջ քաղաքին։ Իսկ այստեղ կար քաղաքից բաւական մեծ բազմութիւն։

Մեր մօտով անցնելու միջոցին նա գլուխը խորհրդաւոր կերպով շարժեց եւ, դիմելով երեսփոխանին, ասաց.

— «Այնտեղի, համար եմ պատրաստում...

— Շատ ապրես, Սիմոն պատուելի, — պատասխանեց երեսփոխանը։ — Ձայնդ անպակաս լինի։

Պատուելին նշան տուեց, աշակերտներն եղանակեցին,

«Կա՛հ — կա՛հ կը կանչէ՝ կաքաւն վեր քարին,
Վի՛դ — վի՛դ կը կանչէ՝ բուլբուլն վեր թփին.
Կաքաւի ձայնէն՝ եկաւ վարուժանն,
Բուլբուլի ձայնէն՝ եկաւ սիրականն։
Սիրէ՛, կաքաւիկ, քո սիրուն քարիկ,
Սիրէ՛, բուլբուլիկ, քո վարդն անուշիկ»։

— Ի՞նչ գեղեցիկ երգ է, ինչպէս լաւ երգում են, — նկատեց երեսփոխանը։ — Առաջնորդը շատ է սիրում այդ երգը։

Չը գիտեմ, ի՛նչ սիրելու բան կայ այդ անկապ, անմիտ երգի մէջ, որը երգում էին ափազանց անախորժ եւ ան-

ձուկի եղանակով, — այդ, ի հարկէ, չը բացատրեց ինձ երեխախոսումը, — բայց ինձ զարմացրեց նրա մի այլ նկատողութիւնը, երբ պատուհանից հեռանալուց յետոյ ասաց.

— Իր կշեռքով ոսկի արժէ այդ մարդը։ Այն օրից, որ ուսումնարան է բաց արել, մեր որդիքը՝ շէնք ու շնորհք են առել։ Առաջ կապերու գժեր էին, հիմա գառնուկի նման խեղճացել են, ձայն չեն հանում, կարծես, բերաններում լեզու չը կայ։

— Ճշմարիտ էք ասում, — հարցրի ես։

— Սուտ ասելու ինչ շահ ունեմ, — պատասխանեց նա վիրաւորուածի նման։ Հէնց որ երեխան տանը մի ծպտուն է հանում, բաւական է, որ մայրն ասէ, վարժապետից կը յայտնեմ։ Նա իսկոյն սկսում է դողալ և լեզուն քաշել։

Դարձեալ սարսափ, դարձեալ երկիւղ։ Ես մտաբերեցի իմ մօրը և տէր Թօղիկի դպրոցը։ Փաշայից, առաջնորդից պէտք է վախենան, որ նրանց հնազանդ լինեն, որ վատ գործ չը գործեն։ Վարժապետից պէտք է վախենան, որ բան սովորեն և իրանց լաւ պահեն...

Մեր խօսակցութիւնը դարձեալ ընդհատուեցաւ։ Մեր սենեակը մտաւ մի այլ խումբ։ Մի բաւական լաւ հագնուած մարդու շրջապատել էին մի խումբ երիտասարդներ. առջևից գնում էին սազ և տամբուր ածողները. ամբողջ խումբը խառնաձայն երգում էր։ Այդ աշիկները, դեռ իրանց ուրախութեան սեղանը չը կարգած, արդէն արբած էին։ Արաղի շիշերը իրանց հետ էին տանում և ճանապարհին խմելով էին գնում։

Իմ մօտ նստողները երկուսն էլ ոտքի ելան և հեռուից ձայն տուին.

— Բարով, Մինաս աղա, միշտ այդպիսի ուրախութեան մէջ լինիս։

Մինաս աղան, որը այն լաւ հագնուած մարդն էր, գլխով շնորհակալութիւն յայտնեց, խումբը հեռացաւ։

— Ո՞վ է այդ Մինաս աղան, — հարցրի ես։

Թաղական խորհրդի անդամը, փոխանակ իմ հարցին ուղղակի պատասխանելու, ասաց.

— Պոլսից նոր է եկել, շատ փող է բերել։

— Ու հիմա շռայլում է։

— Ի՞նչ պէտք է անէ, օրհնած։ Մարդս մի անգամ է աշխարհ եկել, մի անգամ էլ պէտք է մեռնի, էլ միւս անգամ աշխարհ խօ չէ գալու։ Ուրեմն, քանի կենդանի է, պէտք է ուտէ, խմէ, զուարճանայ, որովհետեւ իր գտածը գերեզման չէ տանելու։

Թաղական խորհրդի անդամի փիլիսոփայութեանը պատասխանեց իմ մօտ նստող արհեստաւորը.

— Թող զահրումար ուտէ, դրանից աւելի լաւ է։ Այդ անպիտանը տասն տարուց աւելի, ջրի տիկն ուսից քարշ գցած, բոբիկ ոտներով թափառում էր Պոլսի փողոցներում եւ բաժակներով ջուր էր ծախում։ Ընտանիքը տանը ուտելու հաց չունէր։ Հիմա մի քանի փարա է բերել եւ այդպէս վատնում է։ Մի քանի օրից յետոյ բերածը կը հատնի, դարձեալ պարտք կ'անէ, դարձեալ կը գնայ Պոլիս, եւ կրկին ջրի տիկը քարշ կը տայ ուսից։ Իսկ ընտանիքը այստեղ կը թողնէ քաղցած։

— Պոլսի փողոցներում բաժակներով ջուր ծախողը միթէ այստեղ աղա է դառնում, — հարցրի ես զարմանալով։

— Այո, պարոն, — պատասխանեց դարձեալ արհեստաւորը։ — Մեր քաղաքում, ով որ գրպանում մի քանի զուռուշ ունի, նա աղա է, չը նայելով, թէ այդ չնչին զուռուշները նա ինչ ցածութեամբ է վաստակել։

Անցաւ մի այլ խումբ։ Առողջամիտ արհեստաւորը, ձեռքը մեկնելով դէպի մի վայելչակազմ երիտասարդ, ասաց.

— Ահա մի ուրիշ աղա էլ. դա էլ նոր է եկել։ Պոլսում քիւաջի էր, այսինքն բաղանիքներում ծառայող։ Պէտք է Պոլսի անբարոյական բաղանիքները տեսած լինել, պէտք է նրանց գաղտնիքներին տեղեակ լինել, որ կարելի լինի հասկանալ, թէ ո՛րքան սոսկալի և անամօթ ծառայութիւն է կատարում քիւաջին։ Այստեղ մի լաւ ընտանիքից աղջիկ են տալիս այդ քիւաջուն, այդ աղային։ Շուտով հարսանիք պիտի անէ։ Պոլսից բերած փողերը կը ծախսէ, կրկին պարտքերի տակ կ'ընկնի, և մի քանի ամսից յետոյ, խեղճ կնոջը անտէր թողնելով, կրկին կը գնայ Պոլիս, կրկին կը մտնէ բաղանիքը։

Հեռուից երևաց տէր Եղիշէն։

— «Փարմասոնը» գալիս է, — ասացին միմեանց երեսփոխանք և թաղական խորհրդի անդամք։

— Ի՞նչ է «ֆարմասոն», — հարցրի ես։

— Անհաւատ մարդ է, — պատասխանեց երեսփոխանը։ — Դա մեր թաղում աղջիկների դպրոց էր բաց արել, հաւաքուեցանք, քանդեցինք։

Արհեստաւորը ոչինչ չը խօսեց։ Տէր հայրը մօտեցաւ, և ինձ տեսնելով, ամենևին ծանօթութիւն չը տուեց, չը նայելով, որ անցեալ գիշերը Ալանի հետ նրա տանն էինք։ Նա ողջունեց և նստեց մեզ մօտ։ Երեսփոխանը և թաղական խորհրդի անդամք իսկոյն վեր կացան և հեռացան, որպէս ժանտախտից։ Արհեստաւորը մնաց։ Տէր հայրը նրա առողջութիւնը հարցնելուց յետոյ, դարձաւ դէպի ինձ.

— Դուք, երևի, օտար երկրից էք, պարոն։

— Այո, այն եւրոպացի բժշկի թարգմանն եմ, — պատասխանեցի ես։ — Տանը ձանձրացայ, եկայ այս տեղ մի փոքր զբօսնելու։

— Լաւ էք արել, որդի, մեր վանեցոց զուարճութիւն-ները կը տեսնէք եւ նրանց կեանքի հետ կը ծանօթանաք։

Արհեստաւորը իր ընդհատուած նկատողութիւնները շարունակեց.

— Պէտք է Պոլսում տեսնել այդ մարդկանց եւ այն-տեղ ծանօթանալ վանեցու կեանքի հետ։ Տեսնում էք, այստեղ այսպէս զուգուած, զարդարուած, անհոգ ման են գալիս, զուարճանում են, կարծես, բախտից այլ եւս ոչինչ պահանջելիք չունեն, ամեն բարիքներով լի են։ Բայց Պոլ-սում կը տեսնէք դրանց կեղտի մէջ կորած, պատառոտած հագուստներով, քաղցած, անգործ թափառում են, շատ անգամ մուրացկանութիւն են անում։ Հէնց որ մի պարապ-մունք կը գտնեն եւ այնքան փող կը վաստակեն, որ նրանով կարող լինեն ծովը անցնել եւ մի քանի ամիս իրանց տնե-րում ապրել, — տեսար, իսկոյն մի ձեռք նոր հագուստ կը գնեն եւ ճանապարհ կ'ընկնեն։ Տանը նրանք անձնատուր են լինում վերին աստիճանի շռայլութեան, բոլորովին մո-ռանալով, թէ որքան դժուարութեամբ են վաստակել բե-րած փողերը։ Շատերը տարիներով Պոլսում ընկած են, որովհետեւ ծովը անցնելու փող չեն գտնում։ Պէտք է շնոր-հակալ լինել, որ այդ օրհնեալ ծովը մեծ ծառայութիւն է անում մեզ։ Եթէ նա մէջտեղում չը լինէր, բոլոր վանեցիք Պոլսում կը լինէին։ Ցամաքը նրանք կարող են ոտքով ան-ցնել, բայց ծովը անցնելու համար պէտք է փող վճարել, իսկ այդ փողը գտնելը՝ հեշտ չէ վանեցու համար։ Նա պէտք է ամեն ինչ զրաւ դնէ, որ իրան պէտք եղած փողը տանի։

— Միթէ Պոլսում այդ շռայլութիւնները չեն անում, — նկատեց տէր հայրը։ — Այնտեղ էլ այդպէս են։

— Այո, այդպէս են։ Շատերը մոռանում են հայրե-նական տուն, տեղ, ընտանիք, եւ մինչեւ մահ մնում են

այնտեղ։ Այդ թշուառների կեանքը աւելի ցաւակցութեան արժանի է։ Օրերով, ամիսներով կ'աշխատեն, հէնց որ մի քանի դուրուշ ձեռք ձգեցին, բոլորը մի օրուայ մէջ կը վատնեն։ Այդ օրերում անկարելի է նրանց տեսնել, կամ նրանց հետ խօսել։ Բոլոր անառակական կրքերը զարթած են լինում նրանց մէջ։ Նրանք սթափւում են այդ մոլեկան դրութիւնից այն ժամանակ միայն, երբ դահուեջին նրանց լաւ կողոպտում է եւ իր անբարոյական հիմնարկութիւնից դուրս է անում, որ աւելորդ տեղ չը բռնեն։

— Ի՞նչ միջոցով են փող աշխատում, — հարցրի ես։

— Ամենաստոր միջոցներով։ Ես հասկանում եմ, երբ հսկայ մշեցին, կամ ուժեղ շատախցին գնում է Պօլիս։ Նրանք ընտրում են ստորամարդի վայել աշխատութիւններ։ Խաներում, մաքսատներում, նաւահանգիստներում համալութիւն են անում եւ ահագին հակեր են տեղափոխում շոգենաւներից։ Թուլումբաջի (հրդեհաշէջ) են դառնում եւ կրակի մէջ են մտնում։ Նաւաստի են դառնում եւ ալիքների հետ են պատերազմում, մի խօսքով, ընտրում են այնպիսի պարապմունքներ, որի համար պէտք էր մարմնի եւ սրտի արիութիւն, եւ ծայրայեղ անձնավստահութիւն։ Բայց երբ թուլամորթ, կանանցաբարոյ վանեցին է գնում Պօլիս, ընտրում է պարապմունքների ամենամեղկը։ Դրանք բաւ մեծի մասն գնում են մտնում համամներում, բէրբէրների (սափրիչների) աշակերտ են դառնում, սրճաներում սպասաւոր են դառնում, կամ, որպէս Մինաս եւ Կարապետ «աղաների» օրինակներով ցոյց տուի, բաղնիքներում քիսաջի, եւ փողոցներում բաժակներով ջուր ծախող են դառնում։ Բայց աւելի փչացնում է վանեցիներին էյվազութիւնը։ Գիտէ՞ք, ի՞նչ բան է էյվազութիւնը. — մասնաւոր տներում սպասաւորութիւն, եւ

առաւելապէս հարուստ մահմեդականների կամ ծառայող փաշաների տներում։ Պէտք է մահմեդականների ընտանեկան կազմակերպութեան հետ ծանօթ լինել, որ հասկանալի լինի, թէ որքան գարշելի ծառայութիւն է կատարում էյվազը։ Այնտեղ սովորում է թէքուլիլ, ստորանալ, ընտելանում է հարեմական կեանքի բոլոր մեղկութիւնների հետ, — այնտեղ սպանւում է իր այրականութիւնը։ Եւ դուք կը տեսնէք, որ նոյն փառաւոր հագնուած, վայելչագէմ էյվազը, որ բոլորին ապշեցնում էր իր գեղեցկութեամբ, յետոյ, իր ծերութեան հասակում, պատառոտած հագուստով, մի կթոց ուսի վրայ առած, թափառում է փողոցներում, տներից աղբ է հաւաքում, եւ մի քանի փարայի վարձատրութեամբ, տանում է ծովն է ածում։ Երկու դէպքում եւս նա ստորանում է, թեքվում է, — թեքվում է աղբի ծանրութեան ներքոյ...

Վերջին խօսքերը արտասանեց արհեստաւորը սարսափելի դառնութեամբ։ Նա շարունակեց.

— Նայեցէք այդ բազմութեանը, որ մեր շուրջը զբօնում են եւ այդպէս անձնատուր են եղած անհոգ զուարճութիւնների, — դրանք պարտէզների մէջ խեղդուած մարդիկ են։ Դրանց մէջ մէկը չէք գտնի, որ իր կեանքում տասնեակ անգամներով Պոլիս գնացած չը լինէր եւ այնտեղ տարիներով մնացած չը լինէր։ Այդ ծուլութիւնը, այդ անհոգութիւնը, այդ շռայլութիւնը, դրանք բերել են Պոլսից։

Նա մտաբերեց Ասլանի խօսքերը, որ մի օր ասում էր ինձ. "Պոլիսը փչացրել է դրանց, ախ, որքան ժամանակ, որքան աշխատութիւն է հարկաւոր մի այդպիսի հասարակութիւն ուղղելու համար...„

Երբ արհեստաւորը վերջացրեց իր հետաքրքիր նկարագիրը վանեցոց պանդխտութեան մասին, տէր Հայրը ասաց.

— Ցաւալին այն է, որ այդ ախտը քաղաքից հետզհետէ աւելի եւ աւելի տարածվում է եւ աշխատաւոր գիւղացիների մէջ։ Նրանք էլ վարակուել են։ Նրանք էլ թողնում են իրանց վարը, ցանքը, գնում են Պոլիս։ Եւ այդպէս, մեր ամենալաւ ուժերը մաշվում են, ոչնչանում են պանդխտութեան մէջ։

Արեւը մանելու մօտ էր։ Ես շտապում էի տուն վերադառնալ, գիտէի, որ Աղանը սպասելիս կը լինէր ինձ։ Ես վերկացայ, տէր հայրը նոյնպէս ելաւ ինձ հետ։ Բայց արհեստաւորը, Մնաք-բարեւ ասելով, բաժանուեցաւ մեզանից։ Ճանապարհին հարցրի տէր հօրից.

— Ո՞վ է այդ մարդը։

— Հասարակ դարբին է, — պատասխանեց տէր հայրը։

— Բայց ինչ լաւ խօսում է։

— Նա բաւական զարգացած մարդ է։

— Ես սաստիկ համակրեցի նրան։

Տէր հայրը իր շուրջը նայելով, որպէս զի ոչ ոք չը լսէ, հազիւ լսելի ձայնով ասաց.

— Նա «մերոնցից» է...

— Աղանը ճանաչո՞ւմ է նրան։

— Ճանաչում է։

— Իսկ նա՞ Աղանին։

— Չէ ճանաչում։

Արեւը մտաւ։ Երեկոյեան զովը աւելի ախորժելի դարձաւ։ Զրօսող բազմութիւնը հետզհետէ ստուարանում էր, եւ ամեն կողմից լսելի էին լինում երգի, ուրախութեան ձայներ։ Ես դարձեալ մտաբերեցի Աղանի խօսքերը, թէ «այդ ժողովուրդը ծիծաղում է արտասուքի միջից»...

ԺԸ.

ՓՈՐՁՈՒԹԻՒՆ

Երեկոյեան մութը պատել էր արդէն, երբ ես եւ Ասլանը ձի նստելով, դիմեցինք դէպի առաջնորդարանը։ Ճանապարհին հարցրի Ասլանից.

— Ի՞նչ ես կարծում, առաջնորդին յայտնի կը լինի մատնութիւնը։

— Անտարակոյս, — պատասխանեց նա։ — Անկարելի է, որ փաշան այդ մասին նրա հետ խորհուրդ արած չը լինի։

— Ուրեմն տիկնոջ զգուշացնելը ի զուր չէր։

— Բոլորովին ի զուր էր։

— Ինչո՞ւ։ Առաջնորդը մեծ յօժարութեամբ իր սեղանի վրայ կալանաւորել կը տայ քեզ, եթէ ստուգէ, որ դու ես նկարագրուած անձը։

— Նա այդ կ՚անէ, բայց ստուգելը դժուար է։

Տեսնելով Ասլանի անձնավստահութիւնը, ես լռեցի։ Նա ինձ պատուիրեց.

— Դու պաշտօնիդ սովորութեան համեմատ, կը կանգնես դռան մօտ, ներսի կողմից. աշխատիր ոչ մի բառ չը փախցնել քո լսողութիւնից, ինչ որ կը խօսուի այնտեղ։

Մի խումբ ծառաներ կանգնած էին առաջնորդարանի դռանը՝ հիւրերին ընդունելու եւ նրանց ձիաները բռնելու համար։ Մեզ եւս ամեն քաղաքավարութեամբ ներս տարան։ Մենք սպասում էինք հանդիպել մի համեստ ըն-

*Թրէքի, որպիսին վայել էր մի կրօնաւորի, բայց գտանք ընդ-
հակառակը: Դահլիճներից մէկը փառաւոր կերպով զարդա-
րուած էր. լուսաւորութիւնը աչք էր շլացնում. Ես առա-
ջին անգամ էի տեսնում այսպիսի ճոխութիւն: Դահլիճի
պատուաւոր ճակատում, թանգագին թաւիշեայ օթոցի
վրայ, որ տարածել էին պարսկական գեղեցիկ գորգի երեսին,
բազմած էր Նորին Սրբազնութիւնը: Նրա աջ կողմը բռնել
էր փաշան, իսկ ձախ կողմը մի նշանաւոր քուրդ բէկ: Նա
այն գիշեր հագած ունէր ծիրանեգոյն փարաջա, իսկ կուրծքի
վրայ շողշողում էր ադամանդներով զարդարած սամանեան
շքանշանը: Ինձ յայտնի էր, ես Պարսկաստանում շատ ան-
գամ էի տեսել, երբ երկրի կառավարիչը մարդիկ է մորթել
տալիս, նա այնօր սովորաբար հագնում է արիւնագոյն զգեստ:
Այդ ինձ մտածել տուեց, թէ Նորին Սրբազնութիւնը գուցէ
նրա համար էր հագել ծիրանեգոյն փարաջան, որովհետեւ
առաջնորդարանում այնօր կատարուել էր գիւղացի կնոջ
նշանաւոր դատաստանը: Բայց այդ պէտք էր մի պատահական
համադիպութիւն համարել:*

*Նա ընդունում էր իր հիւրերին առանց տեղից շար-
ժուելու, միայն ձեռքը մեկնում էր համբուրել տալու հա-
մար: Բայց երբ Ասլանը ներս մտաւ, նա կիսով չափ տեղից
բարձրացաւ, եւ փոխանակ աջը համբուրել տալու, բռնեց
Ասլանի ձեռքը, բարեկամաբար սեղմեց եւ փաշայի մօտ նստե-
լու տեղ ցոյց տուեց: Աթոռներ չը կային, բոլորը նստած էին
գորգերի վրայ: Ես կանգնած մնացի դռան ձախ կողմում, իսկ
աջ կողմը բռնած էր փաշայի թիկնապահը: Երկուսս էլ զի-
նուած էինք, երկուսս էլ ձեռքներս դրած ունէինք մեր սրերի
վրայ: Դա մի սովորական պատիւ է, երբ թիկնապահը կանգ-
նում է նոյն սենեակում, որտեղ ընդունուած էր նրա
տէրը: Հասարակ անձանց թիկնապահները կամ նրանց*

ծառաները սպասում են նախասենեակում, որպէս քուրդ բէկի ծառան։

Սովորական ողջագուրանքից յետոյ, որի միջոցին իւրաքանչիւրը անդադար ձեռքը խոնարհեցնում էր եւ յետոյ դնում ճակատին ի նշան խորին յարգանաց, փաշան մի առանձին ժպիտով, որ խիստ հաշտ էր թւում նրա հաշտ դէմքի վրայ, դարձաւ դէպի Ասլանը այդ խօսքերով.

— Ես դիտաւորութիւն ունէի անձամբ ձեզ մօտ գալ, պարոն բժշկապետ, իմ խորին շնորհակալութիւնը յայտնելու ձեր հրաշալի բժշկութեան մասին։ Ես այժմ կատարելապէս առողջ եմ։

— Դուք ինձ ամաչեցնում էք, Վսեմաշուք տէր, միթէ իմ չնչին ծառայութիւնը այդքան մեծ արժէք ունէր, — պատասխանեց Ասլանը։

— Աւելի եւ աւելի մեծ արժէք ունէր, — կրկնեց նա գլուխը շարժելով։ — Հաւատացնում եմ ձեզ, պարոն բժշկապետ, եթէ ես չը գիտենայի, որ Մահմէդը մարգարէների վերջինն է եւ կատարածը, թէ նրանից յետոյ այլ մարգարէ չէ գալու, անշուշտ պիտի համարէի ձեզ Աստուծոյ մարգարէներից մէկը, որ աշխարհ գալով, հրաշքներ է գործում։

Փաշայի այդ երկդիմի շողոքորթութեանը Ասլանը պատասխանեց.

— Հրաշքների դարը անցել է, Վսեմաշուք տէր, այժմ գիտութեան եւ արհեստի դարումն ենք ապրում, որոնք աւելի մեծ գործեր են կատարում, քան գերբնական հրաշքները։

Փաշան դարձեալ իր ասածն էր պնդում.

— Հրաշքների դարը ինձ համար չէ անցել, պարոն բժշկապետ, ես հաւատաւոր մարդ եմ։ Ստամպօլում ամբողջ

հինգ տարի տանջուեցայ, հաւատո՞ւմ էք, ամբողջ հինգ տարի սուլթանի ամենանշանաւոր բժիշկները աշխատում էին իմ վրայ, բայց ոչինչ օգուտ չը տուայ. իսկ ձեր մի քանի դեղերով բոլորովին փրկուեցայ ես։

Ազատը ինձ յետոյ ասաց, թէ այդ մարդը ամենեւին հիւանդութիւն չունէր, թէ իր տուած մի քանի դեղերը միայն նրա երեւակայութիւնը գոհացնելու համար էին գործ դրուած։ Բայց աւելի հաւանականն այն էր, որ խորամանկ փաշան իր հիւանդութիւնը իբրեւ մի պատրուակ էր ընտրել՝ բժշկին մի քանի օր աւել Վանում պահելու համար, որպէս զի իր նրա վերաբերութեամբ ունեցած կասկածները ստուգէ։ Թէ այսպէս, թէ այնպէս, այդ տեսակ բացարձակ շողոքորթութիւններ արեւելքում ոչ միայն սովորութեան, այլեւ քաղաքավարութեան կարգն են անցել, եւ Ազատը, հետեւելով տեղային սովորութեանը, դարձաւ դէպի առաջնորդը այդ խօսքերով.

— Չը գիտեմ, որպէս շնորհակալ լինել ձեզանից, սրբազան հայր, ձեր յանձնարարական թուղթը ինձ շատ եւ շատ օգնեց. ես համարեա մեծ մասամբ հասայ նպատակիս։

— Այդ մեր պարտաւորութիւնն է, պարոն բժշկապետ, մեր կարեաց չափ բաւականութիւն տալ մեր կողմերը եկած ճանապարհորդների հետաքրքրութեանը, օգնել նրանց երկիրը, ժողովուրդը ուսումնասիրելու, եւ աշխատել՝ ամեն կերպով դիւրութիւններ մատուցանել նրանց՝ իրանց նպատակներին հասնելու։ Բայց ցաւում եմ, շատ ցաւում, որ ես չը կարողացայ նախատեսել Վանից անապատը գնալու վտանգը։ Մեր ծովը փոքրիկ է, բայց բաւական կատաղի է։ Միայն ուրախ եմ, շա՛տ ուրախ, որ ձեզ յաջողուել է քաջութեամբ ազատուել։

Առաջնորդը յիշեցնում էր մեր Կռուց անապատը գնալու ժամանակ կրած արկածութիւնը։ Երեւում էր, որ նրան արդէն յայտնի էին մեզ հետ պատահած անցքերը։ Նա աւելացրեց.

— Դուք, պարոն բժշկապետ, տեսնում եմ, որպէս լաւ բժիշկ էք, նոյնպէս եւ լաւ նաւավար ու ճարպիկ լուղորդ էք։ Ես մեծ հիացմամբ լսեցի ձեր կատարած քաջութիւնը արկածութեան ժամանակ։

Ասլանը պատասխանեց.

— Մեր երկրում, պարոն հայր, վաղուց արդէն կրթութեան եւ դաստիարակութեան կարգն է անցել, սկսեալ մանկութիւնից, պատրաստել մարդուն այնպէս, որ նա կեանքի մէջ ընդունակ լինի ամէն վտանգների հետ պատերազմելու։ Երբ ծովի հետ գործ ունես, պէտք է կանխապէս սովորած լինես, թէ ինչպէս պէտք է վարուել նրա ալիքների հետ...

Այդ բոլոր խօսակցութիւնը, որպէս նկատում էի, մի տեսակ խուլ հակառակութիւն էր զանազան նուրբ ակնարկութիւններով եւ զանազան երկդիմի ասացուածներով։ Ասլանի նոյն տեսակ պատասխանները ստիպեցին սրբազանին փոխել իր խօսակցութեան ձեւը։

— Դուք եւ Վարագ այցելեցիք, այնպէս չէ՞, պարոն բժշկապետ, — հարցրեց նա, — Ի՞նչպէս գտաք այդ վանքը եւ այնտեղի նոր հիմնարկութիւնները. տեսնուեցա՞ք արդեօք Հայրիկի հետ։

— Տեսնուեցայ եւ շատ բաւական մնացի, — ասաց Ասլանը։ — Նրա վանքը մի գեղեցիկ օրինակ պէտք է համարել, որ եթէ կղերը կը մասնակցէ ժողովրդի դաստիարակութեան գործին, — ահա այդ ձեւով պէտք է մասնակցէ։

հինգ տարի տանջուեցայ, հասկանո՞ւմ էք, ամբողջ հինգ տարի սուլթանի ամենանշանաւոր բժիշկները աշխատում էին իմ վրայ, բայց ոչինչ օգուտ չը տուաւ. իսկ ձեր մի քանի դեղերով բոլորովին փրկուեցայ ես։

Ասլանը ինձ յետոյ ասաց, թէ այդ մարդը ամենեւին հիւանդութիւն չունէր, թէ իր տուած մի քանի դեղերը միայն նրա երեւակայութիւնը գոհացնելու համար էին գործ դրուած։ Բայց աւելի հաւանականն այն էր, որ խորամանկ փաշան իր հիւանդութիւնը իբրեւ մի պատրուակ էր ընտրել՝ բժշկին մի քանի օր աւել Վանում պահելու համար, որպէս զի իր նրա վերաբերութեամբ ունեցած կասկածները ստուգէ։ Թէ այսպէս, թէ այնպէս, այդ տեսակ բացարձակ շողոքորթութիւններ արեւելքում ոչ միայն սովորութեան, այլեւ քաղաքավարութեան կարգն են անցել, եւ Ասլանը, հետեւելով տեղային սովորութեանը, դարձաւ դէպի առաջնորդը այդ խօսքերով.

— Չը գիտեմ, որպէս շնորհակալ լինել ձեզանից, սրբազան հայր, ձեր յանձնարարական թուղթը ինձ շատ եւ շատ օգնեց, ես համարեա մեծ մասամբ հասայ նպատակիս։

— Այդ մեր պարտաւորութիւնն է, պարոն բժշկապետ, մեր կարեաց չափ բաւականութիւն տալ մեր հողերը եկած ճանապարհորդների հետաքրքրութեանը, օգնել նրանց երկիրը, ժողովուրդը ուսումնասիրելու, եւ աշխատել՝ ամեն կերպով դիւրութիւններ մատուցանել նրանց՝ իրանց նպատակներին հասնելու։ Բայց ցաւում եմ, շատ ցաւում, որ ես չը կարողացայ նախատեսել Կտուց անապատը գնալու վտանգը։ Մեր ծովը փոքրիկ է, բայց բաւական կատաղի է։ Միայն ուրախ եմ, շատ ուրախ, որ ձեզ յաջողուել է քաջութեամբ ազատուել։

Առաջնորդը յիշեցնում էր մեր Կտուց անապատը գնալու ժամանակ կրած ալեկոծութիւնը։ Երեւում էր, որ նրան արդէն յայտնի էին մեզ հետ պատահած անցքերը։ Նա աւելացրեց.

— Դուք, պարոն բժշկապետ, տեսնում եմ, որպէս լաւ բժիշկ էք, նոյնպէս եւ լաւ նաւավար ու ճարպիկ լողորդ էք։ Ես մեծ հիացմամբ լսեցի ձեր կատարած քաջութիւնը ալեկոծութեան ժամանակ։

Ասլանը պատասխանեց.

— Մեր երկրում, սրբազան հայր, վաղուց արդէն կրթութեան եւ դաստիարակութեան կարգն է անցել, սկսեալ մանկութիւնից, պատրաստել մարդուն այնպէս, որ նա կեանքի մէջ ընդունակ լինի ամեն վտանգների հետ պատերազմելու։ Երբ ծովի հետ գործ ունես, պէտք է կանխապէս սովորած լինես, թէ ինչպէս պէտք է վարուել նրա ալիքների հետ...

Այդ բոլոր խօսակցութիւնը, որպէս նկատում էի, մի տեսակ խուլ հակառակութիւն էր զանազան նուրբ ակնարկութիւններով եւ զանազան երկդիմի ասացուածներով։ Ասլանի նոյն տեսակ պատասխանները ստիպեցին սրբազանին փոխել իր խօսակցութեան ձեւը։

— Դուք եւ Վարագ այցելեցիք, այնպէս չէ՞, պարոն բժշկապետ, — հարցրեց նա, — ի՞նչպէս գտաք այդ վանքը եւ այնտեղի նոր հիմնարկութիւնները. տեսնուեցա՞ք արդեօք Հայրիկի հետ։

— Տեսնուեցայ եւ շատ բաւական մնացի, — ասաց Ասլանը։ — Նրա վանքը մի գեղեցիկ օրինակ պէտք է համարել, որ եթէ կղերը կը մտածէր ժողովրդի դաստիարակութեան գործին, — ահա այդ ձեւով պէտք է մտածէր։

— Այդ իմ փախչելի ցանկութիւնն է, պարոն բժըշկապետ։ Իմ ջանքերը դեռ բոլորովին չեն սպառուել Վարագի վրայ։ Ես աշխատում եմ եւ պիտի շարունակեմ աշխատել, եթէ միջոցները ինձ թոյլ տան, իմ վիճակի մէջ գտնուած բոլոր վանքերին նոյն ձեւը տալ։ Մեր վանքերը, ժամանակների դժբախտ հանգամանքներից, այժմ շատ եւ շատ թշուառ դրութեան մէջ են։ Իմ բոլոր ջանքը այն է՝ բարձրացնել նրանց իրանց անկեալ դրութիւնից։

Պէտք էր վերին աստիճանի ցած կեղծաւորութիւն համարել, որ Հայրիկի եւ նրա վանքի ամենամեծ թշնամին այդպէս էր խօսում։ Նա, որ ամեն գաղտնի եւ յայտնի միջոցներ գործ էր դնում ոչնչացնելու Վարագայ բոլոր հիմնարկութիւնները, — այժմ նրա փառքը եւ նախանձախնդրութիւնը իրան էր վերագրում։ Բայց սրբազանը այդ մասին կարճ կապեց, խօսքը փոխելով.

— Ես ձեզանով եւ ձեր ճանապարհորդութեան արկածներով այնքան զբաղուեցայ, որ բոլորովին մոռացայ իմ հիւրերին ծանօթացնել ձեզ։ — Ահա դա, — նա ցոյց տուեց այնտեղ նստած քուրդ բէկին, — քրդերի մի մեծ եւ քաջ ցեղի գլխաւորն է, Շարիֆ-բէկը։

— Շատ ուրախ եմ ծանօթանալ, — ասաց Ասլանը, ձեռքը մեկնելով քուրդ բէկին։

— Ամենապատուական մարդ է եւ իմ ամենալաւ բարեկամը, — առաջ տարաւ առաջնորդը։ — Դրա շնորհիւ մեր եւ Պարսկաստանի սահմանագլուխները կատարեալ ապահովութիւն եւ հանգստութիւն են վայելում։ Տեղային քրիստոնեայ բնակիչների բարեխնամ պաշտպանն է եւ հովանաւորողը։

Ես իսկոյն ճանաչեցի քուրդ բէկին, երեւի, Ասլանը ինձանից առաջ ճանաչել էր։ Դա նոյն անձնաւորութիւնն էր,

որին տեսանք սուրբ Տիրամօր վանքում, որտեղ եկել էր նա ուխտաւորներից գոյացած արդիւնքը բաժանելու Կարապետ Հայր սուրբի հետ։ Դա նոյն անձնաւորութիւնն էր, որի Ասլանի մասին գրած մատնութեան նամակը անցեալ գիշեր կարդացինք տէր Եղիշէի տանը։ Այժմ, ինչպէս երեւում էր, անձամբ եկել էր խորհրդակցել փաշայի հետ, կամ, գուցէ այդ նպատակով կանչուած էր նրանից։

— Դա մեր քաղաքի ոստիկանութեան պետն է, Լաթիֆ-բէկը, — առաջ տարաւ առաջնորդը։ — Ամենապատուական մարդ է, դրա շնորհիւ մեր քաղաքը կատարեալ հանգստութիւն է վայելում։

Ասլանը ձեռքը մեկնեց եւ դէպի այդ «ամենապատուական» մարդը, որ տէր Եղիշէի քրոջ՝ տիկին Թէքլիի ամուսինն էր, եւ որին յանձնուած էր որոնել մատնուած Ասլանին։ Նա բոլոր ժամանակը իր թաւ, խոժոռ յօնքերի տակից լուռ նայում էր Ասլանի վրայ։ Թէ՛ քուրդ բէկը եւ թէ ոստիկանութեան պետը՝ երկուսն էլ զէնքերով էին նստած։ Նայելով վերջինի վրայ, ես մտածում էի, որ այնպիսի բարի եւ ազնիւ կինը, որպիսին էր Թէքլի-Խաթունը, մի կատարեալ զոհ պէտք էր համարել այդ տեսակ գազանի ձեռքում։

Բացի քուրդ բէկից եւ ոստիկանութեան պետից, միւս հիւրերի թիւը շատ փոքր էր. նրանք երեք հոգի էին միայն, ազգով հայ։ Առաջինի վրայ ցոյց տալով, առաջնորդը ասաց.

— Դա մեր հայ հասարակութեան առաջնակարգ անձինքներից մէկն է, Շարման-բէկը։ Բոլոր արքունական շինուածքների կառուցման կապալառութիւնը դրա ձեռքումն է, որ ապացոյց է իր մեծ հաւատարմութեան։ Շատ ժամանակ չէ, որ արժանացաւ Օգոստափառ սուլթանի շնորհած շքանշանին։

Եւ իրաւ, նրա կուրծքի վրայ փայլում էր մի շքանշան։ Տարման բէկի անունը լսելով, ես իսկոյն յիշեցի վարպետ Փանոսի մի հետաքրքիր պատմութիւնը այրունի զինուորանոցների կառուցման մասին։ Այդ Տարման բէկն էր, որ շինութիւնների բոլոր ծախքը հայ հասարակութեան տուժել տալով, մի և նոյն ժամանակ, նոյն ծախքը ամբողջապէս ստացաւ կառավարութեան գանձարանից և բաժանեց փաշայի կամ այլ պաշտօնական անձանց հետ։ Այդ պատմութիւնը ես պիտի կրկնեմ, որ դու լաւ մտաբերես, ընթերցող։

Վանի շրջակայքում, կամ Պարսկաստանի սահմանի գծի վրայ, տաճկաց սահմանապահ զինուորները, զօրանոցներ չունենալով, սովորաբար միշտ բաժանուած էին լինում հայերի տներում օթևանելու համար։ Իւրաքանչիւր ընտանիք պարտաւորուած էր պահել մի քանի հոգի այդ հիւրերից։ Անբնական հիւրը դառնում էր, մի և նոյն ժամանակ, ընտանիքի տէրը և նրա գլխաւորը։ Տան հայրը, աղջիկը, կինը ծառայում էին նրան, որպէս աղախիններ, տան տղամարդը հոգ էր տանում նրա ձիուն, որպէս ծառայ։ Թուլամորթ, երկչոտ տաճիկ զինուորը չափազանց նուրբ ճաշակ է ստանում և խիստ պահանջող է լինում, երբ հայի տանը ձրի կերակրվում է։ Իսկ երբ նրա պահանջները իր ցանկութեան համեմատ չեն կատարվում, այն ժամանակ նրա մտրակը սարսափելի գործ է անում։ Գերդաստանի պատիւն անգամ զոհվում է նրա մոլի կրքերին։ Երևակայեցէք մի գիւղական պարզ, նահապետական ընտանիք, որ բոլորը մի յարկի տակ են ապրում, և նրանց մէջ խառն է անբարոյական տաճիկ զինուորը։ Հայը ամեն հարստահարութեան սովոր է համբերել, բայց երբ դիպչում են նրա ընտանեկան պատուին, նա այդ ժամանակ կորցնում է իր համբերութիւնը։ Այդ էր, որ գրգռեց հասարակութեան՝ բո-

զօրել բարձր կառավարութեան, որ զինուորները հեռացուին իրանց տներից։ Կառավարութիւնը ի նկատի առեց նրանց բողոքը եւ հրամայեց ամեն տեղ իր ծախքով զօրանոցներ կառուցանել։ Արքունի շինուածքների կապալառուի, Շարման բէկի, համար մի մեծ գործ բացուեցաւ։ Նա դիմեց միամիտ գիւղացիներին, ասելով. «եթէ ցանկանում էք, որ զինուորները ձեր տներից հեռանան, պէտք է զօրանոցները ձեր ծախքով շինել տաք, որովհետեւ այդպէս է հրամայուած»։ Խեղճ գիւղացիները յօժարվում են ամեն ինչ զոհել, գէթ ազատուեն անտանելի հիւրերից։ Ով որ փող ունէր, փող էր տալիս, ով որ փող չունէր, ինքն էր աշխատում իր անասունների հետ, քար, փայտ եւ կիր կրելով։ Այդպիսով զօրանոցները կառուցվում են։ Այդ մեծ ծառայութիւնը վարձատրվում է այն մեծ շքանշանով, որ Շարման բէկը կրում էր կուրծքի վրայ, թէեւ զօրանոցների ծախքը մի կողմից խեղճ հասարակութիւնն էր տուժում, միւս կողմից արքունի գանձարանը։

— Շատ բարեպաշտ եւ ազգասէր անձն է, պարոն բժշկապետ, — աւելացրեց առաջնորդը։ — Եթէ գիտենայիք, որքան բարիքներ է գործել դա մեր հասարակութեանը։ Շատ ժամանակ չէ, որ իր ծախքով նորոգել տուեց մի վանքի խարխուլ տաճարը։

Վերջին խօսքը ճշմարիտ էր։ Բայց ժողովուրդը կողոպտել եւ տաճարներ կառուցանել, — այդ հազիւ թէ կարելի էր բարեպաշտութիւն համարել։ Առաջնորդը ոչինչ չը պատասխանեց։ Բայց Շարման բէկը, լսելով սրբազանի գովասանքը, ինքնաբաւական կերպով իր տեղում շարժուեցաւ. Նրա աղուէսի գունով անշարժ դէմքի վրայ երեւաց ժպիտի նման մի բան, եւ ձեռքը տարաւ դէպի կուրծքը, կարծես, տեսնելու համար՝ արդեօք շքանշանը իր տեղումն է։

Առաջնորդը շարունակեց ծանօթացնել միւսներին․

— Դա մահտեսի Թորոսն է, մի քանի անգամ Երուսաղէմ ուխտ է գնացել. մեր քաղաքի հարուստ եւ նշանաւոր վաճառականներից մէկն է, մի եւ նոյն ժամանակ, մեր Մայր եկեղեցու երեսփոխանն է։ Մեծ ծառայութիւններ է արել եկեղեցուն, շատ առատ, չափազանց բարեպաշտ եւ ազգասէր մի անձն է։

Ասլանը մինչեւ անգամ չը նայեց նրա վրայ. եւ երեսը մի կողմ շուռ տուեց, որ ծիծաղը չը տեսնեն։ Գիտէ՞ք ով էր այդ «հարուստ», «չափազանց բարեպաշտ եւ ազգասէր» վաճառականը։ Դա մի եւ նոյն խաբեբան էր, որ Այգեստանում յայտնուեցաւ մեզ մօտ, վարպետ Փանոսի տանը, եւ իբրեւ Թանգարանի հնութիւններ, կեղծ դրամներ վաճառեց Ասլանին։ Այն ժամանակ նա, մի հրէայ մանրավաճառի նման, հագած ունէր հին ցնցոտիներ, որ կարեկցութիւն գրաւէ դէպի իր ողորմելի վիճակը։ Իսկ այժմ, չը նայելով որ ամառն էր, հագած ունէր մի Թանգագին մուշտակ աղուէսի ոսկեգոյն մորթիից, եւ մէջքին փաթաթած ունէր Թանձր գօտի պարսկական շալից։ Ասլանը նրան չանաչելու համար, այնպէս ձեւացրեց, իբր թէ չէ ճանաչում նրան։ Եւ իրաւ, այժմ հազիւ կարելի էր ճանաչել նրան. գլխին դրած ունէր ֆէս, որի վրայ փաթաթել էր եազմա կոչուած Թաշկինակ. կնճիռներով պատած երեսը խնամքով ածիլած էր, իսկ քիթը, որ ուղտի համետի ձեւ ունէր, ինձ երեւում էր այժմ աւելի երկարացած եւ բոլորովին ծածկել էր վերին շրթունքը։ Առաջնորդի նրա մասին շռայլած գովասանքների այն մասը միայն ճշմարիտ էր, որ, իրաւ, նա շատ հարուստ մարդ էր եւ փաշայի սեղանաւորն էր։ Հարկաւորուած ժամանակ փաշային ծանր տոկոսներով փող էր տալիս, իսկ փոխարէնը ընդունում էր գիւղերից ստացուելիք

տուկքը։ Իսկ ինքը որքան եւ ինչպէս էր ստանում գիւղացիներից, — այդ կախուած էր իր խղճից, եթէ կար նրա մէջ խիղճ։

Երրորդ անձը, որին ծանօթացրեց սրբազանը, մի կծկուած ծերունի էր, փոքրիկ սապատը դուրս էր ցցուել մէջքի վրայ։ Նա եւս մի քանի անգամ Երուսաղէմ էր գնացել, նա եւս չափազանց «բարեպաշտ եւ աստուածասէր» մարդ էր։ Նրան կոչում էին մահտեսի Ցարօ։ Եթէ ես եղած տեսած չը լինէի, բաւական էր այդ մարդու դէմքը հետազօտել, նրա խօսակցութիւնը լսել եւ եղանակի մասին կատարեալ գաղափար կազմել։ Նա քաղաքի գլխաւոր ոսկերիչն էր եւ գոհարավաճառը։ Փաշայի կանանոցի զարդերը նա էր մատակարարում եւ նրա դրան հետ սերտ յարաբերութիւն ունէր։ Չը գիտեմ, ինչու սրբազանը մոռացաւ նրա մասին «չափազանց բարեպաշտ եւ աստուածասէր» ածականները եւ միայն ասաց, թէ շատ «երեւելի» մարդ է։ Այդ ինձ չէր զարմացընում, որովհետեւ գոհարավաճառ եւ ոսկերիչ հայերը շատ անգամ սուլթանների եւ շահերի պալատներում երեւելի են դարձել, սակայն գործ ունենալով ազդեցութիւն ունեցող ներքինիների եւ կանանոցի հետ։

— Դրանք երեքն էլ քաղաքիս դատաստանական մէջլիսում բազմոց ունեն, — վերջացրեց սրբազանը։

Սրբազանի վերջացնելուց յետոյ, փաշան սկսեց զրուցել Ասլանին։ Նա զանազան պատախոսութիւններով անդադար դառնում էր դէպի Ասլանը, հանաքներ էր անում, ծիծաղում էր, թէ եւ նրա պատախոսութիւնների մէջ ծիծաղելու ոչինչ չը կար։

— Ես յոյս ունեմ, որ մեր քաղաքի հնութիւնները բաւական գրաւած պէտք է լինեն ձեզ, պարոն բժշկապետ, — հարցրեց նա։

— Հնութիւնները, այո՛, գրաւեցին, — պատասխանեց Ալանը, — բայց ինչ որ նոր է այստեղ, շատ տխուր տպաւորութիւն է գործում։

Փաշան կամ չը հասկացաւ Ալանի ակնարկութիւնը, կամ զանցառութեան տուեց։ Նրա փոխարէն պատասխանեց սրբազանը.

— Եթէ դուք տեսնէիք մեր քաղաքը տասն տարի առաջ, պարոն բժշկապետ, նա բոլորովին ուրիշ էր։ Այժմ բաւական շէնք ու շնորհք է ստացել։ Բնակիչները կատարեալ հանգստութիւն են վայելում, աւերակները հետզհետէ նորոգվում են։ Այդ ամենով մենք պարտական ենք մեր Վսեմաշուք փաշային, որի կառավարութիւնը բերեց իր հետ բարօրութիւն եւ կեանք։

— Բոլորովին ճշմարիտ է, Աստուած երկար կեանք տայ մեր Վսեմաշուք փաշայ էֆէնդիին, — ասացին երեք հայ երեւելիները միաձայն։

— Ինձ շատ հաճելի է լսել այդ բոլորը, — պատասխանեց Ալանը. — անշուշտ Վսեմաշուք էֆէնդին իմ ուղեւորութեան յիշատակարանի մէջ իր արժանաւոր տեղը կը բռնէ։

Ի՞նչպէս պէտք էր հասկանալ այդ «արժանաւորը»․ փաշան, ի հարկէ, դէպի լաւը բացատրելով, մի առանձին քնքշութեամբ, որ բնաւ չէր պատշաճում նրա խիստ դէմքին, սեղմեց Ալանի ձեռքը, ասելով.

— Շնորհակալ եմ, պարոն բժշկապետ, ձեր բարի ուշադրութեան համար։ Հարկաւ, ձեր ուղեւորութեան յիշատակարանը մի օր տպագրութեամբ լոյս կը տեսնի։

— Անպատճառ, գուցէ մի քանի լեզուներով եւս կը թարգմանուի։

Երեք հայ երեւելիներից մէկը, մահտեսի Ցարօն, որ աւելի մօտ էր նստած Ալմանին, հակւեց դէպի նրա ականջը, իբր թէ մի ծածուկ բան է ասում, բայց այնքան բարձր ձայնով խօսեց, որ ամենքը լսեցին։

— Ամենայն յարգանաց արժանի է այդ մարդը, — նա իր նեղ, խորամանկ աչքերը, որոնք բոլորովին զրկուած էին թերթերունքներից եւ շրջապատուած էին միայն կարմիր, թանձր կոպերով, դարձրեց դէպի փաշան։ — Ես ութսուն տարեկան մարդ եմ, պարոն բժշկապետ, ես շատ բան եմ տեսել։ Առաջ ուրիշ վատ էին ժամանակները, իսկ հիմա գայլն ու գառը միասին են արածում. մարդիկ իրանց դռները գիշեր ու ցերեկ բաց են թողնում, փակելու պէտք չունեն, որովհետեւ էլ գողեր չը կան։ Կարող ես գլխից ոսկի դնել եւ աներկիւղ ուր որ ուզում ես գնալ։ Ամեն տեղ ապահովութիւն է տիրում։ Թէ աղքատի խրճիթից, թէ հարուստ անից միայն աղօթք ու գոհութիւն է լսւում։ Ոչինչ դժգոհութիւն չը կայ։

Միշտ մի եւ նոյն զզուելի շողոքորթութիւնները, միշտ մի եւ նոյն անվերջ կեղծաւորութիւնները չափ չունէին։ Եւ այդ շողոքորթութիւնների մէջ պէտք էր որոնել երկրի գըլխաւոր թշուառութիւնը։ Ես այժմ կատարելապէս հասկանում էի այն ճառի ճշմարտութիւնը, որ Ալմանը կարդաց ինձ եւ Մարօին Ս. Տիրամօր առանձնութեան ժամանակ, թէ որպիսի վնասակար դեր են խաղում ժողովրդի ներկայացուցիչները նրա անբախտ վիճակի մէջ։ Այն ժամանակ ես լսում էի միայն խօսքեր, թէ ինչ է անում կղերը, կառավարութեան պաշտօնեան, գրագէտները, եւ դրանց նմանները, — — իսկ այժմ տեսնում էի նրանց կենդանի տիպարները։ Դիցուք թէ, Ալմանը լինէր մի կօնսուլ, մի պաշտօնական անձն, որ ուղարկուած էր երկրի դրութիւնը քննելու։ Նա

խօ չէր մտնի գիւղացու խրճիթը, նա խօ չէր գիտի սոված քաղաքացուն։ Նա ամէն տեղ կը հանդիպէր այդ տեսակ շողոքորթների, եւ ի՛նչ գաղափար կարող էր կազմել երկրի դրութեան մասին։ Ի հարկէ, — լաւ։ Նոյն իսկ երկրի բարձր կառավարութեան առջեւ՝ այդ մարդիկը միատեսակ դեր են խաղում։ Երբ հարստահարութիւնների բողոքը հասնում է մինչեւ Բարձրագոյն Դուռը, երբ գանգատվում են փաշայի, մուդուրի, գայմագամի, կամ այս եւ այն անիրաւի զեղծում-ների մասին, — տեսար, ահա հաւաքուեցան շողոքորթները եւ, հակառակ բողոքագրին, մի շնորհակալութեան հանրա-գիր կազմեցին եւ ուղարկեցին Պօլիս։ Ամէն բան քանդվում է։ Հարստահարութիւնների ձայնը խեղդվում է, որովհետեւ շողոքորթներին աւելի են հաւատում, որովհետեւ նրանք են ժողովրդի ներկայացուցիչները, նրա «երեւելիները»։ Դրանց շահերը կապուած են երկրի կեղեքիչների շահերի հետ, շատ հասկանալի է, որ նրանց անիրաւութիւնները կը պաշտպանեն։

Ասլանը, երեւի, չը կարողացաւ իրան զսպել, ասաց.

— Անկարգութիւններ, այսուամենայնիւ, պատահում են։ Իմ անցնելու միջոցին, Պարսկաստանի սահմանի գծի վրայ, սարսափելի բարբարոսութիւններ էին կատարուել։ Քրդերի Ջալալի կոչուած ցեղը անցել էր սահմանը եւ պարսից հողի վրայ այրել էր տասնից աւելի հայոց գիւղօրայք։ Նրանց անասունները աւարի էին առնուած, հովիւներին կոտորել էին։ Այդ աւազակութիւնները այն սահմանի եր-կիւղ էին տարածել շրջակայքում, որ քարաւանների եր-թեւեկութիւնը բոլորովին դադարած էր. հունձերը մնացել էին անխնամ, երկրագործները չէին համարձակվում դաշտը դուրս գալ։

Անցքը ճշմարիտ էր, հէնց այդպէս պատահել էր։ Բայց Ասլանը, չը գիտեմ, ինչու՞ յիշեցրեց այդ, որ փոքր ինչ ան-

քաղաքամայրի երեւալ։ Որովհետեւ այնտեղ ներկայ գտնուող քուրդ Շարիֆ բէկը ջալալիների ցեղապետն էր, որոնք գործել էին յիշեալ անկարգութիւնները։ Ասլանը այնպէս ձեւացրեց, իբր թէ չը գիտէ, եւ, երեւի, նրան աւելի խոր խոցելու համար, աւելացրեց.

— Ես այդ բոլոր տեղեկութիւնները հաւաքել եմ, անպատճառ պէտք է հաղորդեմ, ուր որ հարկն է։

Վերջին խօսքերը ես բոլորովին անքաղաքագիտական համարեցի. ինչ հարկ կար այդ ասելու եւ քուրդ բէկին գրգռելու իր դէմ. նա միթէ կը թողնէր, որ նրա թղթերը տեղ հասնէին. Կ'ուղարկէր իր մարդիկը, թէ՛ թղթատարին եւ թէ՛ թղթերի հեղինակին կտորել կը տար ճանապարհների վրայ։ Ասլանը մտածում էր մի տեսակ վրէժխնդիր լինել քրդին, որն, բաւական չէր, որ նրա մասին մատնութեան նամակ էր գրել փաշային, այլ ինքն եւս անձամբ եկել էր Վան փաշային օգնելու համար, որպէս զի գտնեն կասկածաւոր անձը։

Ասլանի անակնկալ նկատողութիւններից յետոյ, երեք հայ «երեւելիները» շուարած կերպով միմեանց երեսին նայեցին, երեւի, խօսք էին որոնում քուրդ բէկին արդարացնելու համար։ Առաջնորդը նոյնպէս մտատանջութեան մէջ ընկաւ, իսկ փաշան չը գիտէր, թէ որպէս պաշտպանէր իր հզօր աջակցին։

Բայց քուրդ բէկը, որպէս քաջ աւազակ էր իր ասպատակութիւնների ժամանակ, նոյնպէս վարպետ կռւող էր երեւում եւ խօսքի բանակռւի մէջ։ Նա բաւական սառն կերպով հարցրեց.

— Պարոն բժշկապետ, դուք ո՞ր ճանապարհով անցաք։ Լաւ է, որ յիշեալ անկարգութիւնների միջոցին ձեզ որ եւ իցէ վտանգ չէ պատահել։

Փորձողութիւնն սկսուեցաւ, մտածեցի ես։ Հարցը բաւական խորամանկութեամբ էր դրուած. Մեծ երկիւղով սպասում էի, թէ Ասլանը որպէս պէտք է դուրս գար դրա միջից։ Նա խիստ անփոյթ կերպով պատասխանեց.

— Ինձ հետ վտանգ պատահել չէր կարող, որովհետեւ ես դեռ Արզրումում գտնուած ժամանակ, անգլիայի Ֆրանսիական հիւպատոսը ինձ զգուշացրեց քրդերի այդ ժամանակուայ յուզմունքի մասին, եւ նահանգապետից մի բաց հրամանագիր առայ, որ ամէն տեղ ինձ պահապան ձիաւորներ տան, որքան թուով եւ պահանջելու լինէի ես։ Եւ ես ճանապարհներին միշտ խումբերով ձիաւորներ ունէի ինձ հետ։

— Այդ լաւ էք արել, պարոն բժշկապետ, այդպիսի զգուշութիւններ միշտ պէտք են, — ասաց քուրդը, որպէս մի վրդովուած որսորդ, որի գնդակը շեղվում է նպատակից, թէ եւ նա իր վրդովմունքը ցոյց չը տուեց։ — Դուք, երեւի, Թիմարայ կողմերով անցաք։

— Ոչ։ Ես Արզրումի քարաւանի ճանապարհով ուղղակի եկայ Բայազէտ, այնտեղից անցայ Մակու, որտեղ պատահել էին յիշեալ անկարգութիւնները, այնտեղից Խոյ, յետոյ Թավրէզ, յետոյ Ուրմիոյ ծովակի արեւելեան ափերով գնացի Ուրմի, այնտեղից եկայ Բաշ-Կալէ, որտեղից Խօշաբայ ձորով Վան հասայ։

Քուրդը աւելի շուարեցաւ։ Ասլանի ցոյց տուած ուղեւորութեան գիծը բոլորովին շեղվում էր այն տեղերից, որ կողմով անցել էր նրա որոնած կասկածաւոր անձնաւորութիւնը։ Այսու ամենայնիւ, նա վերջին փորձը եւս գործ դրեց, ասելով.

— Եթէ դուք Խօշաբայ ձորը թողնէիք եւ բռնէիք Զօլ-Չիմանի ճանապարհը, անպատճառ կը հանդիպէիք հայոց մի նշանաւոր վանքի ամայութեան, որ շատ հե-

տաքլքիր կարող էր լինել մի եւրոպացի ճանապարհորդի համար։

Քուրդի խուցը Ս. Տիրամոր վանքի մասին էր, որտեղ յայտնուել էր կասկածաւոր անձնաւորութիւնը։ Այսանը պատասխանեց.

— Ես անցնելու միջոցին, որպէս լսեցի, տօնախմբութիւնը արդէն վերջացած էր. ուխտաւորները սկսել էին վերադառնալ դէպի իրանց տները։

Քուրդը այլ եւս ոչինչ չը գտաւ իր խուլ քննութիւնը առաջ տանելու։ Ոստիկանութեան պետը, Լաթիֆ-բէկը, որ բոլոր ժամանակ լուռ էր, դիմեց փաշային այդ խօսքերով.

— Լաւ կը լինէր, որպէս Արզրումի նահանգապետը նախապէս հոգացել է, մենք եւս ապահովէինք պարոն բժշկապետի ճանապարհորդութիւնը մեր թղթերով։ Մեր նահանգում նա մեր հիւրն է։

Յետոյ դարձաւ դէպի Այսանը, հարցրեց.

— Եթէ չեմ սխալւում, դուք մի օրից յետոյ թողնելու էք մեր քաղաքը, ուրեմն թղթերը շուտով պէտք է պատրաստել։ Միայն հարկաւոր կը լինէր, որ դուք վաղը ձեր ձեռքում ունեցածները ուղարկէիք մեզ, որպէս զի մենք եւս նրանց համեմատ պատրաստէինք մերը։

Այսանը իր խօսքերով բռնուեցաւ, մտածեցի ես։ Ոստիկանութեան պետը այդ քաղաքավարի ձեւով նրանից պաշտօնական թղթեր էր պահանջում։ Նա չէր բաւականանում Այսանի լոկ խօսքերով, թէ նա Արզրումի նահանգապետից բաց հրամանագիր է ստացել իր ուղեւորութեան համար, անցել է այս կամ այն ճանապարհով, եւ այլն։ Փաշան հասկացաւ ոստիկանութեան պետի միտքը, ինքն եւս խորամանկութեամբ հաստատեց նրա ասածը.

— Այո, այո, պարոն բժշկապետը մեր նահանգում մեր պատուելի հիւրն է։ Մենք պէտք է ամեն հնարներ գործ դնենք՝ դիւրացնելու նրա ուղեւորութիւնը եւ ամեն վտանգից ապահովելու, թէեւ այդ մեր նահանգում պատահել չէ կարող։

— Շնորհակալ եմ ձեր ուշադրութեան համար, Վսեմաշուք տէր, — ասաց Աղամը հեռուից գլուխ տալով։ — Դուք այնքան բարի էք եւ այնքան ողորմած գտնուեցաք դէպի ինձ, որ ես մինչեւ անգամ պէտք չունեցայ Արզրումի նահանգապետի յանձնարարական նամակը առաջուց ներկայացնել ձեզ, անտեսելով, որ դուք, առանց յանձնարարականի եւս, ցոյց էք տալիս ամեն պատրաստակամութիւն օգնելու ինձ։

Փաշայի մռուտ երեսի վրայ երեւաց ապշութեան նման մի բան։ Նա, ծածկելով իր խռովութիւնը եւ, կեղծ ուրախութիւն ցոյց տալով, բացականչեց.

— Մի՞թէ։ Ախ, պարոն բժշկապետ, դուք չափազանց համեստ էք գտնուել, դուք զրկել էք ինձ իմ բարեկամի նամակից. Արզրումի նահանգապետը իմ ամենալաւ բարեկամն է։

. — Այդ նամակը ես պահել էի, որ այստեղից մեկնելու միջոցին յանձնեմ ձեզ, — ասաց Աղամը իր թղթապահի միջից մի փոքրիկ նամակ դուրս բերելով։ — Բայց որովհետեւ խօսք եղաւ, ես այս րոպէում կը յանձնեմ ձեզ։

— Խնդրեմ, խնդրեմ, — բացականչեց փաշան եւ առեց նամակը։

Փաշան բարձր ձայնով կարդաց հետեւեալ տողերը։

«Այս նամակը Ձեզ ներկայացնող Փրանսիացի երեւելի բնագէտ եւ բժշկապետ պարոն Քարլ Ռիտմանը, իր ուսումնական հետազօտութիւնների համար անցնելու է Վան

քաղաքով դէպի Բաղդադ, իսկ այնտեղից Հնդկաստան։ Յուսամ եմ, որ կատարելով իմ խնդիրքը, Դուք այնքան բարի կը լինէք, ողորմած տէր, որ նրա ուղեւորութեան համար կը անօրինէք բոլոր պարտ եւ պատշաճ կարգադրութիւնները, որպէս զի, գիտնական ճանապարհորդը դիւրութիւններ ունենայ թէ իր նպատակին հասնելու եւ թէ իր ուղեւորութեան ժամանակ հանգիստ ու ապահով լինելու։ Որի համար կը մնամ Ձեզ միշտ շնորհապարտ, եւ այլն։

— Բարեկամս հէնց իր ձեռքովն է գրել, — ասաց փաշան նամակը կարդալուց յետոյ։ Ես պատրաստ եմ ամենայն կերպով դիւրացնել ձեր ուղեւորութիւնը, պարոն բժշկապետ։

Ես սկսեցի ազատ շունչ քաշել։ Այսմը լաւ դուրս պրծաւ, մտածում էի ես։ Այժմ նա դարձաւ դէպի ոստիկանութեան պետը՝ նրա հետաքրքրութիւնը եւս գոհացնելու համար.

— Դուք, պարոն Լաթիֆ-բէկ, լաւ է, որ յիշեցրիք ինձ, որ ես յանձնեմ ձեզ իմ թղթերը, որպէս զի դուք եւս նրանց համեմատ պատրաստէք ձերը։ Խնդրեմ, հէնց այժմեանից ընդունեցէք, որովհետեւ ես էգուց այնքան զբաղուած կը լինեմ իմ պատրաստութիւններով, որ գուցէ կը մոռանամ։

— Մեծ ուրախութեամբ, — ասաց ոստիկանութեան պետը։

— Ես հէնց այդ նպատակով էի ասել ինձ հետ։ Ահա այդ իմ անցագիրն է, իսկ այդ այն բաց հրամանագիրն է, որ Արզրումի նահանգապետը շնորհել էր ինձ։ Կարծեմ այդ երկուսը բաւական է։

— Բաւական է, — ասաց փաշան։ — Էգուց թէ ձեր թղթերը, եւ թէ մերը կէս օրից մի ժամ առաջ կը յանձնուեն ձեզ։

Քուրդ բէկը սառած մնաց։ Առաջնորդին եւս տիրեց ոչ սակաւ ապշութիւն։ Բայց իմ զարմանքը աւելի մեծ եղաւ, թէ որտեղից յայտնուեցան Աղանի մօտ այդ թղթերը։ Նա բոլորովին ուղիղ էր ասում, որ անցել էր իր նկարագրած ճանապարհների գծով. ուղիղ էր եւ այն, որ ամեն տեղ մեծ պատրաստակամութիւն էին ցոյց տուել նրան ընդունելու եւ շատ ձիաւորներով ճանապարհ դնելու։ Նա ծածկեց միայն Ս. Տիրամօր վանքը գնալը եւ լեռնային ճգնաւորի կերպարանքի մէջ մտնելը։ Մինչեւ այս տեղը նրա ասածները բոլորը ուղիղ էին։

Այո, Աղանը լաւ դուրս պրծաւ։ Բայց քուրդ բէկը մնաց դատապարտութեան ներքոյ. պէտք էր մի կերպով արդարացնել նրան։ Նա ջալալիների ցեղապետն էր. ջալալիները մօտ ժամանակներում ապստամբութիւններ էին արել. Աղանը գիտէր այդ. Աղանը ասաց, թէ ինքը այդ մասին կը յայտնէ ուր որ հարկն է, — ուրեմն ինչպէս թողնել այդ բոլորը առանց ուշադրութեան եւ չարդարացնել քրդին։

Երեք հայ երեւելիներից մէկը, Շարման բէկը, փաստաբանեց.

— Պէտք է ի նկատի ունենալ, պարոն բժշկապետ, որ ջալալիների վերջին անգամի ապստամբութիւնները Տաճկաստանի հայերին չեն վերաբերում, այլ Պարսկաստանի հայերին։

— Այդ ես գիտեմ, — նրա խօսքը կտրեց Աղանը։ — Բայց հայը ամեն տեղ հայ է, թէ Պարսկաստանում լինէր, թէ Տաճկաստանում։ Երբ նա կողոպտւում է, աւազակը պէտք է անպատճառ պատժուի։ Այստեղ հարցը մարդկութեան մասին է եւ ոչ թէ հպատակութեան կամ ազգութեան։ Եթէ կողոպտուածները հրէաներ կամ բօշաներ եւս լինէին, ես գուցէ աւելի խստութեամբ կը բողոքէի։

Ծարման-բէկի պաշտպանութիւնը խիստ թոյլ գտնուեցաւ. այժմ առաջնորդը սկսեց փաստաբանել.

— Բոլորովին ճշմարիտ է ձեր ասածը, պարոն բժշկապետ, բայց պէտք է տեղային սովորութիւնները եւ հանգամանքները եւս ի նկատի ունենալ: Պատահում է, շատ անգամ Պարսկաստանից անցնում են մեր կողմերը, ապատակութիւններ են անում, ոչխարներ, ձիեր եւ այլ անասուններ են աւարի տանում: Նորուստը վերադարձնելու համար ուրիշ հնար չէ մնում, քան թէ յարձակում գործել եւ պարսից հպատակներից յափշտակել փոխարէնը:

— Այստեղ ինչով են մեղաւոր խաղաղ հպատակները, — պատասխանեց Ասլանը, փոքր ինչ զայրացած կերպով: — Այդ աւազակները թէ՛ Պարսից կողմից եւ թէ Տաճկաց կողմից՝ բոլորը քրդեր են, թող միմեանց միս ուտեն, եթէ տեղային կառավարութիւնները անկարող են զսպել նրանց գազանութիւնները: Բայց ինչո՞ւ նրանց միմեանց հետ ունեցած թշնամութիւնների պատճառով մէջ տեղում պէտք է ոտնակոխ լինի, կողոպտուի խեղճ գիւղացին, թշուառ երկրագործը, որ բացի մի քանի անասուններից ուրիշ ոչինչ չունի իր ապրուստը հոգալու համար:

Քուրդ բէկի թուխ դէմքի վրայ երեւացին քրտինքի կաթիլներ, որ սրբեց նա իր շալկի քառանկիւնի ծերով քաշ ընկած թեւքով: Սխալ կը լինէր մտածել, թէ ամօթից լինէին այդ կաթիլները: Այլ նրա սրտում բորբոքվում էր բարկութեան կրակը, թէ ինչպէս մի գաւուր համարձակւում է նրա երեսին անարգել նրան, իսկ ինքը չէ կարող ձեռքը տանել դէպի իր սուրը եւ պատժել եւրոպացի գաւուրի յանդգնութիւնը: Բայց նա զսպեց իր կատաղութիւնը եւ բաւական հանդարտ կերպով ասաց.

— Դուք, պարոն բժշկապետ, այնքան վատ մի համարէք Ջալալեաններին, որոնց ցեղապետը լինելու պատիւն ունեմ ես։ Եթէ դուք լսած լինէիք այն օգնութիւնները, որ մենք մատուցանում ենք այս կողմերի քրիստոնեաներին, հաւատացած եմ, որ ձեր կարծիքը կը փոխէիք մեր մասին։

— Մեծ ուրախութեամբ, — պատասխանեց Ասլանը ժպտալով։

— Ես անպատշաճ եմ համարում գովել ինքս ինձ։ Թող հայր խալիֆան (առաջնորդը), որին յայտնի են մեր ծառայութիւնները, թող նա վկայութիւն տայ։

Սրբազան հայրը սկսեց զանազան մանրամասնութիւններով պատմել, թէ շատ հանգամանքներում քրդերը մեծ օգուտ են հասցնում երկրին եւ մանաւանդ տեղային քրիստոնեաներին։ Նա մասնաւորապէս իր պաշտպանութեան ձեռը Ջալալեանների վրայ, իբրեւ փաստ, յիշեց եւ այն, թէ մի քանի շաբաթ առաջ Ս. Տիրամօր վանքի տօնախմբութիւնն էր, եւ ինքը բէկը (այնտեղ ներկայ գտնուողը) անձամբ գնացած էր այնտեղ ուխտաւորների մէջ կարգ պահպանելու համար։ Տօնախմբութիւնը վերջանալուց յետոյ, դարձեալ բէկի մարդիկն էին, որ առաջնորդում էին ուխտաւորներին դէպի իրանց երկիրները, որպէս զի, պահպանեն նրանց ճանապարհների վտանգներից։

Ես բոլորովին զարմացած մնացի։ Կարծես, մի ներքին սեւ թել կապում էր այդ բոլոր մարդկանց սրտերը միմեանց հետ։ Դրանք ամենայայտնի չարագործութիւնները բարի ձեւի մէջ ամփոփելու վարպետութիւնն ունէին։ Եթէ ես եւ Ասլանը Ս. Տիրամօր վանքի տօնախմբութեան ժամանակ մեր աչքով տեսած չը լինէինք, որ քուրդ բէկը եկել էր այնտեղ յափշտակելու տօնախմբութիւնից գոյացած եկամուտի մի մասը, եթէ մեզ յայտնի չը լինէր, որ նրա մարդիկը

մեծ վճարներ էին տալիս ուխտաւորներից ճանապարհների վտանգներից պահպանելու համար, բայց մի եւ նոյն ժամանակ, նրանց անյայտ ընկերները, նոյն իսկ պահապանների գիտութեամբ, յարձակվում էին եւ կողոպտում էին նրանց.

— Եթէ այդ բոլորը մեզ յայտնի չը լինէր, գուցէ սրբազանի վկայութեամբ մեծ նշանակութիւն տայինք։ Բայց Աշոտը լռեց եւ, յայտնի պատճառներից առաջնորդուած, ոչինչ չը պատասխանեց։

Հետաքրքիրն այն էր, թէ ինչն էր առիթ տալիս սրբազանին քրդի բարբարոսութիւններին պաշտպան հանդիսանալ։ Նա բարեկամական մեծ կապեր ունէր համարեա բոլոր քուրդ ցեղապետների հետ։ Այդ յարաբերութիւնները պահպանում էր իր ազդեցութիւնը բարձրացնելու համար։ Իր ձեռքում ունենալով երկրի խոշոր գազաններին, նա այն աստիճան նշանակութիւն էր ստացել, որ ոչ միայն հասարակ մարդիկ, այլ մինչեւ անգամ փաշան նրանից ակնածում էր։ Բայց մի՞թէ այդ ազդեցութիւնը աւելի բարձր նպատակների համար չէր կարելի գործ դնել։ Աշոտը մի անգամ ինձ ասում էր. «Այդ մարդը շատ պիտանի կարող էր լինել, եթէ իր ուժերը դէպի չարը գործ չը դնէր.» Օրինակներ շատ էին պատահել, երբ քուրդ բէկերից մէկը որ եւ իցէ յանցանքի համար կալանաւորվում էր, կամ աքսորվում էր, նա իր գրպանից մեծ գումարներ էր ծախսում եւ ազատում էր չարագործին։ Ինչո՞ւ համար։ — Որպէս զի նրան իր ձեռքում մի լաւ գործիք ունենայ։

Ընթրին խօսք եղաւ Աշոտի միւս օր ճանապարհ ընկնելու մասին, եւ առաջնորդը, ազուռ քաշելով գրպանից, փոխեց խօսակցութեան առարկան, ասելով.

— Թէեւ մեր Վսեմաշուք փաշան կը տայ ձեզ հարկաւոր թղթերը եւ դուք, պարոն բժշկապետ, ամեն տեղ

կը գտնէք մեծ պատրաստակամութիւն ձեր ճանապարհորդութիւնը անվտանգ կացուցանելու համար, բայց այսուամենայնիւ, ես խորհուրդ կըտայի ձեզ քարաւանի հետ գնալ։

— Ես այդպիսի նպատակ էլ ունեմ, — պատասխանեց Ալանը, — ինձ ասացին, որ էգուց երեկոյեան մի քարաւան է դուրս գալու։

— Այդ ում քարաւանն է, — հարցրեց փաշան։

— Չը գիտեմ, պատասխանեց Ալանը։

— Թօփռմախ-Արթինի քարաւանն է, — մէջ մտաւ ոստիկանապետը։

— Հա, Թօփռմախ-Արթինը շատ քաջ մարդ է, նրա քարաւանը ամենաապահովն է ճանապարհորդութեան համար։ Բայց չը գիտեմ, պարոն բժշկապետ, դուք չէ՞ք ձանձրանայ քարաւանի հետ գնալով, որովհետեւ քարաւանը սաստիկ դանդաղ է գնում, — հարցրեց փաշան։

— Այդ իրաւ է, — պատասխանեց Ալանը, — բայց որքան էլ ցանկանայի, չէի կարող շտապով անցնել, որովհետեւ ինձ հետ տանում եմ բուսական ծանրութիւններ, որոնք մի քանի բեռներ կը լինեն, — իմ շարժական դեղարանը, իմ գործիքները եւ այն բոլոր հնութիւնները, որ հաւաքել եմ։ Բացի դրանցից, ինձ հարկաւոր է մի քանի նշանաւոր տեղեր հետազօտել. քարաւանի դանդաղ ընթացքը կը նպաստէր ինձ՝ ցանկացած ժամանակ շեղուել ճանապարհից՝ այդ տեղերը տեսնելու համար։

— Միայն, երբ քարաւանից բաժանուելու լինէք, անպատճառ հարկաւոր է, որ ձեզ հետ ձիաւորներ վերառնէք, — խորհուրդ տուեց առաջնորդը։

— Այդ ես գիտեմ, սրբազան հայր, ես բաւական փորձուած եմ ասիական ճանապարհորդութիւնների մէջ։

թէեւ այս կողմերում չեմ եղել, բայց Միջին Ասիայում շատ եմ թափառել։

Վերջապէս, ընթրիքը տուեցին։ Գորգերի վրայ տարածուեցաւ սեղանի գունաւոր սփռոցը, եւ կերակուրները, որքան պատրաստուած էին, պղնձեայ բոլորակ սինիների վրայ դասաւորած, միանգամից ներս բերուեցան։ Դրանք բազմատեսակ էին։ Բազմատեսակ էին եւ քաղցր շէրբէթները, զանազան համեմներով եւ զանազան գոյներով։ Ոգելից ըմպելիները, գինի, արաղ, դրուեցան միայն առաջնորդի, Աղանի եւ երեք հայ երեւելիների մօտ։ Միւսները շէրբէթ էին խմում։ Չինէական գեղեցիկ ամանները մի առանձին ախորժակ էին բաց անում։ Նախկին վիճաբանութիւնները դադարեցան, որովհետեւ այստեղ, ինչպէս առհասարակ արեւելքում, սեղանի վրայ շատ չեն խօսում։ Տիրում էր կատարեալ լռութիւն, որովհետեւ դանակ եւ պատառաքաղ չը կար, որ աղմուկ բարձրացնէր։ Ամէնքը մատներով էին ուտում։ Խօսում էր միայն առաջնորդը։ Նա գովում էր իր խոհարարին, թէ նա Պօլսում այս ինչ եւ այն ինչ նշանաւոր փաշաների տներումն է ծառայել եւ հազիւ թէ, ամբողջ Վանի մէջ նրա հարը կը գտնուի։ Վերջին խօսքը բաւական վիրաւորական լինելով փաշայի հարուստ խոհանոցի պատուին, նա էլ սկսեց գովաբանել իր խոհարարին, մի զարմանալի օրինակ բերելով նրա արհեստից, թէ նա հաւը այնպէս է պատրաստում, որ բոլոր ոսկորները միջից դուրս է հանում, իսկ հաւը դարձեալ մնում է ամբողջ։ Դուցէ այդ վիճաբանութիւնը երկուսի մէջ երկար տեւէր, եթէ Սիմօն պատուելին իր երգեցիկ խումբի հետ ներս չը մտնէր։ Նա այս գիշեր բաւական զարդարուած էր։ Իր սովորութեան հակառակ, նա հագած ունէր մի բոլորովին նոր լուացուած շապիկ։ Սիմօն պատուելիի այդ նշանաւոր շապիկի

պատմութիւնը ինձ համար աւելի հետաքրքրական լինելով, ես թողնում եմ առաջնորդի ձախ ականի նկարագրութիւնը։ Պէտք չէ մոռանալ, որ պատուելին ունէր մի հատ չապիկ միայն եւ այդ լուացվում էր տարուայ ընթացքում մի կամ երկու անգամ, այն եւս մեծ տօների ժամանակ, թէեւ լուացքը նրան ոչինչ չարժէր, որովհետեւ տալիս էր իր աշակերտներից մէկին եւ նա իր մօրը լուանալ էր տալիս։ Բայց Սիմօն պատուելիի կարծիքով, երբ չապիկը յաճախ էր լուացվում, նա խիստ շուտով էր մաշվում։ Արդեօք այդ էր, որ նրան առիթ էր տուել զանց առնել մաքրութեան գլխաւոր պայմանը, թէ նա առհասարակ մաքրասէր չէր, — այդ դժուար է լուծել։ Միայն նրա անտեսագիտութիւնը այդ կէտից պէտք էր սխալ համարել. իրաւ է, չապիկը յաճախ լուացուելով շուտով է մաշվում, բայց կեղտի մէջ մնալով, բոլորովին փտում է։ Այդ էր պատճառը, որ Սիմօն պատուելիի չապիկը լուացուելուց յետոյ, միշտ կարօտ էր կարկատաններին։ Երբ մտնում էր մեծ տօնը, երբ անբախտ չապիկը տարվում էր աշակերտի մօր տունը, մինչեւ նրա վերադարձը, որ երբեմն երկար էր տեւում, Սիմօն պատուելին իր կուրծքը ամփոփարար ծածկում էր քթի գունաւոր թաշկինակով, որի ծայրերը կապած էին լինում վզի ետեւից, ծոծրակի վրայ։ Այդ տեսնում էին նրա աշակերտները, տեսնում էին եւ աշակերտների ծնողները։ Գուցէ դրանից ծագեց այն հանգամանքը, որ Սիմօն պատուելիի չապկի լուացումը գիւղացի ժամանակագրութեան մէջ մի առանձին տեղ էր բռնում։ Նրա աշակերտների լեզւում կազմուել էր մի այդպիսի սրախօսութիւն՝ ամեն մի վաղաժամանակեայ դէպքի մասին ասել. "այդ անցքը շատ հին է եւ այնքան հին, որ Սիմօն պատուելին իր չապիկը դեռ նոր էր լուանալ տուել"։ Այժմ, կարծեմ, հասկանալի է, թէ

Սիմոն պատուելին որքան մեծ յարգանք ունէր դէպի առաջնորդի դահլիճը, որ ներկայացել էր այնտեղ լուացուած շապիկով։ Երեսը խնամքով ածիլած էր եւ, երեւի, շտապելուց մի քանի տեղ ածելին կտրել էր։ Կտրած տեղերի վրայ բամբակ էր կպցրած։ Սիմոն պատուելիի ածիլուելը նոյնպէս մի նորութիւն էր։ Նա մօրուք չէր սիրում, բայց եւ երեսը խիստ հազիւ անգամ էր ածիլում։ Այդ էր պատճառը, որ ածիլուելուց յետոյ, նրա դէմքը ստանում էր երկու գոյն՝ մազերից ազատ տեղերը՝ մոյգ-աղիւսագոյն, իսկ մազերով պատած տեղերը՝ բաց-աղիւսագոյն։ Նայելով օրուայ ժամանակին, եղանակին, նայելով թէ նա խմած էր, թէ զգաստ էր, Սիմոն պատուելիի դէմքը, հնդկահաւի դէմքի նման, զանազան գոյներ էր ստանում։ Այս երեկոյ լերդագոյն էր, որովհետեւ Այգեստանի փողոցում արաղի կաթսայի հետ խիստ մտերմական յարաբերութիւններ էր ունեցել։ Իր հանրածանօթ մոյգ-դեղնագոյն սերթուկի փոխարէն հագած ունէր կինամոնի գոյնով մի կարճ պալտօ, որի վրայ փաթաթել էր շալէ հաստ գօտին։ Փէսը նոյնպէս նոր էր եւ փունջի ծայրը երեւում էր գլխի փաթոթի տակից։ Անփոփոխ մնացել էր միայն նրա երեւելի վարտիքը, որը իր սովորական աւելից, այսինքն սրունքներից՝ մի թիզ բարձրութեան վրայ էր կանգնած։ Ոտքի թաթերից սկսած մինչեւ վարտիկի ծայրը, — այդ ընդարձակ տարածութիւնը — մնացել էր մերկ, որովհետեւ Սիմոն պատուելին սովորութիւն չունէր ամառը գուլպայ հագնելու։ Մերկ սրունքները երեւում էին։ Բայց կեղտը այնպիսի թանձր խաւ էր դրել նրանց վրայ, որ այդքանն էլ բաւական էր իբրեւ ծածկոց ծառայելու։

Ահա այդ գարշելի մարդն էր, որ հանդիսաւոր կերպով, ներս մտաւ, լուռ գլուխ տուեց, կանգնեց պատի մօտ։ Նրա

աջ եւ ձախ կողմերում շարուեցաւ երգեցիկ խումբը։ Նայելով այդ անմեղ արարածների վրայ, իմ սիրտը դողում էր։ Ո՜րքան ծիծաղի ձեռքում էր յանձնուած նրանց դաստիարակութիւնը... Տիրացուների նման նրանք հագած ունէին ժամի շապիկներ, եւ իւրաքանչիւրը ձեռքում բռնած ունէր փոքրիկ, կոթաւոր զանգակներ, որ հայոց եկեղեցիներում, երգեցողութեան ժամանակ, ածում են երկաթեայ ձողերով, եւ գործ է դրվում իբրեւ նուագարան։

Փաշան բարեհաճեց հայտնել պատուելիի ուրախութիւնը եւ, դառնալով դէպի Ալյանը, ասաց.

— Դա մեր հայոց դպրոցի վարժապետն է, իմ առանձին խնամակալութեան ներքոյ եմ ընդունել նրա դպրոցը։

Առաջնորդը աւելացրեց.

— Շատ խելացուն մարդ է։

— Ճանաչում եմ, — ասաց Ալյանը սառն կերպով։

Սկսեց պատուելին, ոգեւորուած իր երկու մեծ բարերարների գովասանքներից, նշան տուեց, աշակերտները միաձայն եղանակեցին առաջնորդի սիրելի երգը.

«Կա՜չ-կա՜չ կը կանչէ՝ կաքաւն վեր քարին,

«Վա՜րդ-վա՜րդ կը կանչէ՝ բուլբուլն վեր թփին»...

Ընթրիքի բոլոր ժամանակը, որ տեւեց բաւական երկար, խեղճ աշակերտները, ոտքի վրայ կանգնած, անդուլ ձայնով երգում էին։ Նրանք սովորեցին հայոց հին աշուղներից քաղած բոլոր յայտնի երգերը եւ մի քանիսը նորից կրկնեցին։

Ընթրիքից յետոյ, երբ մատուցին վերջին սուրճը եւ վերջին նարգիլէն, Ալյանը, ներողութիւն խնդրելով, յայտնեց, որովհետեւ առաւօտեան ճանապարհի պատրաստու-

թիւններ պիտի տեսնէ, այդ պատճառով չէ կարող երկար մնալ, եւ ինձ հրամայեց, որ ասեմ ծառաներին՝ մեր ձիաները պատրաստեն։

Յետոյ, կանգնելով, նա բռնեց նախ առաջնորդի ձեռքը եւ ապա փաշայի ձեռքը, յայտնեց իր խորին շնորհակալութիւնը նրանց հիւրասիրութեան մասին, աւելացնելով, թէ կը տանէ իր հետ անմոռաց յիշատակներ այն բոլոր շնորհների համար, որ ցոյց տուին նրան, նպաստելով եւ դիւրացնելով իր հետազօտութիւնները, եւ խոստացաւ, որ գուցէ մի օր ինքը առիթ կ'ունենայ իր երախտագիտութեան զգացմունքները գործով արտայայտելու, եւ այլն։

— Մենք ոչինչ չենք արել, պարոն բժշկապետ, — պատասխանեցին փաշան եւ առաջնորդը միաձայն, — ինչ որ արել ենք, այդ մեր պարտքն էր։

Ուրիշ զանազան ողջագուրանքներից յետոյ, նա կրկին եւ կրկին անգամ սեղմեց սրբազանի ու փաշայի ձեռքը, հեռուից գլուխ տուեց ոստիկանութեան պետին, քուրդ բէկին եւ հայոց երեք երեւելիներին, եւ, մնաք-բարեաւ ասելով, դուրս եկաւ դահլիճից։ Մինչեւ սանդուղքները փաշան եւ սրբազանը եկան նրա հետ։ Այստեղ փաշան յայտնեց իր սրտի ցաւը, որ այդպէս շուտ զրկուեցաւ իր թանգագին հիւրից, որի այցելութիւնը այնքան մեծ բաւականութիւն պատճառեց իրան, եւ խոստացաւ, որ առաւօտեան ճանապարհի համար ամեն ինչ պատրաստ կը լինի։

Այդ բոլոր ցոյցերից յետոյ, ես այլ եւս տարակոյս չունէի, որ նրանց կասկածները Ալանի վերաբերութեամբ բոլորովին փարատուեցան, եւ նրանք հեռու էին այն մտքից, թէ դօքթոր Ռիխմանի դիմակի ներքոյ թագնուած էր Ս․ Տիրամոր վանքի լեռնային ճգնաւորը։

Երբ դուրս եկանք առաջնորդարանից, փողոցում նորից լսելի եղաւ սիրուած երգը.

“Սիրէ՛, կաքաւիկ, քո սիրուն քարիկ,

“Սիրէ՛, բուլբուլիկ, քո վարդն անուշիկ,...

— Երեւի, նրանք կը շարունակեն դեռ եւս նստել, — հարցրի ես։

— Նրանք ամբողջ գիշերը կը լուսացնեն, — պատասխանեց Ալանը։

ԺԹ.

ՆՈՒԷՐ

Հետեւեալ օրը, առաւօտեան, ամէն ինչ պատրաստ էր։ Մնում էր միայն փաշայի խոստացած թղթերը ստա-նալ եւ ճանապարհ ընկնել։ Ասլանը կապկապում էր իր չէ-մօդանը։

— Մի՞թէ այդքան կարեւորութիւն ունեն այդ թղթերը, որ արժէր նրանց սպասել, — հարցրի ես։

— Մի առանձին կարեւորութիւն չունեն, — պատաս-խանեց նա, — փաշայի երկչոտ զափթիաները չեն կարող մեզ աւազակներից ազատել, բայց մի ուրիշ կողմից, մենք պէտք ունենք այդ թղթերի մէջ . . .

Ես հասկացայ Ասլանի միտքը. եւ գիշերը առաջնորդա-րանում արդէն ականատես էի եղած, թէ ինչ ազդեցութիւն ունեցան Արզրումի փաշայի թղթերը ամէն կասկածներ փա-րատելու համար։

Կէսօրին մօտ էր, երբ յայտնուեցաւ փաշայի քարտու-ղարը։ Դա միեւնոյն երիտասարդն էր, որ մեզ առաջնորդում էր քաղաքի հնութիւնները հետազօտելու։ Նա բերել էր իր հետ ոչ միայն փաշայի խոստացած թղթերը, այլ եւ մի թանգագին նուէր նրանից։ Դա մի գեղեցիկ արաբական նժոյգ էր իր բոլոր փառաւոր սարքերով. գլուխը եւ պարանոցը զարդարած էր մետաքսեայ սեւ փունջերով, որ բռնուած էին արծաթեայ, զանգականձեւ կոճակների մէջ. Թամբի ծածկոցը պատրաստած էր վագրի մորթից, որի եզերքը զար-

դարած էր ոսկեթել ծոպերով. երկու սեւամորթ ստրուկներ, կարմիր մահուդի զգեստներով եւ գոյնզգոյն շալմաներով, աջ եւ ձախ կողմից բռնել էին աշխոյժ նժոյգի սանձը, որը, կարծես, ինքն էլ էր զգում իր գերազանցութիւնը, եւ բակը մտնելուն պէս, սկսեց խրխնջալ եւ մի առանձին հպարտութեամբ առջեւի սմբակները զարկել գետնին։

Ասլանը, հասկանալով բանի էութիւնը, սանդուղքներից ցած իջաւ, դիմաւորեց թէ քարտուղարին եւ թէ Նորին Վսեմութեան ուղարկած նժոյգին։ Քարտուղարը, սեղմելով Ասլանի ձեռքը, ասաց ծառայական եղանակով.

— Ես ինձ շատ բախտաւոր եմ համարում, պարոն բժշկապետ, որ ինձ վիճակուեցաւ թարգման լինել իմ տիրոջ՝ Նորին Վսեմութեան փաշայի առ ձեզ ունեցած յարգանքի եւ սիրալիր զգացմունքների։ Իմ տէրը, բարեմաղթելով ձեզ բարի ճանապարհ եւ անդորրութիւն, իրան շատ երջանիկ կը համարէ, եթէ դուք կը յարգէք նրան, ընդունելով այդ նուէրը, որ Նորին Վսեմութեան ախոռատան ընտրեալներիցն է։

Ասլանը նոյնպիսի փքած խօսքերով յայտնեց իր շնորհակալութիւնը եւ, բռնելով քարտուղարի ձեռքից, սանդուղքներով տարաւ վերեւ, իր սենեակը։ Երբ նստեցին, քարտուղարը ծոցից հանեց թղթերը եւ, առանձին-առանձին տալով Ասլանին, ասաց.

— Այդ ձեր անցագիրն է, որ մենք եւս վաւերացրինք, այդ Նորին Վսեմութեան փաշայի նամակն է Մուշի գայմագամին գրած, այդ մի բաց հրաման է, որ ամեն տեղ կառավարութեան պաշտօնակալները մատուցանեն ձեզ պարտ ու պատշաճ ընդունելութիւն եւ ցոյց տան ձեզ ամեն տեսակ պատրաստականութիւն ձեր ճանապարհորդութիւնը դիւրացնելու։

— Շնորհակալ եմ, — ասաց Ալանը, ընդունելով թղթերը: — Նորին Վսեմութիւնը չափազանց ողորմած է գտնուել դէպի ինձ:

Իսկոյն սուրճ եւ նարգիլէ ներս բերեցին: Քարտուղարը անվերջ կերպով խօսում էր, արդէօք գո՞հ մնաց պարոն բժշկապետը իր այցելութիւններից Վան քաղաքում, արդեօք նա ինչ տպաւորութիւններ կը տանէ իր հետ, յետոյ յայտնեց իր խորին փափագը, թէ որքան կը ցանկար գնել միանգամ Եւրոպայում լինել, տեսնել Փռանգների երկիրը, ասում են, այնտեղ կանայք բաց երեսներով են ման գալիս, ազատ, համարձակ ամենի հետ խօսում են, գիշերները հաւաքւում են, տղամարդիկ եւ աղջիկներ միասին պար են գալիս եւ այլն, — այդ բոլորը այնքան հրապուրում էր երիտասարդ քարտուղարին, որ նա բոլորովին մոռացաւ, թէ մեզանից ժամանակ է խլում, թէ մենք ճանապարհորդ ենք:

Նրա շատախօսութեանը վերջ տուեց Ալանը, դնելով նրա առջեւ հարիւր ոսկի, փաթաթած թղթի մէջ:

— Թէեւ ձեր ծառայութիւնը աւելի մեծ գնահատութեան արժանի է, — ասաց նա, — բայց կը խնդրեմ, ընդունեցէք այդ փոքրիկ նուէրը իմ կողմից:

— Ներեցէք ինձ, պարոն բժշկապետ, — ասաց քարտուղարը հրաժարուելով. — դուք այդ երկրորդ անգամն է, որ ինձ ամաչեցնում էք. ես յաւիտեան չեմ մոռանայ այն գեղեցիկ ժամերը, որ դուք ընծայեցիք ինձ բերդի հնութիւնները տեսնելու ժամանակ. ամբողջ քաղաքում իրա նմանը չը կայ. ամեն մարդ, ով որ տեսնում է, հիանում է:

Քարտուղարը հազար ու մէկ շնորհակալութիւններից յետոյ, վերջապէս ընդունեց ոսկիները, եւ զգալով, որ եր-

կար նստեց, վեր կացաւ եւ, բարի ճանապարհ մաղթելով, դուրս եկաւ սենեակից։ Ասլանը նրան տարաւ մինչեւ բակի դուռը։ Այստեղ կանգնած էին երկու սեւամորթ տղեկ-ները, որոնք փաշայի ախտաւոր ծառաներից էին։ Նրանք եւս տարան Ասլանից մի-մի ոսկի եւ, մինչեւ գետին խոնարհուելով, մի քանի անգամ գլուխ տուին։

Ինձ այնքան չէր զարմացնում փաշայի գեղեցիկ նուէրը, որքան այն միտքը, թէ որտեղից եւ ինչ գումարից Ասլանը առատօրէն շաղ էր տալիս այդ ոսկիները։ Երբ վերադարձանք մեր սենեակը, ես նրան հեգնօրէն նկատեցի.

— Փաշայի ընծան շատ էժան չը նստեց։

— Ընդհակառակն, բաւական էժան նստեց, — պատասխանեց նա ծիծաղելով։

Յետոյ նա բացատրեց, թէ արեւելքում ընծաները, — լինէին նրանք սուլթանից, շահից կամ նրանց բարձր պաշտօնակալներից, — մի տեսակ արդիւնքի աղբիւրներ են։ Օրինակ, Թագաւորը սովորաբար տարին մի անգամ *խ ա լ ա թ ն ե ր* է ուղարկում իր նահանգապետներին կամ զանազան նշանաւոր աստիճանաւորներին։ Այդ խալաթները լինում են՝ կամ մի վերարկու, կամ մուշտակ, կամ թանգագին շալեր եւ կամ այլ հագուստներ։ Նրանք աւելի բարձր նշանակութիւն ունեն, երբ առնուած են արքայական անձից, այսինքն՝ երբ Թագաւորը նրանց միանգամ հագել էր։ Խալաթները բերում են Թագաւորի արքունիքի սպասաւորները, ըստ մեծի մասին նրա սենեկապետները։ Նահանգապետը իր բոլոր աստիճանաւորներով եւ քաղաքացիների խուռն բազմութեամբ ընդառաջ է գնում ընդունելու արքայական ընծան։ Եւ որովհետեւ այդ տեսակ ընծաներ առաքվում են համարեա ամէն տարի, այդ պատճառով նահանգական մեծ քաղաքների մօտ, մի քանի մղոն հեռաւորութեամբ, դէպի

մայրաքաղաքը տանող ճանապարհի վրայ, շինուած են առանձին պալատներ, որ կոչվում են խ ա լ ա թ - փ ո ւ շ ա ն, որ նշանակում է խալաթ հագնելու տեղ։ Այդ պալատների մէջն է կատարվում ընդունելութեան մեծ հանդէսը. բոլոր բազմութիւնը լխանում է անուշահոտ չերբէթներով և քաղցրաւենիքով։ Յետոյ նահանգապետը հագնում է խալաթը, և բազմութեան առջևն ընկած, մտնում է քաղաքը։ Ամեն կողմից ողջունում են նրան, ամեն կողմից օրհնում են ողորմած թագաւորին։ Բերողը տանում է նահանգապետից մեծ գումար, և այդ գումարը ծանրանում է գիւղացիների վրայ, որպէս մի բացառիկ, արտակարգ հարկ, որ կոչվում է խ ա լ ա թ - փ ո ւ լ ի, այսինքն խալաթի փող։

— Տեսնում ես, — աւելացրեց նա, — թագաւորը իր հին հագուստները ուղարկում է նահանգապետներին, նահանգապետները փառք են վայելում, իսկ ծախքերը խեղճ գիւղացին է տուժում...

Յետոյ Ասլանը բացատրեց և այն, թէ որքան նշանակութիւն ունեն մեծ մարդկանց հագուստները։ Գանահարութիւնը սովորական պատիժներից մէկն է արևելքում։ Երբ մի երևելի պաշտօնակալին պէտք էր գանահարութեան ենթարկել, փոխանակ նրա անձը գանելու, տանում են նրա վերարկուն և հրապարակի վրայ ծեծում են։

— Երևի, եթէ այդ վերարկուն թագաւորից ստացուած լինէր, չէին համարձակուի այնպէս վարուել նրա հետ։

— Անտարակոյս։ Բայց և այն պէտք է ի նկատի ունենալ, որ եթէ նահանգապետը մի տարի խալաթ չը ստացաւ, նա կը կորցնէ իր բոլոր նշանակութիւնը. այդ արդէն նշան կը լինի թագաւորի դէպի նա ունեցած սառնութեանը, և

ժողովուրդը այլ եւս նրանից չի վախենայ: Դու տեսար գիշերը պատեղի փաշային. չը նայելով առաջնորդարանի սաստիկ ատելին, նա մեծ բաւականութեամբ հագած ունէր այն Թանկ մուշտակը, որը այս տարի սուլթանից է ստացել:

Ասլանը բացատրեց ինձ, Թէ որքան ուրիշ շահեր եւս կապուած են խալաԹների բաշխման հետ: Խալաթ բերողները, ըստ մեծի մասին, լինում են արքունիքի սպասաւորները եւ սենեկապետները: Այդ մարդիկը ամենեւին ռոճիկ չեն ստանում: Բաւական էր նրանց մի այսպիսի ծառայութիւն կատարել, մէկի համար խալաթ տանել, եւ նրանց մի քանի տարուայ ռոճիկը կարելի էր միանգամից ստացուած համարել:

— Ինչպէս փաշայի քարտուղարինը, — ընդմիջեցի ես:

— Այո, նա եւս ռոճիկ չունի, կամ Թէ ունի, անպատճառ շատ չնչին բան կը լինի: Նրա եկամուտները բղխում են գլխաւորապէս այդ տեսակ յանձնարարութիւններ կատարելուց, երբ փաշայից մէկի համար ընծայ է տանում:

Սկսեալ սուլթանի պալատից մինչեւ վերջին մուդիրի դրասենեակը, ամեն տեղ նոյն կարգերն են տիրում. մեծերը ընծաներ են տալիս փոքրերին եւ նրանցից փող են ստանում. եւ այսպէս կաշառակերութիւնը աստիճանաբար վերեւից իջնում է ցած: Հարցրէք այս եւ այն պաշտօնակալին, Թէ որքան ռոճիկ էք ստանում: Նա ռոճկի մասին կ'ամաչէ խօսել, որովհետեւ շատ չնչին է, բայց առանց ամաչելու եւ մինչեւ անգամ պարծենալով կ'ասէ ձեզ, Թէ տարին այդքան «եկամուտ» ունեմ: Բոլոր եկամուտները բղխում են միեւնոյն աղբիւրներից, եւ այնքան սովորական են դարձել, որ ամեն մի մեծաւոր, երբ պաշտօն է յանձնում իր ստորադրեալին,

նրան կամ բոլորովին ոչինչ չէ նշանակում, կամ եթէ նշանակում է մի չնչին բան, բացատրաբար ասում է նրան. «այդքանն ինձանից կը ստանաս, այդքան էլ եկամուտ կ՚ունենաս»։

— Ասա, ո՞ւր են գնում պետութեան գանձարանից դուրս եկած ոսկիները, — հարցրի ես։

— Խոշոր պաշտօնակալների գրպանը, — պատասխանեց Աղանը. — իսկ մանր պաշտօնակալները բաւականանում են միայն «եկամուտներով»։

— Դու կարծում ես, փաշան այդ ձին ուղարկելով, շահի նպատակ է ունեցել։

— Ես այդ չեմ կարծում։ Եւրոպացիների հետ նրանք բոլորովին այլ կերպ են վարվում։ Նա այդ ձին ուղարկելով, կամեցել է կաշառել ինձ։ Եթէ ես նրա քարտուղարին այն ոսկիները չը տայի, նա աւելի ուրախ կը լինէր։ Բայց ես չը կամեցայ նրան պարտական մնալ։ Այստեղ մի տարի առաջ կար մի անգլիական գործակատար. փաշայից յաճախ ընծաներ էր ստանում, քուրդ աւազակապետները նրա կնոջ և երեխաների համար եղջերուի ձագեր և կենդանի կաքաւներ էին ուղարկում, և նա քրդերի մասին շատ նպաստաւոր զեկուցում կազմեց, համարելով նրանց բարի և ազնիւ մարդիկ, և այնպէս էլ հաղորդեց իր կառավարութեանը։ Իսկ հայերը նրան կաքաւներ չը տարան, և համարուեցան ագահ, ժլատ, հարստահարիչ հրէաներ։

Մեր խօսակցութիւնը ընդհատեց վարպետ Փանոսը, որ վերադարձաւ քաղաքից։ Նա տարել էր մեր բեռները յանձնելու քարաւանին։

— Շնորհաւորում եմ, ասաց նա ծիծաղելով, — գեղեցիկ ընծայ էք ստացել։ Երևի, փաշան չէ կամեցել, որ դուք չարվարակի անշնորհք ձիով ճանապարհորդէիք։

— Փաշան այդ մասին շատ քաղաքավարի է — պատասխանեց Ալանը։ — Ասացէք, ե՞րբ է դուրս գալիս քարաւանը։

— Երեկոյեան, արեւը մտնելուց մի ժամ առաջ։

— Ուրեմն մենք բաւական ժամանակ ունենք մի քանի բաներ կարգադրելու։

Վարպետ փանոսը եւ Ալանը առանձնացան։ Նա դուրս եկաւ նոր ստացուած ընծայի վրայ հիանալու։

Ի.

ՔԱՐԱՒԱՆ

Քարաւանների պատմութիւնը միշտ իմ վրայ կախարդիչ տպաւորութիւն էր թողել, նրանց մասին լսել էի շատ եւ շատ հետաքրքիր զրոյցներ։ Այժմ դուք կարող էք երեւակայել իմ ուրախութիւնը, որ առաջին անգամ ես բախտ ունէի ճանապարհորդել մի մեծ քարաւանի հետ։ Նա պէտք է դուրս գար երեկոյեան պահուն. ցերեկուայ տօթի պատճառով, որոշել էին գնալ գիշերով ։

Վարպետ Փանոսը, նրա մայրը, կինը, երեխաները հաւաքուել էին բակում մեզ ճանապարհ դնելու։ Ծառաները, աղախինները եւ գործարանի աշակերտները, խումբով կանգնած, հեռուից նայում էին։ Բոլորի դէմքի վրայ երեւում էր մի տեսակ տխրութիւն, կարծես, Այանը այդ տան սիրելի անդամներից մէկը լինէր, որ գնում էր հեռու, շատ հեռու, եւ գուցէ միւսանգամ՝ չէին տեսնի նրան։ Նա ցած իջաւ սանդուղքներից, մօտեցաւ վարպետի մօրը, կնոջը, սեղմեց նրանց ձեռքը, գրկեց նրա երեխաներին եւ, բոլորին մնաք-բարով անելով, դուրս եկանք։ Փողոցում սպասում էին մեզ երկու ձիաներ՝ փաշայի ընծայած ձին Այանի համար եւ մի բաւական լաւ ձի ինձ համար, որ բերել էին քարաւանից։ Այանը համբուրեցաւ վարպետ Փանոսի հետ եւ կրկին անգամ սեղմեց նրա ձեռքը։ Ես նկատեցի վարպետի աչքերում արտասուքի կաթիլներ։ Նստեցինք

ձիաները։ Բակում հաւաքուած բազմութիւնը այժմ խմբուած էր բակի դրանը։

— Մնաք բարեաւ, բարեկամներ, — ասաց Ասլանը։

— Բարի ճանապարհ եւ յաջողութիւն, — ասաց վարպետ Փանոսը։

— Բարի ճանապարհ, — կրկնեցին նրա մայրը, կինը եւ փոքրիկ երեխաները։

Մենք մեծ շնորհակալութեամբ թողեցինք այն տունը, որտեղ վայելել էինք այնքան հիւրասիրութիւն, այնքան յարգանք եւ այնքան անկեղծ բարեկամական սէր։

Արեւի երեկոյեան ճառագայթները դեռ շողշողում էին մինարէթների բարձր կիսալուսինների վրայ, դեռ մօլլան «ազան» չէր տուել, երբ քարաւանը ճանապարհ ընկաւ քաղաքի պարիսպների մօտ գտնուած «Չայիր» կոչուած արգաւաշտից, ուր բանակ էր դրել նա, մինչեւ կը հաւաքուէին բոլոր ճանապարհորդները։

Այստեղ մենք վերջին անգամ հանդիպեցինք մօսուլցի թումաջի վաճառական խօջա Թորոսին, որ մի կողում կանգնած, խօսում էր քարաւանի պետի հետ։ Տեսնելով մեզ, նա մօտեցաւ։

— Բարեւ, պարոն բժշկապետ, դուք արդէ՞ն գնո՞ւմ էք, — հարցրեց նա, ձեռք տալով։

— Գնում եմ, խօջա Թորոս, — պատասխանեց Ասլանը։ — Դուք այստեղ ի՞նչ էք շինում։

— Վաճառականի գործը ի՞նչ կը լինի. բամբակի բեռներ ունէի Բաղէշ ճանապարհ գնելու, եկայ, յանձնեցի քարաւանին։ — Դուք Բաղէշ կը հանդիպէ՞ք, պարոն բժշկապետ։

— Անպատճառ։

— Իսկ Մո՞շ։

— Նոյնպէս։

— Ուրեմն, եթէ չէք մերժի իմ փոքրիկ ծառայութիւնը, ես կը տամ ձեզ երկու յանձնարարական նամակներ, մէկը Բաղէշ, միւսը Մուշ, այդ քաղաքներում ես երկու լաւ բարեկամներ ունեմ, նրանք կարող են պիտանի լինել ձեզ։ — Դուք, կարծեմ, հետաքրքրվո՞ւմ էք հնութիւններով, պարոն բժշկապետ։

— Այո, շնորհակալ եմ, խօջա Թօրոս, — ասաց Ասլանը, ընդունելով նամակները եւ սեղմելով մօսուլցու ձեռքը։ — Մնաք բարեաւ, խօջա Թօրոս։

— Յաջողութիւն եւ բարի ճանապարհ, պարոն բժշկապետ, — ասաց նա եւ պինդ սեղմեց Ասլանի ձեռքը։

Մենք բաժանուեցանք։ Ընթերցող, դու խօ չես մոռացել, թէ ով էր այդ մօսուլցին իր արաբական ապարօշով եւ իր չիլ, վառվռուն աչքերով...

Քարաւան, — դա արեւելքի շարժական կեանքն է. քարաւան տեսնելով, կարելի է արեւելքի կենդանի, գործունեայ եւ եռանդոտ մասը տեսած լինել։

Նեղ ու անձուկ ճանապարհի երկարութեամբ բռնել էր նա մի քանի փարսախ տարածութիւն։ Մինը միւսի ետեւից շարուած էին բեռնակիր գրաստները։ Այդ երկար, կենդանի շղթան, որի ծայրը չէր երեւում, դանդաղ կերպով շարժվում էր, առաջ էր ընթանում եւ, ճանապարհի խոտորնակի ու դժուարութեամբ, օձի նման պտոյտներ էր գործում, գալարվում էր, եւ դարձեալ ուղիղ ընթացք էր ստանում, երբ ճանապարհը փոքր ինչ հարթ էր եւ ուղղաձիգ։ Բեռնակիր գրաստները բաղկացած էին ջորիներից։ Նրանք դաթար-դաթար, այսինքն խումբ-խումբ, դասաւորուած էին միմեանց ետեւից։ Իւրաքանչիւր խումբը բաղկացած էր տասն ջորիից, բոլորը միագոյն։ Մի խումբը սպիտակներ էին, միւսը

սեւեր, երրորդը մուգ-մոխրագոյն եւ այլն: Բոլորից առաջ գնում էր սպիտակների խումբը: Իւրաքանչիւր խումբը կազմում էր մի միութիւն: Մէկ ջորին կապած էր միւսի համետի ետեւից երասանակի շղթայով: Ամեն մի խումբի հետ գնում էին երկու ծառաներ, որ եթէ բեռները ծռուելու լինեն, ուղղեն, կամ եթէ անասուններից մէկը սայթաքելու եւ ընկնելու լինի, կանգնեցնեն: Բոլոր ջորիների գլուխը, պարանոցը եւ գաւակը զարդարած էին գոյնզգոյն յուլունքներով, գոյնզգոյն խխունջներով, գոյնզգոյն փնջիկներով եւ փոքրիկ, ընկուզաձեւ զանգակներով: Ամեն մի քարաւանապետ մի առանձին պարծանքով է զարդարում իր գրաստները, մանաւանդ երբ քարաւանը մտնում է մի նոր քաղաքի, կամ դուրս է գալիս քաղաքից: Եւ այդ պճնասէր անասունները այն աստիճան սովորած են իրանց զարդարանքներին ու զանգակներին, որ եթէ զանգակներ չունենան, լաւ չեն գնայ:

Երբ հարիւրաւոր անասուններ շարժվում են, շրջակայ լեռները, բլուրները գրգռվում են զանգակների խլացնող ձայնից: Նրանց քայլերի չափով՝ հնչիւնները պահպանում են մի առանձին ներդաշնակութիւն, որ խիստ կախարդիչ տպաւորութիւն է գործում, մանաւանդ գիշերային լռութեան պահուն, երբ քարաւանը գնում է ամայի ձորերի միջով:

Բոլորի առջեւը ընկած, միայնակ գնում էր "փիշանգը" — քարաւանի առաջնորդը: Դա մի սպիտակ, ամեհի ջորի էր, հզօր կուրծքով եւ գեղեցիկ գլխով: Իր հետեւողներից որոշվում էր նա իր աւելի շքեղ զարդարանքներով, որ կազմուած էին թանգագին իրեղէններից: Նա ջորիների արքան էր. նա ազատ էր բեռնից. նա միայն առաջնորդում էր:

Նայելով այդ խեղացի անասունի վրայ, ես մտածում էի. ո՜րքան լաւ կը լինէր, եթէ այդ երկրի առաջնորդները, կամ նրա կառավարիչները այդպէս բարեխիղճ կերպով կատարէին իրանց պաշտօնը, որպէս այդ սպիտակ ջորին…։

«Փիշանգը» արժանի է նկարագրութեան։ Լինում է ձմեռ, թանձր ձիւնը ծածկում է ճանապարհների բոլոր շաւիղները, բոլոր հետքերը։ Դաշտ ու փոսեր հաւասարվում են, և առջեւում փռած է ձիւնային ընդարձակ, հարթ տարածութիւն։ Նեղ հորիզոնը միախառնվում է մառախլապատ երկնքի հետ։ Դէպի ամեն կողմ նայում ես, ոչինչ չես տեսնում։ Ճանապարհը նշաններ չունի. ո՞ւր պէտք է գնալ։ Ցուրտը սաստկանում է և կատաղի քամին ձիւնային թանձր փոշին պարուրում է օդի մէջ։ Սարսափելով մտածում ես՝ ահա ամբողջ քարաւանը կը կորչի, կ'անհետանայ սպիտակ թանձրութեան ներքոյ։ — Անապատի միջով գնալիս, քամին, մրրիկը, նոյն գործողութիւնն են կատարում աւազի հետ, որպէս ձմեռը ձիւնի հետ։ Բոլոր ճանապարհները ծածկվում են աւազի ներքոյ։ Դէպի երկինք նայում ես՝ աւազ, դէպի գետին՝ աւազ, աւազային մոխրագոյն փոշին լցրել է ամեն տեղ։ — Այդ տագնապի և ճգնաժամի միջոցներում օգնութեան է հասնում «փիշանգը»։ Նա, որպէս մագնիսացած բնազդում, գիտէ ուղիղ ճանապարհը, որքան էլ ծածկուած լինէր ձիւնի կամ աւազի ներքոյ։ Իր հզօր կուրծքով պատռում է նա ձիւնը և քարաւանը առաջ է տանում։ Ամեն ինչ տանել է, մարդկանց աչքերի թերթերունքից անդամ կախ են ընկած սառցային լուլաներ։ Բայց նրա մարմինը պատած է սպիտակ փրփուրով և ջերմ գոլորշին թանձր սիւներով դուրս է հանում լայն պնչածակերից։ Երբ մի տեղ ճանապարհը նրան երկբայական է թւում, նա զգուշութեամբ կանգ է առնում։ Ամբողջ քա-

բուանը նոյնպէս. Նրա ետեւում, դադարեցնում է իր ընթացքը։ Նա խորին ուշադրութեամբ գլուխը այս կողմ ու այն կողմ է դարձնում, ականջները ցցում է, կարծես, հողմերի ընթացքն է ուզում հետազօտել։ Նայում է դէպի երկինք, կարծես, աստղերի ուղին է ուզում գիտել։ Դունչը տանում է դէպի գետին եւ հոտ է քաշում, ստուգելու, արդեօք անցե՞լ էր այնտեղից մի որ եւ իցէ արարած։ Մի մեղմ խրխինջ արտայայտում է նրա սրտի ուրախութիւնը։ Նոյն ուրախութիւնը անցնում է անասունների ամբողջ շղթայով. բոլորը ընդհանուր ձայնով խրխնջում են։ Նրանց առաջնորդը գտաւ ուղին, փոխեց քայլերը։ Եւ ամբողջ շղթան շարժվում է նրա ետեւից։ — Գիշերային խաւարը նրա համար չէ։ Նրա երկու լուսաւոր աչքերը՝ երկու լապտերներ են, որ առաջնորդում են նրան։ Երբեմն նա սարերի, ձորերի միջով է գնում, կամ խորին անդունդների եզերքով է ընթանում։ Մի սխալ քայլ կարող էր գլորել նրան անյատակ վիհը եւ նրա հետ ամբողջ քարաւանը կորստեան մատնել։ Բայց նա երբէք այդպիսի սխալներ չէ անում, կարծես, նրա ամուր սմբակներն եւս աչքեր ունեն։ — Երբ մօտենում են իջեւանին, որքան էլ մութ ու խաւար լինէր, նա մի քանի մղոն հեռաւորութիւնից իմանում է այդ, եւ դարձեալ ուրախաձայն խրխնջում է։ Նրա հետեւողները ձայնակից են լինում նրան եւ շտապեցնում են իրանց քայլերը, որ շուտ տեղ հասնեն եւ հանգստանան։

Բեռնակիր ջորիները առաջ էին ընկած, իսկ նրանց ետեւից գնում էին ճանապարհորդները, ոմանք ձիաների վրայ նստած, ոմանք աւանակների վրայ։ Այդ խեղճ անասունների բեռը աւելի ծանր էր։ Իւրաքանչիւրի վրայ բարձած էին երկու մեծ ջուալներ, լցրած զանազան իրեղէններով, որ անհրաժեշտ են ամսական ճանապարհորդութեան

համար: Ջուալների մէջ տեղաւորած էին զանազան կարասիք, ինչպէս՝ կաթսայ, պղնձէ ամաններ, ջրի աֆթաֆայ, սուրճ պատրաստելու զաւանոց, նարգիլէ իր բոլոր պարագաներով և այլն: Նրանց թւում կար և ամբողջ պաշար ուտեստի համար, ինչպէս՝ հաց, իւղ, բրինձ, պանիր, աղ, սոխ, քամած մածուն և այլն: Իւրաքանչիւրը իր խոհանոցը իր հետ էր տանում. ինքը իր խոհանոցի և խոհարարն էր և վայելողը: Առանց այդ պատրաստութիւնների, կարելի էր քաղցած մնալ, որովհետև ամառը քարաւանը սովորաբար իջևանում է բնակութիւններից հեռու, բացօթեայ տեղերում, անասունների ճարակ գտնելու համար: Բնակութիւնների մօտ գիւղացիք թոյլ չեն տալիս, որ անասունները արածեն: Ջուալների վերևից կապած է ճանապարհորդի անկողինը, և այդ փաթաթուկ տեղի վրայ նստած է նա: Ձին այդ բոլոր ծանրութիւնների տակին հազիւ է երևում. Աւելի ունևոր ճանապարհորդները նստած էին թեթև, թամքած ձիաների վրայ: Նրանց ծանրութիւնները տանում էին առանձին ձիաներ, որոնց վրայ նստած էին ծառաները: Այդ հարուստները տանում էին իրանց հետ և վրաններ: Քարաւանի մէջ կային և կանայք, որոնք փաթաթուած իրանց չադրաների մէջ, աչք ու երես կապած, մի շորեղէն գունդի նման, դրուած էին գրաստների վրայ: Հարուստների կանայքը նստած էին ծածկուած պատգարակների մէջ. Իւրաքանչիւր պատգարակը տանում էին երկու ջորիներ:

Մահմեդական ունևորը իր բաւականութիւնների ոչ մէկից յետ չէ մնում և ճանապարհորդութեան ժամանակ: Նա սովորել է ամեն րոպէ նարգիլէ ծխել, ամեն րոպէ մի ֆինջան դառն ղահուէ խմել, որը մի մեծ մատնոցի չափ հազիւ կը լինի: Այդ երկուսի պատրաստութիւնը բաւական հոգսերի է կարօտ. կրակ է հարկաւոր, ջուր է հարկաւոր

եւ, վերջապէս, զանազան անօթներ են հարկաւոր։ Նրա ծառան այդ բոլորը իր հետ ունի։ Նրա նստած ջորիի մի կողքից, երկաթեայ շղթայից, քարշ է ընկած մի թաղարաձեւ մանղալ, որի մէջ, որմզդական հուրի նման, պահվում է մշտավառ ածուխը։ Ջորիի միւս կողքից, հաստ կաշեայ տիկի մէջ, քարշ է ընկած ջուրը։ Ջուրը մահմեդականի ամենաանհրաժեշտ պիտոյքն է, որ միշտ պէտք է իր հետ ունենայ։ Գուցէ այդ է առիթ տուել, որ այդ տիկերի պատրաստութիւնը զարմանալի կերպով կատարելագործուած է պարսկեքում։ Նրանք ջուրը եւ սառն են պահում, եւ ամենասաստիկ տօթերի ժամանակ երբէք չեն տաքանում։ Կաշին արհեստաւորի ձեռքին դարձել է մի տեսակ խեցեղէն աման, որ ազատ թոյլ է տալիս օդի հաղորդակցութիւնը ջրի հետ։ Նոյն ջորիի վրայ, զանազան անօթների մէջ կայ եւ թրջած թամբաքու եւ սուրճի բոլոր պարագայքը։ Բաւական է, որ ծառան լսում է իր տիրոջ հրամանը. «ղահուէ», «նարգիլէ»։ ծառան իսկոյն պատրաստում է նախ ղահուէն, ապա նարգիլէն, մատուցանում է իր տիրոջը։ Հետաքրքիր է նայել այդ տեսարանի վրայ։ Ծառան նարգիլէն բռնած ունի իր ձեռքում, իսկ երկար, օձի նման գալարուող, կաշեայ ծխաքարշի ծայրը գտնվում է տիրոջ բերանում։ Ջորիները գնում են, իսկ տէրը մեծ բաւականութեամբ ծխում է, կարծես, իր տանը լինի։

Քարաւանի մէջ կային եւ մի խումբ չինգեանաներ (ցիգաններ) իրանց կապիկներով եւ պարեկող արջերով ու աղջիկներով։ Ցիգանների, աղջիկների եւ կապիկների վրայ հաւասար կերպով խնամք էին տանում։ Այդ թափառող արարածները նստած էին աւանակների վրայ, իսկ նրանց տէրերը գնում էին ոտքով։ Այդ ուրախ, թափառական խումբը, որ ճանապարհի բոլոր ընթացքում միշտ երգում էր,

ծիծաղում էր, կատակներ էր անում, իր վրայ էր դարձնել ամբողջ քարաւանի ուշադրութիւնը։

Կային եւ մէկ խումբ վանեցի մշակներ, որոնք մերձակայ գիւղօրայքից էին։ Դրանք պանդխտութիւնից էին վերադառնում։ Որքա՛ն հեռու տեղից էին գալիս եւ որքա՛ն ժամանակ բացակայ էին հայրենիքից, — այդ երեւում էր նրանց թախծալի դէմքերից։ Բայց որքան մօտենում էին հայրենի աւանին, այնքան նրանց դէմքերը հետզհետէ զուարթանում էին։ Նրանցից եւ ոչ մէկը գրաստ չունէր։ Մի-մի պարկ ուսներին կապած, ուղեւորի երկար ցուպը ձեռքերին, այրուած, սեւացած արեւի բոցերից, գնում էին ոտքով։

Թափառական չինգանէ, թափառական վանեցի՛։ Երկուսի մէջ սերտ համեմատութիւն կայ։ Զանազանութիւնը նրանումն է միայն, որ մէկը հայրենիք, տուն ու տեղ չունի, այլ որպէս աշխարհաքաղաքացի, թափառում է ամբողջ աշխարհում։ Իսկ միւսը ամեն ինչ ունի՝ եւ հայրենիք, եւ ընտանիք, եւ հայրենական տուն ու տեղ, բայց դարձեալ թափառում է եւ օտար երկրներում հաց է որոնում։

Քարաւան-բաշին (քարաւանի պետը) ազգով հայ էր յայտնի Թօխմախ-Արթինը, որը բնիկ արզրումցի լինելով, սովորութիւն ունէր ամեն խօսքի մէջ կրկնել այդ առածը՝ "մինչեւ չը պղտորուի, չի պարզուի"։ Նա առանց պատճառի չէր ստացել իր Թօխմախ մականունը, որ նշանակում է երկաթեայ մեծ կռան, որով դարբինները երկաթ են կռում ու կոփում։ Միջին հասակով մարդ էր Արթինը, ամրակազմ, որպէս ծառի բուն։ Նրա խոշոր դէմքի վրայ մազերից ազատ մնացել էր միայն քիթը եւ ճակատի մի փոքրիկ մասը։ Մինչեւ անգամ ականջները ծածկուած էին խիտ ու կոշտ մազերով։ Նա սովորութիւն ունէր ինքն իրան ծաղրել, ասելով թէ մայրը իրան գողացել է արջերի որջից։ Բայց

երբ խօսում էիր այդ կոշտ ու կոպիտ մարդու հետ, նրա դէմքի խոշոր գծերը մեղմանում էին և, կարծես, հետզհետէ գեղեցկանում էր նա: Այն խիստ և կարծր կեղևի մէջ կար ազնիւ սիրտ, կային և ազնիւ զգացմունքներ: Նստած մի սև նժոյգի վրայ, հրացանը ուսին, ատրճանակները թամքի զաշին կապած, թուրը գօտիից քարշ ընկած, նա կայծակի արագութեամբ մի րոպէ քարաւանի առջևումն էր, միւս րոպէ նրա ետևումն: Ճանապարհների և անցքերի բոլոր վտանգաւոր տեղերը գիտէր նա: Երբ այսպիսի տեղերի էր հասնում, բաժանվում էր քարաւանից, հեռանում էր, բարձրանում էր բլուրների վրայ, գիտելու՝ արդեօք ճանապարհը ազատ էր աւազակներից, թէ փակել էին անցքը:

Թօխմախ-Արթինը մօտ յիսուն տարեկան կը լինէր, բայց դեռ պահպանել էր իր երիտասարդական աշխոյժը ու կայտառութիւնը: Քսան տարիից աւելի նա ջորեպան էր: Ամբողջ Փոքր Ասիան, Արաբիան, Միջագետքը մինչև Եգիպտոս նրա քարաւանի ընդարձակ ասպարէզն էր: Շատ անգամ բեռներ էր փոխադրում դէպի Կովկաս, Պարսկաստան և հասցնում էր մինչև Սպահան, Շիրազ և Բանդար-Բուշէր: Նրա հաւատարմութիւնը օրինակելի էր: Վաճառականները ոսկիների տոպրակները առանց համարելու էին յանձնում նրան: Ամեն մի քաղաքում, երբ գիտէին, որ Թօխմախ-Արթինի քարաւանը մի կամ երկու ամսից յետոյ պէտք է յայտնուի, վաճառականները, որքան էլ շտապելիս լինէին, դարձեալ սպասում էին, մինչև նա գայ, որ իրանց բեռները կամ արծաթը նրան յանձնեն: Ամենքին յայտնի էր այն անցքը, որ մի անգամ Լօրիստանի անապատներով անցնելիս դէպի Պարսից ծոցը, Բախտիարի (հին բակտրիացիք) կոչուած եղուզակները մի քանի հարիւր հոգով յարձակուեցան նրա քարաւանի վրայ և ամեն ինչ կողոպտեցին:

Ոտքը Արթինը կռուի ժամանակ սաստիկ վէրքեր ստացաւ։ Նրա ծառաներից շատերը սպաննուեցան։ Այդպիսի դէպքերում վաճառականները շատ ներողամիտ են լինում. եթէ քարաւանի մէջ փող ունեն, գիտեն, որ կողոպտուած պէտք է լինի, իսկ եթէ մնացած ես լինի, գիտեն, որ քարաւանբաշին իրաւացի պատճառներ ունի ասելու, թէ կողոպտել են։ Մի համադանցի պարսիկ վաճառական յանձնել էր Արթինին հինգ հազար ոսկի Բաղդադ տանելու, երբ պատահեց յիշեալ անցքը։ Համադանցին իր ոսկիները բոլորովին կորած էր համարում։ Բայց մի տարուց յետոյ յայտնուեցաւ Արթինը, եւ դրեց նրա առջեւ ոսկիների պարկը։

— Այդ ինչ է, Արթին, — հարցրեց վաճառականը։

— Ձեր ոսկիները, — պատասխանեց Արթինը։

— Միթէ նրանք մնացել են, — հարցրեց վաճառականը, չը հաւատալով իր աչքերին։

Արթինը պատմեց, թէ ելուզակների յարձակման ժամանակ նա այդ պարկը ձգեց մի փոսի մէջ, ծածկեց հողով ու քարերով։ Ամիսներից յետոյ, երբ ինքը առողջացաւ, վէրքերը լաւացան, գնաց, որոնեց եւ պարկը իր տեղումը գտաւ, եւ եթէ այնքան ժամանակ ուշացրեց վերադարձնել, պատճառը իր հիւանդութիւնն էր։

— Շատ ապրես, Արթին, — ասաց պարսիկը։ — Եթէ դու քրիստոնեայ չը լինէիր, քո այդքան հաւատարմութեան համար, քո տեղը միւս կեանքում Մուհամմէդի դրախտի ամենափառաւոր բաժնումը կը լինէր։ Եկ դու մահմեդական դարձիր, իմ աղջիկը եւ իմ հարստութեան կէսը քեզ կը տամ։

Արթինը այդ ժամանակ երիտասարդ էր, դեռ չէր ամուսնացած։ Նա, ի հարկէ, ծիծաղում է մոլեռանդ մահմեդականի առաջարկութեան վրայ, որը, մահմեդականների

սովորութեամբ. իրան պարտաւորութիւն էր համարում, ամէն մի բարեխիղճ քրիստոնեայ տանելիս, ասել նրան. «ամէն ինչ քո մէջ լաւ է, միայն մի բան պակաս է, որ մահմեդական չես»:

Գարսիկը բաժանում է ոսկիների մի մասը եւ առաջարկում է Արթինին, բայց նա շնորհակալութեամբ մերժում է, ասելով.

— Ի՞նչու էք տալիս ինձ այդ ոսկիները. իմ պարտքն էր ձեր աւանդը ամբողջութեամբ կամ տեղ հասցնել կամ ձեզ վերադարձնել: Եւ եթէ ելուզակները չը տարան, — այդ ձեր բախտիցն էր:

Արթինը իր կեանքում դժբախտութիւններ, աղքատութիւններ շատ էր կրել, բայց երբէք նրա մեծահոգութիւնը թուլացած չէր: Վերջին անգամի դժբախտութիւնը աւելի ծանր եղաւ: Վարակիչ հիւանդութեամբ նրա ջորիները համարեա բոլորը կոտորուեցան: Նա մնաց առանց մի փարայի, եւ բացի դրանից, մասնաւոր պարտքեր եւս ունէր: Բոլորը կատարելապէս սնանկացած էին համարում նրան: Շատ չանցաւ, կարծես, մի հրաշքով կրկին կազմակերպեց նա իր քարաւանը, եւ հարիւրից աւելի ջորիներով դղրդեցնում էր Արզրումի լեռները: Այդ յաջողութիւնը նրա բոլոր ծանօթներին զարմացրեց. մտածում էին, թէ նա ո՞րտեղից ձեռք բերեց այդքան փողեր: Մարդկանց երեւակայութիւնը զանազան կարծիքներ ստեղծեց նրա մասին. ոմանք ասում էին, թէ նա մի մեծ գանձ է գտել. ոմանք ասում էին, թէ նրա բարեկամ վաճառականները մի բաւական նշանաւոր գումար հաւաքեցին եւ տուեցին նրան, որ կրկին կազմակերպէ իր քարաւանը. ոմանք աւելի հեռու էին գնում, ասելով, թէ նա մի «անյայտ ձեռքից» փող է ստացել, եւ այլն: Թէ այդ կարծիքներից ո՞րն էր ուղիղ, ո՞րն էր սխալ, —

այդ աւելորդ է քննել. այդքանը միայն ճշմարիտ էր, որ այժմ նրա ջորիներն ամենաքնտիրներն էին, եւ նա Արդուինի հայ ջորեպանների մէջ առաջինն էր համարվում:

Երեկոյեան մութը դեռ բոլորովին չէր պատել, դեռ բաւական լոյս կար, երբ մեր քարաւանը անցնում էր Արտամէտի միջով: Արտամէտը առաջ մի փառաւոր քաղաք էր, իսկ այժմ մի փառաւոր աւան: Նա ունէր մօտ հինգ հարիւր տուն բնակիչ, որոնց կէսից աւելին մահմեդականներ էին: Այդ աւանը Վանից երկու ու կէս ժամ հեռաւորութիւն ունի, գտնվում է լայնածիր, եռանկիւնաձեւ բարձրութեան վրայ, որը, հեռզհետէ խոնարհւելով, իջնում է մինչեւ ծովեզրը:

Գեղեցիկ է Արտամէտը իր ընդարձակ այգիներով, գեղեցիկ է նա իր բարձր, պանծալի, ծովահայեաց դիրքով: Տասն եւ ութ դար առաջ այդ բարձրութիւնների վրայ կանգնած էին Արտաշէս Բ-ի հրաշալի ապարանքները, նրա ամրոցները՝ հզօր աշտարակներով ու պարիսպներով: Իսկ այժմ նրանց տեղում կանգնած է Թուրք բէկի անշուք տնակը: Տասն եւ ութ դար առաջ Արտամէտի բուրաստաններում, իր նաժիշտների նազելի խմբով, ճեմում էր Սաթենիկ տիկինը, Ալանաց գեղեցկուհին, Արտաշէսի սիրելին: Իսկ այժմ, ծառերի հովանիի ներքոյ թրքուհի խաթունն է իր Թուլամորթ ամուսնին փայփայում: Տասն եւ ութ դար առաջ Աստղկայ հոյակապ տաճարն էր կանգնած բլուրի գագաթի վրայ եւ իր մարմարեայ սիւնազարդ ճակատով նայում էր դէպի լայնածաւալ, կապուտակ ծովը: Հայոց գեղահաս աղջիկները ամէն առաւօտ զարդարում էին սիրոյ դիցուհու տաճարը թարմ ծաղիկներով եւ նրանից բախտ էին խնդրում:

Աւանը մի քանի հետաքրքիր հնութիւններ եւս ցոյց տուեց ինձ այստեղ:

Նա ցոյց տուեց մի վիմափոր աղբիւր, որ գտնվում էր հայոց թաղի մօտ, ուղիղ ճանապարհի եզրի վրայ, որը տանում է դէպի Ռստան, Բաղէշ, Մուշ և այլն։ Մարդահասակի բարձրութեան չափով և բաւական լայն փորուած է ժայռը, և ներս տարած։ Այդ վիմափոր խորութիւնից դուրս է հոսում մի ջրաղաց բանեցնելու չափ մաքուր և սառն ջուր։ Այդ յորդառատ աղբիւրը պահպանել էր մինչև այսօր մի աւանդութիւն, որ խիստ բնորոշիչ է Արտամէտի հեզնասէր աղջիկներին, որոնք, սկսեալ Աստղկայ օրերից, պահպանել են ուրախ, մշտածիծաղ բնաւորութիւն և սիրող, մշտաբորբոք սիրտ։ Տասն և վեց դար առաջ այդ աղբիւրի մօտով անցնում էր Յակոբ Մծբնայ հայրապետը, Գրիգոր Լուսաւորչի հօր քեռորդին։ Նա վերադառնում էր Արարատից, ուր ջերմ փափագով գնացել էր Մասիսի գագաթը բարձրանալու և Նոյի տապանը տեսնելու։ Նա բարձրացաւ մինչև կէսը. այնտեղ մի խորին քուն տիրեց նրան։ Աստուծոյ հրեշտակը, խնայելով նրա ծերութեանը, տուեց տապանի տախտակներից մէկը, ասելով, որ անհնարին կը լինի նրան մինչև գագաթը բարձրանալ։ Տապանի այդ փոքրիկ մասը գոհացրեց հայրապետի բաղձանքը, և նա մեծ ուրախութեամբ հեռացաւ Արարատից, իր հետ բերելով թանգագին աւանդը։ Անցնելով Արտամէտից, նա մօտեցաւ յիշեալ աղբիւրին իր ծարաւը զովացնելու։ Արտամէտի կատակասէր աղջիկները այդ միջոցին ջուր էին լցնում աղբիւրից։ Տեսնելով ծերունուն, սկսեցին ծաղրել նրան։ Հայրապետը անիծեց անպարկեշտներին և բոլորի սև ծամերը սպիտակեցան։ Այն օրից, իբրև նշան, Արտամէտի աղջիկների մազերից մի փունջ, հէնց ծնած օրից, մնաց ճերմակ…

Երբ ես և Ասլանը մօտեցանք աղբիւրին, հայոց աղջիկները դարձեալ սափորներով ջուր էին տանում այնտեղից։

Նա մեծ հետաքրքրութեամբ նայում էր նրանց ծամերին, որ երկայն, հաստ հիւսերով թափուել էին թիկունքի վրայ, գլխներին դրած արախչինների տակից: Բայց այժմ այնքան մութն էր, որ ստուգել չը կարողացայ, արդեօք դեռ եւս կային նրանց սեւ գիսակների մէջ ճերմակ մազեր: Արախչին-ների վրայ այնքան խիտ եւ միմեանց մօտ դրամներ էին կա-րած, որ արծաթեայ թասի ձեւ էին առել:

Այանը ցոյց տուեց եւ Շամիրամայ հռչակաւոր գետը, որի ամրակառոյց եւ վիթխարի ամբարտակների մասին խօ-սում է Խորենացին: Թէ հին ժամանակներում ինչպէս էր կոչվում, ես չը գիտեմ, իսկ այժմ Սար-Բուլախ (աղբիւրի ակն կամ գլուխ) կոչուած մեծ լեռան ստորոտի ժայռերը մինչեւ տասն տեղ պատառելով, այնտեղից դուրս բերեց մեծագործ Թագուհին լեռան սրտումը ամբարուած ջուրը, եւ արհեստական առուակով, որի երկարութիւնը մինչեւ տասն եւ հինգ մղոն տարածութիւն ունի, Հայոց Ձորի մի-ջով բերեց գետը եւ հասցրեց մինչեւ Արտամէտ: Այստեղ ճիւղաւորվում է նա եւ ոռոգում է Արտամէտի լայնատա-րած այգիներն ու անդաստանները, եւ դարձեալ միանալով, ամրակուռ, քարակերտ ամբարտակների վրայով, ահագին դոռում-գոչումով անցնում է, եւ գնում է դէպի Վան քա-ղաքը ոռոգելու Այգեստանի այգիները:

Արտաշէս Բ-ից քսան եւ երկու դար առաջ Արտամէտը եղել է Շամիրամի զբօսավայրը: Արայի հետ ունեցած սի-րային անյաջող կռուից յետոյ, հեշտասէր Թագուհին, այս-տեղ, Արտամէտի հովանոցներում ու բուրաստաններում, Հայոց իշխանազուն երիտասարդների հետ էր լրացնում այն սէրը, որ նա տածում էր Արայից: Նա հրապուրում էր երիտասարդներին այն յուլունքներով, որոնց շարքը, իբրեւ մանեակ, կրում էր պարանոցին, եւ որոնք ունէին կախար-

Նա ցոյց տուեց մի վիմափոր աղբիւր, որ գտնվում էր հայոց Թաղի մօտ, ուղիղ ճանապարհի եզրի վրայ, որը տանում է դէպի Ոստան, Բաղէշ, Մուշ եւ այլն: Մարդու հասակի բարձրութեան չափով եւ բաւական լայն փորուած է ժայռը, եւ ներս տարած: Այդ վիմափոր խորութիւնից դուրս է հոսում մի ջրաղաց բանեցնելու չափ մաքուր եւ սառն ջուր: Այդ յորդառատ աղբիւրը պահպանել էր մինչեւ այսօր մի աւանդութիւն, որ խիստ բնորոշ է Արտամէտի հեգնասէր աղջիկներին, որոնք, սկսեալ Աստղիկայ օրերից, պահպանել են ուրախ, մշտածիծաղ բնաւորութիւն եւ սիրող, մշտաբորբոք սիրտ: Տասն եւ վեց դար առաջ այդ աղբիւրի մօտով անցնում էր Ցակոբ Մծբնայ հայրապետը, Գրիգոր Լուսաւորչի հօր քեռորդին: Նա վերադառնում էր Արարատից, ուր ջերմ փափագով գնացել էր Մասիսի գագաթը բարձրանալու եւ Նոյի տապանը տեսնելու: Նա բարձրացաւ մինչեւ կէսը. այնտեղ մի խորին քուն տիրեց նրան: Աստուծոյ հրեշտակը, խնայելով նրա ծերութեանը, տուեց տապանի տախտակներից մէկը, ասելով, որ անհնարին կը լինի նրան մինչեւ գագաթը բարձրանալ: Տապանի այդ փոքրիկ մասը գոհացրեց հայրապետի բաղձանքը, եւ նա մեծ ուրախութեամբ հեռացաւ Արարատից, իր հետ բերելով Թանգագին աւանդը: Անցնելով Արտամէտից, նա մօտեցաւ յիշեալ աղբիւրին իր ծարաւը զովացնելու: Արտամէտի կատակասէր աղջիկները այդ միջոցին ջուր էին լցնում աղբիւրից: Տեսնելով ծերունուն, սկսեցին ծաղրել նրան: Հայրապետը անիծեց անպարկեշտներին եւ բոլորի սեւ ծամերը սպիտակեցան: Այն օրից, իբրեւ նշան, Արտամէտի աղջիկների մազերից մի փունջ, հէնց ծնած օրից, մնաց ճերմակ...

Երբ ես եւ Ասլանը մօտեցանք աղբիւրին, հայոց աղջիկները դարձեալ սափորներով ջուր էին տանում այնտեղից:

Նա մեծ հետաքրքրութեամբ նայում էր նրանց ծամերին, որ երկայն, հաստ հիւսերով թափւել էին թիկունքի վրայ, գլխներին դրած արախչինների տակից։ Բայց այժմ այնքան մութն էր, որ տեսնել չը կարողացայ, արդեօք դեռ եւս կայծին նրանց սեւ գիսակների մէջ ճերմակ մազեր։ Արախչին-ների վրայ այնքան խիտ եւ միմեանց մօտ դրամներ էին կարած, որ արծաթեայ թասի ձեւ էին ստացել։

Աղամը ցոյց տուեց եւ Շամիրամայ հռչակաւոր գետը, որի ամրակառոյց եւ վէթխարի ամբարտակների մասին խօսում է Խորենացին։ Թէ հին ժամանակներում ինչպէս էր կոչվում, ես չը գիտեմ, իսկ այժմ Սար-Բուլախ (աղբիւրի ակն կամ գլուխ) կոչուած մեծ լեռան ստորոտի ժայռերը մինչեւ տասն տեղ պատառելով, այնտեղից դուրս բերեց մեծագործ թագուհին լեռան սրտումը ամբարուած ջուրը, եւ արհեստական առուակով, որի երկարութիւնը մինչեւ տասն եւ հինգ մղոն տարածութիւն ունի, Հայոց Ձորի միջով բերեց գետը եւ հասցրեց մինչեւ Արտամէտ։ Այստեղ ճիւղաւորվում է նա եւ ոռոգում է Արտամէտի բոլորտարած այգիներն ու անդաստանները, եւ դարձեալ միանալով, ամրակուռ, քարակերտ ամբարտակների վրայով, ահագին գոռում-գոչումով անցնում է, եւ գնում է դէպի Վան քաղաքը ոռոգելու Այգեստանի այգիները։

Արտաշէս Բ-ից քանի եւ երկու դար առաջ Արտամէտը եղել է Շամիրամի զբօսավայրը։ Արայի հետ ունեցած սիրային անյաջող կռուից յետոյ, հեշտասէր թագուհին, այստեղ, Արտամէտի հովանոցներում ու բուրաստաններում, Հայոց իշխանազուն երիտասարդների հետ էր լցնում այն սէրը, որ նա սպասում էր Արայից։ Նա հրապուրում էր երիտասարդներին այն յուլունքներով, որոնց շարքը, իբրեւ մանեակ, կրում էր պարանոցին, եւ որոնք ունէին կախար-

գական զօրութիւն։ Հայոց ծերունի նահապետներից մէկը, մտածեց ազատել թեթեւամիտ երիտասարդներին թագուհու մոլորութիւններից եւ, միեւնոյն ժամանակ, թագուհուն զինաթափ անել երիտասարդներին գիւթելու հնարքներից։ Մի անգամ թագուհին լողանում էր իր բուրաստանի մարմարեայ աւազանում, եւ մարգարտացող ջուրը բարձր շատրուաններից ցօղում էր նրա ախտաբորբոք մարմինը։ Նրա հագուստը, նրա զարդարանքները, որոց թւում եւ կախարդական յուլունքները՝ դրած էին աւազանի մօտ, վարդենիների հովանիի տակ, կանաչ խոտերի վրայ։ Թագուհին, գիսակների երկար հիւսերը արձակած, սանտրվում էր։ Այդ միջոցին գաղտագողի կերպով մօտեցաւ ծերունի նահապետը եւ, իմանալով, որ թագուհու հրապուրանքների բոլոր գաղտնիքը յուլունքների մէջն է, խլեց մանեակը, սկսեց փախչել դէպի ծովը։ Զայրացած թագուհին, այնպէս հերարձակ, վազեց ծերունու ետեւից։ Երբ չը կարողացաւ հասնել, իր անհնարին կատաղութեան մէջ, խլեց մի ահագին քարաժայռ եւ, գլխի երկար մազերին պարսատիկի ձեւ տալով, ժայռը դրեց նրա մէջ եւ նետեց ծերունու ետեւից։ Ժայռը չը դիպաւ եւ, անցնելով ընդարձակ տարածութիւն, ընկաւ Արտամէտի մօտ, մի փոսի մէջ։ Իսկ ծերունին վազելով հասաւ մինչեւ Դատվանի ծովեզերքը, ձգեց ծովի մէջ կախարդական յուլունքները եւ երկիրը ազատեց հեշտասէր թագուհու խարդաւանքից։ Արտամէտի երգիչները երգ յօրինեցին եւ այն երգի խօսքերից իր գրքի մէջ ժլատ Խորենացին յիշում է երեք բառ միայն. «Ուլունք Շամիրամայ ի ծով»։

Ալանը, ցոյց տալով ինձ յիշեալ քարաժայռը ասաց.

— Դիմեցէք իւրաքանչիւր արտամէտցուն, նա այդ բոլորը կը պատմէ ձեզ։ Զուարճալի Արտամէտը սովորել է երգիչներ, բանաստեղծներ, ինչպէս զուարճալի Գողթները։

Բայց ո՞ւր են նրանց փաստաթղթերը։ Ժողովրդի բերանում մնացել է միայն հին աւանդութիւնը։ Աւելի քան չորս հազար տարուայ աւանդութիւնը դեռ պահպանել է նա։ Մի այդպիսի աւանդապահ ժողովուրդ երբէք չի մեռնի, եւ այդ է, որ նրան պահպանել է ժամանակների ամենածանր հարուածներից։ Ով որ իր անցեալը չէ մոռանում, ներկայի մասին նա կարող է հոգալ։ Նայեցէք մեր շուրջը, ամեն մի ժայռ, ամեն մի աւերակ, ամեն մի բլուր, ամեն մի աղբիւր եւ առուակ ձեզ մի բան կը պատմէ ամենահին անցեալից։ Եւ այդ պատմութիւնների մէջ դուք կը տեսնէք երկրի ու ժողովրդի անցեալ մեծութիւնը…

Հայրենի երկրի յիշատակները տեսնելիս, հայրենի երկրի աւանդութիւնների վրայ խօսելիս, Ասլանին տիրում էր մի առանձին ոգեւորութիւն, եւ նրա զգայուն սիրտը լցվում էր անսահման հպարտութեամբ։ Հնութիւնները եւ շրջակայ տեսարանները նրան բոլորովին մոռանալ տուին, որ քաղաքը անցել էր եւ մենք բաւական յետ էինք մնացել։ Երբ յիշեցրի այդ, նա պատասխանեց.

Կը գնանք, կը հասնենք, բայց քեզ հարկաւոր է այդ բոլորը իմանալ։

Հայոց եկեղեցիների, մատուռների եւ զանազան սրբավայրերի աւերակներով լի է Արտամէտը։ Դրանց խաչերով զարդարած քարերը, սրբապիղծ մահմեդականների տների չինուածքներին երկար տարիներ ծառայելուց յետոյ, տակաւին մեծ մասը տխուր, սրբատաշեր կոյտերով, մնում են իրանց տեղում։ Բայց ինձ այնքան չէին գրաւում այդ քրիստոնէական ժամանակների աւերակները. Դրանցից շատ էի տեսած։ Ինձ գրաւում էին այն վիմափոր սենեակները, մեծ-մեծ այրերը, որ գտնվում էին ժայռերի մէջ։ Դրանք իմ վրայ մի անբացատրելի, խորհրդաւոր ազդեցու-

թիւն էին գործում։ Ինձ գրաւում էին երկու ահագին ժայռեր, որոնց ճակատը պատած էր բեւեռագիր արձանագրութիւններով։ Որքան դարեր էին սահել այդ հնութիւնների վրայ. որքան ազգեր եկել, անհետացել էին, իսկ նրանք տակաւին մնում էին...

Արտամէդում լինել եւ Արտամէդի հոտաւէտ, անուշահամ խնձորը չուտել, — դա մի յանցանք է։ Երբ պատրաստւեցանք ճանապարհ ընկնելու, նկատեցի, որ մի փոքրիկ աղջիկ, ճանապարհի եզրում նստած, իր առջեւ դրել էր մի մաղ լի խնձորներով։ Ես մօտեցայ։

— Ծախո՞ւմ ես։

Նա գանգրահեր գլուխը շարժեց եւ, նստած տեղից չը շարժուելով, նայեց իմ երեսին։ Նրա թշերը կարմրեցան, ինչպէս իր առջեւ դրած խնձորները։

— Ո՞րքան արժէ։

— Հինգ փարա։

— Մաղն էլ հե՞տը։

— Չէ, ես էլ հետը։

Արտամէդուհին ցոյց տուեց իր սրախօսութիւնը։

Հի՛նգ փարա, գիտե՞ք որքան է, — երկու կոպէկ։ Մի ամբողջ մաղ լի խնձորներով՝ երկու կոպէկ։ Իմ թաշկինակը հազիւ կարողացաւ վերցնել քառորդ մասը, մնացածը թողեցի։

— Տո՛ւր նրան մի բան աւել, — ասաց Ալյանը, — երեւում է, որ շատ աղքատ է այդ սիրուն աղջիկը։

Երբ ստացաւ ինձանից մի արծաթեայ հինգ դուռուշնոց, մօտեցաւ Ալյանին, խնդրում էր նրա ձեռքը համբուրել։

— Մեր կողմերում տղամարդիկն են համբուրում աղջկայ ձեռքը, — ասաց Ալյանը եւ նրա ձեռքը սեղմեց իր շրթունքների վրայ։

Աղջիկը ժպտաց եւ շնորհակալութեամբ հեռացաւ: Նրա գեղեցիկ մարմինը երեւում էր քրքրուած ցնցոտիների ձեղքերից:

Ես նայեցի Ալանի տխրամած երեսին, եւ այդ երկրորդ անգամն էր, որ տեսնում էի նրա աչքերում արտասուք: Ես համոզուած էի, որ ամենագեղեցիկ իշխանուհիների ձեռքը չէր համբուրի նա, իսկ այդ աղքատ աղջիկը նրա սիրտը շարժեց:

Մենք նստեցինք մեր ձիաները եւ ճանապարհ ընկանք, խիստ տխուր յիշողութիւններ տանելով մեզ հետ Արտամէդից:

Արտամէդը համարեա մի գիւղն է, որտեղից պէտք է մտնել Հայոց-Ձորը — մեր Հայկ նահապետի սխրագործութեանց վայրը:

Զով գիշերը նպաստել էր քարաւանին բաւական ճանապարհ կտրել: Մեր ձիաների արագաշու ընթացքով մենք հազիւ կարողացանք հասնել նրան այն ժամանակ, երբ նա արդէն հասել էր Անգղ գետի ափի մօտ եւ այնտեղ, կանաչազարդ մարգագաշտի վրայ, պատրաստւում էր իջեւանել:

Քարաւանապետի ծառաները շտապով ցած էին բերում ջորիների կռնակից բեռները եւ կարգով դարսում էին միմեանց վրայ: Նրանց շալքերը բարձր ամբարտակների ձեւ էին ստանում: Յետոյ, երբ բոլոր գրաստների բեռները ցած էին դրած, վերցրին նրանց համետները, քորոցներով քորեցին, թիմարեցին, քթափերը ցամաքեցրին եւ ապա, հրացաններով զինուած, տարան ջորիները իջեւանից հեռու, մերձակայ տեղերում արածացնելու: Ճանապարհորդները, խրթխրանչները իր ընկերի հետ, խումբ-խումբ տեղաւորուեցան գետի ափերի մօտ, իրանց շուրջը հաւաքելով իրանց իրեղէնները: Կապերտները եւ գորգերը տարածեցին փափուկ

խոտերի վրայ, անկողինները բացարին, մութ սրահները դրեցին եւ մի առանձին բաւականութեամբ նստեցին։ Ոմանք գետի ափի մօտ լուացման ծէսն էին կատարում, որ յետոյ նամազ անեն։ Ոմանք այդ ծէսը կատարել, վերջացրել էին, եւ բաց երկնքի ներքոյ, կանաչ խոտերի վրայ չոքած, նամազ էին անում։ Ոմանք նամազը վերջացրել էին, եւ իրանց անկիւնում նստած, «տէր-ողորմեայի» հատիկները դարձնելով, նրանց թուի համեմատ, լռութեամբ աւելորդ աղօթքներ էին կարդում, մինչեւ ծառաները ընթրիքը կը պատրաստէին։ Մահմեդականը միշտ է իր կրօնական պահանջների մէջ եւ ճանապարհորդութեան ժամանակ։ Այդ նկատի առնելով, քարւանի պետը, թէեւ քրիստոնեայ էր, բայց ճանապարհորդութեան ընթացքը այնպէս էր յարմարցրել, որ նրանց միջոց տայ իրանց պարտաւորութիւնները իրանց ժամանակին կատարելու, եւ այդ շատ հաճոյական էր մահմեդականներին, որոնք միշտ քարւանի մեծամասնութիւնն էին կազմում։

Ծալովի երկար լապտերները, որ քարշ էին ընկած երկաթեայ ցցերից, լուսաւորում էին ճանապարհորդների ընթրիքի սեղանը եւ նրանց ուրախ դէմքերը, որոնց վրայ յոգնութիւն ամենեւին չէր նշմարւում։ Արդէն զանազան տեղերում խարոյկներ էին վառւում, մեծ եւ փոքր կաթսաները եփ էին գալիս, եւ փլաւի, խաշի, տապակած մսի հոտը բուրում էր օդի մէջ՝ ախորժակ բացանող անուշհոտութեամբ։

Ոմանք ընթրիքը վերջացրել էին եւ, թիկն տուած բարձերին, թէք էին ընկած, եւ խորին գոհունակութեամբ ծխում էին նարգիլէ։ Սեւամորթ ստրուկը կրակի վրայ պատրաստում էր փրփրացող ղահուէն։ Այդ բոլորը իմ վրայ այն տպաւորութիւնն էր գործում, կարծես թէ, այդ

ամբողջ քաղաքը ուխտաւորների մի մեծ բանակ լինէր, որ խմբուած է լինում մի վանքի շուրջը, եւ ամենքը վառուած են լինում կրօնական ջերմեռանդութեամբ, ամենքի սրտերը փափկանում են, եւ ամենքի մէջ զարթնում է ընդհանուր կարեկցական ոգին, մինը միւսին օգնելու, մինը միւսին բարիք գործելու։ Այստեղ ես ես նկատում էի մի տեսակ միութիւն, մի տեսակ եղբայրութիւն, մի տեսակ հաւասարութիւն բոլորի մէջ։ Աւելի ունեւորները հրաւիրում էին իրանց սեղանի մօտ աղքատ ուղեկիցներին։ Նրանք խոշտի դէմ էին համարում միայնակ վայելել այն բարիքը, երբ մի ուրիշը հեռուից կարօտութեամբ նայում է։ Քարաւանը միացրել էր բոլորին, եւ տարբեր, այլասեռ տարրերից կազմել էր մի մեծ ընտանիք։

Քարաւանի մէջ կազմուեցան եւ կանանոցներ։ Կանայքը առանձին մի կողմն էին մեկուսացած, եւ նրանց հասարակութիւնը բաժանուած էր տղամարդկերից։ Քարաւանի պետը սկզբից այդ մասին հոգացել էր, եւ կարգի էր դրել հարեմի բոլոր պայտ ու պատշաճ պահանջները։ Նա միմեանց վրայ դարսած հակերից կազմել էր մի շղթապատ, որի մէջ զետեղուած էին կանայքը եւ ամենեւին չէին երեւում։ Հարուստները իրանց հետ վրաններ ունէին, որոնք այնպէս էին պատրաստուած, որ թէ տղամարդկերի համար եւ թէ կանանց համար առանձին բաժիններ կային։

Քարաւանի մէջ կային երգիչներ, մոլլաներ, դերվիշներ, մի աշուղ եւ ցիգաններ, որոնք գնում էին զանազան քաղաքներ։ Այստեղ, քարաւանի ամբողջութեամբ, նրանք, առանց որ եւ իցէ նիւթական ակնկալութեան, զուարճացնում էին իրանց ուղեկիցներին։ Իւրաքանչիւրը գտել էր իր սիրող հասարակութիւնը։ Մի տեղ կրօնաւոր. ծանրաբարոյ էֆէնդին լսում էր մոլլայի զրոյցները նախկին խալիֆաների

և իմամների հրաշքների ու գործերի մասին։ Մի տեղ դերվիշը, արեւելքի փիլիսոփան, նստած իրանից անբաժան ընձու մորթիի վրա, զբաղեցնում էր իր ունկնդիրներին զանազան իմաստասիրական հարցերով։ Մի տեղ աշուղը դեռ նոր էր սկսել մի վէպ, ոգեւորված պատմում էր, և պիտի շարունակէր պատմել ամեն իջեւաններում, մինչև կը վերջացնէր։ Աւելի երիտասարդները, քարաւանի բանակից դուրս առանձնացած, լսում էին ցիգանների երգը ու նրանց նուագածութիւնները։ Իսկ հեռու, ամենից հեռու, լսելի էր լինում արածացող ջորիների զանգակների հնչիւնը և նրանց վրա հսկող ծառաների երգը։ Բայց մօտից, շատ մօտից, երգում էր Անգղ գետը իր մեղմ, քաղցրաձայն խոխոջմունքով։ Գիշերային լռութեան մէջ այդ բոլորը, միախառնուելով, կազմում էին խիստ ախորժ, սրտաշարժ ներդաշնակութիւն։

Մերը, Արթինը, ոտքի վրա, անդադար պտտվում էր քարաւանի մէջ, իւրաքանչիւրի առողջութիւնը հարցնում էր, իւրաքանչիւրի դրութեան մասին տեղեկանում էր, արդեօք նրան պէտք չէր մի որ և իցէ բան, և իւրաքանչիւրին մի հաճոյական խօսք ասելով, հեռանում էր։ Ամեն կողմից նրան հրաւիրում էին, բայց նա շնորհակալութեամբ հրաժարվում էր, ասելով, որ կատարելու դեռ շատ գործեր ունի։

Ես և Ասլանը, գետի ափի մօտ նստած, հեռուից լսում և դիտում էինք՝ ինչ որ կատարվում էր։ Այդ միջոցին մօտեցաւ մեզ Արթինը և իր սովորական զուարճախօսութեամբ ասաց.

— Պարոն բժշկապետ, եթէ չէք կամենում քաղցած մնալ, շնորհ բերէք իմ վրանը. ինչպէս երեւում է, դուք ուտելու ոչինչ չէք վերառել ձեզ հետ։

Եւ իրաւ, մենք այդ մասին ամենեւին չէինք մտածել, կարծելով, թէ քարաւանը բնակութիւնների մէջ կ'իջեւանէ եւ այնտեղ ամէն ինչ կարելի կը լինի գտնել, թէեւ այդ կողմերի գիւղերում, բացի գարիի ալիւրից պատրաստած հացից եւ ձուաներից, ուտելու ուրիշ ոչինչ բան չէ կարելի գտնել։

Ասանք, կարծես, Արթինի հրաւէրքին էր սպասում, շնորհակալութիւն յայտնելով, հեռացաւ նրան։

Զօրապանի ապխտակ վրանը այնքան ընդարձակ էր, որ նրա մէջ կարող էին տեղաւորուել մի քանի ընտանիքներ։ Նա զուրկ չէր եւ շքեղութիւնից։ Երեւում էր, որ այդ “անապատի մարդը„, ինչպէս ինքն իրան կոչելու սովորութիւն ունէր Արթինը, սիրում էր փոքրիկ վայելչութիւն-ներ։ Երբ կատակի համար այդ մասին նկատեցի, նա պատասխանեց.

— Օրհնած, երեսուն տարի է, որ տան ծածկի տակ չեմ քնել, իմ անասունների հետ միշտ ձորերում, լեռներում, անապատների մէջ եմ կեանք վարել եւ իմ մխիթարութիւնը միայն այդ վրանի մէջ եմ գտել։

Արթինը դժբախտ էր եւ որպէս ամուսին. կնոջը ան-համապատասխանութեան համար արձակեց, իսկ նրանից ծնած միակ որդին մեռաւ ծաղկի հիւանդութիւնից։ Այնուհետեւ նա վճռեց չամուսնանալ, միշտ ասելով կանանց, թէ “նրանք մի դաժան պատիժ են տղամարդի համար„, եւ իր բոլոր սէրը դարձրեց իր ջորիների վրայ։

— Բայց պէտք է գիտենաք, — ասաց նա, շարունա-կելով իր առաջին խօսակցութիւնը, — որ այդ վրանը ոչ այնքան ինձ համար է, որքան իմ ուղեւորների համար։ Ցրտի եւ անձրեւի ժամանակ շատերը այստեղ պատսպա-րան են գտնում։

— Ինչպէս մենք, — ընդմիջեցի ես։ — Եւ դուք ամենքին կերակրում էք։

— Պատահում է, երբ աղքատ են լինում եւ ուտելու ոչինչ չեն ունենում։ Շատ անգամ ես հիւանդներ եմ ունենում, — նրանց խնամք է հարկաւոր, հանգստութիւն է հարկաւոր, մինչեւ առող հասցնեմ, — այսպիսիների համար իմ վրանը միշտ պատրաստ է։

Ընթրիքից յետոյ Ալանը հարցրեց.

— Ի՞նչպէս են ճանապարհները։

— Ճանապարհները միշտ վատ են, — ասաց նա, — երբ է եղել մի ժամանակ, որ ճանապարհները լաւ լինէին։ Ահա հէնց այստեղ, ինչպէս տեսնում էք, բնակութիւններից շատ հեռու չենք։ Անգղ գիւղը կէս ժամի ճանապարհով միայն հեռու է մեզանից, բայց դարձեալ ամենավտանգաւոր տեղերից մէկն է։ Եթէ դուրս գաք, կը տեսնէք, որ ամեն մի ժայռի ետեւում, ամեն մի փոսի մէջ, ամեն մի թուփի տակ մի-մի աւազակ է թագնուած։ Մի քանի րոպէ առաջ բռնեցին մէկին, եւ ի՞նչ էք կարծում, կին էր, քրդի կին։

— Դա շատ հետաքրքիր է։

— Այդ անիրաւները աւելի վտանգաւոր են, քան թէ իրանց ամուսինները. մութի մէջ, գետնի վրայից սողալով, մտնում են քարաւանին, ինչպէս աղուէսը մտնում է հաւարանին, յետոյ սատանայի նման կուչ են գալիս մի հակի տակ, սուր դանակով կտրում են հակը եւ մէջի եղածը տանում են։ Անկարելի է տեսնել նրանց։

— Իսկ դուք ի՞նչ արեցիք ձեր բռնած գողին, — հարցրի ես։

— Ի՞նչ պէտք է անէի, մազերից փոքր ինչ ձիգ տուի, յետոյ բաց թողեցի։

— Իսկ եթէ ազատամա՞րդ լինէր։

— Ուրիշ կերպ կը վարուէր։

— Չէ՞ք վախենում։

— Ի՞նչից պէտք է վախենամ. նրանց մարմինը խօ երկաթից չէ, իմը մսից. նրանք էլ ինձ նման մարդիկ են։

— Բայց գազան մարդիկ են։

— Վախկոտ գազաններ, հաւատացէք, շատ վախկոտ։ Բոլորովին սխալ է, որ ասում են, թէ քուրդը քաջութիւն ունի։ Նա քաջ է, երբ անզէն, անպաշտպան մարդկանց վրայ է յարձակվում։ Իսկ երբ փոքր ինչ ընդդիմադրութիւն է տեսնում, իսկոյն երեսը դարձնում է ու փախչում։ Բոլոր վայրենիները այդպէս են. ես տեսել եմ նրանց, շատերի հետ գործ եմ ունեցել։ Ի՞նչ քաջութիւն կարող է լինել բարբարոսի մէջ, որ առաջնորդվում է միայն յափշտակութեան գաղափարով։

— Բոլորովին ճիշտ է, — ընդմիջեց Աղանը, որ լուռ լսում էր։ — Բարձր քաջութիւնը անձնազոհութիւն է պահանջում, իսկ անձնազոհութիւնը առանց բարձր իդէալների չէ կարող լինել։

Նա դարձաւ ինձ ու, կարծես, այլ եւս չէր լսում մեզ։ Ես հարցրի.

— Ուրեմն ձեզանից վախենում են։

— Ասած է՝ «Թուրքին ծեծիր, հետը բարեկամացիր», — պատասխանեց Արթինը։ — Ախար այդ առածը խօ այսօր չէ կազմուել, դա հարիւրաւոր, գուցէ հազարաւոր տարիների փորձերի վերջին խօսքն է։ Ու ես ինքս փորձել եմ այդ։ Այդ գառան խորովածը, որ հիմա կերանք, գիտէ՞ք ով էր ուղարկել, — մի քուրդ աւազակապետ, որի ոչխարները արածում են մեզանից փոքր ինչ հեռու ձորի մէջ։ Իմանալով, որ իմ քարաւանը իջեւանել է իր չայիրների

մերձակայքում. իր որդու ձեռքով ուղարկել էր երկու գառ և պատուիրել էր հարցնել իմ առողջութիւնը։

— Իսկ դուք գառների փոխարէն ի՞նչ ուղարկեցիք նրան։

— Իմ ողջոյնը և մի թօփ Շամի ալաջայ նրա կանանց հագուստի համար։

— Երևի, այդ քուրդը մի ժամանակ գործ է ունեցել ձեզ հետ։

— Այո. միանգամ սաստիկ ջարդուեցաւ, և այնուհետև բարեկամացանք։ — Ինձ ներեցէք, — ասաց նա վեր կենալով, — ես երկար նստեցի և շատ խօսացի։ Ես պէտք է տեսնեմ, թէ ի՞նչ են շինում տղերքը, իսկ դուք կարող էք այստեղ հանգստանալ։ Ձեզ համար ամէն ինչ պատրաստել են։

Առաւօտեան հարկաւոր են երկու լաւ ձիաւորներ — ասաց Ալամը։ — Ես պէտք է քարաւանից առաջ ընկնեմ, մի քանի տեղեր տեսնելու համար։

— Ես կը տամ քեզ իմ մարդիկներից երկու այնպիսի ձիաւորներ, որոնց մէկը հարիւրի պատասխան կը տայ, — խոստացաւ նա և, բարի գիշեր ասելով, հեռացաւ։

Ալամը այս գիշեր սովորականից վաղ քնեց։ Վանի մէջ կատարած ծանր աշխատութիւններից յետոյ, այդ առաջին գիշերն էր, որ նա հանգստանում էր։ Տէր Աստուած, ի՞նչ էր նրա դրութիւնը, մի անհոգային դրութիւն, մի սաստիկ լարուած մեքենայի դրութիւն, որ հանգիստ և դադարում չունի։

Ես դեռ պառկած էի իմ անկողնի մէջ, քունս չէր տանում. իմ աչքերի առջև դեռ նկարուած էր Թօփամալ-Արթինի թաւամազ դէմքը իր մռայլ կերպարանքով և սև, վառվռուն աչքերով։ Այդ մարդը պարծենկոտ չէր.

ինչ որ խօսում էր նա, ինչ որ պատմում էր, բոլորը ճշմարիտ էր։ Նա, իրաւ, քաջ մարդ էր։ Ես յետոյ առիթ ունեցայ շատ բաներ լսել նրա մասին, որոնց բոլորի մէջ փայլում էր նրա անհամեմատ արիութիւնը։ Քարաւանի պետը չէ կարող երկչոտ լինել, երբ միշտ վտանգների հետ կռիւ ունի։ Բայց նա աւելի քան արիասիրտ էր։ Նա ընդունակ էր մի ամբողջ զօրագունդ կառավարելու։ Նա զուրկ չէր եւ մարդասիրական զգացմունքներից. ամէն դէպքում ես նկատում էի նրա ունեցած մեծ հակումը դէպի բարին եւ դէպի լաւը։ Այդ պարագաների մէջ, որպիսին նա ունէր, պահպանել այնպիսի մաքուր բնաւորութիւն, — դա ինձ զարմացնում էր։ Բեռնակիր ձիապանները, ջորեպանները, անդադար գործ ունենալով անասունների հետ, այնքան կոպտանում են, որ մի աստիճան միայն բարձր են լինում անասուններից։ Բայց նա ջորեպանութիւնից համարեա մի արհեստ էր շինել եւ այնքան կատարելագործել էր, որ ես մեծ զարմանքով էի տեսնում այն կարգը, այն կանոնները, որ տիրում էին նրա քարաւանի մէջ։

Լապտերները հետզհետէ մարում էին, ուղեւորների շարժողութիւնը դադարում էր եւ քարաւանի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն։ Միայն գետի մեղմամռնչող ձայնն էր լսվում եւ այն ձայնի մէջ, կարծես, ես կարդում էի քառասուն եւ հինգ դար առաջ այստեղ կատարուած անցքերի պատմութիւնը...

մերձակայքում, իր որդու ձեռքով ուղարկել էր երկու գառ և պատուիրել էր հարցնել իմ առողջութիւնը։

— Իսկ դուք գառների փոխարէն ի՞նչ ուղարկե-ցիք նրան։

— Իմ ողջոյնը և մի թօփ Շամի ալաջայ նրա կա-նանց հագուստի համար։

— Երևի, այդ քուրդը մի ժամանակ գործ է ունեցել ձեզ հետ։

— Այո, միանգամ սաստիկ ջարդուեցաւ, և այնու-հետև բարեկամացանք։ — Ինձ ներեցէք, — ասաց նա վեր կենալով, — ես երկար նստեցի և շատ խօսացի։ Ես պէտք է տեսնեմ, թէ ի՞նչ են շինում տղէրքը, իսկ դուք կարող էք այստեղ հանգստանալ։ Ձեզ համար ամեն ինչ պատ-րաստել են։

Առաւօտեան հարկաւոր են երկու լաւ ձիաւորներ — ասաց Ասլանը։ — Ես պէտք է քաղաքից առաջ ընկնեմ, մի քանի տեղեր տեսնելու համար։

— Ես կը տամ քեզ իմ մարդիկներից երկու այնպիսի ձիաւորներ, որոնց մէկը հարիւրի պատասխան կը տայ, — խոստացաւ նա և, բարի գիշեր ասելով, հեռացաւ։

Ասլանը այս գիշեր սովորականից վաղ քնեց։ Վանի մէջ կատարած ծանր աշխատութիւններից յետոյ, այդ առաջին գիշերն էր, որ նա հանգստանում էր։ Տէր Աստուած, ի՞նչ էր նրա դրութիւնը, մի անհոգային դրութիւն, մի սաստիկ լարուած մեքենայի դրութիւն, որ հանգիստ և դադարում չունի։

Ես դեռ պառկած էի իմ անկողնի մէջ, քունս չէր տանում. իմ աչքերի առջև դեռ նկարուած էր Թօխմախ-Արթինի թաւամազ դէմքը իր մռայլ կերպարանքով և սեւ, փառփռուն աչքերով։ Այդ մարդը պարծենկոտ չէր.

ինչ որ խօսում էր նա, ինչ որ պատմում էր, բոլորը ճշմարիտ էր: Նա, իրաւ, քաջ մարդ էր: Ես յետոյ առիթ ունեցայ շատ բաներ լսել նրա մասին, որոնց բոլորի մէջ փայլում էր նրա անհամեմատ արիութիւնը: Քարաւանի պետը չէ կարող երկչոտ լինել, երբ միշտ վտանգների հետ կռիւ ունի: Բայց նա աւելի քան արիասիրտ էր: Նա ընդունակ էր մի ամբողջ զօրագունդ կառավարելու: Նա զուրկ չէր և մարդասիրական զգացմունքներից. ամեն դէպքում ես նկատում էի նրա ունեցած մեծ հակումը դէպի բարին և դէպի լաւը: Այդ պարագաներում, որպիսին նա ունէր, պահպանել այնպիսի մաքուր բնաւորութիւն, — դա ինձ զարմացնում էր: Բեռնակիր ձիապանները, ջորեպանները, անդադար գործ ունենալով անասունների հետ, այնքան կոպտանում են, որ մի աստիճան միայն բարձր են լինում անասուններից: Բայց նա ջորեպանութիւնից համարեա մի արհեստ էր շինել և այնքան կատարելագործել էր, որ ես մեծ զարմանքով էի տեսնում այն կարգը, այն կանոնները, որ տիրում էին նրա քարաւանի մէջ:

Լապտերները հետզհետէ մարում էին, ուղևորների շարժողութիւնը դադարում էր և քարաւանի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն: Միայն գետի միապաղաղ ձայնն էր լսւում և այն ձայնի մէջ, կարծես, ես կարդում էի քառասուն և հինգ դար առաջ այստեղ կատարուած անցքերի պատմութիւնը...

ԻԱ.

ՀԱՅԿԱՅ ԲԵՐԴԸ

Դեռ արեգակը չէր ծագել, դեռ նոր զարթած թռչուն-ները սկսել էին իրանց առաւօտեան ճլվլոցը, երբ ես աչքերս բաց արի, տեսայ՝ վրանի մուտքի առջեւ սպասում էին մեր թամքած ձիաները։ Ասլանը ինձանից վաղ էր վեր կացել, պատրաստուել էր, ինձ եւս ասաց, որ շուտով հագնուիմ։ Արթինը վրանում չէր։ Ջորիները վաղուց արդէն բերել էին արօտից, համետում էին, գարի էին տալիս, որ դեռ լոյսը չը ծագած, ճանապարհ ընկնենք։

Քարաւանը այդ րոպէում ներկայացնում էր մի վանք, որ կանխում էր հանդիպել առաւօտեան լուսաբացին։ Ամեն կողմից լսելի էր լինում աղօթքի եւ հոգեւոր երգերի ձայն։ Ես միշտ ախորժանօք էի լսում, երբ մահմեդականը Ղօրանից այաթներ էր կարդում. նրա ընթերցանութեան մրմունջը ինձ յիշեցնում էր ջերմ, հրաշալի Արաբիայի անապատ-ները եւ այդ անապատների կրակի միջից յայտնուած կրակոտ մարգարէին։ Որքան մեծ զօրութիւն ունի գիրքը։ Մի գիրք, մի լաւ երգուած գիրք, իր բարձր բանաստեղծութեամբ, իր հրաշալի լեզուով, կարողացել էր երկրագնդի մի նշանաւոր մասը կապել մի կրօնի հետ։ Ես նախանձով էի նայում այդ մահմեդականների վրայ։ Քարաւանի մէջ կային եւ հայեր, բայց նրանք չէին աղօթում։ Հայը աղօթում է միայն այն ժամանակ, երբ տէրտէրը նոյնպէս աղօթում է։ Եկեղեցու պատերից դուրս՝ նա Աստծուն չէ մտաբերում։

Շտապելուց ես մոռացայ մինչեւ անգամ կոճակներս կցել։ Աշխէնը խոստացել էր այն օրը ցոյց տալ ինձ մեր Հայկ Նահապետի բերդը։ Իմ սիրտը տրոփում էր անհամբերութիւնից, թէ երբ պէտք է տեսնէի Հայաստանի առաջին ամրոցը, որ մնացել էր այն օրից, երբ հայութեան սկիզբը դրուեցաւ։

Երբ ձի նստեցինք, ճանապարհ ընկանք, Արթինի խոստացած երկու ձիաւորները, բոլորովին զինուած, մեր առջեւով գնում էին, թէ որպէս առաջնորդ եւ թէ որպէս զինակից։ Նրանք սկզբից մեզ զգուշացրին, թէ վտանգաւոր տեղերից պէտք է անցնենք։ Ես կատարեալ զինուորութեան մէջ էի, Աշխէնը նոյնպէս ունէր իր հետ մի զոյգ ատրճանակ։ Չը գիտեմ ինչու սաստիկ փափագում էի ես, որ աւազակների հանդիպէինք։ Այնքան խօսել էր դրանց մասին, այնքան բաներ էի լսել. բայց երբէք աւազակ չէի տեսել։

Գիշերով եկած լինելով, ես դեռ բոլորովին չէի դիտել Հայոց-Ձորը։ Երբ լոյսը ծագեց, երբ արեւի առաջին ճառագայթները սկսեցին ոսկեզօծել լեռների մառախլապատ կատարները, այդ ժամանակ միայն հանդիսացաւ իմ առջեւ գեղեցիկ հովիտը իր շքեղ տեսարաններով։ Ես հիացած էի, եւ իմ հիացմունքը մեծանում էր այն չափով, որքան բնութեան գեղեցկութիւնները միախառնւում էին անցեալի, անմահ անցեալի յիշատակների հետ։ Ինչեր չէր տեսել այդ հովիտը, ինչ սխրագործութիւնների վկայ չէր եղել նա։ Այստեղ մեր Հայկ Նահապետը պատերազմեց Բէլի բռնակալութեան դէմ, եւ խորտակեց ամբարտաւան հսկայի զօրութիւնը։ Այստեղ, Յազկերտի կրօնական հալածանքների ժամանակ, հայ կինը մահակը ձեռին, հայ շինականը զինուած իր մանգաղով, առաջին բողոքը բարձրացրին խղճի

բռնաւորութեան դէմ եւ, յաղթահարելով պարսից մոգերի վրայ, ջարդեցին նրանց, եւ կրակ տալով նոր հիմնուած բոլոր ատրուշաններին, եւ մոխիրը ածելով ծովի մէջ, մաքրեցին իրանց հայրենիքը այդ պղծութիւնից։ Ասլանը ինձ ցոյց տուեց հին Մոխրաբերդը ծովի մօտ, որ այժմ մի գիւղ էր․ պատմեց, որ ածեցին ծովի ալիքների մէջ հրդեհուած ատրուշանների եւ որմզդական մշտավառ կրակի մոխիրը, եւ այդ պատճառով կոչուեցաւ Մոխրաբերդ։

Հայոց-Ձորում գրուեցաւ քրիստոնէութեան սկիզբը մեր Աբգար թագաւորի օրով։ Ասլանը այդ մասին շատ բաներ էր պատմել ինձ, ինչ որ գրուած էր գրքերի մէջ։ Բայց ես սիրում էի ժողովրդի պատմածը, կենդանի ժողովրդի պատմածը, որ նա աւանդաբար լսել էր իր նախորդներից։ Ես կը դնեմ այստեղ այդ աւանդութիւնը, աւելի այն պատճառով, որ նրանով բացատրվում է Անգղ գետի անուան ծագումը։ Այսպէս է պատմում ժողովուրդը։

Այն խոստման համեմատ, որ Փրկիչը արել էր մեր Աբգար թագաւորին, Նրա համբառնալուց յետոյ, Բարդուղիմէոս եւ Թադէոս առաքեալներին վիճակուեցաւ գալ Հայաստանը քարոզելու։ Բարդուղիմէոս առաքեալը եկաւ Աղբակայ կողմերը, իսկ Թադէոս առաքեալը Հայոց-Ձորը, բերելով իր հետ աստուածամուխ գեղարդը, ս. Աստուածածնի քօղը եւ անուշահոտ իւղի շիշը, որով Փրկչի գլուխը օծեցին։ Նա սկսեց քարոզել եւ իր բերած սրբութիւններով հրաշքներ գործել։ Անգղ գետի ափի մօտ, ճիշտ այնտեղում, ուր այժմ սուրբ Աստուածածնի վանքն է կանգնած, կար մի մեհեան (Այստեղից փոքր ինչ հեռու իջեւանել էր մեր քարաւանը)։ Աստուածամայրը երազում երեւում է Փրկչի առաքեալին եւ ասում է, որ այդ մեհեանի տեղում, իր համար մի տաճար կանգնեցնէ։ Առաքեալը մի հրաշքով կործանում է

մեհեանն ու կուռքերը, եւ սկսում է տաճարը կառուցանել։ Այդ ժամանակ սկսվում է մի խուլ, անհրեւոյթ կռիւ տաճարի եւ կուռքերի մէջ։ Ինչ որ առաքեալը ցերեկով շինել էր տալիս, դեւերը գիշերով քանդում էին եւ քարերը ձգում էին Անգղ գետի մէջ։ Այդ քարերի կուտակութիւնից կազմուեցաւ այն բարձրութիւնը, որի վրայից գետը ջրվէժի նման ցած է թափվում եւ կոչվում է Սալաճ։ Յետոյ առաքեալը Աստուածամօր խորհրդով, իր հետ բերած հրաշագործ խաչով օծում է մի խաչքար եւ կանգնեցնում է շինուելիք տաճարի տեղում։ Այնուհետեւ դեւերը այլ եւս չէին համարձակվում մօտենալ շինուածքին, բայց դրանից, նրանք սեւ ագռաւների կերպարանք էին առնում եւ աչքի էին երեւում։ Բայց որովհետեւ նրանք օդի մէջ աղմուկ էին բարձրացնում եւ վերեւից անհանգստացնում էին բանուորներին, այդ պատճառով անգղների կերպարանքով յայտնըվում են Աստուծոյ հրեշտակները եւ սկսում են պատերազմել ագռաւների հետ։ Անգղները յաղթում են, բոլոր ագռաւներին կոտորում են, եւ նրանց դիակները նետում են գետի մէջ, միեւնոյն տեղում, ուր նրանք ձգել էին տաճարի քարերը։ Ի յիշատակ այդ յաղթութեան, գետը կոչուեցաւ Անգղայ գետ, իսկ գիւղը, որտեղ կառուցուեցաւ ս. Աստուածամօր տաճարը, կոչուեցաւ Անգղ գիւղ։ Առաքեալի հրաշագործ խաչով օծած խաչքարը մինչեւ այսօր էլ մնում է տաճարի մէջ, եւ նոյն քարից անընդհատ կերպով ծորում է հրաշագործ ձէթ, որը ուխտաւորները տանում են իրանց հետ եւ գործ են դնում զանազան ախտերի բժշկութեան համար։ Պատմում էին, թէ առաջ այդ ձէթը այնքան շատ եւ առատութեամբ էր բղխում, որ բաւականացնում էր վանքի բոլոր կանթեղների լուսաւորութիւնը։ Բայց մի վարդապետի ագահութեան պատճառով ձէթը նուազեցաւ, երբ նա սկսեց վաճառել։

Մենք երկար չէինք բաժանվում Անգղ գետից, գնում էինք նրա հակառակ ուղղութեամբ։ Ձկնորսները, նրա ընթացքի ուղղութեամբ, շտապում էին դէպի այն տեղը, ուր գետը թափվում է ծովը։ Այստեղ սարքել էին նրանք իրանց ձկնորսութեան սապաթները, որ ամէն առաւօտ դուրս էին բերում լի անուշահամ տառեխներով։

Անգղ գետի վերին մասը կոչվում է Խօշ-աբ՝ քանի որ Խօշաբ կամ Ընձնեւացեաց կոչուած գաւառի միջովն է հոսում։ Իսկ երբ մտնում է Հայոց-Ձորը, նա իր ամբողջ երկարութեամբ բաժանում է այդ հովիտը երկու մասների՝ հիւսիսային եւ հարաւային։ Իսկ Շամիրամի առուն, հիւսիսից գալով, կտրում է Անգղին եւ, արհեստական կամուրջի վրայից անցնելով, գնում է դէպի Արտամէտ, իսկ այնտեղից Վան։ Այդ վերջինը աւելի օգուտ է տալիս Հայոց-Ձորին, քան թէ առատաջուր Անգղը։ Իր հոսման ընթացքում Շամիրամի առուն ոռոգում է շատ գիւղերի անդաստանները, արտաբայրը։ Երբեմն ագուգայների ու խողովակների միջով, երբեմն բաց առուակով հոսում է նա, իսկ երբ խրամատների, փոսերի վրայով պէտք է անցնի, այսպիսի տեղերում նրա համար բարձր ամբարտակներ են կառուցած, որոնց վրայով, կարծես, օդի միջից թռչում է ջուրը, առանց նեղութիւն կրելու, առանց շեղուելու իր ճանապարհից։ Այդ բոլորը այնքան ճարտար կերպով է կառուցած, այնքան մեծագործ է, որ եթէ հռչակաւոր նինուէացի թագուհու գործը չը համարենք, անշուշտ մեր Արտաշէս երկրորդի գործը համարելու է, որ արհեստական ջրանցքով այդ գետը տարաւ Արտամէտի բուրաստանները զարդարելու եւ հասցեց այն աւանը Զարդ։ Եւ իրաւ, նա մի ժամանակ Վասպուրականի զարդն էր։

Արեւը բարձրացաւ։ Այժմ շրջակայքը աւելի պայծառութեամբ էին երեւում։ Ալանը խորասուզուած էր, ձիւ

գիտէ, ինչ մտածութիւնների մէջ, եւ ամենեւին չէր խօսում։ Նա հիացած էր շրջակայ տեսարաններով, որոնք ե՛ւ ուրախութիւն էին ազդում ինձ, ե՛ւ տրտմութիւն։ Որքան խիտ ազգաբնակութիւն է եղել այստեղ, որքան երջանիկ ապրելիս են եղել այստեղ մարդիկ։ Իսկ այժմ։ Այժմ աւերակ, բոլորովին անմարդաբնակ գիւղերի թիւը աւելի շատ էր քան թէ չէն գիւղերը։ Ամենուրեք հանդիպում էինք կիսակործան եկեղեցիների, ամայի վանքերի եւ քայքայուած գերեզմանատների, որոնց շուրջը մի ժամանակ մարդիկ են բնակուել։ Իսկ այժմ այդ նուիրական վայրերը ծառայում էին որպէս որջ վայրենի գազանների, կամ նրանցից չը տարբերուող քուրդ աւազակների։ Կարծես, մի կործանիչ ձեռք անցել էր այդ հովտով, եւ բոլորը՝ ինչ որ լաւ էր, ինչ որ բարի էր՝ ոչնչացրել էր։

— Մեր նախնիքը ծոյլ մարդիկ չեն եղել, — ասաց Աղամը. — նրանք հոգ են տարել երկրի շինութեան համար, եւ դրա ապացոյցը կարող է լինել այդ հսկայական ջրանցքը, որ անց են կացրել այդ հովտի միջով։ Բայց այն օրից, որ տիրեց թուրքը, ամեն աշխատութիւն, ամեն կենդանութիւն մեռաւ։

— Իսկ այդ չէն գիւղորայքը հայաբնա՞կ են։

— Հայաբնակ են, բայց իւրաքանչիւրի մէջ կը գտնէք մի քանի տուն քուրդ բնակիչներ։ Այդ մի քանի տունը ամբողջ գիւղի ցեցը պէտք է համարել։

Նա դարձեալ լռեց։

Ճանապարհը հարթ էր. բնութիւնը եւ մարդու ձեռն էր հարթել։ Անգղ գետի յորդութիւնից տեղ-տեղ գոյացել էին ճահիճներ, որոնց միջից գեղեցիկ փայլուն ջրածաղիկը շուշանի նման փողփողում էր արեւի ճառագայթներից։ Տեղ-տեղ գոյացել էին շամբուտներ։ Կրիաները, որ դուրս էին

եկել ցամաքը՝ արևի տաքությունը վայելելու, մեր ձիաների ոտնաձայնը լսելով, խմբովին ներս էին սահում և թաքչում էին եղեգների մեջ։ Ձյունի նման սպիտակ արագիլը իր երկար, կարմիր կտցով, և նույնպես երկար, կարմիր ոտներով, հանգիստ շրջում էր ճահճի մեջ և իր սիրած որսն էր որոնում։ Մենք համարեա թե նրա մոտովն անցանք։ Ծանրաբարո թռչունը ամենևին չը վրդովվեցավ, ուշիմ կերպով նայեց մեզ վրա և կրկին շարունակեց իր որսորդությունը։ Ուրուրը վերևում շրջաններ էր գծում օդի մեջ, լայն թևերը բացարած, որոնց երբեմն թեթև կերպով շարժում էր, կարծես, թիավարելիս լիներ օդը։ Ահա նա նետի նման սլացավ դեպի ցած, մի քանի վայրկյան անհետացավ եղեգների մեջ և կրկին վեր բարձրացավ, մագիլների մեջ բռնած ունելով մի ինչ-որ բան։ Նա տարավ իր ավարը։ Արեգակը ավելի և ավելի այրում էր։ Եթե ծովի կողմից փչող մեղմ քամին չը լիներ, տոթը կարող էր խեղդել։ Ամեն ինչ անշարժ էր, ամեն ինչ լուռ էր։ Միայն լսելի էր լինում անհանգիստ արտուտի ճռնչող երգը։ Միջօրեի տապի ժամանակ, երբ բոլոր թռչունները թուլացած, շնչասպառ, մի զով տեղ են որոնում հանգստանալու, նա այդ պահուն ավելի ոգևորվում է, տաքանում է, սկսում է երգել։ Բայց ծածուկ էր թաքնված այդ հողագույն թռչունը։ Որտեղ էլ որ լիներ, մենք նրան չէինք կարող նշմարել։ Հնձած արտերի մոխրագույն ծղոտները, տոթի ազդեցությունից չորացած և դալկացած մացառների տերևները՝ ամենևին չեն որոշվում նրա փետուրների գույնից։ Խելացի թռչունը ընտրում է այնպիսի տեղեր։ Նրա գույնը միախառնվում է իր թաքստի տեղի գունավորության հետ, և նա անտեսանելի է դառնում թշնամու աչքից։ Գոնե դրա խելքն ունենային այստեղի հայերը...

Մենք անցանք մարգագետիններից, անցանք ճահիճներից, անցանք հնձած արտորայքից։ Այժմ մեր ճանապարհի աջ և ձախ կողմերում բարձրանում էին ժայռոտ բլուրներ։ Կանանչ բուսականութեան մի նշոյլ անգամ չէր մնացել նրանց վրայ. ամէն ինչ այրել էր տօթը։ Միայն օշինդրը բուրում էր իր սուր, կծու հոտով։

Ահա ճանապարհը խաչաձև կտրելով, անցաւ չարագուշակ նապաստակը։ Նա բլրից մի քարի վրայ և, ականջները ցցած, հեռուից նայում էր մեզ վրայ։ Երբ մօտեցանք, անյայտացաւ մացառների մէջ։ Գոնէ մի աղուէս անցնէր, դա կ'ուրախացնէր ինձ, դա արդէն նշան կը լինէր, որ մեր ճանապարհորդութիւնը, ինչ նպատակով էլ և լինէր, բարեյաջող վախճան կ'ունենար։ Բայց նապաստակը չար է գուշակում։ Այդ նախապաշարմունքը, սնահաւատ մանկութիւնից, իմ մէջ այն աստիճան արմատացած էր, որ ես սկսեցի կասկածել, որ անպատճառ մի որ և իցէ անյաջողութեան կը հանդիպենք։ Այդ մասին, ի հարկէ, ամաչեցի Ալաւին մի բան ասել, վախենալով նրա յանդիմանութիւնից։

Մենք անցանք մի հայոց գիւղի մօտով։ Գեղջկական խրճիթները հազիւ բարձրանում էին գետնի մակերևոյթից։ Տափակ կտուրների վրայ կալ էին կալսում։ Որպէս ծանրութիւն, երեխաներին խմբով ածել էին կամնասայլի վրայ, մի զոյգ եզներ քաշում էին և պտտեցնում էին դեռ չը մաքրած յարդի վրայ։ Մայրը, հեծանոցը ձեռին, խառնում էր յարդը։ Ջառջառի սուր ատամները, որ կազմուած էին կայծքարի կտորներից, կտրատում էին յարդի խոշոր մասները։ Տղամարդիկ չէին երևում։ Նրանց մի մասը դաշտերում ուրիշ աշխատանքներով էին զբաղուած, իսկ շատերը գնացել էին օտար երկիրներ, պանդխտութեան մէջ էին ապրում։ Մի քանի ծերունիներ նստած էին կալի մօտ,

գիզած խուրձերի հովանիի ներքոյ, ծխում էին։ Մեզ տեսնելով ամենքը կանգնեցին եւ խորին կերպով գլուխ տուեցին։ Մեր առաջնորդներից մէկը մօտեցաւ նրանց եւ կրակ խնդրեց, որ իր չիբուխը վառէ։ Մենք անցանք։ Երբ նա կրկին եկաւ եւ հասաւ մեզ, ես հարցրի.

— Ի՞նչ էին խօսում այն ծերունիները։

— Հարցնում էին, թէ ո՞վ է այդ մարդը։

— Դուք ի՞նչ ասացիք։

— Ասացի՝ եւրոպացի ճանապարհորդ է։

— Նրանք ի՞նչ ասացին։

— Հարցնում էին, թէ ի՞նչ նպատակով է ճանապարհորդում։

— Էլ ուրիշ ոչինչ չը հարցրի՞ն։

— Հարցրին, թէ ո՞ւր է գնում։ Ես ասացի՝ գնում է Հայկայ բերդը տեսնելու։ Նրանք երանի տուեցին եւրոպացու աչքերին, որ կը տեսնէ Հայկայ բերդը։

— Մի՞թէ նրանք չեն տեսել։

— Չեն տեսել. այդքան մօտիկ են ապրում, եւ չեն տեսել։

— Դա շատ զարմանալի է։

— Զարմանալու ոչինչ չը կայ, ես աւելի զարմանալին կ'ասեմ ձեզ. ինձ պատահել է տեսնել գիւղացիներ, որոնք մի քանի մղոնով միայն հեռու են ապրում մի վանքից, երբ օտար երկրներից եկած ուխտաւորների քարաւանը նրանց գիւղի մօտով անցնում է, նրանք խորին բաղձանքով ասում են ուխտաւորներին. «Երանի ձեր աչքերին, որ կը գնաք, կը տեսնէք մեր վանքը»....

Այդ խօսակցութեան միջոցին՝ մեր առաջնորդի միւս ընկերն էլ մօտեցաւ մեզ։ Ես այժմ միայն սկսեցի ուշադրութեամբ քննել նրանց դէմքերը։ Այդ դէմքերը ինձ շատ

ծանօթ էին երեւում։ Ինձ թւում էր, թէ մի տեղում պէտք է տեսած լինէի նրանց։ Բայց երբ եւ ի՞նչ տեղում, մտաբերել չէի կարողանում։ Այդ տարակուսանքը երկար տանջում էր ինձ։ Մի՞թէ կարելի էր մոռանալ այդ տեսակ մարդկանց։ Երկուսն էլ բարեկազմ երիտասարդներ էին, կարծես, մի զոյգ Ապոլոններ լինէին։ Ես անիծում էի իմ բթամտութիւնը։ Եթէ տեսել էի, անպատճառ պէտք է ուրիշ հագուստով, ուրիշ կերպարանքով տեսած լինէի, եւ ոչ որպէս այժմ, լազի հագուստով, ինչպէս հագնուած էին Արթվինի բոլոր ծառաները։

Ես տատանվում էի անստուգութեան մէջ։ Մտածում էի հարցնել։ Մի՞թէ նրանք կ'ասէին, թէ ովքեր են, կամ մենք մի ժամանակ տեսնուել ենք։ Եթէ ասելու լինէին, հէնց առաջին անգամից կ'ասէին։ Բայց նրանք ոչինչ կերպով չէին ցոյց տալիս, որ ինձ ճանաչում են, կամ որ եւ իցէ ժամանակ հանդիպել ենք միմեանց։ Իմ յիշողութեան մէջ այդքանը միայն պարզ էր, որ այդ երկուսին միասին, միաժամանակ, մի տեղում էի տեսել։ Եւ այդ շատ զարմացնում էր ինձ։ Ես թողեցի, որ հանգամանքները պարզեն այդ մթութիւնը, այժմ դարձայ դէպի միւս ընկերը, հարցնելով.

— Դեռ երկա՞ր ճանապարհ է մնում մինչեւ Հայկայ բերդը։

— Եթէ այդպէս արագ գնալու լինենք, կէսօրից փոքր ինչ անցած կը հասնենք, — պատասխանեց նա։

Իմ հետաքրքրութիւնը այնքան անզուսպ էր դարձել, որ ցանկանում էի՝ նախ քան բերդը տեսնելը՝ նրա մասին տեղեկութիւններ առնել։

— Դուք տեսե՞լ էք Հայկայ բերդը, — հարցրի նրանից։

— Տեսել եմ։

գիզած խուրձերի հովանիի ներքոյ, ծխում էին։ Մեզ տեսնելով՝ ամենքը կանգնեցին եւ խորին կերպով գլուխ տուին։ Մեր առաջնորդներից մէկը մօտեցաւ նրանց եւ կրակ խնդրեց, որ իր չիբուխը վառէ։ Մենք անցանք։ Երբ նա կրկին եկաւ եւ հասաւ մեզ, ես հարցրի.

— Ի՞նչ էին խօսում այն ծերունիները։

— Հարցնում էին, թէ ո՞վ է այդ մարդը։

— Դուք ի՞նչ ասացիք։

— Ասացի՝ եւրոպացի ճանապարհորդ է։

— Նրանք ի՞նչ ասացին։

— Հարցնում էին, թէ ի՞նչ նպատակով է ճանապարհորդում։

— Էլ ուրիշ ոչինչ չը հարցրի՞ն։

— Հարցրին, թէ ո՞ւր է գնում։ Ես ասացի՝ գնում է Հայկայ բերդը տեսնելու։ Նրանք երանի տուեցին եւրոպացու աչքերին, որ կը տեսնէ Հայկայ բերդը։

— Մի՞թէ նրանք չեն տեսել։

— Չեն տեսել. այդքան մօտիկ են ապրում, եւ չեն տեսել։

— Դա շատ զարմանալի է։

— Զարմանալու ոչինչ չը կայ, ես աւելի զարմանալին կ'ասեմ ձեզ. ինձ պատահել է տեսնել գիւղացիներ, որոնք մի քանի մղոնով միայն հեռու են ապրում մի վանքից, երբ օտար երկրներից եկած ուխտաւորների քարաւանը նրանց գիւղի մօտով անցնում է, նրանք խորին բաղձանքով ասում են ուխտաւորներին. "երանի ձեր աչքերին, որ կը գնաք, կը տեսնէք մեր վանքը„...

Այդ խօսակցութեան միջոցին՝ մեր առաջնորդի միւս ընկերն էլ մօտեցաւ մեզ։ Ես այժմ միայն սկսեցի ուշադրութեամբ քննել նրանց դէմքերը։ Այդ դէմքերը ինձ շատ

ծանօթ էին երեւում։ Ինձ թւում էր, թէ մի տեղում պէտք է տեսած լինէի նրանց։ Բայց երբ եւ ի՞նչ տեղում, մտաբերել չէի կարողանում։ Այդ տարակուսանքը երկար տանջում էր ինձ։ Մի՞թէ կարելի էր մոռանալ այդ տեսակ մարդկանց։ Երկուսն էլ բարեկազմ երիտասարդներ էին, կարծես, մի զոյգ Այաքսներ լինէին։ Ես անիծում էի իմ բթամտութիւնը։ Եթէ տեսել էի, անպատճառ պէտք է ուրիշ հագուստով, ուրիշ կերպարանքով տեսած լինէի, եւ ոչ որպէս այժմ, լազի հագուստով, ինչպէս հագնուած էին Արթինի բոլոր ծառաները։

Ես տատանվում էի անստուգութեան մէջ։ Մտածում էի հարցնել։ Մի՞թէ նրանք կ՚ասէին, թէ ովքեր են, կամ մենք մի ժամանակ տեսնուել ենք։ Եթէ ասելու լինէին, հէնց առաջին անգամից կ՚ասէին։ Բայց նրանք ոչինչ կերպով չէին ցոյց տալիս, որ ինձ ճանաչում են, կամ որ եւ իցէ ժամանակ հանդիպել ենք միմեանց։ Իմ յիշողութեան մէջ այդքանը միայն պարզ էր, որ այդ երկուսին միասին, միաժամանակ, մի տեղում էի տեսել։ Եւ այդ շատ զարմացնում էր ինձ։ Ես թողեցի, որ հանգամանքները պարզեն այդ մթութիւնը, այժմ դարձայ դէպի միւս ընկերը, հարցնելով.

— Դեռ երկա՞ր ճանապարհ է մնում մինչեւ Հայկայ բերդը։

— Եթէ այդպէս արագ գնալու լինենք, կէսօրից փոքր ինչ անցած կը հասնենք, — պատասխանեց նա։

Իմ հետաքրքրութիւնը այնքան անզուսպ էր դարձել, որ ցանկանում էի՝ նախ քան բերդը տեսնելը՝ նրա մասին տեղեկութիւններ ստանալ։

— Դուք տեսե՞լ էք Հայկայ բերդը, — հարցրի նրանից։

— Տեսել եմ։

Բէյլուն, որը Բէյլի անունն է կրում։ Նա հեռուից ինձ ցույց տուեց Աստուածաշէնը, — մեր Դիւցազնի եւ Նահապետի հիմնած առաջին աւանը, որ մինչեւ այսօր մնացել էր շէն, որ մինչեւ այսօր պահպանել էր իր անունը։ — Աստուածաշէնի բնակիչը միշտ պարծանքով է յիշում, որ դա մեր նախահօր՝ Հայկ դիւցազնի՝ անունն է կրում, որովհետեւ հնաների հայրը, որ աստուածների հետ էր պատերազմում, ինքն եւս պաշտվում էր իբրեւ Աստուած։ Այդ աւանի մօտ էր եւ նրա ամրոցը, ուր մենք գնում էինք։

Վերջապէս մենք հասանք մեր բաղձանքի տեղը։

Աստուածաշէն գիւղի մօտ, արեւելեան կողմում, ընդարձակ դաշտի միջից բարձրանում է մի երկայնաձեւ լեռ, որ իր ահաւոր գագաթից իշխում է շրջակայ տափարակների վրայ։ Ահա այդ սարի բարձրութեան վրայ մինչեւ այսօր մնում են հայոց հսկաների մեծագործ շինուածքների փշրանքները, որ ժողովրդի մէջ յայտնի են Հայկայ բերդ անունով։

— Ի՞նչպէս է այդ սարի անունը, — հարցրի Ասլանից։

— Թօխ-դաղ, որ նշանակում է մոխրագոյն սար, թուրքաց անուն է, — պատասխանեց նա, յետոյ աւելացրեց. — Թուրքերը, տիրելով մեր երկրին, աշխատեցին բոլորը, ինչ որ մեզ համար սուրբ էր եւ նուիրական, ջնջել եւ ոչնչացնել։ Աշխատեցին, այն բոլորը, որ հային յատուկ էր, որ ազգային էր, օտարացնել, խորթացնել։ Նրանք փոխեցին մեր լեռների, մեր գետերի, մեր հովիտների ու մեր գիւղերի անունները։ Այդ երկիրը, որ մեր ազգի նախկին օրօրոցն է եղել, եւ մինչեւ այսօր բնակեցրած է հայերով, նրանք Քուրդիստան կոչեցին։

— Բայց ի՞նչպէս էր այդ սարի հին անունը։

— Դժբախտաբար չը գիտեմ։ Այդ մասին գրքերի մէջ ինձ ոչինչ չէ պատահել կարդալ, իսկ ժողովուրդը մոռացել է։

— Երեւի, շատ ամուր բերդ է. բարձր աշտարակներ եւ ահագին պարիսպներ ունի։

— Անտարակոյս, մի ժամանակ ունեցել է։ Բայց մինչեւ այժմ ի՞նչպէս կը մնային այդ ամրութիւնները։ Գիտէ՞ք, երբ էր Հայկը։

Նա սկսեց ժպտալ իմ միամտութեան վրայ։ Զարեւանի կոպիտ ծառան Հայկի մասին եւս տեղեկութիւն ունէր։ Այդ աւելի գրգռեց իմ կասկածը։ Ես դարձեալ ընկայ առաջին մտածութիւնների մէջ, որ այդ անձինքը ծանօթ էին ինձ։

Հայոց-Ձորը, մեր Հայկ նահապետի բնագաւառը, լի է բազմաթիւ յիշատակներով, որ յիշեցնում են մեր Դիւցազնի պատերազմը Բաբելոնի հսկայի հետ։ Ասլանը ինձ բացատրեց, թէ որպէս այժմեան յիշատակարաններով եւ ժողովրդի մէջ պահպանուած առասպելներով ստուգվում է պատմութիւնը։

— Հայրենագիտութիւնը, — ասաց նա, — գլխաւոր ուսմունքներից մէկը պէտք է լինի, որ պարտաւոր է սովորել ամեն մի հայի որդին։ Ով որ չէ ճանաչում իր հայրենիքը, չէ կարող ճշմարտապէս սիրել նրան։

Յետոյ նա ցոյց տուեց այն տեղերը, որոնք նուիրական էին դարձել Հայկի եւ Բէլի յիշատակներով։ Նա ցոյց տուեց այն բլուրը, որի վրայ տապալուեցաւ մեր հսկայի հզօր բազկից նետահար եղած Բէլը, որ եւ մինչեւ այսօր նրա դրած անունով կոչվում է Գերեզմանք, որովհետեւ այնտեղ ընկան Բէլի քաջերից շատերը, եւ այն բլուրը, որի վրայ պաշտպանուած էին նրանք, եղաւ նրանց գերեզմանը։ Նա ցոյց տուեց ճակատամարտի տեղը, ուր առաջին անգամ հանդիպեցան միմեանց երկու հսկաները։ Այդ տեղը կոչուեցաւ Հայք, որ այժմ ժողովրդի լեզւում աղճատուելով, ասվում է Խէք։ Նա ինձ ցոյց տուեց, թէ դէպի ո՞ր կողմն է ընկնում

Բէլուն, որը Բէլի անունն է կրում։ Նա հեռուից ինձ ցոյց տուեց Աստուածաշէնը, — մեր Դիւցազնի եւ նահապետի հիմնած առաջին աւանը, որ մինչեւ այսօր մնացել էր չէն, որ մինչեւ այսօր պահպանել էր իր անունը։ — Աստուածաշէնի բնակիչը միշտ պարծանքով է յիշում, որ դա մեր նախահօր՝ Հայկ դիւցազնի՝ անունն է կրում, որովհետեւ հսկաների հայրը, որ աստուածների հետ էր պատերազմում, ինքն եւս պաշտվում էր իբրեւ Աստուած։ Այդ աւանի մօտ էր եւ նրա ամրոցը, ուր մենք գնում էինք։

Վերջապէս մենք հասանք մեր բաղձանքի տեղը։

Աստուածաշէն գիւղի մօտ, արեւելեան կողմում, ընդարձակ դաշտի միջից բարձրանում է մի երկայնաձեւ լեռ, որ իր ահաւոր գագաթից իշխում է շրջակայ տափարակների վրայ։ Ահա այդ սարի բարձրութեան վրայ մինչեւ այսօր մնում են հայոց հսկաների մեծագործ շինուածքների փշրանքները, որ ժողովրդի մէջ յայտնի են Հայկայ բերդ անունով։

— Ի՞նչպէս է այդ սարի անունը, — հարցրի Ասլանից։

— Բօզ-դաղ, որ նշանակում է մոխրագոյն սար, թուրքաց անուն է, — պատասխանեց նա, յետոյ աւելացրեց. — Թուրքերը, տիրելով մեր երկրին, աշխատեցին բոլորը, ինչ որ մեզ համար սուրբ էր եւ նուիրական, ջնջել եւ ոչնչացնել։ Աշխատեցին, այն բոլորը, որ հային յատուկ էր, որ ազգային էր, օտարացնել, խորթացնել։ Նրանք փոխեցին մեր լեռների, մեր գետերի, մեր հովիտների ու մեր գիւղերի անունները։ Այդ երկիրը, որ մեր ազգի նախկին օրօրոցն է եղել, եւ մինչեւ այսօր բնակեցրած է հայերով, նրանք Քուրդիստան կոչեցին։

— Բայց ի՞նչպէս էր այդ սարի հին անունը։

— Դժբախտաբար չը գիտեմ։ Այդ մասին գրքերի մէջ ինձ ոչինչ չէ պատահել կարդալ, իսկ ժողովուրդը մոռացել է։

Ձիաներով անհնար էր բարձրանալ սարը: Ցած իջանք, երկու երիտասարդները ներքեւում պահեցին ձիաները, ես եւ Աղասին սկսեցինք վեր բարձրանալ: Ժամանակը մաշել ու եղծել էր բոլոր շաւիղները, որ տանում էին դէպի վեր: Մենք համարեա մագլցելով էինք անցնում սարա-փեշի առապարները, ուղղաձիգ ժայռերը, նեղ կիրճերը եւ աճած, միմեանց հետ հիւսուած թուփերն ու մացառները, որ հանդիպում էին մեր ճանապարհի վրայ: Բայց այդ ահա-գին դժուարութիւնները հեշտանում, բոլորովին անզգալի էին դառնում այն մեծ բաղձանքի ուժգնութեան ներքոյ, որ տիրում էր իմ մէջ՝ տեսնելու մեր Նախահօր նուիրական ամրոցը, որտեղ ապրել էր նա, որտեղից պատերազմել էր իր ժամանակի խոլ եւ վիթխարի տիտանների հետ, պաշտպանելով իր գերդաստանը, որ երեք հարիւր հոգուց էր բաղկանում: Այդ երեք հարիւր հոգին կազմում էր այդ ժամանակ հայոց ամբողջ ազգը: Այդ երեք հարիւր հոգով սկսեց նա Հայաստանը: Դարերի, մի քանի տասնեակ դարերի սառնամանիքից ու անձրեւներից յետոյ, դեռ շատ բան էր մնացել, որ յիշեցնում էր հսկայ ձեռքի հսկայական գործը: Հանդիպում էինք արհեստական այրերի, որոնց ծայրը կորչում էր լեռան խորքերում, եւ որոնք ծառայելիս են եղել որպէս գաղտնի հաղորդակցութեան անցքեր: Հանդիպում էինք վիմափոր ջրամբարների, որոնց մէջ զանազան կողմերից խողովակներով հաւաքւում էր անձրեւի ջուրը եւ պահւում էր պաշարման ժամանակի համար, որովհետեւ լեռան վրայ աղբիւր չը կար: Հանդիպում էինք զանազան մթերանոցների, որոնց մէջ պահւում էր թէ պաշար եւ թէ զէնքեր: Երկայնաձիգ լեռը, որ ներքեւից դանակի նման սուր էր երեւում, վերեւում հետզհետէ ընդարձակւում էր եւ տափարակ ձեւ էր ստանում: Այդ տափարակի վրայ

երեւում էին բազմաթիւ բնակութիւնների հետքեր։ Վտանգի ժամանակ այստեղ էին պատսպարվում ստորոտի բնակիչները։ Բոլորովին գագաթի վրայ շինուած էր միջնաբերդը։ Պարիսպները, աշտարակները, այլ եւ այլ ամրութիւնները, իրանց կանգուն ժամանակ, այն աստիճան վիթխարի ձեւ են ունեցել, որ նրանցից ցած թափուած քարերը իրանց կուտակութեան ներքոյ ծածկում էին ընդարձակ տարածութիւն եւ հասնում էին մինչեւ ստորոտի դաշտավայրը։ Հմուտ մտքի ու կարկինի գործը եւ անջնջելի կրային ծեփը միայն՝ որոշում էին այդ ահագին քարերը լեռան մեծամեծ ժայռերից, որոնց հետ խառնուած էին։ Հսկաների ձեռքը միայն կարող էր այդ ահագին մեծահատոր քարերը միմեանց վրայ շարել եւ լեռնային բուրգեր կառուցանել։

Աշանը կանգնած էր այդ դիւցական աւերակների բեկորների վրայ, եւ մի առանձին ոգեւորութեամբ նայում էր դէպի շրջակայքը, նայում էր դէպի ընդարձակ հեռաստանը եւ, կարծես, իր սրատես աչքերով չափում էր կանաչազարդ հովտի տարածութիւնը, մինչեւ հեռաւոր լեռները, մինչեւ կապուտակ ծովը...

ԻԲ.

ԳՈՒՇԱԿՈՂԸ

Երբ ցած իջանք բերդից, Ասլանը իսկոյն նստեց իր ձին եւ, առանց մի բառ ասելու, քշեց դէպի Հայոց-Ձորի հարաւային կողմը՝ Ոշաունեան լեռները։ Երկու երիտասարդները, երեւի, գիտէին թէ նա ուր է գնում, իրանց ձիաների գլուխը դարձրին դէպի այն կողմը։ Ես եւս հետեւեցի նրանց։

Երկար գնում էինք առանց խօսելու։ Մեզանից իւրաքանչիւրը, այն տպաւորութիւններից յետոյ, որ թողեց մեզ վրայ Հայկայ քայքայուած բերդը, խորասուզուած էր իր մէջ։

Տօ՛թ էր, յետ-կէսօրեան այն խեղդող օդը, երբ սար ու քար տաքանում է, կրակ է կտրում, երբ օդը սաստիկ բորբոքվում է, կարծում ես, թէ հնոցի մէջ տապակվում ես։ Քրտինքը հոսում է մարմնից եւ թողնում է երեսի վրայ թանձր, աղային կեղեւ։ Շրթունքներդ ճաքճքում են եւ աչքերդ սկսում են այրուել։ Որպէս մանր, հազիւ նշմարելի փոշի, գլխիդ շուրջը վըժ-վըժում են միլիոնաւոր միջատներ։ Շունչ ես քաշում, բերանդ, քիթդ լցվում է այդ չարաճճիկ արարածներով. աչքերդ բաց ես անում, լցվում են աչքերիդ մէջ, իսկ ականջներիդ մէջ իրանց ուրախ երաժշտութիւնն են կատարում։ Հնար չը կայ ազատուելու նրանց խայթոցից։ Մարմնիդ վրայ որքան բաց տեղեր են մնացել, — երեսդ, պարանոցդ, ձեռքերդ, — կարծես, ծակծկում են մանր ասեղներով։ Ծակած տեղերը իսկոյն բորբոքուելով,

սկսում են այրուել։ Նրանք ծծում են քո արիւնը եւ փոխարէնը թոյն են թողնում։ Մտածում ես, երեւի, այդ երկրի ճակատագիրն է՝ ծծել բոլոր հիւթը, կշտանալ, իսկ տեղում թոյն թողնել…

Բորբոքուած օդը բորբոքում է եւ մարդու երեւակայութիւնը։ Նայում էի դէպի երկինք. Տէր Աստուած, ինչեր չէի տեսնում մի ամբողջ վանք կախուած էր օդի մէջ. ես նշմարում էի մինչեւ անգամ գմբէթները, զանգակատները եւ վանքը շրջապատող ծառերը։ Դէպի հեռուն, շատ հեռուն էի նայում, դէպի ծովի կողմը, ինձ թւում էր, թէ երկնային հրեշտակները, զինուորուած, ձի նստած, շրջում են օդի մէջ։ Ես տեսնում էի եւ ոչխարների մի ամբողջ հօտ, իրանց առատամարգերով եւ շներով, այնտեղ վերեւում արածում էին։ Այդ ինչ էր։ Ինձ թւում էր, թէ անրջական տեսիլքներ հրապուրում են ինձ եւ այսպիսի պատկերներ են երեւան հանում։ Մտածում էի՝ մեր տաճկահայերին յայտնել տեսածս. երկրի հետ ծանօթ լինելով, գուցէ նրանք կը բացատրէին, թէ ինչ էր այդ։ Բայց նրանք ինձ խելագարի տեղ կը դնէին եւ կը սկսէին ծիծաղել։ Իսկ վերջը, երբ Ասլանին ասացի, նա բացատրեց այդ օդերեւոյթների բնական պատճառները, եւ ես բոլորովին զարմացայ։ Ի՜նչ լաւ բան է եղել գիտութիւնը, որքան նախապաշարմունքներ, որքան սնահաւատութիւններ փարատում է նա։

Օրուայ այն ժամն էր, երբ ճանապարհները բոլորովին դատարկվում են երթեւեկներից։ Երբեմն պատահում էին մենաւոր ձիաւորներ, երբեմն մի քանիսը միասին։ Փոքրիկ, կրակոտ նժոյգների վրայ նստած, երկայն եղէգնեայ նիզակը ձեռին, երկաթապատ վահանը ուսին, ատրճանակները գօտիի մէջ խրած, աղեղնաձեւ կեռ թուրը կշտից քարշ ընկած, մի խումբով, կատարեալ զինավառութեան մէջ, այդ ձիաւոր-

ները իմ վրայ այն տպաւորութիւնն էին գործում, որ կամ կռուելու են գնում, կամ վերադառնում են կռուից։ Դրանք կասկածաւոր կերպով նայում էին մեզ վրայ, ողջունում էին ու անցնում։

— Դրանք աւազակնե՞ր են, — հարցրի մեր առաջնորդներից մէկին.

— Ի՞նչ է նշանակում աւազակներ, — ժպտալով պատասխանեց նա. — ամէն մի քուրդ աւազակ է, որովհետև դա նրա արհեստն է։ Դրանք, որ անցան, և որոնց նորից կը հանդիպենք, հասարակ ճանապարհորդներ են։ Եթէ ճանապարհին իրանց ատամի համեմատ մի որս կը պատահի, կը կողոպտեն և կ՚անցնեն, իսկ եթէ նկատեն, որ որսը հեշտութեամբ կեղեքել չեն կարող, կ՚ողջունեն ու այնպէս կ՚անցնեն։

— Ուրեմն դրանք մեզ կը կողոպտէին, եթէ մենք զէնքեր չունենայինք։

— Անպատճառ։

Առաջնորդի խօսքերը ինձ բոլորովին հանգստացնել չը կարողացան, երբ յանկարծ մտաբերեցի նապաստակը, այն չարագուշակ նապաստակը, որ մեր ճանապարհը խաչաձև կտրելով անցաւ։ Ես մտածում էի, որ անպատճառ մի դժբախտութիւն կը պատահի։

Երբեմն պատահում էին քրդուհիներ, որոնք խմբով, կամ միայնակ գնում էին դէպի մերձակայ լեռների ստորոտները, ուր գտնվում էին նրանց չադրները։ Ցաւալի էր նայել այդ թշուառների վրայ։ Պատառոտած հագուստով, բոբիկ ոտներով գնում էին նրանք տատասկներով պատած ճանապարհով, որը, յաճախ երթևեկութեան ուղի չը լինելով, աւելի մի նեղ շաւիղի էր նմանում։ Նրանցից իւրաքանչիւրը ծանրաբեռնուած էր չորացած թուփերի ու արմատների չալակներով, որ քաղել էր մերձակայ բլուրներից, տանում

էր վառելու համար։ Ամուսինները այնպէս փառաւոր նժոյգների վրայ նստած, իսկ կանայքը այդպէս ողորմելի, հեծնում էին ծանր բեռների ներքոյ։ Ես կրկին դարձայ դէպի մեր առաջնորդը։

— Դրանք որտեղացի են։

— Քրդի համար կարելի՞ է ասել որտեղացի է։ Թափառականներ են, այսօր այստեղ են, էգուց կը տեսնէք նրանց՝ տասն սարերի այն կողմում։

Չը նայելով, որ արեւը բաւական թեքուել էր եւ երեկոյեան ժամը մօտենում էր, բայց օդը դեռ բոլորովին չէր զովացել։ Ծարաւը այրում էր ինձ. մի կաթիլ ջրի համար հոգիս կը տայի. բայց դեռ շատ հեռու պիտի գնայինք, մինչեւ ջրի կը հասնէինք.

— Ես հետս Արտամէտի խնձոր ունեմ վերառած, — ասաց մեր առաջնորդը, — դա կը զովացնէ,

Նա կանգնեցրեց իր ձին, ցած իջաւ եւ խուրջինի միջից հանեց մի քանի հիւթալի, թթուաշ խնձորներ, տուեց ինձ։ Այդ միջոցին քրդուհիները հասան մեզ։ Ես զանակով կեղեւը քերծում էի եւ մեծ ախորժակով ուտում։ Իսկ խեղճ կանայքը գետնից հաւաքում էին հողի վրայ թափուած կեղեւները եւ նոյն ախորժակով ուտում էին։ Նրանց համար այդ անուշեղէնը այնքան հրապուրիչ էր, որ, չը նայելով իրանց շալակների ծանրութեանը, վազ էին տալիս մեր ձիաների ետեւից։ Այդ տեսնելով, երիտասարդը տուեց նրանց մի-մի խնձոր։ Անկարելի է նկարագրել նրանց ուրախութիւնը։

— Դու քանի՞ սիրող ունես, — հարցրեց մէկից։

— Ես ամուսին ունեմ, — ծիծաղելով պատասխանեց քրդուհին, — բայց սիրողներ դա՛ շատ ունի, հազեմ դրա գլուխը։

Վերջին խօսքերի հետ նա ձեռքով խփեց իր ընկերուհիներից մեկի գլխին, որ դեռ ամուսնացած չէր։

— Իսկ ուրիշի ակրը երբեք չեմ գողանում։

— Գողանում եմ, երբ ամուսինս ինձ ծեծում է։

— Քանի՞ ոչխար ունեք։

— Հինգ հարիւր։

— Հինգ հարիւր ոչխար ունեք եւ դու այդպէս շալակով ցախ ես կրում։

— Ի՞նչ անեմ, եթէ չը կրեմ, ամուսինս ինձ դուրս կանէ եւ մի ուրիշին կը բերէ։

Մենք անցանք։

— Միթէ քրդուհիները այդպէս թեթեւ բարք ու վարքի տէր են, — հարցրի երիտասարդից։

— Չէ կարելի ասել բոլոր ցեղերի համար։ Բայց այդ ցեղն ինչ-որ բօշաների խառնուրդ է։ Ընդհանրապէս խօսելով, օրիորդը աւելի ազատ է քրդերի մէջ, քան թէ ամուսնացած կինը, որ տէր ունի եւ մեկի սեփականութիւնն է համարվում։

Հեռուից, Արարատ լեռան ստորոտում, սեւ բծերի նման երեւում էին մի խումբ վրաններ։ Արեւի երեկոյեան ճառագայթները թափել էին այդ վրանների վրայ շէկ-ծիրանեգոյն լոյս։ Ինձ թւում էր, որ հրդեհի մէջ այրվում էին նրանք։ Երբ արեւը մտաւ, երբ հեռացաւ պատեց խաւարը, ամեն ինչ կորաւ, եւ գեղեցիկ երեւոյթը ընկղմուեցաւ անվերջ մթութեան մէջ։ Այժմ այնտեղից նշմարվում էին կրակի նշոյլներ, որոնք փարոսի նման ձգում էին մեզ դէպի իրանց կողմը։

Ասլանը ինձ պատմեց, որ այնտեղ բնակվում է քրդերի մի նշանաւոր շէյխ, որ մեծ ազդեցութիւն ունի բոլոր ցեղերի վրայ, որին համարեա պաշտում են, եւ մարգարէի հաւատար

յարգանք են մատուցանում։ Բոլոր քրդերը նրա գլխովն են երդվում. «չէյխի գլուխը վկայ», — դա ամենամեծ երդումն է նրանց մէջ։ Այն օրը, որ նա բաղանիք է մտնում, բաղանիքի ջուրը քրդերը բաժանում են իրանց մէջ, եւ սրսկում են մորուքների վրայ, որպէս օրհնած ջուր։ Ամուլ կանայք նրա ոտքերի հետքերից փոշին հաւաքում են եւ ինչ-որ կախարդական արարողութիւններ են կատարում, որ զաւակ ունենան։

— Բայց նա չափազանց մոլեռանդ է եւ քրիստոնեաների թշնամի, — աւելացրեց Այսոր։ — Նրա ատելութիւնը դէպի քրիստոնեաները այն աստիճանի է հասնում, որ իր վրանից դուրս գալու ժամանակ, երբ կամենում է մի տեղ գնալ, դէմքը քողարկում է, որ «գաւուրները» նրա սրբազան երեսը չը տեսնեն։ Որքան վանքեր է քանդել տուել, որքան հայոց գիւղօրայք է այրել. քրիստոնեաներին ոչնչացնելը — նրա ամենասիրելի բաղձանքն է։

— Այստեղ ինչ է շինում։

— Պարսից հետ ինչ-որ ընդհարումներ է ունեցել, այդ պատճառով հեռացել է սահմանից, եկել է այստեղ։

— Որպիսի՞ ընդհարումներ։

— Մի քանի ամիս առաջ նա մի արշաւանք կատարեց դէպի Ուրմիոյ լճակի հարաւ-արեւմտեան կողմերը եւ աւպատակեց մի քանի գաւառներ։

— Մի՞թէ այդքան ուժ ունի։

— Մի օրուայ մէջ կարող է տասն կամ քսան հազար ձիաւորներ զէնքի կոչել։

— Նրա մշտական բնակութեան տեղը ո՞րտեղ է։

— Զաբ գետի հովիտը, որ այլ անունով կոչվում է Նեհրի, գտնվում է Աղբակից եւ Ջուլամերկից փոքր ինչ հեռու։ Այնտեղ ընդարձակ կալուածքներ եւ շատ գիւղեր ունի. բաւական հարուստ մարդ է։

— Երեւի, այդ հարստութիւնը բոլորը յափշտակութեամբ է դիզել:

— Անտարակոյս:

— Եւ դու գնում ես մի այդպիսի չարագործի մօտ:

— Ես նրա մօտ չեմ գնում, ես մի ուրիշին պէտք է տեսնեմ:

— Դու Չէյխի հետ ծանօթ ես:

— Ծանօթ եմ, բայց եթէ այժմ եւրոպական հագուստով տեսնելու լինի ինձ, երեւի, չի ճանաչի:

Կէսօրից բաւական անցել էր, երբ հասանք Չէյխի վրաններին: Խարոյկները մարել էին եւ ամբողջ բանակի վրայ տիրում էր մթին խաւար: Վրանների շրջակայքում հաւաքուած ձիաների երամակները, ոչխարների հանգրուանները, կովերի ու եզների նախիրները ցոյց էին տալիս, որ այդ բանակը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ, խաշնարածների մի ընդարձակ իջեւան, որը, հարկաւորուած ժամանակ, կարող էր եւ պատերազմական բանակի փոխուել: Բոլոր դիրքերի վրայ հսկում էին զինուած գիշերապահներ: Մութը գործելու հնար չը կար: Շները խոշ վագրների նման թռչում էին մեր ձիաների գլխի վրայ: Նրանց ձայնից մօտեցան մեզ մի քանի գիշերապահներ, հարցնելով.

— Ովքեր էք, ինչ էք կամենում:

— «Գուշակողի» մօտ ենք գնում, — պատասխանեց մեր առաջնորդներից մէկը:

— «Գուշակողը» ահա այնտեղ է կենում: — Նա ցոյց տուեց մի առանձնացած վրան, որի մէջ դեռ լոյս էր երեւում, եւ որը բաւական հեռու էր բանակից:

«Գուշակողը» այնքան անհրաժեշտ մարդ էր, որ գիշեր ու ցերեկ այցելուներ միշտ անպակաս էին լինում նրա վրանից, այդ պատճառով, մեր տարաժամ այցելութիւնը

չը զարմացրեց գիշերապահներին։ Խաւարի միջից նրանք չը նկատեցին, թէ մենք ինչ տեսակ մարդիկ ենք։

Մենք գտանք "գուշակողին" միայնակ իր վրանում. նա դեռ չէր քնած, բարձերի առջեւ նստած, գիրք էր կարդում։ Երբ լսեց մեր ձիաների ոտնաձայնը, գիրքը ցած դրեց եւ դուրս եկաւ։

— Բարի լինի, — հարցրեց նա։

— Ամենակարողի ողորմութեամբ բարի է, — ասաց Ասլանը. — ձեր գուշակութիւնները լսելու ենք եկել։

Նա կանգնած էր վրանի մուտքի առջեւ, եւ բարձերից դուրս ցոլացած լոյսի մէջ՝ նկարվում էր որպէս մի սպիտակ արձան։ Ձիւնի պէս ճերմակ մազերը թափուել էին ուսերի վրայ եւ, միախառնուելով նոյնպէս ճերմակ մօրուքի հետ, կազմում էին մի սպիտակ շրջանակ, որի խորութեան միջից դուրս էր նայում նրա ազդու դէմքը։ Երեսի կաշին, երեւի, մշտական պահեցողութիւնից, դեղնել, ցամաքել, մագաղաթի գոյն էր ստացել։ Նրա հագուստը բաղկացած էր մէկ կտորից միայն. դա մի սպիտակ շապիկ էր, որ հայոց ժամի շապիկների նման իջնում էր մինչեւ նրա բոբիկ ոտները։

Ինքը լոյսի կողմում կանգնած լինելով, իսկ մենք խաւարի կողմում, ամենեւին ճանաչել չը կարողացաւ, թէ մենք ինչ երկրի մարդիկ ենք, կամ ինչ ազգից. եւ այդ պէտք էլ չէր նրան գիտենալ, նրա վրանի մուտքը բոլորի համար բաց էր։

— Համեցէք, ցած իջէք, — ասաց նա ճգնաւորի ձայնով, — բայց ձեր ձիաների հոգսը ինքներդ պէտք է տանէք եւ այստեղ բոլորովին միայնակ եմ, ոչ ոք չունեմ։

Մեր առաջնորդները ամեն պատրաստութիւններ ունէին իրանց հետ։ Երբ ցած իջանք, իսկոյն խուրջիններից հանեցին երկաթեայ բեւեռները (սանակապ) նրանցով կա-

պեցին ձիաների ոտները, բեռները կապեցին բանալներով, յետոյ նոյնպէս երկաթեայ երկար մեխերը ցցելով գետնի մէջ, նրանց գլխին ամրացրած օղակներից կապեցին ձիաների երասանակները, որ վրանի մօտից հեռու չը գնան։ Ես և Ասլանը մտանք վրանը, իսկ երկու երիտասարդները մնացին դրսում, որ ձիաներին հոգ տանեն։

Հէնց առաջին անգամից այդ վրանը իմ վրայ այն տպաւորութիւնը գործեց, կարծես թէ, ճգնաւորի խուց լինէր, կամ մի ղալանդէրի (դէրվիշի) տաղաւար, որ ժամանակաւոր կերպով կազմում է մի մեծատան դռան մօտ, նրանից իր պահանջը ստանալու համար։

Արևելքում այդ սովորութիւնը այնքան յատկանիշ կողմեր ունի, որ աւելորդ չեմ համարում փակագծի մէջ դնել նրա համառօտ նկարագրութիւնը։ Դէրվիշը գիտում է այս և այն մեծատանը, պահանջում է կամ մի մեծ գումար և կամ մի այլ շնորհ։ Նա ընտրում է բառ մեծի մասին այնպիսի անձանց, որոնք իրանց հարստութիւնը միայն իրանք են վայելում։ Ժլատ մեծատունը, ի հարկէ, մերժում է նրա պահանջը։ Դէրվիշը իր տաղաւարը կազմում է մեծատան գլխաւոր մուտքի հանդէպ, և հանգիստ կերպով սկսում է սպասել այնտեղ։ Նա իր տաղաւարի շուրջը գարի է ցանում, որը արդէն նշան է, որ մինչև գարին չը բուսնի, չաճի և չը հասունանայ, նա չի հեռանայ իր բռնած տեղից։ Ամեն առաւօտ, ամեն երեկոյ, կէս գիշերին, փչում է նա իր եղջերափողը, նրա անախորժ ձայնով մեծատանը անհանգստացնելու համար։ Իսկ երբ մեծատունը տանից դուրս է գալիս, նա սկսում է պապաւներ երգել։ Երկրի մէջ ընդունուած սովորութեամբ՝ մեծատունը իրաւունք չունի այդ արտօնաւոր մուրացկանին իր դռնից քշելու։ Եթէ վիրաւորէ նրան, բոլոր դէրվիշները կը հաւաքուեն և մեծ խայտառա-

կութիւն կը սարքեն։ Կը շրջապատեն ժլատի տունը, կը սկսեն իրանց եղջերափողերը փչել. բազմութիւնը կը հաւաքուի, իսկ նրանք կը շարունակեն իրանց խառնաձայն նուագածութիւնը։ Մեծատունը մէկ դէրվիշի փոխարէն կ'ուզենայ մի քանի տասնեակներ, եւ ստիպուած կը լինի բոլորին բաւականութիւն տալ։ Որպէս զի այսպիսի անախորժութիւններ չը պատահեն, մեծատունը շտապում է կատարել դէրվիշի պահանջը, իսկ նա իր ստացած գումարը բաժանում է աղքատներին, եւ հեռանում է։

Մեր մտած վրանը, իհարկէ, դէրվիշի տաղաւարի նման էր, բայց նրա մէջ բնակուողը դէրվիշ չէր։ Նա մի հոգեւոր անձն էր, որին Ալլահը շնորհել էր գուշակութեան ոգի։

Նա նստեց վրանի այն կողմը, որտեղ դրած էր նրա գիրքը. Ես եւ Ասլանը տեղաւորուեցանք նրա աջ եւ ձախ կողմերում։

— Դուք կարդում էիք, — ասաց Ասլանը, — մենք ձեզ խանգարեցինք։

— Կարդալու ժամանակ շատ կ'ունենամ, — պատասխանեց նա նուաղած ձայնով, — իսկ այժմ Աստուծոյ հիւրերի հոգսը ամենակարեւորն է ինձ համար։

“Գուշակողը„ մեծ հռչակ էր ստացել քրդերի մէջ. ամենահեռաւոր տեղերից գալիս էին նրա մօտ, ընծաներ էին բերում եւ զանազան հարցմունքներ էին անում։ Իր ստացած ընծաները նա բաժանում էր աղքատներին, իսկ ինքը ապրում էր չքաւորութեան մէջ։ Կերակրվում էր միայն ցամաք հացով ու պարզ ջրով։ Միս ամենեւին չէր ուտում։ Նրա մասին կազմուել էին քրդերի մէջ շատ առասպելներ, որոնք վերաբերում էին նրան զանազան հրաշագործութիւններ։ Շէյխը չափազանց յարգում էր նրան, եւ համարեա իր բոլոր գործերի մէջ դիմում էր նրա խորհուրդներին։ Տարին մի անգամ ամբողջ քառասուն օր անյայտանում էր

նա. ասում էին, որ «չիլա» է մտնում, այսինքն իջնում է մի խոր վիրապի մէջ, եւ այնտեղ, առանց ուտելու եւ առանց խմելու, խորհրդածում է ոգիների հետ կամ երկնային տեսիլքներ է տեսնում։

Վրանի մէջ, լապտերի լուսով, ես նորից ուշադրութեամբ սկսեցի քննել նրա դէմքը։ Այդ դէմքը, ինչպէս երեւում էր, ծերունու առոյգ հասակում խիստ տաժան արտայայտութիւն է ունեցել, բայց նրան նշոյլն անգամ չէր մնացել այժմեան մեղմ եւ հեզ գծերի մէջ։ Ժամանակը, ծերութիւնը եւ հոգեւոր կռուները, որպէս մեղմացրել էին նրա սիրտը, այնպէս էլ դէմքին տուել էին խիստ բարի եւ առաքինական արտայայտութիւն։ Բայց երբ նա յետ էր քաշում լայն ճակատի վրայ թափուած մազերը, նրա դէմքը կրկին ահաւելի էր դառնում։ Կարծես, այդ ճակատի վրայ գրուած լինէր մի սեւ դրոշմ, որ պահում էր իր մէջ մի մռայլ գաղտնիք։ Ճակատի մէջ տեղը շիկացրած երկաթով այրել ու խարել էին. տեղը մոխ-շագանակի գոյն էր ստացել։ Յանցաւորների, մահապարտների ճակատները միայն կրում են այս տեսակ նշաններ։ Բայց նրա մասին խօսվում էր, թէ մի անգամ անհաւատների ձեռքը գերի է ընկել եւ նրանք են այդպէս արել։

Ասլանը խօսակցութիւնը դարձրեց նրա մօտ դրած գրքի վրայ, հարցնելով, թէ ի՞նչ գիրք է։

— Արաբերէն մի աստուածաբանական գիրք է, — պատասխանեց նա։ — Գրագիտութիւնը քրդերի մէջ դեռ չէ տարածուել. հոգեւորականներին անգամ կարելի է անգրագէտ համարել։ Արաբական լեզու իմացողները այնքան սակաւ են, որ մատով են ցոյց տալիս։ Բոլոր ցեղերի մէջ գիտէ այդ լեզուն մեր շէյխը միայն, եւ բացի նրանից՝ մի քանի հոգի։

— Իսկ դո՞ւք։

— Ես այժմ կատարելապէս տիրապետում եմ այդ լեզուին եւ կարդացել եմ շատ գրքեր։ Մեծ աշխատութիւն էր պէտք, մինչեւ սովորեցի։ Ես սկսեցի ծերութեան հասակում, բայց այդ դժուարին լեզուն լաւ սովորելու համար՝ ամբողջ կեանք է հարկաւոր։ Շէյխը մեծ համարում ունի դէպի իմ գիտութիւնը. հանդիսաւոր օրերում, երբ ինքը պէտք է քարոզ կարդայ, շատ անգամ ինձ է առաջարկում ամբիոն բարձրանալ։

— Ուրեմն դուք նրան օգնականի պաշտօ՞ն էք կատարում։

— Քրդերը ինձ ընդունում են, որպէս նրա երկրորդականը, որպէս նրա փոխանորդը։ Բայց ես այդ մասին շատ համեստ եմ։ Ինձ համար չէ ոչ փառքը, ոչ աստիճանը. ինձ բաւական է այդ անշուք տաղաւարը, որի մէջ հոգեւոր մխիթարութիւն եմ գտնում։

Ես աչք ածեցի նրա տաղաւարի շուրջը. ամեն կողմում երեւում էր սաստիկ չքաւորութիւն։ Այդ մարդը, որ այնքան համարում ունէր, որին այնքան հաւատում էին, կարող էր շրջապատել իրան ամեն տեսակ բաւականութիւններով, կարող էր հարստութիւն դիզել, բայց նա, որպէս վերեւում յիշեցի, իր ստացածը բաժանում էր աղքատներին եւ ինքը ապրում էր կատարեալ անձնուրացութեան մէջ։ Նրա տաղաւարի միակ կարասին էր մի դդմաբրուակ, որ գործ էր ածում որպէս ջրի աման։ Այլ եւս ոչինչ չը կար, բացի գրքերից։ Յատակը ծածկուած էր հասիրով, որի վրայ եւ նստում էր, եւ քնում էր նա։ Բայց ասում էին, որ նա խիստ հազիւ անգամ էր քնում։

Ներս մտաւ մեր առաջնորդներից մէկը, հարցրեց Ասլանից, թէ չէ՞ր կամենայ ուտելու մի բան պատուիրել։ Այդ

մէջօցին տեղի ունեցաւ մի սրտաշարժ տեսարան. երբ երիտասարդի եւ ծերունու աչքերը հանդիպեցան միմեանց, երբ մի քանի վայրկեան ապշած, զարմացած նայեցին միմեանց վրայ, — երկուսն էլ որպէս հայր եւ որդի, որոնք երկար ժամանակ միմեանց կորցրած էին եղել, միմեանցից անջատուած էին եղել, — վազեցին, գրկեցին միմեանց եւ, մի քանի անհասկանալի հառաչանքներ արձակելով, մարեցան միմեանց կուրծքի վրայ:

— Քաւոր Պետրոս... ձայն տուեց երիտասարդը:

— Ախ, Մուրադ... սիրելի Մուրադ... լսելի եղաւ ծերունու դողդոջուն ձայնը:

Ես մնացել էի շուարած, չը գիտէի ինչով բացատրել այդ հանելուկայնութիւնը: Ինձ զարմացրեց առաւել այն, որ երկուսն էլ խօսեցին հայերէն լեզուով, քանի որ, մինչեւ երիտասարդի ներս մտնելը, „գուշակողը‚‚ քրդերի արեղան, խօսում էր Ասլանի հետ քրդերէն լեզուով:

Ասլանը մնաց սառն եւ անխռով: Նա բժշկի հոգածութեամբ, մի գուցէ ծերունուն հարուածք պատահի, բաժանեց նրանց միմեանցից եւ օգնեց ծերունուն նստել իր տեղը:

Երիտասարդը դարձեալ բաց չէր թողնում ծերունուն, համբուրում էր նրա ալեւոր գլուխն ու ձեռքերը, համբուրում էր նրա այրած, խորշած ճակատը, անդադար կրկնելով.

— Տէր Աստուած... ո՞վ կը սպասէր...

— Մուրադ, սիրելի զաւակս, — խօսեց ծերունին, երբ փոքր ինչ հանգստացաւ, — դու դարձեալ գտնում ես ինձ մի պախարակելի գործի մէջ եւ իրաւունք ունես մտածելու, որ հին խ ա չ ա գ ո ղ ը, հին չարագործը, տակաւին չէ ուղղուել... Ախ, եթէ գիտենայիր, թէ ինչ հանգամանքներ հարկադրեցին ինձ այդ ամօթալի խարդաւանքը յանձն

տանել, դու կը ներէիր ինձ. դու բարի ես Մուրատ, դու կը ներէիր ինձ...

— Ու կը սիրէր ձեզ... աւելացրեց Ասլանը:

Երիտասարդը կրկին առեց ծերունու աջը եւ, իր շրթունքներին սեղմելով, ասաց.

— Այո, կը սիրէի ձեզ... եւ սիրում եմ... Ես այժմ հասկանում եմ բոլորը... ամեն ինչ պարզ է ինձ համար... Ոչինչ բարեգործութիւն չէր կարող մոռանալ տալ քո տխուր անցեալը... Ոչինչ ապաշխարութիւն չէր կարող քաւել քո հին մեղքերը... Իսկ այժմ բոլորը պէտք է սրբուած համարել... Այդ անձնազոհութիւնը, որ դու յանձն ես առել մի մեծ նպատակի համար, կը մաքրէ քո հին յանցանքները:

— Իմ հին յանցանքները... կրկնեց ծերունին արտասուքը սրբելով: — Միթէ երկինքը կարող էր բովանդակել իր մէջ այնքան գթութիւն, այնքան ողորմածութիւն, որ բաւական լինէր ներելու ինձ նման եղեռնագործին... Ես վաղուց զղջացել եմ... Բայց առանց թողութեան սպասելու... Այն մխիթարական յոյսը, որ ամեն մի բարի քրիստոնեայ ունի ապագայ կեանքի համար, իմ մէջ մեռած է... Թող դժոխքը լինի իմ տեղը... Թող դեւերի եւ սատանաների հետ լինի իմ յաւիտենական կենակցութիւնը... Թող մի նոր յանցանք եւս բարդուի իմ բազմաթիւ մեղքերի հետ... Բայց ես կը կատարեմ... անպատճառ կը կատարեմ, ինչ որ ուխտել եմ...

Ասլանը բռնեց նրա ձեռքը եւ գոհունակութեամբ սեղմեց: Նրա օրինակին հետեւեց եւ երիտասարդը:

Երեւում էր, որ ծերունու եւ երիտասարդի մէջ հին կապեր կային — եւ բոլորովին մթին ու մռայլ կապեր...[1]

[1] Տես խաչագողի յիշատակարանը:

իբրև նոր մարդ, նոր հոգով և նոր եռանդով գործել՝ դէպի աղմուկը և դէպի լոյսը։ Մեր բոլոր ընդունակութիւնները, որ զարգացած էին միայն չարիք գործելու համար, թող այսուհետև գործ դրուէին դէպի հասարակաց բարին...

Ծերունին գրկեց նրա գլուխը, ճակատը համբուրեց։

Այդ բոլորը խօսում էր Ջորեպանի ծառան, որին ես անկիրթ, անզարգացած մարդու տեղ էի դնում։ Այդ ի՛նչ խաղ էր, այդ ի՛նչ հանելուկ էր։ Նա վեր կացաւ, Ասլանը ինձ ևս աչքով արաւ, որ հեռանամ։ Մենք դուրս եկանք տաղաւարից, Ասլանը և Ծերունին մնացին այնտեղ։ Թէ ի՛նչ խօսեցին և ի՛նչ խորհեցին, — ես չը գիտեմ, միայն նրանց խօսակցութիւնը երկար, շատ երկար տևեց։ Մենք բաւական հեռու էինք նստած, ձիաների մօտ, և ոչինչ չէինք լսում։ Երբոր նրանք յած թողեցին տաղաւարի մուտքի վարագոյրը, ես կարծեցի, որ քնեցին։ Բայց լապտերը մինչև լոյս վառվում էր։

Զով գիշերը մոռանալ տուեց մեզ ցերեկուայ տօթից կրած տանջանքը։ Ծովի կողմից փչում էր մեղմ քամի և բերում էր իր հետ ծաղկաւէտ Արտօսի պարտէզի անուշհոտութիւնը։ Երկինքը ամպամած էր, ոչ մի աստղ չէր երևում։ Երբեմն մաղվում էին անձրևի խոշոր կաթիլներ։ Հայկայ բերդի կողմում փայլատակում էր. լսելի էին լինում որոտման խուլ ձայներ։ Ինձ թւում էր, որ հայոց և պարսկաց հսկաները պատերազմում էին այնտեղ և իրանց ահագին լախտերով խորտակում էին լեռները։

Մուրադը և իր ընկերը զբաղված էին ձիաներով. ծածկում էին նրանց չուլերով, զգուշանալով, մի գուցէ յորդ անձրև գալու լինի և ձիաներին թրջէ։ Ես պառկած էի խոտերի վրայ, նայում էի անթափանցելի խաւարի մէջ։ Մութն էր, մութ, ոչինչ չէր երևում։ Ամեն ինչ ընկղ-

մնացած էր մթութեան մէջ, որպէս այդ երկրի մթին ապագան...

Իմ աչքերի առջեւն էր մի պատկեր միայն — այն ծեր «գուշակողը»։ Իմ գլխում, մռայլ առեղծուածների նման, պտտվում էին այդ խորհրդաւոր ծերունու խօսքերը։ Այդ խօսքերը առանձին բացատրութեան էին կարօտ, ես անկարող էի լուծել։ Բայց ես այժմ գիտէի երկու անուններ, որոնք շատ բան էին պարզում։ — Մուրադ եւ քաւոր Պետրոս, — երկուսն էլ երեւելի խ ա չ ա գ ո ղ ն ե ր էին։ Որպէս երկու հերոսներ այդ մթին աշխարհի մէջ, Սալմաստում մեծ հռչակ էին ստացել նրանք։ Նրանց մասին ես լսել էի շատ եւ շատ զարմանալի պատմութիւններ...

Իմ տարակուսանքները մասամբ փարատուեցան։ Ճանապարհին գալու ժամանակ, ինձ երկար տանջում էր այն միտքը, որ ես մի ժամանակ պէտք է տեսած լինէի Մուրադին. նրա դէմքը ինձ ծանօթ էր երեւում։ Իմ յիշողութիւնը չը խաբեց ինձ. այժմ գիտէի, թէ որտեղ էի տեսել։

Յիշում ես, ընթերցող, այն տխուր, փոթորկալի գիշերը, երբ ես տէր Թօդիկի գիւղացից փախստական եղած, թափառում էի Հին-քաղաքի շուրջը, եւ անհնարին յուսահատութեան մէջ մոլորուած, չը գիտէի ուր գնալ։ Այն ժամանակ հանդիպեց Կարօն, տարաւ ինձ արտաքնան մինարէթը, այն հին աւերակների մէջ։ Այնտեղ առաջին անգամ ես տեսայ Կարօի միւս ընկերներին՝ Ասլանին եւ Սաքոյին։ Այդ խումբի մէջն էր եւ Մուրադը իր այժմեան ընկերի հետ, որին Ջալլադ էին կոչում։ Երբ գիշերը լուսացաւ, առաւօտեան Մուրադը եւ Ջալլադը անյայտացած էին. մինարէթում մնացել էին միայն միւսները։ Ի՞նչ եղան, ուր գնացին, — այդ մասին ինձ ոչինչ չասացին։ Ամիսներ անցան, այժմ կրկին հանդիպում էի այդ երկու երիտա-

սարգներին, բայց մի այլ շրջանում եւ բոլորովին տարբեր պարագաների մեջ։ Կարոյի եւ Ասլանի այդ երկու ընկերները արդյունքի Արթինի քարավանում ջորեպանի պաշտոն էին կատարում, — դա շատ զարմացնում էր ինձ։ Ի՞նչ նպատակ ունեին այդ կերպարանափոխութիւնները, ի՞նչ կապ կար Արթինի, Ասլանի կամ միւսների մեջ եւ, վերջապէս, ու՞մն էին պատկանում ջորիները, — այդ բոլոր խաբուսիկ պատրանքները զբաղեցնում, շուարեցնում էին իմ միտքը, եւ զանազան անորոշ ենթադրութիւնների մեջ էին նետում . . .

Մուրադ եւ քաւոր Պետրոս, — այդ երկու անունները սարսափեցնում էին ինձ։ Այո՛, երկուսն էլ երեւելի խ ա չ ա գ ո ղ ն ե ր էին։ Միթէ բարոյապէս փչացած խաչագողը կարող էր ընդունակ լինել մի լաւ գործի։ Միթէ կարելի էր հաւատալ նրանց։ Միթէ կարելի էր յուսալ նրանց մեջ անկեղծութիւն, որ իրանց ամբողջ կեանքում միշտ կեղծել են, միշտ խաբել են եւ միշտ իրանց հեռու են պահել ճշմարտութիւնից։ Գարշելի արարածներ։ Ես զարմանում էի Ասլանի միամտութեան վրայ, որ այդ տեսակ մարդկանց հետ գործ ունէր։ Ի՞նչ մի լաւ բան կարելի էր սպասել նրանցից։

Բայց երբ կրկին անգամ ներկայանում էր ինձ այն սրտաշարժ տեսարանը, որ մի քանի րոպէ առաջ տեղի ունեցաւ տաղաւարի մեջ, երբ մտաբերում էի այն խօսքերը, որ այնքան խորին զգացմունքով արտասանեց Մուրադը, — այդ միջոցին մթութիւնները հեռանում, փարատվում էին եւ իմ առջեւ բացվում էր մի նոր, լուսավոր հորիզոն։ Ես տեսնում էի, որ գարշելի խ ա չ ա գ ո ղ ն անգամ կարող է ուղղուել, կարող է մաքրուել իր հին կեղտերից եւ ծառայել մի բարի գործի։ «Ո՞վքեր էինք մենք», — ասում էր ոգելից Մուրադը։ «Մենք մի հասարակութիւն էինք։ Մեր մեջ կերպարանագործուած էր մի ամբողջ ժողովուրդ իր ան-

քաղաքական ասպարէզով... Դրանք խորհրդաւոր, շատ խոր-հրդաւոր խօսքեր էին։ Միթէ սալմաստեցին կամ ուրմեցին է միայն խաչագողը։ Խաչագող կարող է լինել եւ մի քահանայ, եւ մի արհեստաւոր, եւ մի վաճառական, եւ մի վարժապետ, եւ մի աստիճանաւոր, մի խօսքով, ամէն մարդ, որ խաչագողի յատկութիւններ ունի։ — Խաչագող կարող է լինել եւ մի ամբողջ ազգ, որ քաղաքապէս փչացած է, որը խաչագողի նման հարուստ ընդունակութիւններ ունի, բայց իր ընդունակութիւնները գործ է դնում դէպի վատը, դէպի անազնիւը եւ դէպի անբարոյականը։ — «Հասաւ ժամանակը մերկանալ հին մարդը եւ, իբրեւ նոր մարդ, նոր հոգով եւ նոր եռանդով գործել՝ դէպի ազնիւը եւ դէպի լաւը»։ — Այդ խօսքերով վերջացրեց երիտասարդը իր փոքրիկ ճառը. «Մեր բոլոր ընդունակութիւնները, որ զարգացած էին միայն չարիք գործելու համար, թող այսուհետեւ գործ դրուին դէպի հասարակաց բարին»։

Երբ Մուրադը վերջացնելով իր գործը եկաւ նստեց իմ մօտ, ես չը յիշեցրի, որ մի ժամանակ տեսել եմ նրան արաբական մինարէթում։ Ես տարակոյս չունէի, որ նա ճանաչում է ինձ։ Բայց, երեւի, մտածում էր, որ ես այժմ չէի կարող ճանաչել նրան իր նոր կերպարանափոխութեան մէջ, իր լաւ հագուստով, որովհետեւ սկզբում, երբ առաջին անգամ տեսայ նրան արաբական մինարէթում, նա զէյթունցու հագուստ ունէր եւ զէյթունցու բարբառով էր խօսում։ Ինչպէս էլ որ լինէր, ես անպատշաճ համարեցի մերկացնել այն, ինչ որ նա ինձանից ծածուկ էր պահում։ Բայց համոզուած էի, որ նա ինձանից չէր թագցնի իր հին յարաբերութիւնները քաւոր Պետրոսի հետ, որոնց վերջին արտասուաշարժ գրկախառնութեանը եւ հոգեկան յուզմունքներին ես ականատես եղայ։

— Դուք այդ ծերունուն, երեւի, վաղուց ճանաչում էիք, — հարցրի նրանից։

— Ոչ միայն ճանաչում էի, այլ նա իմ դաստիարակն է եղել, — պատասխանեց երիտասարդը։

— Այդ խաչագո՞ղը։

— Այո, այդ խաչագողը։

— Ի՞նչպէս եղաւ, որ դուք ընկաք նրա ձեռքը։

— Դա շատ երկար պատմութիւն է, եթէ պատմելու լինեմ, մինչեւ լոյս չի վերջանայ։

— Պատմեցէք, խնդրեմ։ Ես քաւոր Պետրոսի մասին շատ բաներ էի լսել, բայց նրան չէի տեսել։

— Երեւի, իմ մասին եւս լսած կը լինէիք։

— Այո, որովհետեւ ձեր անունը անբաժան է նրա անունից։

— Իրաւ, անբաժան է... կրկնեց նա տխուր ձայնով։

Նա պատմեց, թէ ինչպէս պատանեկութեան հասակում ինքը գայլերի աշակերտ է եղել, պատմեց, թէ ինչ փորձանք պատահեց իր վարպետին, որի պատճառով ինքն եւս, իբրեւ յանցաւոր, կասկածի ենթարկուեցաւ եւ ստիպուեցաւ փախստական լինել, որ ոստիկանութեան ձեռքը չընկնի։ Այդ միջոցին պատահեց նա իր նման փախստական պատանիների մի խմբի, որոնք թողել էին տէր Թօդիկի դպրոցը եւ ծածկուել էին Սալբայի անտառներում։ Այդ պատանիները, ասաց նա, Կարօն, Ասլանը եւ Սագօն էին, որոնց մօտ մնաց մի քանի շաբաթ։ Դրանց մօտ յայտնվում էր երբեմն մի ալեւոր որսորդ, որին Ախօ էին կոչում, եւ նա լաւ-լաւ խրատներ էր տալիս իր մոլորեալ սանիկներին։ Բայց ինքը, Մուրադը, նրանց հասարակութեան քաղցրութիւնը երկար վայելել չը կարողացաւ, մի դիպուածով անջատուեցաւ այդ խումբից եւ քաւոր Պետրոսի ձեռքն ընկաւ։ Այդ

վերջինը առեց նրան իր հոգաբարձութեան ներքոյ, տարա-տար աշխարհներ, եւ վարժեցրեց խաչագողութեան մէջ։ Իսկ Կարօն, Ասլանը եւ Սաղօն հետեւեցին Որսորդի խորհըր-դին, թէեւ, նոյնպէս օտար աշխարհներ գնացին, բայց իրենց չը փչացան, այլ կրթութիւն ստանալով, լաւ մարդիկ դարձան։

Զարմանալի՜ պատմութիւն էր այդ. դա թափառաշրջիկ, բախտախնդիր ժողովրդի մի ամբողջ պատմութիւնն էր, որի մէջ այդ ժողովրդի իւրաքանչիւր անհատը կարող էր գտնել իր մասը պատկերը...

— Ուրեմն դուք ձեր պատանեկութեան հասակից ծա-նօթ էք եղել Ասլանի ու նրա ընկերների հետ, — հարցրի ես, երբ նա վերջացրեց իր պատմութիւնը։

— Այո, իմ պատանեկութեան հասակից, — պա-տասխանեց նա։ — Բայց որպէս պատմեցի ձեզ, մենք ան-ջատուեցանք միմեանցից, մեր ճանապարհները բաժանուե-ցան. որսորդ Ալօն առաջնորդեց նրանց դէպի լաւը, իսկ քաւոր Պետրոսը առաջնորդեց ինձ դէպի վատը։ Երկար թա-փառումներից յետոյ, դարձեալ մեր ճանապարհների ծայ-րերը միացան միմեանց, եւ դարձեալ մենք ձեռք մեկնեցինք միմեանց...

— Բայց ի՞նչպէս եղաւ, որ դուք ուղղուեցաք, եւ յետ դարձաք վատ ճանապարհից։

— Ես անցայ այն բոլոր մթին, ոլոր-մոլոր շաւիղները, որոնց մէջ պտըտվում է խաչագողը. ես անցայ այն բոլոր շրջանները, որոնց մէջ լայնանում է, զարգանում է խաչա-գողի ընդունակութիւնը. յետոյ բռնուեցայ իմ յանցանք-ների մէջ եւ աքսորուեցայ։ Այնտեղ, իմ հեռաւոր աքսո-րավայրում, ես ծանօթացայ մի լաւ մարդու հետ, որ նոյն-պէս աքսորուած էր։ Այդ մարդը իմ վրայ խիստ բարերար ազդեցութիւն ունեցաւ եւ ուղղեց ինձ։

— Ո՞վ էր այդ մարդը, ի՞նչպէս էր նրա անունը։

— Նա մի շատ խորհրդաւոր անձնաւորութիւն էր. ես մինչեւ այսօր էլ չը գիտեմ նրա իսկական անունը. բայց բոլոր գաւառպարտեզականները նրան կոչում էին «Համր», որովհետեւ խիստ սակաւ էր խօսում։

— Գիտէք հիմա որտեղ է նա։

— Չը գիտեմ...

Այժմ ես բոլորովին համոզուեցայ, որ խաչագողը լաւ մարդկանց ազդեցութեան ներքոյ, լաւ հասարակութեան մէջ, կարող է կրթուել եւ լաւ մարդ դառնալ։ Բայց ես դեռ կասկած ունէի քաւոր Պետրոսի մասին, երբ հարցրի, Մուրադը պատասխանեց ինձ.

— Նա չափազանց բարի մարդ է, նրան մինչեւ անգամ կարելի է առաքինի կոչել։ Միայն նրա անցեալ մեղքերը այն աստիճան ծանրացած են նրա սրտի վրայ, որ ամեն լոյս նրա մէջ մեռել է։ Նա չէ կարողանում հաւատացնել իրան, որ Աստուծոյ անսահման գթութիւնը ներում է չարագործ ամեն մի զղջացողին, եւ այդ պատճառով, թշուառ ալեւորը գտնվում է խղճի մշտական տանջանքի մէջ։

Այդ միջոցին մօտեցաւ մեզ Մուրադի միւս ընկերը, որը գնացել էր հեռաւոր գեղերից ձիաների համար խոտ բերելու։ Ես խնդրեցի Մուրադից, որ ծանօթացնէ իր ընկերի հետ։

— Դուք, կարծեմ, ծանօթ էք, — ասաց նա խորհրդաւոր ձայնով։ — Դուք մի անգամ տեսել էք նրան արաբական մինարէթում... Յիշո՞ւմ էք։

— Յիշում եմ։ — Ու ձեզ... աւելացրի ես։

— Այո, եւ ինձ... խոստովանեցաւ նա։ — Ես եւ նա միասին էինք...

— Նրան կոչում են Ջալլադ, այդպէս չէ՞։

— Այդպէս է։

Այժմ մեր մէջ ոչինչ տարակուսանք չը մնաց. մենք ճանաչում էինք միմեանց. մենք հին ընկերներ եւ բարեկամներ էինք։

Տաղաւարից լսելի եղաւ Ասլանի ձայնը, որ պատուիրեց ձիաները պատրաստել։ Առաւօտը դեռ նոր էր բացվում, երբ ճանապարհ ընկանք։ Ալեւոր “գուշակողը„ տուեց մեզ իր օրհնութիւնը եւ բարեմաղթեց “յաջողութիւն„։ Այդ բարեմաղթութիւնը լսում էի ամեն անգամ, երբ բաժանվում էինք մեր բարեկամներից։ Շէյխի բանակում դեռ քնած էին. ոչինչ շարժում չէր երեւում։ Միայն անքուն գիշերապահները հեռուից ձայն էին տալիս միմեանց։

ԻԳ.

ՈՍՏԱՆ

— Այսուհետեւ երկիւղալի տեղերով պէտք է անցնենք. — զգուշացրեց Մուրադը, խորհուրդ տալով, որ մեր զէնքերը պատրաստ պահենք։

Նա առաջ ընկաւ, իսկ նրա ընկերը, Ջալլադը, գալիս էր մեր ետեւից։ Ես ու Ապոնը պաշտպանուած էինք երկուսի մէջտեղում։ Լսելով Մուրադի խօսքերը, ես իսկոյն յիշեցի նապաստակին. չէ՞ որ պէտք է մի բան պատահի, մտածում էի ես, եւ անպատճառ վատ բան։

Ճանապարհը սարսափելի էր։ Անցնում էինք Արտոսի ոլորապտոյտ ձորերով, նեղ փապարներով եւ մթին կիրճերով։ Մարդ կարող էր բոլորովին կորչել, անհետանալ այդ խորին անդունդների մէջ։ Բայց մեր առաջնորդին այնքան ծանօթ էին բոլոր անցքերը, բոլոր շաւիղները, որքան ծանօթ էին նրան իր ձեռքի հինգ մատները։ Արտոսը եւ Կապուտկողը, իրանց ոլոր-մոլոր շղթաներով հիւսուելով միմեանց հետ, կազմում են Ռշտունեաց գաւառի լեռնային ցանցը։ Այդ հսկայական ցանցը մի մեծ ծուղակ է, որ, կարծես, այդ քմահաճ լեռները պատրաստել են մարդիկ որսալու համար. Մենք խարխափում էինք այդ ծուղակի մէջ։

Երբեմն հանդիպում էին մթին անտառներ։ Երբեմն հանդիպում էինք ուղեւորների, խումբեր, որ գնում էին մերձակայ արօտատեղիները, իրանց անասունների մօտ։ Նայելով

այդ անտառներին, նայելով այդ մարգիններին. ինձ թւում էր, որ այդ վայրենի, լեռնային երկրում ամէն ինչ նոյնպէս խոշոր էր, նոյնպէս խիստ էր, որպէս շրջակայ բնութիւնը: Վալեսի գիւղացուհիների փոխարէն՝ ապրում էր մի խոշոր ժողովուրդ: Վալեսի հսկայ անտառների փոխարէն՝ ամէհի ծառաստանն: Բայց անցեալ փառքն ու մեծութիւնը մաշել, տարել էր ժամանակը... Միայն իր վեհութեան մէջ մնացել էր անխորտակելի Արարատը:

Անհամբերութիւնը խեղդում էր ինձ, մտածում էի, երբ պէտք է դուրս գանք այդ մթին վիհերից ու վիրապներից: Գոնէ լոյս լինէր: Հորիզոնը ամէն կողմից փակուած էր բարձր լեռներով: Հեռուն չէր երեւում: Նայում էի դէպի երկինք, ձիւնագոյն ամպերը լողում էին օդի մէջ: Նրանց մի կողմը ոսկու գոյն էր ստացել: Երեւի, արեւը ծագել էր: Բայց մեր գտնուած ձորերի մէջ դեռ տիրում էր գիշերային խաւարը: Բոլորովին պայծառ օրերում անգամ՝ այդ ձորերի մէջ լոյսը պակաս է լինում: Իսկ այն գիշեր անձրեւ էր եկել եւ վաղորդեան մառախուղը լցրել էր ձորերը:

Չարագուշակ նապաստակի հանդիպումը այս անգամ եւս մնաց առանց որ եւ իցէ չար հետեւանքի: Մենք անցանք բոլոր վտանգաւոր տեղերը առանց փորձանքի, միայն սաստիկ ջարդուած, սաստիկ յոգնած: Բայց իմ յոգնածութիւնը բոլորովին փարատուեցաւ, երբ բարձրացանք մի սարաւանդի վրայ, երբ կրկին մեր առջեւ բացուեցաւ կապուտակ ծովը եւ, երբ Ասլանը, ձեռքը մեկնելով դէպի մի հին քաղաքի աւերակները, ասաց.

— Ահա՛ Ոստանը:

Ոստա՛ն, այդ անունը ծանօթ էր ինձ երեխայութիւնից: Գրքերի մէջ նրա մասին ոչինչ չէի կարդացել: Բայց շատ անգամ լսել էի, որ մայրերը ձեռքի վրայ օրօրում են, վեր-

վեր են թաղնում իրանց փոքրիկ մանուկներին, երգելով մի երգ, որի մէջ զանազան խոստմունքներ են անում երեխային, թէ երբ նա կը մեծանայ, ինչ կը բերեն նրա համար, — խոստանում են արծաթապատ զէնքեր, ոսկեձիար հագուստներ, հրեղէն ձի եւ այլն, եւ մայրական ջերմ բաղձանքներով լի երգի իւրաքանչիւր տունը վերջանում է հետեւեալ հարց ու պատասխանով ։

«Դո՞ր բերեմ, գո՞ր բերեմ, —

«Ի Վանայ, Ռուսանայ բերեմ։

(Որտեղից կը բերեմ, որտեղից կը բերեմ, — խոստացած առարկան, Վանից, Ռուսանից կը բերեմ)։

Այդ երգը գոյութիւն է ունեցել Ռուսանի փառաւոր անցեալի հետ, այդ երգը լսելով, ես միշտ երեւակայում էի Ռուսանը մի մեծ վաճառաշահ քաղաք, որ լի էր աշխարհի բոլոր բարիքներով ։ Բայց երբ հասանք, երբ իմ առջեւ ներկայացաւ աւերակների մի տխուր տեսարան, ես բոլորովին հիասթափւեցայ իմ մանկական փայլուն երազներից։ Ռուսանում ոչինչ չէր մնացել ։ Մի քանի ողորմելի խրճիթներ միայն երեւում էին ձորի մէջ, որոնց մէջ բնակվում էին նոյնքան ողորմելի քրդեր։

Ի՞նչ նպատակով բերեց մեզ այստեղ Ասլանը, մտածում էի ես, — միթէ միշտ պէտք է աւերակներ տեսնենք, միթէ այդ երկրում չը կար մի բան, որ փոքր ի շատէ մխիթարական լինէր։

Սարաւանդի բոլորովին սպառուածքի վրայ, որի ստորոտում ծփում էր ծովը, մենք ցած իջանք ձիաներից։ Այդ գագաթը իր բարձր դիրքով իշխում էր բոլոր շրջակայքի վրայ։ Այստեղ էին թափուած հին ամրոցի բեկորները, որոնց քարակույտը իմ վրայ այն տպաւորութիւնն էր գոր-

ծում, կարծես, դարերի կործանիչ սասանումներից յետոյ, այժմ մի հսկայական քարեղէն կմախք իր վիթխարի գլուխը վեր էր բարձրացրել, անմեռ, թէ ինչ էր կատարուել իր շրջակայքում...

Ոստան կոչվում էին այն քաղաքները, որոնց մէջ կամ թագաւորի արքունիք կար, կամ բարձր գիւան, ինչպէս ոստանիկ կոչվում էին արքունիքում ծառայող ազնուականները։ Այդ անունը ծագել է ս ա թ ա ն բառից, որ նշանակում է դուռն կամ շէմք։

Ոստանը Ռշտունեաց հզօր նախարարութեան մայրաքաղաքն էր։ Բայց իր անմատչելի դիրքի պատճառով, որ մի կողմից պատսպարուած էր ծովով, իսկ միւս կողմից լեռներով, — Ոստանը, մի եւ նոյն ժամանակ, ծառայում էր եւ որպէս ամուր բերդ։

Ռշտունեաց լեռնային աշխարհը մի ժամանակ սնուցանում էր իր մէջ՝ իր ժայռերի նման ամուր եւ անխորտակելի մի ժողովուրդ։ Նրա նախարարները Հայաստանի հարաւային սահմանապահ զօրքերի սպարապետի պաշտօնն էին վարում։ Այդ պաշտօնը միայն Ռշտունեաց նախարարների սեփականութիւնն էր։

Ռշտունեաց աշխարհը տուել է մեզ երեւելի հերոսներ, որոնք հայոց հին պատմութեան մէջ փայլուն անուն են թողել։ Այստեղից էր Բագդատիան սպարապետը, որ Տիգրան երկրորդի օրերում մի արշաւանք գործեց դէպի Պաղեստին եւ, հռոմայեցոց հետ պատերազմելով, ջարդեց, հալածեց նրանց, յետոյ առնեց Երուսաղէմը։ Այնտեղ Անտիգոնոսին թագաւոր կարգեց Հիւրկանոս քահանայապետի եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, արքայի փոխարէն։ Այդ ձեռնտուութեան համար Բագդատիանը ստացաւ Անտիգոնոսից, իբրեւ ընծայ, հինգ հարիւր գեղեցիկ կին եւ հազար քանքար ոսկի։ Իսկ

Հիւրկանոս քահանայապետին հրէից բազմաթիւ գերիների հետ բերեց Հայաստան, բնակեցրեց Վան քաղաքում։

Այստեղից էր Մանաճիհր (Մանուչահր) քաջ նահապետը, որ Տրդատի եւ նրա որդի Խոսրովի ժամանակ հարաւային զօրքերի սպարապետ էր։ Այդ նահապետի օրերում աւելի սաստկացել էր այն խուլ կռիւը, որ սկսուեցաւ Լուսաւորչի ժամանակից եւ տեւեց մինչեւ նրա վերջին ժառանգի՝ Սահակ պարթեւի օրերը։ — Դա նոր հաստատուող քահանայապետական եւ նախարարական իշխանութեան կռիւն էր։ Դա հոգեւոր իշխանութեան կռիւն էր, մի կողմից, եւ մարմնաւոր իշխանութեան կռիւն էր, միւս կողմից։ Հոգեւոր իշխանութիւնը, հոգեւոր ագահութեամբ, աշխատում էր իրաւունքներ, արտօնութիւններ, կալուածքներ ձեռք բերել, եւ սահմանափակել թէ՛ թագաւորի, թէ՛ նրա նախարարների իշխանութիւնը։ Այստեղից ծագեց կռիւը։ Նրա սկիզբը դրեց Լուսաւորիչը։ Եւ այդ կռուի մէջ զոհ գնացին՝ թէ՛ ինքը Լուսաւորիչը եւ թէ՛ նրա բոլոր ժառանգները՝ Արիստակէսը, Վրթանէսը, Յուսիկը, Ներսէս Մեծը եւ Սահակը։ Իմ խօսքը Մանաճիհր ռշտունու մասին էր։ Դա մի արշաւանք է գործում դէպի Ատրպատան եւ սուրբ Յակոբ Մծբնայ հայրապետի վիճակից բազմաթիւ գերիներ է բերում, նրա ութն սարկաւագների հետ։ Ծերունի հայրապետը անձամբ գալիս է Մանաճիհրի մօտ, խնդրելու, որ արձակէ գերիներին։ Բայց խստասիրտ Մանաճիհրը, փոխանակ նրա աղաչանքը լսելու, նրան աւելի վշտացնելու համար, հրամայում է գերիներից ութ հարիւր հոգի՝ հայրապետի ութ սարկաւագների հետ՝ նետել ծովը։ Աղանը ինձ ցոյց տուեց այն տեղը, ուր կատարուել էր այդ եղեռնագործութիւնը։ Դա Ոստանից ոչ այնքան հեռու մի ապառաժ հրուանդան էր, որի բարձրութեան վրայ գտնւում էր Մանաճիհրի

Մանակերտ անուանով բերդը։ Այդ բարձրութիւնից թափե-
ցին ծովը խեղճ գերիներին։

Այստեղից էր Թէոդորոս Ռշտունին՝ եօթներորդ դարու հերոսը, որը արաբացոց անընդհատ արշաւանքների ժամանակ, կայծակի նման Հայաստանի մի կողմից դէպի միւսն էր թռչում, եւ հայոց արեան ծարաւի արաբացոց հրոսակներին ջարդում էր, եւ երբեմն իր սուրը նենգաւոր յունաց դէմ էր դարձնում։

Այստեղից էր վերջապէս Թէոդորոս իշխանի որդի Վարդ պատրիկը՝ յունաց ոխերիմ թշնամին, որը յունաց զօրքերի Գայլ գետի շարժական կամուրջից անցնելու ժամանակ, կտրեց կամուրջի ծայրը, ամենքը հոսանեցան գետի մէջ, եւ մնացածներին կոտորել տուեց։ Յոյները այն աստիճան բարկացած էին այդ քաջի դէմ, որ կենդանութեան ժամանակ չը կարողանալով վնասել նրան, մեռնելուց յետոյ որոնում էին հանգուցեալի գերեզմանը, որպէս զի ոսկորներից վրէժխնդիր լինեն։ Բայց Հայոց-Ձորի երախտագէտ ժողովուրդը, ազատելով յունաց չարամտութիւնից, Խորգոմ գիւղում, ծովի ափի մօտ, մի եկեղեցի կառուցին եւ քաջի մարմինը նրանում հանգուցին։ Այդ եկեղեցին ծածկեցին հողով եւ կազմեցաւ մի բարձր բլուր, որի վրայ կառուցին մի այլ եկեղեցի։ Ոստանից փոքր ինչ հեռու։ Մահաւաշտ բարձրադիր եւ զուարճալի գիւղում, մինչեւ այսօր նկատվում են Վարդ պատրիկի շքեղ ապարանքների աւերակները։ Այդ ծովեզերեայ գիւղը քաջի անմահացն էր, իսկ Աղթամար կղզում գանվում էր նրա հօր բերդը, որ յետոյ ժառանգեց որդին։

Գագիկ Արծրունին աւելի գեղեցկացրեց Ոստանը, նորոգելով եւ ամրացնելով հին բերդը, եւ իր համար փառաւոր պալատներ կառուցանելով։ Այդ բոլորը մի ատենձին հիաց-

մանրով նկարագրում է Վասպուրականի ոգևից պատմագիրը՝ Թովմա Արծրունին. Իմ նկարագրությունը շատ անգույն կը լինէր նրա գեղարուեստական գրչի առջև: Ես թողնում եմ այդ, միայն մի բան չէ կարելի չը յիշեցնել, որ Ոստանը Ռշտունեաց գաւառի ամուր բերդ լինելուց յետոյ, էր մի և նոյն ժամանակ նրա վաճառաշահ քաղաքը: Նա մի կողմից մօտ էր Դատուանի նաւահանգստին, միւս կողմից, այն մեծ քարաւանի ճանապարհին, որ տանում է Վանից դէպի Մուշ և Բաղէշ: Այդ էր պատճառը, որ Ոստանի հովիտը մի ժամանակ ունէր մինչև հարիւր հազար հայ բնակիչ: Բայց տասն և հինգերորդ դարում Սկանդէր-բէկը, որ Հայաստանի մի մասին տիրելով, իրան կոչեց Շահ-Արմէն (Թագաւոր Հայոց) — այդ բարբարոսը, Վան քաղաքը աւերակ դարձնելուց յետոյ, Ոստանն էլ բոլորովին անմարդաբնակ դարձրեց: Նա կործանեց հին բերդը, կործանեց բոլոր արութիւնները. — նա կործանեց Գագիկի կառուցած պալատների մնացորդները:

Այժմ Ոստանի փառքից, նրա հազարաւոր հայ բնակիչներից, մնացել էին մի քանի քրդական խրճիթներ միայն: Այդ գետնափոր խրճիթների երդիկներից մուխ էր բարձրանում: Շների ձայնից մի խումբ երեխաներ, կանայք և աղջիկներ դուրս սողացին նեղ դռներից, և կտուրների վրայից սկսեցին նայել մեզ վրայ: Մէկը բաժանուեցաւ նրանցից և, յենուած երկու թևքերի տակին առած երկու ցուպերի վրայ, սկսեց կաղալով մօտենալ մեզ: Երբ հասաւ, նա մի երկրպագական հայեացք ձգեց մեզ վրայ, մի քանի քայլ կանգ առեց և ապա լուռ նստեց: Քուրդը առհասարակ քաղաքավարի է լինում, երբ հանդիպում է օտար մարդու, բայց նա մինչև անգամ չողջունեց մեզ: Երևի, նա տատանւում էր, թէ ինչ ձևով ողջունէ, որ չը վիրաւորէ մեզ, որովհետև

մահմեդականը զանազան ձևերով ողջոյններ ունի իր լեզ-ւում, նայելով մարդու աստիճանին, ազգութեանը, կրօնին և այլն։ Նրան անյայտ էր, թէ մենք ինչ մարդիկ ենք, այդ պատճառով բարւոք համարեց լուռ մնալ։

Սկզբում մենք նրան մուրացկանի տեղ ընդունեցինք, և նրա հնոտի հագուստը վկայում էր այդ։ Բայց այդ հնոտիքի մէջ նշմարվում էր մի աչքի զարկող հպարտութիւն։ Շալէ գօտիի մէջ, կուրծքի վրայ, խրած ունէր մի փոքրիկ խէնջար, որի աբենոսեայ սև կոթը զարդարած էր արծաթով և գունաւոր քարերով։ Այդ զէնքը արդէն նշան էր նրա ազնուական ծագման։

Գետնափոր խրճիթից յայտնուած ազնուականը, վերջապէս, խզեց իր լռութիւնը, հարցնելով.

— Ծխախոտ ունէ՞ք։

— Ունենք, — պատասխանեց Մուրադը, որ լաւ քրդերէն գիտէր։

— Հեռուից տեսայ ձեզ, եկայ մի փոքր ծխախոտ խըն-դրելու։

Մուրադը տուեց նրան բաւականաչափ ծխախոտ, որը մեծ շնորհակալութեամբ ընդունեց։ Նա իսկոյն վառեց ծխաքարշը, սկսեց ծխել։ Երևում էր, որ երկար ժամանակ չէր ծխել։

Նա, դարձեալ յենուած իր թևքերի տակը առած ցուպերի վրայ, սկսեց կաղալով գնալ նոյն խրճիթը, որտե-ղից դուրս էր եկել։ Բայց քառորդ ժամ չանցած, նա կրկին վերադարձաւ, իր հետ ունենալով մի այլ մարդ։ Այդ վերջինը դրեց մեր առջև մի մաղ լի նոր թխած հացերով, որոնց մօտ դրած էր պանիր, որ մակարդած էր զանազան անուշահամ բոյսերով և սեր, որ երկու մատի հաստութեամբ լաւաշի ձև ունէր։ Հպարտ ազնուականը չը կամեցաւ պատուոր

Թող մեզ և բերեն մեզ համար մի լաւ նախաճաշիկ։ Մենք սկսեցինք ուտել։

— Դու մի ցեղից ես, քրիվա՛, — հարցրեց Մուրադը։

(Չը գիտեմ ինչու հայերը սովորութիւն ունեն քրդերին դիմել **ք ր ի վ ա** բառով, որ նշանակում է կնքաւոր)։

— Վորշիկներից, — պատասխանեց քուրդը մի առանձին բաւականութեամբ։

— Վորշիկներից, — կրկնեց Մուրադը մի մեծ գիտնականի նման, — դու գիտե՞ս, քրիվա, որ քո նախնիքը հայեր են եղել։

— Ես այդ չը գիտեմ, — պատասխանեց քուրդը վիրաւորուած եղանակով. — ես այդքանը միայն գիտեմ, որ իմ նախնիքը այդ բերդի տէրերն էին։

— Հէնց այդ բերդի տէրերը հայեր էին։

Քուրդը դարձեալ չը համոզուեցաւ և ցոյց տուեց մեզանից հեռու մի քանի փտաւոր մնհարձաններ, որ ծածկուած էին մատուռաձեւ գմբէթների ներքոյ, և աւելացրեց.

— Դրանք իմ նախնեաց շիրիմներն են։

— Այդ շիրիմներից շատ առաջ էին քո հայ նախնիքը, — ասաց Մուրադը, պնդելով իր խօսքը։ — Նրանք կոչվում էին ռշտունիք և այդ երկիրը կոչվում էր Ռշտունեաց աշխարհ։ Այդ Ռշտունեաց նախարարներից առաջ եկաւ վորշիկների քրդական ցեղը, ինչպէս մեր Մամիկոնեան նախարարներից առաջ եկաւ քրդերի **մ ա մ ը կ ա ն ի** ցեղը։ Եւ ուրիշ շատ քրդական ցեղեր կան, որոնք հայոց ծագումից են։

— Կարելի է, — պատասխանեց կիսահամոզական եղանակով։ — Մենք առաջ մի հօր որդի էինք և եղբայրներ էինք, բայց սատանան մէջ մտաւ, երկպառակութիւն ձգեց, խառնեց նրանց լեզուները, և միմեանց չը հասկանալով, բաժանուեցան։

— Դու հայր Ադամի եւ Նոյի ժամանակների բանն ես խօսում, — ընդհատեց Մուրադը։

— Ես գիտեմ եւ մօտ ժամանակների գործը, ինչ որ իմ աչքով եմ տեսել, ինչ որ իմ ականջով եմ լսել, — խօսեց քուրդը, ցոյց տալով իր հմտութիւնը։ — Այդ բերդը, Ճշմարիտ է, մի ժամանակ պատկանում էր հայ իշխաններին, այստեղ տիրում էր Ղարա-Մէլիքների տոհմը։ Նրանք շատ բարեկամ էին մեզ հետ. մի մօրից ծնուած եղբայրները այնքան սիրով չէին լինի, ինչպէս մենք էինք։ Մենք միասին էինք գնում թշնամու դէմ պատերազմելու, մենք միասին էինք բաժանում թշնամուց բերած աւարը։ Բայց սատանան լցրեց իմ հօր եղբօր սիրտը չար խորհուրդներով, նա խաբէութեամբ Մէլիքին իր մօտ հիւր կանչեց եւ ընթրիքի ժամանակ հրամայեց սպաննել։ Յետոյ նաեւ Մէլիքի ամբողջ ընտանիքը սրից անցկացրեց եւ տիրեց այդ բերդին։

Կարծես, ես լսում էի մի ծանօթ պատմութիւն. անհամբերութեամբ ընդհատեցի քրդի խօսքը, հարցնելով.

— Ի՞նչպէս էր կոչւում ձեր հօր եղբայրը։

— Խան-Մահմուդ։

— Իսկ այն Մէլիքը, որին խաբէութեամբ սպաննել տուեց ձեր հօր եղբայրը։

— Միր-Մարտօ։ Նա իմ լաւ բարեկամն էր. նրա եօթն որդիներից ամենակրտսերին, Վարօին, ես եմ եկեղեցի տարել մկրտութեան ժամանակ։ Բայց բոլորին կոտորեցին, ոչ մէկը չը մնաց...

Վարօի անունը տալու ժամանակ ես նայեցի Ասլանի երեսին։ Նա աչքով արեց, որ լռեմ։ Քուրդը շարունակեց.

— Այո՛, նա իմ լաւ բարեկամն էր. շատ անգամ միմեանց հետ "հաց ենք կերել„. շատ անգամ միմեանց հետ որսի ենք գնացել։ Նա աննման մարդ էր։ Նրա պէս քաջ,

նրա պէս մեծահոգի չը կար ոչ միայն հայ ազնուականների մէջ, այլ բոլոր քուրդ բէկերի մէջ։

Երեւի, այնիս քուրդը շատ կ'ուրախանար, եթէ գիտէր, որ նրա լաւ բարեկամի որդին, իր կնքել տուած Կարօն, ազատուել էր սարսափելի կոտորածից եւ այժմ կենդանի էր։ Նա այդ կոտորածի պատմութիւնը լսել էր շատ առաջ, Կարօի տատ Զումրուդից, երբ նա մահուան անկողնի մէջ պատմում էր անբախտ որդուն հօր ցաւալի արկածը։

— Բայց Աստուած պատժեց իմ հօր եղբօրը — առաջ տարաւ քուրդը։ — Իր բարեկամի եւ դաշնակցի հետ այդպէս վատութեամբ վարուելուց յետոյ, եւ խաբէութեամբ այդ բերդին տիրելուց յետոյ, երկար վայելել չը կարողացաւ . . .

— Ի՞նչպէս, — հարցրեց Մուրադը։

— Նա միացաւ այնուհետեւ Ջէզիրէին տիրող անգութ Բէդիր-խան-բէկի հետ, եւ երկուսը միասին սկսեցին անխնայ կերպով սատակել, աւերակ դարձնել Վանի, Մուշի, մինչեւ Դիարբէքիրի նահանգները, եւ ամեն տեղ, որտեղ հայ կար, սրից անցկացնել։ Այդ լսելով Ստամբուլի Հայոց Պատրիարք (Մատթէոս պատրիարքը) բողոքեց Սուլթանին եւ Սուլթանը բազմաթիւ զօրքերով ուղարկեց Օսման փաշային պատժելու ապստամբներին։ Օսման փաշան եկաւ, նա ոչինչ անել չէր կարող, եթէ հայերը չը օգնէին նրան։

— Հայերը ի՞նչով օգնեցին, — հարցրեց Մուրադը։

Ստամբուլի Հայոց Պատրիարքը թուղթ էր գրել Վանի, Մուշի, Դիարբէքիրի եւ միւս նահանգների Հայոց բոլոր հոգեւոր առաջնորդներին, որ իրանց ժողովրդի հետ օգնեն Սուլթանի զօրքերին։ Այդ ժամանակ յայտնուեցաւ Մէլիք-Միրաքը եւ Հայոց կամաւոր զօրքերի գլուխն անցաւ։ Քաջութեամբ պատերազմելով թէ Բէդիր-խան-բէկի եւ թէ

իմ հօր եղբօր Խան-Մահմուդի հետ, նա երկուսին էլ յաղթեց, երկուսին էլ ձերբակալեց, եւ յետոյ յանձնեց Օսման փաշայի ձեռքը։ Երկուսին էլ իրանց ընտանիքների հետ տարան Ստամբուլ, այնտեղ բանտարկեցին. յետոյ Բէդիր-խան-բէկին աքսորեցին Կրէտէ կղզին, իսկ իմ հօր եղբօրը Խան-Մահմուդին իր ընտանիքի հետ աքսորեցին Սիլիստրէ։ Եւ այսպէս Մէլիք-Միսաքը առեց իր վրէժը։

Վերջին խօսքերը արտասանեց ծերունի քուրդը մի առանձին զուարթութեամբ։ Մենք ամենքս միմեանց երեսին նայեցինք. մենք դարձեալ լսում էինք մի ծանօթ անուն, բայց ինձ գոնէ անծանօթ պատմութիւն։

— Այդ կռիւների մէջ, — աւելացրեց նա, — ես ստացայ այն վէրքերը, որ բոլորովին անդամալուծեցին ինձ, եւ այն օրից այդ երկու փայտերի վրայ եմ ման գալիս։ Յետոյ եկաւ օսմանցին, այդ բերդը քարուքանդ արեց եւ մեր տոհմի բոլոր նշանաւոր քաջերին մաշեց բանտերի մէջ։ Ինձ խնայեցին, որպէս արդէն անպէտք եւ կիսամեռ մարդու...

Խան-Մահմուդին եւ Բէդիր-խան-բէկին նուաճելուց եւ նրանց աքսորելուց յետոյ, իհարկէ, քրդական բռնապետութեանը վերջ տրուեցաւ արեւելեան Հայաստանում եւ մանաւանդ Տարօնի եւ Վասպուրականի նահանգներում, եւ օսմանցոց իշխանութիւնը այդ ժամանակից աւելի հաստատուեցաւ այդ կողմերում։ Բայց ինձ ուրախացնում էր այդ պատմութեան այն մասը, որ յիշեալ երկու գազանների անկումը կատարուել էր մի հայ հերոսի ձեռքով, այն հայի, որ մեր ամենի դաստիարակը եւ սիրելին էր։ — Դա էր Պարսկաստանում հասարակ որսորդի անուան տակ ծածկուած խորհրդաւոր մարդը — Ալօն, որի իսկական անունը Մէլիք-Միսաք էր, որը բոլորից թաքցրած ունէր, թէ իր գործերը, թէ իր անցեալ մեծութիւնը եւ թէ իր ով կամ ինչ մարդ լինելը։

Նա չէր մոռացել, ընթերցող, բայց դու ևս յիշում ես այն ցաւալի պատմութիւնը, որ Ս. Տիրամօր տօնախմբութեան ժամանակ, իր վրանում, իմ քեռի Պետրոսը պատմում էր Որսորդի կեանքից: Նա ասում էր, որ Որսորդը հասարակ մարդ չէ, թէ նա Սասունի և Մոգաց երկրի զօրաւոր Մէլիքն է եղել, թէ այնտեղ ունեցել է իր սեպհական բերդը, — պատմում էր, թէ ինչպէս հայ տանուտէրները, միացած իրանց հոգևոր առաջնորդի հետ, դաւաճանում էին նրան, մատնելով մի «քուրդ իշխանի» ձեռքը, — պատմում էր, որ դաւաճանութեան ժամանակ նշանակվում է Զատկի աւագ շաբաթ գիշերը, և երբ Մէլիքը իր ընտանիքով բոլորել էր ճրագալոյցի սեղանի շուրջը, յանկարծ նրա ամրոցը պաշարվում է բազմաթիւ թշնամիներով: Նրա ամրոցը հրդեհում են, ընտանիքը կոտորում են, այդ միջոցին կրակի և արեան միջից յափշտակում է հաւատարիմ Մըհէն իր վիրաւորուած տիրոջը և, իր հզօր ուսերի վրայ բարձած, տեղափոխում է նրան Պարսկաստան, ուր ապրում էր նա անյայտութեան մէջ, Որսորդի անուան ներքոյ: Իմ քեռի Պետրոսը ծպտեալ Որսորդի պատմութիւնը հասցրեց մինչև այստեղը, էլ ուրիշ ոչինչ չասաց: Բայց այժմ Ծերունի քրդի պատմութիւնից երևաց, որ նա կրկին յայտնուել է իր իսկական Մէլիք-Միսաք անունով, և հայոց կամաւոր զօրքերի գլուխն անցած, կռուել է երկու քուրդ բռնապետների հետ, երկուսին էլ յաղթել է, և կալանաւորելով, յանձնել է Օսման փաշայի ձեռքը, և իր «վրէժը» առել է: Ի՞նչ վրէժ: Երբ այդ մասին հարցրի, Ծերունի քուրդը պատասխանեց.

— Բէդիր-խան-բէկը նոյն դաւաճանութեամբ վարուեցաւ իր բարեկամ Մէլիք-Միսաքի հետ, որպէս իմ հօր եղբայր Խան-Մահմուդը՝ Միր-Մարտոի հետ: Երկուսն էլ

խարէութեամբ ոչնչացրին իրանց լաւ դաշնակիցներին եւ տիրեցին նրանց բերդերին։ Մէլիք-Մխաքը Սասունի եւ Մոգաց երկրի իշխանն էր եւ լաւ բարեկամ Բէգլէր-խանբէկի հետ։ Բայց այդ վերջինը այնքան ցած, այնքան վատ գտնուեցաւ, որ մի գիշեր անակնկալ կերպով յարձակուեցաւ նրա տան վրայ եւ բոլորին սրից անցկացրեց։ Մէլիքին նոյնպէս սպանուած էին համարում, բայց տարիներից յետոյ, կարծես, գերեզմանից վերադարձաւ նա, եւ իր վրէժը առեց...

Երկու հայ իշխաններ, մէկը՝ Ռոստոմի տէրը, միւսը՝ Սասունի տէրը, միեւնոյն ճակատագրական հարուածքի տակ խորտակուել էին, — երկուսն էլ սոսկ դաւաճանութեան զոհ էին դարձել։ Ալանը, խեղճը, գիտէր այդ բոլորը. նա ոչինչ չէր խօսում, միայն լռութեամբ լսում էր ծերունի քրդի խոստովանութիւնը, որը, դառն փորձերից խրատուած, խօսում էր մեզ դառն ճշմարտութիւններ...

— Ցաւում եմ, քրիվա, — վերջապէս խօսեց Ալանը. — դուք ձեր բարեկամներին ու դաշնակիցներին այդպէս վատութեամբ ոչնչացնելով, ինքներդ միայնակ ու անզօր մնացիք, եւ դուք էլ ոչնչացաք։ Դուք խարէութեամբ տիրեցիք ձեր բարեկամների ամրոցներին, բայց ձեր ձեռքումն էլ չը մնացին նրանք, եկաւ օսմանցին եւ խլեց ձեզանից։ Եթէ դուք հաշտ մնայիք, դրանցից եւ ոչ մէկը չէր պատահի։

Ալանը ծերունի քրդի, — այդ անբախտացած աղնուականի, — սրտի ցաւն էր խօսում։ Նրա վշտահար դէմքն աւելի մռայլուեցաւ, աւելի թախծալի կերպարանք ստացաւ։

— Ճշմարիտ է, շատ ճշմարիտ, — պատասխանեց նա տխուր ձայնով։ — Մենք մեր ձեռքով մեր տունը քանդեցինք... Բայց ով կուրացրեց մեզ, ով բարեկամների ու դաշնակիցների մէջ երկպառակութիւն սերմանեց։ — Նոյն

իսկ օսմանցին։ Նա բոլորը չը պատմեց ձեզ, պարոն, թէ ինչպէս օսմանցի գործակատարները գաղտնի կերպով գրգռում էին մեզ հայերի դէմ... Բայց մենք այնքան միամիտ եղանք, որ չը հասկացանք, որ դրանով մեր կործանումն էին նախապատրաստում...

— Հիմա նոյնը չե՞ն անում, հիմա ձեզ չե՞ն գրգռում հայերի դէմ...

— Գրգռում են, եւ աւելի վատ կերպով... բայց մեր յիմար աշխատականները չեն հասկանում։ Չեն հասկանում եւ մեր հոգեւորականները։ Օրինակի համար, կարելի է լսած լինէք, որ մեզանից ոչ այնքան հեռու, Արտօսի սարաստաններում, կենում է մեծ Շէյխը։ Նա Աստուծոյ սուրբ մարդն է, — ես շատ մեղք արած կը լինեմ եթէ այդ մասին ամենափոքր կասկած ունենամ, — բայց կրքոտ մարդ է։ Գիտէ՞ք, որքան անգամ նրան գրգռել են հայերի դէմ... Որքան անգամ նա ոչնչացրել է հայոց ամբողջ գաւառներ... Եւ բոլոր քրդերը լսում են նրա ձայնը եւ խոնարհվում են նրա հրամաններին։ Բաւական է նրան՝ մի առաւօտ վերկենալ ու ասել, թէ մարգարէն երազում հրամայեց բոլոր գաւառները կոտորել։ Իսկոյն քրդերը կ՚առնեն իրանց զէնքերը եւ կը հետեւեն նրան։ Եթէ «Գուշակողը» չը լինէր, նա շատ վատ բաներ կ՚անէր...

— Ո՞վ է այդ «Գուշակողը», — հարցրեց Ասլանը, որպէս թէ չէ ճանաչում։

— Ասում են՝ Արարատի կողմերիցն է, մարգարէի հայրենիքից։ Բոլորովին սուրբ մարդ է. ամեն բան գիտէ. ինչ որ հարցնէք, նա կ՚ասէ ձեզ։ Մինչեւ անգամ Շէյխը, որ մեծ իմաստութիւն ունի, շատ բաներ նրանից է հարցնում։

— Ուրեմն, դուք գոհ չէ՞ք օսմանցիներից։

— Ի՞նչ ունենք գոհ լինելու։ Նրանք եկան, մեր տան մէջ երկպառակութիւն ձգեցին. մեզ թշնամացրին ոչ միայն մեր գիւղի հայերի հետ, այլ թշնամացրին քուրդ քրդի հետ։ Այժմ չէք գտնի մի ցեղ, որ մի այլ ցեղի հետ հաշտ լինէր։ Եղբայրը եղբօր միս է ուտում։ Բայց այդպէս չէր առաջ. սէր կար, միաբանութիւն կար, ամեն մարդ իր չափը ճանաչում էր. փոքրը գիտէր մեծի պատիւը, իսկ մեծը գիտէր փոքրին հոգ տանել։ Այժմ ամեն բան փոխուել է։ Այն մարդը, որ երէկ իմ ախոռատան մէջ ծառայ էր, իմ ձիաների աղբն էր մաքրում, այսօր իրան մուդիր գայմագամ, փաշայ է կոչում, և ես պէտք է գնամ նրան գլուխ վերբերեմ։ Աւելի լաւ չէր լինի, որ ես այդ գլուխը գերեզման տանէի, քան թէ անպատուէի...

— Բայց մի բան պէտք չէ մոռանալ, որ օսմանցին գալուց յետոյ, երկիրը բաւական խաղաղացաւ։

— Ի՞նչպէս խաղաղացաւ. աւելի վատթարացաւ։ Առաջ մենք մեր երկրի տէրն էինք և գիտէինք մեր տան բանը, — ճանաչում էինք՝ ով է լաւը, ով է վատը, և եթէ մէկը մի չար գործ էր կատարում, իսկոյն խեղդում էինք, և յանցաւորը իր արժանի պատիժն էր ստանում։ Բայց հիմա գողը մնում է իր համար ազատ, և բոլորովին անմեղ մարդկանց տանում են, գնում ծակը, և այն էլ գիտէք ինչու համար, որ փող առնեն, յետոյ բաց թողնեն։ Դատաւորը երկու կողմից ևս շահվում է. նախ, գողի հետ ընկեր լինելով, բաժանում է նրա հետ կողոպուտը և նրան չէ գիպչում, երկրորդ, անմեղ մարդկանց չարչարում է՝ նրանց կողոպտելու համար։ Այսանեղ արդարութիւն կայ։ Երկրի համարեա բոլոր կառավարիչները ամեն գործերի մէջ այդպէս են վարվում։

Նա կրկին լցրեց իր ծխաքարշը, սկսեց ծխել։ Կարծես, դառն ծխի հետ աշխատում էր նա թափել իր սրտի մաղձը։

— Լաւ էր առաջ, — շարունակեց նա, — շատ լաւ… Մեր անասունները ազատ-համարձակ մեր սարերի վրայ արածում էին. մեր վրանները, որտեղ ցանկանում էինք, այնտեղ էինք կազմում։ Երկիրը դէպի ամեն կողմ բաց էր մեր առջեւ։ Հիմա ամեն տեղի վրայ սահման դրուեցաւ. այստեղը, ասում են թագաւորական է, այնտեղը, չը գիտեմ, ում է պատկանում, — եւ բոլորից վատթարն այն է, որ ամեն բանի վրայ հարկ է դրուել. մի ամառվան փոքրիկ գառն անգամ, Աստուծոյ խոտը արածելու համար, պէտք է հարկ վճարէ։ Ով է տեսել մի այդպիսի բան։

Նա նայեց իր շուրջը, տեսնելու՝ արդեօք ուշադրութեամբ լսում են իրան, թէ ոչ։ Այդ միջոցին նա ինձ ներկայանում էր, որպէս մի քարոզիչ, որը եւ խօսում էր, եւ դիտում էր իր ունկնդիրների դէմքի արտայայտութիւնները, թէ ինչ ազդեցութիւն է գործում նրանց վրայ իր քարոզը։

— Ամեն ինչ, որ լաւ էր, բարի էր, խլեցին մեզանից, — առաջ տարաւ նա. — փոխարէնը տուեցին զրկութիւն, շռայլութիւն, անարդարութիւն միայն։ Մենք ապրում էինք մեր նախահայրերի պարզ կեանքով, կերակրվում էինք մեր անասունների իւղով ու պանրով, խմում էինք մեր լեռների մաքուր ջուրը։ Մեզ սովորացրին փող ունել, չէրբեթ ու ղահուէ խմել, եւ որ աւելի չարն է՝ արաղ խմել։ Մեր կանայքը մեր անասունների բուրդից իրանց ձեռքով էին պատրաստում մեր հագուստը. թէ ազնուականի կինը եւ թէ գեղջկի կինը երբէք չէին խորշում թելից ու ասեղից, իլիկն ու ջահրէն երկուսի ձեռքում եւս ամբողջ օրը պտըտվում էր։ Հիմա մեր կանայքը ամանցա հարեմի ծոյլ եւ փափուկ խաթուններ են դարձել, իսկ մեզ սովորացրին մետաքս հագնել, կարմիր մահուդ հագնել, ոսկի թելերով զարդարել մեր հագուստը։ Մեր կանայք այժմ սովորել են իրանց երեսները ներկել

զանազան գեղերով, սովորել են Աստուծոյ շնորհած գեղեցկութիւնը կեղծել, խարդախել։ Մեր տղամարդիկը չեն ամաչում կանանց նման իրանց մազերին գոյն տալ հինայով եւ իրանց աչքերը սեւացնել սուրմայով։ Երբ որ զուգուած, զարդարուած մի երիտասարդ է անցնում, նստած գեղեցիկ նժոյգի վրայ, — ինքը փայլում է ոսկու մէջ, ձին արծաթապատ ասպազէնքով, զէնքերը վառվռում են թանգագին ակներով, — ամեն կողմից մատով ցոյց են տալիս նրան, ընկերը ընկերին ասում է. «տես, ինչ քաջ երիտասարդ է»... Բայց ո՞ր կռուի մէջն է մտել այդ կնամարդը, վէրք տուել ու վէրք առացել, — այդ ոչ ոք չէ հարցնում։ Առաջ մի երիտասարդ մինչեւ մի քանի տասնեակ մարդիկ սպանած չը լինէր, մինչեւ իր մարմնի վրայ մի քանի վէրքեր առացած չը լինէր, նրան աղջիկ չէին տալ. եւ մեր աղջիկները անպատւութիւն կը համարէին երկչոտին ու անարիին իրանց փեսայ ընտրել։ Հիմա դրանց նայող չը կայ. հիմա երիտասարդի քսակն են շօշափում, որ տեսնեն՝ քանի ղուրուշ ունի։ Ճշմարիտ քաջութիւնը կորել է եւ նրան փոխարինել է օսմանցու թուլամորթութիւնը։ Այժմ առաջուայ քուրդը չէ մնացել, եւ եթէ մարդիկ կան, այն եւս կարելի է գտնել հին սերունդի մէջ, որը բոլորովին փճացած է։ Մեր վաղեմի երիտասարդները իրանց մարմնի վրայ կրած սպիները իրանց զարդն էին համարում եւ այդ նշաններով պարծենում էին։ Բայց այժմեանները հոգի են տալիս օսմանլուի շքանշանի համար, եւ գժուածի նման վազ են տալիս պաշտօնների ու աստիճանների ետեւից։ Եւ օսմանցիք, [illegible] քաղելով մեր փառասէրների այդ մոլութիւններից, վատերին առաջ են քաշում, իսկ լաւերին յետ են մղում...։

Ոստանի աւերակների վրայ, ծերունի քրդի բերանով խօսում էր նահապետական ժողովրդի խարուած ոգին։

Մէկի ներկայացուցիչը բողոքում էր, միւսի ներկայացուցիչը՝
— Ասլանը ըմբոստութեամբ լսում էր...

Վերջինը հեգնութեամբ հարցրեց.

— Լաւ է, որ դու չը հրապուրուեցար օսմանցու փայլուն շքանշաններով։

— Ես աւելի պատուաւոր համարեցի այսպէս աղքատ, այսպէս չքաւոր ապրել այն գեղջկական խրճիթի մէջ, իմ քաջ նախահայրերի շիրիմների մօտ, քան թէ իմ կուրծքը զարդարել օսմանցու շքանշանով, որ ստանում են շողոքորթները, կեղծաւորները, խաբեբաները միայն, վաճառելով իրանց խիղճն ու պատիւը։ Ես այժմ ունեմ հինգ այծ, և դրանով բախտաւոր եմ։ Այդ հինգ այծը փոխարինում է այն հարիւրաւոր անասուններին, որ խլեց ինձանից օսմանցին։ Այդ բոլորից յետոյ՝ գնալ և օսմանցու ոտները լիզել, — քաւ լիցի, — քաղցածութիւնից կը մեռնի ծերունի Օսմար-Աղան և իրան չի ստորացնի...

Նա կրկին անգամ շնորհակալութիւն յայտնեց ստացած ծխախոտի համար, վերկացաւ և իր երկու ցուպերի վրայ կաղալով, սկսեց ընթանալ դէպի իր խրճիթը։

— Ահա քրդական բռնապետութեան ճիւղակոտոր եղած կոճղը... — ասաց Ասլանը, ծերունու ետևից նայելով։ Յետոյ դարձաւ դէպի մեզ այդ խօսքերով.

— Ես իսկապէս հակառակ եմ ազնուականութեան գաղափարին, բայց կը ցանկանայի, որ հայերը ազնուականներ ունենային։ Երբ ժողովուրդը զարգացած չէ, երբ նա դեռ մի որոշ գիտակցութեան չէ հասած, ազնուականութիւնը միշտ յարմար միջնորդ է դառնում նրա բողոքը արտայայտելու, երբ ինքը՝ ազնուականութիւնը՝ նոյն ժողովրդի հետ ճնշուած դրութեան մէջ է գտնվում և նրա տառապանքներին մասնակից է լինում։ Նայեցէք այդ ծերունի քրդին,

այդ ոտքից եւ ձեռքից զրկուած անդամալոյծին, հազարաւոր գրքեր չեն կարող այն մտածել, ինչ որ դա է մտածում, հազարաւոր գրքեր չեն կարող այն զգալ, ինչ որ դա է զգում։ Իր խրճիթի մարած օջախի նման մխում է նրա սիրտը, երբ իր ցեղի ազատութիւնը կորած է տեսնում։ Երբ մենք ազնուականութիւն ունէինք, երբ տակաւին բնաջինջ եղած չէին նախարարական տները, ամեն անգամ, երբ ժողովրդի կողմից բռնութեան դէմ բողոք էր յայտնւում, նրա նախաձեռնութիւնը տալիս էր նախարարութիւնը։ Եւ մեր Հայրենիքի թշնամիները, յոյները, պարսիկները, արաբացիք, վերջը թաթարները, — լաւ հասկանալով ազնուականութեան նշանակութիւնը, սկսեցին հետզհետէ ոչնչացնել նախարարական տները, որպէս զի կատարելապէս տիրել կարողանան մեր Հայրենիքին։

Ինձ համար այժմ շատ բան պարզ էր։ Ծերունի քրդի պատմութիւնից ես բաւական տեղեկութիւն ստացայ Որսորդի անձնաւորութեան մասին, գիտէի նրա փառաւոր անցեալը, գիտէի նրա աղէտաւոր անկումը, գիտէի նրա խորհրդաւոր ներկան։ Ինձ համար պարզ էր եւ Ղարա-Մելիք-ների յեղյեղուկ պատմութիւնը. ես ճանաչում էի այդ ազնուական տոհմի վերջին ժառանգին — Կարօին, — ես գտնվում էի նրա հօր դժբախտ ամրոցի փլատակների մօտ, այն ամրոցի, որ սկսեալ Ռշտունի նախարարներից, քսան եւ մէկ դարերի ընթացքում, մի ձեռքից միւս ձեռք անցնելով, վերջը հասել էր նրա հօրը եւ որից դաւաճանութեամբ յափշտակել էին քրդերը։ Կարօն նոյնպէս գիտէր այդ բոլորը, գիտէր իր ծագումը, գիտէր՝ թէ ինչ էին կորցրել իր հայրերը։ Բայց ես հաւատացած էի, որ նա նոյն եռանդով կը գործէր եւ նոյն անձնանուիրութեամբ կ'աշխատէր սրբելու նեղեալների արտասուքը, եթէ գիտենար, որ ինքը մի անյայտ

գուեհկի որդի է։ Երբ այդ միտքը յայտնեցի Ալանին, — երբ Կարօին օրինակ բերելով, ասացի, որ ամենամեծ ազնուականութիւնը միակ պայմանը չէ, որ մարդ ձգտէ դէպի ազատութիւն, — նա պատասխանեց.

— Այո, այդ ճիշտ կը լինէր, եթէ ամեն մարդ Կարօի սիրտը եւ զարգացումը ունենար։

Բայց միանգամից ստացաւ նա այդ զարգացումը, — ես այդ մասին ոչինչ չը գիտէի. Չը գիտէի նաեւ նրա միւս ընկերների՝ Ալանի եւ Սագօի կրթութեան գաղտնիքը։ Այդ երիտասարդները իմ աշակերտակիցներն էին, առանց մի բան սովորելու, թողեցին տէր Թոդիկի դպրոցը եւ անյայտացան, բայց տարիներից յետոյ յայտնուեցան, բոլորովին փոխուած, բոլորովին այլ մարդ դարձած։ Մինչեւ այսօր մի առիթ չէր ներկայացել, որ հարցնէի Ալանից, թէ ինչ հրաշք էր այդ։ Երբ այժմ խնդրեցի նրանից պատմել, նա պատասխանեց.

— Ես մի օր բոլորը կը պատմեմ քեզ, բայց դեռ ժամանակը չէ...

Ռստամայ հովիտը մի երկայնաձեւ ձորադաշտ է, որ ամփոփուած է Արտոս լերան գրկում։ Ամեն տեղ սփռուած են պատմական հին յիշատակարաններ։ Իշխանական բերդերի, ամրոցների փլատակներն են մնացել։ Պահպանուել են միայն սրբութեան տաճարները։ Կրօնասէր ժողովուրդը առաջինը զոհեց՝ երկրորդը չը կործանելու համար։

Մենք երկար չը մնացինք Ռստամայ բերդի աւերակների մօտ։ Երբ ձիաները բաւական հանգստացած էին, երբ մենք եւս բաւական կազդուրուած էինք ճանապարհի յոգնածութիւնից, Ալանը շտապեցրեց, թէ պէտք է ուղի ընկնել։ Ես վերջին անգամ հայեացք ձգեցի աւերակների վրայ, վերջին անգամ նայեցի դէպի ծովը։ Ինձ թւում էր, թէ հէնց այդ

բացվում, նրա պարզ հայելի մէջ, ես տեսնում էի այն գույնզգույն ցոլացումները, որ արտափայլում էին, անդրադարձնելով Գաղիկի շքեղ դահլիճների գույնզգույն ապակիների շողքերը և նրա օդարեր հովանոցների ոսկեզօծ նկարները։ Ինձ թվում էր, որ ալիքների մեղմ մեղեդիի մէջ՝ ես լսում էի արձագանքը մի քաղցր նվագածության, որով Ուշատնեայ դուստրները զվարճացնում էին Վասպուրականի հզոր իշխանի ուրախության ժամերը։ Սահում են դարեր, անցնում են ժամանակներ։ Տեսարանը փոխվում է։ Վարդագույն ապակիների վարդագույն շողքերի փոխարէն՝ հոսում են արեան վարդագույն վտակներն։ Այլ ևս ոսկեզօծ նկարների փայլը չէ, որ վառվում է արեւի ճառագայթների առջեւ, — այդ հրդեհի բոցն է, որ լափում է փառքի և իշխանության բոլոր վայելչությունները։ Լաց ու կոծ է լսվում... աղմուկը սաստկանում է... կրակի լուսաւորութեան առջեւ նշմարվում է դաշույնների փայլը... մարդիկ անորոշ ուրուականների նման խլտում են... ոմանք ընկնում են, ոմանք կանգնում են... դահլիճների կործանուող կամարները ծածկում են դիակները... Կրակն ու կոտորածը ոչնչացնում է Ղարա-Մէլիքների յիշատակը... Բայց մի կին, մի երեխայ կուրծքին սեղմած, դուրս է սողում կրակի միջից և թաքչում է մերձակայ անտառում... Յետոյ թանձր ծուխը ցած է թողնում իր սեւ վարագոյրը և եղեռական տեսարանը անհետանում է մթութեան մէջ...

— Դու շատ զգայուն սիրտ ունես, — ասաց Աղանը, երբ նշմարեց իմ արտասուքը։ — Նստիր ձիդ, գնանք, հեռանանք, դեռ այդպիսի աւերակներ շատ կը տեսնես...

Երբ ճանապարհ ընկանք, հեռուից տեսանք այդ կրակի ու կոտորածի հեղինակներից մէկին — ծերունի Օմար-Աղային։ — Նա դեռ նստած էր իր խրճիթի կտուրի վրայ և արեւի

ջերմ ճառագայթներով տաքացնում էր սառած մարմինը: Նա էլ նկատեց մեզ և, հեռուից գլուխն ու ձեռքերը շարժելով, բարի ճանապարհ մաղթեց:

Այժմ մենք անցանք Ռշտունեաց ամբողջ հովիտը: Ուր և գնում էինք, մեզ հանդիպում էին ամայի վանքեր, ամայի եկեղեցիներ և մենաւոր մատուռներ: Լեռները, ձորերը, անտառների խուլ, անմարդաբնակ խորքերը լի էին այդ սրբավայրերով: Ի՞նչ էր որոնում նրանց մէջ Ասլանը, — ես չը գիտեմ, միայն ինձ յայտնի էր, որ նա վանքերի շատ սիրահար չէր: Ոլի գիւղում մենք տեսանք Աստուածածնի «Քառասուն-խորան» կոչուած վանքը: Գագիկ Արծրունին հիմնեց այդ մեծաշէն վանքը իր քառասուն հոյակապ տաճարներով: Նրանցից միայն մի քանիսն էին մնացել. միւսները կործանուել էին: Այստեղ դիմում էին հայոց ապաշխարողները և իրանց մեղքերի քաւութեան համար «քառասունք» էին կատարում, այսինքն՝ քառասուն տաճարների իւրաքանչիւրի մէջ մի-մի պատարագ էին մատուցանել տալիս, ի հարկէ, լաւ վճարելով վարդապետներին: Բայց ես համոզուած էի, որ եթէ այդ վանքի քառասուն տաճարների իւրաքանչիւրի մէջ ամէն օր քառասուն անգամ պատարագ մատուցանէին, հազիւ կարող էին քաւել նրա հիմնողին այն մեծ մեղքից, որ նա կատարեց, ապստամբելով Բագրատունիների դէմ և Վասպուրականում իր համար մի նոր, հակաթոռ թագաւորութիւն հիմնելով: Դրանով անհեռատես Արծրունին, արաբացոց տագնապի ժամանակ, երբ Հայաստանը ամէնից մեծ զօրութեան պէտք ունէր, Բագրատունիների ուժը ջլատեց, իսկ իր հիմնած թագաւորութիւնը միայն մէկ դար կեանք ունեցաւ...

Ռշտունեաց հովտի մէջ, Աղթամարի կղզու վրայ, կանգնած է մի այլ վանք, և իր գեղեցկագիր, բարձրահայեաց գիրքով

գրաւում է ճանապարհորդի ուշադրութիւնը։ Նա «Քառասուն-խորանի» նման մեծաշէն, փարթամ եւ փառահեղ չէ, նա համեստ է եւ փոքրիկ։ Բայց ամէն մի հայ չէ կարող՝ առանց նրա փոշիները համբուրելու՝ անցնել նրա մօտից, երբ գիտենայ, թէ ում գերեզմանն է գրած նրա անշուք տաճարում։ Նրան կոչում են Զաղար (Զարահան) Ս. Նշանի վանք, որ շինուած է Ս. Աստուածածնի անունով։ Մեծ ջերմեռանդութեամբ մենք մտանք այդ վանքը եւ համբոյր մատուցինք մի մոռացուած գերեզմանի։ Նրա մէջ հանգչում էր Աւարայրի հերոսների երգիչը — Եղիշէն։

Ռստունեաց լեռնահովտի մէջ կայ մի այլ սրբավայր, որը նոյնքան սիրելի է ամէն մի հայի սրտին, որպէս վերոյիշեալ վանքը։ Ծովեզերքից կէս մղոն հեռաւորութեամբ, կանաչազարդ, հարթ դաշտի մէջտեղում, բարձրանում է մի գեղեցիկ բլուր։ Բարդի եւ ուռենի ծառերը իրանց վարսաւոր ճիւղերի ներքոյ հովանաւորում են շինականների խրճիթները, որ ցանվում են այդ բլուրի վրայ։ Դա Նարեկ (Նարեկը) գիւղն է։ Նա փոքրիկ է, բայց ամէն հայի համար նուիրական է, որովհետեւ ծննդավայրն է մի պաշտելի մարդու։ Գիւղի մէջտեղում, բլուրի ուղիղ գագաթի վրայ, կանգնած է մի հոյակապ վանք։ Բաւական հեռաւորութիւնից երեւում է այդ վանքը, եւ նրան տեսնելիս, ճանապարհորդի սիրտը սկսում է բաբախել։ Խորին, սրբազան ջերմեռանդութեամբ խաչակնքում է նա իր դէմքը եւ ծունր է խոնարհեցնում։ Այդ վանքի մէջ գրած է հայոց ոգելից աստուածաբանի Ս. Գրիգոր Նարեկացու՝ մարմարեայ գերեզմանը։

Այդ դաշտը եւ նրա շրջակայքը լի են այն բոլոր նուիրական անցքերով, որ կապուած են Նարեկացու կեանքի հետ։ Խարզէթ գիւղի մօտ, ծովափնեայ ճանապարհի եզրում, մեզ ցոյց տուին մի գոգաւորուած ժայռ։ Այդ գոգաւորու-

թիւնը մարդու մարմնի նմանութիւն ունէր։ Նրա մասին պատմում էին, թէ Նարեկացին այստեղ հովիւ եղած ժամանակը՝ մի անգամ՝ աւազակները յարձակուեցան նրա վրայ․ նա փախաւ եւ դիմեց դէպի յիշեալ ժայռը, նրա մօտ պատսպարան գտնելու համար։ Ժայռը բաց արեց իր քարեղէն գիրկը եւ ընդունեց Սուրբին։

Բայց բոլորից հետաքրքիր են այն քարանձաւները, որոնք մի ժամանակ Նարեկացու ճգնարանն են եղել։ Նարեկ գիւղից մի ժամ հեռաւորութեամբ, ծովեզրի մօտ, բարձրանում է մի այլ քարաժայռ։ Նրա մէջ կան մի քանի մեծ եւ փոքր բնական այրեր։ Բացի այդ բնական այրերից, նոյն բարձրադիր ապառաժի մէջ փորուած են թուով ինն սենեակներ։ Այդ վիմափոր սենեակները անյիշելի ժամանակների գործ է։ Նրանք երկու յարկերի են բաժանուած, որոնցից հինգը ներքին յարկն է կազմում, իսկ չորսը վերին յարկը։ Հայոց հին սորամուտների (տրօգլօդիտների) այդ քարեղէն բնակարանը այնքան անմատչելի, այնքան բարձր է գետնի մակերեւոյթից, որ Նարեկացու նման հրաշագործ անձը միայն կարող էր մուտք գործել այնտեղ։ Գլխաւոր դուռը բացվում է ներքնայարկի առաջին սենեակի մէջ, յետոյ մէջէ-մէջ դռներով տանում է դէպի միւս սենեակները եւ հանում է մինչեւ վերին յարկը։ Իւրաքանչիւր սենեակ պատուհանձեւ լուսամուտ ունի, որ նայում է դէպի ծովը։ Վերնայարկի սենեակներից մէկը ձեւացնում է մի փոքրիկ մատուռ, քարեղէն սեղանով։ Այստեղ էր բնակվում Նարեկացին, այստեղ էր գրում իր պանծալի գիրքը։ Այստեղից տեսաւ նա Ս. Աստուածածինը, Աստուածորդի մանուկը գրկում, որի տեսութեանը այնքան մեծ անձկանքով փափագում էր նա։ Փոքրիկ Առտէր կղզու վրայ կանգնած էր նրա անձկալին, եւ ամբողջ ծովը վառվում էր հրեղէն ճառագայթներով։ Իր քարայրից

ցած իջաւ Նարեկացին, մտաւ ծովեզրին եւ, որպէս ցամաքի վրայ, նա ջրի վրայով ընթանալով, ոտքով անցաւ ծովը եւ հասաւ կղզուն: Աստուածածինը տուեց երանելի Սուրբի գիրքը Աստուածորդի մանուկին, ասելով. «Առ Տէր, — այսինքն՝ առ քո Տիրոջը: Եւ այն օրից այդ փոքրիկ կղզին կոչուեցաւ Առ-Տէր:

Հին Ռշտունիքը այժմ երկու գաւառների է բաժանուած՝ Գաւաշ եւ Կարճկան, երկուսն էլ կոչւում են իրանց համանուն աւանների անունով, որոնց մէջ գաւառապետներ են նստած: Սկսեալ Հայոց-Ձորից, որը Գաւաշի հիւսիսարեւելեան սահմանն է, մինչեւ երկու գաւառները՝ Վանայ ծովակի հարաւային եզերքով՝ տարածւում են մինչեւ Մոկաց եւ Բզնունեաց աշխարհները: Ճանապարհը նոյնպէս շրջւում է ծովակի եզերքով, երբեմն բոլորովին մօտենում է, երբեմն փոքր ինչ հեռանում է, բայց երբէք ծովեզերքից չէ բաժանվում: Նա այնքան նեղ է, այնքան դժուարին ելեւէջներ ունի եւ այնքան սարսափելի են նրա անցքերը, որ ի զուր չստացաւ իր Կապան անունը: Հայոց երկրի բազմաթիւ կապանների թւում՝ Ռշտունեաց կապանը դժուարանցանելիներից մէկը պէտք է համարել: Ամեն մի քայլում, բաւական են մի քանի հրացանաւորներ, որ փակեն մի ամբողջ քարաւանի անցքը եւ վանդակի մէջ բռնուած թռչունի նման, չը թողնեն, որ տեղից շարժուի: Ճանապարհը պտըտւում է նեղ ձորերի միջով, որոնց երկու կողմերից եւս բարձրանում են անհնարին ապառաժներ: Եւ այդ սատանայական լաբիւրինթոսը քարաւանի միակ ուղին է, որ տանում է դէպի Բաղէշ եւ Մուշ: Մարդ խեղդւում է անձկութեան մէջ: Իսկ երբ դուրս ենք գալիս նեղ կիրճերից եւ Մուշի ընդարձակ դաշտին ենք հասնում, այն ժամանակ միայն հորիզոնը բացւում է մեր առջեւ, սկսում ենք ազատ շունչ առնել:

Մոտկանք, այդ ռ ա շ ի գ ն ե ր ի (քաջերի) աշխարհը, մնացել է՝ իր խիստ եւ վայրենի բնութեան համեմատ՝ մի ինքնուրոյն ժողովուրդ: Նրա բնակիչները՝ իր մթին անտառների եւ ահարկու լեռների նման՝ կոշտ, կոպիտ եւ անխորտակելի են: Հսկայ բնութիւնը ծնել է եւ հսկայ ժողովուրդ: Այստեղ միայն կարելի է տեսնել սահմանակից Հայոց-Ձորի վաղեմի տիտանների վիթխարի սերունդը, որ իր քաջութեամբ բնաւ յետ չէ մնում դրացի սասունցիներից: Չէ կարելի տեսնել եւ չը հիանալ այդ առողջ, կենդանի, մշտազուարթ ժողովրդով: Նա երբէք չէ թառամում, որպէս իր ծմակների մշտականաչ կիպարիսը: Նա երբէք չէ ծերանում. որպէս իր թաւուտների դարաւոր եղեւնին: Հզօր կուրծքը մերկ, զօրաւոր բազուկները հոլանի, գլխին թաղիքեայ կոնաձեւ ք օ լ օ զ ը դրած, եւ նրա վրայ գոյնզգոյն թաշկինակներ փաթաթած, որոնց ծայրերը՝ ոսկեգոյն մազերի երկայն գիսակների հետ՝ թափվում են լայն թիկունքի վրայ, հագին մի կարճ ք ա ղ ա խ ա յ (կուրտիկ) հագած, որի ամրութիւնը, երկաթեայ զրահի նման, կարող է դիմանալ ամենասուր դաշոյնի առջեւ, ներքին հագուստը մազեղէն գօլ-գօլ շալվարի մէջ հաւաքած, — դուք կը տեսնէք Մոտկանեաց լեռների այդ զաւակին, երկար նիզակը ձեռին, թեթեւ վագրի նման, անցնում է մի ապառաժից դէպի միւսը: Նրա նիզակը, որ երկու ծայրերում եւս սուր երկաթներ ունի, ծառայում է եւ իբրեւ զէնք եւ իբրեւ նեցուկ, որ գետնի մէջ ցցելով, յենվում է նրա վրայ եւ ոստումներ է գործում սարսափելի վիհերի վրայից: Այդ բոլորը այնքան արագ է կատարվում, որ դու կարծում ես, թէ նա թռչունի նման թեւեր ունի եւ օդի մէջ սլանում է: Նրա թաղիքեայ փափուկ տրեխների տակերը ամբողջապէս գամած են սրածայր բեւեռներով, որ չը սահին, որ չը սայթաքին ժայռերի վրայ ման գալու ժա-

մանակ։ Գօտիի մէջ խրած ունի մի կեռ խենջար, որի կոթը գերմանով կապած է պատեանին. այդ կապանքը նրա համար է, որ մինչեւ արձակելը՝ նրա բարկութիւնը անցնի, իսկ երբ մերկացրեց սուրը՝ գործողութիւնը արդէն վճռուած է, մինչեւ արեան մէջ չը թաղացնէ, իր տեղը չի դնի։ Թշնամու հետ անգութ է, իբրեւ գազան. բարեկամի հետ բարի է, իբրեւ հրեշտակ։ Իր հովիտների բարձրահասակ սօճիների նման գեղեցիկ է նա։ Երբ նայում է քո երեսին, դու զմայլւում ես։ Նրա կապուտակ աչքերը այնքան լուսափայլ, այնքան ընդարձակ եւ այնքան խորն են, որպէս այն կապուտակ ծովը, որ ծփում է նրա աշխարհի մօտ։ Նրա այրական դէմքը այնքան արձակ եւ այնքան պայծառ է, որպէս Ուշատնեաց պարզ երկինքը։ Ուշատնեաց պարզ երկինքի նման, այդ խաղաղ դէմքը յանկարծ մառախլւում է, մթնում է, չանթեր է արձակում, երբ խաղաղ եղանակը փոխւում է, եւ տեղի է ունենում վերահաս փոթորիկը... Այդ միջոցին նա չէ խօսում, այլ որոտում է, եւ այդ որոտման ձայնի մէջ դու լսում ես նախկին հայի ուժեղ բարբառը իր բոլոր կոշտ եւ անտաշ ձեւերով։ Բայց այդ կոշտ հնչիւնները քո հոգուն այնքան ազդու են. քո սրտին այնքան կախարդիչ են, որ, որքան էլ եւ ընկած լինէիր դու հոգով, յանկարծ ներշնչւում ես մի անբացատրելի ոգեւորութեամբ... Եւ երբ դու տեսնում ես, թէ ինչպէս նա իր միակ զէնքով՝ նիզակով կռւում է մթին ծմակից դուրս պրծած ամեհի վարազի հետ, իսկոյն հին առասպելը կենդանանում է քո մտքում, եւ դու յիշում ես «վիշապաքաղ» Վահագնին, հայոց անպարտելի Հերքուլէսին, — յիշում ես, եւ պանծանում ես նրա արժանի ժառանգների քաջութեան վրայ, որոնք, գազանների հետ բնակուելով, սովորեցին գազանների հետ մարտնչել...

ԻԴ.

ՄԻ ԳԻՒՂ ՌՇՏՈՒՆԵԱՑ ԱՇԽԱՐՀԻՑ

Օրը երեկոյանում էր։ Նախորդ գիշերը, «Գուշակողի» տաղաւարի մօտ, բոլորովին անքուն էինք մնացել, իսկ այսօր անդադար ճանապարհորդում էինք։ Մեր ձիաները յոգնածութիւնից դժուարութեամբ էին շարժվում. մենք եւս հանգստանալու սաստիկ պէտք էինք զգում։

— Իմ ձին ընկնելու վրայ է, — ասացի Մուրադին, որ իմ կողքով գնում էր։

— Մինչեւ հիմա նրանք էին մեզ տանում, շուտով կը սկսենք մենք նրանց տանել, — պատասխանեց նա ծիծաղելով։

Ես նրա կատակը չը հասկացայ, բայց երբ մի փոքր առաջ գնացինք, նա դարձաւ դէպի մեզ այդ խօսքերով.

— Ցած իջէք, այսուհետեւ անկարելի է ձիով գնալ, եթէ ոչ, թէ մենք եւ թէ մեր ձիաները կը գլորուենք անդունդի մէջ եւ կը կորչենք։

Մենք հնազանդուեցանք մեր առաջնորդի խորհրդին։ Եւ իրաւ, մի նեղ շաւիղ իջնում էր դէպի անդնդային ձորը եւ, նրա խորքից կրկին բարձրանալով, ոլորվում էր լեռան առապարներով, յետոյ կորչում էր անտառի մթութեան մէջ։ Այդ ընդարձակ վիհից պէտք է անցնէինք մենք, որի յատակը նայելիս՝ մարդու գլուխը պտտվում էր, աչքերը սեւանում էին։

Մեզանից իւրաքանչիւրը, իր ձիու սանձից բռնած, խարխափելով իջնում էր դէպի ձորը։ Ձին նրա ետեւից՝ ամբողջ մարմնով դողդողալով, գլուխը ցած խոնարհեցրած, փռնչալով դէպի ամեն կողմն էր նայում, թէ ոտը ո՛ր քարի վրայ դնէ, որ ցած չը գլորուի։ Մի քանի ժամ այսպէս մաքառում էինք ժայռերի, մացառների եւ մթնանց մէջ հիւսուած թուփերի հետ, մինչեւ ձորի խորքից դուրս եկանք մի բարձր սարաւանդի վրայ։ Մեր առջեւ բացուեցաւ մի սքանչելի հորիզոն։

Հազար անգամ աւելի տաժանական տանջանքներ ես պատրաստ կը լինէի յանձն առնել, եթէ առաջուց գիտենայի, թէ դէպի ո՛ւր է տանում մեզ այն ոլորապտոյտ շաւիղը, որ բռնեցինք մենք, խոտորուելով երթեւեկութեան մեծ ճանապարհից։ Մեր դուրս եկած սարաւանդը, կարծես, մի բարձր գիտանոց լինէր, որտեղից երեւում էին գեղեցիկ տեսարաններ։ Ստորոտում ծփում էր լայնածաւալ ծովակը, որի եզերքը, կանաչազարդ շրջանակի նման, պատած էին շքեղ բուսականութեամբ։ Մեղմ հովիկը շնչում էր մետաքսանման փափուկ խոտերի վրայ եւ, երեկոյեան ճառագայթներից լուսաւորուած, փայլուն ծղօտները հանդարտ կերպով տատանվում էին, ծածանվում էին, եւ իրանց բաց-կանաչագոյն ալիքներով միախառնվում էին ծովակի արծաթեայ ալիքների հետ, որ զգուշութեամբ գգւում էին եզերքին, կարծես, վախենալով, մի՛ գուցէ խանգարեն ծաղիկների խորհրդաւոր խաղաղութիւնը։

Վերեւում, լեռան լանջացը վրայ, սփռուած էին ոչխարների հօտերը, իսկ ներքեւում, հարթ մարգագետնի վրայ, — որը ծովի ափերով, կանաչագոյն լայն ժապաւէնի նման, ձգվում էր հեռու եւ հեռու, — արածում էին ձիաների երամակները եւ արջառների նախիրները։ Մի փոք-

րին գետակ շառաչելով դուրս էր վազում ձորի միջից. եւ մի բան ոտնողի նման, մի քանի պտոյտներ գործելով ապառաժների վրայ. քմահաճ երեխայի պէս կարկաչում էր, տրտնջում էր, պատահած քարերի կուրծքին էր խփում, պատահած թուփերի արմատներն էր քանդում եւ, բաւական աղմուկ բարձրացնելուց յետոյ, մի առանձին գոհունակութեամբ մտնում էր ծովը, այնտեղ ձայնը կորում էր, կարծես, մի մեծ գործ էր կատարել: Նրա պարզ, թափանցիկ յատակի գոյնզգոյն խճերը ժպտում էին, ծիծաղում էին նրա միամիտ չարութեան վրայ: Տեղ-տեղ երեւում էին փոքրիկ ձկներ: Ինձ թւում էր, որ այդ ազատամիտները, որ եւ իցէ դժգոհութեան պատճառով, բաժանուել էին ծովից եւ նրա ափերի մօտ իրանց համար անկախ, փոքրիկ աւազաններ էին հիմնել: Բայց գոնէ միանգամայն նրանք, այն ժամանակ դարձեալ մի միտք կ'ունենար: Այդ դրութեան մէջ, բաւական էր արեւի մի քանի օրուայ տապն ու կրակը, որ խփէր, ցամաքացնէր նրանց ունեցած ջուրը: Ողեգնաբոյսերը այնքան առատութեամբ աճել, բազմացել էին նրանց եզերքի վրայ, որ փոքր էր մնում, բոլորովին ծածկէին, բոլորովին խեղդէին այդ ձկները իրանց խաւութեան մէջ: Նրանք ծծում էին բոլոր կենսական հիւթը, նրանք արգելում էին մաքուր օդի անցուդարձը, եւ այդ պատճառով, այդ ողորմելի ձկները, անշարժութեան մէջ մնալով, մահինների ձեւ էին առել:

Չը նայելով, որ ամառուայ տաքիկ օրերի ժամանակն էր, բայց այստեղ գարունը, կարծես, դեռ նոր էր սկսվում: Կեռասի աճագին ծառերը, որ վայրենի դրութեան մէջ աճելով, ձգուել էին մինչեւ երկինքը, դեռ նոր էին հասցնում իրանց վարդագոյն պտուղները: Ընկուզենիները, որոնք իրանց բարձր լայնատարած ճիւղաւորութեամբ լցրել

էին ձորերի խորքերը, — այդ հսկայ ընկուզենիները դեռ պտուղ չէին ցոյց տալիս: Վայրենի կակաչը, պուտը, ամանակոպուկը, գարնան այդ առաջին աւետաբերները, դեռ նոր էին իրանց կարմիր գլխիկները բարձրացրել խոտերի ծոփ խառնութեան միջից: Կարմիր կակաչների նման պտտւում էին կարմիր հարսներ ու աղջիկներ: Նրանց «ճէ-ճէի» ձայնը, միախառնուելով թռչունների երեկոյեան երգեցողութեան հետ, մի առանձին կենդանութիւն էին տալիս շրջակայքին: Նրանք զանազան բանջարներ էին քաղում, այն բանջարները, որ մեր կողմերում վաղուց արդէն քաղել ու չորացրել էին ձմեռուայ համար:

Մեր հանդէպ սարի կուրծքի վրայ՝ կպած էր մի գիւղ, որ իր գեղեցկադիր բարձրութիւնից նայում էր դէպի ծովը: Այդ գիւղը, կարծես, կորուած լինէր Ռշտունեաց աշխարհից, ապրում էր իր լուիկ, մնջիկ առանձնութեան մէջ, հրճւում էր ծովի ալիքներով, շնչում էր իր լեռների թարմ, հովասուն օդը, եւ վայելում էր իր շրջակայքի բարիքները, որ այնքան շռայլութեամբ պարգեւել էր առատաձեռն բնութիւնը: Մենք դիմում էինք դէպի այդ գիւղը:

Արեւը մտնելու վրայ էր: Նրա պայծառ ճառագայթները մի առանձին փայլ էին տալիս, շողշողալով ծառերի լայն, հիւթալի տերեւների վրայ: Ինձ թւում էր, որ ամբողջ շրջակայքը ծփում էր, թաթաւում էր մի սքանչելի ոսկեզօծութեան մէջ: Ոսկեզօծ էին երեւում կարմիր հարսներն ու աղջիկները, որ պտտւում էին մարգերի մէջ. ոսկեզօծ էին երեւում ձիերն ու կովերը, որ ներքեւում արածում էին արտերի մէջ. ոսկեզօծ էին երեւում այծերն ու ոչխարները, որ վերեւում թռչկոտում էին մի ժայռից դէպի միւսը. ոսկեզօծ էին երեւում շինականները, որ երկար գերանդիները ուսներին դրած, վերադառնում էին խոտհ-

ձիւ. ոսկեզօծ էր երեւում գիւղական փոքրիկ եկեղեցու գմբէթը, որ իշխում էր միւս շէնքերի վրայ. ոսկեզօծ էր երեւում եւ ծիրանի ծովը, որ ծաւալւում էր հեռու ու հեռու, եւ այս միախառնվում էր նոյնպէս ոսկեզօծ երկնքի հետ: Ես առաջին անգամն էի տեսնում, թէ որպիսի հրաշալի պատկեր է ներկայում արեւի երեկոյեան վերջալոյսը, երբ նա իր արտաշագործ վրձինի տակ ունի ընդարձակ ջուր, պարզ երկինք, կանաչազարդ դաշտավայր եւ գեղեցիկ լեռներ՝ ալէքուոր, գեղազդրական բարձրութիւններով:

Արեւը մտաւ եւ կախարդական պատկերը սկսեց փոքր առ փոքր անհետանալ մեր աչքերից: Մի քանի պատառ ձիւնազոյն ամպեր միայն պահպանել էին իրանց վրայ սքանչելի ոսկեզօծութիւնը՝ այն եւս եղծուեցաւ, եւ մոխրագոյն մառայլը տիրեց ամեն տեղ:

Ես նայեցի Աղանի երեսին. նրա դէմքը նոյնպէս մռայլուած էր: Ի՞նչ էր մտածում նա, — ես չը գիտեմ: Բայց ես մտածում էի, ի՞նչու այդ բոլորը, որ այդքան գեղեցիկ է, որ այդքան հիանալի է, ուր ամեն արարած այդքան ուրախ է, այդքան զուարթ է, ուր ամեն ինչ ժպտում է, ծիծաղում է, միայն մարդը — բոլորի տէրն ու իշխանը — չէ կարող վայելել մշտական ուրախութիւն, չէ կարող կատարելապէս երջանիկ լինել:

Երբ հասանք գիւղը, Մուրադը խնդրեց ցոյց տալ ռէսի (տանուտէրի) տունը: Մի քանի երեխաներ, մրցելով միմեանց հետ, թէ որը շուտով կը կատարէ այդ ծառայութիւնը, առաջ վազեցին:

Մենք գտանք ռէսին, Դաւիթ մարգարէ-թագաւորի նման, նստած էր իր տան կտուրի վրայ: Նրա մօտ էր եւ շինական քահանան: Մի խումբ այլ մարդիկ եւս շրջապատել էին նրանց. ալեւորները նստած էին, երիտասարդները յար-

էին ձորերի խորքերը, — այդ հսկայ ընկուզենիները դեռ պտուղ չէին ցոյց տալիս։ Վայրենի կակաչը, սուսամը, ամենա-կապուտկը, գարնան այդ առաջին աւետաբերները, դեռ նոր էին իրանց կարմիր գլխիկները բարձրացրել խոտերի ծոփ խառնութեան միջից։ Կարմիր կակաչների նման պսպղում էին կարմիր հարսներ ու աղջիկներ։ Նրանց "լէ-լէի" ձայնը, միախառնուելով թռչունների երեկոյեան երգեցողութեան հետ, մի առանձին կենդանութիւն էին տալիս շրջակայքին։ Նրանք զանազան բանջարներ էին քաղում, այն բանջար-ները, որ մեր կողմերում վաղուց արդէն քաղել ու չորացրել էին ձմեռուայ համար։

Մեր հանդէպ սարի կուրծքի վրայ՝ կպած էր մի գիւղ, որ իր գեղեցկադիր բարձրութիւնից նայում էր դէպի ծովը։ Այդ գիւղը, կարծես, կորուած լինէր Ռշտունեաց աշխար-հից, ապրում էր իր լռիկ, մնջիկ առանձնութեան մէջ, հրճվում էր ծովի ալիքներով, շնչում էր իր լեռների թարմ, հովասուն օդը, եւ վայելում էր իր շրջակայքի բա-րիքները, որ այնքան շռայլութեամբ պարգեւել էր առա-տաձեռն բնութիւնը։ Մենք գնում էինք դէպի այդ գիւղը։

Արեւը մտնելու վրայ էր։ Նրա պայծառ ճառագայթ-ները մի առանձին փայլ էին տալիս, շողշողալով ծառերի լայն, հիւթալի տերեւների վրայ։ Ինձ թւում էր, որ ամ-բողջ շրջակայքը ծփում էր, թաթաւում էր մի սքանչելի ոսկեզօծութեան մէջ։ Ոսկեզօծ էին երեւում կարմիր հարս-ներն ու աղջիկները, որ պտտվում էին մարգերի մէջ. ոս-կեզօծ էին երեւում ձիերն ու կովերը, որ ներքեւում արա-ծում էին արտերի մէջ. ոսկեզօծ էին երեւում այծերն ու ոչխարները, որ վերեւում թռչկոտում էին մի ժայռից դէպի միւսը. ոսկեզօծ էին երեւում շինականները, որ երկար գերանդիները ուսներին դրած, վերադառնում էին խոտուն-

ձից. ոսկեզօծ էր երեւում գիւղական փոքրիկ եկեղեցու գմբէթը, որ իշխում էր միւս շէնքերի վրայ. ոսկեզօծ էր երեւում եւ ծիրանի ծովը, որ ծաւալւում էր հեռու ու հեռու, եւ ապա միախառնվում էր նոյնպէս ոսկեզօծ երկնքի հետ։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում, թէ որքան հրաշալի պատկեր է նկարում արեւի երեկոյեան վերջալոյսը, երբ նա իր արարչագործ վրձինի տակ ունի ընդարձակ ջուր, պարզ երկինք, կանաչազարդ դաշտավայր եւ գեղեցիկ լեռներ՝ ալիքաւոր, գեղագրական բարձրութիւններով։

Արեւը մտաւ եւ կախարդական պատկերը սկսեց փոքր առ փոքր անհետանալ մեր աչքերից։ Մի քանի պատառ ձիւնագոյն ամպեր միայն պահպանել էին իրանց վրայ սքանչելի ոսկեզօծութիւնը՝ այն եւս եղծուեցաւ, եւ մոխրագոյն մռայլը տիրեց ամէն տեղ։

Ես նայեցի Ասլանի երեսին. Նրա դէմքը նոյնպէս մռայլուած էր։ Ի՞նչ էր մտածում նա, — ես չը գիտեմ։ Բայց ես մտածում էի, ի՞նչու այդ բոլորը, որ այդքան գեղեցիկ է, որ այդքան հիանալի է, ուր ամէն արարած այդքան ուրախ է, այդքան զուարթ է, ուր ամէն ինչ ժպտում է, ծիծաղում է, միայն մարդը — բոլորի տէրն ու իշխանը — չէ կարող վայելել մշտական ուրախութիւն, չէ կարող կատարելապէս երջանիկ լինել։

Երբ հասանք գիւղը, Մուրադը խնդրեց ցած տալ ռէսի (տանուտէրի) տունը։ Մի քանի երեխաներ, մրցելով միմեանց հետ, թէ որը շուտով կը կատարէ այդ ծառայութիւնը, առաջ վազեցին։

Մենք գտանք ռէսին, Դաւիթ մարգարէ-թագաւորի նման, նստած էր իր տան կտուրի վրայ։ Նրա մօտ էր եւ գիւղական քահանան։ Մի խումբ այլ մարդիկ եւս շրջապատել էին նրանց. ալեւորները նստած էին, երիտասարդները կար-

գանգով կանգնած էին ոտքի վրայ։ Խօսում էին չինական զանազան հարցերի մասին։ Ինչպէս երեւում էր, այդ կտուրը ուխտի բացօթեայ դատարանն էր, որտեղ քահանայի եւ գիւղի ալեւորների խորհրդով վճռվում էին զանազան վէճեր։ Դատը կատարվում էր հրապարակաւ։ Մասնակցում էին եւ հասարակութեան ներկայացուցիչները։ Երկու ծայրեր շօշափվում էին միմեանց՝ — պարզ նահապետական դատավարութեան եւ կատարելագործուած ռամկապետական դատավարութեան ծայրերը։

Երբ մեզ տեսան, խօսակցութիւնը դադարեցրին։ Ոտքի ելան եւ, ողջունելով մեզ, խնդրեցին նստել։ Բայց երբ նկատեց, որ մենք անշարժ մնացինք, կարծես, մի բան մտաբերելով, դարձաւ դէպի իր մօտ եղողներից մէկը, ասելով․

— Ինչպէս երեւում է, այդ մարդիկը մեզ նման գետնի վրայ նստելու սովոր չեն, գնա ասա, որ մի շոր բերեն, ձգեն այստեղ։

Եւ իրաւ, նրանք մերկ կտուրի վրայ էին նստած, բայց այդ կտուրը, ուխտի ժրաջան հարսների շնորհիւ, այնքան մաքուր էր, որ փոշու մի հիւլէ անգամ անկարելի էր գտնել այնտեղ։

Շուտով մի խումբ կանայք մեզ մօտ վազեցին․ մէկը շտապով սկսեց ջրով սրսկել կտուրը, միւսը աւլում էր, երրորդը տարածում էր ծանր օթոցները, իսկ չորրորդը, երեւի, նոր էր մտածում, թէ ինքը ինչու համար եկաւ, եւ կանգնած, շփոթուած նայում էր իր շուրջը։ Յետոյ նա էլ իր համար գործ գտաւ, լուռ մօտեցաւ Աղասուն, ձեռքով հասկացրեց, որ թոյլ տայ կօշիկները հանել։

— Նեղութիւն մի կրէք, — հրաժարուեցաւ Աղասին, — իմ կօշիկները դժուարութեամբ են հանվում։

Պատասխանը, կարծես, վիրաւորեց նոյն ինքնասիրու-թիւնը. մի հեգնական ժպիտ երեւաց նրա կարմիր թշերի վրայ, եւ առանց Ասլանի թոյլտուութեանը սպասելու, բռնեց նրա երկարաւլեղ կօշիկներից, եւ ուժեղ ձեռքով այնպէս դուրս քաշեց, փոքր էր մնում, որ ոտքն էլ հետը տանէ։

Այն գեղեցիկ օթոցները, որ տարածեցին, իրաւ, շատ մեղք կը լինէր՝ նրանց վրայ ճանապարհի փոշերատ կօշիկնե-րով նստել, բացի դրանից, այդ մի անքաղաքավարութիւն էր, որ անգլիացիների աչքում շատ խորթ պիտի երեւնար։

Այնտեղ գտնուած երիտասարդները, որ դրացիներ էին եւ բոլորովին ուրիշ գործով էին եկած ռէսի մօտ, որպէս իրանց սան գործը համարելով, սկսեցին մեր ձիաների խուր-ջինները եւ թամքերը ցած բերել, եւ տարան հանգստաց-նելու նրանց։ Շուտով հաւաքուեցաւ մեր շուրջը մի հար-ցասէր բազմութիւն, ամեն սեռի եւ ամեն հասակի, որոնք հեռուից հետաքրքրութեամբ նայում էին մեզ վրայ, մօ-տով ցոյց էին տալիս միմեանց եւ զանազան սրամիտ նկատո-ղութիւններ էին անում իրանց բարբառով։

— Այդ մարդու քօլօզը սունկի նման չէ՞, Մկօ, — հարցնում էր մի տղայ, ցոյց տալով Ասլանի եւրոպական լայնեզրեայ գլխարկը։

— Ուղիղ սունկի նման է, — պատասխանում էր Մկօն, որպէս իր շարաճճիկ ընկերների մէջ մի մեծ հեղի-նակութիւն։ — Բայց դու շալվարին նայիր, կ՚ասես, փայտի վրայ հագցրած կեղեւ լինի։

Կտուրը, որի վրայ նստած էինք մենք, իր բարձրու-թեամբ հազիւ որոշւում էր գետնի մակերեւոյթից, որով-հետեւ տունը գետնափոր էր եւ մտել էր լեռան կողքի մէջ, որը զառիվայր դիրք ունէր։ Գիւղի բոլոր տները այդ ձեւով էին շինուած. մէկի կտուրը միւսի բակն էր կազմում, եւ

այսպէս աստիճանաբար իջնում էին ցած, մինչև ձորի խորքը: Եթէ ներքևից մարդ նայելու լինէր դէպի լեռան զառիվերը, կը տեսնէր, որ տները, միմեանց վրայ շարուած լինելով, ներկայացնում են մի մեծ սանդուխք, որ նոյնպէս աստիճանաբար բարձրանում է մինչև սարի կատարը: Ինձ շատ անգամ էր պատահել տեսնել, որ լեռնային երկրներում համարեա բոլոր գիւղերի համար ընտրել էին այսպիսի անյարմար և անմատչելի տեղեր: Երևի, մշտական երկիւղը ստիպել էր խոյս տալ հարթ դաշտերից և հովիտներից: Ի՞նչ հիանալի գիւղի տեղ կարող էր լինել այն ծովեզրեայ գեղեցիկ մարգադաշտը, որ երևում էր մեր առջևը: Երբ այդ մասին նկատեցի ռէսին, նա պատասխանեց.

— Մեր ծովը գժութիւններ շատ ունի. նա սովորել է լափել, կլանել իր եզերքի մօտ գտնուած բնակութիւնները: — Յետոյ նա պատմեց հէնց իր հասակում պատահած անցքերը, որ ծովը բարձրանալով, որքան գիւղեր, անդաստաններ ծածկել էր ջրի տակ: — Ինչ հին ժամանակներում, — աւելացրեց նա, — ամբողջ քաղաքներ, բերդեր ու վանքեր են ջրասոյզ եղել:

Ռէսը ծեր մարդ չէր. նա քառասուն տարեկան հազիւ կը լինէր. թէ՛ մօրուքի և թէ՛ գլխի մազերի մէջ ոչ մի հատ ճերմակ չէր նշմարվում: Յաղթանդամ տղամարդ էր նա, որպէս սովորաբար լինում են այդ երկրի լեռնցիքը, բաւական համակրական և բարի դէմքով: Հագնուած էր ճոխ և փառաւոր կերպով, որից երևում էր, որ նիւթապէս եւս շատ հարուստ էր նա: Գօտիի մէջ խրած ունէր մի խէնջար, փղոսկրեայ կոթով, որի վրայ քանդակած էին զանազան նկարներ՝ մի առիւծ, որ կռւում էր փղի հետ և մի կապիկ, որ երկիւղից փախել և ծառի վրայ էր բարձրացել, և այնտեղից երկչոտ կերպով նայում էր կռւի հանդէսի վրայ:

Մեծ եղաւ իմ զարմանքը, տեսնելով, որ ռէսի մօտ նստած ալեւոր քահանան եւս իր գօտիի մէջ խէնջար ունէր խրած։ Քահանայ եւ զէ՛նք, — դա ինձ շատ տարօրինակ երեւաց։ Միւս բոլոր գիւղացոց մէջ եւս, որ շրջապատել էին մեզ, չէր կարելի գտնել մէկին, որ այդ զէնքը չունենար։

Հէնց առաջին անգամից իմ աչքին զարկեց եւ այն, որ ռէսը բնաւ սարկական ողջագուրանքով եւ անթիւ «բարով էք եկել»-ներով չը ձանձրացրեց մեզ, որպէս սովորութիւն է տեսնել արեւելքում։ Նա բաւական սառնութեամբ ընդունեց մեզ։ Մէկ ուրիշը այդ սառնութիւնը կարող էր վերաբերել կամ նրա հպարտութեանը եւ կամ նրա անքաղաքավարի կոպտութեանը։ Բայց ոչ այս եւ ոչ այն։ Նա պարզ մարդ էր, սովոր չէր սեթեւեթի, բացի դրանից, մեր անակնկալ յայտնուիլը, նրան կասկածանք պատճառեց, մանաւանդ, որ մենք մեր մասին ծանօթութիւն չը տուեցինք նրան։ Նա ինքն ստիպուած եղաւ Ասլանի մասին հարցնել.

— Այդ պարոնը, երեւի, Ֆրանկ է։

— Ֆրանկ է, — պատասխանեց Մուրադը։

— Հայերէն իմանո՞ւմ է։

— Չէ իմանում։

— Ապա ի՞նչ լեզուով է խօսում։

— Թուրքերէն գիտէ։

— Լաւ է, մենք էլ շատ ու քիչ իմանում ենք այդ լեզուն. լաւ չենք ճնայ։

Յետոյ նա դարձաւ դէպի Ասլանը, հարցնելով.

— Դուք, երեւի, ընկուզենու կոճղ կամ մաղեր գնելու համար էք եկած մեր կողմերը։

Ասլանը շփոթուած մնաց այդ խօսքերից, թէ ի՞նչը ստիպեց նրան այդ տեսակ հարց առաջարկել։ Վերջը հասկացուեցաւ, որ նրանք սովոր էին Ֆրանկներ տեսնել միայն

այն ժամանակ, երբ գալիս են ընկուզենու կոճղ կամ կանանց մազեր գնելու։ Այստեղ Փրանկների՝ այսինքն Փրանսիացիների՝ անունով էին ընդունում ամեն մի եւրոպական հագուստ հագած բախտախնդիր մարդու, որ օտար երկրներից գալով, մուտք են գործում պարսիկ աշխարհից անջատուած եւ խուլ տեղերում, գիւղացիներին խաբելու համար։

— Ոչխարի եւ այծի ընտիր բուրդ է գտնվում մեր գիւղում, — աւելացրեց ռէսը։

— Ես վաճառական չեմ, — պատասխանեց Ասլանը. — ես բժիշկ եմ։

Բժշկի անունը մի ուրիշ տեղ կարող էր ընդհանուր ուրախութիւն պատճառել, բայց այստեղ ոչինչ ազդեցութիւն չունեցաւ։ Երեւում էր, որ իրանց մաքուր օդի եւ ջրի շնորհիւ բժշկի կարօտութիւն չունէին։

— Իմ ընկերը վաճառական է, — ասաց Ասլանը, ցոյց տալով Մուրադի վրայ։ — Նա ձեր ունեցած բաները կը գնէ։

— Այծի կոճղ եւ ոչխարի բուրդ կը գնեմ ես, — ասաց Մուրադը, — բայց կանանց մազեր ինձ պէտք չեն։

Փրանկները, բաղէշցի հայերն ու հրէաները սովորեցրել էին դրանց այդ անբարոյականութեանը՝ միօրինակ կերպով խուզել թէ իրանց ոչխարների բուրդը եւ թէ իրանց կանանց գլխի մազերը, եւ վաճառքի նիւթ դարձնել։

— Ինչու մազեր չէք գնում, — հարցրեց այնտեղ նստողներից մէկը, — այստեղ շատ «աղուոր» մազեր կան, ճիշտ այնպիսի մազեր, որպիսին սիրում են Փրանկները։

— Աղջի, մօտ եկ, — ձայն տուեց նա կանանց շարքում կանգնած մի օրիորդի, որոնք հեռուից լսում էին մեր խօսակցութիւնը։

Ամօթխածութիւնից աղջիկը տեղից չը շարժուեցաւ. Նրա մօտ եղող կանայքը սկսեցին ծիծաղելով առաջ հրել

նրան․ վերջապէս, գլուխը քարշ գցած, ժպտալով, կարմրելով մօտեցաւ նա։ Չէր կարելի առանց հիացմունքի նայել նրա ոսկեգոյն երկայն գիսակների վրայ, որոնք հաստ հիւսքով իջնում էին մինչև կրունկները։ Այս տեսակ խիտ և խարտեաշ մազեր ես տեսնում էի միայն այդ կողմերի քրդուհիների մէջ։ Զարմանալի էր այդ մազերի բնական փայլը։ Եթէ լուացուէին նրանք, եթէ սանրուէին, եթէ նրանց վրայ խնամք տարուէր որպէս վայել էր, — այն ժամանակ այդ տեսակ մազերը կարող էին կնոջ գեղեցկութեան ամենաթանգագին զարդը լինել։

— Որքան արժեն այդ տեսակ մազերը, — հարցրեց Մուրադը։

— Երկու ղուրուշ, միշտ այդ գնով ենք վաճառել, — պատասխանեց մազերի նմուշը մեզ ցոյց տուողը։

Երկու ղուրուշ, գիտէք որքան է, — մօտաւորապէս տասն կոպէկ։ Ասլանը վրդովուեցաւ։

— Ամօթ չէ՞, որ այդքան չնչին վճարների համար դուք այլանդակում էք ձեր կանանց գլուխները։

Յանդիմանութիւնը ազդեցութիւն չունեցաւ։

Նմուշը ցոյց տուող գիւղացին բաւական սառնասրտութեամբ պատասխանեց.

— Այստեղ մազերը շատ շուտով են աճում, պարոն, այդ աղջկայ մազերը երկու տարի չի լինի, որ կտրել են, այժմ նայեցէք, որքան աճել են։

Մազերի հարցը դեռ ևս երկար կարող էր զբաղեցնել մեզ, եթէ գիւղացիներից մէկը երեխայի նման ձեռքը չը տանէր դէպի Ասլանի ժամացոյցի շղթան, հարցնելով.

— Այդ ինչ բան է։

Ասլանը դուրս բերեց ժամացոյցը և ցոյց տուեց նրան։

— Մասնատուփ է, — շարունակեց իր կարծիքը յայտնել քահանան, առանց մտածելու, որ այդ մարդը ոչ վարդապետ է եւ ոչ ուխտաւոր, որ իր հետ սուրբ հաղորդութեան մասնատուփ մին ածէ։

— Ոչ, ժամացոյց է, — նրա սխալը ուղղեց Ակոբ, աւելացնելով, որ մի այդպիսի ժամացոյց նա մի ժամանակ տեսել է Աղթամարի հոգեւոր տէրի մօտ։

Ոսկէի վերջին խօսքը մի մեծ առհաւատչեայ էր Ալանի անձնաւորութեան նշանակութիւնը բարձրացնելու գիւղացիների աչքում, որովհետեւ այն իրը, որ կրում էր նա, իրանց երկրում ունէր միայն Աղթամարի կաթողիկոսը։

Ալանը բացարեց ժամացոյցը, սկսեց բացատրել նրանց, թէ ինչպէս նրանով իմանում են ժամերը։ Ամէնքը հաւաքուեցան նրա շուրջը եւ զարմացած նայում էին։ Աւելի զարմացնում էր նրանց ժամացոյցի ձայնը։ Վերջը մի յանդուգն երիտասարդ խլեց Ալանի ձեռքից, վազեց դէպի կանանց խումբը, որ նրանց էլ ցոյց տայ։ Ես չը կարողացայ իմ ծիծաղը զսպել, տեսնելով, թէ նրանք ինչպէս խլխլում էին միմեանց ձեռքից, տանում էին դէպի իրանց ականջը եւ լսում էին ձայնը, տանում էին դէպի իրանց քիթը եւ հոտ էին քաշում։ Բոլորովին հրաշք պէտք էր համարել, որ ժամացոյցը նրանց հետաքրքիր ձեռքերից ազատուելով, կրկին անվնաս իր տէրը հասաւ։

Գիւղի նախիրը սկսել էր վերադառնալ արօտից։ Շրջակայքը մի առանձին կենդանութիւն ստացաւ բազմաթիւ անասունների բառաչմունքից. կովերը ծանրաբեռնուած ստինքներով, հազիւ կարողանում էին շարժուել. գեր ու պարարտ ոչխարները, ահագին դմակների ծանրութեան պատճառով, նոյնպէս կորցրել էին իրանց կայտառութիւնը։ Ես լսել էի, բայց այժմ միայն աչքով տեսայ, որ այդ կող-

մերի ոչխարներից շատերի դմակները այնքան մեծ էին որ կապել էին փոքրիկ սայլակների վրայ, և այդ խեղճ անասունները, երբև իրանց պարարտութեան մեղքը, անհնարին դժուարութեամբ քարշ էին տալիս իրանց ետևից։ Վազվըռում էին միայն թեթև այծերը։ Նա առաջին անգամն էր տեսնում այդ տեսակ գեղեցիկ այծեր, երկայն, փափուկ և գանգուր մազերով։ Այդ այծերի մազն է, որ տալիս է այն ընտիր, շալէղէն գործուածները, որ արդիւնաբերում է Ոսմանեաց աշխարհը։ Մատակ ձիաները, իրանց սիրուն քուռակների հետ, կարծես, ծովից դուրս եկած "հրեղէն նժոյգներ" լինէին։ Սիգալով, խրխնջալով, փոշի բարձրացընելով, այդ ուրախ մշտագուարթ անասունների երամակը, փոթորկի նման անցնում էր փողոցներից։

Ոսկան, ինչպէս ճանաչում էր իր գիւղի բոլոր բնակիչներին, այնպէս էլ ճանաչում էր համարեա բոլոր անասուններին։ Առանց որևիցէ նկատողութեան չէին անցնում նրա մօտից այդ անասունները։ Ահա անցաւ Ներսօի մատակը.

— Ներսօի մատակի երկրորդ ծնունդն է, այդպէս չէ, — հարցնում էր նա իր մօտ նստողներից։

— Պէտք է երկրորդը լինի, — պատասխանում են նրան։ Աստուած չար աչքից պահէ, հիմիկուայ քուռակը շատ լաւ ձի կը դառնայ,

— Ո՛ հարկէ կը դառնայ, — նրանց կարծիքը հաստատում է ռէսը աւելի փաստական կերպով. — այդ քուռակի մայրը հինգ հարիւր տարուայ ազնուութեան վկայագիր ունի, իսկ հայրը Ռստամի Խան-Մահմուդի նժոյգն էր. կռուի ժամանակ այնտեղից աւար բերեց Ներսօն։

Ազնիւ արիւն ունեցող նժոյգները, ազնուական. մարդկանց նման, տոհմային վկայականներ ունեն այդ կողմերում, բայց մեզ համար այնքան հետաքրքրական չէր Ներսօի մա-

տակի ցեղագրութիւնը, որքան Խան-Մահմուդ անունը, որ պատահմամբ յիշուեցաւ։

— Ձեր գիւղացիք էլ մասնակցում էին այն կռուո՞ւմ, — հարցրեց Ալլանը։

— Ինչպէս չէ, — պատասխանեց ռէսը մի առանձին բաւականութեամբ. — բոլորը մասնակցում էին, մեծից մինչեւ փոքրը. մեր տէրտէրը իր մատները այն կռուի մէջ կորեց։ — Նա ցոյց տուեց մեզ մօտ նստած ալեւոր քահանայի վրայ։

Անցաւ Օհօի եզը։ Խան-Մահմուդի կռուի պատմութիւնը ընդհատուեցաւ։

— Օհօի եզը ինչու այդպէս լղարել է, հիւա՞նդ է, ի՞նչ է, — հարցրեց ռէսը։

— Հիւանդ է, պատասխանեցին նրան։

— Խե՜ղճ մարդ, Աստուծոյ փորձանքից չէ ազատվում այդ մարդը, — ասաց ռէսը դառնալով դէպի մեզ։ — Այս տարի նրա եզներից երկուսը բարձր ժայռից գլորուեցան եւ ոչ մէկը կենդանի չը մնաց. այդ մէկն էլ հիւանդ է, հիմա նրա արօրը բոլորովին անգործ մնացած կը լինի։

Այդ ցաւակցական խօսքերից յետոյ, ռէսը հրամայեց, որ առաւօտեան իր եզներից երկուսը տան Օհօին. առ ժամանակ բանեցնէ, մինչեւ նրա եզը առողջանայ, որպէս զի նրա արօրը անգործ չը մնայ։

Գիւղացու ոչխարների հօտերին եւ նրա անասունների նախիրին նայելով, կարելի է նրա տնտեսական ապահովութեան մասին գաղափար կազմել, կարելի է նրա հարստութեան չափը իմանալ։ Մի ամբողջ ժամ անասունները գալիս էին ու գալիս, բայց դեռ վերջ չը կար։ Ես աւելի հաւանեցայ, որ այդ գիւղացիք նոյնպէս ապահովուած մարդիկ են, երբ ռէսը ասաց.

— Այդ դեռ մեր անասունների մի մասն է միայն, իսկ մեծ մասը պահվում է հեռաւոր արօտատեղերում. նրանց գլուխը կը բերեն ձմեռը միայն։

Անասուններից յետոյ խումբ-խումբ վերադառնում էին բանուորները դաշտային մշակութիւններից. վերադառնում էր հնձաւորը խոտունձից, երկար գերանդին ուսին դրած. վերադառնում էր հերկավարը, իր արօրը կամ գութանը առջեւը ձգած. վերադառնում էր այգեվարը, լծած եզները կամ գոմէշները քշելով։ Ամէնքը ուրախ էին, ամէնքի դէմքի վրայ նշմարվում էր անսահման գոհունակութիւն։ Ամէնքը երգում էին, որպէս զինուորներ, որ վերադառնում են յաղթութեան դաշտից եւ մի նոր քաղաք են մտնում։ Բայց դրանք արեան հետ գործ չունէին, դրանք բնութեան եւ մայր երկրի հետ մաքառող զինուորներ էին։ Որքան մօտենում էին գիւղին, երգերի ձայնը այնքան անուշ էր հնչվում։ Ով է իմանում սրտերի գաղտնիքը, գուցէ երգողը մի պաշտելի ունէր, որ այդ բոպէում, աղբիւրի մօտ կանգնած, ջրի սափորը մի կողմը դրած, խորին զմայլմունքով լսում էր ծանօթ ձայնը։ Թող այդ լսողը նրա կինը լինէր, նրա նշանածը լինէր, կամ նրա սիրուհին լինէր, այդ միեւնոյն է, բաւական է, որ երգողը գիտէր, որ մի սիրող սիրտ անհամբերութեամբ սպասում է նրա վերադարձին, որի կուրծքի վրայ նա կարող էր հանգչել օրուայ աշխատութիւններից յետոյ, — եւ այդ աւելի ոգեւորում էր նրան, աւելի ուժ եւ կեանք էր տալիս նրա ձայնին։

Ես առաջին անգամ տեսնում էի մի այդպիսի ուրախ հասարակութիւն։ Ինձ թւում էր, որ սպաննիչ հօգսը, վիշտը, տառապանքը, որ այդ կողմերում ամէն մի գիւղացու ճակատագիրն էր, — երբէք այդ գիւղին չէր մօտեցել։ Ինչո՞վ ձեռք բերեցին նրանք այդ ուրախութիւնը։ Ինչո՞վ

հեռացրին իրանցից աւանդական լացը, կոծը ու արտասուքը։ Նա այդ քննութիւնների մէջ չէր մտնում. նա մխիթարվում էր միայն, որ ամեն տեղ միշտ թշուառութիւններ տեսնելուց յետոյ, վերջապէս տեսնում էր մարդիկ, որ աշխատում են, գործում են, և իրանց աշխատութեան արդիւնքը ամենայն բաւականութեամբ վայելում են։ Անգութ հարկահանը ծախել չէր տալիս նրա արօրի եզները, իսկ քուրդ եղուգակը չէր յափշտակում նրա անասունների հօտերը։

Ռէսը և նրա մօտ նստողները, որ մինչև այժմ նկատողութիւններ էին անում անասունների վրայ, այժմ սկսեցին նկատողութիւններ անել դաշտից վերադարձող մշակների վրայ։

— Այդ Յակօբի տղան, ասում են գժութիւններ շատ է անում, նրա ականջները պէտք է փոքր ինչ ոլորել, — ասաց մէկը, ցոյց տալով մի արիկայադէմ պատանի, որը, իր գլխի քօլօզի վրայ փաթաթած գոյնզգոյն թաշկինակների մէջ զանազան ծաղիկներ խրած, մեր մօտից հպարտութեամբ անցնում էր։

— Մեզանից ո՞ր մէկը նրա հասակում գժութիւններ չէ արել, — ներողամտութեամբ պատասխանեց քահանան։ — Դեռ ջահիլ է, արիւնը նոր է եփ գալիս, կը մեծանայ, խելքը գլուխը կը գայ։

— Այդ Վանեսի տղան, ասում են, գործի չէ գնում. այս առաւօտ հայրը զոռով է դաշտը ուղարկել, — դարձեալ նկատեց մէկը։

— Նա փոքր ինչ ծոյլ է, — վկայեցին ամենքը։

— Նա գոնէ թող օրինակ առնէ Մաթոսի տղայից, որ տասն հոգու հաւասար է. մի օրուայ մէջ, որքան ասէք, հնձում է։ Նայեցէք, ամբողջ օրը աշխատել է հիմա մի մեծ շալակ խոտ է բերում հորթերի համար։

— Թող Աստուծոյ աչքը վրան լինի, շատ աշխատասէր տղայ է, — ձայն տուեցին ամենքը։

Այսպէս, մեկի արժանաւորութիւնները գովելով, միւսի թերութիւնները պախարակելով, բարեյականութեան այդ վերահսկողները իրանց կարծիքը յայտնում էին իւրաքանչիւրի մասին։ Ի հարկէ, միւս օրը նրանք կը լսէին, լաւերը աւելի կը խրախուսուէին, իսկ վատերը կ'ուղղէին իրանց վարքը։ Յարգանքը դէպի ծերը եւ նրա խրատները — այդ հասարակութեան մէջ՝ սրբագործուած կանոններից մէկն էր։

Ուէսի տան դռան առջեւ մի ոչխար էին քերթում՝ մեզ համար ընթրիք պատրաստելու։ Բազմութիւնը հաւաքուած էր այնտեղ։ Անկարելի էր որոշել, թէ ո՞րն էր աւելի ընտանիքին պատկանում եւ ո՞րն գիւղին։ Ամենքը առանց խտրութեան զանազան ծառայութիւններ էին կատարում։

Ամբողջ գիւղում արդէն տարածուել էր, որ օտար մարդիկ են եկել։ Այդ նրանց համար մի մեծ նորութիւն էր, որովհետեւ օտար մարդկանց խիստ հազիւ անգամ էին տեսնում։ Այդ պատճառով մէկ-մէկ գալիս էին, հետաքրքրութեամբ նայում էին մեզ վրայ եւ, իրանց հետաքրքրութիւնը գոհացնելով, դարձեալ գնում էին։ Ոմանք մօտենում էին եւ լուռ նստում էին մեզ մօտ։ Եւ այսպէս, մեզ շրջապատողների թիւը հետզհետէ աւելանում էր։ Ի՞նչ տպաւորութիւն էինք գործում մենք այդ կզկտացած, ամէն յարաբերութիւններից կտրուած գիւղացիների վրայ, — այդ դժուար էր որոշել, միայն նրանց առաջին հարցը լինում էր՝ «հայեր են», եւ երբ դրական պատասխան էին ստանում, այն ժամանակ միայն սկսում էին աւելի մտերմաբար նայել մեզ վրայ։

Արեւը մտնելուց յետոյ՝ երեկոյեան զովը ցրտի փոխուեցաւ։ Այդ ցուրտը մեզ համար միայն զգալի էր, բայց գիւ-

ղացիք նրան այնքան սովորած էին, որ ամենքը դրսում էին ընթրիք անում, ամենքը դրսում էին պառկում, բաց օդի մէջ, և առաւօտեան ցօղը զովացնում էր նրան թեթև ան-կողինները։

Գեղեցիկ էր գիւղական երեկոն այդ ծովեզրեայ սարաւ-անդի վրայ։ Խաւարի մէջ անգամ նա սքանչելի տեսարան էր ներկայացնում։ Բոլոր խրճիթների ճրագները վառվում էին։ Գիւղի զառիվեր դիրքի համեմատ, այդ ճրագալոյցը այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, կարծես թէ, նրանք օդի մէջ էին վառվում և, աստիճանաբար դէպի վեր բարձրանալով, միախառնվում էին աստղերի հետ։ Երկնքի լուսատուները չէին որոշվում գիւղական խրճիթի լուսատու-ներից։

Ցուրտը հետզհետէ աւելի զգալի էր դառնում։ Մենք խնդրեցինք ռէսից, որ ընթրիքը ներսում տան և մեզ հա-մար այնտեղ քնելու տեղ պատրաստեն։ Երբ կտուրից ցած իջանք, երբ մտանք տունը, մեր առջև ներկայացաւ մի ստո-րերկրեայ ընդարձակ բնակարան, զանազան բաժանմունքնե-րով և զանազան սենեակներով, որոնց դռները բացվում էին միմեանց մէջ։ Դա մի գետնափոր աշխարհ էր, որի մռայլ խորշերում կարող էին բնակուել բազմաթիւ ընտա-նիքներ։ Եւ ռէսի ընտանիքը փոքր չէր։ Դրսից, երբ դեռ մենք կտուրի վրայ էինք գտնվում, ոչինչ չէր երևում, — երևում էին միայն գմբէթաձև փոքրիկ բարձրութիւններ, որոնց իւրաքանչիւրի գագաթի վրայ մի-մի երդիկ էր բա-ցուած՝ թէ լոյս ընդունելու և թէ վառելու ժամանակ ներ-սից ծուխ դուրս տալու համար։ Բայց երբ ներս մտանք, առաջին սենեակը, որ բացուեցաւ մեր առջև, իր մեծու-թեամբ կարելի էր այդ ստորերկրեայ բնակարանի դահլիճը համարել։ Երկու կարգ փայտեայ հաստ սիւներ, վեցանկիւնի

տաշուածքով, զուգահեռաբար շարուած էին միմեանց մօտ, մինչեւ գահոյքի վերջը, որ կորչում էր մթութեան մէջ։ Սիւների խոյաքանդակների գլխին հագցրել էին նոյնպէս փայտեայ մեծ խոյակներ, որոնք կրում էին իրանց վրայ առաստաղի ահագին գերանները։ Խոյակները զարդարած էին զանազան քանդակներով, որոնց մէջ երեւում էր տեղային ստեղծագործի ճարտարութիւնը։ Սիւները կանգնած էին քարէ պատուանդանների վրայ, որոնց հմուտ քարտաշը խիստ գեղեցիկ ձեւ էր տուել։ Բոլոր սիւների կողքին ամրացրած էր մի-մի տախտակ, որ ձեռքի նմանութիւն ունէր, եւ նրանց վրայ ճրագներ էին դրուած։ Ճրագները շինուած էին կաւից եւ աղաւնու նմանութիւն ունէին. այդ թռչունների կտուցներից դուրս ընկած պատրոյգները վառւում էին կտաւատի ձէթով։ Սենեակի այն մասը, որտեղ մեզ համար նստելու տեղ էին պատրաստել, բոլորովին լուսաւորուած էր։ Բացի ճրագներից, սիւների վրայ ամրացրած փայտեայ կախաններից քարշ էին ընկած զանազան զէնքեր եւ հրացանի պարագայք, — քարշ էին ընկած նաեւ փոքրիկ զամբիւղներ, որոնց մէջ տեսակ-տեսակ իւղէններ էին լցրած։ Սիւների այդ բոլոր զարդարանքները լրացնում էին գեղին եւ ծիրանեգոյն ‘անթառամ ծաղիկները„, որ մեծ փունջերով կապած էին նրանց վրայ։ Այդ գահոյքից բացվում էին զանազան դռներ դէպի միւս սենեակները, որոնք նոյն ձեւով էին շինուած եւ ծառայում էին որպէս մթերանոց, որպէս ամբար, որպէս մառան, եւ որոնք լի էին ամեն տեսակ բարիքներով։ Տան տիրոջ բոլոր հարստութիւնը ամփոփուած էր։ Միեւնոյն բնակարանից մի առանձին դուռն տանում էր դէպի խոշոր, եղջիւրաւոր անասունների ախոռատունը եւ դէպի ձիաների փարախը։ Անասունները եւ իրանց տէրերը սերտ դրացութեան մէջ էին ապրում։

Գետնափոր խրճիթ ասելով, ես սովոր էի երեւակայել գետնափոր խորշեր, որոնք գազանների որջից այնքանով են միայն զանազանվում, որքանով զանազանվում է կիսավայրենի մարդը գազանից։ Բայց գետնափոր խրճիթը եւս ունի իր կատարելագործուած ձեւը, որի մէջ արհեստը եւ ճարտարութիւնը մեծ յառաջադիմութիւն են գործել։ Մեր մտած խրճիթը այդ տեսակներիցն էր։ Շինութեան ամբողջ կազմուածքի մէջ երեւում էր մեծութիւն, զօրութիւն եւ ահեղ ձեռքի ահեղ գործ։ Շինութեան բոլոր պատերը կառուցել էին քարերից, բայց այդ քարերը աւելի ժայռեր էին, քան թէ քարի մանր կտորներ։ Հսկայ կիկլոպները միայն կարող էին այդ ժայռերը միմեանց վրայ շարել եւ իրանց համար բնակարան կառուցանել։ Բայց կիկլոպները իրանց ամբարտակի ժայռերը չէին միացնում որեւիցէ շաղախով, իսկ այստեղ կրային շաղախը այնպէս կապել էր ժայռերը միմեանց հետ, որ ահագին պատերը ձեւացնում էին քարեղէն ամուր, միապաղաղ զանգուած։ Եւ այդ բոլորը կատարուել էր գետնի տակ, ուր արեւի ճառագայթները երբէք չէին թափանցում, ուր մշտական մթան մէջ ապրում էր մի մռայլ ժողովուրդ եւ երկնքի լոյսը տեսնում էր իր ստորերկրեայ վիրապի նեղ երդիկից միայն։

Մռայլ էր, մռայլ... եւ այդ մռայլ մթութիւնը խիստ ճնշող, սարսափեցնող տպաւորութիւն էր գործում։ Մռայլ գոյն էին ստացել ահագին պատերը, մռայլ գոյն էին ստացել առաստաղի հաստ գերանները, մռայլ գոյն էին ստացել փայտեայ մեծ սիւները, մռայլ գոյն էին ստացել եւ նրանց վրայ կապուած "անթառամ ծաղիկների" խոշոր փունջերը։ Եւ այդ ներկը տուել էր բոլոր առարկաներին մշտական ծուխը, որ վեր էր բարձրանում մշտավառ կրակից։ — Դա տնային անհանգչելի օջախն էր, այն սրբութիւնը, որի

անունով մինչեւ այսօր էլ երգվում է հայ գիւղացին։ Այդ օջախը կազմուած էր սենեակի կենտրոնում, որտեղ մխում էին մի քանի կոճղ փայտեր, — մխում էին, երբեմն աղօտ բոցեր եւ երբեմն մեղմ կայծեր արձակելով։ Այդ օջախի շուրջը ձմեռնային գիշերներում հաւաքվում էր նահապետական գերդաստանը եւ տան ծերունին պատմում էր երեխաներին հայերի գործը։ Այդ օջախը փոխարինում էր երկնքի արեգակին, այդ օջախը լոյս եւ ջերմութիւն էր սփռում մռայլ բնակարանին։ Այդ օջախը վառվում էր միշտ, նրա կրակը երբէք չէր հանգչում։ Այդ օջախը յիշեցնում էր ինձ Էտնայի մշտավառ կրակը, որտեղ կիկլոպները Արամազդի համար շանթեր էին դարբնում։ Բայց ես այստեղ շանթեր չէի տեսնում, — այդ կրակից միայն մեղմ կայծեր էին ցայտում... Թէեւ այդ հրաբուխի մէջ նոյնպէս կիկլոպներ էին բնակվում...

Ռէսի ընտանիքը մեծ էր, մեծ էր, որպէս նրա ընդարձակ բնակարանը։ Այստեղ ապրում էին մի քանի սերունդ միասին՝ մեծ պապը, նրա որդիները, նրա թոռները եւ նրա թոռնեայքը։ Տան սրահում քսանից աւելի օրօրոցներ էին ճօճվում։ Հարսներով, աղջիկներով, երիտասարդներով ու պատանիներով լի էր տունը։ Երեխաները թիւ ու համար չունէին։ Ռէսը իր տասն եւ մէկ եղբայրների միջնեկն էր։ Նոյն թուի կէսի չափ քոյրեր ունէր նա։ Նրա մայրը դեռ կենդանի էր, իսկ հայրը երկու տարի առաջ վախճանուել էր հարիւր եւ հինգ տարեկան հասակում։ Մեծ պապին ես չը տեսայ. նա գնացել էր մերձակայ գիւղը իր աղջկան տեսնելու։ Բոլոր եղբայրները ապրում էին անբաժան, միասին եւ նոյն հարկի տակ. կրտսերը խոնարհվում էր աւագին։ Իսկ բոլորի վրայ իշխում էր մեծ պապը — գերդաստանի հայրապետը։ Նայելով այդ ընտանիքին, ես մտաբերում էի մեր Հայկ նա-

հասկերի գերդաստանը, որ բաղկացած էր երեք հարիւր հո-գուց։ Այստեղ թէեւ այն թիւը չը կար, բայց իր սպասաւոր-ներով, աշակերտներով եւ ընդոծիններով նրա երրորդ մասը անպատճառ կը լինէր։

Առանց հրաւիրելու, մեզ հետ ընթրիք ուտելու եկան այն բոլոր անձինքը, որ կտուրի վրայ ռէսի մօտ նստած էին։ Դա մի առանձին պատիւ էր՝ թէ՛ դէպի մեզ եւ թէ՛ դէպի ռէսը, որ նրա հիւրերին միայնակ չէին թողնում։ Սեղանը ճոխ էր եւ համադամ։ Իւղը առատութեամբ ծփում էր կերակուրների երեսին։ Եթէ կերակուրների բազմատեսակու-թիւնը եւ նրանց լաւ պատրաստութիւնը կարելի է կրթու-թեան եւ ճաշակի մի որոշ չափ համարել, այդ կէտից, զարմանալի էր տեսնել՝ այդ ստորերկրեայ բնակարանում այն տեսակ կերակուրներ։ Ամենքը սպասում էին քահանային, որ սեղանը օրհնէ եւ ապա սկսէին ուտել։ Մեզ շրջապա-տող խոշոր երեւոյթների համեմատ, սեղանի վրայ եւս նշմարվում էր խոշորութիւն եւ մեծութիւն. — պղնձեայ խոշոր պնակների մէջ ածած էին կերակուրները, փայտեայ խոշոր քթաններով ուտում էին խոշոր ժայռերի պատում բնակուող խոշոր մարդիկը։ Թէ՛ կերակուրները եւ թէ՛ հացը այնքան առատութեամբ դրուած էին սեղանի վրայ, որ, ինչ-պէս ասում են, ասեղ գցելու տեղ չէր մնացել։ Այդ նրա համար էր, որ հիւրերը չամաչէին, չը քաշուէին, որ ուտէին, որքան կամենում են, եւ դարձեալ մեծ մասը մնար սեղանի վրայ։ Այդ առթիւ ոչ այնքան շատակեր հիւրերն, որքան տան տիրոջը կը վերաբերէր, եթէ նրա սեղանի մի փոքրիկ մասն անգամ բացուէր։ Սեղանը միշտ պէտք է ծածկուած մնար ուտելիքների տակ։ Ոտքի վրայ՝ մեզ պատուելու հա-մար՝ ծառայում էին տան հարսները, աղջիկները եւ պա-տանիները։ Կատարեալ խրախճանութիւն էր տիրում, երբ որ եւ

իջէ պատուէր էին տալիս այդ ընտանեկան ապաստարաններին. Նրանցից իւրաքանչիւրը շտապում էր, որ ինքը կատարէ հրամանը։ Կանայք թէեւ մեզ հետ չէին խօսում, բայց, ուրիշ տեղերի հայ կանանց նման, երեսները չէին ծածկում։ Աղջիկները եւ խօսում էին, եւ ծիծաղում էին։ Ռէսի ընտանիքից, բացի նրա աւագ եղբայրներից, ոչ ոք սեղանի վրայ նստած չէր։ Կրտսեր եղբայրները, ձեռքերը կուրծքի վրայ խաչաձեւ դրած, անշարժ կանգնած էին եւ հրամանի էին սպասում։ Կանանցից ոչ ոք սեղանակից չէր։ Այդ սովորութիւնը պահպանվում է ոչ միայն այն ժամանակ, երբ սեղանի վրայ օտար հիւրեր կան, այլ եւ իրանց ընտանեկան շրջանում կինը տղամարդի հետ միասին չէ ճաշում։ Նախ ուտում են տղամարդիկ եւ ապա կանայք։ Չը նայելով, որ հիւրերի թիւը այնքան շատ էր, որ դահլիճի մի ծայրից մինչեւ միւսը բռնել էր, բայց դարձեալ նոր եւ նոր հիւրեր էին գալիս, ողջունում էին եւ լուռ նստում։ Այդ ինքնակոչ հիւրերի համար նոր կերակուր էին բերում։ Մուշից բերել տուած գինին առատ էր. խմում էին մեծ գաւաթներով, եւ այնքան ախորժակով, որ ինձ յիշեցնում էին Հոմերոսի հերոսներին։ Խօսում էին մեծերը եւ հասակաւորները միայն, եւ աւելի միջոց էին տալիս, որ մենք խօսենք։ Ասլանը հարցրեց.

— Ի՞նչպէս են ձեր յարաբերութիւնները քրդերի հետ։

— Վատ չեն, — պատասխանեց ռէսը։ — Առաջ միմեանց հետ այնպէս էինք, ինչպէս շուն ու կատու, բայց հիմա այնպէս ենք, ինչպէս լաւ դրացիներ։ Մենք նրանց տունն ենք գնում, նրանք մեր տունն են գալիս, եւ մեր անասունները միասին միեւնոյն արօտատեղիներում են արածում։ Երբեմն մեր գիւղացիներից ոմանք «զօմա» չեն գնում, իրանց ոչխարները յանձնում են նրանց, տանում են լեռ-

ների վրայ, ամբողջ ամառը պահում են եւ աշնան վերջե-րում բերում, ողջ ու առողջ յանձնում իրանց տիրոջը։ Ոչինչ վարձ էլ չեն ընդունում, երբ տէրը առաջարկում է նրանց, ասում են՝ «հարեւանութիւն է, այսօր ես եմ քեզ պէտք գալիս, էգուց դու ինձ պէտք կը գաս»։ Ու այդպէս էլ լինում է, երբեմն ձմեռը երկարում է, նրանց անասունների ճարակը սպառվում է, մեր գիւղացիք բերում են նրանց անասունները, իրանց փարախներում պահում են, մինչեւ գարնան խոտը բուսնում է, յետոյ գալիս են, տանում են։

— Միշտ այդպէ՞ս են եղել ձեզ հետ քրդերը։

— Առաջ այդպէս չեն եղել. Առաջ մեր գիւղացին իր ունեցածի տէրը չէր։ Ինչ լաւ բան, որ տեսնում էին նրա մօտ, կամ յայտնի կերպով յափշտակում էին, կամ գաղտնի կերպով գողանում էին։ Ոչ միայն մեր անասունների, այլեւ մեր կանանց ու աղջիկների տէրը չէինք...

— Ի՞նչպէս եղաւ, որ այժմ այդպէս բարի դարձան քրդերը։

— Մենք սովորեցինք նրանց բարի լինելու, — ժպտա-լով պատասխանեց քահանան։ — Առաջ ինչ որ անում էին, ձայն չէինք հանում, համբերում էինք, կարծում էինք, որ այդպէս լաւ է, գուցէ մեր խոնարհութեամբ նրանց չարութիւնը խափանենք։ Բայց որքան համբերեցինք, նրանք աւելի կատաղեցան։ Սկսեցինք մենք էլ նոյն կերպով վա-րուել նրանց հետ։ Նրանք մեր մի ոչխարն էին գողանում, մենք փոխարէնը տասն էինք գողանում։ Նրանք մեր մարդու մի մատն էին կտրում, մենք մեր ձեռքն ընկած քրդի գլուխն էինք կտրում։ Ու ինչո՞ւ պէտք է մեր մեղքը ծածկեմ. շատ անգամ բոլորովին անմեղ քրդեր, երբ մեր լեռների մէջ պատահում էին, բռնում էինք, եւ հանգստացնելով, թա-ղում էինք քարերի տակ։ Այդ որ տեսան, քրդերը աւելի

կառավարչական։ Մի քանի անգամ խումբերով յարձակուեցան մեր գիւղի վրայ, բայց երբ փորձեցին, որ մենք հեշտ կուլ տալու պատառ չենք, այն ժամանակ իրանց չարիք ճանաչեցին։ Հիմա երկիւղից մեր գիւղի մօտովն էլ չեն համարձակւում անցնել. շատերը բարեկամացել են մեզ հետ, շատերն էլ մեր բարեկամութիւնն են որոնում...

— Եւ դուք հաւատում էք նրանց։

— Հաւատալու պէտք չունենք. «սոխը որտեղ էլ անկես, իր համն ու հօտը չի կորցնի», այդպէս էլ քուրդը միշտ քուրդ կը մնայ։ Բայց երբ նա տեսնում է, որ եթէ ինձ մի վնաս հասցնելու լինի՝ անպատիժ չի մնայ, սկսում է իր վարմունքների մէջ զգոյշ լինել ինձ հետ։

— Տեղային կառավարութիւնը ինչպէս էր նայում ձեր վարմունքների վրայ, երբ դուք սկսեցիք քրդերին քրդի ձեւով պատասխանել, այսինքն ուզում եմ ասել, երբ սկսեցիք նոյնը անել, ինչ որ նրանք ձեզ հետ անում էին։

— Կառավարութիւնը եթէ խելք ունենար՝ պէտք է խրախուսէր մեզ, որովհետեւ մենք նրա գործը հեշտացնում էինք, անկարգներին պատժելով եւ խաղաղութիւնը վերականգնելով։ Բայց նա սկզբում հալածեց մեզ, իր հին նախապաշարմունքով, թէ «գաւուրը» իրաւունք չի պիտի ունենայ՝ մահմեդականին այն անել, ինչ որ մահմեդականը նրան անում է։ Եւ եթէ նա այնքան անզօր չը լինէր, որպէս է մեր կողմերում, կարող էր վնասել մեզ։

Քահանայի պատասխանը աւելի պարզեց ռէօր, աւելացնելով.

— Գիտէք, պարոն բժշկապետ, մեր կառավարութիւնը փափուկ տեղերի փորփրողն է, երբ պինդ տեղը հասաւ, բրիչը մի կողմ կը դնէ։ Ինչքան մուրճը, գայլիգամը եւ դրանց նման այլ պաշտօնակալներ՝ քուրդ աւազակի, քուրդ

մարդասպանի ետեւից չեն ընկնում, որովհետեւ գիտեն, որ եթէ նրանց նեղացնելու լինեն, մի օր էլ իրանց տունը կողոպտուած կը տեսնեն, եւ իրանց գլուխն էլ իր տեղումը չի մնայ։

— Քրդից. իրաւ է, նրանք այդ երկիւղը կարող են ունենալ, բայց հայից...

— Հայից, ճշմարիտ է, չեն ունենայ, բայց ոչ ամեն հայից... պատասխանեց ռէսը վիրաւորուած եղանակով։ — Ի՞նչով ենք մենք պակաս քրդից։ Այս րոպէում, եթէ ձայն տալու լինեմ, ամբողջ գիւղը ոտքի կը կանգնէ, ուր որ առաջնորդելու լինեմ, կը գնան, ինչ որ հրամայելու լինեմ, կը կատարեն։

— Բայց մի գիւղ, լաւ մտածեցէք, ի՞նչ բան է մի գիւղը...

Սալմանը, կարծես, աշխատում էր բարկացնել ռէսին, որ նա աւելի ասէր, ինչ որ չէր ցանկանայ ասել։

— Միայն մի գիւղ չէ, պարոն բժշկապետ, խօսեց նա դարձեալ զայրացած եղանակով, — մեր ամբողջ ծովեզերքի բնակիչները նոյն հոգին եւ նոյն սիրտն ունեն։ Ի հարկէ, մենք այժմ այն չենք անում, ինչ որ առաջ անում էինք. մենք այժմ ի զուր տեղը ոչ ոքին վնաս չենք տալիս։ Եթէ առաջ շատ անգամ բոլորովին անմեղ մարդկանց բռնում եւ մորթում էինք, այդ նրա համար էր, որ մեր թշնամիներին ցոյց տանք, թէ տեսէք, եթէ դուք չարութիւն կ'անէք. մենք էլ ընդունակ ենք նոյնն անելու, բան այն է, որ ո՛չ դուք անէք եւ ո՛չ մենք, այլ ապրենք միասին, որպէս բարի դրացիներ։ Եւ այդպէս էլ եղաւ. մեր ցոյցերից յետոյ՝ քրդերը բաւականացան մեզ հետ, որովհետեւ նրանք գիտեն յարգել քաջութիւնը։ Այժմ շատ դէպքերում, երբ նրանք կռիւ ունեն միմեանց հետ, մեր օգնութեանն են դիմում։

— Իսկ եթէ ձեզ հարկաւոր լինի նրանց օգնութիւնը։

— Չեն խնայի։

Ես մտաբերեցի Թօխմախ-Արթինի առածը. «Թուրքին ծեծիր, հետը բարեկամացիր»։

Ասլանը հարցրեց.

— Ինձ շատ զարմացնում է այն, թէ ինչ հրաշքով կատարուեցաւ ձեր կեանքում այդ մեծ փոփոխութիւնը, որ դուք ձեր վաղեմի ստրկութիւնից (որը այլ բառերով սովորել էիք հնազանդութիւն եւ համբերութիւն կոչել) յանկարծ դուրս եկաք, եւ սկսեցիք անձնապաշտպանութեան դիմել։ Ո՞վ մտցրեց ձեր մէջ այդ միտքը եւ այդ հոգին։ Ո՞վ սովորեցրեց ձեզ ընտրել զէնքը՝ որպէս գլխաւոր միջոց եւ գրաւական՝ թէ թշնամու եւ թէ բարեկամի հետ խաղաղութիւն պահպանելու։

— Մենք այդ բոլոր փոփոխութիւններով պարտական ենք մեր սիրելի վարժապետին, — պատասխանեց ռէսը։ — Նա բացարեց թէ մեր աչքերը եւ թէ մեր կապուած, կաշկանդուած ձեռքերը։ Նա մտցրեց մեր մէջ անձնապաշտպանութեան ոգին, սովորեցրեց բարեկամի հետ բարեկամ լինել, թշնամու հետ թշնամի, եթէ չը համի բարեկամանալ։ Նա մեզ հետ քաջութեամբ մասնակցում էր այն բոլոր գործերում, որ կատարուեցան վերջին տարիներում։ Բայց ո՞րքան գործեր կատարուեցան այդ ժամանակներում... Ո՞րքան զոհեր տուեցինք մենք, մինչեւ կարողացանք փոքր ի շատէ ապահովել մեր դրութիւնը... Աղետալի, շատ աղետալի էին այդ ժամանակները... մենք միշտ արիւնոտ ձեռքով էինք ուտում մեր հացը, եթէ մի րոպէ միջոց էինք գտնում ուտելու...

Վերջին խօսքերի ժամանակ ռէսի ձայնը դողդողաց, նրա այրական դէմքը ընդունեց խիստ տխուր արտայայտու-

թիւն։ Ալանը իր հայրերով զարթեցրեց նրա մէջ անցած ժամանակների մոռացուած յիշողութիւնները, որոնք, որքան ցաւալի էին, նոյնքան եւ ուրախացուցիչ էին...

Ընթրիքը բաւական երկար տեւեց. նրանք սպասում էին «սիրելի» վարժապետին, որ գնացել էր մերձակայ լեռան հովիւների մօտ եւ պիտի վերադառնար երեկոյեան։ Երբ տեսան, որ ուշացաւ, քահանան օրհնեց սեղանը։ Վերջին օրհնութիւնը լի էր մի շարք բարեմաղթութիւններով։ Նա օրհնեց կերողներին, կերակրողներին, սեղանը պատրաստող-ներին, տան վրայ ծառայողներին, նրանց կենդանիներին եւ ննջեցեալներին։ Նա օրհնեց եւ նրանց, որ ուտելու հաց չու-նէին, որ քաղցած էին, եւ բարեմաղթում էր նրանց համար Նախախնամողի ողորմածութիւնը։ Նա օրհնեց բոլոր նեղեալ-ներին եւ կարօտեալներին, եւ ամենի համար խաղաղութիւն ու անդորրութիւն էր խնդրում։

Երբ մեր սեղանը հաւաքեցին, դրսում, բակի մէջ, երկու առանձին սեղաններ պատրաստուեցան. մէկի շուրջը հաւաքուեցան կանայքը իրանց երեխաների հետ, իսկ միւսի շուրջը հաւաքուեցան տան վրայ ծառայող տղամարդիկը։ Կանայքը նստած էին մութի կողմում, իսկ տղամարդիկ լոյսի կողմում. կանայքը լուռ էին, իսկ տղամարդիկ խօսում էին, ծիծաղում էին, հանաքներ էին անում, մի քանիսը մինչեւ անգամ սկսեցին երգել։ Ես առաջին անգամն էի լսում լեռնցի հայի երգը, որ իր սարերի մելամաղձոտ արձագանքի նման կտրատւում էր, կտրատւում էր երկարաձիգ լէ-լէ-ներով, եւ այս աստիճանաբար խլանում էր, եւ վերջին սուր հնչիւնները հանգչում էին երգողի սրտի խորքում։

Մեզ մօտ եղած հիւրերը քաշուեցան սենեակի պա-տերի տակը, փռեցին երկար չիբուխները, սկսեցին ծխել։ Ճոխ ընթրիքից յետոյ հանգստութիւն էին վայելում։ Միսա

օտարոտի էր նրանց նստելու ձեւը այդ միջոցին. նրանք աւելի պառկած էին, քան 'թէ նստած: Իւրաքանչիւրը ուսով պատին կռթնած, թեւքի մի արմունկով յատակին յենուած, ոտները կամ մեկնել էր, եւ կամ ծնկները վեր բարձրացնելով, ոտներով մի տեսակ կամուրջ էր կազմել: Միայն ռէսը եւ քահանան ծալապատիկ նստած էին մեզ մօտ: Միւսները կատարեալ ազատութիւն էին վայելում, եւ իրանց նստուածքին ինչ ձեւ որ ուզում էին, տալիս էին: Անկարելի էր այդ միջոցին մօտենալ նրանց չիբուխներին եւ կրակ վառել. մի այսպիսի յանդգնութեան համար պատրաստ կը լինէին արիւն թափել:

Մի քանի անգամ եւս յիշուեցաւ «սիրելի» վարժապետի անունը, ամէնքը զարմանում էին, թէ ինչու այդքան ուշացաւ նա, եւ ոմանք կասկածում էին՝ մի գուցէ որ եւ իցէ վտանգ պատահած լինէր նրան:

— Նրա հետ ինչ կարող է պատահել, — նկատեց հիւրերից մէկը, — նա այնպիսի մարդ է, որ ծովը կը մտնէ եւ ցամաք դուրս կը գայ:

Տեսնելով, որ այնքան անհանգիստ են վարժապետի մասին, Ասլանը հարցրեց, արդեօք գո՞հ են նրանից:

— Ինչպէ՞ս գոհ չը լինել, պարոն բժշկապետ, — պատասխանեց քահանան, — նա ոչ միայն մեր երեխաների վարժապետն է, այլ մեր ամէնի վարժապետն է: Մենք շատ բան սովորեցանք նրանից, այո, շատ բան... ոչ այնքանը միայն, որ մի քանի րոպէ առաջ պատմեց ձեզ մեր յարգելի ռէսը:

Հայոց գիւղերում վարժապետը եւ շինական քահանան միշտ անհաշտ եւ հակառակ դիրքի մէջ են լինում միմեանց հետ, այժմ զարմանալի էր լսել քահանայից վարժապետի մասին գոհունակութիւն:

— Ի՞նչ սովորեցաք նրանից, — հարցրեց Ասլանը հետաքրքրութեամբ։

— Շատ բան սովորեցանք, — կրկնեց քահանան համոզիչ եղանակով. — օրինակ, այսօր, գիտե՞ք ինչու համար է նա գնացել սարը, մեր հովիւների մօտ. — այնտեղ պանիր են մակարդում, գնացել է տեսնելու, արդեօք իր պատուէրների համեմատ են մակարդում, թէ ոչ։ Նա սովորեցրեց մեզ բոլորին նոր ձեւով պանիր շինել։ — Այդ պանիրը, որ հիմա կերանք, ի՞նչպէս էր։

— Շատ պատուական պանիր էր։

— Այդ նրա սովորեցրած ձեւովն է պատրաստուած։ Նա բժշկութիւն էլ է իմանում. երբ գիւղերում հիւանդներ են պատահում, նրան կանչում են, բոլորի մօտ գնում է, ոչ միայն հայերի, այլ մինչեւ անգամ քրդերի մօտ։ Երբ փող են առաջարկում, նա վիրաւորվում է։

— Բժի՞շկ է։

— Ոչ, այնպէս, գրքեր կարդալով, սովորել է, բայց մի լաւ բժշկից աւելի է իմանում։ Նա մեր երեխաների դաստիարակութեան համար էլ ոչինչ վարձ չէ ընդունում. ասում է՝ ինձ փող հարկաւոր չէ, ինձ մի կտոր հաց տուէք ուտեմ եւ մի տեղ տուէք պառկեմ, այդքանն էլ բաւական է։ Մի խօսքով, զարմանալի անշահասէր մարդ է։

— Ուրեմն գիւղացիք սիրում են նրան։

— Իրանց հոգու պէս։ Նա մեր երկրագործական մշակութիւնների մասին եւս շատ օգտաւէտ խորհուրդներ է տալիս. ինչ որ նրա խորհրդի համեմատ ենք անում, տեսնում ենք, որ աւելի լաւ է լինում, քան թէ այն ձեւով, որ մենք առաջ սովոր էինք մշակել։ Անասունների հիւանդութեան դարմանն էլ է իմանում. անասունների ցեղը ազնուացնելու եղանակն էլ է իմանում։ Տեսա՞ք մեր անա-

սունները, ոչ մի տեղ մեր շրջակայքում մեր գիւղի անասունների նմանը չը կայ։ Անդադար նոր եւ նոր գրքեր է բերել տալիս, կարդում է, ինքը սովորում է, եւ մեզ էլ նոր բաներ է սովորեցնում։

— Ի՞նչ լեզուով են լինում այդ գրքերը․

— Չը գիտեմ, այդքանը միայն գիտեմ, որ հայերէն չեն։

Ուրախալի էր լսել այդ բոլորը քահանայի բերանից։ Որքան սխալ պէտք է համարել այն կարծիքը, որ կազմուել է մեր գիւղացիների մասին, թէ նրանք մոլեռանդ են, նախապաշարուած են ուսման դէմ, կամ մինչեւ անգամ թշնամի են ուսման եւ հալածում են ուսուցիչներին։ Ովքեր են այդ հալածողները, ովքեր են գնում գիւղերը, ովքեր են մտնում ժողովրդի մէջ։ — Ոչ մի օրինաւոր կերպով պատրաստուած մարդ, որ գիւղացուն պիտանի լինէր, եւ ոչ մի բարոյական մարդ, որ գիւղացու աչքում բարի օրինակ դառնար։ Քաղաքի ուսեալների մրուրը թափվում է գիւղերի մէջ։ Քաղաքի անպիտանը գիւղում իրան պիտանի է համարում եւ յանձն է առնում գիւղացու կրթութեան գործը։ Նա իր անբարոյական բարք ու վարքով զզուանք է յարուցանում ոչ միայն դէպի իր անձը, այլ եւ դէպի ուսումը, որ նա տալիս է։ Անձնաւորութեան մուրը քսվում է եւ գործի վրայ։ Գիւղացին սկսում է խիստ լոգիկապէս դատել․ "Եթէ ուսումը այդ է, եթէ ուսում առած մարդը այդպէս կը լինի, լաւ է, որդիս չը փչացնեմ"․․․ Ցոյց տուեցէք նրան բարի օրինակ, ցոյց տուեցէք ուսման շօշափելի օգուտները, եւ կը տեսնէք, նա կը սկսէ սիրել թէ ուսումը եւ թէ ուսում տուողին։ Ես ուրախ էի, որ այդպիսի մի անգնահատելի անձն մեր խօսակցութեան առարկան էր։

Ուէսը բոլորովին այլ կէտից սկսեց գնահատել վարժապետի արժանաւորութիւնները, ասելով․

— Նա որքան շատ ուսում ունի, որքան շատ բան գիտէ, մի և նոյն ժամանակ, շատ քաջ մարդ է։ Նա խմանում է լաւ հրացան արձակել, և մեր երեխաներին ևս սովորեցնում է նշան խփել։ Նա խմանում է ծովում լաւ լող տալ, և մեր երեխաներին ևս սովորեցնում է ջրի հետ այնպէս խաղալ, ինչպէս ցամաքում։ Ուրիշ ինչեր չէ սովորեցնում նա․ վազել, լայն փոսերի վրայից թռչել, սարերում պատի նման հարթ ժայռերից վեր բարձրանալ, քարի կամ երկաթի ծանր կտորներ ձեռքի վրայ շարժել, գերանների կամ պարանների վրայ ձախարակի նման զանազան պտոյտներ գործել, թռիչքներ անել, և այլն։ Դրանք շատ հարկաւոր բաներ են, մանաւանդ մեր լեռների մէջ և մեր դրութեան մէջ։ Մենք հրեշտակների հետ չենք ապրում․ մենք գազանների հետ ենք ապրում․ պէտք է մարդ վազել գիտենայ, երբ պատահում է փախչել, և արագաշարժ ոտներ ունենայ, երբ կամենում է բռնել։

Միայն սպարտական կեանքով ապրող մի հասարակութեան ներկայացուցիչը կարող էր ռէսի նման գնահատել մարմնամարզութեան առողջարար, կենդանացուցիչ, և հոգին, միտքը ու մարմինը կազդուրիչ նշանակութիւնը, — կարող էր հասկանալ և նրա նշանակութիւնը կեանքի պատահարների դէմ մաքառելու մէջ։

Թէ ռէսի, թէ քահանայի հայեացքների մէջ, և թէ առհասարակ նրանց դատողութեան բոլոր ձևերի մէջ՝ խիստ ակներև կերպով երևում էր իրանց սիրած վարժապետի ազդեցութիւնը։ Այդ մարդիկը բոլորովին այլապէս էին վերաբերվում կեանքին և նրա պահանջներին, քան թէ՝ որքան պատահել էր ինձ լսել՝ հայ շինականի դատողութիւնը։

Զարմանալին այն էր, որ մեզ մօտ գտնուած միւս գիւղացիներն ևս բաժանում էին ռէսի հայեացքները։ Կեանքի

անհրաժեշտութիւնները, կարծես, ամենի համար պարզ էր։ Իւրաքանչիւրը ցանկանում էր իր զաւակին այնպէս պատրաստած տեսնել, որ նա աշխարհի մարդ լինէր եւ նրա հարուածների տակ չընկճուէր, չը խորտակուէր։

— Սրահում լսելի եղաւ ուրախաձայն աղաղակ.

— Բարով, Արգար ախպար, բարով...

— Եկաւ վարժապետը, — ասաց ռէսը, նոյնպէս ուրախանալով։

Մեր ամենքի աչքերը դարձան դէպի դռները։ Ծիծաղելով ներս մտաւ մի բարձրահասակ, յաղթանդամ ուրախադէմ երիտասարդ, անփոյթ կերպով անցաւ ամենակի միջով, ձեռքի երկար նիզակը դրեց մի անկիւնում, եւ ապա մօտեցաւ մեզ։ Իր հագուստով չէր որոշվում նա միւս լեռնականներից. նոյնպէս կուրծքը կիսաբաց, բազուկները հոլանի, թաղիքեայ երկաթագամ տրեխները հագին, գլխի քօլօզը փաթաթած գոյնզգոյն թաշկինակներով, եւ նրանց տակից արձակ թողած երկայն մազերը ծածանվում էին մերկ պարանոցի վրայ։ Որքան աշխատել էր նա նմանուել այն հասարակութեան, որի հետ գործ ունէր։

Նա նայեց մեզ վրայ եւ նրան տիրեց մի տեսակ շփոթութիւն . . . Ոչ պակաս շփոթուեցանք եւ մենք . . . Բայց իսկոյն զսպելով իրան, ձեռքը մեկնեց նա Ասլանին, ասելով.

— Այս գիւղի վարժապետը՝ Արգար Ոստանիկ։

— Բժշկապետ Քարլ Ոխման, — ներկայացրեց իրան Ասլանը, յետոյ ծանօթացրեց մեզանից ամէն մէկին։

Նա նստեց քահանայի մօտ եւ, դառնալով դէպի ռէսը, ասաց.

— Լաւ հիւրեր էք ունեցել։ Ցաւում եմ, որ չը հասայ ընթրիքին։

— Շատ սպասեցինք ձեզ, Արգար ախպար, — պատասխանեց Ռէօր, — ինչու այդքան ուշացաք։

— Գիտէք, էլի... Երբ ես հովիւների մօտ եմ գնում, ամէն բան մոռանում եմ... Նրանք էլ ինձ համար մի գառն էին մորթել, — պատասխանեց նա, աշխատելով սառնասիրտ ձեւանալ, թէեւ նրա ձայնը զգալի կերպով կոտրատւում էր սրտի յուզմունքից...

Նա դարձաւ դէպի Ալլանը.

— Ներեցէք, պարոն բժշկապետ, իմ անտեղի հարցասիրութեանը, — դուք ինչ դէպքով անցաք մեր լեռների այդ խորքերը։ Մենք խիստ հազիւ անգամ ենք պատահում այստեղ եւրոպացիների։

Ալլանը պատասխանեց, որ զանազան ուսումնական նպատակներով ճանապարհորդութիւն է անում. նրան հետաքրքրում է այդ կողմերի հնութիւնները, բացի դրանից, ցանկութիւն ունի ծանօթանալ այդ երկրի լեռնաբնակների կեանքի ու սովորութիւնների հետ, եւ շատ շնորհակալ կը լինէր, եթէ պարոն վարժապետը կարելոյն չափ օգնէր իրան։

— Մեծ ուրախութեամբ, — պատասխանեց վարժապետը, — ես բաւական ուսումնասիրել եմ թէ այդ երկիրը եւ թէ նրա բնակիչներին։ Ես պատրաստ եմ իմ նկատողութիւնների տետրակը ամբողջապէս ձեզ ընծայել, դուք կարող էք նրանից օգուտ քաղել։

— Շատ շնորհակալ կը լինեմ, — պատասխանեց Ալլանը, — ի՞նչ լեզուով է գրուած։

— Հայերէն։

— Այդ ոչինչ, ես թարգմանել կը տամ։ Բայց ինձ համար աւելի թանգագին կարող էին լինել ձեր բերանացի տեղեկութիւնները։

— Այդ մասին կը խօսենք, շատ կը խօսենք, ես, որքան կարող եմ, բաւականութիւն կը տամ ձեր հարցասիրութեանը։ Դուք դեռ երկար կը մնաք մեզ մօտ, պարոն բժշկապետ, մեր գիւղացիների ձեռքում երբ մի օտար հիւր է ընկնում, շուտով բաց չեն թողնում։

— Շնորհակալ եմ։ Բայց շատ ցաւում եմ, որ երկար մնալ չեմ կարող. ես առաւօտեան պէտք է ճանապարհ ընկնեմ։

— Այստեղից ո՞ւր պիտի գնաք։

— Աղթամարայ վանքը, այնտեղի քանդակները տեսնելու համար։

— Հիանալի քանդակներ են, արժէ տեսնել։

Վարժապետը խոստացաւ, որ հէնց այդ գիշեր կը տայ պարոն բժշկապետին նրա ցանկացած տեղեկութիւնները, քանի որ նա այդպէս շտապում է։

Գիւղացիները, ինչպէս երեւում էր, իրանց վարժապետի վերաբերութեամբ մի փոքրիկ փառասիրութիւն ունէին. նրանք ուրախանում էին, որ իրանց վարժապետը այնքան հմտութիւններ ունի, որ եւրոպացին անգամ կարօտում է նրա տեղեկութիւններին։ Բայց նրանք մի այլ բան եւս սպասում էին վարժապետից, որ նա կը սկսէ եւրոպացու հետ մի ուսումնական վիճաբանութիւն, եւ իր գիտութեամբ բոլորովին կը շուարացնէ եւ կը կոչկանդէ նրան։ Այդ յաղթութիւնը ամբողջ գիւղին պատիւ կը բերէ։ Այդ դէպքում, գիւղացին նայում է իր վարժապետի կամ իր քահանայի վրայ, որպէս իր գիւղի քաջամարտիկ գոմէշի վրայ, երբ նա կռուի մէջ յաղթում է հարեւան գիւղի գոմէշին, ամբողջ գիւղը տօն է կատարում։ Բայց այդ վարժապետը խիստ համեստ էր. նա վիճաբանութիւնների մէջ չը մտաւ, եւ չէր էլ ձգտում իրան ուսումնական ներկայացնելու։ Նրա խօսակցութիւնը այնքան պարզ էր, այնքան ռամկական էր, որ,

կարծես, երեխայութիւնից ծնուել, սնուել էր այդ լեռնական-
ների մէջ։ Բայց նոյն ռամկական պարզութեան մէջ՝ երեւում
էր մտքի եւ զգաստութեան ուժ։ Նա գիւղացիների փառա-
սիրութեանը բաւականութիւն տալեցնելով միայն, որ յետոյ
սկսեց եւրոպացի բժշկապետի հետ նրա երկրի լեզուով խօսել։
Թէեւ նրանցից ոչ ոք չը հասկացաւ, թէ ինչ խօսեց, բայց ա-
մենքն էլ շատ ուրախացան, որ նա օտար լեզուներ եւս գիտում
է։ Նրանք միշտ սովորութիւն ունէին՝ միւս գիւղացիների մօտ,
իրանց վարժապետի մասին չափազանցութիւններ անելով,
պարծենալ, թէ «մեր վարժապետը տասն լեզու է գիտում»։

Որտեղացի էր նա, որտեղից էր եկել, — ոչ ոք չը գի-
տէր։ Նրանք այդքանը միայն գիտէին, որ առաջին անգամ,
երբ յայտնուեցաւ նա, եւրոպական հագուստ ունէր։ Յետոյ
ամէն ինչ փոխեց, մինչեւ անգամ լեզուն եւս փոխեց, սկսեց
նմանուել գիւղացիներին։

— Շատ ժամանակ է, պարոն Ոսսանիկ, որ այստեղ
էք, — հարցրեց Ասլանը։

— Մի քանի տարի կը լինի, — պատասխանեց նա։

— Եւ այդքան ժամանակ ձեր հայրենիքը չէք գնացել։

— Երբեմն, ամառնային արձակուրդների ժամանակ,
գիւղացիները ինձ թող են տալիս գնալ՝ ազգականներիս տես-
նելու։ Տարուայ մէջ երեք ամիս բոլորովին ազատ եմ ես։
Մանաւանդ, որ ուսումը այստեղ գլխաւորապէս ձմեռն է
լինում, որովհետեւ տարուայ միւս եղանակներում երեխա-
ները օգնում են իրանց ծնողներին նրանց տնտեսական աշ-
խատութիւնների մէջ։ Այդ ես թող եմ տալիս գլխաւորա-
պէս այն նպատակով, որ իմ աշակերտները գործնականապէս
վարժուեն երկրագործական մշակութիւնների մէջ։

— Ձեր բացակայութեան ժամանակ ո՞ւմն էք յանձնում
ձեր պաշտօնը։

— Ես մի օգնական եւս ունեմ, որը իմ հասցրած աշակերտներիցն է։

Գիշերից բաւական անցել էր։ Ժամանակ էր հիւրերին հեռանալ։ Գիւղացին զարթնում է արեւից առաջ, հանգստանում է արեւի հետ։ Նա սովոր չէ անքնութեան մէջ վատնել գիշերային հանգստութիւնը։

Թէեւ ռէսի ճոխ եւ ընդարձակ տունը՝ թուով մեզանից մի քանի անգամ աւելի հիւրերի համար՝ թէ քնելու տեղ եւ թէ մաքուր անկողիններ ունէր, բայց, շինական սովորութեան համեմատ, մեզ հետ սեղանակից եղող գիւղացիները պէտք է մեզ իրանց մէջ բաժանէին, որպէս զի տան տիրոջ համար ծանրութիւն չը լինէր։ Բաւական երկար տեւեց վիճաբանութիւնը մեր ընտրութեան մասին. իւրաքանչիւրը ցանկանում էր իր տունը տանել մեզանից ամեն մէկին, թէեւ մեր թիւը այնքան փոքր էր, որ ամենքին բաւականութիւն չէր կարող տալ։ Մտածում էին վիճակ ձգել։ Այդ միջոցին վարժապետը մէջ մտաւ, ասելով.

— Բարեկամներ, մեր բախտից մեր հիւրերը այնքան փոքր են թուով, որ ամենքիս բաժին չի հասնի. պարոն բժշկապետին ես կը վեր առնեմ, իսկ միւսներին թող տէր հայրը բաժանէ, ինչպէս որ կը կամենայ։

Մենք թուով չորս հոգի էինք՝ ես, Ասլանը, Մուրադը եւ Ջալալը։ Ամենքը համաձայնուեցան, որ Ասլանին, այսինքն պարոն բժշկապետին, վարժապետը տանէ իր մօտ, որովհետեւ նրա լեզուն իմանում է, բայցի դրանից, եւրոպական ձեւով կահաւորուած սենեակ ունի։ Ինձ վեր առաւ տէր հայրը, Մուրադը մնաց ռէսի տանը, իսկ Ջալալին տարաւ մի այլ գիւղացի, որը անդային եկեղեցու երեսփոխանն էր։

ԻԵ.

ԳԻՒՂԱԿԱՆ ՎԱՐԺԱՊԵՏԸ

Երբ գիւղացին Հարեւանի մօտ Հիւր է կանչուած, եւ նրա տանեցիք գիտեն, որ այնտեղ օտար տեղից եկած Հիւրեր կան, իրանք եւս պատրաստութիւն են տեսնում, մտածելով, կարելի է իրանց տղամարդը նրանցից մէկին բերէ իր Հետ։ Երեւի, այդ էր պատճառը, որ երբ մտանք տէր Հօր խրճիթը, այնտեղ գտանք մի պատրաստի սեղան։ Նա Հրաւիրեց նստել սեղանի առ։ Ուէսի ճոխ ընթրիքից յետոյ, այժմ ով սխորժակ ունէր ուտելու։ Բայց ուզես, չուզես, պէտք է մի քանի պատառ ուտես, եթէ ոչ, տան տիկնոջը սաստիկ վիրաւորած կը լինես։

Տէր Հօր խրճիթը թէեւ ունէր տան մեծութիւնը ու վայելչութիւնը չունէր, բայց բաւական կոկիկ եւ սիրուն էր. ամէն տեղ երեւում էր կարգ, ամէն տեղ երեւում էր մաքրութիւն։ Բոլոր տանեցիք քնած էին, մի եւ նոյն յարկի տակ, ուր մտանք մենք։ Միայն երէցկինը եւ նրա Հարսը սպասում էին մեզ։ Սիւնի վրայ դրած միակ ճրագը աղօտ լոյս էր սփռում փոքրիկ սենեակում, եւ մեր շուրջը լսւում էր քնած ընտանիքի խաղաղ շնչառութիւնը։

Տէր Հայրը իր լեզուի բոլոր ճարտարութիւնը գործ էր դնում, որ զբաղեցնէ ինձ։ Բայց ոչ նրա Համեստ սեղանը, ոչ նրա պարզ, սրտից բղխած, Հայրական խօսակցութիւնը, եւ ոչ երէցկնոջ միամիտ գուրգուրանքը, — ոչինչ չէր գրաւում

ինձ։ Ինձ չէր գրաւում և մի գեղեցիկ դէմք, որ քնի մէջ, մոռանալով գեղջկուհու ամաչկոտութիւնը, վերմակը կիսով չափ մի կողմ էր ձգել և երևան էր հանել մի հրաշալի կուրծք։ Այո, ոչինչ չէր գրաւում ինձ։ Իմ բոլոր ուշքը, միտքը գրաւել էր երիտասարդ վարժապետը։ Նրա մասին էի մտածում, նրա այրական սիրելի պատկերն էր իմ աչքի առջև։

Երբ տէր հայրը սկսեց նրա մասին խօսել, ես մեծ ուրախութեամբ լսում էի։

— Եկեղեցու բակումն է բնակվում, — ասաց նա, — այնտեղ դպրոցին կից, իրա համար երկու սենեակ է շինել տուած։ Այդ սենեակները մեր խրճիթների նման գետնափոր չեն, դուք, ի հարկէ, առաւօտեան կը տեսնէք, թէ որքան յարմարութիւններով են շինուած։ Նա միշտ խորհուրդ է տալիս, յորդորում է գիւղացիներին, որ դուրս գան գետնի տակից և այն ձևով բնակարաններ շինեն։ Ասում է, որ գետնափոր խրճիթը շատ վնասակար է առողջութեան, այնտեղ չէ թափանցում ոչ արևի լոյսը և ոչ օդի մաքրութիւնը։

— Գիւղացիք հետևո՞ւմ են նրա խորհուրդներին, — հարցրի ես։

— Շատերը հետևում են. ով որ նոր տուն է շինել տալիս, այնպէս է շինում, որպէս նա ցոյց է տալիս։ Նա մեզ բացատրում է, թէ տան ձևը ոչ միայն մեծ նշանակութիւն ունի մարդու առողջութեան վերաբերութեամբ, այլ սաստիկ ազդում է նրա բնաւորութեան, մտքի և հոգեկան տրամադրութեան վրայ։ Եթէ հայ գիւղացին, ասում է նա, այդքան ծածկամիտ, նենգաւոր և միևնոյն ժամանակ այդքան մռայլոտ է, — եթէ նա կորցրել է երգելու և ուրախ լինելու ընդունակութիւնը, — գլխաւոր պատճառներից մէկը այն է, որ ապրում է գետնի տակ, խուլ մթութեան մէջ,

— Ձեր գիւղացիք նոյնպէս գեղանի տիպ են ապրում, — նկատեցի ես, — բայց բաւական ուրախ են, բաւական պարզ սիրտ լուսաւոր եւ միտք ունեն։

— Այդ նկատողութիւնը ես էլ մի անգամ արեցի նրան։ Նա պատասխանեց. գիւղի կեանքը՝ ազատ եւ արձակ օդի մէջ՝ մեղմացնում է գետնափորի ազդեցութիւնը։ Դուք, ասաց, տարուայ մեծ մասը անց էք կացնում դաշտերում, լեռների վրայ, եւ ձեր վրաններով՝ ձեր անասունների հետ՝ բնակվում էք ձեր արօտատեղիներում։ Ազատ բնութիւնը ներշնչում է ձեր մէջ ազատ սիրտ եւ ազատ հոգի։ Ձեր գետնափոր խրճիթները ձեզ համար ժամանակաւոր ձմեռանոցներ են միայն։

Անհամբերութիւնը ինձ այնքան տանջում էր, որ չը սպասելով մինչեւ առաւօտ, որ գնայի եւ անձամբ տեսնէի բոլորը, — ես ցանկանում էի վարժապետի սենեակների, նրա նիստ ու կացի, եւ առհասարակ նրա կենցաղավարութեան մասին կանխապէս տեղեկութիւն ստանալ քահանայից։ — Ցանկանում էի խօսել, մինչեւ լոյս խօսել իմ սրտին շատ մօտ երիտասարդի մասին եւ քուն չը քնել։

— Լա՞ւ են սարքուած նրա սենեակները։

— Շատ լաւ են սարքուած. ամեն պատրաստութիւններ ունի նա. մահճակալ, անկողին, աթոռներ, գրասեղան եւ զանազան կարասիք։ Պատերը զարդարած են պատկերներով. պատուհանները լի են գրքերով։ Բայց մահճակալ ունի, նրա վրայ չի պառկում. մահիճ ունի, գործ չէ ածում։ Պառկում է մերկ յատակի վրայ, առանց անկողնի։ Զարմանալին այն է, որ շատ անգամ կողքերի տակին մանր խիճեր է ածում, որ աւելի ցաւեցնէ։ Երբ հարցնում ես, վարժապետ, ինչո՞ւ ես մարմինդ տանջում, նա քեզ պատասխանում է. «Ես այդ տանջանքով մարմինս ամրացնում եմ.

գիտուք թէ, այնպէս պատահի, որ ստիպուած լինեմ մի քանի գիշեր սարերի մէջ մնալ. այնտեղ ծով կը տայ ինձ մահիճ ու մահճակալ. պէտք է նախապէս սովորել առանց անկողնի, մերկ քարերի վրայ պառկելը։»

— Այս ինչու համար է պատրաստել իր մահիճն ու մահճակալը, քանի որ գործ չէ ածում։

— Հիւրերի համար։

— Հիւրեր ունենում է։

— Երբեմն բոլորովին անծանօթ մարդիկ յայտնվում են նրա մօտ, մի օր, երկու օր մնում են եւ դարձեալ անյայտանում են։ — Դուք մահճակալի վրայ ինչու էք զարմանում, որդի, — խօսքը փոխեց ծեր հայրը, — իր սենեակներում գեղեցիկ վառարաններ ունի, բայց երբէք կրակի երես չեն տեսնում։ Դուք չը գիտէք, մեր կողմերում ձմեռը որքան սաստիկ է լինում, մարդու թուքը բերանի մէջ սառչում է։ Բայց նա իր անվառ սենեակի լուսամուտները բաց թողած, այնպէս է քնում։ Շատ անգամ մի քանի օրով քաղցած է մնում, ոչ ուտում է եւ ոչ խմում, միայն ծխում է։ Բայց երբէք իր ուժերը չէ կորցնում։ Իսկ երբ սկսում է ուտել, հինգ մարդու չափ ուտում է։ Նա հում միս էլ է ուտում, եւ ոչխարի արիւնը այնպէս է խմում, ինչպէս ոչխարի կաթը։ Սկզբում այդ բաները գիւղացիների աչքում խիստ օտարոտի էին թւում, բայց յետոյ ընտելացան։ Միս, ասում է նա, ամեն տեղ կարող եմ գտնել, կամ մի թռչուն կ'որսամ, կամ մի վայրենի ոչխար կը գնդակահարեմ, բայց եփելու համար կրակ ամեն տեղ դժուար է գտնել, այդ պատճառով պէտք է սովորել՝ առանց եփելու եւս ուտել միսը։

— Բայց ինչու նա օրերով քաղցած է մնում։

— Առաջ ես այնպէս էի կարծում, որ հոգու համար է անում. մեր հին ճգնաւորների նման ծոմ է պահում։ Մի անգամ հարցրի, նա բոլորովին այլ կերպ բացատրեց իր ծոմապահութեան պատճառը։ Տէր հայր, ասաց նա, կարող է պատահել, որ ես ստիպուած կը լինեմ մի որ և է լեռան խորքերում պատսպարուած լինել, որտեղ ոչ բնակութիւն կայ և ոչ հաց, — կարող է պատահել, որ հանգամանքների պատճառով ես ստիպուած կը լինեմ մի քանի օր այնտեղ քաղցած մնալ, չէ՞ որ այժմեանից պէտք է սովորեցնեմ իմ համբերել քաղցածութեան։ Եւ այդպէս, նա միշտ երեւակայում է՝ մի անապատական լեռնային կեանք, հեռու մարդկային բնակութիւնից, ամայութեան մէջ, խուլ, մթին քարանձաւներում, և մի այդպիսի կեանքի համար վաղօրօք աշխատում է պատրաստուել։ Բայց ինչու համար, — ոչ ոք չը գիտէ։

— Այդպիսի մի տարօրինակ մարդ է նա, — շարունակեց տէր հայրը. — եթէ մտնենք նրա բնակարանին, այնտեղ կը տեսնէք զանազան մեծութեամբ, զանազան ծանրութեամբ քարեր։ Համարեա ամեն օր որոշեալ ժամերում, նա այդ քարերը բարձրացնում է և ձեռքով զանազան շարժումներ է գործում։ «Ուժս փորձում եմ, — ասում է նա, — որ տեսնեմ, եթէ մի օր պէտք լինի այսպիսի քարեր միմեանց վրայ դարսել, արդեօք կարո՞ղ կը լինեմ»։ — «Քարերով տա՞ն պիտի շինէք»։ — «Ոչ, մի ուրիշ բան»... Եւ այսպէս, փոքրը ցած է դնում և աւելի մեծն է վեր առնում, և անդադար շարում է միմեանց վրայ։ Զարմանալից հոգ է տանում թէ իր մարմինը ամրացնելու և թէ իր ուժի վրայ։ Մեր գիւղում հազիւ մի տղամարդ կը գտնուի, որ նրա չափ ուժեղ լինի։ Եթէ մէկը նրանից ուժեղ եւս լինի, բայց նա այնպիսի սատանայական ֆանդեր գիտէ, որ ձեռքը

ընկած մարդին կը կաշկանդէ եւ հաւի նման իր ոտների տակը կը դնէ։ Այդպիսի դէպքեր շատ են պատահել։ Նրանից օրինակ առնելով, մեր երեխաները եւս սկսել են հետեւել նրան։ — «Առողջ եւ զօրաւոր մարմնի մէջ է բնակւում զօրեղ հոգին», — ասում է նա, — «պէտք է աշխատել զօրացնել մարմինը»։

Ես խորին ուշադրութեամբ լսում էի։ Տէր հայրը շարունակեց.

— Ես երբէք չեմ տեսել մի այդպիսի անհանգիստ մարդ. ոչ մի բոպէ դադարում չունի։ Երբ դասերը կը վերջացնէ, ոտքի վրայ մի բան կ'ուտէ եւ իսկոյն վազ կը տայ դէպի դաշտը։ Այնտեղ հնձւորի հետ հունձ կ'անէ, որ ցոյց տայ, թէ ինչպէս պէտք է հնձել. այնտեղ հերկավարի հետ կը հերկէ, որ ցոյց տայ, թէ ինչպէս պէտք է հերկել, եւ շատ անգամ, բահը առած, բանջարանոցներում ածուներ կը փորէ։ Բանջարների մշակութիւնը մեր գիւղում բոլորովին անծանօթ էր, նա օրինակ տուեց մեզ, իր դպրոցի մօտ մշակելով մի գեղեցիկ պարտէզ։ Երբ նրան ասում եմ. վարժապետ, այդպէս չէ կարելի, մի փոքր հանգստացիր։ Նա սովորաբար պատասխանում է. «Հանգստութիւնը մեզ համար չէ, մենք շատ յետ ենք մնացել, եւ այդ պատճառով, շատ բան ունենք սովորելու եւ անելու... Մեզ պէտք է շտապել»...

— Միայն ձե՞ր գիւղով զբաղուած է նա։

— Ոչ միայն մեր գիւղով, այլ մեր շրջակայքի բոլոր գիւղերը գնում է նա։ Ձիուց աւելի արագ է ուղեգնացութեան ժամանակ, եւ երբէք ձի չէ նստում, այլ սովորութիւն ունի միշտ ոտքով շրջել։ Ամեն գիւղում ճանաչում են նրան, ամեն տեղ յարգում են, եւ ամենքը աշխատում են նրա խորհուրդներից օգուտ քաղել։ Մինչեւ անգամ

պաշտօնի արժանաւորութիւնները ունենալու։ Եւ մեզանից չը պահանջեցին այդ արժանաւորութիւնները։ Մեզանից պահանջեցին միայն վարձը, որով ամեն մի ագէտ քահանայ է դառնում։ Երբեմն նա ինձ գրքեր է տալիս, կարդում եմ. իմ աչքերը նոր են բացվում եւ ես նոր եմ հասկանում, թէ որքան անպատրաստ եմ եղել։ Ի՞նչեր չէր կարող անել քահանան, մանաւանդ չինական քահանան։ Այդ բոլոր գործերը, որ նա է կատարում, հէնց քահանայի գործ է։ Միթէ քահանան չէ՞ր կարող կրթել գիւղացի մանուկներին. միթէ քահանան չէ՞ր կարող ծանօթացնել գիւղացուն երկրագործական նոր ձեւերի հետ. միթէ քահանան չէ՞ր կարող այցելել հիւանդներին եւ նրանց ցաւերին դարման տանել։ Միթէ առաքեալները նոյնպէս հիւանդների մօտ չէին գնում եւ բժշկութիւն չէին անում։ Ո՞րքան գործեր կան, որ կարող էր կատարել լաւ պատրաստուած քահանան։ Բայց մենք ոչինչ չը սովորեցինք եւ քահանայի ծանր պաշտօնը յանձն առինք։

Լսելի եղաւ մի խուլ շաչիւն, շառաչիւն։ Տէր Հօր խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ։ Ես սոսկացի։

— Այդ շղթայի ձայնն է, — հանգստացրեց ինձ տէր հայրը, ժպտալով։

— Ի՞նչ շղթայ։

— Նայեցէք։

Ես նայեցի դէպի տէր հօր ցոյց տուած կողմը։ Այնտեղ պառկած էր նրա որդին, եւ մի տարօրինակ դատապարտեալի նման, նրա ոտքերից մէկը կապած էր բաւական հաստ շղթայի ծայրին, որի միւս ծայրը անց էր կացրած պատի միջով, ու՞ր էր տարած, չէր երեւում։ Քնի մէջ նա շարժեց ոտը եւ շղթայի շաչիւնը աղմուկ բարձրացրեց։

— Այդ ի՞նչ բան է, — հարցրի զարմանալով։

քուրդ գիւղացիների համար նա չէ խնայում իր աշխատու-
թիւնները։ Երբ նրանից հարցնում են, թէ դրանց հետ ի՞նչ գործ ունես, դրանք խօ մեզանից չեն, նա պատասխանում է։ «Դրանք մեր հարեւաններն են, եթէ դրանք քաղցած մնան, մեր հացը կը խլեն մեր ձեռքից։ Եթէ ցանկանում ենք, որ քուրդը գողութիւն չանէ, պէտք է աշխատենք սովորեցնել նրան, որ իր վաստակով ապրուստ հայթայթէ»։ Նա քրդերի ուսման մասին էլ է հոգ տանում։ Նրա դպրոցում մի քանի քուրդ երեխաներ կան, եւ նրանց աւելի շատ է սիրում, քան թէ մեր երեխաներին։ Մի անգամ այդ երեխաներից մէկը հիւանդացաւ. նա կատարեալ գժուածի նման էր այդ միջոցում. ամբողջ գիշերներ նստում էր նրա անկողնի մօտ, խորին տխրութեամբ նայում էր նրա վրայ, կարծես, շնչասպառութեան ամեն մի վայրկեանը համբարելիս լինէր։ Այնքան հոգ տարաւ, մինչեւ առողջացրեց։

— Քրդերը նոյնպէս սիրո՞ւմ են նրան։

— Ոչ միայն սիրում են, այլ եւ սաստիկ յարգում են։ Չէ՞ որ սէրը սէրից առաջ կը գայ։ Քուրդն էլ մարդ է, զգացմունք ունի, խօ գազան չէ։ Եթէ գազան եւս լինի, սէ՛րը, անկեղծ սէրը, նրան մարդ կը դարձնի։ Երբ դու գազանին սկսում ես սիրել, փայփայել, երբ սկսում ես նրա քաղցած փորը կերակրել, նա փոքր առ փոքր մոռանում է իր գազանութիւնը, մտերմանում է քեզ հետ եւ սկսում է սիրել քեզ։ Դրա համար մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսը ասում էր՝ «սիրեցէք միմեանց»։ — Շատ անգամ նա ինձ ասում է. «Այդ ձեր գործն է, տէր հայր, տարածել սէրը. դուք չը պիտի զբաղուէք միայն մկրտութիւն, պսակ, թաղում կատարելով»։ Ճշմարիտ է, բոլորովին ճշմարիտ է. այդ մեր գործն է սիրոյ տարածելը։ Բայց մենք ոչինչ չը սովորեցինք. մենք քահանայ դարձանք, առանց քահանայի սրբազան

պաշտօնի արժանաւորութիւնները ունենալու։ Եւ մեզանից չը պահանջեցին այդ արժանաւորութիւնները։ Մեզանից պահանջեցին միայն վարձը, որով ամեն մի տգէտ քահանայ է դառնում։ Երբեմն նա ինձ գրքեր է տալիս, կարդում եմ. իմ աչքերը նոր են բացվում եւ ես նոր եմ հասկանում, թէ որքան անպատրաստ եմ եղել։ Ի՞նչեր չէր կարող անել քահանան, մանաւանդ շինական քահանան։ Այդ բոլոր գործերը, որ նա է կատարում, հէնց քահանայի գործ է։ Միթէ քահանան չէ՞ր կարող կրթել գիւղացի մանուկներին. միթէ քահանան չէ՞ր կարող ծանօթացնել գիւղացուն երկրագործական նոր ձեւերի հետ. միթէ քահանան չէ՞ր կարող այցելել հիւանդներին եւ նրանց ցաւերին դարման տանել։ Միթէ առաքեալները նոյնպէս հիւանդների մօտ չէին գնում եւ բժշկութիւն չէին անում։ Ո՞րքան գործեր կան, որ կարող էր կատարել լաւ պատրաստուած քահանան։ Բայց մենք ոչինչ չը սովորեցինք եւ քահանայի ծանր պաշտօնը յանձն առինք։

Լսելի եղաւ մի խուլ շաչիւն, շառաչիւն։ Տէր Հօր խօսակցութիւնը ընդհատուեցաւ։ Ես սոսկացի։

— Այդ շղթայի ձայնն է, — հանգստացրեց ինձ տէր հայրը, ժպտալով։

— Ի՞նչ շղթայ։

— Նայեցէ՛ք։

Ես նայեցի դէպի տէր Հօր ցոյց տուած կողմը։ Այնտեղ պառկած էր նրա որդին, եւ մի տարօրինակ դատապարտեալի նման, նրա ոտքերից մէկը կապած էր բաւական հաստ շղթայի ծայրին. որի միւս ծայրը անց էր կացրած պատի միջով, ո՞ւր էր տարած, չէր երեւում։ Քնի մէջ նա շարժեց ոտը եւ շղթայի շաչիւնը աղմուկ բարձրացրեց։

— Այդ ի՞նչ բան է, — հարցրի զարմանալով։

Տէր Հայրը բացատրեց այդ խորհրդաւոր ոտնակապի նշանակութիւնը։ Պատի միւս կողմում, ասաց նա, ախոռատունն է, որտեղ կապած է Նրա որդու նժոյգը. շղթայի միւս ծայրը պատի միջով տարած է ախոռատունը եւ կցած է ձիու երկաթեայ ոտնակապի հետ, որը ամրացրած է նոյնպէս երկաթեայ փականքներով։

— Ի՞նչու համար։

— Նրա համար, որ եթէ ձին տանելու լինեն, շղթան կը ձգուի եւ տէրը կը զարթնէ։

— Բայց գողը կարող է այնպէս զգուշութեամբ կտրել ձիու ոտնակապը, որ ձեր որդին ոչինչ չի զգայ։

— Այդ դժուար է, շատ դժուար է։

— Մի՞թէ դեռ եւս գողութիւններ են լինում։

— Ձիու գողութիւնը՝ տակաւին հին սովորութեամբ՝ մեր կողմերում յանցանք չէ համարվում, այլ համարվում է մի տեսակ քաջութիւն, ճարպկութիւն, եւ ամօթը վերաբերում է ոչ այնքան գողին, որքան ձիու տիրոջը, որ գողանալ է տալիս։ Այդ խայտառակութիւնից ազատ մնալու համար՝ որդիս իր ոտը կապել է ձիու ոտին։

Չը նայելով մեր այն օրուայ դժուարին ճանապարհորդութեանը, չը նայելով իմ սաստիկ յոգնածութեանը եւ չը նայելով, որ գիշերի կէսից անցել էր, բայց ես քնելու եւ հանգստանալու կարիք չէի զգում։ Պատրաստ էի ամբողջ գիշերը անցկացնել մինչեւ անգամ ամենադատարկ խօսակցութիւններով, միայն թէ կարելի լինէր սպանել ժամանակը, մինչեւ կը լուսանար, մինչեւ կը տեսնէի Նրան... Բայց տէր Հայրը իմ հանգստանալու մասին էր մտածում։ Իմ անկողինը արդէն պատրաստ էր. հանուեցայ, մտայ անկողնիս մէջ։ Բարձերի մօտ դրած էր երկու անօթ, մէկը լի ջրով, միւսը լի գինով, որ եթէ գիշերը ծարաւէի, որից որ կամենայի՝

նրանով ծարաւս կոտրէի։ Իմ կշտին անկողնի մօտ տէր հայրը։ Նա էլ ինձ նման երկար անքուն մնաց։ Բայց նրա անքնութեան պատճառը բոլորովին այլ էր. նա անկողնի մէջ աղօթում էր. ամբողջ "Ննջեցէն" պէտք է վերջացնէր, յետոյ քնէր։

Ես մտքով յափշտակուած էի դէպի գիւղը եւ դէպի նրան կից երկու սենեակները։ Այնտեղ եւս երկու անձինք անպատճառ անքուն կը լինէին, — Ասլանը եւ վարժապետը։ Նրանք կը նստէին, նրանք կը խօսէին մինչեւ լոյս։ Ա՜խ, որքան ախորժելի կը լինէր ինձ լսել նրանց խօսակցութիւնը, նայել նրանց վրայ եւ հիանալ։ Նա գիտմամբ ընտրեց Ասլանին. նա կամեցաւ առանձնանալ նրա հետ։ Ինչու ինձ եւս իր հետ չը տարաւ։ Միթէ տակաւին նա ինձ անարժան էր համարում իրանց հասարակութեանը։ Միթէ դեռ եւս այնքան անփորձ էի, որ չէի կարող մասնակցել նրանց խորհուրդներին։ Ինչ էլ որ լինէր նրա կարծիքը իմ մասին, այնուամենայնիւ, ես ռէսի տանը պարզ նկատում էի, որ նա տակաւին սիրում է ինձ։ Որքան կարօտով նայում էր իմ վրայ, որքան դժուարութեամբ զսպում էր իրան, մի գուցէ դէմքի մի անզգոյշ ցնցումը մատնէր իրան... Ով կը մտածէր հանդիպել նրան այդ լեռնային խուլութեան մէջ։ Ինչու Ասլանը առաջուց ոչինչ չասաց ինձ, ինչու չը նախապատրաստեց այդ ուրախալի տեսակցութեան համար։ Գուցէ ես այնքան անխոհեմ լինէի, գուցէ իմ զգացմունքները զսպել չը կարողանայի, եւ երբ նիզակը ձեռքին՝ վեհանձնաբար ներս մտաւ նա սենեակը, ես նետուէի նրա գիրկը եւ սեղմէի կուրծքիս վրայ թանգագին բարեկամիս։ Ես խօ դրանով շատ բան կը փչացնէի... ես խօ կը մերկացնէի նրան...

Որքան փոխուել էր նա, որքան այլակերպուել էր... Ես հազիւ կարողացայ ճանաչել։ Փոխուել էր ամեն ինչ, որ

արտաքին էր, — հագուստը, մազերը, սանտրուածքի ձեւը, մինչեւ անգամ ձայնը, բարբառը: Անփոփոխ պահպանուել էր նրա մէջ նախկին ջերմ, սիրող սիրտը, որի մէջ ամէն մի թշուառի համար անսահման գութ, անսահման կարեկցութիւն կար, Ո՛րքան զօրեղ եւ կախարդիչ էր նրա ազդեցութիւնը գիւղացիների վրայ, ո՛րքան յարգանքով էին վերաբերվում դէպի նա: Նա ինձ վրայ այն տպաւորութիւնն էր գործում, ինչ տպաւորութիւն գործում է գազանների ահարկու զսպողը. ամեհի առիւծը լիզում է նրա ձեռքերը, կատաղի վագրը թաւալվում է նրա ոտների տակ... Ո՛րքան ուժ եւ կամքի զօրութիւն կար նրա մէջ, որ կարողացել էր մեղմացնել, հեզացնել եւ մինչեւ անգամ ազնուացնել այդ մարդակերպ գազանների բնաւորութիւնը... Նա այժմ իր սիրած մթնոլորտի մէջն էր, այստեղ կար լեռ, անտառ, ծով եւ կենդանի աշխուժով լի ժողովուրդ: Նրա երազների ցնորքն էր՝ մի այդպիսի ժողովրդի մէջ լինել, մի այդպիսի աշխարհում գործել: Հիմա բոլորը իր ձեռքի տակ ունէր խիստ ընտիր կաւ, նրան ինչ ձեւ որ կամենար՝ — կը տար:

Նրանից շատ հեռու չէին Ռստամի աւերակները, որտեղ մի ժամանակ կանգնած էր նրա հօր հոյակապ ամրոցը, որտեղ կատարուել էին այնքան սոսկալի արկածներ... Նրանից շատ հեռու չէր Ռազմիրան գիւղը, որտեղ գրած էին նրա նախահայրց պատկառելի շիրիմները: Հայրը այդ երկրի տէրն ու իշխանն էր: Որդին դարձել էր նրա աշխատաւոր մշակը, նրա բնակիչների դաստիարակը: Ո՛րպիսի խաղ անագորոյն բախտի, ո՛րպիսի մեծ փոփոխութիւն...

Բայց ես համոզուած էի, որ նախահայրց մոռացուած շիրիմները եւ հայրական ամրոցի աւեր փլատակները այնքան ցաւ չէին կարող ազդել նրա զգայուն սրտին, որքան վերջին գիւղացու խարխուլ խրճիթի թշուառութիւնը, ուր տառա-

պեալ մայրը, սովատանջ երեխաների լացն ու տրտունջը հանգստացնելու համար, միայն պարզ ջրով լցրած պտոյկը դնում է օջախի վրայ, շերեփով խառնում է, որպէս թէ կերակուր է պատրաստում երեխաների համար։

Ախ, որքան երկար էր այդ գիշերը։ Տէր հայրը դեռ չէր վերջացրել իր «Եկեսցէն»։ Նրա շրթունքները դեռ լուռ շշնջում էին։ Երբ պիտի քնէր նա։ Այնտեղ սպասում էր մի այլ անքուն արարած — ճրագը։ Նա պատրաստ էր մի շունչի հարուածով սպաննել նրան, թո՛ղ մութ լինէր։ Թո՛ղ ամէն ինչ ծածկուէր խաւարի մէջ։ Նա կը վերկենայի, կը հագնուէի ու կը գնայի... Ո՞ւր կը մտածէին տանեցիք, եթէ նկատէին։ Ինչ կ'ուզէ թո՛ղ մտածէին, բայց ես կը գնայի... Գուցէ կը մոլորուէի, կը կորչէի խրճիթների լաբիւրինթոսի մէջ, գուցէ գայլանման շները պատառ-պատառ կ'անէին ինձ, բայց կը գնայի... Կը գնայի դէպի գաղութը եւ նրան կից երկու անտառակները...

Գոնէ շուտ լուսանար։ Տէր հօր աղօթքի շշունջը այլ եւս չէր լսվում. նա քնեց։ Խրճիթում արթուն ոչ ոք չը մնաց։ Նա ուրախացաւ։ Պէտք էր միայն ճրագը հանգցնել։ Բայց ահա աքաղաղը սկսեց կանչել։ Նրա ձայնից զարթեց օրօրոցի մէջ քնած մանուկը եւ զարթեցրեց քնած մօրը։ Մի հսկող եւս աւելացաւ։ Ի՞նչ պէտք էր արած։ Մայրը ծիծը դրեց երեխայի բերանը եւ, գլուխը դնելով օրօրոցի գատակի վրայ, նստած տեղում դարձեալ քնեց։ Այդ լաւ եղաւ։ Ամբողջ օրը աշխատած գեղջկուհու անդամները կարօտ էին հանգստութեան։ Բայց երեխան այդ չը գիտէր։ Նա կրկին սկսեց լաց լինել, կրկին զարթեցրեց մօրը։ Երեւի, ծիծը դուրս պրծաւ նրա բերանից։ Նա պատրաստ էր խեղդել նրան, որ ձայնը կտրէ։ Մայրը դարձեալ ծիծը դրեց բերանը, դարձեալ գլուխը դրեց օրօրոցի գատակի վրայ.

խեկոյն քունը տարաւ։ Այդ ուրախացրեց ինձ։ Բայց ահա մի նոր անսպասելիութիւն։ Կրկին լսելի եղաւ շղթայի շաչիւնը։ Այս անգամ ձին ձիգ տուեց շղթան։ Երեւի, նա շարժեց ոտները։ Տէրը զարթեց, գլուխը վեր բարձրացրեց եւ ականջները լարեց դէպի անտառոտ սարը։ Ոչինչ չը կար. ձին հանդարտուեց։ Տէրը կրկին գլուխը դրեց բարձի վրայ։ Ինչ երջանիկ մարդիկ են դրանք, գոնէ կարող են քնել, — քնել, որ մարդու գլխաւոր մխիթարութիւններից մէկն է։ Ինձ համար չէր այդ մխիթարութիւնը։ Գոնէ շուտ լուսանար։ Մտածեցի զբաղեցնել ինձ, որ ժամանակը անցնի։ Տասն անգամ համրեցի առաստաղի գերանները, տասն անգամ համրեցի գերանների վրայ շարած փարդուկները։ Այդ եւս, վերջապէս, ձանձրացրեց ինձ։ Աչք ածեցի դէպի խրճիթի շուրջը։ Նայում էի, թէ ինչ բան ինչ տեղ է դրած։ Իր տեղումն էր աւելը, իր տեղումն էր անթրոցը, իր տեղումն էր լուածքի տաշտը։ Ամէն ինչ անշարժ էր։ Մի արարած միայն շարժուեցաւ տեղից։ Թառի վրայ թառած էր աքաղաղը, իր հարեմը շուրջը հաւաքած։ Մարիներից մէկը կամաց անցաւ աքաղաղի ետեւից եւ, խորամանկութեամբ մի կողմ հրելով նրա կշտին կանգնած առաջին մարիին, ինքը բռնեց նրա տեղը։ Այդ համարձակութիւնը գրգռեց առաջինի խանդը, նա սկսեց տրանջալ։ Աքաղաղը, կարգ պահպանելու համար, կտցահարեց նորեկի գլխին եւ, նրան իր յափշտակած տեղից հեռացնելով, դարձեալ առաջինին կանգնեցրեց իր կշտին։ Առաջինը գեղեցիկ էր, իսկ վերջինը տգեղ... Թռչունները եւս զուրկ չեն գեղասէր ճաշակից։ Այդ կարգադրութիւնից յետոյ, աքաղաղի երկրորդ ձայնը ազդեց փոքրիկ խրճիթի լռութիւնը։ Նրա ձայնից այժմ զարթնեց պառաւ երէցկինը։ Դա էր պակաս։ Դա քնած էր առանց հանուելու։ Վերկացաւ, խարխափելով մօտեցաւ օջախին. Այնտեղ, կրակի վրայ,

ինչ-որ եփ էր գալիս, թըմ-թըմում էր։ Պայկի խուփը բարձրացրեց եւ նայեց՝ արդեօք ջուրը քաշել չէ՞ր։ Նրա մէջ անպատճառ կամ հարիսայ, կամ խաշ եւ կամ քէշկէկ պիտի լինէր, որ ամբողջ գիշերը սարքուած է եփուել, որ վաղ-առաւօտեան պատրաստ լինի ուտելու համար։ Այդ երեք ձմեռուայ կերակուրները ուտւում են արեւագալից առաջ, որ ամբողջ օրը կարելի լինի տանել։ Վերջացնելով իր գործը օջախի մօտ, երբ պառաւը մի ինչ-որ բան որոնում էր խորդ-ծիթի մէջ, նրա աչքին ընկաւ օրօրոցի դատարկի վրայ քնած հարսը։ Նա մօտեցաւ եւ, աղքով բոթելով նրան, մրմրթաց.

— «Դու մի օր այդ երեխային կը խեղդես. քանի անգամ ասել եմ քեզ, որ ծիծ տալու ժամանակ քնելու չէ»։ Նկատողութիւնը ծանր էր։ Հարսը ուղղեց իր գլուխը եւ, տեսնելով, որ երեխան վաղուց արդէն քնած էր, օրօրոցի քողցած թողեց, իր տեղում նստած մնաց։ Պառաւը այլեւս չը մնաց իր անկողինը, խրճիթի դուռը կամաց բաց արաւ, դուրս եկաւ սրահը, նայեց դէպի երկինքը. տեսնելու, թէ գիշերի որ ժամն է։ Աստղերը նրա ժամացոյցն էին։ Նա վերադարձաւ եւ, թեւի մանելու ձախապակը իր ետեւից քաշ տալով, կրկին դուրս եկաւ սրահը։ Այնտեղ մնաց, եւ մի քանի րոպէից յետոյ լսելի եղաւ ձախապակի բարակ ճռչոցը։ Այժմ ամէն յոյս կորած էր. նա կերբերոսի նման դուռը բռնեց։ Ես այլեւս չէի կարող դուրս գալ։ Պառաւը այնտեղ կը մնար եւ մինչեւ լոյս կը մնէր։ Սկեսուրը վեր կենալուց յետոյ, հարսին արդէն անպատշաճ էր քնել. դա էլ վերառեց իր կարը, նստեց սիւնի մօտ, ճրագի հանդէպ։ Սկեսուրը մանում էր, հարսը կարում էր։ Իսկ ինձ տանջում էր մի կողմից անքնութիւնը, միւս կողմից նրան տեսնելու, նրա հետ խօսելու սաստիկ փափագը։ Գոնէ շուտ լուսանար. որքան երկար էր այդ գիշերը։ Ես կրկին սկսեցի համբերել առա-

տաղի գերանները։ Առաստաղից ցած իջայ, սկսեցի համարել խրճիթի սիւները։ Այդ եւս վերջացաւ. սկսեցի համարել, թէ դեռ քանի հոգի քնած են մնացել։ Իմ աչքերը կանգ առին գեղեցիկ պատկերի վրայ։ Ես տեսնում էի այժմ նրա կիսամերկ թիկունքը միայն. երեսը շուռ էր տուած դէպի հակառակ կողմը։ Նայում էի, երկար նայում էի այդ լերկ թիկունքի վրայ, որ սքանչելի կերպով լուսաւորուած էր ճրագի լոյսով։ Երկու ուրիշ աչքեր եւս դարձան դէպի այդ կողմը, եւ ուշադրութեամբ նայեցին։ Դրանք հօրս աչքերն էին։ Նա ցած դրեց կարը, մօտեցաւ եւ ձեռքով բռնեց օրիորդի կողքը։ Նա զարթնեց։ «Այդ ինչպէս ես քնած», — լսելի եղաւ հօրս յանդիմանութիւնը։ Օրիորդը ոչինչ չը պատասխանեց, որովհետեւ նա չը գիտէր, թէ ինչպէս էր քնած։ Նա վերառեց իր մօտ դրած կարմիր շապիկը եւ շտա-պով հագաւ։ Գեղեցիկ թիկունքը անհետացաւ իմ աչքից։ — «Ես քեզ ասացի, որ ինձ շուտ զարթեցնես», — ասաց օրիորդը։ — «Հիմա էլ ուշ չէ», — պատասխանեց հայրը, կրկին գնալով եւ իր տեղը նստելով։ Օրիորդը հագնուեցաւ եւ դուրս եկաւ սրահը։ Խրճիթի կիսաբաց դռնից ես տեսնում էի, թէ ինչպէս լուացուեցաւ նա, թէ ինչպէս շապիկի լայն գրօշակով սրբեց երեսը, եւ թէ ինչպէս մատներով սանդրեց, ուղղեց գլխի մազերը։ Իր պճնանքը վերջացնելուց յետոյ, նա վեր առեց հարթ կարած մի կոճղ, աթոռի նման դրեց տակին եւ նստեց իր ոստայնի առջեւ։ Ճարտար մատները սկսեցին արագութեամբ խաղալ գոյնզգոյն թելերի հետ։ Ես հիացած նայում էի. սրահում վառվող ճրագը լուսաւո-րում էր նրա աշխատութիւնը։ Նա մի գեղեցիկ գորգ էր հիւսում. մի ամբողջ տարի սկսել էր եւ մօտ ժամանակում վերջացնելու վրայ էր։ Որպիսի մեծ եռանդով աշխատում էր նա, որքան ուշադրութեամբ շարժվում էին նրա ճարպիկ

մասները։ Կարծես, իւրաքանչիւր նկարը, իւրաքանչիւր գոյնը տպաւորում էին նրա սրտի մէջ նոյնպիսի գեղեցիկ նկարներ ապագայի, — ջերմ փափագով սպասուող ապագայի մասին․․․ Նա գործում էր եւ մեղմ ձայնով երգում էր։ Նա նշանուած էր․ նա այդ գործը իր օժիտի համար էր պատրաստում։ Այնտեղ, հարսանիքի ժամանակ, փեսայի տանը, բաց կ'անէին այդ գործը եւ բոլոր գիւղացիք կը զարմանային նորահարսի շնորհքի եւ ճարտարութեան վրայ։ Աքաղաղը երրորդ անգամ սկսեց խօսել։ Այս անգամ զարթնեց տէր Հօր որդին — օրիորդի հայրը։ Նա շղթան բացարեց ոտից եւ, հէնց իր անկողնի մէջ, նստած տեղում, հագնուեցաւ։ Երբ վեր կացաւ, նա մի փոքր ջուր քսեց երեսին, որպէս թէ լուացուեցաւ։ Ցեցոյ կանեփի երկար ձողը, մոմի նման վառելով, ձեռքին բռնած, դիմեց դէպի ախոռատունը՝ իր նժոյգին եւ միւս անասուններին նայելու։ Նրա կինը, որ ճրագի առջեւ կար էր կարում, ամենեւին իր տեղից չը շարժուեցաւ ամուսնի վեր կենալու ժամանակ։ Կարծես, նրան չէր ճանաչում։ Գիւղացու ընտանեկան կարգերին անծանօթ մէկը, նրանց միմեանց հետ կռուած կը համարէր։ Բայց ինձ յայտնի էր, որ կինը իր ամուսնին ոչ մի ծառայութիւն չէ ցոյց տալիս, երբ նրա հայրը կամ մայրը ներկայ էին։ Նրանք գաղտնի են վայելում թէ իրանց սէրը եւ թէ փոխադարձ յարգանքը։ Սրահում հայրը տեսաւ իր աղջկան, որ նստած գործում էր։ Մօտեցաւ, ձեռքը գգուանքով քսեց նրա մազերին եւ անցաւ։ Լսելի եղաւ եկեղեցու կոչնակի ձայնը։ Կարծես, մի մարդ խփեց տէր Հօր կողքին, նա իսկոյն զարթնեց։ Նրա երեք անգամ հազալու ձայնը արդէն նշան էր իր զարթնելուն։ Հարսը շուտով տեղից վեր կացաւ, մօտեցաւ, սկսեց օգնել նրան հագնուելու։ Աչքերի բացուելու-հետ, բացուեցաւ եւ տէր Հօր բերանը, սկսեց ինչ-որ սաղմոս

մրմրթալ։ Մրմրթում էր նա հագնուելու ժամանակ, մրմրթում էր նա լուացուելու ժամանակ, մրմրթում էր նա երեսը սրբելու ժամանակ, և այդ անվերջ սաղմոսը շարունակուեցաւ, մինչև մորուքը և գլխի մազերը սանրվեց։ Հայրը ամենայն կամակատարութեամբ ցոյց էր տալիս իր ծառայութիւնները։ Այժմ համարեա ընտանիքի մեծ մասը ոտքի վրայ էր։ Մնացել էին մի քանի երեխաներ, որոնք բոլորը մի վերմակի տակ քնած էին։ Դրանք էլ սատանայի նման դուրս վազեցին իրանց անկողնից, և միայն կարճ շապիկները հագներին, բոլորվեցին օջախի շուրջը։ Խիստ ծիծաղելի էր տեսնել, թէ ծղրիդի ախորժակով ականջ էին դնում մեծ պտուկի մէջ եփուող կերակուրի ձայնին։ Նրանք առանց գիտենալու, թէ ինչ էր եփվում, արդէն սկսեցին միմեանց հետ վիճել։ Մէկը ասում էր՝ հաւի ջնաղը ինձ է, կարծելով, թէ հարիսայ է. միւսը ասում էր՝ ոչխարի ճանը ինձ է, կարծելով, թէ խաշ է. երրորդը ծաղրում էր նրանց, թէ ոչ ջնաղ կայ և ոչ ճան, որովհետև եփուողը քէշկէկ է։ Երեխաների վէճը դեռ շարունակվում էր, երբ տէր հայրը առեց գաւազանը, պատրաստվում էր դուրս գալ։ Այդ միջոցին ես ձայն տուեցի։

— Ես էլ կը գամ։

— Ո՞ւր։

— Եկեղեցին։

— Օրհնեալ լինիս, գնանք միասին։

Նա մի փոքր համբերեց, մինչև ես պատրաստուեցայ։

Դուրս գալով սրահը, ես վերջին անգամ նայեցի օրիորդի գեղեցիկ գորգի վրայ, վերջին անգամ նայեցի և նրա գեղեցիկ երեսին։ Նա կարմրեց, ինչպէս այն վարդագոյն ծաղիկը, որ այդ րոպէում կազմում էր գորգի վրայ։

Աղօթարանը (արեւելքը) դեռ չէր լուսաւորուել. գիշերային խաւարը դեռ ամէն ինչ ծածկել էր իր սեւ թեւերի տակ։ Գիւղի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն. միայն հեռուից լսելի էր լինում նիրհող ծովի խուլ շնչառութիւնը։ Մենք անցնում էինք ոլորմոլոր փողոցներով, աւելի ճիշտ կը լինէր ասել, կտուրների վրայով։ Տէր հայրը դեռ շարունակում էր մրմնջալ իր անվերջ աղօթքը։ Տեղ-տեղ խրճիթների դռների առջեւ դուրս էին բերել եզները, լծում էին արօրը, որ տանեն արտերը հերկելու։ Տեղ-տեղ հանդիպում էինք մշակների, որ, մանգաղները թեւքի տակ դրած, դիմում էին դէպի դաշտը։ Գործը եւ աշխատասէր գործաւորը զարթել էին միասին։

Եկեղեցու դռանը մենք գտանք մի խումբ ծերունիներ, որոնք նստած էին գերեզմանաքարերի վրայ, ջերմեռանդութեամբ սպասում էին, մինչեւ դռները բաց անեն։

— Ես պէտք է գնամ պարոն բժշկապետի մօտ, — ասացի տէր հօրը, — յետոյ կը գամ ժամ։

— Գնացէք, որդի, — ասաց նա, ցոյց տալով վարժարանի սենեակները։

Լուսամուտների թանձր վարագոյրները ցած էին թողած. ես կարծեցի, քնած կը լինեն. բայց ներսից աղօտ լոյս էր երեւում։ Ես մօտեցայ նախասենեակի դռանը, սկսեցի բաղխել։ Աւելի սաստիկ, քան դռան տախտակները, բաբախում էր իմ սիրտը։ Ի՞նչպէս պէտք է հանդիպէի նրան, ինչե՞ր պէտք է ասէի նրան։ Ճանապարհին, տէր հօր հետ գալու ժամանակ, իմ գլխում արդէն պատրաստել էի մի ամբողջ ճառ, բոլորը պէտք է կարդայի նրան, որ նա տեսնէր, որ ես այլ եւս առաջուայ տղէն Փարհադը չեմ, որ ես բաւական զարգացել եմ։ Այդ կ'ուրախացնէր նրան։ Դուռը բացուեցաւ, ես գողգողալով ներս մտայ, որպէս դասը լաւ չը

մրմռթալ։ Մրմռթում էր նա հագնուելու ժամանակ, մրմռթում էր նա լուացուելու ժամանակ, մրմռթում էր նա երեսը սրբելու ժամանակ, եւ այդ անվերջ սաղմոսը շարունակուեց, մինչեւ մօրուքը եւ գլխի մազերը անտառեց։ Հարսը ամենայն կամակատարութեամբ ցոյց էր տալիս իր ծառայութիւնները։ Այժմ համարեա ընտանիքի մեծ մասը ոտքի վրայ էր։ Մնացել էին մի քանի երեխաներ, որոնք բոլորը մի վերմակի տակ քնած էին։ Դրանք էլ սատանայի նման դուրս վազեցին իրանց անկողնից, եւ միայն կարճ շապիկները հագներին, բոբիկեցին օջախի շուրջը։ Խիստ ծիծաղելի էր տեսնել, թէ որպիսի ախորժակով ականջ էին դնում մեծ պապի մէջ եփուող կերակուրի ձայնին։ Դրանք առանց գիտենալու, թէ ինչ էր եփվում, արդէն սկսեցին միմեանց հետ վիճել։ Մէկը ասում էր՝ հաւի ջնադը իմն է, կարծելով, թէ հարիսայ է. միւսը ասում էր՝ ոչխարի ձանը իմն է, կարծելով, թէ խաշ է. երրորդը ծաղրում էր նրանց, թէ ոչ ջնադ կայ եւ ոչ ձան, որովհետեւ եփուողը քէշկէկ է։ Երեխաների վէճը գնա շարունակվում էր, երբ տէր հայրը առեց գաւազանը, պատրաստվում էր դուրս գալ։ Այդ միջոցին ես ձայն տուեցի։

— Ես էլ կը գամ։

— Ո՞ւր։

— Եկեղեցին։

— Օրհնեալ լինիս, գնանք միասին։

Նա մի փոքր համբերեց, մինչեւ ես պատրաստուեցայ։

Դուրս գալով սրահը, ես վերջին անգամ նայեցի օրիորդի գեղեցիկ գորգի վրայ, վերջին անգամ նայեցի եւ նրա գեղեցիկ երեսին։ Նա կարմրեց, ինչպէս այն վարդագոյն ծաղիկը, որ այդ րոպէում կազմում էր գորգի վրայ։

Աղօթարանը (արեւելքը) դեռ չէր լուսաւորուել․ գի-շերային խաւարը դեռ ամէն ինչ ծածկել էր իր սեւ թեւ-քերի տակ։ Գիւղի մէջ տիրում էր խորին լռութիւն․ միայն հեռուից լսելի էր լինում ներհող ծովի խուլ շնչառութիւնը։ Մենք անցնում էինք ոլորմոլոր փողոցներով, ասելի ճիշտ կը լինէր ասել, կտուրների վրայով։ Տէր Հայրը դեռ շարունա-կում էր մրմնջալ իր անվերջ աղօթքը։ Տեղ-տեղ խրճիթ-ների դռների առջեւ դուրս էին բերել եզները, լծում էին արօրը, որ ամենատարերը հերկելու։ Տեղ-տեղ հանդիպում էինք մշակների, որ, մանգաղները թեւքի տակ դրած, գը-նում էին դէպի դաշտը։ Գործը եւ աշխատասէր գործաւորը զարթել էին միասին։

Եկեղեցու դռանը մենք գտանք մի խումբ ծերունիներ, որոնք նստած էին գերեզմանաքարերի վրայ, ջերմեռանդու-թեամբ սպասում էին, մինչեւ դռները բաց անեն։

— Դու պէտք է գնաս պարոն բժշկապետի մօտ, — ասացի տէր հօրը, — յետոյ կը գամ ժամ։

— Գնացէք, որդի, — ասաց նա, ցոյց տալով վար-ժապետի սենեակները։

Լուսամուտների թանձր վարագոյրները ցած էին թո-ղած․ ես կարծեցի, քնած կը լինեն․ բայց ներսից աղօտ լոյս էր երեւում։ Ես մօտեցայ նախասենեակի դռանը, սկսեցի բաղխել։ Աւելի սաստիկ, քան դռան տախտակները, բաբա-խում էր իմ սիրտը։ Ի՞նչպէս պէտք է հանդիպէի նրան, ինչե՞ր պէտք է ասէի նրան։ Ճանապարհին, տէր հօր հետ գալու ժամանակ, իմ գլխում արդէն պատրաստել էի մի ամբողջ ճառ, բոլորը պէտք է կարդայի նրան, որ նա տեսնէր, որ ես այլ եւս առաջուայ տղէտ Փարհադը չեմ, որ ես բաւ-ական զարգացել եմ։ Այդ կ'ուրախացնէր նրան։ Դուռը բա-ցուեցաւ, ես դողդողալով ներս մտայ, որպէս գողը լու չը

սերտած աշակերտը մնում է դասատունը։ Նախասենեակում նա գրկեց ինձ։ Ես մի բառ անգամ չը գտայ նրան տալու, բոլորը, ինչ որ կազմուել էր իմ գլխում, շփոթութեան, մոռացուեցաւ սրտիս սաստիկ յուզմունքից։ Ես միայն փաթաթուեցայ նրա պարանոցին։

Երբ մտանք սենեակը, Ալմասը լուռ նստած էր գրասեղանի մօտ, որի վրայ վառւում էին երկու մոմեր եւ լուսաւորում էին այնտեղ թափուած թղթերը։ Երեւում էր, որ դրանք եւս, ինձ նման, ամբողջ գիշերը չէին քնել։ Ես պատմեցի, թէ ինչպէս անցկացրի իմ գիշերը։

— Այդ ես երեւակայում եմ, — ասաց վարժապետը ծիծաղելով. — տէր հայրը իր աղօթքներով հանգստութիւն չէր տայ քեզ։ Նա թէեւ մոլեռանդ է, բայց շատ լաւ մարդ է։

Նա բռնեց իմ ձեռքից, նստեցրեց իր մօտ, մի փոքրիկ հայկական թախտի վրայ, որ ծածկուած էր գեղեցիկ գորգով, որը տեղային ձեռագործութեան արդիւնք էր։ Նայում էր իմ երեսին, նայում էր իմ հասակին եւ երկար իմ ձեռքը բաց չէր թողնում իր ափի միջից։ Կարծես, նոր էր տեսնում ինձ, եւ աշխատում էր միանգամից լցնել երկար ժամանակների կարօտութիւնը։

— Ես ամենեւին չէի սպասում, որ այդ գիւղում կը տեսնեմ քեզ, — ընդհատեցի ես մեր մէջ տիրող լռութիւնը։

— Իսկ ես սպասում էի, — պատասխանեց նա, ձեռքը դնելով իմ ուսի վրայ։

— Ուրեմն դու գիտէիր, որ մենք գալու ենք այստեղ։

— Ինչպէս չը գիտէի... Սուս, — խօսքը փոխեց նա, — հաւանո՞ւմ ես այդ գիւղը։

— Շատ գեղեցիկ տեղ է, հիանալի տեսարաններ ունի։

— Ու լաւ բնակիչներ, — աւելացրեց նա։

Ասլանը մեղանից հեռու, գրասեղանի մօտ, պարապում էր։ Նրան չը խանգարելու համար մենք կամաց էինք խօսում։ Նա ինչ-որ թուաբանական հաշիւներ էր անում եւ խորասուզուած էր խնդրի լուծման մէջ։ Վերջը մատիտը մի կողմ դրեց, ինքն իրան ասելով. — Է՜հ, սատանան տանէ... չէ դուրս գալիս...

Վարժապետը թողեց ինձ, մօտեցաւ գրասեղանին եւ, մատը թղթի վրայ դնելով, ասաց.

— Այդ թուանշանները պէտք է միացնել միւսների հետ...

— Այդ ես փորձել եմ...

— Բայց դու մի սխալ ես արել... ահա այստեղ...

Ասլանը կրկին վեր առեց մատիտը։

Վարժապետը կրկին վերադարձաւ իմ մօտ։

— Հիմա պատմիր, — ասաց նա, այժմ իսկապէս վարժապետի եղանակով. — ո՞ր երկրներում եղար, ի՞նչ մարդկանց հետ տեսնուեցար, ի՞նչ տպաւորութիւններ գործեցին քո վրայ տեսածներդ։

— Կարծեմ, դու այդ բոլորը գիտես, թէ ո՛ր տեղերում եղել եմ ես եւ ինչ մարդկանց հետ տեսնուել եմ, — պատասխանեցի ես ժպտալով։

— Այո՛, գիտեմ, բոլորը գիտեմ...

— Էլ ու՞ր ես հարցնում։

— Ինձ հետաքրքրում են քո տպաւորութիւնները եւ քո կարծիքները։

Ես համառօտ կերպով պատմեցի իմ ճանապարհորդական տպաւորութիւնները, պատմեցի, թէ որպիսի մտքեր էին զարթեցնում իմ մէջ հայրենի աշխարհի աւերակները, պատմեցի եւ իմ կրած հոգեկան տանջանքները ժողովրդի

թշուառութեան մասին։ Նա ուշադրութեամբ լսում էր, իսկ ես նրա գլխի վրայ նշմարում էի ճշմարիտ վարժապետի ուրախութիւնը, երբ սիրած աշակերտի մէջ մի փոքրիկ յառաջադիմութիւն է նկատում։ Նա դարձեալ գրկեց ինձ, ասելով.

— Քո մէջ միտք կայ, Ֆարհադ։ Դու բաւական զարգացել ես։

— Այդ մարդուն եմ պարտական։ — Ես ցոյց տուի Ասլանի վրայ։

Նա գրասեղանի վրայից գլուխը բարձրացրեց եւ գոհունակութեամբ ժպտաց, չը գիտեմ, իմ յայտնած շնորհակալութեան համար, թէ նրա համար, որ դժուարին խնդիրը լուծուեցաւ։ Վերջինը պէտք է հաւանական լինէր, որովհետեւ նա մատիտը դարձեալ ցած դրեց եւ ինքն իրան ասաց. — «Հիմա դուրս եկաւ»...

Որպէս յետոյ իմացայ, Ասլանը հաշվում էր, թէ որքան ծախք է հարկաւոր, եթէ մինչեւ Դաւուդի նաւահանգիստը այդպիսի հարթ ճանապարհ շինուի, եւ որքան ժամանակ է հարկաւոր մի այդպիսի ճանապարհ պատրաստելու համար։

Ես տէր հօր նկարագրութիւններից առաջուց այնքան շատ տեղեկութիւններ էի ստացել վարժապետի դպրոցի, սենեակների կացութեան, սովորութիւնների եւ առհասարակ նրա կեանքի մասին, որ այժմ ինձ մնում էր միայն ստուգել, թէ որքան ճշմարիտ էին նրանք։ Մի հայեացք բաւական էր բոլորը ստուգելու համար։ Ամէն ինչ անփոփոխ էր։ Բայց նրա դպրոցը, կացարանը, նրա տարօրինակ սովորութիւնները եւ նրա ամբողջ գործունէութիւնը, որ տէր հօրը զարմանք էին պատճառում եւ մինչեւ անգամ սատանի էին թւում, ընդհակառակն, ինձ վրայ բոլորովին այլ տպաւորութիւն էին

գործում։ Ես այդ բոլորի մէջ տեսնում էի մի անձնազոհ միսիոնարի առաքելութիւն՝ անկիրթ ժողովրդի մէջ։ Այդ առաքելութիւնը՝ իր ինքնուրոյն ձեւերով՝ ամենեւին միակողմանի նպատակ չունէր․ նա այնքան բազմակողմանի էր, որքան բազմակողմանի էին ժողովրդի պէտքերը, որի կրթութեանը, որի բարօրութեանը նուիրել էր անխնայ գործիչը իր անձը եւ իր գործունէութիւնը։

Բայց ինձ զբաղեցնում էր մի միտք․ այն բոլորը, որ ես տեսայ, որ ես լսեցի, այն բոլորը, որ կատարուել էր այստեղ, չէր կարող փոքր ժամանակի աշխատութեան արդիւնք լինել։ Այն օրից, որ ես վերջին անգամ բաժանուեցայ նրանից Որսորդի տանը, շատ ժամանակ չէր անցել։ Մի՞թէ այդքան կարճ միջոցում կարելի էր այդքան շատ գործ կատարել։ Անտարակոյս, նա շատ վաղուց յարաբերութիւններ ունէր այդ գիւղացիների հետ։ Ուէսի տան խօսակցութիւններից երեւաց, որ նա գլխաւորապէս ձմեռն է պարապվում երեխաների հետ, իսկ տարուայ միւս եղանակներում ազատ է։ Այդ ազատ ժամանակներում նա կամ պարապվում է գիւղացիների հետ, կամ գնում է իր հայրենիքը բարեկամներին տեսնելու։ Ո՞վքեր էին նրա բարեկամները, ո՞րտեղ էր նրա հայրենիքը, — այդ ես չը գիտէի... Երեւի, հէնց այդ արձակուրդների ժամանակ նա գալիս էր մեզ մօտ եւ ես առիթ էի ունենում տեսնելու նրան։ Իսկ երբ բաժանվում էր մեզանից, կամ վերադառնում էր այդ գիւղը, սկսում էր իր աշխատանքը, կամ ուրիշ տեղերում ճանապարհորդութիւններ էր անում։ Անկասկած, այդ պէտք է լինէր պատճառը, որ նա երբեմն յայտնվում էր մեզ մօտ, եւ դարձեալ շուտով անյայտանում էր...

— Գիտէ՞ք, դուք այս առաւօտ խանգարեցիք ինձ եկեղեցի գնալ, — բաւական լուրջ կերպով ասաց նա, դառ-

նայելով դէպի Ալլանը եւ դէպի ինձ։ — Ես ամէն երեկոյ եւ ամէն առաւօտ եկեղեցուց երբէք յետ չեմ մնում։

— Դարձեալ կարող ես գնալ, — պատասխանեց Ալլանը հեգնական եղանակով։

— Այժմ ուշ է, ժամասացութիւնը վերջացել է, ժամաւորները ահա դուրս են գալիս։

Նա մօտեցաւ, բարձրացրեց լուսամուտի վարագոյրը, նայեց դէպի եկեղեցու բակը։ Ժամասացութիւնը վերջացել էր այն ժամանակ, երբ արեգակը դեռ չէր ծագել։ Նրա այժմեան ժամասիրութիւնը զարմացրեց ինձ, առաւել այն պատճառով, որ ինձ վաղուց յայտնի էին նրա կրօնական հայեացքները։

— Երեւի, վանքերի մօտ ապրելով, դու սովորեցիր ժամասէր լինել, — նկատեցի ես ծիծաղելով։

— Այո... պատասխանեց նա գրաւական կերպով գլուխը շարժելով. — Բայց ինչ մի առանձին օգուտ կայ գայթակղութեան պատճառ տալ ջերմեռանդ գիւղացուն։ Երբ վարժապետը ժամ չէ գնում, երբ վարժապետը պաս չէ պահում, նա ոչինչ ազդեցութիւն չէ կարող ունենալ գիւղացու վրայ։

— Ուրեմն դու պաս էլ ես պահում։

— Ոչ միայն պաս եմ պահում, այլ օրերով ծոմ էլ եմ պահում։

Նրա ծոմ պահելու նպատակը ես գիտէի, տէր Հայրը բացատրել էր ինձ։ Բայց երբ Ալլանը լսեց վերջին խօսքը, ասաց.

— Այդ բոլորը շատ լաւ է, այո, պէտք չէ գիւղացուն գայթակղութեան պատճառ տալ, բայց մի առանձին օգուտ էլ չունի՝ քաջալերել ամէն աւելորդապաշտութիւնները։ Ինչ որ աւելորդ է, ինչ որ հին է, պէտք է ոչնչանայ։

— Թող ոչնչանայ, — պատասխանեց նա, Ալմանի նկատողութիւնը վաղաժամանակ համարելով։ — Բայց ինչու շտապել կտրելու հին տերեւը, քանի որ, նորը դուրս գալուց յետոյ, նա ինքն իրան կը թառամի եւ ցած կը թափուի։

— Նրա համար պէտք է շտապել, որ հինը կտրելով, նորը աւելի շուտ է աճում։

Նրանց վիճաբանութիւնը ընդհատուեցաւ։ Լսելի եղաւ դռան ձայնը։

— Անպատճառ տէր հայրը կը լինի, — ասաց վարժապետը։ — Նա սովորութիւն ունի ամեն առաւօտ, ժամից դուրս գալուց յետոյ, իմ սենեակը մտնել եւ սուրճ խմել։

Նա գնաց դուռը բաց անելու։ Այդ միջոցին Ալմանը հաւաքեց գրասեղանի վրայ թափուած թղթերը եւ կոխեց արկղիկի մէջ։ Եւ իրաւ, ներս մտաւ տէր հայրը, ուէքին իր հետ բերելով։ «Բարի ողջոյն» եւ «օրհնեա Աստուած» ասելով, նրանք նստեցին վարժապետի մահճակալի վրայ։ Հարցնում էին, թէ ինչպէս անցկացրեց պարոն բժշկապետը գիշերը, արդեօք հանգիստ էր, լաւ քնեց, թէ անհանգիստ եղաւ։ Ալմանը յայտնեց իր շնորհակալութիւնը։ Յետոյ սկսեցին խօսել այն բանի վրայ, թէ եկեղեցում այս առաւօտ՝ այս ինչ տիրացուն՝ այն ինչ շարականը շատ լաւ երգեց, թէ նրա ձայնը օրըստօրէ ախորժելի է դառնում եւ, ընդհակառակն, միւս տիրացուի ձայնը փչանում է, երեւի, շատ խմելուցն է, եւ վերջ ի վերջոյ այն եզրակացութեանը հասան, որ նրան պէտք է արգելել, որ չը խմէ։

Վարժապետը ոչ ծառայ ունէր եւ ոչ աղախին. նա ինքն էր մաքրում իր սենեակները, ինքն էր պատրաստում իր կերակուրը, ինքն եւս սկսեց թէ՛ իր հիւրերի եւ թէ՛ մեզ համար սուրճ պատրաստել։ Ծառայ չը պահելը՝ բացատրում

էին նրա չափազանց համեստ եւ անփափկասէր կացութեամբ։ Գուցէ գլխաւոր պատճառն այն էր, որ նա չէր ցանկանում իր մօտ երկրորդ աչքեր ունենալ։ Նրան երբեմն օգնում էր եկեղեցու ծերունի ժամկոչը, որ երկու ականջներից եւս խուլ էր եւ աչքերը վատ էին տեսնում։ Այս առաւօտ նա չը յայտնուեցաւ, որովհետեւ եկեղեցում իր գործը դեռ չէր վերջացրել։ Մի եւ նոյն սենեակի վառարանի մէջ կրակ կար։ Այնտեղ վաղուց արդէն եփ էր գալիս սուրճը. մի այլ ամանում տաքացրած էր կաթը։ Երբ նա լիքը բաժակները դրեց մեր առջեւ, յետոյ բաց արեց իր սենեակի պահարաններից մէկը, այնտեղից դուրս բերեց սպիտակ հաց, սեր եւ կարագ նախաճաշիկի համար։ Սերը եւ կարագը ընծայել էին նրան հովիւները, որոնց մօտ էր գնացել նախընթաց օրը, բայց տէր հայրը արգելեց այդ վերջիններս սեղանի վրայ դնել, ասելով.

— Ի զուր ախորժակները մի փչացրէք, ես եկել եմ ձեզ հրաւիրելու մեր տունը։

— Երեւի, երէցկինը մի լաւ բան պատրաստած կը լինի նախաճաշիկի համար, — ժպտալով հարցրեց վարժապետը։

— Եթէ լաւ չը լինի, վատ էլ չի լինի, — պատասխանեց քահանան նոյնպէս ժպտալով։

— Անպատճառ լաւը կը լինի. ես հրաժարվում եմ իմ ունեցածը սեղանի վրայ դնել. թող մնայ. այսօր իմ ճաշը դրանցով արդէն կարելի է պատրաստ համարել։

Որքան փոխուել էր նա, որքան մեղմացել էր նրա բնաւորութիւնը, որքան քաղցրութեամբ էր վարվում այդ մարդկանց հետ։ Ես միշտ համարում էի նրան խստասիրտ, անհամբեր, կամակոր եւ բռնաւոր մի անձնաւորութիւն։ Բայց այժմ ներկայանում էր նա՝ որպէս գիւղացու արտի, հոգու, զգացմունքների մարմնացած մի արտայայտութիւն, որ, նրանից ծագելով, գիտէր նրան սիրելի լինել։

Սուրճից յետոյ մենք ամենքս դիմեցինք տէր Հօր տունը։ Արեւը նոր էր սկսել ծագել․ Նրա արշալոյսը աւելի գեղեցիկ էր, քան երեկոյեան վերջալոյսը։ Փոշիանման նուրբ մառախուղը վեր էր բարձրանում ցօղազարդ բուսականութեան վրայից եւ ամբողջ շրջակայքը եփ էր գալիս, գոլորշիանում էր։ Աղջիկները, ջրի սափորները ուսներին, վերադառնում էին մերձակայ աղբիւրից։ Վաղորդեան թեթեւ ցուրտը տուել էլ նրանց թշերին թեթեւ կարմրութիւն։ Ծերունիները, նստած կտուրների վրայ, ապքանում էին առաջին ճառագայթներով եւ նայում էին դէպի ծովը, որ այդ րոպէում մի արծաթեայ մեծ ափսէի նմանութիւն էր ստացել։ Ուշացած, յետ ընկած երիտասարդները շտապում էին լծել արօրը կամ գութանը։ Հնձւորի մանգաղի փայլը շողշողում էր հեռուից։ Ցուլերի նախիրը, ձիերի երամակը վաղուց էին դուրս քշել, իսկ ոչխարների հօտերը դեռ նոր քաղում էին թարմ ծաղիկները կանաչ խոտերի հետ։ Գեղեցիկ էր գիւղական առաւօտը, որի քրտինքը վաղորդեան ցօղի հետ ոռոգում էր դաշտերը, որի վաստակը չէր հարըստահարվում, որի պտուղները ամբողջ տարի ուտելու հաց ունէին եւ տաք բնակարան։

Որ կողմից եւ անց էինք կենում, կտուրների վրայ նստած մարդիկը խմբով ոտքի էին կանգնում եւ գլուխ էին տալիս։ Այդ պատիւը վերաբերում էր, ի հարկէ, գլխաւորապէս տէր Հօրը, ուէսին եւ վարժապետին, որոնք գիւղացիներից հաւասար յարգանք էին վայելում։ Խրճիթների երդիկներից ծուխը թանձր սիւներով վեր էր բարձրանում եւ միախառնվում էր բարակ, թափանցիկ մառախուղի հետ։ Թոնիրները վառվում էին։

Երբ մտանք տէր Հօր տան բակը, նրա որդին իր նժոյգը ախոռատնից դուրս բերելով, այնտեղ կապել էր եւ իր ձեռ-

քով թխմփում էր։ Մենք ամենքս կանգնեցինք, նայում էինք սիրուն նժույգի վրա։ Վարժապետը մտածեց նրա հետ մի կատակ խաղալ։

— Ի՞նչ ես այդքան փայփայում, — ասաց նրան, — մի գիշեր կը գողանան այդ ձին։

— Ո՞վ կարող է գողանալ, — ինքնահավան կերպով պատասխանեց նա և շարունակեց իր գործը։

— Օրինակ, ես։

— Չես կարող։

— Կարող եմ։

Տէր Հայրը պատմեց այն բոլոր զգուշությունները, որ որդին գիշերը գործ է դնում իր ձիու պահպանության համար, հիշեց և շղթայի մասին, թե ինչպես նա կապում է ոտին։

— Շղթան շատ հեշտությամբ կարելի է կտրել, — սառնությամբ ասաց վարժապետը, — այդ չի փրկի ձիուն։

— Հեշտությամբ, — ձայն տվեց տէր Հօր որդին, սաստիկ վրդովվելով, — ապա փորձեցէք։

Վերջին խոսքերի հետ նա ներս վազեց ախոռատունը և, դուրս բերելով այնտեղից ծանր շղթան, ձգեց վարժապետի առջև։ Նա ամբողջ մարմնով դողում էր բարկությունից։ Վարժապետը արհամարհանքով ժպտում էր։ Այդ ավելի սաստկացրեց նրա վրդովմունքը։

— Ո՞ր ծայրն ես կապում ձիու ոտին, — հարցրեց վարժապետը։

Նա ցույց տվեց։

— Այդ ծայրը կապիր ձիու ոտին, ինչպես միշտ կապում ես, իսկ միւս ծայրը՝ քո ոտին։

Նա կատարեց պատուէրը։

Մենք անհամբերությամբ նայում էինք, թե ինչով կը վերջանայ այդ վէճը։ Վարժապետը դուրս հանեց գրպա-

նից դանակի նման մի ծալովի սղոց և, բանալով շղթայի մէջտեղից, սկսեց սղոցել: Երբ շղթան կիսով չափ կտրուեցաւ, նա մնացած մասը հուփ տուեց և ձեռքով կոտրեց: Ամենքը զարմացան, ոչ այնքան երկաթ կտրող սղոցի վրայ, որ առաջին անգամն էին տեսնում, որքան վարժապետի ուժի վրայ, որ կոտրեց երկաթը:

— Հիմա տեսա՞ր, — հարցրեց նա, դառնալով դէպի տէր Հօր ապշած որդին. — կարելի՞ է գողանալ, թէ ոչ:

— Կարելի է, — պատասխանեց նա միամիտ ձայնով, — եթէ ամեն գող քո սղոցը և քո ուժը կ'ունենայ:

Նա իր սղոցը առանց ոչքին ցոյց տալու, ծալեց, կրկին գրպանը դրեց: Որքան մեծ նշանակութիւն է ստանում մարդ, երբ ուժի մօտ կատարում է մի գործ, որ նրան զարմանք է պատճառում: Վարժապետի հնարագործութիւնը արագութեամբ տարածուեցաւ և ամեն կողմից հարեւանները թափուեցան նայելու նրա վրայ: Բայց նա այնքան համեստ էր, որ իրան ցոյց չը տալու համար, շուտով մտաւ տէր Հօր խրճիթը:

Այստեղ մենք գտանք նախաճաշիկի սեղանը պատրաստ: Երէցկինը ածեց ամանների մէջ մեզ ծանօթ մեծ պղնձի մէջ եփուած կերակուրը, որի երեսի վրայ լողացած իւղը առատութեամբ ծփում էր: Դա հարիսայի նման մի կերակուր էր, որին քէշկէկ էին կոչում:

Նախաճաշիկից յետոյ մենք դարձեալ հաւաքուեցանք ուսի տանը: Այնտեղ սկզբում իջեւանել էինք, այնտեղից ևս պիտի ճանապարհ ընկնէինք: Եթէ այլ կերպ վարուէինք, տան տէրոջ վիրաւորած կը լինէինք: Մի գիշերուայ մէջ այդ մարդիկը այն աստիճան ընտելացան մեզ հետ, որ կարծես, տարիներով դրանց մօտ կացած և դրանց հետ ապրած լինէինք: Մեծ դժուարութեամբ Ասլանը կարողացաւ համո-

գէլ, որ մեզ բաց թողնեն։ Մեր ձիաները տարել, թաքցրել էին, որ մեր ուղեւորութեանը արգելք դնեն։ Իւրաքանչիւր գիւղացի արանջարով ասում էր, «ապա իմ հացից չի պիտի կերէք»։ Ութէ ամիսներով մնայինք, նրանք մեզ տունից տուն ման կ'ածէին եւ ամէն տեղ կը գանէինք տան տիրոջ անդամը ու սիրտը բաց մեր առջեւ։

Մեծ շնորհակալութեամբ մենք բաժանուեցանք այդ բարի եւ հիւրասէր գիւղացիներից։ Ասլանը բոլորին ձեռք տուեց եւ նստեց իր ձին։ Մուրադին — ընկուզենու կոճղ գնողին — թողեցինք այնտեղ։ Նրա համար կարգադրեցին եկեղեցու բակում մի սենեակ, որտեղ պիտի բնակուէր նա, մինչեւ իր գործը վերջացնէր։ Ես, Ասլանը եւ Ջալլադը ճանապարհ ընկանք։

Մեզ ճանապարհ գնելու համար ուղեկից եղաւ եւ վարժապետը։ Նրա համար պատրաստել էին իր սեպհական ձին։ Նա ոտքից գլուխ սպառազինուած էր, ձեռքում կրում էր երկար նիզակը։ Գիւղական աղջիկները մի առանձին հըրճուանքով էին նայում այդ գեղեցիկ, վայելչակազմ ձիաւորի վրայ։ Ուղիղն ասած, իմ հիացմունքը նոյնպէս չափ չունէր։ Ես առաջին անգամն էի տեսնում նրան այդ հագուստով, այդ զէնքերով, ձիու վրայ նստած։ Ամեհի նժոյգը փռընչալով խաղում էր նրա տակին, ինչպէս մի սիրուն կաքաւ։ Կարծես, նա էլ էր զգում, նա էլ էր հպարտանում, որ իրան կառավարում է ամենաքաջ գիւղի երիտասարդներից։ Դեռ մի քանի րոպէ չէր անցած, որ աշխոյժից եւ ուրախութիւնից նրա բերանը եւ պարանոցը սկսեցին փրփրել.

Բաւական հեռու եկաւ նա մեզ հետ, մինչեւ գիւղը ծածկուեցաւ մեր աչքից եւ մենք կրկին մտանք լեռների մէջ։ Ասլանը մի քանի անգամ խնդրեց, որ յետ դառնայ։ Բայց նրան ծանր, խիստ ծանր էր բաժանուել մեզանից։

ճանապարհը այնքան նեղ էր, որ երկու ձիաւոր հազիւ մօտ-մօտ կարող էին գնալ։ Նա և Ասլանը գնում էին մեր առջևից, իսկ ես և Ջալլադը հետևում էինք նրանց։ Ետևից ես նկատում էի, որ նա լուռ էր և խիստ հազիւ անգամ էր խօսում։ Ո՜վ գիտէ, ինչեր էին անցնում այդ րոպէում նրա մտքով. ո՜վ գիտէ, ինչ զգացմունքներ այնպէս թախծալի էին դարձրել նրա միշտ ուրախ դէմքը։ Նրա նժոյգը նոյնպէս հանդարտուել էր և կարեկից էր եղած իր տիրոջ տխրութեանը։ Երկու բարեկամներ, — հոգով, սրտով և իրանց բոլոր մտքերով միացած բարեկամներ, — այժմ պէտք է անջատուէին մի միմեանցից։ Մէկը գնում էր հեռու, շատ հեռու, ծովերի և ովկիանոսների այն կողմը... Իսկ միւսը մնում էր Ուշտունեաց լեռների մէջ։ Արդեօք ճակատագիրը մի անգամ ևս կը հանդիպեցնէ՞ր նրանց միմեանց հետ, թէ այդ անջատումը կը լինէր վերջինը և յաւիտենականը... Երևի, այդ միտքն էր այնպէս յուզում և պղտորում ազնիւ երիտասարդի սիրտը։

Հասանք մի փոքրիկ ձորակի, որ գոգաւորուած էր լեռան գրկում։ Բարձր ժայռից թափվում էր բիւրեղանման պարզ ջուր և, մի քանի քայլ հեռանալով, թաքչում էր ճոխ խոտաբոյսերի մէջ։ Այդ ժայռից աւելի բարձր կանգնած էր մի մենաւոր խաչքար և լռութեամբ նայում էր դէպի ձորի խորքը։ Ի՞նչ մի անցքի յիշատակարան էր այդ խաչքարը, ոչ ոք չը գիտէր, միայն երբեմն յայտնվում էին նրա մօտ գիւղացի կանայք, խունկ էին ծխում և հեռանում էին։ Մի մթին աւանդութիւն դեռ մնացել էր, թէ այնտեղ թափուել էր մի նահատակի արիւն, և այդ աղբիւրը գոյացել էր նրա մօր արտասուքից։ Այդ խաչքարի ներքոյ նրանք ցած իջան ձիերից։ Ես և Ջալլադը նոյնպէս ցած իջանք, բայց չը մօտեցանք նրանց։ Չը կամեցանք խանգարել

նրանց հոգեկան յուզմունքը, չը կամեցանք ականատես լինել նրանց բարեկամական արտասուքին, չը կամեցանք լսել նրանց փոխադարձ խոստովանութիւնները։ Այդ բոլորը այնքան անմերձանալի, այնքան սուրբ, այնքան նուիրական էին, որպէս այն մամռապատ խաչքարը, որ վերեւից, իբրեւ լուռ վկայ, նայում էր նրանց վրայ։ Նրանք գրկախառնուեցան, կրկին եւ կրկին անգամ համբուրուեցան։ Յետոյ նա մօտեցաւ մեզ։ Նախ համբուրուեցաւ Զալալաղի հետ եւ ապա ինձ հետ։ Ես մինչեւ այսօր չեմ մոռացել այն խրատը, որ վերջին անգամ տուեց ինձ. «Հետեւիր, Փարհատ, այդ մարդու խորհուրդներին, նա ուղիղ ճանապարհի վրայ կը դնէ քեզ»... Նա ցոյց տուեց Ասլանի վրայ։

Խորին, ջերմեռանդ զգացմունքներով բաժանուեցանք մենք, մեզ հետ տանելով խիստ անմոռաց յիշատակներ այդ անձնուրաց, անձնազոհ երիտասարդի գործունէութիւնից, որ իրան նուիրել էր գիւղացու կրթութեանը, գիւղացու բարօրութեանը։

Ընթերցող, դու արդէն վաղուց պէտք է գուշակած լինես, թէ ով էր այդ երիտասարդը։ —

Դա Կարօն էր։

ԻԶ.

ԱՂԹԱՄԱՐԱՅ ՎԱՆՔԸ

Աղթամար կղզին գտնվում է Վանայ ծովակի հարաւ-արեւելեան ափերի մօտ, մէկ ժամի ջրային ճանապարհով միայն հեռու է ցամաքից։ Ամենահին ժամանակներում այս կղզին Ռշտունեաց հզօր նախարարութեան գլխաւոր ամրոցներից մէկն էր։ ծովը եւ կղզու բարձր, ապառաժոտ դիրքը անմատչելի էին կացուցանում նրան թշնամու յարձակմունքներից։ Ռշտունեաց նահապետներից առաջինն եղաւ Ռաշամ, որ նրա վրայ ամրութիւններ հիմնեց։ Իսկ յետոյ, Տիգրան Մեծի օրերում, Բարզափրան Ռշտունին աւելի ամրացրեց Աղթամարը նոր շինութիւններով եւ, բնակեցնելով այնտեղ Պաղեստինից բերած հրէայ գերիների մի մասը, կղզուն աւանի ձեւ տուեց։ Թէոդորոս Ռշտունին, եօթներորդ դարու հերոսը՝ ընտրեց Աղթամարը իր համար պաշտպանութեան մի ամուր դիրք։ Այստեղ էր պատսպարվում նա, երբ պատահում էր նրան խոյս տալ թշնամիներից։

Գագիկը, Արծրունեաց առաջին թագաւորը, աւելի քան Ռշտունի նախարարները, հասկացաւ Աղթամարայ ռազմագիտական բարձր նշանակութիւնը, ի հարկէ իր ժամանակի պայմանների համեմատ։ Իր հոյակապ շինութիւններով նա Աղթամարին նոր կեանք տուեց։ Նախ, կղզին փոքր գտնելով իր ընդարձակ նպատակների համար, մտածեց լայնացնել նրան։ Կղզու չորեքկողմից շրջանակաձեւ կարեց ծովի մի մասը եւ

կամեցաւ նրան ցամաք դարձնել։ Այդ մեծագործ ամբարտակի հիմքը դրեց ծովի յատակի վրայ եւ սկսեց նրա ահագին խորութիւնը լցնել մեծամեծ քարերով։ Երկրի բոլոր արհեստաւորները, եւ բանւորների ստուար բազմութիւն, զբաղուած էին այդ հսկայ գործով։ Բոլորին հրահանգ եւ ուղղութիւն էր տալիս ինքը թագաւորը։ Նա իր անձնավստահ ձեռնարկութեան եւ հիմնադիրն էր եւ ճարտարապետը։ Երկար մաքառելով ջրի հետ, վերջապէս յաղթեց նրան։ Ամբարտակը վեր բարձրացաւ մակերեւոյթից, աւելի քան հինգ կանգուն։

Ժամանակի ականատես պատմաբանը, Թովմա Արծրունին, այդ շէնքը աշխարհի հրաշալիքներից մէկն է համարում եւ, համեմատելով նրան Շամիրամի ամբարտակի հետ, աւելի ահեղ, աւելի գերազանց է գտնում։ Բարեկենի մեծագործ թագուհին հիմնեց իր ամբարտակը ցամաքի վրայ եւ մի մեծ գետի ընթացքը դարձրեց դէպի Վանայ հովիտը։ Իսկ Արծրունի թագաւորը իր ամբարտակի հիմքը դրեց ջրի յատակի վրայ եւ ծովի մի մասը ցամաք դարձրեց։

Յիշեալ ամբարտակի վրայ բարձրացրեց նա կղզու շրջապարիսպը, որը հինգ ձիարշաւի տարածութեան շրջապատ ունէր։ Այդ շրջապարիսպը, պատմաբանի խօսքերով, էր՝ հրաշակերտ, ահեղակերպ, ամրացրած բարձր, լայնանիստ բուրգերով, եւ զարդարած նոյնպէս բարձր, գեղեցիկ աշտարակներով։ Աշտարակները անկիւնաւոր էին, խորանանման ձեւ ունէին, հարթ իբրեւ տախտակ։ Նրանց մէջ կային սենեակներ, գահլիճներ, ուր երբեմն իր որդիների եւ ազատագունդ զինուորների հետ ուրախութիւն էր վայելում արքան։

Հարկաւոր էր կղզուն մի նաւահանգիստ։ Այդ անհրաժեշտութեան մէջ եւս թագաւորի անդուսպ եռանդը անձնայ

շը Թուայ։ Նա կարեց ծովի մի մասը եւ, ահագին պատնէշներ բարձրացնելով ջրի միջից, հիմնեց մի ընդարձակ, արհեստական նաւահանգիստ։ Աղեքսանդր Մեծի արհեստական նաւահանգիստը Մակեդոնիայում՝ շատ նուաստ է գտնւում պատմաբանը, յիշեալ նաւահանգստի հետ համեմատելով։ Դէպի այդ նաւահանգիստն էին բացվում կղզու շրջապարսպի ծանր, երկաթեայ դռները։

Այդպէս, կղզին չորեքկողմից բուրգերով, աշտարակներով եւ թանձր շրջապատով ամրացնելուց յետոյ, նրան մի ահռելի բերդի ձեւ տուեց։ Արհեստի հետ զուգապատշած էին եւ բնական ամրութիւնները։ Կղզու միջնավայրից բարձրանում էր մի ապառաժ, որ նրա գագաթն էր կազմում. Այդ ապառաժի կողքերի վրայ հիմնեց արքան իր բարձրադիր պալատները, որ նայում էին դէպի ընդարձակ ծովը։ Պալատների մօտ կանգնած էին նրա գանձերի շտեմարանները, զէնքերի մթերանոցները եւ պաշարների մեծամեծ ամբարանոցները։

Երբ բոլոր շինութիւնները վերջացած էին, թագաւորը հրատարակեց այդ կղզին իբրեւ ա պ ա ս տ ա ն ի ք ա ղ ա ք՝ թշնամիների կողմից եկած ամեն հէն եւ ապստամբ կարող էր այնտեղ պատսպարան գտնել։ Հինգ տարուայ ընթացքում քաղաքը լցուեցաւ բազմաթիւ բնակիչներով։

Հայոց թագաւորներից երկուսը ապաստանի քաղաքներ հիմնեցին. մէկը՝ Արշակ երկրորդը, Մասիս լեռան ստորոտում, միւսը՝ Գագիկ Արծրունին, Աղթամարայ կղզու վրայ։ Երկուսի ձեռնարկութիւնն եւս միանման էր, բայց նպատակները տարբեր էին։ Առաջինը, Արշակ երկրորդը, մտածում էր ջնջել նախարարութիւնները եւ առհասարակ ազատականութիւնը, եւ Հայաստանի բաժանուած, մաս-մաս եղած իշխանութիւնները միացնելով, դարձնել նրանցից մի ինք-

նակալ, միահեծան պետութիւն։ Այդ միջոցով հիմնեց նա ապաստանի քաղաքը։ Նախարարների հետ պատերազմելու համար, հարկաւոր էր նրան մի հզօր կուսակցութիւն, եւ այդ կուսակցութիւնը մտածում էր կազմել երկրի դժգոհներից։ Բոլոր այն անձինք, որոնք նախարարների դէմ որեւիցէ յանցանք էին գործել, բոլոր պարտականները, որ անկարող էին իրանց պարտքը վճարել, եւ մինչեւ անգամ բոլոր մարդասպանները, գողերը, աւազակները, որոնք կեանքի եւ ապրուստի անհրաժեշտութիւններից զրկուած, եղեռնագործութեան էին դիմել, մի խօսքով, բոլոր յանցաւորներն ու դատապարտեալները կարող էին նրա քաղաքում ապաստան գտնել եւ ազատ մնալ թէ օրէնքից եւ թէ դատաստանից։ Նախարարների իշխանութիւնը խորտակելու համար, մտածում էր նա ընտրել իբրեւ գործիք նախարարներից նեղուած, հարստահարուած թշուառներին։ — Բոլորովին տարբեր միջոցով Գագիկ Արծրունին հիմնեց Աղթամարայ ապաստանի քաղաքը։ Նրա նպատակը այնպէս ընդարձակ, այնպէս հայրենասիրական չէր, որպէս Արշակինը։ Նրա նպատակը շատ նեղ եւ անձնական էր։ Նա ինքը մի նախարար էր՝ Բագրատունի թագաւորների գերիշխանութեան ներքոյ։ Ապստամբուելով նրանց դէմ, հիմնեց նա Վասպուրականում մի նոր, հակաթոռ թագաւորութիւն։ Եւ Աղթամարը եղաւ նրա ընդդիմադրութեան գլխաւոր կռուանը։

Այն բոլոր շէնքերից, որ կառուցուեցան, կատարուեցան կղզու վրայ, աւելի հրաշափառը, աւելի գեղեցիկն էր այն տաճարը, որ թագաւորը հիմնեց Սուրբ Խաչի անունով։ Բազմաթիւ նաւեր կրում էին ցամաքից վէմերի ամենաընտիրները տաճարի շինուածքի համար։ Մինչեւ անգամ թագաւորը կործանեց Բաղէշ գաւառի Կոտոմ գիւղի հոյակապ բերդը, որ պատկանում էր Զուրարիկ անունով մի կռապաշտ

ցեղի, եւ քարերը Աղթամար բերեց։ Բացի քարերից, տաճարի շինուածքի մէջ գործ դրուեցաւ աւելի քան երկու հարիւր հազար լիտր երկաթ։

Մանուէլ ճարտարապետը սպառեց իր բոլոր արուեստագործ տաղանդը այդ տաճարը աւելի մեծաշուք, աւելի փառաւոր կառուցանելու համար, քան մինչեւ այնօր եղածները Ռշտունեաց աշխարհում։ Տաճարի բարձր գմբէթը պատած էր ոսկեայ թիթեղներով, որոնք հեռուից փայլում էին, ճաճանչներ էին արձակում արեգակի ճառագայթների առջեւ։ Տաճարի պատերը, թէ ներսից եւ թէ դրսից, զարդարած էին գեղեցիկ բարձրաքանդակ պատկերներով, որոնց նիւթը առնուած էր հին եւ նոր կտակարաններից։ Սկսեալ Աբրահամից, Դաւթից մինչեւ Փրկչի կատարած անօրէնութիւնները, — բոլոր նշանաւոր անցքերի պատկերները ճշգրտած էին քարերի վրայ։ Իբրեւ շրջանակ այդ պատկերների, դրուած էին խաղողի որթերի եւ զանազան թռչունների հիւսուածքներ, զարմանալի քանդակագործութեամբ։ Կային եւ այլ զանազան նկարներ, որոնք ներկայացնում էին մենամարտութեան հանդէսներ, առիւծների կռիւ, կամ թագաւորը նստած գահի վրայ, եւ շրջապատած մանկահասակ սենեկապետներով, պարեկող աղջիկներով, երաժիշտների ու գուսանների խումբով։

Բոլորից հրաշալի էր Փրկչական պատկերը, որ քանդակուած էր արեւմտեան խորանի բարձր կամարի վրայ. իսկ նրա հանդէպ, արեւելեան կամարի վրայ՝ Գագիկ թագաւորի պատկերը, գլուխը հեզութեամբ դէպի ցած խոնարհեցրած, որպէս թէ թողութիւն էր խնդրում, եւ իր հզօր բազուկների վրայ բարձած ունէր իր հիմնած տաճարը, որ նուիրում էր Փրկչին։

Ահագին գանձեր սպառուեցան տաճարի Սրբութիւն-Սրբութեանցը զարդարելու համար։ Ոսկեապատ եւ արծա-

թագաւոր գանձերը պահուել էին։ Սրբոց պատկերները դրուած էին մարգարտահիւս, ականակուռ շրջանակների մէջ։ Պայծառ, թանգագին անօթները եւ զանազան սպասները աչք էին շլացնում։

Արծրունեաց առաջին թագաւորի բոլոր մեծագործութիւններից մնացել էր յիշեալ տաճարը միայն. այն եւս դարերի ընթացքում շատ փոփոխութիւնների ենթարկուելով, շատ հարուածներ կրելով, կորցրել էր իր վաղեմի փառքն ու շքեղութիւնը։ Միւս շէնքերի հետքերն էին միայն մնացել։ Բացի ժամանակների աղէտալի արհաւիրքներից, բացի թշնամու կործանիչ ձեռքից, ինքը բնութիւնը ապստամբուեցաւ մեծ մարդու մեծ գործի դէմ։ Ծովը, կարծես, կամենալով առնել իր հին վրէժը եւ, հետզհետէ բարձրանալով, կլլեց յետ խլեց այն, ինչ որ բռնութեամբ կորզել էին իրանից։ Մեծակառոյց ամբարտակը, վիթխարի շրջապարիսպը, բարձր աշտարակներն ու բուրգերը, բոլորը կորան ջրի տակ։ Մեր անցած ժամանակում հին ամրոցից մնացել էր միայն մի փոքրիկ բեկոր, որ մի մատուռի ծայրի հետ տխուր կերպով դուրս էին նայում ջրի տակից, եւ կոծուելով ալիքների հետ, կարծես, ողբում էին, լաց էին լինում կորցրած մեծութիւնը...

Երկու դար անցել էր Արծրունեաց թագաւորութեան հիմնուելուց յետոյ, մէկ դար անցել էր Արծրունեաց թագաւորութեան վերջանալուց յետոյ, երբ Աղթամարը մի հակաթոռ արքունիքից դարձաւ մի արքեպիսկոպոսի հակաթոռ կաթողիկոսարան։ Պատրիարգների համար զինուորուած կղզին արեւելքի սրբեր զգեցաւ։ Գագիկը, ապստամբուելով Բագրատունիների դէմ, այստեղ թագաւորութիւն հիմնեց, իսկ Դաւիթը, ապստամբուելով Կիլիկիայի վեհափառի դէմ, այստեղ կաթողիկոսութիւն հիմնեց։ Առաջինը ոչնչացաւ, իսկ երկրորդը մնաց։

Աղթամարը տրամադրում է դէպի առանձնութիւն։ Նրա ծովը, շրջակայ լեռները եւ անտառները ազատութիւն են սփռում։

Աղթամարայ տաճարի մէջն էին պահվում Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի սրբութեան նշխարը, նրա հայրապետական քօղն ու գաւազանը եւ նրա մաշկեղէն գօտին։ Աղթամարայ տաճարի մէջն էր պահվում եւ նրա սուրբ աջը։ Այստեղ էր գտնվում նաեւ Ս. Հռիփսիմէ կոյսի հողաթափների մի հատը եւ նրա գլխի շղարշը։

Այն աղէտալի ժամանակներում, երբ հայոց կաթողիկոսարանները, թէ՛ Կիլիկիայում եւ թէ՛ Արարատեան նահանգում, օտարազգի իշխանների ձեռքում վաճառքի նիւթ էին դարձել, Աղթամարայ արքեպիսկոպոս Դաւիթը, իր կողմը գրաւելով տեղային իշխանին եւ հինգ եպիսկոպոսներ, նրանց ձեռքով կաթողիկոս ձեռնադրուեցաւ։ Նա գրաւեց եւ իր թեմի ժողովրդի մտերմութիւնը, այն առարկութեամբ, թէ վերյիշեալ սրբութիւնները նրա վանքումն են գտնվում, եւ այդ պատճառով նրան է վայելում կաթողիկոսութիւնը։ Թէեւ Կիլիկիայի այդ ժամանակուայ մանկահասակ, բայց շնորհալի կաթողիկոսը, քսանամեայ Գրիգոր Պահլաւունին, կազմեց Սեաւ լերան ժողովը, որ բաղկացած էր երկու հազար եւ հինգ հարիւր հոգեւորականներից, որոնք միաձայն Աղթամարայ կաթողիկոսութիւնը նզովքի տակ դրին եւ նրան ապստամբ հրատարակեցին, — բայց Աղթամարայ կղզին եւ այնտեղ պահուած սրբութիւնները օգնեցին Դաւթին մնալ իբրեւ կաթողիկոս, եւ նրա հիմնած կաթողիկոսութիւնը տեւեց մինչեւ մեր օրերը։

Ոչ մի հնարքով չը կարողացան ոչնչացնել այդ կաթողիկոսութիւնը։ Մինչեւ անգամ Ս. Գրիգոր Լուսաւորչի աջը, նրա գաւազանը, նրա հայրապետական քօղը Աղթա-

մարայ վանքից գողանալ տուփն եւ Միքէլիայ տարան, որ թուլացնէն անդայն կաթողիկոսի զօրութիւնը, բայց այդ եւս չօգնեց:

Ես բոլորովին այլ կարծիք ունէի Աղթամարայ մասին: Այդ վանքը գալու ժամանակ՝ ես միշտ երեւակայում էի, թէ պիտի տեսնեմ Կտուց անապատի երկրորդ օրինակը, — մի վանք, որտեղ աշխարհից անջատուած աբեղաները ան-ձնատուր են եղած միմիայն ճգնութեան եւ աղօթքի: Այդ էր պատճառը, երբ ճանապարհ ընկանք դէպի Աղթամար, ես խորին անհաճութեամբ էի գնում, թէեւ իմ դժկամակու-թեան մասին Ասլանին ոչինչ չը յայտնեցի:

Առաւօտից բաւական անցել էր, երբ հասանք Աղթա-մարայ "դրսի տունը,,: դա եւս Կտուց անապատի "դրսի տան,, նման գտնվում էր ցամաքի վրայ եւ բովանդակում էր իր մէջ վանքի ամբողջ տնտեսութիւնը: Զանազանութիւնը միայն նրանումն էր, որ Կտուց անապատի "դրսի տան,, մէջ կար եւ մի կրթարան, ուր նորընծայ աբեղաները պէտք է տարիներով նախապատրաստուէին, փորձուէին, եւ ապա վանքում ներս ընդունուէին ու միաբանութեան կարգը մտնէին, — իսկ այստեղ մի այդպիսի նախակրթարան չը կար: Դա արդէն նշան էր, որ վանական կարգերը այստեղ այնքան խիստ չէին: Այստեղ "դրսի տունը,, ծառայում էր միայն վանքի տնտեսութեան համար: Այստեղ բացի ամբար-ներից, ախոռատներից, մշակների ու հովիւների բնակարան-ներից, կային եւ մի քանի սենեակներ, յատկապէս կաթո-ղիկոսի համար պատրաստուած, ուր, երբեմն կղզուց դուրս գալով, նստում էր նա, ժողովրդի գործերին նայելու:

"Դրսի տան,, մէջ մեզ ասացին, որ կաթողիկոսը հա-զիւ թէ ժամանակ կ'ունենայ մեզ ընդունելու, որովհետեւ նա պէտք է գնայ վանական մի կալուածքի վէճերի սահման-

ները որոշելու, որտեղ ներկայ կը լինի եւ տեղային գայմա-գամը: Մենք դիմեցինք դէպի կղզին նոյն փառաւոր նաւա-կով, որ պատրաստուած էր կաթողիկոսին դուրս հանելու համար:

Ծովը հանդարտ էր: Կղզին երեւում էր հեռուից, կարծես թէ, ներկուած լինէր բոսորային կարմրութեամբ: Արիւն էր հոտում այդ կղզին, արիւն... Արիւնով էին ներկուած նրա պատուարները, սկսեալ այն օրից, երբ խաւա-միտ Տիրանի դահիճները կոտորում էին Ռշտունեաց Զօրա նահապետի ազգատոհմը, չը խնայելով թէ կանանց, թէ ման-կանց... Արեան գոյն էին ստացել արեգակի ճառագայթ-ները, որ շողշողում էին կարմրագոյն ժայռերի վրայ... Արիւնով էր ներկուած եւ հայրապետական աթոռը, որի վրայ բազմած էր եւ ներկայ կաթողիկոսը... Նրա նախորդը զոհ գնաց մի անյայտ եղեռնագործութեան...

Ես շատ բան էի լսել Զօլամերիկի Մար-Շիմոնի մասին, յետոյ առիթ ունեցայ տեսնելու նրան: Կորդուաց լեռների այդ պատրիարք-դիւցազը թողել էր իմ վրայ խորին տպա-ւորութիւն: Ես առաջին անգամ տեսայ մի կրօնական ան-ձնաւորութիւն, որ միացրել էր իր մէջ հոգեւոր հայրապետի եւ մարմնաւոր իշխանի կոչումը, — որ մի ձեռքում խաչ, առաջնորդում էր իր ժողովրդին դէպի երկնայինը, դէպի հոգեւորը, իսկ միւս ձեռքում սուր, պաշտպանում իր ժողովրդին, երբ որ եւ է վտանգ էր սպառնում նրան երկրային թշնամիներից: Այդ բոլորը տեսել էի ես: Իսկ երբ տեսայ Աղթամարայ կաթողիկոսին, իսկոյն իմ մտքում ծագեց մի այդպիսի համեմատութիւն — ահա մի երկրորդ Մար-Շիմոն:

Մենք գտանք նրան ոտքի վրայ, շրջապատուած մի խումբ աբեղաներով, ծովեզրում սպասում էր նաւակին:

— Յոյս ունեմ, որ չէք մեղադրի ինձ, պարոն բժշկապետ, — ասաց նա, երբ մենք ոտք դրեցինք ցամաքի վրայ եւ մօտեցանք աջը համբուրելու. — Ես երէկ անհամբեր սպասում էի ձեզ... վարժապետը ինձ այդպէս էր լուր տուել... Դուք երէկ պէտք է շնորհ բերէիք։

Խօսքը Կարօի մասին էր, երեւում էր, որ նա սկզբից յայտնել էր նորին վեհափառութեանը, որ նրա վանքում պէտք է այցելութիւն գործէ մի եւրոպացի ճանապարհորդ։

— Վարժապետը չէ սխալուել, մեղաւորը ես եմ, — պատասխանեց Աղանը, նոյնպէս ներողութիւն խնդրելով։ — Իրաւ է, ես երէկ պէտք է գայի, բայց ինձանից շատ ժամանակ խլեցին Ոստանի աւերակները, եւ ես ստիպուած եղայ գիշերել վարժապետի եղած գիւղում, ձերդ վեհափառութեանը այդպէս անհանգստութիւն պատճառելով։

Կաթողիկոսի դէմքի վրայ նշմարուեց մի տեսակ անվճռականութիւն։ Աղանը այդ նկատելով, ասաց նրան.

— Ես ձեզ արգելք չեմ լինի, վեհափառ տէր, ինձ ասացին, որ գործով ուրիշ տեղ էք գնալու։

— Այո, այդ գործը երէկուայ համար նշանակուած էր, բայց ես յետաձգեցի ձեր պատճառով, պարոն բժշկապետ, որովհետեւ սպասում էի ձեզ ընդունելու։ Դա մի հին վէճ է, պէտք է մի կերպով վերջացնել։ Ես կը վերադառնամ երեկոյեան, եւ մինչեւ իմ վերադարձը իմ միաբանները ամեն պատրաստակամութիւն ցոյց կը տան ձեզ՝ հետաքրքրուելու թէ՛ իմ վանքը եւ թէ՛ իմ կղզին։

— Դուք շատ ողորմած էք, վեհափառ տէր, ցաւում եմ, որ այդպէս պատահեց, ես մինչեւ ձեր վերադարձը իմ հետազօտութիւնները կը վերջացնեմ։

Նա յաջողութիւն բարեմաղթելով, բաժանուեցաւ մեզանից, մտաւ նաւակի մէջ։ Երկու արեգակներ սկսեցին թիավարել

Չը նայելով իր տարիքին, բոլորովին առոյգ եւ աշխոյժ մարդ էր երեւում կաթողիկոսը։ Նա այնպէս ցատկեց նաւակի մէջ, ինչպէս մի քսան ու հինգ ամեայ երիտասարդ։ Հէնց առաջին անգամից մեծ տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ այդ բարձր հոգեւորականը իր պատկառելի, փառահեղ դէմքով։ Իր պարզ, շալեղէն հագուստով բնաւ չէր որոշվում նա միւս միաբաններից։ Անապատի հալող, մաշող, թմրեցընող ազդեցութիւնը չէր սպաննել նրա կենդանութիւնը, եւ գուցէ Աղթամարայ անապատը ազատ էր այդ ազդեցութիւնից։ Ես նոյնը նկատում էի եւ նրա միաբանների մէջ։ Դրանք, Կտուց անապատի աբեղաների նման, մշտական աղօթքից եւ ճգնութիւնից բթացած, ապուշ դարձած, դանդաղկոտ մարդիկ չէին. դրանց մէջ երեւում էին կեանքի եւ առողջութեան նշոյլներ։ Ռշտունեաց աշխարհը, երկրի բնութեան համեմատ, առաջ էր բերել մի ինքնուրոյն հոգեւորականութիւն։ Այստեղ քահանան կրքեր ունէր, գիտէր վրէժխնդիր լինել։ Երբ իր սիրած սուրբը չէր կատարում նրա խնդիրքը, նա դադարում էր նրա առջեւ խունկ ծխել եւ մոմ վառել։

Աղթամարայ միաբանները, Կտուց անապատի աբեղաների նման, աշխարհից անջատուած չէին. դրանք, իբրեւ միաբանութիւն մի կաթողիկոսի, աւելի կառավարչական անձանց նշանակութիւն ունէին, շատ անգամ դուրս էին գալիս կղզուց, շրջում էին վիճակներում, իրանց աթոռին պատկանեալ հոգեւոր պտուղը հաւաքելու։ Թէեւ Աղթամարայ կաթողիկոսութեան թեմը աւելի փոքր, աւելի սահմանափակ էր քան Վանայ առաջնորդութիւնը, բայց նա մեծ ոյժ ունէր, որովհետեւ ժողովուրդը խիստ սերտ կերպով կապուած էր իր աթոռի հետ։ Երբ նրա կաթողիկոսին մի որ եւ է վտանգ էր սպառնում, խիզանցին, շատախցին, սասունցին ձեռքը տանում էր դէպի իր խենջարը...

Կաթողիկոսից բաժանուելուց յետոյ, Ասլանը, մի քանի արեղաներ հետը առած, սկսեց պտըտել կղզու մէջ, դիմեց դէպի հին բերդի աւերակները։ Մեր ընկեր Սալմանը խնդրեց բաց անել վանքի տաճարի դուռը, մտաւ այնտեղ՝ ինչ-որ բաներ քննելու։ Իսկ ես շրջում էի տաճարի շուրջը եւ հիացած, եւ խորին տխրութեամբ նայում էի պատերի բարձրաքանդակ նկարների վրայ։

Ահա այնտեղ Աբրահամը զոհում է իր անդրանիկին. սիրելի որդու պարանոցի վրայ դրած է ահագին հօր դանակը։ Երկնային հրեշտակը, երկնքից իջնելով, բռնել է հօր ձեռքը եւ մատով ցոյց է տալիս խոյի վրայ։ Ամբողջ պատկերը շնչում է բնական ջերմեռանդութեամբ, երբ նա փրկութիւնը ու քաղցրութիւնը արեան մէջ էր որոնում։ Բայց հրեշտակի մի թեւքը, Աբրահամի այն ձեռքը, որով բռնած ունէր դանակը եւ Իսահակի սիրուն գանգրահեր գլուխը ջարդուած էին։ Գեղեցիկ նկարը այլանդակուել էր…

Ահա այնտեղ Յովսէփի եղբայրները ծախում են նրան եգիպտացի վաճառականներին. լուռ եւ տխուր դէմքով կանգնած էր հօր սիրելին եւ եղբայրների անգութ մարդավաճառների խմբի մէջ։ Յովսէփի գեղեցիկ աչքերը փորած էին, եգիպտացի վաճառականին զրկել էին մի ոտից, եւ այնտեղ չոքած ուղտերի մէկի պարանոցը, միւսի ծնկները փշրել էին։ Հրաշալի պատկերի աղէտալի կոտորածն էր միայն մնացել։

Ահա այնտեղ կաշառուած Յուդան համբուրում է Փրկչի հետ. մատնիչը գրկել է համաշխարհային Զոհին. քահանայապետի ծառաները, ջահերը բռնած, շրջապատել են նրան. մեծ Վարդապետի թշուառ աշակերտները հեռուից երկչոտ դէմքերով նայում են։ Սիրոյ եւ եղբայրութեան քարոզչին դատի են կանչում։ Այդ պատկերի տխուր փշրանքներն էին միայն մնացել։

Ես միւս պատկերներին նայել չը կարողացայ, աչքերս լցուեցան արտասուքով։

— Ո՞վ է կատարել այդ բարբարոսութիւնները, — հարցրի իմ մօտ կանգնած աբեղայից, որ ցոյց էր տալիս ինձ նկարները։

— Ես դուք հարցնում էք, պարոն, — պատասխանեց նա խորին վրդովմունքով, — միթէ չը գիտէք, թէ ինչ տառապանքներ են անցել այդ տաճարի գլխով...

Մարդը, որքան էլ անզգայ լինէր, չէ կարող սառնասիրտ մնալ, երբ տեսնում է այսպիսի անգթութիւններ. արհեստի, ճարտարութեան գեղեցիկ արդիւնքը, Աստուծոյ տան սրբութիւնները զոհ են գնում կոպիտ վայրենութեան։ Թշնամին իր բարբարոսութիւնները կենդանի մարդկանց վրայ գործ դնելուց յետոյ, չէ խնայում եւ անմեղ քարերին... Տխուր է քո պատկերը, հայրենի աշխարհ, տխուր... կայ արդեօք քո մէջ մի տեղ, մի փոքրիկ տեղ, որ կրած չը լինէր թշնամու դաժան հարուածները...

Թախծալի զգացմունքներով մտայ ես տաճարը։ Ներսի խոնաւ սառնութիւնը փոքր ինչ զովացրեց իմ բորբոքուած գլուխը։ Այստեղ եւս անխնայ ձեռքը նոյն բարբարոսութիւններն էր կատարել։ Դէպի որ կողմն եւ նայում էի, երեւում էր խորտակում եւ աւերած։ Մանուէլ ճարտարապետի հրաշալի գործը աղաւաղած էր։ Լուսամուտների եզերքի գեղեցիկ հիւսուածքը, դռների կամարների սքանչելի դրուագները, սիւների, պատուհանների եւ խոյակների հիանալի քանդակները ըստ մեծի մասին ջարդել ու փշրել էին։

Իմ աչքերը որոնում էին Զաքարեին։ Ես գտայ նրան մի մութ խորշում, ուր խրուած էր մագաղաթների եւ փոշիների մէջ։ Այդ ինձ շատ զարմացրեց։ Ես այդ լուռ ու մունջ երիտասարդին մինչեւ անգամ գրագէտ չէի համարում,

այժմ նա մագաղաթներ էր քրքրում։ Ես գտայ նրան ուրախ տրամադրութեան մէջ, նայում էր մի հին Այսմաւուրքի հաստ կազմի վրայ։

Մեր հին գրչագրերի կազմերը առհասարակ շինուած են լինում փայտից եւ պատած մաշկով։ Իսկ այդ Այսմաւուրքի կազմի մէջ, փայտի փոխարէն, գրել էին միմեանց կպցրած մագաղաթի թերթեր։ Այդ թերթերն էր զգուշութեամբ միմեանցից պոկում Չալլաղը, անդադար կրկնելով՝ «Դուք անհոգ կացէք, Հայր սուրբ, ես ոչինչ չեմ փչացնի.»։ Հայր սուրբը մոմը ձեռքին կանգնած էր նրա մօտ եւ լուսաւորում էր նրա աշխատութիւնը։ Յետոյ դարձաւ նա դէպի Հայր սուրբը այդ խօսքերով.

— Տեսնո՞ւմ էք, Հայր սուրբ, այդ մագաղաթները տախտակի տեղ են բանացրել կազմի մէջ։

— Տեսնում եմ, — պատասխանեց աբեղան։

— Աւելի լաւ չէ՞ր լինի, որ չը փչացնէին այդ մագաղաթները։

— Երեւի, ուրիշ բանի պէտք չէին եղել։ Բայց դրանց վրայ տառեր են երեւում։ Այդ ի՞նչ տառեր են։ Ջհուդի տառերի նման են։

— Ջհուդի տառեր չեն, — պատասխանեց Չալլաղը եւ շարունակեց իր գործը։

— Դուք ջհուդերէն իմանո՞ւմ էք։

— Իմանում եմ։

Հայր սուրբը զարմացաւ։ Ես նոյնպէս զարմացայ։

— Ու կարդո՞ւմ էք։

— Կարդում եմ։ — Եթէ թոյլ կը տայք, ես այդ Այսմաւուրքի կազմը կը փոխէի։

— Օրհնած, ինչ հարկ կայ փոխելու, — ծիծաղելով պատասխանեց Հայր սուրբը։ — Մի քանի հարիւր

տալի այդ կարմով «եօլա է գնացել», հիմա էլ թող «եօլա գնայ»։

Ջալլադը իր միտքը աւելի պարզեց, ասելով, թէ շատ շնորհակալ կը լինէր, եթէ հայր սուրբը թոյլ կը տար նրան վերառնել կարմի «անպէտք» մագաղաթները, այդ կը լինէր նրա համար մի թանգագին ընծայ վանքի կողմից, եւ եթէ հայր սուրբի իրաւունքից դուրս է այդ թոյլտուութիւնը, նա կը խնդրէ այդ մասին Նորին վեհափառութիւնից։

— Այդ ինչ բան է, որի համար հարկաւոր լինէր Նորին վեհափառութիւնից խնդրել, — ընդմիջեց միւս աբեղան, որ ինձ հետ մտաւ խորանը։

— Այո... բայց դուցէ ես կասկածանքի պատճառներ կը տայի... Որպէս զի որ եւ է տարակուսանք չը պատահի, ես յետոյ կ'ասեմ ձեզ, թէ ինչ նշանակութիւն ունեն ինձ համար այդ մագաղաթները։

Նա այն աստիճան յափշտակուած էր իր դիւտով, որ բոլորովին մոռացել էր իր խաղական դերը։ Նա վեր առեց ահագին Այսմաւուրքը իր գիրկը, եւ մենք դուրս եկանք խորանից։ Վարդապետները մեզ տարան այն խուցը, որ յառաջուց պատրաստուած էր մեզ համար։ Ասլանը դեռ չէր վերադարձել։ Մեզ իսկոյն շրջապատեցին մի խումբ աբեղաներ, սկսեցին հարց ու փորձ անել բժշկապետի մասին, թէ որտեղացի է նա, ուր է գնում, քանի լեզու գիտէ եւ այլն։ Այդ հարցերի պատասխանը, որ աւելի ինձ էր պատկանում տալ, տալիս էր մեր ընկեր Ջալլադը։ Ո՛րտեղից նա այնքան տեղեկութիւններ ունէր բժշկապետի մասին, — այդ ինձ շատ անհասկանալի էր։

Երեկոյեան կաթողիկոսը վերադարձաւ շատ ուշ. նա հրամայեց Ասլանին իր մօտ կանչել։ Ես եւ Ջալլադը մնացինք մեր խուցի մէջ միայնակ։ Ասլանը երկար մնաց վեհափառի

մօտ, մինչեւ ճրագները վառեցին, մինչեւ գիշերից բաւական անցաւ։ Ես պառկած էի մահճակալի վրայ, եւ այնօր տաճարում տեսած բարբարոսութիւնների տխուր տպաւորութեան ներքոյ, մտածում էի՝ եթէ անշունչ քարերի հետ այսպէս են վարուել, ապա որքան աղէտներ, որքան տառապանքներ պէտք է կրած լինեն մեր նախնիքը հայրենիքի թշնամիներից... Զօլլագը լուռ նստած էր ճրագի մօտ եւ թերթում էր իր գտած մագաղաթները։ Նա այն աստիճան խորասուզուած էր իր գործի մէջ, որ, կարծես, իմ ներկայութիւնը չէր նկատում։ Թերթերը դասաւորում էր, համեմատում էր միմեանց հետ եւ երբեմն երկար, աչքերը յառած, նայում էր մի եւ նոյն տողերի վրայ, որ ժամանակը եւ հնութիւնը եղծել էին։

— Ի՞նչ ազգի գրուածք են, — հարցրի նրանից։

— Տառերը յունարէն են, իսկ լեզուն հայերէն, — պատասխանեց նա, աչքերը չը հեռացնելով իր ձեռքի թերթից։

— Ի՞նչու են յունարէն տառերով գրել։

— Կար մի ժամանակ, որ մենք սեպհական տառեր չունէինք, գրում էին յունաց, ասորոց եւ պարսից տառերով, մինչեւ Մեսրոպը մեզ համար տառեր հնարեց։

— Ուրեմն այդ ձեռագրերը այնքան հին են, որ մեր տառերի գիւտից էլ առաջ են։

— Այո, եւ այդ պատճառով էլ թանգագին են։

— Ի՞նչ է գրած։

— Դեռ եւս դժուար է որոշել, թերթերը խառնել են միմեանց։ Բայց, ինչպէս երեւում է, այդ թերթերը երկու զանազան գրքերից են առնուած, մի մասը՝ նոր կտակարանի թարգմանութիւն է, միւս մասը՝ մի պատմական գրուածք է։

— Դուք յունարէն կարդո՞ւմ էք։

— Կարդում եմ։

— Եւ լեզուն գիտէ՞ք։

— Գիտեմ։

— Դուք ասացիք, որ հրէից լեզուն նոյնպէս իմանում էք։

— Իմանում եմ։

— Ի՞նչ պէտք էին ձեզ այդ լեզուները։

— Իմ ընտրած առարկան չէր կարելի՝ առանց այդ լեզուների գրականութեան հետ լաւ ծանօթ լինելու՝ հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրել։

Նրա դէմքը փայլում էր, ինչպէս փայլում է դէմքը մի աղքատի, երբ գանձ է գտնում։ Նա այժմ մի առանձին յարգանքով էր նայում նրա վրայ, որին առաջ մի մեծ բանի տեղ չէր դնում։ Նա հին լեզուներ գիտէր, նա հին, գործածութիւնից ընկած, տառերի վերծանութիւնն էր իմանում։ Նա սովորել էր եւ մի առարկայ, մի գիտութիւն, որի մասին ինձ ոչինչ չը յայտնեց։ — Դարձեալ մի գաղտնիք, դարձեալ մի հանելուկ, որ մնում էր ինձ լուծել․․․

Զարմանալի բան է, թէ ինչպէս մարդ մի նոր կերպարանք է ստանում մեր աչքում, երբ փոխում ենք մեր նախապաշարմունքը, մեր կարծիքները նրա մասին։ Առաջ, երբ ես համարում էի նրան մի հասարակ գործիչ, — թէեւ լաւ ձիաւոր եւ քաջ երիտասարդ, — նա բոլորովին այլ տպաւորութիւն էր գործում իմ վրայ։ Իսկ այժմ, երբ նայում էի նրա վրայ, որպէս մի ուսումնական անձի վրայ, ամեն ինչ նրա մէջ փոխուած էի տեսնում։ Նրա դէմքի արտայայտութիւնն անգամ փոփոխել էր իմ աչքում։ Վայրենի խստութիւնը մեղմացել էր, եւ ես նշմարում էի այնպիսի խորին, անբացատրելի գծեր, որպիսիները կարդում էր նա այն խորհրդաւոր մագաղաթների վրայ, որ բռնած էր իր ձեռքում։

Այժմ նրա ձայնն անգամ այլապէս էր հնչում, քան թէ առաջ, — մի անուշ, սրտի խորքը թափանցող ձայն, որ ջերմ համակրանք էր ազդում: Այժմ նրա խելացի աչքերի խորութեան մէջ նկատում էի ես անսահման հեզութիւն. անսահման առաքինութիւն, ներշնչուած բարձր, աստուածային գաղափարներով:

Նա այնպէս երկիւղով եւ զգուշութեամբ էր շօշափում մագաղաթի ցեցակեր թերթերը, որ, կարծես թէ, դիպչում էր իր սրտի ամենանուրբ թելերին: Մի փոքրիկ կտոր նրանցից պատառուելիս, նրա սրտից մի բան պատառվում էր եւ ամբողջ մարմնով դողում էր նա: Ինձ թւում էր, որ միանգամից նա փափագում էր իմանալ, թէ ինչեր էին թագնուած այն հին, մոռացուած թերթերի մէջ:

Ես ընդհատեցի նրա պարապմունքը, հարցնելով.

— Ասլանը շա՞տ ուշացաւ:

— Ի՞նչ զարմանալու բան կայ, — պատասխանեց նա ժպտալով. — բժիշկ եւ կաթողիկոս, ի հարկէ, միշտ նիւթ կը գտնեն խօսելու: Ձեզ հետ դանակ ունե՞ք, — փոխեց նա խօսքը:

Ես տուեցի նրան իմ դանակը: Նա աշխատում էր բաժանել երկու միմեանց կպցրած թերթեր: «Այդպէս կարելի է փչացնել, պէտք է մի հեղանիւթով լուծել սոսինձը», — խօսում էր ինքն իրան: Դանակը մի կողմ դրեց, վերկացաւ իր խուրջինի մէջ մի բան որոնելու:

Թէ ինչ ժամանակ վերադարձել էր Ասլանը կաթողիկոսի մօտից, կամ մինչեւ գիշերուայ ո՞ր ժամը Սալմանը զբաղուած էր իր մագաղաթներով, — ես իմանալ չը կարողացայ, որովհետեւ անգործութիւնից քունս տարաւ, եւ աչքերս բացայի այն ժամանակ միայն, երբ առաւօտեան արեգակի ճառագայթները ներս էին շողացել մեր խուցի նեղ լուսա-

մուտներից։ Անապատում լինել եւ այնպէս հանգիստ քնել, — դա աներեւակայելի բան է։ Գիշերը որքան տանջեցին մեզ Կտուց անապատում։ Բայց այստեղ ոչ ոք չը բաղխեց մեր դուռը, ոչ ոք չարթնացրեց մեզ, ժամ հրաւիրելով, թէեւ այստեղ եւս միաբանները սովորութիւն ունէին գիշերային ժամերգութիւններ կատարելու։

Աղանը սովորականից աւելի ուրախ էր. ուրախ էր եւ Ջալալը։ Նրանք շտապեցրին ինձ շուտով հաւաքել մեր իրեղէնները, որ ճանապարհ ընկնէինք։ Կղզու ափում սպասում էր մեզ վանքի նաւակը։ Մենք նախ գնացինք կաթողիկոսի մօտ, նրա աջը համբուրեցինք եւ առինք նրա օրհնութիւնը։ Բարի ծերունին արտասուքը աչքերում ճանապարհ դրեց մեզ, որպէս մի գթառատ հայր, որ ուղարկում է իր որդիներին դէպի հեռու աշխարհներ, մարգարիտներ որոնելու։ Մի քանի աբեղաներ բերեցին մեզ մինչեւ կղզու ափը։ Մեծ շնորհակալութեամբ բաժանուեցանք մենք այդ առաքինի կրօնաւորներից, որոնք այնքան անմոռանալի յիշատակներ թողեցին իմ մէջ... Մօտաւորապէս մէկ ժամից յետոյ նաւակը մեզ հանեց ցամաքը։ Այստեղ, «գրաւի տան» մէջ, պահուած էին մեր ձիաները։ Նստեցինք եւ շարունակեցինք մեր ճանապարհը...

ԻԷ.

ՎԱՆՔԵՐԻ ՇՈՒՐՋԸ

Երեկոյեան մենք անցնում էինք Կապուտ-Կող կոչուած լեռան կապտագոյն ժայռերի միջով։ Այդ լեռան պատմական անունը, մեր հին գրիչներից հետզհետէ աղաւաղուելով, կոչուեցաւ Ընձաքիսար, որ Ընձակայ-քար բառի փոփոխութիւնն է։ Մինչեւ այսօր այդ լեռան կողքին կպած է Ընձակ անունով գիւղը, որ հայկազանց նահապետներից մէկի, Ընձակի, անունն է կրում։ Նոյն նահապետի անունով եւ լեռը կոչուեցաւ Ընձակայ-քար։ Քար բառը մեր հին լեզւում երբեմն սար կամ լեռ բառերի տեղ էր գործածվում։

Յիշեալ լայնանիստ լեռան գագաթը մի կողմից նայում է դէպի Վանայ ծովը, միւս կողմից՝ դէպի Ռշտունեաց աշխարհը։ Այդ գագաթի վրայ բարձրացաւ Ս. Յակոբ Մծբնայ հայրապետը, այն աղէտաւոր անցքից յետոյ, երբ խստասիրտ Մանաճիհրը նրա սարկաւագներին ածեց ծովի մէջ։ Վշտացած հայրապետը լեռան բարձրութիւնից նայեց նախ դէպի ծովը, որ կլանել էր նրա սարկաւագներին, եւ ապա դէպի Ռշտունեաց աշխարհը, որ այնքան անգութ գտնուեցաւ դէպի նրա սանիկները։ Նա անիծեց թէ ծովը եւ թէ աշխարհը... Ծովը կատաղեց, գոռաց, փրփրեց, եւ իր ափերից խռոյն դուրս վազեց։ Շէն ու շինութիւն, արտ ու անդաստան, բոլորը կորան, ջրասոյզ եղան։ Երկինքը պղնձացաւ, անձրեւ չը տուեց, երկիրը ամլացաւ, էլ ջուր չը բղխեց։

ծառն ու ծաղիկը, խոտն ու բուսը, ճախն ու ճարակը, անխնամ մշակի վարն ու վաստակը, — բոլորը երաշտից այրուեց, ցամաքեց: Նրանից յետոյ սովը մէջ մտաւ եւ իր ետեւից ժանտախտը բերաւ: Անգութ հնձաւորը հնձեց, տապալեց եւ դիակներով երկիրը ծածկեց: Գայլն ու բորենին, անգղն ու արծուին, ագռաւ, աներկիւղ թափառում էին մի գիւղից միւս գիւղ, եւ լափում էին անթաղ դիակներ...

Արտամէջի անպատկառ աղջիկներին անիծելուց յետոյ, Ս. Յակոբ Հայրապետը՝ այդ երկրորդ սարսափելի անէծքն էր, որ կատարեց Ոշականեաց աշխարհում: Յետոյ նա անիծեց Փշաւանս գիւղը, ուր մինչեւ այսօր փուշից աւելի ոչինչ չէ բուսնում... Բայց ժողովուրդը, ներողամիտ ժողովուրդը, այդ անիծաւէր Հայրապետի յիշատակը յաւերժացնելու համար, նոյն Կապուտ-Կող լեռան կապտագոյն կողքի վրայ, նրա անունով հիմնեց մի վանք, որ մինչեւ այսօր պաշտվում է ամենայն ջերմեռանդութեամբ: Մենք անցանք այդ վանքի մօտից, բայց նրա մէջը չը մտանք:

Սկսեալ Նոր-Գիւղ կոչուած աւանից, որը այժմեան Գաւառ գաւառակի գայմագամանիստ գիւղաքաղաքն է, մինչ-եւ Դատվանի նաւահանգիստը հասնելը, ծովի եզերքով սփռուած են զանազան ամայի եւ չէն վանքեր, որոնք իրանց ծովահայեաց, դիրքով սքանչելի տեսարաններ են ներկայաց-նում: Ամենագեղեցիկ տեղերը լեռների բարձրաւանդակների վրայ՝ ընտրել են վանքերի համար: Ես կը յիշեմ այդ վան-քերի անունները միայն. Կարմրուկ սուրբ Աստուա-ծածին, Գագիկ Թագաւորից շինուած, որը մի ժամանակ երեք հարիւր միաբան ունէր, իսկ այժմ համարեա ամայի է. Լուսապատուղ սուրբ Սահակ, Գանձակ գիւղի մօտ, որը ամեն աչացաւ ունեցողների բժշկողն է. Ս. Թօ-մայի վանք, որը գտնվում է Կապուտ-Կող լեռան

ծովահայեաց բարձրութեան վրայ եւ պահում է իր մէջ Թովմա առաքեալի աջեակ բազուկը. Ս. Գ է ո ր գ ա յ վ ա ն ք, Գոմս գիւղի մօտ, որի մէջ պահվում է Ս. Գէորգայ գլուխը. Ս. Կ ա ր ա պ ե տ ի վանք. Սուփ գիւղի մօտ, եւ Ս. Հ ի զ դ ի բ ո ւ զ դ ի վանքը. Թուխ գիւղի մօտ.

Ի՞նչ ազդեցութիւն ունեն այդ վանքերը իրանց շրջակայքի վրայ։ —

Անցնում էինք մի հայաբնակ մեծ գիւղի մօտով։ Գիւղից շատ չէինք հեռացել, մեր ուշադրութիւնը գրաւեց մի խառնաձայն աղմուկ, աղաղակ։ Բլուրների միջից մեկեանց ձայն էին տալիս, գոչում էին՝ «անցա՜... բռնեցէք,... եւ աղաղակները հեռուհետէ սաստկանում էին։ Ձայները աւելի մանուկ հասակի ձայներ էին։ Մենք կարծեցինք, թէ գայլ է մօտեցել բլուրների վրայ արածող ոչխարներին։ Երբ մօտեցանք եւ տեսանք, թէեւ գայլ չէր, բայց նրա նման մի բան էր.

Մի մարդ ձորի միջով փախչում էր, իսկ գիւղի փոքրիկ գառնարածները ամեն կողմից քարեր էին նետում նրա վրայ։ Հալածականը ոչ մի տեղ չէր գտնում պատսպարելու, եւ փրկութեան բոլոր յոյսը դրել էր արագ ոտների վրայ։ Կարծեցինք, թէ այդ մարդը գառն է գողացել եւ, գողութեան մէջ բռնուելով, փոքրիկ հովիւները հալածում են նրան։ Ջալլադը իր ձին առաջ քշեց, տեղեկանալու եղելութիւնը։ Նրա ձայնից երեխաները հանդարտուեցան, փախստականը կանգ առեց։ Կարծես, Աստուծոյ նրան օգնութիւն հասաւ։

Դա մի փոքրիկ, կարճահասակ մարդ էր, կիսա-եւրոպական եւ կիսա-ասիական աղտոտ հագուստով, եւ ձեռքում բռնած ունէր իր հասակից աւելի երկար մի ցուպ, իսկ կողքից քարշ էր ընկած մի մեծ պայուսակ սեւ կաշուց։ Թուխ դէմքը, նեղ, փայլուն աչքերը եւ ծնօտի վրայ կծիկ դարձած

սեւ, գանգրամազ մօրուքը՝ առաջին անգամից այն կարծիքն էին արտայայտում, որ դա կամ հրէայ մանրավաճառ պէտք է լինէր, կամ Թափառական բժիշկ եւ կամ մի բօշայ, որ պարապվում էր Փալչիութեամբ (կախարդութեամբ)։

Երբ մենք կանգնած նայում էինք այդ օտարոտի Թափառականի վրայ, փոքրիկ հովիւները նոյնպէս ցած իջան բլուրների բարձրութիւններից եւ, իրանց երկար ցուպերի վրայ յենուած՝ շրջապատեցին նրան։ Նրանք քարեր ունէին բռնած, բայց չէին խփում։ Թափառականը ասկից մի առանձին ներողամտութեամբ նայում էր նրանց վրայ եւ խուլ մրմրթում էր։ Չը գիտեմ, նահատակի սառնասրտութիւն էր այդ, թէ վշտացած մարդու ապշութիւն։ Նոր Ստեփաննոսը գտնվում էր իր քարկոծողների շրջանի մէջ։

— Այդ մարդը անհաւատ է, — ասաց երեխաներից մէկը։

— Պաս է ուտում, — աւելացրեց երկրորդը։

— Սատանայական գրքեր է ծախում, վրայ բերեց երրորդը։

— Մեր տէրտէրի ձեռքը չէ համբուրում, — նկատեց չորրորդը։

— Մեր ժամը չէ գնում, — պարզաբանեց հինգերորդը։

— Երեսին խաչ չէ հանում, — հաստատեց վեցերորդը։

Այսպէս, իւրաքանչիւրը կարդում էր դատապարտական յանցանքները։

— Հա՛, դուք ինչ գործ ունէք, չարաճճիներ, — ծիծաղելով ընդհատեց Ասլանը։

— Անհաւատ է, — կրկնեցին կրօնի փոքրիկ պաշտպանները միաձայն։

— Մի շաբաթ առաջ մեր գիւղում մի լաւ չնաթագ կերաւ, — ասաց նրանցից մէկը. — գիւղացիք այնքան ծեծեցին, որ ողջ տեղը ականջը մնաց. հիմա էլի եկել է, չի ամաչում:

Փոքրիկ հովիւներից մէկը երկար ցուպի ծայրը մօտեցրեց նրա քթին եւ, սաստիկ շփելով, հարցրեց.

— Ի՞նչու ես լեզուդ պահել, դէ խօսիր ո՞ւր ենք տանում:

Նա ոչինչ չը պատասխանեց եւ նայեց դէպի երկինքը:

Հալածականին մեր պաշտպանութեան տակ առնելով, մենք մեծ դժուարութեամբ կարողացանք համոզել նրա հալածիչներին, որ այդ «անհաւատը» միւս անգամ նրանց գիւղին չի մօտենայ եւ «սատանայական» գրքեր չի ծախի: Նրանք ցրուեցան, ասելով.

— Եթէ կը գայ, կը տեսնես... եւ իւրաքանչիւրը ցոյց տուեց ձեռքի ցուպը:

Մենք հեռացանք, նրան մեզ հետ տանելով: Յետոյ երեւաց, որ այդ մարդը Սուրբ Գրքերի տարածող մի գրավաճառ էր:

Բոլորովին մութն էր, երբ հասանք մի այլ գիւղ: Նա ասաց մեզ, որ այնտեղ կարող ենք յարմար իջեւան գտնել, եւ ինքը առաջնորդեց մեզ դէպի մի տուն:

— Դա «եղբայր» Թաթոսի տունն է, — ասաց մեզ նախ քան դռների բացուիլը:

Շէմքի վրայ երեւաց տան տէրը:

— Եղբայր Թաթոս, քեզ համար հիւրեր եմ բերել, աւետեց նրան Սուրբ Գրքերի տարածողը:

— Իմ աչքերի վրայ տեղ ունեն, — պատասխանեց եղբայր Թաթոսը, մօտեցաւ եւ մեզ ձեռք տուեց:

Սրահում մեզ համար նստելու տեղ պատրաստեցին, իսկ ձիաները կապեցին սրահի առջեւ: Մենք տեղաւորուեցանք թանձր թաղիքի վրայ: Սուրբ գրքերի տարածողը իր գրքերով լի պայուսակը դրեց մի անկիւնում, նստեց մեզ մօտ եւ սկսեց իր պատառոտած տրեխները բաց անել:

Նրան կոչում էին «Ջին,-Դաւիթ», որ նշանակում է՝ դեւ կամ սատանայ Դաւիթ: Արդեօք իր դէպքի՞ համար, թէ մի այլ պատճառով էր ստացել այդ մականունը, — ինձ մնաց անյայտ: Բայց այդքանը պարզ էր, որ նրա կերպարանքը բաւական համապատասխան էր իր ստացած կոչմանը:

Մեր հիւրընկալը, «Եղբայր» Թաթոսը, մի երկար, նիհար, կորաքամակ մարդ էր, ալեխառն մօրուքով: Նրա իրանի աղեղնաձեւ գիրքը, երեւի, առաջ էր եկել իր արհեստից, որ ստիպում էր նրան միշտ թեքուած մնալ: Նա բուրդ գզող էր: Նրա իրանը իր բուրդ գզելու աղեղի ձեւն էր ստացել: Գիւղացի կիները բերում էին նրա մօտ իրանց ոչխարների բուրդը, նա գզում էր, յետոյ նրանք տանում էին, թել էին մանում շալեղէն գործուածների համար: Իբրեւ վարձ, Եղբայր Թաթոսը ստանում էր բուրդի մի մասը: Վերջին ժամանակներում նրա եկամուտը պակասեց, որովհետեւ նրա մասին լուր տարածուեցաւ, թէ նա նոյնպէս «անհաւատ» է: Գիւղացիք նրա մօտ այլ եւս շատ չէին յաճախում:

Եղբայր Թաթոսը ամեն ինչ մեզ համար կարգադրելուց յետոյ, եկաւ, նստեց մեզ մօտ: Նա, կրկին անգամ բարեւելով, սկսեց սովորական հարցմունքները՝ թէ որտեղացի ենք, որտեղից ենք գալիս, ուր ենք գնում եւ այլն: Նա խօսելու ժամանակ երկու աչքերն եւս խփում էր, ձայնը հազիւ էր լսւում, եւ երկու ձեռքերը ջերմեռանդութեամբ փակում էր: Այդ սովորութիւնը մնացել էր նրա մէջ՝ իրանց ժողովարանում աղօթելու եղանակից: Երբ իմացաւ,

որ մենք Աղթամարայ վանքիցն ենք գալիս, նրա դէմքի արտայայտութիւնը ցաւակցական ձեւ ստացաւ։ Նա ոչինչ չը խօսեց, բայց նրա լուռ շրթունքները, կարծես, աղօթելիս լինէին՝ «Տէր, ողորմի՛ր այդ մոլորեալներին»...

Սուրբ Գրքերի տարածողը սկսեց պատմել Թաթու եղբօրը ճանապարհին իր հետ պատահած անցքը։ Նա աւելի վշտացաւ եւ, խորին կերպով հոգւոց հանելով, ասաց.

— Տիրոջ խօսքը առանց հալածանքի չի տարածուի...

Արդէն յայտնի էր, որ մենք գտնվում էինք մի հայ բողոքական ընտանիքում։

Ջալալը, որ խիստ հազիւ անգամ խօսակցութեան մէջ մտնելու սովորութիւն ունէր, դարձաւ դէպի հալածեալը, հարցնելով.

— Դուք միայն գրքե՞ր էք տարածում։

— Ոչ, յարմար տեղերում նաեւ քարոզում եմ Տիրոջ խօսքը, կամ ինքս կարդում եմ Աւետարանը, իսկ գիւղացիք լսում են, — պատասխանեց նա հեզութեամբ։

— Շա՞տ լսողներ ունէք։

— Այդ կողմերում չէ կարելի ասել՝ թէ շատ, քահանաները գրգռում են ժողովրդին մեր դէմ։ Դուք ձեր աչքով տեսաք, եթէ երեխաները այդպէս են վարվում, նրանց հայրերը ինչ կը լինեն։

— Բայց, որքան ինձ յայտնի է, դուք էլ ձեր կողմից ոչ սակաւ առիթներ էք տալիս ձեզ հետ այդպէս վարուելու։

— Ի՞նչ առիթներ։

— Լուսաւորչականներին հեթանոս էք կոչում, նրանց սրբութիւնները անարգում էք, մեծ պահոց օրերում բաւական չէ, որ դուք պաս էք ուտում, այլ կերած մածունի մի մասն էլ ձեր մօրուքների ու բեխերի վրայ էք քսում, եւ այնպէս դուրս էք գալիս Լուսաւորչականների մօտ, որ նրանց

բարկացնէք։ Չէ՞ որ, ձեր տարածած Աւետարանը արգելում է այս տեսակ ցոյցեր, պատուիրում է չը վշտացնել եղբօրը։

— Նրանք մեր եղբայրները չեն։

— Եթէ դուք նրանց ձեր եղբայրներ չէք համարի, դրանով աւելի պատճառ կը տաք ձեզ հալածելու։ Եւ միթէ դուք եւ նրանք մի հօր որդի, մի ազգի զաւակներ չէք։

Մէջ մտաւ Թաթոս եղբայրը, դարձեալ աչքերը խփելով, եւ աջ ձեռքը դէպի Սուրբ Գրքերի տարածողը մեկնելով, որ թոյլ տայ իրան խօսելու։

— Մենք եղբայրներ կոչում ենք միայն աւետարանով մեզ հետ միացողներին, ինչ ազգից որ լինէին նրանք, իսկ հեթանոսները մեր եղբայրները չեն, թէեւ մէկ մօրից ծնուած լինէինք։

Ասլանը լուռ վերկացաւ, ցած իջաւ սրահից եւ դիմեց դէպի պարտէզի առջեւից հոսող առուակը։ Այնտեղ նստեց նա խոտերի վրայ։ Ես գնացի նրա մօտ։

— Խնդրեմ իմ վերարկուն այստեղ բեր, — ասաց նա վշտացած ձայնով։

Երբ վերարկուն տարայ, նա փաթաթուեցաւ, պառկեց խոտերի վրայ։

— Կամենում ես քնել, — հարցրի նրանից։

— Ես զզւում եմ այդ մարդիկներից, եթէ գիտենայի, որ բողոքականներ են, ես բնաւ նրանց չէմքի վրայ ոտք չէի դնի։ Չէ կարելի նրանց համբերել, առանց կրօնական վէճաբանութիւններ բանալու։

Նա գլուխը դրեց իր թեւքի վրայ եւ լռեց։

Ես համոզուած էի, որ նա հանգստանալ չէր կարող, ես համոզուած էի, որ նրան երկար պիտի տանջէր այն միտքը, որ եղբայրը զլանում է իր հարազատին եղբայր կոչել։

Ու վերադարձայ սրահը․ վիճաբանութիւնը դեռ շարունակվում էր․ ես երբէք չէի տեսել Ջալալին այնպէս տաքացած։

Մէկը մեզ մօտ հասիրի վրայ պառկած խռմփում էր։ Վիճաբանութեան ձայնից զարթնեց, գլուխը վեր բարձրացրեց եւ քնաթաթախ նայեց մեզ վրայ։

— Պօղոս եղբայր, զարթնեցիր, — կարեկցութեամբ հարցրեց նրանից Թաթոս եղբայրը։

Պօղոս եղբայրը, փոխանակ պատասխանելու, սկսեց յօրանջել, աչքերը ճմռել, որ լաւ տեսնէ, թէ մենք ինչ մարդիկ ենք։ Նա նոյնպէս մեզ նման ճանապարհից էր եկած, եւ յոգնած պառկել էր։ Մինչեւ նա կը վերկենար, կը լուացուէր, որ քունը փախչնէ, նրա բացակայութեան ժամանակ, Թաթոս եղբայրը ծանօթացրեց մեզ նրա անձնաւորութեան հետ, թէ նա Բաղէշից է եկած, այնտեղի եղբայրներից է, ձմեռը տեղային գիւղերում վարժապետութիւն է անում, իսկ ամառը շրջում է գիւղերում, քարոզ է տալիս, մխիթարում է եղբայրներին Տիրոջ խօսքերով եւ այլն։

— Նա ընկերի լեզու էլ է իմանում, — աւելացրեց Սուրբ Գրքերի տարածողը։

— Ուրեմն միսիօնարների աշակերտ կը լինի, — նկատեց Ջալալը։

— Նա նրանց մօտ է սովորել, եւ նրանցից այժմ լաւ ռոճիկ է ստանում։

— Ո՞րքան։

— Ամսական երկու ոսկի։

— Ա՞յդ է "լաւ ռոճիկը"։

Պօղոս եղբայրը մի գնդաձեւ մարդ էր, մի աչքից կոյր, որ ծածկելու համար մուգ-ծխագոյն ակնոցներ էր գործ

ածում։ Նրա մարմնի բոլոր անդամները միատեսակ կորացած էին, կարծես թէ, ծալքեր չը կային։ Մեր հիւրընկալի կինը, աղջիկը մի առանձին հոգ տարան նրա լուացուելու եւ երեսը սրբելու մասին, որը վերջացնելուց յետոյ, եկաւ նստեց մեզ մօտ։

— Հրամանքնիդ որտեղացի էք, — եղաւ նրա առաջին խօսքը։

Մեր փոխարէն պատասխանեց մեր հիւրընկալը, ասելով, որ Աղթամարայ վանքիցն են գալիս։

— Ուրեմն ուխտաւորնե՞ր էք, — հարցրեց նա։

— Այո՛, ուխտաւորներ ենք, — պատասխանեց Ջալալը, հետազօտելով նրա դէմքի թթու արտայայտութիւնները։

Առանց մեր հարցնելու, նա ասաց, թէ ինքը Բաղէշի դպրոցների վարժապետն է, եւ տասն տարուց աւելի կը լինի, որ այնտեղ ուսուցչութեան պաշտօն է վարում, եւ ուրիշ շատ գործեր է կատարում։

— Ի՞նչ էք սովորեցնում, — հարցրեց Ջալալը։

— Ծանօթացնում ենք Սուրբ Գրքերի հետ, — պատասխանեց նա։

— Այդքա՞նը միայն։

— Մի փոքր եւս աշխարհագրութիւն եւ թուաբանութիւն ենք սովորեցնում։

— Շա՞տ է այնտեղի բողոքականների թիւը։

— Այնքան շատ չէ։ Իսկ գիւղերում Տիրոջ գործը աճելու վրայ է։

— Գիւղերում դպրոցներ ունե՞ք։

— Դեռեւս ոչ։ Այժմ մենք բաւականանում ենք միայն կիրակնօրեայ կրթարաններով։

— Ո՞վքեր են ձեր գլխաւորները։

— Ամերիկացի միսիոնարներ։

— Շատ են թուով։

— Մի քանի ընտանիքներ միայն։

— Իսկ նրանց հաստատած աշակերտների՞ թիւը։

— Այժմ բաւական կը լինի։

— Ի՞նչ գործով են զբաղուած։

— Տիրոջ խօսքը տարածելու գործով. կամ քարոզութիւններ են անում, կամ վարժապետութիւն են անում եւ կամ թարգմանութիւններով են զբաղուած։

— Դուք էլ, ի հարկէ, նրանց աշակերտներից էք։

— Եւ առաջին աշակերտներից։ Երբ միսիոնարները դեռ նոր էին եկած, իմ հայրը նրանց մօտ խոհարար էր, ինձ վերառին ու սովորեցրին։

Թաթօս եղբայրը մօտեցաւ իւղային ճրագին, նրա պատրոյգը ուղղեց. նրա կինը եւ աղջիկը, մեզանից հեռացած, ուշադրութեամբ լսում էին։ Սուրբ Գրքերի տարածողը մի առանձին հիացմունքով նայում էր միսիոնարների առաջին աշակերտի վրայ։ Նրա նեղ, փոքրիկ աչքերը, որ կապիկի աչքերի նման արագ թարթափում էին, կարծես, մեզ ասելիս լինէին՝ «դէ, եթէ քաջութիւն ունէք, խօսեցէք մեր վարպետի հետ, նա ձեր պատասխանը բառ կարգին կը տայ»։

— Ասացէք, խնդրեմ, ձեր նպատակը միայն կրօն տարածե՞լն է, — հարցրեց Ջալալը։

— Միայն այդ է, — պատասխանեց միսիոնարների առաջին աշակերտը։

— Դուք երբէք չէ՞ք մտածում, որ ժողովուրդը, բացի Տիրոջ խօսքից, այլ պէտքերի եւս կարօտ է. օրինակ, ձեր կարեկցութիւնը չէ՞ գրաւում նրա թշուառութիւնը, աղքատութիւնը, իր նեղիչներից հարստահարուիլը եւ այլն։

Նա փոխանակ պատասխանելու, ձեռքը տարաւ դէպի իր ծոցը, հանեց այնտեղից մի փոքրիկ Աւետարան, որը մի մեծ օրացոյցի չափ հազիւ կը լինէր եւ կարդաց Մատթէոսի Զ-րդ Գլ. 33-րդ համարը. «Խնդրեցէք նախ զարքայութիւն Աստուծոյ եւ զարդարութիւն նորա, եւ այդ ամենայն յաւելցի ձեզ։ Մի այսուհետեւ հոգայցէք վասն վաղուին՝ զի վաղիւն վասն իւր հոգասցի»։

— Այդ ես գիտեմ... — ասաց Զալոյը, խնդրելով, որ գոցէ Աւետարանը։ — Եթէ Աստուծոյ արքայութիւնը այնպէս գալու լինէր, ինչպէս ցանկանում էր մեր Փրկիչը, իրաւ է, մենք երբէք աղքատ ու թշուառ չէինք լինի, բայց այնպէս չեղաւ... Հարուստը մնաց հարուստ, աղքատը մնաց աղքատ...

Յետոյ խօսքը փոխելով հարցրեց նա.

— Ձեր միսիօնարները, երեւի, լաւ են ապրում, այնպէս չէ. կառքեր ունեն, ձիաներ ունեն, ծառաներ ունեն, եւ միշտ փառաւոր սեղան ունեն։ Ի՞նչու նրանք չեն փորձում իրանց անձի վրայ Զ-րդ Գլ. 33-րդ համարի ասացուածը, որ իրանք եւս աղքատ կեանք վարեն, եւ իրանց օրինակով մխիթարեն ժողովրդի աղքատութիւնը։

— Բայց նրանք մեծ փոյթեր են տանում, — պատասխանեց միսիօնարների առաջին աշակերտը, Աւետարանը ձեռքից ցած չը դնելով։ — Նրանք մեզ նման չեն, նրանք այնպէս լաւ կեանքի սովորած են։

— Դուք կարծում էք՝ վատ է լաւ կեանքը...

— Սատանայի փորձութիւնը աւելի շուտով յաջողվում է լաւ կեանքի հետամուտ եղողների վերաբերութեամբ։

— Ի՞նչու ձեր միսիօնարների վերաբերութեամբ չէ յաջողվում։

— Ասացի, որ նրանք մեզ նման չեն։

Նա շուտ-շուտ ուղղում էր իր ակնոցները. ես սաստիկ ատում էի այդ գունաւոր ակնոցները, որոնք ծածկել էին նրա աչքերը, և ինձ այնպէս էր թւում, որ նա թանձր վարագոյրի ետեւից էր խօսում. ոչինչ չէր երեւում. անկարելի էր նրա աչքերի խորքից թափանցել նրա սրտի խորքը, որը, անտարակոյս, գաղտնի պէտք է լինէր։

— Վերջապէս, այն ասացէք, — հարցրեց Ջալալը, — դուք ինչ ազգային իդէալներ ունէք։

— Մենք ազգ չենք ճանաչում, մենք միայն Տիրոջ եկեղեցին ենք ճանաչում, — պատասխանեց նա։

— Դուք ուրեմն և հայրենիք չէք ճանաչում։

— Այո։ Քրիստոնեայի հայրենիքը երկինքն է։ Իսկ այդ երկիրը միայն մի ժամանակաւոր իջեւան է, այստեղից այնտեղ տեղափոխուելու համար։

— Չէ՞ որ այդ ժամանակաւոր իջեւանը նոյնպէս բարեկարգելու և մեր երջանկութեանը յարմար կացուցանելու շատ պէտքեր ունի։

— Այդ բոլորը Աստուծոյ ձեռքումն է, մեզանից ոչինչ կախուած չէ։ Մենք ինչ կարող ենք անել։

— Եթէ մենք աշխատենք, Աստուած էլ մեզ կօգնէ։ Աստուած ծոյլերի համար չէ։

— Ամենից առաջ հոգու համար աշխատելու է։ Ի՞նչ օգուտ, եթէ աշխարհայինը կը շահենք, իսկ հոգեւորը կը տուժենք։

Ես մտաբերեցի մեր տէր Թօդիկի խրատները։ Ի՜նչ զանազանութիւն կար նրա ասածների և այդ աղուէսի համոզմունքների մէջ։ Տէր Թօդիկը նոյնպէս ամեն հոգս Աստուծոյ վրայ էր ձգում։ Քարոզում էր կեանքի պէտքերի մասին հոգ չը տանել և միայն հոգու համար մտածել։

— Եթէ դուք լինէիք միսիոնարների երկրում, — ասաց Ջալալը, — եթէ տեսնէիք, մարդիկ այնտեղ ինչպէս են ապրում, ինչպէս են գործում, երբէք այդպէս չէիք խօսի։ Բայց միսիոնարները այստեղ գալով, ձեր երկրային ստրկութեան վրայ աւելացնում են եւ հոգեւոր ստրկութիւնը. — Ձեզ անջատում են աշխարհից, անջատում են համազգի եղբայրներից եւ դարձնում են Աւետարանի գերիներ, թէեւ Սուրբ Աւետարանը ազատութեան եւ եղբայրութեան Կտակարան է։

Նա ոչինչ չը պատասխանեց։ Մեր հիւրընկալը հարցրեց.

— Դուք, պարոն, եղե՞լ էք միսիոնարների երկրում։

— Եղել եմ, — ասաց Ջալալը, եւ կրկին դարձաւ դէպի միսիոնարների առաջին աշակերտը.

— Ի՞նչպէս կարելի է այդ աստիճան միակողմանի, սահմանափակ եւ մոլեռանդ լինել՝։ Դուք հերքում էք ազգը, հայրենիքը, հասարակական բարօրութիւնը, — դուք հերքում էք մարդու ինքնագործունէութիւնը, որի վրայ է հիմնուած նրա երջանկութիւնը, եւ միմիայն վերացական, հոգեւոր սնունդով էք մտածում կերակրել մարդիկներին։ Այդ նրանից է, որ ձեզ, բացի Սուրբ Գրքերի սքոլաստիկայից, ուրիշ ոչինչ չեն սովորեցրել։ Դուք չը գիտէք, որ միսիոնարի քարոզած բողոքականութիւնը բոլորովին այլ ոգի, այլ ուղղութիւն եւ այլ ձգտում ունի, քան թէ այն բողոքականութիւնը, որ արդէն ընդհանրացել եւ կազմակերպուել է մի բողոքական ժողովրդի մէջ, թէ Եւրոպայում լինէր նա, թէ՛ Ամերիկայում։ Դուք չը գիտէք, որ միսիոնարին հարկաւոր են հաւատացեալներ միայն. նա կազմում է իր եկեղեցին, հոգ է տանում նրա հոգեւոր պէտքերի մասին, իսկ նրա աշխարհային պէտքերը զանց է առնում։ Նա սովորած է զանց առնել, որովհետեւ այդ վերջինը կը թուլացնէր առա-

ջինի ազդեցութիւնը։ Նա պէտք է աշխատէ կտրատել ձեր բոլոր հին կապերը, որ կապում են ձեզ ձեր անցեալի, ձեր պատմութեան, մի խօսքով, ձեր ազգային կեանքի հետ, որպէս զի, առանձնացնելով ձեզ կարողանայ կենտրօնացնել իր նոր հիմնած եկեղեցում։ Այդ պահանջում է միսիօնարի կոչումը, նրա պաշտօնը, որին նա արհեստի ձեւ է տուել։ Բայց նոյն միսիօնարը իր հայրենիքում այդպէս չէ վարվում. Նա սիրում է իր ազգը, նրա պատմութիւնը, նրա բանաստեղծութիւնը եւ նրա մինչեւ անգամ հեթանոսական դարերի աւանդութիւնները ու առասպելները։ Նա մասնակցում է եւ իր հայրենիքի հասարակական գործերի մէջ. մտածում է, թէ ինչու մէկը հարուստ է միւսը աղքատ է. աշխատում է, որ աղքատն էլ իր տանը ուտելու հաց ունենայ եւ գոհ լինի իր վիճակից։ Բայց ինչ տուեց ձեզ այդ նոր կրօնը։ — Նա սերմանեց ձեր մէջ երկպառակութիւն, ատելութիւն դէպի ձեր այլադաւան ազգայինները։ Դուք նրանց "հեթանոսներ" էք կոչում, նրանք ձեզ՝ "անհաւատներ"։ Դուք աւելի բարւոք էք համարում թուրքին, քիւրդին մօտենալ, քան թէ նրանց։ Ա՞յդ է աւետարանական եղբայրութիւնը։

Ինչպէս երեւում էր, Ջալալի այդ երկար ճառից միսիօնարների առաջին աշակերտի գլուխը ոչինչ չը մտաւ։ Նա դարձաւ բաց արեց իր օրացոյցի չափ ծոցի Աւետարանը եւ նրանում ինչ-որ կարդաց։ Ջալալը զայրացաւ։

— Դուք միսիօնարական մոլեռանդներ էք, եւ աւելի ոչինչ, — ասաց նա փոքր ինչ գրգռուած ձայնով։ — Այդ Աստուածային գրքի թիւր ու սխալ մեկնութիւնները փչացրել են ձեզ։ Եթէ դուք լինէիք փոքր ինչ զարգացած մարդ, ես ձեզ կ՚ապացուցանէի, որ դուք այդ գրքից ոչինչ չէք հասկացել։ Բայց ադէտների հետ խօսելը՝ շատ դժուարին է։

Ցաւալին այն է, որ ձեր նմանները քարոզիչներ եւ վարժա-պետներ են...

Նա վերկացաւ եւ գնաց Ասլանի մօտ։

— Այդ մարդը խելագար է, — ասաց միսիոնարների առաջին աշակերտը նրա գնալուց յետոյ։

— Լո՛ւռ, անպիտան, — գոչեցի ես, — եթէ ոչ, ողջ տեղդ այդ լիմար գլուխդ կը թողնեմ։

Նա լռեց, միւսները նոյնպէս ոչինչ չը խօսեցին։

Ես սկսեցի մի առանձին զզուանք զգալ դէպի այդ մար-դիկը, որոնք աւելի խղճալու կարօտ էին, քան թէ կարելի էր նրանց վրայ բարկանալ։ Ողորմելի՜ մարդիկ, մի գերութիւնից ընկել էին միւս գերութեան մէջ, — Թուրքի, քրդի ստրկութիւնից դարձել էին միսիոնարի ստրուկ...

Ես գնացի Ասլանի մօտ, բայց Սալմանին այնտեղ չը գտայ։ Նա գնացել էր, երեւի, Թափառելու գիշերային մթու-թեան մէջ, իր բորբոքուած սիրտը զովացնելու համար։ Ասլանը քնած չէր։ Ես պատմեցի նրան Սալմանի վիճաբանու-թիւնը բողոքականների հետ։ Նա խիստ սառնութեամբ պա-տասխանեց.

— Ի զուր է այդպէս դատապարտել նրանց. այդ ողոր-մելիները ի՞նչով են մեղաւոր. նրանք արդիւնք են մեր եկե-ղեցու անկարգութեան։ Եթէ մենք ունենայինք օրինաւոր հոգեւորականութիւն, ի հարկէ, նրանք չէին լինի։ Մեր ճա-նապարհորդութեան ժամանակ այնքան բազմաթիւ վանքեր տեսանք, այնքան բազմաթիւ վարդապետներ տեսանք։ Ի՞նչ են շինում այդ տխմարները, ի՞նչով են զբաղուած։ — Դու քո աչքով տեսար, դու այդ լաւ գիտես։ Ցաւալի բան է, նրանց վանքերի շուրջը կը կազմուի մի այդպիսի փչացած համայնութիւն, որ ոչ ճշմարիտ բողոքական է եւ ոչ աւան-դապահ լուսաւորչական։

— Ես պէտք է ներողութիւն խնդրեմ, — պատասխանեց Ալանը. — Իմ ընկերը թէեւ փոքր ինչ դիւրագրգիռ մարդ է, բայց շատ բարի սիրտ ունի։

Ջալապին գտնել չը կարողացան։ Ընթրիքից յետոյ խնդրեցինք՝ մեզ համար քնելու տեղ պատրաստել նոյն առուակի մօտ, ծառերի ներքոյ, որովհետեւ սրահում օդը սաստիկ խեղդող էր, եւ մանաւանդ զանազան միջատներ գիշերը կարող էին անհանգիստ անել մեզ։ Ջալապը դեռ չէր վերադարձել, երբ ես եւ Ալանը պատրաստուեցանք քնելու։

— Ո՞ւր գնաց նա, — հարցրի ես։

— Երեւի, կը գայ, — պատասխանեց Ալանը։

— Բայց որքան լաւ խօսում էր նա, որքան հմուտ է սուրբ գրքերի գիտութեան մէջ։ Ես երբէք չէի կարծում, որ Ջալապը այդ աստիճան զարգացած մարդ լինէր։

Ալանը ծիծաղելով ասաց.

— Նա իսկը բողոքական է։

— Բողոքակա՞ն է, ի՞նչ էք խօսում։

— Եւ բողոքականի քահանայ է։

Ես շուարած մնացի։

Ես իսկոյն գնացի նրան որոնելու։ Պարտէզի մի հեռաւոր անկիւնում գտայ նրան, ծունր դրած գետնի վրայ, լուռ աղօթում էր։ Ո՞ւմ համար էր այնպէս յափշտակուած աղօթում նա։ — Երեւի, իր մոլորեալ «եղբայրների» համար…

ԻԸ.

ԵՐԵՒԵԼԻ ՔԻԹԸ

Վերջապէս, հասանք Բաղէշ, որ այլ անունով կոչ-վում է Բիթլիս: Իջեւանելու համար ընտրեցինք քաղաքի պանդոկներից (խան) մէկը: Երբ կանչեցինք օդաբաշուն, որ մեզ մի սենեակ ցոյց տայ, յայտնուեցաւ մի այլանդակ մարդ, բանալիների փունջը գօտիից քարշ ընկած: Ցեւ ծալած բա-զուկները մինչեւ արմունկները դրօշմուած էին Երուսաղէմի նշաններով: Այդ արդէն ապացոյց էր, որ նա մահտեսի էր եւ մենք մի բարեպաշտ ուխտաւորի հետ գործ ունէինք: Եւ այդ էր պատճառը, որ նրան կոչում էին Հաջի Իսաղ: Մինը միւսի ետեւից շտապով բաց արեց սենեակների դռները եւ առաջարկեց ամենայարմարը ընտրել: Իսկ սենեակների ար-ժանաւորութիւնները ցոյց տալու համար, նա միառժամ յիշեց-նում էր մեզ, թէ որ տարում եւ որ ժամանակ ինչ նշա-նաւոր մարդիկ են բնակուել նրանց մէջ: Իբրեւ ապացոյց, նա ցոյց տուեց մեզ եւ մի քանի արձանագրութիւններ, որ ածուխով գրած էին պատերի վրայ, թէեւ այդ արձանա-գրութիւնները բաւ վկայութիւն չէին տալիս հաջիի բարոյա-կանութեան մասին: Մի պատի վրայ գրած էր. «Եթէ հաջի Իսաղին շուկան ուղարկես մի բան գնելու, դու էլ հետը գնա»: Մի այլ տեղ. «Հաջի Իսաղի ասածներից եթէ հա-զարից մէկը ճշմարիտ լինի, ջորին կը ծնի»: Եւ այսպէս, հա-մարեա բոլոր արձանագրութիւնների մէջ հաջիի անունը մեծ

գեր էր խաղում։ Ի՜նչ հարկէ, եթէ հաջին գիտակ լինէր, նրանցից եւ ոչ մէկը չէր թողնի, բայց, երեւի, նրան ասել էին, որ լաւ բան են գրել։

Մենք շատ խոստապահանջ չեղանք, ընտրեցինք սենեակներից մէկը եւ մտանք քարէ տուփի մէջ։ Իրաւ որ, քարէ տուփ։ Ամբողջ պանդոկը շինուած էր կոփածոյ քարերից։ Սենեակները նոյնպէս թէ դրսից, թէ ներսից, տաշած քարերից էին շինուած։ Լոյս ընդունում էին միայն բաց թողած դռնից, եւ այդ պատճառով վանքերի նեղ խուցերի նմանութիւն ունէին։ Պանդոկը երկու յարկանի էր. վերին յարկում բնակվում էին ճանապարհորդները, իսկ ներքին յարկում, քառանկիւնի բակի շուրջը, շարքով զետեղուած էին զանազան վաճառքների կրպակներ։

Ոչ մի կարասիք չը կար մեր ընտրած սենեակում. մերկ պատերը, մերկ յատակը, տխրող մռայլը ծանր տպաւորութիւն էին գործում։ Ասիական այլ ճանապարհորդների համար, որոնք ամեն պատրաստութիւններ իրանց հետ ման են ածում, գուցէ այդպիսի իջեւանները յարմար կը լինէին, բայց մենք մի կապերտի կամ գորգի կտոր անգամ չունէինք մեզ հետ, որ ձգէինք յատակի վրայ եւ նստէինք։

Մեր բախտից հաջի Ռստը խուլ յայտնուեցաւ, բայց մի զարմանալի խուլ՝ եթէ վատ բան ասէիր, նա չէր լսի, իսկ եթէ լաւ բան ասէիր, իսկոյն կը լսէր։ Օրինակ, եթէ նրան հայհոյանք տայիր, չէր լսի, իսկ եթէ ասէիր. "Հաջի, համեցէք, մի ֆինջան ղահուէ անուշ արէք„, — իսկոյն վազ կը տար։

— Հաջի, մի շոր ձգիր այստեղ, որ վրան նստենք, — եղաւ մեր առաջին պահանջը։

Նա չը լսեց։ Ես բռնեցի նրա ձեռքից եւ, յատակը ցոյց տալով, բարձր ձայնով ասացի.

— Ջո՛ւր, ջո՛ւր բեր։

Նա մռմռթալով հեռացաւ, բայց ջրի փոխարէն մի աւել բերեց եւ սկսեց յատակը աւլել։ Այդ աւելի հարկաւոր էր, մենք այդ մասին չէինք մտածել, որովհետեւ հաշիշի նշանաւոր յաճախորդներից՝ ով որ եկել էր, ով որ գնացել էր, իր հետքերը թողել էր յատակի վրայ։ Այստեղ ընկած էին ձմերուկի բորբոսած կեղեւներ, խաղողի ճիւղեր, մսի ոսկորներ, չոր հացի կտորներ, կիսավառ մոմի պատառներ, որ աշտանակի փոխարէն կպցրած էին աղիւսի վրայ, — եւ եթէ աւելացնենք նրանց հետ հաշիշի կեղտոտ ֆէսը, որ կռանալու եւ աւլելու միջոցին ընկաւ յատակի վրայ, — կարելի էր այդ սենեակը կատարեալ աղբանոց համարել։

Երբ հաշիշն վերջացրեց իր աշխատանքը, մենք յայտնեցինք նրան մեր երկրորդ պահանջը, ասելով, որ լուացուելու ջուր բերէ։ Նա դարձեալ չը լսեց։ Ինձ մնում էր՝ երկրորդ անգամ բռնել նրա ձեռքից եւ աղաղակել. — “Ջո՛ւր, ջո՛ւր„։ Նա իսկ ոչինչ չը հասկացաւ։ Հարկաւոր էր նշաններով հասկացնել, թէ ինչու համար էր ջուրը։ Ես ձեռքս տարայ դէպի երեսս եւ լուացուելու ձեւեր ցոյց տուի։ Նա էլ ձեռքը տարաւ դէպի պանդոկի բակը եւ ցոյց տուեց ջրի աւազանը, որի մէջ պղնձէ ծորակից ցած էր վազում ջուրը։

Դժուար էր որոշել, մե՞նք աւելի ծիծաղելի էինք երեւում հաշիշի աչքում, թէ նա՛ մեզ, կարծեմ, մենք աւելի ծիծաղելի էինք երեւում։ Երեւի, նա մտածում էր, այդ ինչ տեսակ ճանապարհորդներ են, որ ոչ ջրի աման ունեն եւ ոչ մի կապերտի կտոր։

Ես համբերութիւնս կորցրի. նրա դանդաղկոտութիւնը աւելի վրդովեցրեց ինձ. բռնեցի երկար ականջներից եւ, սաստիկ թափ տալով, գոչեցի.

— Գնա՛ ջուր եւ մի օթոց բե՛ր, լսո՞ւմ ես։

Հաջին զգաստացաւ եւ շտապով դէպի ցած վազեց։ Բայց իմ վարմունքը դուր չեկաւ Այանին։

— Ի՞նչ պէտք է արած, — պատասխանեցի ես, — այդ մարդիկը խնդրելու չեն սովորած, նրանց պէտք է հրամայել եւ մտրակով հրամայել...

— Մենք բողոքում ենք մտրակի դէմ, եւ նոյնը մե՞նք պէտք է գործ դնենք, — ասաց նա։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի։

Քանի րոպէից յետոյ վերադարձաւ Հաջին, բերելով իր հետ թէ՛ ջուր եւ թէ՛ մի օթոց։

— Օրհնած, — ասաց նա կիսածիծաղ եւ կիսավշտացած կերպով, — դէ ասա ջուր եմ ուզում, էլ ուր ես չարչարում ինձ։ — Կարծես, նոր էր հասկանում, որ ես ջուր էի ուզում։

— Էլ ուրիշ ի՞նչ էք հրամայում, — դարձաւ նա դէպի Այանը. — շուկայից գնելու ոչինչ չունե՞ք։

— Դեռ ես ոչ, երբ հարկաւոր կը լինի մի բան պատուիրել, կը կանչենք ձեզ, — ասաց Այանը։

Հաջիի դէմքի վրայ երեւաց դժգոհութեան նման մի բան։ Նա այն բարի սովորութիւնն ունէր, որ պատրաստ էր իր սենեակները բոլորովին ձրի տալ իր յաճախորդներին, միայն թէ ամեն ինչ նրա ձեռքով գնէին։ Բայց, միեւնոյն ժամանակ, նա ունէր մի այլ սովորութիւն, որ ամենահասարակ ուտեստներ, որոնցմով լի էր բազարը, երբ պահանջէիր նրանից, նա միշտ դժուարութիւններ կը յարուցանէր։ Օրինակ, նրան ասում ես. — «Հաջի, կարո՞ղ ես մի փոքր հաց ու պանիր գնել բազարից»։ — Նա ուղղակի չի պատասխանի, թէ կարող եմ, այլ կ'ասէ քեզ. — «Տեսնեմ, կարող եմ գտնել»։ Նրա այդ անվճռականութիւնը այն

նպատակն ունէր, որ ցոյց տայ, թէ մի անկարելի գործ է կատարում եւ յաճախորդին մեծ ծառայութիւն է անում։

Հաջին մի ցամաք մարդ էր, նիհար ծնօտները խնամքով ածիլած, եւ կոշտ մազառի նման ընչացքների ծայրերը կտրած, որոնք մի չար սովորութիւն ունէին միշտ բերանը մտնելու։ Նրա դէմքի վրայ նշանաւոր էր երեւելի քիթը, որ կրում էր իր վրայ երկու բարձրութիւններ, որոնք, երկու գագաթների նման, միախառնուելով վերին շրթունքի հետ, կազմում էին մի երկար լեռնաշղթայ։ Սխալ չէր լինի, եթէ ասէի, որ նրա երեսը բաղկացած էր ամբողջապէս քթից։ Հաջիի կազմուածքի մէջ նշանաւոր էին եւ աչքերը։ Թէեւ բոլոր աճէմստանցիք՝ ծալապատիկ նստելուց՝ ծուռ աչքեր ունեն, բայց Հաջիի աչքերը այդ մասնում մի առանձին բացառութիւն էին կազմում։ Նրանք, դէպի կողքերի կողմը անկանոն կերպով դուրս ընկնելով, եւ հետզհետէ թեքուելով, ձեւացնում էին երկու աղեղնաձեւ կիսաբոլորակներ, որոնց ծայրերը, ներքեւից եւ վերեւից միանալով, մէջտեղում թողնում էին մի ձուաձեւ տարածութիւն։ Այդ էր պատճառը, որ նա կրիայի նման էր շարժվում։ Թէ ինչ գոյն եւ ինչ ձեւ էր ունեցել նրա հագուստը առաջ, — այդ դժուար էր որոշել, որովհետեւ կեղտը, սկսեալ հին ժամանակներից, այնպիսի թանձր խաւ էր դրել նրա հագուստի վրայ, որ բոլոր գոյները ծածկուել եւ անհետացել էին նրա շերտերի տակ, իսկ յաճախակի կարկատանները տարիների ընթացքում աղաւաղել էին նրա հագուստի նախկին ձեւը։ Հաջին մեզ համար աւելի հետաքրքիր դարձաւ այն ժամանակ, երբ իմացանք, որ այդ փնթի մարդը այն մեծ, քարաշէն պանդոկի տէրն է եւ քաղաքի հարուստ հայերից մէկը։ Մեր սենեակը կարգի դնելուց յետոյ, նա մօտեցաւ Ասլանին, հարցրեց.

— Ընֆիա ունե՞ս։

Ալլանը զարմացած նայեց նրա երեսին։

Յետոյ մեզ ասացին, որ նա սովորութիւն ունի իր պանդոկի բոլոր այցելուներին այդ հարցը առաջարկել։ Երբ մէկի մօտ յայտնվում է էնֆիա (քթախոտի) եւ նրան «թատաքայ է անում», նա նախ լի բռնով լցնում է իր ռնգածակերը, յետոյ սկսում է գովել նրա արժանաւորութիւնները այնքան, մինչեւ «թատաքայ անողը» ամաչելուց ստիպուած է լինում իր ունեցածի մի մասը, «բարեկամական յիշատակի համար», ընծայել նրան։ Եւ այդպէս, հաջին միշտ ձրի էր ստանում այդ մեծ կարիքը, եթէ ոչ, իր ահագին քիթը գրգռելու համար բաւական ծախքերի կարօտ պիտի լինէր։

— Մենք մի բան չորոշեցինք մեզ հետ, հաջի, — ասաց նրան Ալլանը, — որքան է սենեակի վարձը։

— Օրեկան քսան ղուրուշ, իսկ ձիաների համար՝ իւրաքանչիւրին մի-մի ղուրուշ, — պատասխանեց նա, աւելացնելով, որ մեր «խաթրի» համար է այդքան փոքր վերցնում, որովհետեւ «պատուական» մարդիկ ենք եւ այլն։

— Շատ չէ։

— Դուք, պարոն, պէտք է գիտենաք, որ «մենք» սուտ խօսելու սովորութիւն չունենք, — ասաց նա մի անբացատրելի ժպիտ ձեւացնելով դէմքի վրայ։

Այդ կողմերում այդքան վարձ պահանջել կացարանի համար, աներեւակայելի բան էր, այնու ամենայնիւ, Ալլանը ընդունեց, ասելով.

— Լաւ, գնա։

Նրա հեռանալուց յետոյ Ջալլադը նկատեց.

— Այդ մարդը անպատճառ հայ-բողոքական պէտք է լինի։ Պատրաստ եմ գրաւ բռնել։

թէ հարուստի, թէ աղքատի, շինուած են, մաքուր, հարթ տաշուած, թխագոյն քարից: Երեք գետեր, զանազան կողմերից գալով եւ քաղաքի մօտակայքում միանալով, անցնում են ձորի անդնդային խորութեան միջով եւ իրանց ահեղ ձայնով թնդեցնում են տիրող լռութիւնը: Սկսեալ ձորի յատակից, սկսեալ գետի աջ եւ ձախ ափերից, շրջակայ լեռները աստիճանաձեւ թումբերով (տերրասներով) աստիճանաբար վեր են բարձրանում: Այդ թումբերի վրայ շինուած են տներ, այդ թումբերի վրայ տնկած են եւ տները շրջապատող պարտէզները: Երբ ցածից դէպի վեր ես նայում, քեզ թւում է, թէ տեսնում ես Շամիրամի օդային պալատները իր կախաղանաւոր պարտէզներով:

Լեռների կուրծքի վրայ, սկսեալ ամենաբարձր կէտերից, վազում են բազմաթիւ աղբիւրները, յստակ, իբրեւ բիւրեղ: Նրանց վտակները անցնում են բարձրադիր պարտէզների միջով, անցնում են տների կտուրների վրայով եւ, առաջինից դէպի երկրորդը թափուելով, կազմում են հիանալի ջրվէժներ: Մի տան կտուրը միւս տան համար բակի տեղ է ծառայում, եւ այսպէս, լեռների կուրծքին կպած տները աստիճանաբար վեր են բարձրանում եւ հասնում են մինչեւ ամենաբարձր գագաթները: Իսկ վտակները վերեւից հոսելով, ջրվէժների տեսարաններ են ներկայացնում: Ամէն կողմից ջուր է վազում, թէ աղքատին եւ թէ հարուստին բարիք է պարգեւում: Ջուրը անցնում է Ս. Սարգիս եկեղեցու աւագ խորանից եւ թափվում է նրա գաւիթը:

Գնում ես փողոցներով, յատակը քար, պատերը քար. ման ես գալիս պարտէզների մէջ, ցանկապատը քար, դռները քար, — եւ այդ քարեղէն աշխարհը, արհեստի ու բնութեան հրաշալիքների հետ միացած, սքանչացնում է քեզ: Դէպի որ կողմ եւ նայում ես, երեւում են ահաւորութիւն,

վսեմութիւն, գեղեցիկ տեսարաններ։ Նայում ես դէպի ձորի անդնդային խորութիւնը։ Մի տուն միւս տան վրայ, մի պարտէզ միւս պարտէզի վրայ, աստիճանաբար իջնում են մինչեւ գետի ափերը, որ հոսում է ձորի խորութեան միջով։ Իսկ այնտեղ, գետեզերքի բոլոր երկարութեամբ, տարածվում են քաղաքացիների այգիները եւ լցնում են ձորը հիանալի կանաչազարդութեամբ։

Նայելով այդ բոլորի վրայ, քո սիրտը բաբախում է մի վսեմ հպարտութեամբ, երբ տեսնում ես, թէ ինչպէս հայ մարդը գիտէ մաքառել վայրենի բնութեան հետ, գիտէ լեռների ապառաժոտ անձկութեան մէջ իր համար մի դրախտ ստեղծել։

Աւելի հետաքրքիր էր շուկան։ Հրապարակը գտնվում էր կտուրների վրայ, իսկ կտուրների տակում՝ ծածկված բազար իր կրպակներով ու խանութներով։ Չը սովորած մարդու աչքում կարող էր այդ շատ տարօրինակ երեւալ, եթէ չը մտածէր, որ խնայող բաղեշցին, իր տեղի սղութեան պատճառով, աշխատել է նրա ամէն մի թիզից օգուտ քաղել։ Ես ման էի գալիս կտուրների վրայ, այլ խօսքով, հրապարակում։ Անցնելու տեղ չը կար. մարդ, անասուն եւ թռչուն խառնուած էին միմեանց։ Այնտեղ գիւղացի կանայքը, խուռներով նստած, ձու, հաւ, եղ ու կարագ էին ծախում. այնտեղ կապած էին գիւղացիների աւանակները, որոնց վրայ բարձած, զանազան ուտեստներ էին բերել ծախելու. այնտեղ շարքով չոքած էր ուղտերի քարաւանը, որ գիւղերից ցորեան էր բերել. նրանց մօտ կիտած էր ցորեանի շեղջը։ Այնտեղ ջուլհակը իր գործած կտաւն էր ծախում, իսկ ներկարարը իր ներկած կարմիր շիլան. այնտեղ չիթսազը իր պատրաստած չիթերը փռում էր քուրդի հետ եւ նրանից իւղ, պանիր ու բուրդ էր առնում. այնտեղ թափառական

չինգանան պար էր ածում իր կապիկը եւ փարաներ էր հաւաքում, իսկ քահանան մտնում էր այս եւ այն ուտեստը ծախողին, մի պատառ վեր էր առնում, իր բերանն էր դնում, "համը տեսնելու" համար, եւ մի կտոր իր թաշկինակի մէջ էր դնում, տուն տանելու, "նմուշի" համար։ — Այդ բոլորը կատարվում էր կտուրների վրայ, այդ օդային հրապարակում։

Ես ցած իջայ կտուրներից, մտայ նրանց տակ, ծածկուած շուկան։ Դա մի ամբողջ լաբիւրինթոս էր, որ տարածվում էր դէպի զանազան կողմեր։ Չարշիների աջ եւ ձախ կողմում, մինը միւսի մօտ, շարքով ձգվում էին զանազան վաճառքներով լի կրպակներ, խանութներ, որոնք շինուած էին քարից եւ փոքրիկ մատուռների նմանութիւն ունէին։ Ծալապատիկ նստած էին վաճառականները մինդարների վրայ եւ գնորդներին, հաճոյական ձայներով ու խօսքերով, դէպի իրանց խանութն էին հրաւիրում։ Առեւտուրը իր ջերմ կենդանութեան մէջ էր։ Բաղէշը իր շրջակայ գաւառների վաճառականական կենտրոնն է։ Նա յարաբերութիւն ունի Վանի, Կարինի, Բալուի, Բուլանխի, Տարօնի, Սղերդի, Ամիթի, մինչեւ անգամ Մուսուլի եւ Բաղդադի հետ։ Բամբակը ստանում է Պարսկաստանից, եւ իր մէջ արգիւնագործելով, — չիթեր, կտաւներ, շիլաներ պատրաստելով, լիացնում է իր շրջակայ գաւառները։ Եւրոպական ապրանքներ նա ստանում է Կ. Պօլսից։ Վաճառականութիւնը գլխաւորապէս հայերի ձեռքումն է եւ նրանց նիւթական վիճակը կարելի է բաւական գրութեան մէջ համարել։ Բայց իմ ուշադրութիւնը գրաւեցին մի քանի այլ երեւոյթներ։ Մի տեղ փոքրիկ աշակերտը, չոքած իր "ուստայի" առջեւ եւ գոգ ժամագիրքը ձեռքում բռնած, իր "համարն" էր տալիս։ "Ուստան" երկաթեայ աչքերը ձեռքում, մի կող-

մեջ չափում էր կտաւը եւ խօսում էր քրդի հետ, միւս կողմից, նոյն երկաթեայ արշինով խփում էր փոքրիկ ուսանողի գլխին, որ իր սխալը ուղղէ: Մի այլ տեղ, խանութպանը գրել էր իր առջեւ Նիւ-Եօրկում տպած աշխարհաբառ Աստուածաշունչը, մի կողմից սակարկութիւններ էր անում իր գնորդների հետ, միւս կողմից վիճում էր մի քանի անձանց հետ, թէ պահեցողութիւնը չի կարող քաւել մարդու մեղքերը: Ես մօտեցայ այդ վերջիններին: Չը գիտեմ, ծանօթից յայտնուեցաւ այնտեղ եւ Հաջի Իսաղը: Լսելով, թէ վէճը ինչումն է, նա ասաց.

— Պահեցողութիւնը պէտք է հոգեւոր լինի. դու հեռու պահիր քեզ սուտ խօսելուց, սուտ երդուելուց, գողանալուց, զրպարտելուց, ագահութիւնից, ժլատութիւնից եւ այլ մեղքերից, այն ժամանակ Տիրոջ թողութիւնը կը վայելես, եթէ ոչ, թէ միս կերար, թէ լոբիա կերար, բոլորը մի եւ նոյն է:

Եւ այդ ասում էր մի՛, — Հաջի Իսա՛ղը...

Ես հեռացայ:

Ծածկուած շարշիները լոյս ընդունում էին առաստաղից: Բայց լոյսը այնքան նուազ էր, որ մարդ մարդու հազիւ կարողանում էր տեսնել: Խանութպանները եթէ կամենային, կարող էին աւելի լոյս տալ իրանց կրպակներին: Բայց այդ շահաւէտ չէր լինի նրանց համար, որովհետեւ խաւարի ու մթութեան մէջ աւելի հեշտ էր խաբել, աւելի հեշտ էր վատ ապրանքը լաւի տեղ վաճառել:

Իմ գլխում ծագեց մի համեմատութիւն: Միթէ Աւետարանի լոյսն ու ճշմարտութիւնը քարոզող միսիօնարները նոյնպիսի վաճառականներ չէին: Միթէ նրանք եւս իրանց դպրոցները խաւարի մէջ չէին պահում, ինչպէս բաղէշցի վաճառականը իր կրպակը: Միթէ նրանք եւս իրանց

առեւտուրը մթութեան մէջ չէին կատարում, որ աւելի հեշտ լինի խաբել։ Միթէ, եթէ ցանկանային նրանք, չէին կարող աւելի լոյս տալ իրանց դպրոցներին, այն ստուածային կենսատու լոյսը, որի տարածման համար առաքուած էին։

Ամէն տեղ ես լսում էի նոյն վիճաբանութիւնները, կարծես, ամբողջ քաղաքը վարակուած լինէր այդ ախտով։ Խարդախ վաճառականութեան հետ՝ կատարվում էր եւ կրօնական խարդախ պրօպագանդա։ Իսկ հայ քահանան վերեւում, կտուրների վրայ, զանազան ուտեստների «Նմուշներ» էր հաւաքում իր թաշկինակի մէջ...

Ես զզուանքով դուրս եկայ չարշիներից։

Բաղէշը գտնվում է չորս վանքերի հզօր պաշտպանութեան ներքոյ։ Նրանցից մէկը քաղաքի միջումն է, իսկ երեքը նրա շրջակայքում։ Ամրդոլու վանքը գտնվում է նոյնանուն թաղի մէջ։ Նրանից կէս ժամ հեռաւորութեան վրայ կանգնած է Գոմաց Ս. Աստուածածնի վանքը, յետոյ Աւետուս Ս. Աստուածածնի վանքը եւ Խնդրակատար Ս. Աստուածածնի վանքը։ Թադէոս առաքեալը ուխտել էր Հայաստանում հազար վանքեր հիմնել Ս. Աստուածածնի անունով. յիշեալ երեքը միայն Բաղէշի մօտակայքում հիմնեց։

Բացի չորս վանքերից, չորս հայկական եկեղեցիներ քաղաքի մէջ հոգեւոր սնունդ են մատակարարում բնակիչներին։ Կարմրակ կոչուած եկեղեցին՝ պահում է իր մէջ Յիսուս Քրիստոսի արեան շիշը. նա այն աստիճան պաշտելի է, որ նրա անունով երդվում են մինչեւ անգամ մահմեդականները։ Այդքան հոգեւոր հիմնարկութիւններից յետոյ, Հաջի Իսայը դարձեալ փողոցներում կրօնափոխութիւն է քարոզում։ Ի՞նչ է դրա պատճառը...

Փողոցներում շրջում էին հայ կանայք։ Ամենքը, թէ պառաւ եւ թէ մանկահասակ, իրանց գեղեցիկ եւ նուրբ կերպասներից կարուած զգեստների վրայ, հագած ունէին մի ագեղ, մինչեւ ոտները իջած, չերա շապիկ։ Այդ արտաքին ծածկոցը նրա համար էր, որ նրանց նազելութիւնը չը գրաւէ մուսուլմանի վաւաշոտ հայեացքը։ Տղամարդիկ նոյնպէս վառ էին հագնուած։ Այստեղ, ինչպէս միեւնոյնը Վանում եւս նկատեցի, հարուստները սովորութիւն ունէին իրանց հարստութիւնը ծածկել աղքատութեան կեղեւի տակ։ Աւելի թշուառ գտայ ես երեխաներին. ոչ մէկի ոտներին ոտնամաններ չը տեսայ, թէեւ ոտնամանների աւելի պէտք ունէին այդ ապառաժոտ, քարեղէն քաղաքում։

Ահա անցաւ մի ամբողջ ասպախումբ։ Ամերիկացի կանայք, ձիաների վրայ կողմնակի նստած, քարշ էին տալիս գետնից իրանց երկար զգեստները։ Նրանց տղամարդների գլխարկների վրայ քամուց ծածանվում էին շղարշեայ սպիտակ փաթոթի բաց թողած ծայրերը։ Ասպախումբը անցաւ, որպէս մի սրընթաց մրրիկ։ Մի քանի ձիաւորներ, ազգային հագուստով, առջեւից արշաւելով, յետ էին մղում բազմազգ խառնուած բազմութիւնը, որ առանց առարկմունքի եւս երկիւղածութեամբ յետ էր քաշվում եւ ճանապարհ էր բաց անում։ Սկզբում ես կարծեցի, թէ այդ ասպախումբը եւրոպական մի որ եւ է պետութեան հիւպատոս պէտք է լինի իր ընտանիքով եւ իր բազմաթիւ համհարզներով, որպէս սովորութիւն ունեն նրանք արեւելքում իրանց, որքան կարելի է, շքեղ եւ մեծափառ ցոյց տալ։

— Ո՞վքեր են դրանք, — հարցրի մի հայից, որ խորին կերպով գլուխ տուեց նրանց անցնելու միջոցին եւ, դեռ անշարժ կանգնած, հիացմունքով նայում էր նրանց ետեւից։

— Մեր «սահարներն» են, — պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտութեամբ։

Ես խելքն հասկացայ, թէ ովքեր էին։ Պարսկաստանում եւս «սահար» անունով էին կոչում միսիոնարներին, որ նշանակում է տէր, պարոն։ Ահա, ոտնաշրջիկ առաքեալների յաջորդները, որոնք բացի մի ցուպից եւ մի մախաղից ուրիշ ոչինչ չէին կրում իրանց հետ։

— Որ տեղից են գալիս, — հարցրի իմ խօսակցից, որ դեռ շարունակում էր նայել նրանց ետեւից։

— Ամերիկայից, — ասաց նա, դառնալով դէպի ինձ։ — Էգուց կիրակի է, քարոզ պէտք է տան։

— Յետոյ դարձեալ կը գնա՞ն ամերիկանոց։

— Ի հարկէ։ Այդ տօթերում քաղաքի մէջ «սահարները» չեն կարող մնալ։

— Իսկ դուք կարո՞ղ էք մնալ։

— Մենք սովորել ենք։ Նրանք խօ մեզ նման չեն։ — Դուք կը գա՞ք քարոզ լսելու, խօսքը փոխեց նա. — ասում են լաւ քարոզ կը լինի։ Շ... «սահարը» պէտք է խօսի գոյափոխութեան վրայ, եւ պէտք է ապացուցանէ, որ հեթանոս հայերը ի զուր են հաւատում, որ գինին ու հացը Յիսուս Քրիստոսի մարմինն ու արիւնն են դառնում։

Ես ոչինչ չը պատասխանեցի ու հեռացայ։ Նա մինչեւ անգամ վիրաւորուեցաւ իմ անտարբերութիւնից, թէ ինչու ես չը կանգնեցի բազարի մէջտեղում եւ ամբողջ ժամերով չը վիճեցի նրա հետ գոյափոխութեան վրայ։

Ես գնեցի ինչ որ պէտք էր ինձ, եւ վերադարձայ պանդոկը։

Ասլանը եւ Ջալլադը ամբողջ օրը չերեւացին։ Երեկոյեան, մեր սենեակում միայնակ նստած, սպասում էի նրանց։ Մի կողմում վառւում էր աղեալի վրայ կպցրած

ճրագուի մոմը եւ տարածում էր մռայլ լուսաւորութիւն։ Պանդոկում բոլոր վաճառականների կրպակները կղպուած էին, եւ ամեն գործողութիւն դադարած էր։ Տիրում էր խորին, թախծալի լռութիւն։ Մի քանի ճանապարհորդներ, մեր կից սենեակների դռների առջեւ նստած, ընթրիք էին անում։ Ոմանք դռների առջեւ քնած էին։ Ներքում օդը հեղձուցիչ էր։ Ես նայում էի վառվող մոմի վրայ։ Անթիւ միջատներ, փոքրիկ, նախշուն թիթեռներ, սուլելով, սաւառնելով, պտըտում էին մոմի շուրջը։ Լոյսը հրապուրում էր նրանց։ Լոյսը ուրախացնում էր նրանց։ Լոյսի հետ խաղ էին անում, եւ լոյսի մօտ ընկնում էին... Լուսաւորութեան խեղճ զոհեր...

Ասլանը եւ Ջալլադը վերադարձան խիստ ուշ։ Մեծ եղաւ իմ ապշութիւնը, երբ տեսայ Ջալլադին՝ ոտքից գլուխ կերպարանափոխուած։ Նա այժմ եւրոպական հագուստ էր հագած։ Որքան պատկառելի էր երեւում նա այդ հագուստի մէջ, որքան պատշաճաւոր էր նրան այդ հագուստը։ Երեւում էր, որ նա մանկութիւնից սնուել, մեծացել էր այդ հագուստով։

Նա ժպտալով ողջունեց ինձ եւ հարցրեց.

— Չե՞ս զարմանում։

— Զարմանում եմ, — պատասխանեցի ես, վերկացայ իմ նստած տեղից, բռնեցի նրա ձեռքը։

Ասլանը գլխարկը մի կողմ ձգեց եւ լուռ նստեց օթոցի վրայ։ Իսկ Ջալլադը սկսեց շտապով հանուել իր իրեղէնները։ Սենեակի դռանը սպասում էր մի ծառայ։ Նա ներս մտաւ, վեր առեց նրա խուրջինը եւ հեռացաւ։

— Դու զարմանո՞ւմ ես, — անհանգիստ կերպով հարցրի նրանից։

— Ոչ, ես չեմ գնում, — քաղցրութեամբ պատասխանեց նա և, մօտենալով, ձեռքը դրեց իմ ուսի վրայ: — Ես այդ քաղաքում պէտք է մնամ: Եւ այդ պատճառով, հարկաւոր եղաւ իմ իրեղէնները տեղափոխել իմ նոր վարձած կացարանը:

— Այսուամենայնիւ, մենք պէտք է բաժանուենք միմեանցից:

— Այո, պէտք է բաժանուենք...

Նրա ձայնը դողաց:

Վերջին օրերում ես այն սաստիկ սկսել էի սիրել և յարգել այդ ազնիւ երիտասարդին, որ, կարծես, մի բան կորուսեցաւ իմ սրտից, երբ լսեցի, որ բաժանուելու ենք միմեանցից, և, գուցէ, այլ ևս չենք տեսնի միմեանց: Ես սկսեցի աղաչել նրան.

— Գոնէ այս գիշեր մնացէք մեզ մօտ:

— Մեծ ուրախութեամբ կը մնայի, եթէ կարելի լինէր...

Յետոյ խօսքը փոխեց.

— Բայց դուք էլ երկար չէք մնալու այստեղ:

Ասլանը, որ լուռ դիտում էր մեր սրտերի զեղմունքը, աւելի տխրացրեց ինձ, ասելով.

— Մի քանի ժամից յետոյ մենք պէտք է թողնենք այդ քաղաքը:

— Գիշերո՞վ:

— Այո, գիշերով:

Ի՞նչ էր պատահել, ի՞նչ հարկ կար այդպէս շտապելու: Նրանք ինձ ոչինչ չասացին: Միայն նկատում էի, որ Ասլանը նոյնպէս մի տանջելի թախծութեան մէջ էր գտնւում: Երևի, սիրելի ընկերից բաժանուիլը նրան ևս տանջում էր:

Հասաւ բաժանման ծանր րոպէն: Ջալալը մօտեցաւ նախ Ասլանին, գրկեց նրան: Ոչինչ չը խօսեցին, ոչինչ չասա-

ցին միմեանց։ Երկար, լուռ գրկախառնութեան մէջ էին գտնվում նրանք։ Մէկի գլուխը դրած էր միւսի ուսի վրայ։ Մէկի ձեռքերը փաթաթուած էին միւսի պարանոցին։ Չէին խօսում, բայց լռութեան մէջ շատ բան էին ասում միմեանց։

Ախ, որքան վսեմ, որքան բարձր բան է ճշմարիտ բարեկամութիւնը։ Որքան հոգու եւ զգացմունքների սրբութիւն կայ նրա մէջ։ Այդ բոլորը տեսնելով, իմ սիրտը նոյնպէս լցվում էր մի սրբազան ջերմութեամբ, իմ զգացմունքները նոյնպէս ազնուանում էին։

Նա թողեց Ասլանին եւ մօտեցաւ ինձ։ Կարօից բաժանուելու ժամանակ ես լաց չեղայ, բայց երբ նրա դողդոջուն ձեռքերը փաթաթուեցան իմ պարանոցին, ես չը կարողացայ զսպել իմ արտասուքը։ Նա նոյնպէս յուզուած էր, նրա հեզ, հրեշտակային աչքերը նոյնպէս ծփում էին։

— Մի՛ մոռիր Ֆարհատ, — ասաց նա ինձ. — դու մի լաւ եւ բարի առաջնորդ ունես, որ կը կանգնեցնէ քեզ ուղիղ ճանապարհի վրայ...

Համարեա նոյն խօսքերը ասաց ինձ Կարօն, երբ վերջին անգամ բաժանուեցայ նրանից։ Ի՞նչ էին նշանակում այդ խօսքերը։

Ես եւ Ասլանը դուրս եկանք սենեակից՝ նրան ճանապարհ դնելու։ Մինչեւ սանդուղքները գնացինք նրա հետ։ Այստեղ նա կանգնեցրեց մեզ, կրկին եւ կրկին անգամ սեղմելով մեր ձեռքը, ցած իջաւ սանդուղքներից։ Ներքեւից մի անգամ եւս յետ նայեց, գլխով մնաք բարեաւ ասաց եւ դուրս եկաւ պանդոկից։ Մենք երկար անշարժ կանգնած էինք սանդուղքների գլխին, եւ մեր աչքերը յառած էին դէպի այն դուռը, որտեղից դուրս եկաւ ազնիւ երիտասարդը եւ անյայտացաւ փողոցի մթութեան մէջ։

Վերադառնալով մեր սենեակը, թէ ես եւ թէ Ասլանը, սիրելի բարեկամից անջատուելու ծանր տպաւորութեան ներքոյ, տխուր էինք, ոչինչ չէինք գտնում խօսելու։ Ասլանը, յոգնածի նման, ընկողմանեցաւ օթոցի վրայ, իսկ ես նստեցի մօտի հանդէպ։ Երեւում էր, որ ամբողջ օրը թափառել էր նա։ Նրա աչքերը շուտով խփուեցան, սկսեց ննջել։ Ես նայում էի մօտի վրայ։ Լուսաւորութեան զուհերը այժմ շատացել էին, եւ նրանցի շուրջը ծածկուած էր լուսոյ այդ անձնանուէր սիրահարների դիակներով . . .

Երբեմն իմ աչքերը յածում էին սենեակի շուրջը։ Կարծես, որոնում էին Ջալալդի հետքերը։ Նրա զէնքերը մնացել էին իրանց անդում։ Չը լինի՞ թէ մոռացել էր նա։ Կամ նրան այլեւս պէտք չէին այդ մահուան եւ կենաց գործիքները։ Նա վերառեց իր փոքրիկ խուրջինը միայն, որի մէջ, որպէս սրբութիւն, պահուած էին այն մագաղաթները, որ նա գտաւ Աղթամարայ վանքում։

Պանդոկի բակից երբեմն լսելի էր լինում նրա նժոյգի խուլ խրխինջը։ Խե՜ղճ անասուն, նա էլ տխուր էր, երեւի, նա էլ զգում էր, որ իր սիրելի տէրը այլ եւս չի նստի նրա վրայ։

Ասլանը բաց արեց աչքերը, ասաց.

— Ելթէ մի մարդ հարցնելու լինի ինձ, շուտով զարթեցրու։

— Դու քնո՞ւմ ես։

— Ոչ, այնպէս ննջում եմ։

Պանդոկում ամեն ինչ լուռ էր. ձիաները հանգչել էին, եւ ամեն ոք հանգստանում էր խորին քնի մէջ։ Միայն երբեմն լսելի էր լինում գիշերապահ հասաննեղի ձայնը, որ մահ էին գալիս պանդոկի կտուրի վրայ, եւ նրանց ձայնին պատասխանում էին միւս պանդոկների կտուրներից։

Ալանը կրկին բացաւեց աչքերը։ Այժմ ես թոյլ չըտուի, որ նա դարձեալ փակէ աչքերը եւ փոքր ինչ հանգստանայ։ Իմ անհամբերութիւնը այնքան անզուսպ էր, որ ցանկանում էի տեղեկանալ, թէ ի՞նչու Ջալալը այդպէս յանկարծ բաժանուեցաւ մեզանից, կամ ի՞նչ գործով պէտք է զբաղուէր նա, այդ քաղաքում մնալով։

— Դու արդէն գիտես, որ նա քահանայ է եւ բողոքական քահանայ, — իմ հարցին պատասխանեց Ալանը, գլուխը բարձրացնելով. — իսկ այդ քաղաքում բողոքական հասարակութիւն կայ։

— Այդ ես գիտեմ։ Բայց նա նրանց չէ համակրում, եւ որքան նկատեցի ես, մինչեւ անգամ զզուում է նրանցից։

— Հէնց դրա համար էլ նա մտնել է գործել նրանց մէջ, որ ուղղուին, որ մոլորութեան մէջ չմնան։

— Ի՞նչպէս մոլորութեան մէջ չը մնան։

— Որ հասկանան, կրօնը եւ խղճի ազատութիւնը այլ բան է, իսկ ազգութիւնը այլ բան է։ Որ իրանց հայ ճանաչեն, եւ իրանց լուսաւորչական ու կաթոլիկ եղբայրներին սիրեն։

— Լաւ չէ՞ր լինի, որ նրանք ամենեւին բաժանուած չը լինէին մեզանից։

— Լաւ կը լինէր։ Բայց քանի որ զանազան տխուր հանգամանքների պատճառով բաժանուել են, քանի որ իրողութիւնը արդէն կատարուած է, պէտք է հաշտուել փաստի հետ։ Այժմ ի՞նչ է մնում մեզ անել. հալածե՞լ նրանց, — այդ ոչինչ օգտաւէտ հետեւանքի չի հասցնի։ Մեզ մնում է՝ աշխատել, կրկին կապել նրանց մեզ հետ, եթէ ոչ կրօնքով, գոնէ ազգայնական կապերով, որ աւելի ամուր է եւ հաստատուն։

— Այդ կարելի՞ է։

— Ինչո՞ւ չէ կարելի։

Ես խլեցի նրա քունը և հանգստութիւնը։ Մեր խօսակցութեան առարկան այնքան մօտ էր նրա սրտին, որ նա պառկած տեղից բարձրացաւ և նստեց։ Մոմի լոյսը ուղիղ ընկած էր նրա գունաթափ երեսի վրայ։ Այդ դէմքի իւրաքանչիւր փոփոխութիւնը այնքան ծանօթ էր ինձ, որ երբ ես նկատում էի նրա վրայ այժմեան թախծալի գալկութիւնը, արդէն գիտէի, որ նա հոգեկան սաստիկ տանջանքի մէջ էր գտնվում։ Ի՞նչ էր պատահել այնօր նրա հետ։

— Կարելի է, — կրկնեց նա։ — Հայերը, սկսեալ ամենահին ժամանակներից, մի զարմանալի ընդունակութիւն ունեն, եթէ ոչ նոր կրօնքներ ստեղծելու, բայց գոնէ օտարներից ընդունած կրօնքներին ազգային գոյն ու ձև տալու։ Հայերը, ընդունելով օտար կրօնքը, նրա վրայ դնում են իրանց ազգային դրօշմը, — նրան յարմարացնում են իրանց պատմութեան, աւանդութիւնների, սովորութիւնների և ցեղական յատկութիւնների հետ։ Այդ ազգային մի մեծ ձիրք է, որից զուրկ են շատ ազգեր։ Գերի բերելով յունաց աստուածներին, մեր նախնիքը հայացրին նրանց, մինչև անգամ նրանց անունները փոխեցին։ Հաւաքելով պարսից աստուածներին, նոյնպէս վարուեցան նրանց հետ։ Քրիստոնէական եկեղեցին, որ առաքեալների ձեռքով հիմնուեցաւ Հայաստանում, բայց Լուսաւորչի ձեռքով բոլորովին կերպարանափոխուեցաւ։ Հայերը չը միացան ոչ Հռոմի և ոչ Բիւզանդիայի եկեղեցիների հետ։ Վերջին ժամանակներում մտաւ հայերի մի մասի մէջ կաթոլիկութիւնը և բողոքականութիւնը։ Առաջինը, կաթոլիկութիւնը, նոյնպէս ազգային կերպարանք ստացաւ և դարձաւ իսկապէս հայ-կաթոլիկութիւն։ Հայերը պահպանեցին իրանց եկեղեցական վաղեմի ծէսերը, արարողութիւնները, պաշտամունքը և, որ ամենա-

գլխաւորն է, — լռեց։ Իսկ բողոքականութիւնը դեռ Հայերի մէջ ազգային գոյն չէ ստացել։ Այն, որ Զալալը նկարագրեց, միսիոնարի բողոքականութիւն է։

— Ի՞նչ պէտք է անել Զալալի կարծիքով։

— Նրա կարծիքով, պէտք է աշխատել հեռացնելու միսիոնարների թէ՛ ազդեցութիւնը եւ թէ՛ ներգործութիւնը, եւ կազմել ինքնուրոյն Հայ-բողոքական եկեղեցի։ Եւ այդ կը լինի նրա գործունէութեան բուն նպատակը։

— Կը յաջողուի՞ նրան։

— Ես հաւատացած եմ, որ կը յաջողուի։ Նա չափազանց եռանդոտ եւ հաստատ կամքի տէր մարդ է։

Սենեակի դուռը կամաց բացուեցաւ, պանդոկի սպասաւորներից մէկը գլուխը ներս բերեց, ասելով.

— Մի մարդ հարցնում է ձեզ։

Ասլանը հրամայեց, որ ներս թողնեն։ Քանի բոպէից յետոյ ներս մտաւ մի անծանօթ երիտասարդ, նուրբ կազմուածքով, եւ բաւական մաքուր հագնուած եւրոպական հագուստով։ Նա քաղաքավարութեամբ գլուխ տուեց, մօտեցաւ Ասլանին, սեղմեց նրա ձեռքը եւ տուեց մի փոքրիկ նամակ։ Ասլանը շտապով բաց արեց նամակը, կարդաց եւ, վերջացնելուց յետոյ, ասաց երիտասարդին։

— Մենք իսկոյն պատրաստ կը լինենք, յարգելի Արփիար, դուք եւս պատրաստուեցէք, որ շուտով ճանապարհ ընկնենք։ Ահա ձեզ զէնքեր, իսկ պանդոկի բակում կապած է ձեզ համար մի գեղեցիկ ձի։

Երիտասարդը ուրախ դէմքով մօտեցաւ, վեր առեց Զալալի զէնքերը եւ թեթեւ քայլերով դուրս գնաց՝ իր ձին պատրաստել տալու համար։

— Ո՞վ է այդ գեղեցիկ երիտասարդը, — հարցրի Ասլանից, նրա բացակայութեան միջոցին։

— Ցեսոյ կ'ասեմ… պատասխանեց նա։ — Դա Թօխմախ-Արթինի քարւանի հետ է եկել։

— Մի՞թէ Թօխմախ-Արթինի քարւանը այստեղ է։

— Ոչ, մի քանի օր առաջ անցել է այստեղից։ Իսկ այդ երիտասարդին թողել էր այստեղ, որ ուղեկցէ մեզ հետ մինչեւ Մուշ։

— Որքան գեղեցիկ երիտասարդ է, — կրկնեցի ես, — եւ այդ հասակում ճանապարհորդութիւններ է անում։

Ասլանը ուշադրութիւն չը դարձրեց իմ ոգեւորութեան վրայ, որ պատճառեց իմ մէջ քնքոյշ երիտասարդը, որի ամբողջ կազմուածքը, կարծես, սպիտակ մոմից շինուած լինէր։ Նա խնդրեց, որ կանչեմ պանդոկի սպասաւորներից մէկին, հաշիւը ստանան։

Սպասաւորի փոխարէն յայտնուեցաւ ինքը Հաջի-Իսաքը։ Նա, երեւի, քնած էր. այնքան շտապեց, որ մոռացաւ իր հագուստը հագնել, եւ այնպէս շապիկով ու տակի շորով վազեց մեզ մօտ։ Տեսնելով նրան, Ասլանը պատուիրեց ինձ, որ, որքան եւ պահանջելու լինի, վճարեմ եւ ձայնը կտրեմ, իսկ ինքը դուրս եկաւ սենեակից։ Նա չը կամեցաւ նայել այդ գարշելի մարդու վրայ, որի մէջ՝ բարքի մաքրութեան հետ՝ պակասում էր եւ ամենահասարակ քաղաքավարութիւնը։

Ես վճարեցի նրան սենեակի վարձը, ձիաների կերակրի վարձը, մի խօսքով, ինչ որ սկզբից խօսացել էինք նրա հետ, եւ յետոյ հարցրի.

— Էլ ուրիշ ոչինչ չը կա՞յ։

— Ինչպէս չը կայ, պատուելի պարոն, — պատասխանեց նա ժպտալով, եւ այդ միջոցին նրա ահագին քթի ծակերը աւելի լայնացան։ — Ինչպէս չը կայ, — կրկնեց նա եւ տուեց ինձ մի պատառ կեղտոտ թղթի կտոր, աւելացնելով, թէ բոլորը մի բառ միջէ գրել է տուել այդ թղթի վրայ։

Ես այժմ նրա համար «պատուելի պարոն» էի դարձել։ Նա մի ամբողջ հաշիւ էր շինել, որի ճշտութիւնը եւ անճըշտութիւնը քննելու համար ոչ ժամանակ կար եւ ոչ համբերութիւն։ Բայց ինձ բարկացրեց մի բան։

— Այդ ջրի ամանը ինչու էք գրել այստեղ, — հարցրի նրանից։

— Ինչու չը գրել, պատուելի պարոն, — պատասխանեց նա զարմացած կերպով։

Նրա համար, որ այդ ամանով դուք մեզ ջուր տուեցիք, մենք ջուրը գործ ածեցինք, եթէ ջուրը մի առանձին արժէք ունի, կը տանք, բայց ամանը այստեղ պէտք է թողնենք ու գնանք։

— Ինչու էք թողնում, պատուելի պարոն, կարող էք ամանն էլ ձեզ հետ տանել, չէ՞ որ ձեզ համար է գնուած։

Անպիտանը հաւատացած էր, որ մենք այն մեծ խեցեղէն կուժը մեզ հետ չէինք տանի, այդ պատճառով, այսպիսի առաջարկութիւն էր անում, որ մեզ դժուարութեան մէջ դնէ։

— Դուք ձեր բոլոր այցելուների հետ այդպէ՞ս էք վարվում, — հարցրի նրանից։

— Դուք գիտէք, պատուելի պարոն, որ մենք սուտ խօսելու ազատութիւն չունենք, — կրկնեց նա Հայ-բողոքականի սովորական պարծենկոտութեամբ։

Ես վճարեցի բոլորը, ինչ որ նրա թղթի վրայ գրած էր։ Բայց այդ միջոցին իմ մէջ խաղաց իմ մանկական չարութիւններից մէկը։

— Ուրեմն այդ կուժը այժմ մեզ է պատկանում։ Այնպէս չէ՞։

— Իհարկէ, ձեզ է պատկանում, սիրելի եղբայր... ասաց նա, բայց յետոյ ուշի գալով, որ հայրին «եղբայր» ասելը մեղք է, իսկոյն ուղղեց իր սխալը.

— Ո՛հ, Հարիկ, ձեզ է պատկանում, պատուելի պարոն։ Կարող էք ձեզ հետ տանել։

— Ես նրան կը թողնեմ այստեղ։

Մշտադի դէմքը փայլեց։ Բայց ես կուժը զարկեցի սենեակի քարէ յատակի վրայ, փշրուեցաւ։ Հաջին ամբողջ մարմնով սոսկաց։ Կարծես, կուժը նրա գլխին կոտրեցին։ Նա երեւակայել անգամ չէր կարող, որ իր առաջարկութեան այդպիսի հետեւանք կ'ունենար։ Երկար, սառածի նման, նայում էր խեցիների կտորների վրայ, որոնք, կարծես, իւր սրտի կտորները լինէին։ Այդ միջոցին ներս մտաւ Աղանը եւ, հասկանալով եղելութիւնը, յանդիմանեց ինձ.

— Այդ ինչ երեխայութիւն է։

Հաջիի լեզուն բացուեցաւ։ Նա իրան պաշտպան գտաւ։

— Այդ ասացէք, պարոն բժշկապետ, ի հարկէ, երեխայութիւն է, ապա ինչ է, — սրտմտեց նա խորին գժգոհութեամբ։

Աղանը նայեց նրա ներկայացրած հաշուի վրայ եւ, ձեռքը մեկնելով դէպի նա, ասաց.

— Այդ կուժին դուք հինգ դուրուշ գին էք նշանակել, առայէք, եւ մի նորը գնեցէք։

Նա մեծ շնորհակալութեամբ ընդունեց։

— Ցերող օրհնութիւնը ձեզ հետ լինի, — ասաց նա խղճալի ձայնով։ Ախար ես էլ գերդաստանի տէր եմ, իմ օգուտը այդպիսի բաներից է...

Ներքեւում ձիաները պատրաստ էին։ Հաջի-Ոսաքը, իր ստացած լիաձեռն բաւականութեան համար, այժմ աւելի քաղաքավարի դարձաւ. Նա ինքը վէր առեց մոմը եւ, մեր առջեւից տանելով, առաջնորդեց մինչեւ պանդոկի բակը։ Ծիծաղելի էր նայել այդ կիսամերկ ծերուկի վրայ, որը,

միեւնոյն ժամանակ, թէ պանդոկի հարուստ տէրն էր եւ թէ նրա ստոր սպասաւորը։

Երբ վերջին Ցայգ-բարեւն ասացինք, Ասլանը հարցրեց.

— Ես մոռացայ ձեզանից հարցնել. դուք հա՞յ էք։

— Ոչ, պարոն բժշկապետ, ես բողոքական եմ։

ԺԹ.

ՏԱՐՕՆ

Ամբողջ գիշերը ճանապարհ գնալով, առաւօտեան լոյսի հետ բացուեցաւ մեր առջեւ Մուշի գեղեցիկ դաշտը, — պատմական Տարօնը: Իմ սիրտը թնդաց ուրախութիւնից: Որքան բաներ էր պատմել այդ դաշտի մասին Ասլանը, որքան ջերմ զգացմունքներով կապուած էր նա իմ հոգու հետ: Մեր առջեւը գրաւած էր մի հարթ, լայնածաւալ հովիտ, շրջապատած բարձր լեռներով: Սկսեալ ամենահին ժամանակներից, այդ հովիտը եղել է հանդիսարան ամենամեծ անցքերի, որ կատարուել է հայկական կեանքում:

Տարօ՛ն, ինչպէս քաղցր հնչում ես դու իմ ականջին, որքան սիրելի է ինձ քո անունը: Դու Հայաստանի հարաւային սահմանների վահանն էիր. քո վրայ զարկուելով, փշրւում էին Ասորեստանի զօրութիւնները. քո վրայ զարկուելով, խորտակւում էր Արաբացու կատաղութիւնը, եւ քո դաշտերը ողողւում էին թէ՛ քո զաւակների եւ թէ՛ քո թշնամու արիւնով:

Ես աչքերս դարձրի դէպի իմ ուղեկից Արփիարը: Ոգելից երիտասարդը խորին յափշտակութեամբ, ինձ նման, նայում էր Մուշի գեղեցիկ դաշտի վրայ, կարծես թէ, սիրահարուած լինէր: Նրա խոշոր, խաժ աչքերը ձգտում էին միանգամից ամփոփել, միանգամից տեսութեան առնել լայնածաւալ տարածութիւնը: Նա դեռ երիտասարդ էր,

թարմ երիտասարդ։ Գուցէ դպրոցի նստարանից դեռ նոր էր բաժանուել։ Գլխի մուգ-շիկագոյն մազերը հիանալի գանգուրներով դուրս էին նայում մոխրագոյն գլխարկի տակից, որ ծածկում էր նրա սիրուն գլուխը։ Նա աւելի կանացի դէմք ունէր, բայց գունաթափ, թախծալի դէմք։ Գուցէ հայրենի աշխարհի տպաւորութիւնները խլեցին նրա երեսի գոյնը։ Լուռ էր նա, չէր խօսում։ Ինձ թւում էր, թէ նրան տիրում էր մի տեսակ ապշութիւն, մի տեսակ ինքնամոռացութիւն։ Եթէ իր երկար կօշիկների խթաններով երբեմն մեքենաբար չը խթէր իր ձիու կողքը, նրա ձին կը կանգնէր, որովհետեւ սանձը թուլացել էր նրա ձեռքում, իսկ մտրակը ընկել էր ձեռքից։ Խե՜ղճ տղայ, ի՞նչեր էին անցնում նրա սրտից. ի՞նչ բանի վրայ էր մտածում նա։ Ասլանը խոստացաւ ասել ինձ, թէ ով էր նա, եւ այդ հետաքրքրութիւնը տանջում էր ինձ։

Մենք անցանք Հացիկ գիւղը, որ այժմ կոչւում է Խաս-Գիւղ։ Նա դարձաւ դէպի ինձ այդ խօսքերով.

— Մեր պատմագիրներից մէկը, Փաւստոսը, այդ գիւղի չորրորդ դարու բնակիչներին "կ ա ր ճ ա գ ա ւ ա կ ք„ ածականը տուեց, որ նշանակում է կարճերի զաւակներ։ Մեր այժմեան լեզւում կ ա ր ճ ա գ ա ւ ա կ ը չարաճճի բառի իմաստն ունի։ Հին դարերում Հացիկի բնակիչները յայտնի էին իրանց անբարոյական բարք ու վարքով, մանաւանդ կանայքը։ Մեր Յուսիկ կաթողիկոսի որդի Պապը մի հարճ ունէր, որը այդ գիւղեցի էր։ Այն օրից անցել է տասն եւ վեց դար, բայց Հացիկի բնակիչները դեռ իրանց վարք ու բարքը չեն փոխել։ Այսու ամենայնիւ, Հացիկը անմոռանալի կը մնայ ամէն մի հայի համար, որովհետեւ նա Մեսրոպի ծննդավայրն է։

Երբ գիւղից դուրս եկանք, հեռուից նկատեցինք, որ մեր առջեւով գնում էին երկու ձիաւորներ։ Ինչպէս երեւում

էր, նրանք այդ գիւղումն էին իջեւանել, որովհետեւ մի քանի գիւղացիներ նրանց ճանապարհ էին գնում։ Տեսնում էինք, թէ ինչպէս գիւղացիները մօտեցան երկու ձիաւորներից մէկին, նրա աջը համբուրեցին եւ, օրհնութիւնը առնելով, վերադարձան դէպի իրանց տները։ Արդէն յայտնի էր, որ նա պէտք է հոգեւորական լինէր։

Երկար մենք եւ նրանք, միեւնոյն հեռաւորութեան վրայ, գնում էինք միեւնոյն ճանապարհով։ Յետոյ նկատեցինք, որ նրանք սկսեցին իրանց ձիաները կամաց քշել, որ մենք հասնենք։

Մեր ենթադրութիւնը ուղիղ դուրս եկաւ. երկու ձիաւորներից մէկը հոգեւորական էր, բայց եւրոպացի հոգեւորական։ Իսկ միւսը, ինչպէս երեւում էր, կամ նրա ծառան պէտք է լինէր, կամ առաջնորդը։ Ես առաջին անգամ տեսնում էի մի եւրոպացի կրօնաւոր։ Նա քառասուն տարեկան հազիւ կը լինէր, բայց սեւ մօրուքը արդէն սկսել էր ճերմակիլ։ Դէմքը ինձ շատ դուր եկաւ, մի ուրախ, մշտածիծաղ դէմք, որ կարծես, ասում լինէր. «Ես վաղուց ձեզ հետ բարեկամ եմ»։ Գլխին դրած ունէր լայնեզրեայ փափուկ գլխարկ սեւ գոյնով, եւ հագել էր կրօնաւորի երկար զգեստ, կուրծքից մինչեւ ոտները կոճկած, նոյնպէս սեւ գոյնով։

Երբ նայեց դէպի մեզ, նրա երեսի վրայ նշմարուեցաւ մի տեսակ շփոթութիւն, որ շուտով անցաւ։ Նրան տեսնելով, Ասլանի գոյնը նոյնպէս փոխուեցաւ։ Ի՞նչ էր նշանակում այդ։ Հեռաւոր Ասիայում, Մուշի դաշտի մէջ, երկու եւրոպացիներ հանդիպում են միմեանց, մէկը կրօնաւոր, միւսը բժիշկ, եւ երկուսն էլ, փոխանակ ուրախութեամբ միմեանց գրկելու, շփոթվում են, սառում են, ինչպէս մի մարդ, որ անակնկալ կերպով օձի կամ կարիճի է հանդի-

սում։ Թէ ինչ անցաւ Ալմանի սրտից, — այդ ես կարող էի հասկանալ, բայց կրօնաւորի այլայլուելու պատճառը ինձ մնաց անբացատրելի։ Զինչ թէ նրա համար ծանր էր, որ մի եւրոպացի մարդ տեսնում էր նրան այդպիսի խաղ անցերում։ Ինչուշա նա Ալմանին եւրոպացու տեղ կ'ընդունէր, եւ ուրիշ կարծիք տանել չէր կարող։

— Դուք, պարոն, երեւի, Մուշ էք գնում, — հարցրեց նա կոտրատած թուրքերէն լեզուով։

— Այո, — պատասխանեց Ալմանը։

— Ուրեմն մենք բաւական տեղ ուղեկից կը լինենք. ես էլ այդ գիւղն եմ գնում։ — Նա ցոյց տուեց մի հեռաւոր գիւղ։

Ալմանը սկսեց ֆրանսերէն խօսել նրա հետ։ Ես չէի հասկանում, թէ ինչ էին խօսում, միայն նկատում էի, որ կրօնաւորը սաստիկ զուարթացաւ, ուրախ էր, անդադար ժպտում էր եւ աւելի ծիծաղում էր, քան թէ խօսում էր։ Նա իսկոյն սկսեց մտերմանալ մեզ հետ. իր ծառային կանգնեցրեց, նրա խուրջինից հանել տուեց մի շիշ կոնեակ, նախ ինքը խմեց, յետոյ մի-մի ֆինջան առաջարկեց մեզ։ Նրա ծառան, երեւի, գիտէր իր հայր սուրբի սովորութիւնը, հանեց խուրջինից եւ մի-մի վարունգ տուեց մեզ, ասելով.

— Դա զովացնում է։

Այդ միջոցին մեր ընկեր Արփիարը ոչինչ չէր խօսում. նա միայն ուշադրութեամբ նայում էր կրօնաւորի վրայ։ Երեւում էր, որ նա հասկանում էր կրօնաւորի լեզուն, որովհետեւ ես տեսնում էի նրա սառն դէմքի վրայ մի տեսակ ցնցումներ, որ խորին զզուանք էին արտայայտում։ Զարմանում էի, որ մի այդպիսի հրեշտակը բարկանալ գիտէր։ Նա կրկին սկսեց նայել դէպի Մուշի գեղեցիկ դաշտը։ Մի թիզ անմշակ տեղ չէր երեւում։ Դէպի ամեն կողմ

հասունացած հունձքը ոսկեայ ալիքներով ծածանվում էր, ծաւալվում էր եւ խորին բերկրանք էր պատճառում։ Նայում էի դէպի աջ. երեւում էին՝ Գրգուռ, Նեմրութ (Ներրովէթ) լեռները, երեւում էին Նեմրութի ուղտերի քարացած շարքերը, որ տեղացիների լեզուով կոչվում էին «Ըղտու քարեր»։ Այդ բոլորը յիշեցնում էին ինձ այն վաղեմի հերոսական արկածները, որ կատարուել էին Բաբելացոց աստուծոյ՝ — Բէլի եւ մեր նախահօր՝ — Հայկ-դիւցազնի մէջ։ Նայում էի դէպի ձախ. երեւում էր Տաւրոսի շղթան՝ Խութայ բարձր լեռներով, որոնց միւս կողմում՝ շատախցիք գաղթողների հետ են պատերազմում։ Իսկ մեր առջեւում Մեղրի գետի շամբուտների մէջ թաքնուած էին Օձ քաղաքի առասպելապատում աւերակները։ Դէպի ուր կողմ եւ նայում էի, երեւում էին հայրենեաց անմոռանալի յիշատակները։ Բոլորը իմ սրտին շատ մօտ էին, բոլորը լցնում էին իմ սիրտը մի սրբազան հպարտութեամբ, երբ մտաբերում էի փառաւոր անցեալը, — եւ, մի եւ նոյն ժամանակ, բոլորը լցնում էին իմ սիրտը մի թախծալի տխրութեամբ, երբ տեսնում էի թշուառ ներկան . . .

Խօսակցութիւնը հասարակաց լինելու համար, կրօնաւորը այժմ խօսում էր թուրքերէն։ Նա Աղամնին՝ երկրի եւ նրա պատմութեան հետ անծանօթ մի եւրոպացու տեղ դնելով, պատմում էր նրան զանազան անցքեր Տարօնի մասին, ի հարկէ, կրօնական կողմից միայն, այն եւս ծուռ ու սխալ կերպով։

— Այդ երկիրը, — ասում էր նա, — լի է այն բոլոր յիշատակարաններով, որոնց կատարուել են մեր Ս. Լուսաւորիչ հօր հրաշագործութիւնները։ Երբ գնաց նա Կեսարիա եւ Ղեւոնդէս հայրապետից հայոց քահանայապետ ձեռնադրուեցաւ, վերադարձին Ղեւոնդէսը ընծայեց նրան

սրբոց շատ մասունքներ, որ տանէ Հայաստան եւ, կռատները քանդելով, նրանց տեղը քրիստոնէական տաճարներ հիմնէ։ Այդ մասունքների թւում էին Ս. Յովհաննէս Կարապետի եւ Ս. Աթանագինէս Հայրապետի նշխարները։ Մի զոյգ սպիտակ ջորիներ տանում էին այն կառքը, որի մէջ դրած էին սրբոց մասունքները։ Երբ եկան Տարօն, անցան Եփրատ (Արածանի) գետը եւ մօտեցան Քարքէ լեռան բարձրութիւններին, այդ միջոցին Աստուծոյ հրամանով ջորիները կանգ առին, այլ եւս առաջ չը գնացին։ Ս. Լուսաւորիչը հասկացաւ, որ այնտեղ պէտք էր հիմնել տաճարները։ Բայց այդ լեռան գլխին շատ կռատներ կային, որոնց մէջ դեւեր էին բնակվում։ Ս. Լուսաւորիչը խաչակնքեց, կռատները կործանուեցան եւ դեւերը հալածուեցան։ Այնտեղ հիմնեց Ս. Լուսաւորիչը Ս. Կարապետի վանքը եւ ամփոփեց նրա մէջ իր բերած սուրբ մասունքների մի մասը։ Այն դեւերից մէկը մնաց միայն, որ մինչեւ այսօր ծառայում է վանքի մէջ։

— Ի՞նչ է շինում, — ընդհատեց Ասլանը նրա պատմութիւնը։

— Վանքի թոնիրների մոխիրը առնում է եւ սարեր-կրեայ աներեւոյթ ճանապարհով տանում է, ածում է Եփրատ գետի մէջ։ Նրան կոչում են «Կաղ դեւ», որովհետեւ կռատները կործանուելու միջոցին քարերից մէկն ընկաւ, ոտքը կոտրեց։ Լուսաւորիչը ներեց նրան, որովհետեւ զղջաց, մեղայ եկաւ։

— Ս. Լուսաւորիչը ի՞նչ ազգից է եղել։

— Կաթոլիկ է եղել, այո, ուղղափառ եւ բարեպաշտ կաթոլիկ։ Նա, քահանայապետ ձեռնադրուելուց յետոյ, Հայոց Տրդատ թագաւորի հետ գնաց Հռոմ՝ ի տեսութիւն Կոստանդիանոս կայսեր եւ Սեղբեստրոս պապի։ Հռոմում արքայավայել ընդունելութիւն գտաւ։ Այնտեղ կնքեց պապի

հետ "Դաշանց Թուղթը," խոստացաւ յաւիտեան հաւատարիմ մնալ Հռոմի սուրբ աթոռին: Վերադարձին կայսրը շնորհեց Թագաւորական պարգեւներ Տրդատին, իսկ պապը շնորհեց Հայրապետական պարգեւներ Ս. Լուսաւորչին, որոնց թւումն էր Պետրոս եւ Պօղոս առաքեալների նշխարների մի մասը եւ Անդրէաս առաքեալի ահեակ ձեռքը: Այդ սրբութիւնները ամփոփեց Լուսաւորիչը Առաքելոց վանքում, որը ինքը հիմնեց:

Նա ցոյց տուեց, թէ որ կողմումն է Առաքելոց վանքը, եւ աւելացրեց.

— Այդ գաւառի բոլոր վանքերը Ս. Լուսաւորչի հիմնածներն են, կամենում եմ ասել՝ կաթոլիկաց վանքեր են:

— Ուրեմն դուք յարգում էք Ս. Լուսաւորչին:

— Ինչպէս չը յարգել մի այնպիսի պաշտելի անձնաւորութիւն, որ մի ամբողջ աշխարհ հեթանոսութիւնից ի քրիստոնէութիւն ածեց: Մենք մեր այստեղի բոլոր եկեղեցիներում դրած ունենք Ս. Լուսաւորչի պատկերը եւ դիտաւորութիւն ունենք Մուշի մէջ նրա անունով մի առանձին եկեղեցի կառուցանել: Ս. Լուսաւորիչը, ինչպէս մեզ է պատկանում եւ ոչ թէ հայերին, որոնք յետոյ խոտորուեցան նրա ուղղած ճանապարհից...

Այդ բոլոր պատմութեան ժամանակ կրօնաւորի մեղմ դէմքը փայլում էր: Նրա հեզ աչքերը վառվռում էին, եւ նրա փափուկ ձայնը աւելի եւ աւելի կենդանանում էր. Ասլանը ոչինչ չը պատասխանեց: Երեւի, նրան ծանր էր շարունակել այդ սրտաբեկ խօսակցութիւնը...

Թէեւ մինչեւ կէսօր դեռ մի քանի ժամ կար, բայց արեգակը սկսել էր արդէն այրել: Կրօնաւորը բացարեց իւր սեւ հովանին, բռնեց գլխի վրայ եւ, չը գիտեմ ինչու, նա էլ ընկղմուեցաւ մի տեսակ լռիկ թախծութեան մէջ:

Ճանապարհի մօտ արտերը հնձում էին։ «Հօնածը» — հնձուորների առաջնորդը — առաջ ընկած, մի երգ երգելով, իր մանգաղով բաց էր անում «հօնը»։ Հնձուորների ամբողջ խումբը, ձայնակցելով նրա երգին, հետեւում էին նրան։ Փայլուն մանգաղների հնչիւնը, միախառնուելով տխուր երգի հետ, կազմում էին խիստ տրտում, մելամաղձոտ ներդաշնակութիւն։ Ինչու՞ շինականի երգը այսպէս տխուր էր այստեղ։ Ո՞վ էր խլել նրա ուրախութիւնը։ Ո՞վ էր կապել նրա սիրտը, որից լսվում էին այն ցաւալի հնչիւնները...

Երբ մօտեցանք, «հօնածը» իր մանգաղի ծայրը ցցեց մի կապած խուրձի մէջ եւ, վեր բարձրացնելով, բերեց եւ հասկերն 'ի վեր դրեց մեր առջեւ, ճանապարհի վրայ։ Իսկ ինքը, արեւից այրուած դէմքը դէպի մեզ դարձնելով, լուռ կանգնեց իր նուէրի մօտ։ Սրճանաւորը հանեց քսակից մի արծաթի դրամ, ընծայեց նրան։ «Հօնածը» շնորհակալութեամբ ընդունեց եւ այնքան կանգնեց, մինչեւ մենք անցանք։

— Եթէ դուք գիտենայիք, պարոն բժշկապետ, — դարձաւ նա դէպի Սալմանը, — թէ որքան բարի է այդ ժողովուրդը, որքան առաքինութիւններ, որքան նահապետական գեղեցիկ սովորութիւններ կան նրա մէջ։ Ես կատարելապէս սիրահարուած եմ այդ ժողովուրդի վրայ։

Ցեսայ սկսեց մեզ բացատրել, թէ ինչ նշանակութիւն ունէր հնձուորի այն խուրձը մեր առջեւ դնելը։ Ասաց, դա մի սրբազան նուէր էր, որ մատուցանում էր իր մշակութեան բերքից։

— Օրինակ, այդ գիւղը, — առաջ տարաւ նա, — որ մի քանի ժամ առաջ անցանք, ես կատարելապէս հիացած եմ այդ գիւղացոց բարք ու վարքով։ Ամեն անգամ, որ պատահում է այնտեղ գնալ, հաւաքւում են իմ շուրջը, ես

հոգեւորապէս մխիթարում եմ նրանց, եւ նրանք ուրախութիւնից չը գիտեն՝ թէ ինչ անեն. իմ ձեռքերն են համբուրում, եւ մինչեւ անգամ իմ հագուստի դրօշակներն են համբուրում: Տեսնում էք, պարոն բժշկապետ, ո՜րքան պարզութիւն, ո՜րքան անմեղութիւն . . .

Խօսքը Հայրիկի “կարճազանների„ մասին էր:

Աշոտը հարցրեց.

— Շա՞տ հետեւողներ ունէք այնտեղ:

— Այժմ մի քանի ընտանիք միայն: Բայց մեծ յոյս ունեմ, որ շուտով իմ հետեւողների թիւը կ'աւելանայ:

— Իսկ միւս գիւղերո՞ւմ:

— Երեք գիւղ — Նորաշէն, Օղունք, Աւինչ — ամբողջապէս կաթոլիկ են: Իսկ միւս գիւղերում դեռ նոր է մուտք գործում կաթոլիկութիւնը: Մենք շատ ժամանակ չէ, որ այդ կողմերը եկած ենք, պարոն բժշկապետ: Մեզանից առաջ գործում էին այստեղ բոլորովին այլ ուխտի կրօնաւորներ:

Մօտենալով Մեղրի գետի եզերքին, տեսարանը փոխուեցաւ: Ոսկեգոյն արտերի փոխարէն սկսուեցան կանաչազարդ մարգագետիններ, որ գետի ընթացքով տարածվում էին հեռու, եւ հեռու, մինչեւ այդ գետը խառնվում էր Եփրատի հետ: Տեղ-տեղ երեւում էին խիտ, ճոխ կերպով աճած, շամբուտներ: Այդ շամբուտների մէջ Տարօնի հին տէրերը, Սլկունի նախարարների իշխանազն որդիները, մի ժամանակ վարազներ էին որսում: Այդ որսորդ նախարարութիւնը Արշակունեաց առաջին թագաւոր Վաղարշակից կարգուեցաւ որպէս պետ թագաւորական որսերի: Տրդատի օրերում Սլկունիները ապստամբուեցան Արշակունիների դէմ, եւ ճենացի Մամգունի դաւաճանութեամբ բնաջինջ եղան: Տրդատը Տարօնը պարգեւեց Մամգունին, որը Մամիկոնեան մեծ նախարարութեան սկիզբը դրեց: — Այդ բոլորը երազի

նման անցնում էր իմ աչքի առջևից։ Կարծես, հէնց այդ րոպէում էր իմ ականջներին իշխանադն երիտասարդների որսորդական փողի ձայնը, կարծես, հէնց այդ րոպէում տեսնում էի, թէ ինչպէս նրանք, նիզակները ձեռքում, սրարշաւ ձիաներով, սլանում էին Մեղրի գետի խիտ շամբուտների մէջ։ Բայց երբ աչքերս դարձնում էի, իմ առջևում, համրընթաց ձիու վրայ նստած, լուռ գնում էր կաթողիկ կրօնաւորը...

Այդ կանաչազարդ տարածութեան վրայ, որ հասնում էր մինչև Եփրատի ափերը, արածում էին շրջակայ գիւղերի անասունները։ Գիւղերը մօտ առ մօտ երևում էին հեռուից։

Մի տեղ, ճանապարհից ոչ այնքան հեռու, մի խումբ երեխաներ նստած, ինչ-որ խաղ էին խաղում։ Այդ փոքրիկ հովիւների շուրջը արածում էին նրանց գառները։ Երևում էր, որ նրանցից իւրաքանչիւրը իրանց տան գառները բերել էր, և այնպէս կազմուել էր մի ամբողջ հօտ։ Շները, գլուխները առջևի թաթերի վրայ դրած, պառկել էին նրանց մօտ և ուշադրութեամբ նայում էին՝ ոչ այնքան գառներին, որքան նրանց խաղին։ Երբ փոքրիկ հովիւները հեռուից տեսան մեզ, նրանցից մէկը, աւելի ճարպիկը, շտապեց և, գրկելով գառներից մէկին, վազեց դէպի մեզ։ Եւ ինչպէս հնձաւորը իւր հասկերի խուրձը նուիրեց մեզ, նա էլ իր գառը պահեց մեր առջև, ճանապարհի վրայ, և ծիծաղելով դէմքը ուղղեց դէպի մեզ։ Կրօնաւորը սրտի յուզմունքից զգացուեցաւ, թաշկինակը տարաւ դէպի աչքերը։

— Մօտեցիր, մանկիկս, — ասաց նա, տալով երեխային մի արծաթի դրամ և լի բուռնով այլ մետաղներ, որ հանեց գրպանից։ — Այդ փողը քեզ, — աւելացրեց նա, — իսկ այդ միւսները բաժանիր քո ընկերներին։

Մանուկը համբուրեց կրօնաւորի աջը եւ ուրախ-ուրախ վազեց դէպի ընկերները։ Նրա ստացածը ուրիշ ոչինչ չէր, եթէ ոչ, պղնձէ փոքրիկ խաչեր Ս. Աստուածածնի պատկերներով։

Ես յետ նայեցի, փոքրիկ հովիւների մէջ արդէն սկսուել էր կռիւը խաչերի բաժանման մասին։

Ի՜նչ մեծ զանազանութիւն այդ փոքրիկ հովիւների եւ այն փոքրիկ հովիւների մէջ, որ քարկոծում էին Սուրբ Գրքերի տարածողին։ Դրանք խաչեր բաժանողի աջն էին համբուրում, իսկ նրանք Սուրբ Գրքեր բաժանողի վրայ քար էին ձգում։

Կրօնաւորը դարձեալ սկսեց Ասլանի հետ ֆրանսերէն խօսել։ Երբ նրանք փոքր ինչ հեռացան, ես հարցրի կրօնաւորի ծառայից։

— Ո՞վ է այդ մարդը։

— Մեր «Գերապայծառն» է, — պատասխանեց նա մի առանձին հպարտութեամբ։

Ես իսկոյն հասկացայ, որ այդ կողմերում նոր յայտնուած եզուիտ կրօնաւորներից մէկը պէտք է լինի, որոնց մասին շատ բաներ էի լսել։ Բայց ինչու պարծենկոտ ծառան իր տիրոջը «Գերապայծառ» տիտղոսը տուեց, որը հայկաթոլիկները տալիս են իրանց եպիսկոպոսին միայն։

— Իսկ դու հա՞յ ես, — հարցրի նրանից։

— Աստուած մի արասցէ, — պատասխանեց նա, երեսը խաչակնքելով. — ես «փռանգ» եմ։

— Փռանգի լեզուն իմանո՞ւմ ես։

— Փռանգը ո՞րն է, լեզուն ո՞րն է, — կոպիտ կերպով հարցրեց նա. — ես փռանգի հաւատից եմ։

Նա չը գիտէր, որ փռանգները (Ֆրանսիացիք) առանձին ազգ են. առանձին լեզու ունեն, կամ կարծում էր, որ

փրանգը կրօնի անուն է։ Արփիարը անհաճութեամբ լսում էր մեր խօսակցութիւնը։

— Որտեղացի ես։

— Այն գիւղից, որ հիմա դուրս եկանք։ — Նա ցոյց տուեց «կարճաղաների» գիւղը, որի մասին այնքան համակրութեամբ էր խօսում «Գերապայծառը»։

— Քո հայրն ու մայրը նոյնպէս փրանգնե՞ր էին։

— Ոչ, նրանք «հերձուածողներ» էին։

— Հայեր չէի՞ն։

Նա վրդովուեցաւ։

— Ա՛յ մարդ, — ասաց ինձ, երեսը շուռ տալով, — դու ոչինչ չես հասկանում. հերձուածողն էլ հայ է, հայն էլ հերձուածող է, ուրիշ ինչ զանազանութիւն կայ այդ խօսքերի մէջ։

— Շատ զանազանութիւն կայ, — պատասխանեցի ես, և զանազանութիւն կամենում էի ցոյց տալ ձեռքիս մատակով, բայց Արփիարը աչքով արեց, և ես զսպեցի իմ բարկութիւնը։

Նա իմ բարկութիւնը նկատելով, վշտացած կերպով հեռացաւ մեզանից։

Արփիարը նկատեց.

— Այդ անպիտանները իրանց կաթոլիկ էլ չեն կոչում։ Ուրիշ տեղերում, եթէ հայ-կաթոլիկները ուրանում են իրանց հայութիւնը, գոնէ իրանց «փրանգ» չեն կոչում։ — Ահա դրա մէջն է եզուիտների գլխաւոր մեղքը՝ — խառնացնել և ազգայնութիւնը, ազգային զգացմունքը ոչնչացնել...

Երբ փոքր ինչ առաջ գնացինք, կրօնաւորը իր ձին պահեց և, ձեռք տալով Աղանին, բաժանուեցաւ մեզանից, ասելով.

— Շատ ցաւում եմ, որ իմ ուղեկցութիւնը այդպէս կարճատեւ եղաւ ձեզ հետ, պարոն բժշկապետ, ես այդ գիւղը պէտք է գնամ մի հիւանդի այցելութեան։

— Այդ աւելի կարեւոր է, — պատասխանեց Ասլանը ժպտալով։ — Մնաք բարեաւ, տէր հայր։

Մենք շարունակեցինք մեր ճանապարհը դէպի Մուշ։ Ասլանը, խորը մտածութիւնների մէջ, առաջ էր քշում իր ձին։ Ես եւ Արփիարը դեռ շարունակում էինք խօսել կրօնաւորի եւ հայ-կաթոլիկների մասին։

— Զարմանալի կոյր մարդիկ են այդ հայ-կաթոլիկները, — ասացի ես, չը մոռանալով կրօնաւորի ծառայի իմ վրայ թողած անախորժ տպաւորութիւնը։

— Նրանք հայերի հետ միայն այդպէս են, պատասխանեց Արփիարը, իր ձիու ընթացքը հաւասարեցնելով իմին, որպէս զի ես լաւ լսեմ նրա խօսքերը։ — Բայց երբ պատահում է նրանց մի օտարազգիի հետ խօսել, այդ դէպքում առաւելի պէս խոնարհ են դառնում։ Ատելութիւնը դէպի իրանց ազգայինները այն աստիճան զարգացրել են նրանց մէջ, որ մի հայի պատահելիս, այլ եւս իրանց պահել չեն կարողանում, մոռանում են քաղաքավարութիւնը։ Ամէն օտարազգի աղանդաւորներին նրանք կը ներեն, բայց հայի երեսին անամօթութեամբ կը նետեն ,,հերձուածող, չարափառ, հերետիկոս" եւ այլ անուններ։ Այդ կաթոլիկ կղերի դաստիարակութեան արդիւնքն է։

— Անկրթութիւն սերմանել եղբայրների մէջ։

— Այո, անկրթութիւն սերմանել։ Բայց մի այլ պատճառ եւս պէտք է ի նկատի առնել։ Այդ մարդիկը հէնց սկզբանէ անկիրթ են եղել եւ ոչինչ բարոյական մաքրութիւն չեն ունեցել։ Վեր առէք իւրաքանչիւր նոր կրօնափոխ եղած հայ-կաթոլիկին առանձին, քննեցէք նրա անցեալը, քննեցէք

նրա վարած կեանքը, անպատճառ կը գտնէք նրա մէջ մի հին կեղտ։ Այդպիսի մարդիկ միայն ատենում են եղուխներին և այդպիսի մարդկանց ատենում են իրանք եղուխները։ Ամեն մի յայտնի արիկան նրանցից պաշտպանութիւն է գտնում։ Ի՞նչու։ — Որովհետև նրանց միջոցով աւելի հեշտ է խաղաղ ժողովրդի մէջ երկպառակութիւն ձգել, միմեանց հետ կռուացնել, որդին իր ծնողաց դէմ ապստամբացնել և այլն։ Իսկ երկպառակութիւնից նրանք միշտ օգուտ են քաղում։ Այդ մարդը, որ ձեզ հետ վիճում էր, մի քանի անգամ սնանկացած, իր պարտատէրերի ձեռքից փախած, գինեվաճառ է։ Հինա եղուխի մօտ ծառայ է դարձել. նրա և խոհարարն է և գործակիցը։ Դուք կը տեսնէք նրան, խոհանոցի գենջակը առջևը կապած, փողոցում կանգնած, անցնողների հետ քաւսպանի կամ պապի Յիսուս Քրիստոսի յաջորդ լինելու մասին կը վիճէ, թէև ինքը բոլորովին ազատ և գաւ հին մարդ է։

— Մինչդեռ ես նկատեցի Բաղեշում, այդպէս էին վարվում և հայ-բողոքականները։

— Բոլորը միևնոյն տեսակից են։ Այդ տարազի քարոզիչները հաւաքում են հասարակութեան մրուրը, հասարակութեան կեղտը։ Նրանց թէ, մաքրելու նպատակով լինէր... Նրանք փոխում են իրանց հաւատոյների անունը միայն, իսկ կեղտը մնում է... Մինչդեռ լոկ անունը կարող է փոխել մարդու բարոյական կազմակերպութիւնը։ Մէկը երէկ հայ-լուսաւորչական էր, այսօր նրան կոչում են հայ-բողոքական, կամ հայ-կաթոլիկ, — դարձեալ նոյն մարդն է...

Այդ խօսակցութեան միջոցին երիտասարդի շրթունքները դողում էին, նրա ձայնը փոփոխվում էր, երեւում էր, որ նա զգացել էր այդ բոլորը, երեւում էր, որ նրա մանկութեան մշտական առարկան էին դարձել հայ հասարակութեան այդ անբուժելի վէրքերը։ Բայց զարմանալին այն էր,

որ ես այդ անծանօթ երիտասարդի եւ Ջալալի դատողու-թիւնների մէջ գտնում էի շատ նմանութիւններ, կարծես, երկուսն էլ միեւնոյն նպատակին էին ձգտում, երկուսն էլ միեւնոյն վտանգաւոր երեւոյթների դէմ էին բողոքում։ Ջա-լալը, որպէս վերջը յայտնեցաւ, բողոքական քահանայ էր։ Բայց ո՞վ էր այդ երիտասարդը, որ Բաղէշում անսպասելի կեր-պով միացաւ մեզ հետ։ Ալանը այդ մասին դեռ ոչինչ չէր ասել ինձ։ Երբ նա խօսում էր, ես կարմրում էի նրա առջեւ։ Նա այն հասակում այնքան շատ բաներ գիտէր, այնքան շատ բաներ ուսումնասիրել էր։ Իսկ ես... Ես դեռ ոչինչ չը գիտէի...

Ճանապարհը զարմանալի կերպով արագանում է մար-դուն խօսել, մանաւանդ երկար, ձանձրալի ճանապարհը։ Իսկ մեր խօսակցութեան առարկան այնքան առատ էր նիւթերով, որ եթէ ամիսներով խօսէինք, դարձեալ չէր սպառուի։ Աշ-խարհի սկզբից մարդիկ խօսում են, վիճում են կրօնի վրայ, եւ պիտի շարունակեն խօսել, մինչեւ աշխարհի վերջը։

Մենք կրկին վերադարձանք դէպի օտարազգի քարո-գիչները։

— Նրանք, — նկատեցի ես, — այնպէս չեն, որպէս իրանց հետեւողները, այլ բաւական բարի, քաղաքավարի եւ բարեկիրթ մարդիկ են։

— Այդ այդպէս երեւում է միայն, — պատասխանեց նա ժպտալով. — բայց երբ շատ կը մօտենաք նրանց, կը տեսնէք, թէ ինչ հրէշներ են։ Տեսա՞ք այդ կրօնաւորին, ո՛ր-քան հեզ էր, ո՛րքան քաղցր էր խօսում, կարծես, բերանից մեղր էր հոսում։ Բայց միեւնոյն անձը իր հետեւողների սր-տում թոյն կը կաթեցնէ, եւ այնքան անզգալի կերպով, որ նա չի զգայ, թէ վարակվում է։

— Այսուամենայնիւ, մեծ զանազանութիւն կայ դրանց եւ բողոքական միսիոնարների մէջ։

— Այն զանազանութիւնը միայն կայ, որ բողոքական միսիօնարները մեծամիտ են, իրանց մէջ բարձր են պահում ժողովրդի մակերևոյթից և՝ Աւետարանի առաքելութեան մէջ անգամ՝ պահպանում են անգլիական կոպիտ հպարտութիւնը։ Այդ է պատճառը, որ խիստ նուազ յաջողութիւն են գտնում։ Բայց այդպէս չեն եզուիտները․ դրանք ամեն ծակ ու ծուկ կը մտնեն, ամեն վիճակի հետ կը յարմարուեն, և այդ պատճառով աւելի վտանգաւոր են։ Բողոքական միսիօնարը իր գործի մէջ ազատութիւն է սիրում և աւելի ուրիշների ձեռքով է գործ կատարում։ Բայց եզուիտը ինքը իր գործի և տէրն է և մշակը։

— Դուք կարծում էք այստեղ կարող են նրանք վնասակար լինել։

— Եթէ նրանք կարողանում են վնասակար լինել աւելի քաղաքակիրթ հասարակութիւնների մէջ, որոնք ճանաչում են նրանց, որոնք գիտեն պաշտպանուել նրանց դէմ, — իսկ այստեղ, մի այդպիսի խեղճ, միամիտ, անպաշտպան ժողովրդի մէջ, ինչու չեն կարող վնասակար լինել։ Բոլոր այն հրոսակները, որ դարերի ընթացքում արշաւանք են գործել Տարօնում, իրանց բարբարոսութեամբ այնքան վնասներ չեն տուել, որքան կարող է տալ այդ հեզ, խոնարհ կրօնաւորը, որ մի հասարակ ձիու վրայ նստած, միայնակ, քրիստոնէական առաքինութեամբ ահա այժմ այցելութեան է գնում այն գիւղը, մի հիւանդի մօտ...

Զբաղուած լինելով խօսակցութեամբ, մենք բաւական յետ էինք մնացել։ Ասլանը շատ առաջ էր գնացել։ Ես խնդրեցի իմ խօսակցին, որ փոքր ինչ շտապեցնէ իր ձին։ Բայց նա, երևի, չը լսեց իմ խնդիրքը, թէև քանիցս կրկնեցի։ Նրա բոցավառ աչքերը թափառում էին Տարօնի ընդարձակ դաշտավայրի վրայ, կարծես, մի բան որոնում էին

այնտեղ։ Նրա դէմքը սաստիկ գունատուած էր եւ շրթունքները սինց սեղմուած էին միմեանց վրայ։ Նա մինչեւ անգամ մոռացաւ իմ ներկայութիւնը, եւ սկսեց ինքն իրան խօսել։

«Տարօն, սիրելի աշխարհ, որքան ազգեր եկել, անցել են քո վրայով, որքանին հիւրասիրել ես դու եւ քո ամրութիւնների մէջ պատսպարան ես շնորհել։ Քո մէջ ապաստան գտան սորոց Սենեքերիմ թագաւորի երկու որդիքը — Ադրամելէք եւ Սանասար — հայրասպան որդիքը բերեցին իրանց հետ եւ իրանց աստուածներին, եւ իրանց ծառաներին։ Բայց դու օտար հիւրերին սիրեցիր, բայց օտար աստուածներին համբերել չը կարողացար։ Հայութեան դրօշմը դրեցիր քո հիւրերի վրայ եւ նրանցից սկսուեցաւ Արծրունեաց հզօր նախարարութիւնը։ Քո մէջ ապաստան գտաւ Ճենացի իշխանազն Մամգունը, Ծի թագաւորի սրտմտութիւնից փախստական լինելով, գտնեց քո պաշտպանութեանը։ Նա էլ բերեց իր հետ իր կրօնը, իր պաշտամունքը, իր սովորութիւնները։ Բայց դու նրան եւս հայացրիր, եւ նրանից սկսուեցաւ Մամիկոնեան մեծ նախարարութիւնը։ Քո մէջ ապաստան գտան Հնդկացի իշխանազն եղբայրները — Դեմետր եւ Գիսանէ։ Նրանք եւս, իրանց թագաւորի բարկութիւնից ազատուելու համար, գտնեցին քո մեծահոգութեանը, իրանց հետ բերելով եւ մի օտար գաղթականութիւն։ Դու նրանց բնակութեան տեղ շնորհեցիր, հիմնեցին Վիշապ քաղաքը եւ Քարքէ լեռան բարձրութիւնների վրայ կանգնեցրին իրանց տաճարները։ Այդ տաճարներից, Լուսաւորչի հետ պատերազմելու ժամանակ, դուրս եկան 6946 մարդիկ, որոնց մեծ մասը քուրմեր էին։ Բայց դու նորերին հայացրիր, եւ ամբողջ հնդիկը կլանուեցաւ քո բնիկ ժողովրդի մէջ։ Այսպէս, դարերի ընթացքում, ոտք կոխեցին քո նախնական հողի վրայ մեծ մարդիկ, մեծ ուժերով։

Բայց ամենքը լուծուեցան, ամենքը միախառնուեցան քո հարազատ զաւակների հետ։ Այժմ, սիրելի Տարօն, քո դաշտերի վրայ թափառում է մի մարդ, սեւ հագուստով եւ սեւ սրտով։ Նա նոյնպէս փախստական է եղել իր երկրից, նա նոյնպէս արտաքսուել է իր երկրից, եւ քո գրկում հիւրասիրութիւն է որոնում։ Նրա հայրենիքը չը կարողացաւ մարսել նրան, եւ իր միջից դուրս վիժեց։ Նա գրկեց անծանօթ երկիր, որ անծանօթ ժողովրդի մէջ ծածկուիլ կարողանայ։ Նա չէ բերել իր հետ զէնք, չէ բերել եւ մեծ ուժեր։ Նրա գլխաւոր զէնքը, իր գրպանում լցրած, փոքրիկ պղնձէ խաչերն են եւ իր խորամանկութիւնը։ — Ես այդ մարդկից սարսափում եմ, սիրելի Տարօն...

Լ.

ՀԱՅ-ԿԱԹՈԼԻԿԸ

Դեռ արեւը չէր մտել, դեռ բաւական լոյս կար, երբ մօտեցանք Տաւրոսի ստորոտներին, որ առանձին անունով կոչվում է Սիմ լեառ։ Հեռուից, համանուն դաշտավայրի հարաւային կողմում, երեւում էր Մուշ քաղաքը։ Նա կանգնած էր բաւական բարձր, լայնանիստ բլուրի վրայ եւ թախծալի կերպով նայում էր դէպի իր առջեւը տարածուած ընդարձակ դաշտավայրը։ Նրա թախծութեանը փոքր ի շատէ ուրախ կերպարանք էին տալիս խաղողի այգիները, որոնք, տների հետ միախառնուած, բլուրի բարձրութիւնից իջնում էին մինչեւ ստորոտը։ Դէպի ամեն կողմ տիրում էր երեկոյեան լռութիւնը, — գործադուլի եւ հանգստի լռութիւնը։ Լսվում էր միայն աղմկալի գետակի ձայնը, որ, քաղաքի առջեւից ոլորուելով, փրփրալով գնում էր ու խառնվում Մեղրի գետին։ Լսվում էր եւ ջրաղացների խուլ դղրդիւնը, որոնք երկար շարքով բանում էին այդ գետակի վրայ։

Գեղեցիկ էր տեսարանը։ Գեղասէր Տաւրոսը, մօտենալով Մուշի դաշտավայրին, կարծես, վախեցել էր չը խանգարել նրա չքնաղութիւնը եւ, զգուշութեամբ դէպի յետ քաշուելով, գոգաւորուել էր, թողնելով այն լայնանիստ բլուրը միայն, քաղաքի շինուածքի համար։ Այդ բլուրի դէպի

վերը նայելիս, երեւում էր քաղաքը իր մզկիթներով ու եկեղեցիներով։ Բոլորովին գագաթի վրայ կանգնած էր հին, կիսաւեր ամրոցը։ Բլուրի ստորոտից, հարթ տարածութեան վրայ, անմիջապէս սկսում էին ծխախոտի մշակութեան ընդարձակ արտորայքը, որոնք քաղաքացիների գլխաւոր հարստութիւնն էին կազմում։

Չը գիտեմ ինչու, ես տխուր էի այդ քաղաքին մօտենալու ժամանակ։ Արդեօք նրա համար, որ Տարօնի մարզաշատ, մեծահարուստ քաղաքներից մնացել էր այդ մէկը միայն, եւ այն եւս աւելի մի մեծ աւանի տպաւորութիւն էր գործում, քան թէ քաղաքի։ Չը կար Կաւ-Կաւ կոչուած ամրաշէն քաղաքը, իր անառիկ Ողական բերդով։ Չը կար Չիւնակերտ քաղաքը, որ Վախթանգ զօրավարը նորոգելով, իր կնոջ անունով կոչեց Գորդէս։ Չը կար Օձ քաղաքը, որի ահարկու բերդը շինեց Աշոտ մսակերի որդի Դաւիթ Բագրատունին։ Չը կար Վիշապ քաղաքը, որ Վաղարշակի օրերում հիմնեցին հնդկացի գաղթականները, որը այլ անունով կոչվում էր Տիրակատար քաղաք։ Չը կար եւ Մծուրք քաղաքը, որ հիմնեց Սանատրուկ արքան։ — Բոլորը կորաւ, բոլորը անհետացաւ, մնաց որբացած Մուշը միայն, որ այժմ մռայլ դէմքով նայում էր բարձրադիր բլուրի գագաթից, եւ իր մէջ զարթեցնում էր տխուր յիշողութիւններ։ Բնութեան վսեմութիւնը, անտառների գեղեցկութիւնը, մասամբ փարատում էին այդ յիշողութիւնները։

Երբ սկսեցինք բարձրանալ բլուրի զառիվերը, երբ բաւական մօտեցանք քաղաքին, Արփիարը մեզ խորհուրդ տուեց չիջեւանել պանդոկներում, այլ ընտրել մի այլ յարմար կայարան։ Բաղէշում հաջի-Իսաքի պանդոկում լաւ խրատուած լինելով, մենք յօժարութեամբ ընդունեցինք Արփիարի առաջարկութիւնը։

— Բայց ուրիշ ի՞նչ յարմար կացարան կարող էինք գտնել, — հարցրեց Աղասին։

— Քաղաքի եկեղեցիները աւելորդ սենեակներ ունեն պանդուխտների համար, կարելի է նրանցից մէկը ընտրել, — պատասխանեց Արփիարը։

— Դուք կարծում էք, որ դրանք պանդոկներից լա՞ւ կը լինեն։

— Եթէ լաւ չը լինեն, վատ էլ չեն լինի։ Միայն այն զանազանութիւնը կայ, որ եկեղեցիների բակերում առանձնացած կը լինենք, իսկ պանդոկներում կը գտնենք մի խառնիճաղանճ բազմութիւն, որոնց մէջ շատ հաճելի չէր լինի մեզ երեւնալ։

Ճանապարհը ոլոր-մոլոր պտոյտներով բարձրանում էր դէպի վեր։ Դաշտերից վերադառնում էին մշակները, բահերը ուսի վրայ դրած, այգիներից վերադառնում էին այգեպանները բարձած աւանակներով։ Փոշին մարդ էր խեղդում։ Աւելի անտանելի էին աւանակները։ Երբեմն այդ կամակոր անասուններից մէկը կամ խրտչում էր, եւ յամառելով կանգ էր առնում, ճանապարհն էր կտրում. կամ կողքէ-կողք շեղուելով, իր վրայ բարձած խաղողի կթոցը զարկում էր մեր ոտներին։

Վերջապէս, մտանք քաղաքի նեղ փողոցների մէջ։ Անցնելու տեղ չը կար։ Մարդ եւ անասուն խառնուել էին միմեանց։ Մենք, կարծես թէ, սանդուղքներից էինք բարձրանում, որովհետեւ փողոցները բլուրի զառիվեր դիրքն ունէին։ Հայոց թաղերը բաժանուած էին մահմեդականների թաղերից։ Այդ արդէն նշան էր, որ այդ տարբեր ազգերը հաշտ դրացիներ չեն եղել։ Մենք դիմում էինք դէպի Հայոց թաղը։

Երեկոյեան ժամերգութիւնը դեռ նոր էր աւարտուած, դեռ նոր ժամաւորները դուրս էին գալիս, երբ մտանք Հայոց

ենթակայիններից մէկի բակը։ Մեզ տեսնելով, ժամաւորները կանգ առին եւ խմբուեցան մեր շուրջը։ Բաւական ժամանակ անցաւ, մինչեւ ենթադրեալ երեսփոխանը յայտնուեցաւ։ Դա մի կարճահասակ մարդ էր, որի ընդարձակ, այլխառն մօրուքը ծածկում էր ամբողջ կուրծքը, յետոյ, երկու կողմից սափրուելով, հասնում էր ուսերին, եւ ապա բարձրանում էր դէպի ականջները, եւ վերջը անհետանում էր մի կեղտոտ, լիլագոյն ֆէսի տակ։ Նրա մօրուքը հնդկահաւի բացուած պոչի տպաւորութիւն էր գործում, որի միջնավայրում երեւում էր մի փոքրիկ, ողորմելի երես, նեղ, անհանգիստ աչքերով։

Մեր հարցին, թէ կա՞ն արդեօք սենեակներ գիշերելու համար, նա պատասխանեց՝ «տեսնեմ»... եւ անյայտացաւ ժամաւորների մէջ։ Կարծես թէ, ինքը չը գիտէր, եւ նոր պէտք է տեղեկանար, արդեօք սենեակներ կային, թէ ոչ։

Երկար սպասելուց յետոյ, վերջապէս տեսանք, որ մօրուքը բակի միւս ծայրում խօսում էր տէրտէրի հետ, որը այդ գաղտնի խորհրդակցութիւնից յետոյ, բարեհաճեց մօտենալ մեզ։ Եթէ ճշմարիտ է ժողովրդական կարծիքը, թէ ձրի հացը մարդուն գիրացնում է, պարարտացնում է, — այդ կէտից նայելով, պէտք էր ընդունել, որ տէր հօր վրայ շատ բարերար ազդեցութիւն էր գործել։ Նրա երկու ձեռքերի ծայրերը հազիւ հասնում էին միմեանց, եւ ահագին փորի վրայ դարձնում էին «տէր-ողորմեայի» սեւ հատիկները, որոնց մէջ տէր հայրը, երեւի, վայելչութեան համար, կարմիրներ եւս խառնել էր։ Հակառակ իր երեսփոխանին, նա կրում էր խիստ թեթեւ մօրուք, եւ ծնօտների բաց մնացած կաշին պարարտութիւնից փայլում էր մոյգ-աղիւսի գոյնով։ Արիւնով լի աչքերը, կարծես, ուզում էին

գուրս թռչել իրանց բներից։ Նա մօտենում էր մեզ դան-դաղ քայլերով, և միևնոյն ժամանակ ծանր շունչ էր առնում։ Մեր զարմանքը մեծ եղաւ, երբ այդ ահագին մարմնի միջից լսուեցաւ մի երեխայի հազիւ լսելի ձայն։

— Բարեողջոյն ձեր հրամանոցը... առանձին անխտանելի է... կ'ասեն՝ հազարից մէկ անգամ զատիկ կը լինի... և այն օրն էլ ձիւն կը գայ... Մեր եկեղեցին, շատ տարի է, որ հիւր չէ ունեցել... այսօր հիւր եկաւ, սենեակ չը կայ... Այդի՞ մեր ժողովուրդը... փառք Աստուծոյ, ի՞նչ էր պա-կաս... սենեակներ կային... բայց անցեալ տարի մեր մեղքից շատ անձրևներ եկան... կտուրները փլան... դեռ այնպէս մնում են ու կը մնան...

Պէտք էր շատ երկար սպասել, մինչև տէր հայրը, շունչ առնելով, փչփչալով, երբեմն դէպի մեզ և երբեմն դէպի իր ժամուորները նայելով, կը վերջացնէր իր երկար բացատրութիւնները։ Բայց նրա խօսքը ընդհատեց մի մարդ, որ մօտեցաւ մեզ և առաջարկեց իր հիւրասիրութիւնը, ասելով.

— Ուսատախ տունը շատ հեռու չէ եկեղեցուց, եթէ կը բարեհաճէիք, ինձ մեծ պատիւ արած կը լինէիք, եթէ այդ գիշերը իմ ծածքի տակ կ'անցկացնէիք։

Մենք յօժարութեամբ ընդունեցինք։ Նա ընկաւ մեր առջևը, սկսեց տանել դէպի իր տունը։

Մեր ետևից բարձրացաւ խառնաձայն աղմուկ. լսվում էին այդպիսի յանդիմանական խօսքեր. «Ինչու խաբեցիր... ինչու սուտ խօսեցիր... ինչու մեզ ամաչցրիր այդ օտարա-կանների մօտ... սենեակներում գարի ես լցրել, և ասում ես, թէ փլած են...»

Երևում էր, որ տէր-տէրին գրգռում էին։

Նա մեր հիւրընկալին նկատեց.

— Ձեր տէր-տէրը ժամանցութիւնն էլ այդպէս ձգձգում է, ինչպէս սենեակների բացատրութիւնը։

— Շատ բաներ կուլ է տալիս, — պատասխանեց նա ժպտալով, — եթէ ամէն խօսք կարդալու լինէր, մենք բոլորովին կորած էինք։

Մենք մտանք մի բաւական կոկիկ տուն, փոքրիկ պարտէզով։ Մաքուր, արեւելեան ճաշակով կահաւորած, մի սենեակ էր, ուր նրա տարաւ մեզ մեր հիւրընկալը, եւ խնդրեց նստել, սպասել.

— Այնպէս համարեցէք, որ ձեր տանն էք, ես իսկոյն կը պատուիրեմ, որ մեզ ուտելու մի բան տան։

Այստեղ, ինչպէս այդ կողմերի բոլոր քաղաքներում, սովորութիւն ունէին կէսօրին՝ ճաշի ժամանակ՝ նախաճաշիկ ուտել, իսկ երեկոյեան՝ ընթրիքի ժամանակ՝ ճաշ ուտել։ Որովհետեւ մարդիկ, ամբողջ օրը բազարում զբաղուած լինելով, վերադառնում էին տուն երեկոյեան միայն, ուր սպասում էր նրանց պատրաստի սեղանը։

Ընթրիքից յետոյ մեզ սուրճ տուեցին։ Յայտնուեցաւ, որ մեր հիւրընկալը քաղաքի ունեւոր կալուածատէրերից մէկն էր, եւ ծխախոտի ընդարձակ մշակութիւն ունէր։

Արփիարը, մի կողմ քաշուած, պառկել էր մինդարի վրայ եւ լուռ ծխում էր։ Փափուկ երիտասարդը յոգնած էր երեւում։ Մի ամբողջ օր ու գիշեր շարունակ ճանապարհ էր եկել, դա հեշտ չէր նրա համար։ Ասլանը ինչ որ նամակ էր որոնում իր թղթապահի մէջ։ Իսկ ես դեռ չէի մոռացել մօրուքին, չէի մոռացել եւ համատիր տէր-տէրին, այդ պատճառով հարցրի մեր հիւրընկալից, թէ այն ինչ աղմուկ էր, որ մեր հեռանալուց յետոյ բարձրացաւ եկեղեցաբակում։

— Արժէ՞ միթէ դրա վրայ խօսել, — պատասխանեց նա, ուսերը արհամարհական կերպով շարժելով. — մեր տէր-տէրները խօ գիտէք ի՛նչ են...

Մեր հիւրընկալը երեւաց եւ բաւական ծանր, բջահայեաց մարդ։ Ալանը խօսում էր նրա հետ քաղաքի մասին, հարցնում էր, թէ որքան բնակիչ ունի, որքանը մահմեդական է, որքանը հայեր են, քանի եկեղեցի ունեն, քանի դպրոց ունեն։ — Նա բոլոր հարցերին բաւական ճիշտ տեղեկութիւններ էր տալիս։

— Մահմեդականների հետ ձեր յարաբերութիւնները ի՛նչպէս են։

— Ի՛նչպէս պէտք է լինի, — պատասխանեց նա տխուր ձայնով. — կողոպտում են, չենք բողոքում, հայհոյում են, ձայն չենք հանում, թքում են մեր երեսին, համբերում ենք, եւ այդպէս կառավարվում ենք միմեանց հետ։ Ու ասում են, թէ հայն ու տաճիկը լաւ են «եօլայ գնում»...

Այդ միջոցին Արփիարը գլուխը վեր բարձրացրեց իր պառկած տեղից եւ, դառնալով դէպի տան տէրը, ասաց.

— Ձեր յայտնած թուանշանները ինձ համար շատ հետաքրքիր են. մօտաւորապէս քանի՞ տուն են հաշւում այդ քաղաքում։

— Մօտաւորապէս 2500 տուն, որոնցից հազար տունը հայեր են, մնացածը քուրդ եւ տաճիկ։

— Որքան գիւղ կայ Մուշի ամբողջ դաշտում։

— Հայաբնակ գիւղերը 100 կարելի է հաշւել, իսկ մի 8 կամ 10 գիւղ քրդաբնակ են։

— Հայաբնակ գիւղերի իւրաքանչիւրը միջին թւով քանի՞ տուն կունենայ։

— Իւրաքանչիւրը միջին թւով կունենայ 70 տուն։

— Ուրեմն 100 գիւղը 7000 տուն։ — Իսկ իւրաքան-չիւր տունը որքան հոգի կարելի է հաշուել։

— Իւրաքանչիւր տունը 10 հոգի կարելի է հաշուել։

— Դա շատ չի՞ լինի։

— Ոչ, շատ չի լինի, որովհետեւ մեր գիւղերում այնպիսի ընտանիքներ կան, որ 20, 30 կամ աւելի անդամներից են բաղկացած։

— Այսուամենայնիւ 10 հոգի մեծ թիւ է։ Ընդունենք այդպէս, եւ կը ստանանք հետեւեալ թուանշանները։ Ամբողջ Մուշի դաշտի մէջ 100 հայաբնակ գիւղ, 7000 տուն եւ 70.000 բնակիչ։ Եւ եթէ դրա վրայ աւելացնենք քաղաքի 1000 տան բնակիչները, ընդամենը կը լինի 80.000 բնակիչ։

— Բայց դուք այն հարցրէք, — նկատեց մեր հիւրընկալը, — թէ այդքան բնակիչներից որքանն է իր հայրենի հողի վրայ բնակւում։ Կարելի է ասել, որ կէս մասը պանդխտութեան մէջ է ապրում։

— Պանդխտութեան մէջ ի՞նչ են շինում։

— Համալութիւն են անում։

— Անբախտ Տարօն, — բացականչեց վշտացած երիտասարդը սուր ձայնով. — քո գիւղացին առաջ գնում էր օտար երկրում կ ա յ ս ր էր դառնում, իսկ հիմա գնում է համալ է դառնում...

Մեր հիւրընկալի բարի աչքերը զարմանքից լայնացան։ Զարմացայ եւ ես։

— Ինչու էք զարմանում, — դարձաւ նա դէպի ինձ, — յաւելաց երեւելի Վասիլ կայսրը, որ Կ. Պոլսում գահ նստաւ 867 թուին, Տարօնի Թիլ աւանից էր։ Նրա թոռ Կոստանդին Պորփիւրոժէն կայսրը նոյնպէս նշանաւոր եղաւ, որպէս իր պապը, եւ գրեց նրա պատմութիւնը, որ լի է

բազմաթիւ մեծագործութիւններով։ Հայաստանը շատ կայսրներ ու մեծ զօրավարներ է տուել, թէ՛ Հռոմին և թէ՛ Բիւզանդիային, ուր նրա որդիները այժմ գնում են, համալ-րութիւն են անում։

Ճրագի լոյսը լուսաւորում էր նրա գունաթափ դէմքը, որի վրայ յայտնուեցաւ մի թեթև կարմրութիւն։ Նա հանեց ծոցի գրպանից մի փոքրիկ գրքոյկ, ինչպէս բողոքականի քարոզիչը ամէն դէպքում դուրս է բերում ծոցի Աւետարանը։ Նրա ձեռքերը զգալի կերպով դողում էին։ Երևում էր, որ մեր հիւրընկալի հաղորդած թուանշանները աւելի գրգռեցին նրա տխուր զգացմունքները։ Մենք անխօս նայում էինք նրա երեսին։ Նա թերթում էր փոքրիկ գրքոյկը և մատիտով մի պատառ թղթի վրայ նշանակում էր իր դիտողութիւնները։ Երբ վերջացրեց, գլուխը վեր բարձրացրեց, ասելով.

— Ի՜նչ մեծ տարբերութիւն... այդ սարսափելի՜ է։

Ասլանը այնպիսի հիացմունքով նայում էր նրա վրայ, ինչպէս մի մեծ եղբայր, որ ուրախանում է կրտսերի առաջադիմութեամբ։

Երիտասարդը դարձաւ դէպի մեր հիւրընկալը.

— Մեր հին պատմագիրներից մէկը. Զենոբ Գլակը, թողել է մեզ մի քանի հետաքրքիր թուանշաններ, որոնցից կարելի է եզրակացնել, թէ որքան մեծ բազմամարդութիւն է ունեցել Տարօնը առաջ և որքան փոքրացել է նրա բնակիչների թիւը այժմ։ Պէտք է գիտենալ, որ Զենոբ Գլակը Լուսաւորչի ժամանակակից էր և նրա նշանաւոր եպիսկոպոսներից մէկը, որին Լուսաւորիչը Տարօնի Ս. Կարապետի վանքի առաջին վանահայր կարգեց։ Եւ որովհետև Զենոբ Գլակը գործակից եղաւ Լուսաւորչին այդ վանքի կառուցանելու ժամանակ, այդ պատճառով վանքը կոչուեցաւ և Գլակայ վանք։

Այդ վանքը այսօր էլ կայ եւ ոչ միայն Տարօնի, այլ ամբողջ Հայաստանի ամենանշանաւոր վանքերից մէկն է։ Էջմիածնից յետոյ՝ նրան կարելի է դնել։ Գուցէ ձեզ յայտնի է, որ Ս. Կարապետի վանքը առաջ մի կռատուն էր, հնդկացի գաղթականներից ամենահին ժամանակներում հիմնուած։ Լուսաւորիչը այդ կռատունը քանդեց եւ նրա տեղում Ս. Կարապետի վանքը հիմնեց։ — Այդ բոլորը ասում եմ ձեզ, որ այդ վանքի մասին փոքր ինչ պատմական գաղափար ունենաք, բայց բանը դրանում չէ։ Ս. Կարապետի վանքը, դեռ կռատուն եղած ժամանակ, ունէր իր շրջակայքում տասն եւ երկու գիւղեր, իբրեւ վանական սեպհականութիւն։ Երբ կռատունը քրիստոնէական տաճարի փոխուեցաւ, Լուսաւորիչը նոյն գիւղերը դարձեալ թողեց, որպէս նոյն վանքի ժառանգութիւն։ Դժբախտաբար Զենոբը իր գրքի մէջ յիշեալ տասներկու գիւղերից միայն եօթնի անուններն է յիշում, բայց այդքանը եւս շատ բան է ապացուցանում այն ժամանակի վիճակագրութեան համար։ Ես կը կարդամ ձեզ նրանց անունները, թէ իւրաքանչիւրը քանի երդ, այսինքն ծուխ ունէր, եւ որքան զօրք կարող էր դուրս բերել պատերազմի ժամանակ։

Նա սկսեց փոքրիկ թղթի պատառի վրայ կարդալ եօթն գիւղերի անունները, որ դուրս էր բերել Զենոբի գրքից։

1. Կ ո ւ ա ռ ս ունէր 3012 երդ կամ ծուխ, 1500 հեծեալ, 2200 հետեւակ զօրք։ 2. Մ ե ղ տ ի 2080 երդ, 800 հեծեալ, 1030 հետեւակ։ 3. Խ ո ր ո ւ մ 900 երդ, 400 հետեւակ։ 4. Խ ո ր ն ի — մեր Մովսէս Խորենացու ծննդավայրը — 1906 երդ, 700 հեծեալ, 1008 հետեւակ։ 5. Կ ե ղ ք՝ 1600 երդ, 800 հեծեալ, 600 հետեւակ։ 6. Պ ա ր ե խ՝ 1680 երդ, 1030 հեծեալ, 600 հետեւակ։ 7.

Թաղում՝ 3200 երդ, 1040 հեծեալ, 8040 աղեղնաւոր, 600 տէգաւոր, 280 պարսաւոր:

— Ուրեմն 7 գիւղը ունեցել է 14.378 երդ կամ ծուխ: Եթէ իւրաքանչիւր ծուխը հաշուելու լինենք 10 հոգի, ինչպէս հաշուեցինք Մուշի գիւղօրայքի այժմեան ծուխերը, կը ստանանք 143.780 հոգի: Կը նշանակէ՝ հին Տարօնի միայն եօթն գիւղը ունեցել է 63.780 բնակիչ աւելի, քան թէ ունի այժմեան ամբողջ Տարօնը իր բոլոր գիւղերով եւ Մուշ քաղաքով: — Դա սարսափելի տարբերութիւն է, — կրկնեց նա. — դա մինչեւ անգամ անհաւատալի է թւում: Բայց ես բոլորովին հաւատում եմ Զենոբի թուանշաններին. նա չափազանց ճշմարտասէր մարդ էր: Բայց որքան ուրիշ շատ գիւղեր, աւաններ եւ քաղաքներ կային այն ժամանակ Տարօնում...

Նա լռեց. թախծալի մռայլը կրկին պատեց նրա պայծառ դէմքը:

— Յիշեալ եօթն քրմական աւանագիւղերը ունէին 20.708 հետեւակ եւ հեծելազօր զինուորներ: Բաւական մեծ ուժ է մի մեհեանի համար: Մի կռուի մէջ միայն քուրմերը դուրս բերեցին Լուսաւորչի դէմ 6946 զինուած մարդիկ: Եւ այդ էր պատճառը, որ առանց արիւնհեղութեան չը կատարուեցաւ կրօնական մեծ յեղափոխութիւնը Տարօնում:

Մեր հիւրընկալը խորին ուշադրութեամբ լսում էր ոգելից երիտասարդի խօսքերը: Ինձ համար եւս շատ հետաքրքիր էին նրա հաղորդած նոր տեղեկութիւնները Տարօնի մասին, թէեւ շատ բան առաջուց ինձ պատմել էր նոյնպէս եւ Ալլանը:

Ալլանը այդ միջոցին գտաւ այն նամակը, որ որոնում էր եւ, դառնալով դէպի մեր հիւրընկալը, հարցրեց.

— Դուք ճանաչո՞ւմ էք այդ մարդուն, — նա կարդաց նամակի հասցէն։

Մեր հիւրընկալի լուրջ դէմքի վրայ խաղաց մի թեթեւ ժպիտ եւ, նամակը նրա ձեռքից առնելով, ասաց.

— Այդ մարդը ես եմ։ Անշուշտ Վանում յանձնած կը լինեն ձեզ այդ նամակը։

— Այո, մուսուլցի թումաջի վաճառական խոջա Թորոսի նամակն է։

Մեր հիւրընկալը նամակը մօտեցրեց ճրագին, կարդաց եւ, վերջացնելուց յետոյ, ասաց.

— Այդ նամակը, ինչպէս երեւում է, ուշացրել էք։ Բայց ես դրանից առաջ մի այլ նամակ եւս ստացել եմ խոջա Թորոսից, համարեա մի եւ նոյն այդ բովանդակութեամբ։

— Ուրեմն դուք ճանաչեցի՞ք մեզ եկեղեցու բակում։

— Ճանաչեցի։ Ես ձեզ սպասում էի։

— Ուրեմն պատրաստե՞լ էք, ինչ որ գրել են ձեզ։

— Ամեն ինչ պատրաստ է։

— Շատ շնորհակալ եմ, — ասաց Ասլանը, ձեռքը մեկնելով նրան։ — Ես առաւօտեան պէտք է գնամ Աստ-ղարերը տեսնելու։ Այնտեղից կը գնամ Առաքելոց վանքը։ Յետոյ կը վերադառնամ ձեզ մօտ եւ այստեղից ճանապարհ կ'ընկնեմ...

— Մինչեւ ձեր վերադարձը ամեն ինչ պատրաստ կը գտնէք ճանապարհի համար, — կրկնեց մեր հիւրընկալը։

ԼԱ.

ԱՍՏՂԱԲԵՐԴ

Միւս օրը, վաղ-առաւօտեան, ես եւ Ասլանը, մեր հիւրընկալի ծառաներից մէկին մեզ հետ առնելով, ճանապարհ ընկանք դէպի Աստղաբերդ։ Արփիարը ինչ-որ գործերի համար մնաց նրա տանը։

Չը գիտեմ ինչո՞ւ, ես միշտ ուրախութիւն էի զգում, երբ Ասլանը տանում էր ինձ մի հին աւերակ կամ բերդ ցոյց տալու։ Նրանց աւերակները միշտ իմ վրայ տխուր տպաւորութիւն էին թողնում։ Արդեօք նրա՞ համար, որ նրանց մէջ ես տեսնում էի անցեալ փառքի եւ զօրութեան խորտակուած յիշատակները, թէ նրա՞ համար, որ նրանց մէջ երեւում էր ժողովրդի իշխանների կեանքը, սովորութիւնները եւ նրանց յարաբերութիւնները՝ թէ իւրայնոց եւ թէ օտարների հետ։

Այդ բերդի անունն անգամ ինձ համար հրապուրիչ էր. Աստղաբերդ, գեղեցիկ անուն է։ Ասլանը ասում էր, Աստղկայ-բերդ անուան փոփոխութիւնը պէտք է լինի։

Ճանապարհը ոլորւում էր հարթ դաշտավայրի միջով։ Ես եւ Ասլանը նստած էինք ձիաների վրայ, իսկ մեր առջեւից ոտքով գնում էր մեր առաջնորդը։

Ես այժմ միայն առիթ ունեցայ Ասլանի հետ խօսել Արփիարի մասին։ Այդ երիտասարդը ինձ խելքից հանել էր։ Բայց դեռ չը գիտէի՝ ով էր նա, որտեղից յայտնուեցաւ, ինչ նպատակով էր եկել Մուշ եւ այլն։ Ասլանը ինձ շատ բան

չասաց նրա մասին, բայց որքան էլ ասաց. այն էլ բաւական էր իմ հարցասիրութիւնը գոհացնելու համար։ Ես տեղեկացայ, որ նա բնիկ տրապիզոնցի էր, սովորել էր Վիեննայի Մխիթարեանների վանքում, ուսումնասիրել էր պատմութիւն, գլխաւորապէս հայոց պատմութիւն եւ հայոց լեզու, գիտէր եւ մի քանի հին ու նոր լեզուներ։ Բայց ինչ որ աւելի զարմացրեց ինձ, — նա կրօնով հայ-կաթոլիկ էր, եւ այնպէս դառնացած կերպով խօսում էր հայ-կաթոլիկների մասին։

«Ահա մի երկրորդ Ջալալ, — մտածում էի ես, — նա կրօնով հայ-բողոքական, բողոքում էր հայ-բողոքականների հակազգային հակումների դէմ, իսկ դա կրօնով հայ-կաթոլիկ, բողոքում էր հայ-կաթոլիկների հակազգային հակումներու դէմ։ Բայց Ջալալը քահանայ էր, չը լինի՞ թէ, դա եւս մի նորընծայ աբեղայ լինէր»։

— Ո՛չ, — ասաց Ասլանը, — սկզբում թէեւ ուխտած է եղել կրօնաւորական կարգը մտնել, բայց յետոյ թողել է։

— Նա կը մնա՞յ այստեղ։

— Կը մնայ։

— Ի՞նչ պիտի շինէ։

— Պիտի գործէ այստեղի հայ-կաթոլիկների մէջ։

— Նա Վիեննայի վանքի կողմից է ուղարկուած։

— Ո՛չ, — նա ազատ մարդ է, կը գործէ իր սեփական միջոցներով։ Նա հօրից բաւական ժառանգութիւն է ստացել։

— Եղբայրները չե՞ն հալածի նրան։

— Կը հալածեն։ Բայց եթէ հալածանքից մարդիկ վախենալու լինէին, պէտք է ոչինչ չը շինէին։ Իսկ նա բաւական քաջութիւն ունի իր գործի համար։

Քաղաքից մօտաւորապէս երկու ժամ ճանապարհի հեռաւորութեամբ գնում էինք դէպի արեւելք, անցնելով

մշակուած դաշտերի եւ գեղեցիկ, կանաչազարդ հովիտների միջով։ Հեռուից երեւաց Աստղաբերդը։ Նա կանգնած էր Տաւրոսի թեւքերից մէկի վրայ եւ, կարծես, զայրացած դէմքով նայում էր դէպի իր առջեւը փռուած խորին ձորերը ու լայնածաւալ հովիտները։ Իմ սիրտը սկսեց դողալ։ Մենք մօտենում էինք հայոց գիւղացու ամրոցին։ Այստեղ էր հիւրասիրում Տարօնի աստուածուհին մեր անպարտելի հսկաներից մէկին — Վահագնին։ Այստեղ, գեղեցիկ աստուածուհու գրկի մէջ, հանգիստ էր առնում հսկան՝ իր ահռելի կռիւներից յետոյ վիշապների հետ։ Սէրը, գգուանքը, հեշտութիւնը ամփոփում էին վաստակած քաջի խոնջութիւնը։

Երբ հասանք լեռան ստորոտին, մեր առաջնորդը ներքեւում պահեց ձիաները, իսկ ես եւ Ասլանը սկսեցինք վեր բարձրանալ։ Ամրոցի վիթխարի աշտարակներից մի քանիսը, բարձր պարիսպների մեծ մասը, դեռ կանգուն էին մնացել։ Ներսի շինութիւնները փլատակների մի տխուր տեսարան էին ներկայացնում։ Երեւում էին զանազան վիմափոր սենեակներ, քարանձաւներ, որոնք կիսով չափ կամ բոլորովին հողով լցուած էին։ Պարզ երեւում էր, որ ոչ թէ ժամանակը պարբերաբար մաշել, աւերել էր այդ գեղեցիկ ամրոցը, այլ նա միանգամից մի սոսկալի կործանման զոհ էր դարձել։ Տեղ-տեղ հողի եւ քարակոյտի տակից դուրս էին նայում այրուած, ածուխ դարձած գերանների ծայրերը։ Ակներեւ էր, որ մի ժամանակ կրակը այստեղ սարսափելի գործ էր կատարել։

Ասլանը նստեց մի քարի վրայ, ուր մամուռը սփռել էր իր թաւիշեայ կանաչագոյն գորգը։ Նա հրաւիրեց ինձ նստել իր մօտ։ Վաղորդեան արեգակը լուսաւորում էր նրա մտախոհ դէմքը։ Ես երբէք չէի տեսել նրան այնպէս ընկղմուած մտածութիւնների մէջ։ Մի քանի րոպէ լուռ նայում էր նա փշոտ դժնիկի վրայ, որ բուսել էր մի սիւնի խորտակուած

պատուանդանի ձեղքից եւ իր մանր ակռաներով ծամծմում էր նրա հրաշալի քանդակները։ Ցեռոյ դարձաւ դէպի ինձ այդ խօսքերով.

— Ես բերեցի քեզ, Փարհատ, այստեղ ոչ թէ ամրոցը ցոյց տալու համար, այլ բոլորովին այլ նպատակով։ Մենք ամրոցներ, բերդեր, աւերակներ շատ տեսանք մեր ճանապարհորդութեան ժամանակ։ Այնքանն էլ բաւական էր քեզ՝ քո հայրենիքի մասին գաղափար տալու։ Բայց ես քեզ բերեցի այստեղ, որ հէնց կառուցուած անդի վրայ պատմեմ քեզ այն, ինչ որ մինչեւ այսօր ծածուկ է պահուել քեզանից, ինչ որ գուցէ շատ անգամ զբաղեցրել է քո հարցասիրութիւնը։ Այդ պէտք է գիտենաս դու, որովհետեւ մենք շուտով բաժանուելու ենք միմեանցից...

Վերջին խօսքը նետի պէս ծակեց իմ սիրտը։ Ես ամբողջ մարմնով սառեցի։ Բաժանուել այն մարդից, որին այնքան սիրել էի, որին այնքան յարգում էի, որը այնքան մեծ ազդեցութիւն էր գործել թէ իմ բնաւորութեան եւ թէ իմ զարգացման վրայ, — այդ անտանելի էր։ Նա ժամանակ չը տուեց ինձ մի բան ասելու եւ շարունակեց.

— Ես թողնում եմ այդ բերդի հին պատմական աւանդութիւնները, թողնում եմ եւ դրա վրայ պատմուած ժողովրդական զրոյցները, այդ բանը միայն կ'ասեմ, որ այդ բերդը պատկանում էր Տարօնի Հայ իշխաններին, յետոյ կործանուեցաւ Մահմէդի քեռորդի Աբդուռահմանից, երբ նա արշաւեց դէպի Հայաստան։ Այնուհետեւ ինչ վիճակների է ենթարկուել, — ինձ յայտնի չէ, միայն վերջին ժամանակներում նորոգեց այդ բերդը եւ բնակվում էր դրա մէջ քո եւ մեր ամենի բարերարը — որսորդ Աւօն։

Լսելով Որսորդի անունը, ինձ զսպել չը կարողացայ։ Ես նստած էի այն ազնիւ, առաքինի մարդու աւերակների վրայ։

— Այդ նրա՞ ամրոցն է, բացականչեցի ես, — այստե՞ղ կատարուեցաւ այն սարսափելի կոտորածը, որով բնաջինջ եղաւ նրա տունը, այստե՞ղ հայերի դաւաճանութեամբ ընկաւ նա թշնամու սրերի տակ, — այդ բոլորը տեսնում եմ, տեսնում եմ և հրդեհի հետքերը... բոլո՞րը տեսնում եմ...

— Այո, այստեղ... կրկնեց Աղամբ նոյնպէս զգացուած ձայնով: — Բայց Ոստրդի բնակութեան տեղերը նոյնքան փոփոխական են եղել, որքան փոփոխուել է նրա անողորմ բախտը: Մի ժամանակ բնակւում էր նա Սասունի լեռների մէջ, մի ժամանակ Մոկաց երկրում, իսկ վերջը — այստեղ: Ամեն տեղ շուտ յաջողւում էր նրան, բայց և ամեն տեղ աղէտալի արկածները պակաս չէին լինում նրանից: Կարծես, այդ մարդը ծնուած էր իր ամբողջ կեանքում ծանր պատահարների հետ պատերազմելու համար... Դու գիտես, Փարհադ, թէ ինչ անցեալ է ունեցել նա, դու գիտես, թէ ո՞վ է նա, և որպիսի տխուր հանգամանքներից առնուած, ընկաւ նա Պարսկաստան: Կրկնել քեզ այդ ամենը աւելորդ է: Դու գիտես և այն, թէ Պարսկաստանում որպիսի աղքատ կեանք էր վարում Աստղաբերդի տէրն ու իշխանը, պահելով իրան բոլորովին անյայտութեան մէջ, մի հասարակ որսորդի անուան տակ: Բայց մի բան չը գիտես դու, և այդ է, որ այժմ ես պէտք է պատմեմ քեզ:

Ես բոլոր ուշադրութիւնս լարեցի, նա շարունակեց:

— Դու, ի հարկէ, յիշում ես, Փարհադ, որ ես, Կարոն և Սագօն՝ երեքս միասին թողեցինք տէր Թօդիկի դպրոցը և անյայտացանք: Անցան տարիներ, մեր հայրենիքում ոչ ոք տեղեկութիւն չունէր մեր մասին: Ամենքը մեզ կորած էին համարում: Բայց թէ ո՞րտեղ էինք այդ ժամանակ, ինչ էինք շինում, — այդ դու չը գիտես, — ահա այդ է, որ պէտք է պատմեմ քեզ, որովհետև դրա հետ կապ ունի այդ

ամրոցի տիրոջ, Ռոստոմի, առաքինութեան մի այլ կողմը, որ քեզ յայտնի չէ։

Նա մի քանի րոպէ լուռ կացաւ իր յիշողութիւնները ամփոփելու համար։

— Այո... հէնց նոյն օրերում, երբ մենք թողեցինք տէր Թօզիկի գիւղը, Սալմաստով անցաւ մի ամերիկացի ճանապարհորդ, մի ծերունի գիտնական, որ զանազան ուսումնական նպատակներով ուղեւորութիւններ էր անում Պարսկաստանում։ Հիւանդութեան պատճառով նա մի քանի շաբաթ մնաց Սալմաստում։ Մի դիպուածով նա ծանօթացաւ Ռոստոմի հետ։ Ռոստոմը լսելով, որ ծերունի ճանապարհորդը հետաքրքրվում է նաեւ հնութիւններով, ցոյց տուեց նրան մի թուր, որ Բաղդադի հին խալիֆաներից մէկի անունն էր կրում իր վրայ։ Ամերիկացին բաւական նշանաւոր գումար առաջարկեց այդ հազուագիւտ զէնքը գնելու համար։ Ռոստոմը մերժեց նրա առաջարկը, յայտնելով, թէ ինքը մեծ հաճութեամբ կ'ընծայէ նրան այդ զէնքը, եթէ նա կ'ընդունէ կատարել իր մի խնդիրքը։ Այդ խնդիրքը կայանում էր նրանում, որ ամերիկացին յանձն առնէր ինձ, Կարօին եւ Սագօին տանել իր հայրենիքը, եւ այնտեղ տալ մի որ եւ է դպրոցում ուսում առնելու։ Ճանապարհի ծախքը եւ բոլոր ծախքերը՝ մինչեւ մեր ուսման աւարտելը՝ իր վրայ էր առնում Ռոստոմը։

— Փող նա շատ ունէր, — ընդհատեցի ես Ասլանի պատմութիւնը։

— Ունէր։ Այդ բերդի կործանման միջոցին նրա գանձը մնաց ծածկուած իր տեղում, թշնամու ձեռքը չընկաւ։ Տարիներից յետոյ, երբ նրա մասին ամեն ինչ մոռացուեցաւ, երբ նրան ամենքը մեռած էին համարում, նա ուղարկեց Մըհէին այստեղ եւ, իր գանձը դուրս բերելով, փոխադրեց

Պարսկաստան։ — Այդ թող մնայ՝ նա փող ունէր... Ծերունի ամերիկացին սիրով ընդունեց Որսորդի առաջարկութիւնը, որովհետեւ նրա համար խաւար, եւրոպական լուսաւորութիւնից զուրկ Ասիայից երեխաներ տանել եւ ուսում տալ, — այդ մի շատ մեծ բաւականութիւն էր։ Ես դեռ չեմ մոռացել այն խօսքերը, որ նա մեզ ընդունելու միջոցին ասաց Որսորդին. «Ես այդ սիրուն պատանիներին կը տանեմ ինձ հետ, եւ դրանք աւելի մեծ հետաքրքրութիւն կը պատճառեն իմ հայրենակիցներին, քան թէ Ասիայից տարած իմ բոլոր հազուագիւտ իրեղէնները»։ Որսորդը համբուրեց մեզ, օրհնեց եւ ճանապարհ դրեց։

Իմ սիրտը դողում էր բարի նախանձից. ինչու ինձ էլ չուղարկեց նրանց հետ, ինչո՞ւ ես էլ չը գնացի լոյսի եւ արհեստի աշխարհը, ինչու ինձ թողեց բթանալու տէր Թօդիկի դպրոցում։ Այսպէս շարունակեց.

— Այդ պարոնին, որ տարաւ մեզ, կոչում էին միստր Փիշեր. նա ազգով անգլիացի էր եւ Նիւ-Եօրկի մի գիտնական ընկերութեան անդամ։ Ամիսներ անցան, մինչեւ մենք անցանք Պարսկաստանը, Աւղանիստանը, Հնդկաստանը եւ այնտեղից ծովային ճանապարհով հասանք Ամերիկա։ Աւելորդ է ասել, թէ որպիսի հայրական խնամք էր տանում մեզ վրայ բարեսիրտ ծերունին այդ երկար, տաժանական ճանապարհորդութեան միջոցին, — այդքանը միայն կ'ասեմ, երբ հասանք Նիւ-Եօրկ, մենք ամենքս շատ առողջ էինք։ Իրաւ, մեծ հետաքրքրութիւն շարժեցինք մենք այդ ամերիկական բազմամարդ քաղաքում մեր հագուստներով, մեր տիպերով, մեր սովորութիւններով։ Գիտնական ճանապարհորդը իր հաւաքած իրեղէնների թւում դրեց եւ — մեզ։ Նա կազմել էր մի շարք դասախօսութիւններ իր ճանապարհորդութիւնների մասին, եւ նրա առաջին դասախօսութեան

տարական ներկայացնում էինք — մենք։ Դահլիճը լցուած էր ունկնդիրների բազմութեամբ, և դասախօսի ամբիոնի մի կողմում նստած էինք ես և Կարօն, իսկ միւս կողմում՝ Սագօն և մի հնդկացի հայ աղայ, որ նա վեր էր առել Ջաւա կղզուց։ Մեզ վրայ նայում էին, որպէս մի անյայտ երկրից բերուած վայրենիների վրայ։ Պերճախօս ճանապարհորդը խօսում էր, և ձեռքով ցոյց էր տալիս մեզ վրայ։ Նախ ընդհանուր գծերով նկարագրեց Ասիայի մտաւոր խաւարը, անկրթութիւնը և ժողովրդի թշուառութիւնը ուսման պակասութեան պատճառով։ Յետոյ, մանաւորեալ իր նկատողութիւնները, խօսեց հայոց ազգի վրայ, թէ ինչ պատմական անցեալ է ունեցել նա, ինչ նշանակութիւն է ունեցել Հռօմի և Բիւզանդիայի կայսրների ժամանակ, ինչ դեր է խաղացել խաչակրաց արշաւանքների ժամանակ, որքան պատերազմել է մահմեդականների դէմ և ինչ հասարակական պէտք ունի ներկայումս։ Իր դատողութիւնները յառաջ տանելով, գիտնական դասախօսը այն եզրակացութեան հասաւ, թէ հայերը ընդունակ են լինելու մի յաջողակ միջնորդ՝ լուսաւոր աշխարհների կրթութիւնը Ասիայում տարածելու։ «Մենք մօտեցանք Ասիային մեր միսիօնարներով ու Աւետարանով, — ասաց նա, — և դրանով աւելի զայրացրինք նրանց, որովհետև կրօնական անհանդուրժողութիւնը, դարերի ընթացքում, խիստ խորին արմատներ է ձգել նրանց մէջ։ Մենք դիպանք նրանց հոգու և զգացմունքների ամենափափուկ լարերին, և դրանով զզուանք յարուցինք նրանց մէջ՝ թէ դէպի մեզ, և թէ դէպի այն լոյսը, որ տարածել էինք ուզում։ Մենք մեր միսիօնարների ձեռքով կատարեցինք մի վատ ծառայութիւն. ուրիշի տան մէջ երկպառակութիւն ձգեցինք։ Փորձենք՝ ձեռք մեկնել Ասիային ճշմարիտ գիտութեան և լուսաւորութեան առա-

քեռայնիրով, այն ժամանակ, ես հաւատացած եմ, որ նրանք կը սիրեն մեզ։ Թող տանք կրօնի գործը իրանց։ Ասիան, կրօնքների հիմնադիրը, գիտէ իր համար նոր կրօնքներ ստեղծել, եթէ այդ պէտք է նրան»։ — Նա վերջացրեց իր դասախօսութիւնը այդ խօսքերով. — «Ասիան տուեց մեզ գիտութեան նախապայմանները եւ ինքը ծերացաւ անշարժութեան մէջ։ Մենք նրա յառաջադէմ աշակերտներն ենք։ Երախտագիտութիւնը պահանջում է, որ մենք տոկոսներով վերադարձնենք մեր ծերունի վարժապետին մեր ստացածը, որպէս զի նա դարձեալ մանկանայ, նոր աշխուժով եւ նոր կեանքով։ Եւ ես այդ նպատակով բերեցի խորին Ասիայից այդ մանուկներին, որ այժմ զարդարում են իմ սեղանի շուրջը»... Ուռան ծափահարութիւն թնդացրեց ընդարձակ դահլիճը։ Այդ միջոցին հանդիսականներից շատ հոգի մօտեցան դաստիարակին, սեղմեցին նրա ձեռքը, առաջարկելով, թէ իրանցից իւրաքանչիւրը կը ցանկանար մեզանից մէկին որդեգրել եւ իր հաշուով ուսում տալ։ Ինձ վեր առեց մի այրի կին. Կարօին վեր առեց մի կալուածատէր. Սագօին վեր առեց մի գործարանատէր, իսկ Ռափայէլին — այդպէս էր հնդկացի պատանիի անունը — վեր առեց մի արհեստաւոր։

— Մենք բաժանուեցանք, բայց կիրակի եւ տօն օրերում տեսնւում էինք միմեանց հետ։ Իմ բարերարուհին յայտնուեցաւ մի շատ բարեպաշտ եւ առաքինի կին։ Նա ամուսնից բաւական մեծ ժառանգութիւն էր ստացել, եւ այդ ժառանգութիւնը պէտք է մնար նրա երկու աղջիկներին, որոնցից մէկը տասն եւ վեց տարեկան էր, իսկ միւսը տասն եւ ութ տարեկան։ Նրա աղջիկները մօր քնքուշ սիրտն էին կրում։ Բարեպաշտ կինը ամեն հնար գործ էր դնում, որ ես հայրենիքի կարօտութիւն չզգամ, որ միշտ ուրախ լինեմ,

Նրա գութը աւելի եղաւ դէպի ինձ, երբ իմացաւ, որ ես մի որբ տղայ եմ, երեխայութիւնից զրկուած եմ եղել իմ ծնողներից։ Մի օր ամբողջ քաղաքը որոնել էր նա, և վերջապէս գտել էր մի զմիւռնացի հայ ընտանիք։ Այդ ընտանիքի հետ ծանօթացաւ նա, խնդրում էր միշտ իր տունը յաճախել, միայն ինձ հաճեցնելու համար, որպէս զի ես հայեր տեսնեմ և ինձ միայնակ չզգամ։ Համարեա ամէն կիրակի Կարօն, Սաքօն, Ռափայէլը և այդ հայ ընտանիքը բոլորում էին նրա սեղանի շուրջը, և նա ուրախութիւնից չը գիտէր, թէ որպէս գոհացնէր իր հիւրերին։ Նա խնդրում էր մեզ հայերէն խօսել և ինքը մեծ բաւականութեամբ լսում էր, ասելով, թէ մեր լեզուի մէջ գտնում է շատ ախորժելի հնչիւններ։ Նա սիրում էր լսել և հայոց երգեր, և շատ անգամ մեզ երգել էր տալիս հայ պանդուխտի երգը.

«Կռո՛ւնկ, ուստի՞ կու գաս,
«Ձայնիկդ ի հոգիս,
«Կռունկ, մեր աշխարհէն
«Խաբրիկ մը չունի՞ս....

— Այդ երգի անգլիերէն թարգմանութիւնը գիտէր տիկինը։ Նրա մեծ աղջիկը շուտով յօրինեց երաժշտական խաղեր այդ երգի եղանակով, նա ածում էր դաշնամուրի վրայ, և մենք խումբով երգում էինք։ Բարեսիրտ կինը նայում էր մեզ վրայ և թաշկինակը սեղմում էր աչքերին։

Այդ միջոցին Ալլանը նոյնպէս զգացուեցաւ և նրա ձայնը սկսեց դողալ։

— Սկզբում, — շարունակեց նա, — մենք սովորում էինք զանազան տարրական դպրոցներում, որոնց մէջ մեզ աւանդում էր ինքը միստր-Փիշէրը։ Նա միշտ իր հոգաբարձութեան տակ էր պահում, և չէր դադարում ամէն կերպով

հսկել մեզ վրայ։ Նրա տունը մեզ համար հայրական տուն էր, ուր գնում էինք ամենայն սիրով։ Մի անգամ ես հիւանդ էի, բարեսիրտ ծերունին ամբողջ գիշերներ ոտքի մատների վրայ ման էր գալիս իմ մահճակալի շուրջը, ուղղում էր իմ անկողինը եւ փոխում էր իմ սպիտակեղէնները։ Երբ բաւական սովորեցինք, մեզանից իւրաքանչիւրը ընտրեց մի մասնագիտական ասպարէզ։ Ես ընտրեցի բժշկութիւն եւ շարունակեցի մինչեւ վերջը։ Ռաֆայէլը սիրում էր արհեստներ, մեքենայագործութիւն, ճարտարութիւն, նա ընտրեց այդ մասը։ Բայց Կարօն եւ Սագօն անդադար մի ասպարէզից դէպի միւսն էին անցնում, մէկը ընտրում էին, մի քանի ամիս սովորում էին, յետոյ ձանձրանալով թողնում էին եւ մի այլն էին սկսում։ Դրանց փոփոխամտութիւնը ոչ սակաւ հոգսեր պատճառեց Թէ մասեր-Փիէրին եւ Թէ իրանց բարերարներին, որոնց ծախքով սովորում էին։ Մեր շրջանում առակ էր դարձել ասել՝ Թէ «Կարօն իր մասնագիտութիւնը այնպէս շուտ է փոխում, որպէս իր շապիկը»։ Սագօն իր փոփոխամտութեան մէջ աւելի չափաւոր էր։ Իսկ Կարօն այն ծայրայեղութեան հասաւ, որ մի անգամ թողեց մատեմատիքան եւ մտաւ զինուորական դպրոց։ Յետոյ այնտեղից եւս դուրս գալով, մի ագարակում, ուր գործնական կերպով գիւղատնտեսութիւն էին սովորեցնում, սկսեց երկրագործութեան պարապուել։ Երբ նրան հարցնում էին, Թէ ինչու ես այդպէս անում, նա սովորաբար պատասխանում էր. «ախպէր այդ բոլորն էլ մեր երկրին պէտք են»...

Եւ այդպէս, Կարօն շատ բան սովորեց, բայց ամեն ասպարէզ Թերի կերպով սովորեց։ Նրա անյագ եռանդը միշտ ձգտում էր միանգամից կլանել բոլոր ուսմունքները։ Բայց Սագօն վերջը մտաւ մի վաճառականական դպրոց եւ այնտեղ աւարտեց։

— Ջալալի հետ մենք ծանօթացանք շատ ուշ. Նա աւարտում էր մի հոգեւոր դպրոցում եւ ուղարկուած էր այնտեղ Զէյթունի բողոքական միսիօնարների ձեռքով։ Նա բնիկ Զէյթունցի էր։ Սկզբում նա խոյս էր տալիս մեզանից, յետոյ այնքան ընտելացաւ, որ սկսեց շուտ-շուտ յաճախել մեզ մօտ։ Նա իր դպրոցի յառաջադէմ աշակերտներից մէկն էր, եւ դեռ չաւարտած, նրան ուղարկում էին Նիւ-Եօրկի շրջակայ գիւղերը, փորձնական քարոզներ կարդալու։ Կարօն չէր սիրում նրան, իսկ մենք ամէնքս յարգում էինք։ «Ի՞նչ էլ որ լինի, տէր-տէրի հոտ է գալիս դրանից», — միշտ այդ էր կրկնում Կարօն եւ հեռանում էր նրանից։ Մասեր-Փիչերը խորհուրդ էր տալիս նրան՝ թողնել աստուածաբանութիւնը եւ մի այլ ասպարէզ ընտրել, բայց նա չէր ընդունում։

— Նա շատ լաւ էր անում, — ընդհատեցի ես Աշոտի պատմութիւնը, — հիմա նրա աստուածաբանութիւնը մեզ պէտք է գալիս, թէեւ միսիօնարների օգտին չէ ծառայում։

— Բայց նա յետոյ փոխուեցաւ, — պատասխանեց Աշոտը, — երբ վերադարձաւ իր հայրենիքը եւ տեսաւ միսիօնարների անպիտանութիւնները։ Սկզբում նա նոյն հոգւով կրթուած, մի մոլեռանդ միսիօնար էր։ — Այդ թողնենք, անցնենք դէպի մեր պատմութիւնը։

— Մի անգամ արտասուքը աչքերում մտաւ ինձ մօտ Կարօի բարեկամի քոյրը։ Դա մի պառաւ աղջիկ էր, որ ուխտել էր ամուսնական մխիթարութիւնը փոխարինել բարեգործական մխիթարութեամբ, եւ մի որբանոցի հոգաբարձուհի էր դարձել։ — «Նա չը կայ», — բացականչեց գունաթափ օրիորդը եւ թուլացած կերպով ընկաւ իմ բազկաթոռի մէջ. — «Երեք օր է, որ տուն չի վերադարձել, ոչ մի նամակ չի թողել եւ անյայտացել է»․․․ Օրիորդը

սկսեց դառն կերպով հեկեկալ։ Ինձ անհնար եղաւ մխիթարել նրան, մինչեւ ներս մտան իմ տան տիկինը եւ նրա աղջիկները։ — "Նրա բոլոր ծանօթների մօտ գնացի,, — կրկնում էր խեղճ օրիորդը արտասուալի ձայնով. — "ոչ ոք նրա մասին ոչինչ չը գիտէ... ես նրան ճանաչում եմ... նա մի արկածախնդիր աղայ է... անպատճառ նրա հետ մի բան պատահած կը լինի,,... Նա օրիորդին թողեցի իմ սենեակում եւ իսկոյն վազեցի մսեր-Փիշերի մօտ։ Սկզբում մտածում էի, թէ ո՞վ է իմանում, Կարօն է, տեսնես, ինչ քամի է փչել գլխին, թողել է մեզ, եւ մի օր եւ է ծածու-ծուկ մտել է։ Բայց յետոյ անցքը ինձ շատ ծանր երեւաց։ Կարօն այնքան անխոհեմ չէր, որ առանց իմացում տալու, հեռանար քաղաքից։ Մսեր-Փիշերը զարմանքով լսեց, երբ բոլորը պատմեցի նրան։ Յետոյ աջ ձեռքը թափ տուեց, զարկեց սեղանին, ասելով. — "Մի բան կայ... գրաւ կը բռնեմ, եթէ այնպէս չը լինի,,... — Ի՞նչ բան, ասացէք խնդրեմ, ես նրա մասին շատ անհանգիստ եմ,,։ Ծերունին այդքանը միայն ասաց, թէ վերջին ժամանակներում նկատում էր, որ նա մտնում էր զանազան շրջաններ, — Ի՞նչ շրջաններ, — այդ մասին նա ոչինչ չը խօսեց, միայն աւելացրեց. — "Թէեւ ցաւալի է, բայց նրա ձգտումները ազնիւ են,,... Այդ մթին խօսքերով ծերունին աւելի սաստկացրեց իմ անհանգստութիւնը, ես թողեցի նրան եւ վազեցի Սագօի մօտ։ Նա շուարած մնաց, երբ լսեց այդ անցքը։ Նա նոյնպէս ոչինչ չը գիտէր, միայն այդքանը ասաց, թէ վերջին ժամանակներում խիստ սակաւ էր տեսնում Կարօին, եւ միշտ ինչ-որ մտատանջութեան մէջ էր գտնում։ Նա սկսեց զանազան տարակուսանքների մէջ ընկնել։ Անցաւ մի ամիս, երկու ամիս եւ մի ամբողջ տարի, նրանից ոչինչ լուր չունէինք։ Մենք ամենքս նրան կորած էինք համարում։ Համ-

գիտէր միայն Մամեր-Փիշերը։ Յանկարծ նրանից մի նամակ եմ ստանում։ Ի՞նչ էք կարծում, որտեղից. — Հարաւային Ամերիկայից։ Նա անթիւ ներողութիւններ էր խնդրում, որ առանց մեզ յայտնելու, հեռացաւ մեզանից։ Այդ նամակը խիստ ուրախալի տպաւորութիւն գործեց իմ վրայ։ Բանից դուրս եկաւ, որ նա գնացել էր այնտեղ տեղային ազգակ-ները ուսումնասիրելու եւ տեղային բանուորների դրութիւնը հետազօտելու։ Որքա՜ն ուրախ էր նա իր նամակի մէջ. գրում էր, թէ մի հարուստ կալուածատիրոջ դաստակերտում կառավարչի պաշտօն էր ստացել, իր ձեռքի տակ աշխատում էին մի քանի հարիւր բանուորներ։ Երբ այդ մասին յայտնեցի Մամեր-Փիշերին, նա իր սովորական բարի ժպիտը երեսին ասաց. — «Կարօն ուզում էր ամէն բան սովորել, ամէն բան փորձել, ասելով, թէ իմ հայրենիքին պէտք են»։

— Չը գիտեմ, Սաքօն նամակ ստացե՞լ էր Կարօից, թէ ոչ, բայց ես նրան ոչինչ չասացի իմ ստացած նամակի մասին։ Միայն նկատում էի, որ նա էլ, ինչպէս ասում են, իր խելքումը չէր։ Անդադար ճանապարհորդութիւններ էր անում, շատ անգամ շաբաթներով բացակայ էր գտնւում Նիւ-Եօրկից։ — «Այդ որտեղ ես թափառում», — միանգամ հարցրի նրանից։ — «Ես Ամերիկայի գաղթականների կեանքն եմ ուսումնասիրում», — պատասխանեց նա։ — «Այդ մասին հարիւրաւոր գրքեր կան, կարող ես կարդալ», — նկատեցի ես։ — Գրքի մէջ գրածի եւ աչքով տեսածի մէջ մեծ զանազանութիւն կայ», — ասաց նա։ — «Վերջապէս ի՞նչ նպատակ կայ դրանում», — հարցի ես, փոքր ինչ վիրաւորուելով նրա ծածկամտութիւնից։ Նա բաւական սառն կերպով պատասխանեց. «Միթէ չը գիտես, որ հայերը սիրում են գաղթականութիւն, մի՞թէ չը գիտես, որ գաղթականութիւնը մեր ազգի կեանքում մի պատմական

երեւոյթ է, որ կրկնուել է ամեն դարերում եւ շարունակվում է մինչեւ այսօր։ Ուրեմն, մեզ պէտք չէ՞ ուսումնասիրել գաղթականութեան պայմանները, նրա հետեւանքները, մի խօսքով, նրա բոլոր լաւ եւ վատ կողմերը։ Եւ որտեղ կարող ենք աւելի հիմնաւոր կերպով ուսումնասիրել, եթէ ոչ այստեղ, որ գաղթականների մի ընդարձակ աշխարհ է"։

— Ես Կարօի նամակի պատասխանը գրեցի, յայտնելով գլխաւորապէս այն միտքը, թէ նա մեր երկու բարեկամների — Որսորդ Ավօի եւ մսեր-Միշէլի — յոյսերը արդարացրած չի լինի, եթէ չի վերադառնայ իր հայրենիքը, եւ իր ստացած ուսումը իր հայրենակիցների օգտին չի ծառայեցնի եւ այլն։ Ինչպէս երեւում է, իմ նամակը ազդել էր նրա վրայ։ Ամիս չանցաւ, նա կրկին յայտնեցաւ Նիւ-Եօրկում եւ իր բարեկամներին մեծ ուրախութիւն պատճառեց։ Բայց նա այլ եւս առաջուայ Կարօն չէր։ Յաճախ տեսնում էի նրան լուռ, մտախոհ եւ վրդովուած տրամադրութեան մէջ։ Ի՞նչ էր պատահել նրա հետ։ Այդ մասին ոչինչ չէր ասում։ Ինձ թւում էր, որ նա մինչեւ անգամ աշխատում էր խոյս տալ ինձանից, եւ աւելի տեսակցում էր Ռափայէլի ու Սագօի հետ։ Մի անգամ երեքն էլ եկան ինձ մօտ։ Իսկոյն հասկացայ, որ մի բան կայ։ Մի քանի րոպէ լուռ մնացին, յետոյ Կարօն ասաց. — "Մենք գնում ենք"։ — Ու՞ր, — հարցրի ես զարմանալով։ — "Բաւական է որքան մնացինք այստեղ, գնում ենք մեր հայրենիքը"։ Ես մտածեցի, որ դրանք որքան կարող էին սովորել, սովորեցին, եւ եթէ աւելի եւս մնալու լինէին, գուցէ մի ուրիշ հոսանքի մէջ կ'ընկնէին, այդ պատճառով ես էլ բարւոք համարեցի, որ գնան։ — "Մսեր-Միշէլը իմանո՞ւմ է", — հարցրի ես։ — "Իմանում է", — պատասխանեց Կարօն. — "Իսկ դու մեզ հետ չե՞ս գալու"։ Ես բացատրեցի, որ ինձ անկարելի է նրանց

հետ ուղեկից լինել, որովհետեւ դեռ մի տարի մնում է, մինչեւ մանկավարժութիւնս կը վերջացնէի։ — "Որ ճանապարհով էք գնում„, — հարցրի ես։ — "Այն ճանապարհով, որ բերեց մեզ այստեղ„ — պատասխանեց Կարօն խորհրդաւոր ձայնով։ — "Ուրեմն Հնդկաստանով, Աւղանիստանով„, — կրկնեցի իմ հարցը։ — "Այո„, — ասաց Կարօն։

— Այդ խօսակցութիւնից մի շաբաթ յետոյ, Նիւ-Եօրկի հիւրանոցներից մէկում ճաշ էր պատրաստուած։ Սեղանի շուրջը բոլորել էին այն ընտանիքները, որ ուղեկցել էին մեզ եւ որոնց բարեկամութեամբ մենք ուսում առացանք։ Նրանց թւումն էր եւ մանր-Փիշերը։ Անկարելի էր նկարագրել այնիւ ծերունու ուրախութիւնը։ Նա այնօր պէտք է ճանապարհ գնէր իր պահին շատ մօտ գաղափարի արդիւնքը դէպի հեռաւոր Ասիա։ Սեղանի մի կողմում շարքով նստած էին ճանապարհորդները՝ Կարօն, Սաքօն եւ Ռափայէլը։ Նա, իբրեւ միացող, նստած էր մանր-Փիշերի մօտ։ Կարօի բարեկամի քոյրը շաքարից եւ զանազան քաղցրաւենիքից շինել էր տուել մի բիբլէական նշանաբան, որ գրած էր սեղանի վրայ։ Մենք ամենքս ուտում էինք, խմում էինք, նայում էինք այդ շաքարեղէն լեռան վրայ։ Կենացները, բարեմաղթութիւնները չափ ու սահման չունէին։ Այստեղ վերջին անգամ մեզ երգել տուեցին հայ պանդուխտի երգը։ Ճաշը վերջացաւ մանր-Փիշերի ճառով, որի մէջ բացատրեց նա գիտութեան բարձր նշանակութիւնը, եւ դառնալով դէպի ճանապարհորդները, խօսեց նրանց, թէ որքան մեծ պարտականութիւններ ունեն նրանք կատարելու, թէ՛ դէպի գիտութիւնը եւ թէ՛ դէպի այն ժողովուրդը, որի մէջ գնում են նրանք եւ որը կարօտ է գիտութեան։ Կարօն իր ընկերների կողմից պատասխանեց նրա ճառին, եւ հան-

զինուոր կերպով ուխտեց, որ թէ ինքը եւ թէ իր ընկերները միշտ հաւատարիմ կը մնան գիտութեան եւ կ՚արդարացնեն իրանց բարերարների ցանկութիւնները։ Ճաշից յետոյ մենք ամենքս կառքերով գնացինք մինչեւ երկաթուղու կայարանը, եւ այնտեղ, համբուրուելով, բաժանուեցանք միմեանցից։ Վագոնները շարժուեցան, նրանք դեռ նայում էին լուսամուտներից, ծածում էին իրանց գլխարկները, իսկ ամերիկացի աղջիկները, երկար կանգնած, իրանց թաշկինակներով ողջոյններ էին ուղարկում նրանց ետեւից։

— Պէտք է ասած, որ մեր երիտասարդները լաւ անուն թողեցին։ Նրանք սիրուած էին բոլոր ընտանիքների մէջ, ուր ծանօթութիւններ ունէին. երկար չէին մոռանում նրանց, յիշում էին նրանց խօսքերը, յիշում էին հայ պանդուխտի երգը եւ միշտ հարցնում էին ինձանից, արդեօք նամակ չունեմ նրանցից։ Բայց անցան ամիսներ, անցաւ աւելի քան մի տարի, ես ոչինչ լուր չունէի։ Ես արդէն վերջացրել էի ուսումս, պատրաստւում էի հայրենիք վերադառնալ, երբ Բալթիմորից ստացայ մի նամակ, որը աւելի մի փոքրիկ գըրքոյկ կարելի էր կոչել, քան թէ նամակ։ Գրում էր Ռափայէլը։ Անկարելի է նկարագրել, թէ որքան ախորժանք կարդացի ես այդ նամակը, որի մէջ իմ ընկերների ամբողջ ապագան փչացած էի տեսնում։ Բայց նախ քան նամակի բովանդակութեան մասին խօսելը, ես, իբրեւ միջանկեալ, պէտք է յիշեցնեմ քեզ մի փոքրիկ մանրավէպ, որով աւելի հասկանալի կը լինի քեզ նամակի բովանդակութիւնը։ Դու, ի հարկէ, չես մոռացել, որ իմ պատմութեան սկզբում ասացի, թէ սառը-Ֆիշերի հետ Ամերիկա գնալու ժամանակ՝ Պարսկաստանից անցանք Աւղանիստան, այնտեղից Հնդկաստան, յետոյ Ամերիկա։ Լաւ լսիր։ Աւղանիստանից անցնելու միջոցին, Քաբուլի մօտակայքում, անապատի մէջ, մեզ պա-

տաճկաց տեսնել հայ-բօշաների մի խմբակ, որ բաղկացած էր մի քանի հարիւր ընտանիքներից։ Նրանք բնակվում էին եղէգներայ շարժական տաղաւարների մէջ, որ չուելու ժամանակ ման էին ածում իրանց գրաստների վրայ։ Այդ թափառականները այնքան հետաքրքրեցին մեզ, մանաւանդ մանր-ճիճերին, որ մնացինք նրանց բանակում մի ամբողջ շաբաթ։ Զարմացանց հիւրասէր, ուրախ, անհոգ եւ պարզ մարդիկ էին։ Մի հալածանքի պատճառով նրանք գաղթել էին Սպահանի կողմերից եւ անցել էին դէպի Աւղանիստանի սահմանները։ Խօսում էին պարզ հայերէն, պահպանել էին Լուսաւորչական կրօնը, ման էին ածում իրանց հետ շարժական եկեղեցի եւ քահանաներ։ Թէ ինչ պատմական հանգամանքներից ստիպուած, կամ ո՛ր ժամանակներից սկսել էին նրանք թափառական կեանք վարել, — այդ դժուար էր ստուգել, միայն այդքանը պարզ էր, որ նրանք դարերի ընթացքում այնքան էին փոխուել, որ բոլորովին սեպհականել էին իրանց բօշաների սովորութիւնները։- Կարօն համարեա սիրահարուեցաւ նրանց վրայ. մենք դժուարութեամբ կարողացանք բաժանել նրան այդ թափառականներից։ — Ահա այդ հայ-բօշաներն էին գլխաւորապէս Ռաֆայէլի նամակի առարկան։

Ես անհամբերութեամբ լսում էի. Աղանը նայեց իր ժամացոյցին եւ շարունակեց.

— Կարօն իր ընկերների հետ՝ երբ հասնում են Հընդկաստան, մոռանում են այն ուխտը, որ հանդիսաւոր կերպով յայտնեցին՝ Նիւ-Եօրկից մեկնելու միջոցին, վերջին ճաշի ժամանակ, իրանց բարեկամների շրջանում, — այո՛, մոռանում են եւ հրապուրվում են բոլորովին այլ մտքերով։ Նրանք նախ մտնում են Ջաւա կղզու Բաթաւիա քաղաքը, որտեղ բնակվում էր Ռաֆայէլի մայրը եւ նրա ազգական-

ները։ Այդ քաղաքում կային նշանաւոր հայ վաճառականներ եւ հարուստ հայ կալուածատէրներ, որոնք իրանց սեփհական պատատակերաններում շաքարի եւ լեղակի գործարաններ ունէին։ Դրանք Շահ-Աբասի Սպահան տարած գաղթականներիցն էին, որոնք ԺԸ-րդ դարու սկզբում թողեցին Սպահանը եւ գաղթեցին Ջաւա կղզու վրայ։ Բացի Բաթաւիայից, որ կղզու մայրաքաղաքն է, Ջաւայի միւս փոքրիկ քաղաքներում եւս, ինչպէս են՝ Սուրաբայիա, Չերիբոն, Թեգալ, Բանիուամա, Ջոգյարա, Սեմարանգ եւ այլն, կային նոյնպէս հայ գաղթականներ, որ ապրում էին Հոլանդացոց իշխանութեան ներքոյ եւ պարապւում էին հողային արդիւնագործութեամբ։ Անջատուած լինելով Հայաստանից, այդ հեռաւոր կղզու վրայ, դեռ նրանց մէջ վառ էր պահուած սէրը՝ թէ դէպի իրանց ազգը եւ թէ դէպի իրանց հայրենիքը։ Եթէ հեռուից այլ կերպով չէին կարողանում օգնել իրանց ազգին, բայց փող չէին խնայում։ Կարօն ծանօթանում է կղզու հարուստներից մի քանիսի հետ։ Այստեղից երեքը միասին անցնում են Հնդկաստանի միւս քաղաքները, եւ ամեն տեղ, ուր հայ գաղթականներ էին բնակւում։ Լինում են Կալկաթայում, Սինկապուրում, Դաքայում, Չինսուրայում, Մադրասում, Բարոդայում, Սուրաթում, Բօմբայում, եւ ուրիշ շատ տեղերում։ Տարածուելով Հնդկաստանի ընդարձակ թերակղզու վրայ, հայ գաղթականները իրանց ձեռքն էին առել երկրի վաճառականութիւնը ու հարստութիւնը։ Փողի հարստութեան հետ, նրանք պահպանել էին եւ ազգային զգացմունքների հարստութիւնը, որի ապացոյցը կարող են լինել այն նշանաւոր բարեգործութիւնները, որ զանազան ժամանակներում կատարել են Հնդկաստանի հայերը։ Դուալէքում մեր երիտասարդները ծանօթանում են հայազգի զօրապետ Կօռնէլ Ցակոբի հետ, որ մեծ դեր էր խաղում։ — Կարօն

դեռ Ամերիկայում եղած ժամանակ, երբ խօսվում էր Հնդկաստանի հայերի մասին, նա միշտ այն միտքն էր յայտնում, թէ Հնդկաստանի հայերին, չը նայելով նրանց հարըստութեանը, պէտք է կորած համարել։ Նա ասում էր, թէ հայ գաղթականները, փոքրիկ խումբերով, ցրուած լինելով Թերակղզու զանազան անկիւններում, միմեանցից հեռու, միմեանցից անջատուած, առանց որ և է կապի, այսպէս կարող են մի ժամանակ կլանուել, անհետանալ ուրիշ ազգի զօրեղ տարրերի մէջ։ Եւ որպէս զի այդ վտանգի առաջն առնուի, անհրաժեշտ է, նրանց բոլորին ի մի խմբել և կազմել մի ազատ, անկախ գաղթաշէնք։ «Ի՞նչու, — ասում էր նա, — Եւրոպացի մի սափրիչ մի խումբ սրիկաներով կը գայ Հընդկաստան, մի տեղ կը գրաւէ և իր համար ազատ գաղթաշէնք կը հիմնէ, իսկ հայերը իրանց հարուստ խելքով ու հարուստ քսակով մի այդպիսի բան չե՞ն կարող անել»։ — Այդ Կարօի մտածութեան վաղեմի ցնորքն էր։ Եւ այդ նպատակով նա իր ընկերների հետ թափառում էր Հնդկաստանի Թերակղզու վրայ, և անցաւ մինչև Բիրմանիայի պետութիւնը։ Բայց այդ նպատակին հասնելու համար, հարկաւոր էր, որ մի այսպիսի գաղթաշէնքի հիմքը իրանք դնէին, որտեղ, իբրև կենտրոն, հետզհետէ հաւաքուէին զանազան անկիւններում սփռուած միւս գաղթականները։ Իսկ մի ազատ գաղթաշէնք հիմնելու համար, նախ հարկաւոր էր մի երկիր գրաւել, և այդ գուցէ առանց արեան չէր կարող յաջողուիլ։ Բայց Կարօն և նրա ընկերները կարողացել էին մի բան յաջողացնել։ Պէտք է ասած, որ այդ ժամանակներում անգլիացոց իշխանութիւնը դեռ շատ չէր տարածուած Հընդկաստանի Թերակղզու վրայ, դեռ կային զանազան մանր հնդկական իշխանութիւններ, կային և բոլորովին ամայի, անտէր և անբնակ երկիրներ։ Այդ անբնակ երկիրներից մի ա-

ամենայարմարը ընտրում են նրանք, պայման են կապում մի հարեւան հնդիկ ռաջայի հետ, եւ խոստանում են միմեանց փոխադարձ օգնականութիւն։ Արդէն երկիր կայ, իսկ այդ երկիրը լցնելու համար պէտք էր ունենալ բնակիչներ։ Կարօն մտաբերում է Աւղանիստանում տեսած հայ-բօշաներին։ Այդ հալածական, անտուն, ամեն կլիմայի դիմացող մուրացիկների մէջ գտնում է նա մի ամենայարմար հասարակութիւն՝ մի ազատ գաղթաշէնք հիմնելու համար, ընտելացնելով նրանց հաստատաբնակութեան եւ աշխատասէր կեանքի։ Այդ նպատակով թողնում են նրանք Հնդկաստանը եւ գնում են Աւղանիստան։ Հայ-բօշաներին գտնում են միեւնոյն անապատներում, ուր առաջ տեսել էին։ Նրանց առաջին ջանքը լինում է՝ համոզել բօշաներին, որ յանձն առնէին մի այնպիսի հեռաւոր գաղթականութիւն, յետոյ սկսում են նախապատրաստել ու վարժեցնել նրանց անձնապաշտպանութեան, որ եթէ հարկ լինէր զէնքի դիմել. բոլորովին անզօր չը գտնուէին։ Այդ պատճառով նրանք բաւական ժամանակ մնում են բօշաների մէջ։ Երեւում էր, որ Կարօին յաջողուել էր Հնդկաստանի հայերից նպաստներ ընդունել, եթէ ոչ, մի այնքան բազմութիւն շարժել իր տեղից՝ առանց ծախքերի չէր կարող լինել։ Ամեն ինչ խոստանում էր յաջողութիւն, միայն բօշաները դեռ եւս տատանվում էին գաղթել մի հեռաւոր աշխարհ, որ բոլորովին անծանօթ էր նրանց։ Այդ էր պատճառը, որ Կարօն ստիպուած էր կրկին վերադառնալ Հնդկաստան, տանելով իր հետ բօշաների մի քանի գլխաւորներին, որ նրանք աչքով տեսնէին իրանց համար պատրաստուած «աւետեաց երկիրը», եւ հաւատային, որ այնտեղ աւելի լաւ կ՚անցնէր նրանց կեանքը։ — Այստեղ դու պէտք է լսես մի սիրավէպ, Փարհադ, այդ հարկաւոր է քեզ գիտենալ։ Ինչպէս ասացի, Կարօն իր ընկերների հետ բաւական

ժամանակ մնում են բոշաների մեջ։ Մի այդպիսի ուրախ, մշտազուարթ եւ ջերմ կրքերով լի հասարակութեան մեջ, շատ բնական է, որ մեր երիտասարդների անտեսական մեծ գաղափարները չէին կարող անցնել առանց սիրահարական մանր արկածների։ Մի սեւաչեայ աղջիկ գրաւում է Կարօի զգայուն սիրտը։ Կարօն խոստանում է նրան իր սէրը եւ իր ձեռքը, խոստանում է փութով վերադարձ, եւ բոշաների ներկայացուցիչների հետ ճանապարհ է ընկնում։ Ռափայէլը եւ Սագօն մնում են բոշաների բանակի մեջ։ Բայց մինչեւ Կարօի վերադարձը, պատահում է մի մեծ դժբախտութիւն։ Սկսվում է աւղանների եւ պարսից պատերազմը։ Պարսիկները յաղթում են, անցնում են աւղանների երկիրը, կողոպտում են, մի եւ նոյն ասպատակութեան ժամանակ, հանդիպելով բոշաների բանակին, թալանում են նրանց, գերի տանելով բազմաթիւ կանայք եւ աղջիկներ, որոնց թւում գտնվում է եւ Կարօի նշանածը։ Եւ երբ որ Կարօն, ուրախ, լի մեծամեծ յոյսերով վերադառնում է Հնդկաստանից, գտնում է բոշաների բանակը ցրիւ եկած, եւ անապատում նրանց հետքն անգամ չէ տեսնում։ Կարող ես երեւակայել Կարօի զրութիւնը։ Մի աւղանցի, որ անապատում ուղտեր էր արածացնում, պատմում է նրան ցաւալի եղելութիւնը։ Կարօի նման մի ամուր բնաւորութիւն միայն կարող էր դիմանալ մի այդպիսի ծանր հարուածի։ Նա մի անգամից ունենում է երկու մեծ կորուստ, որ այնքան մօտ էին նրա սրտին, որ այնքան զբաղել էին նրա մտածութիւնները. — մէկը՝ անկախ, ազատ գաղթականութիւնը Հնդկաստանում, միւսը՝ իր սիրած աղջիկը... Երկար որոնումներից յետոյ, Քաբուլի հայոց եկեղեցու բակում գտնում է Ռափայէլին եւ Սագօին, հիւանդութեան մահճի մեջ ընկած։ Նրանց վէրքերը դեռ չէին բժշկուել, որ ստացել էին պարսից սարվազների յարձակման

ժամանակ։ Նրանցից տեղեկանում է Կարօն աղէտալի անցքի մանրամասնութիւնները։ Նրանք պատմում են, թէ յարձակումը տեղի ունեցաւ գիշերով, իրանք խառնուած լինելով կռուի մէջ, չը կարողացան նկատել, թէ ով յափշտակեց, կամ ո՛ր կողմը տարան նրա նշանածին։ Բայց երբ առաւօտեան լոյսը բացուեցաւ, նրանք գտան իրանց վիրաւոր ընկած, որոնց, թշնամին սպանուած համարելով, թողել, հեռացել էր։ Իսկ բօշաների մասին դեռ չը գիտէին, թէ ինչ եղան, կամ ո՛ւր գնացին։ Կարօն մնում է վիրաւորների մօտ, մինչեւ առողջանում են։ Յետոյ Սաքօին իր հետ առնելով, գնում է Պարսկաստան, իսկ Ռափայէլը վերադառնում է Զաւա կղզին։ — Ահա՛ այդ էր Ռափայէլի նամակի բովանդակութիւնը, որ ես ստացայ Բաթումիցը. այդ էր, որ ստիպեց ինձ շտապել եւ շուտով իմ հայրենիքը վերադառնալ։ Ես աւարտել էի իմ ուսումը, Ջայլսը նոյնպէս աւարտել էր։ Երկուս միասին թողեցինք սիրելի Ամերիկան, առնելով մեզ հետ շա՛տ եւ շա՛տ անմոռանալի յիշատակներ...

Այմինը իր պատմութիւնը հասցրեց մինչեւ այստեղ, իսկ նրա շարունակութիւնը ես արդէն գիտէի... Այո՛, ես գիտէի, ես դեռ չէի մոռացել այն խօսքերը, որ մի օր անզգուշութեամբ թողրեց իր լեզուից պառաւ Սուսանը, երբ առաջին անգամ հանդիպեցի նրան արաբական մինարէթի մօտ։ «Երբ Դինբուլի խանը կողոպտեց, կոտորեց մեր ցեղը, Սուսանը կապեց իր քամակին Կ ա ր օ ի ե ր ե խ ա ն եւ մենակ անցաւ Հերաթի անապատներից,...» Արդեօք Հիւրքին Կարօի երեխան չէ՞ր, որին պառաւ բօշան մեծ էր անում իր հետ։ Արդեօք Դինբուլիների ամրոցում փակուած կինը Կարօի կորցրած նշանածը չէ՞ր, որ Սուսանի միջոցով աղաչում էր Կարօին ազատել իրան գերութիւնից։ Արդեօք այդ պառաւ բօշան, Սուսանը, Կարօի նշանածի մայրը չէ՞ր, որ կախարդի

անունով մտնում էր Դինջուլինների ամբոխը, իբր թէ կանանց համար գուշակութիւններ անելու և, այդ առիթից օգուտ քաղելով, տեսնում էր իր աղջկան։ Նա դեռ չէր մոռացել այն խօսքերը, որ մի անգամ, ուխտի մատուռի մօտ, այն նուիրական ծառերի տակ, Հիւրրին միամտաբար ասաց ինձ. «Հիւրրին Սուսանի թոռն է. Հիւրրին անբախտ աղջիկ է. Նրա մայրը կորած է. Հիւրրին պտռում է իր մօրը»... Այդ բառերը ինձ համար պարզ էր։ Բայց մի բան դեռ մթութեան մէջ էր մնում, թէ ինչ եղաւ հնդկացի Ռամփայէլը, որի մասին այնքան համակրութեամբ էր խօսում Ասլանը։ Նա Ասլանի կամ Կարօի բոլոր ընկերներին ճանաչում էի, բայց այդ երիտասարդին դեռ չէի տեսել։ Ես ստիպուած եղայ հարցնել.

— Իսկ Ռամփայէլը, ինչ եղաւ Ռամփայէլը, նա մնաց Հնդկաստանում, թէ եկաւ Պարսկաստան։

— Եկաւ, — պատասխանեց Ասլանը։

— Ինչպէս է, որ ես չեմ տեսել նրան։

— Դու նրան տեսնել չէիր կարող. նա զոհ եղաւ մի անտեղի կասկածանքի...

— Սպանեցի՞ն նրան. ո՞վ սպանեց։

— Այդ մի հարցրու, — ասաց Ասլանը տխուր ձայնով և երեսը շուռ տուեց։

«Նա զոհ եղաւ մի անտեղի կասկածանքի...»։ Համարեա միևնոյն խօսքերը, որ մի անգամ ասաց ինձ Սարօն, երբ արտասուքը աչքերում զգուշացնում էր ինձ՝ չը բարկացնել Կարօին, և օրինակ էր բերում, թէ ինչպէս նա մի «կասկածանքի» համար սպանեց իր ամենալաւ ընկերներից մէկին, մի հնդկացի երիտասարդի։ — Այդ ևս պարզուեցաւ։ Բայց ես դարձեալ հարցրի Ասլանից, թէ ինչ կասկածանքի համար սպանուեցաւ նա։

— Ինչ որ հարկաւոր էր քեզ գիտենալ, ես բոլորը պատմեցի քեզ, Փարհադ, — ասաց նա ծանր կերպով. — պատմեցի, գլխաւորապէս այն նպատակով, որ դու հասկանաս, որ եթէ մեր բարեկամները իրանց գործունէութեան մէջ որ և է սխալ են գործել, — այդ առաջ է եկել նրանց մէջ՝ եռանդի չափազանցութիւնից և գիտութեան պակասութիւնից։ Թէ չէ, իբրև լաւ մարդիկ, նրանց նմանները խիստ սակաւ են գտնվում։ Նրանց անձնանուիրութիւնը, բաղձանքները և բոլոր ձգտումները անկեղծ են եղել։ Իսկ իրանց ձգտումներին հասնելու չափ՝ գիտութիւն չեն ունեցել։ Լսիր, Փարհադ, առանց հիմնաւոր գիտութեան մարդ չէ կարող օգուտ բերել ոչ իր ազգին, ոչ իր հայրենիքին և ոչ մարդկութեանը։ Ես բերեցի քեզ այստեղ, որ այդ բոլորը պատմեմ քեզ, որովհետև մենք շուտով բաժանուելու ենք միմեանցից։

Դարձեալ իմ սիրտը խոցուեցաւ, դարձեալ իմ աչքերը լցուեցան արտասուքով։ Ամեն անգամ, երբ լսում էի այդ խօսքը, թէ բաժանուելու ենք միմեանցից, կարծես, բոլոր աշխարհը մթնում էր ինձ համար։

— Գիտութիւնը գլխաւոր ուժն է, Փարհադ, որ անօրինում է մարդկային բարին, նրա երջանկութիւնը, նրա խաղաղութիւնը։ Բայց դու ոչինչ գիտութիւն չունես, Փարհադ, քո մէջ պակաս է ամենահասարակ զարգացումն անգամ։ Քո մէջ կայ միայն լաւ սիրտ, կան և լաւ հակումներ։ Եթէ դու զարգանաս, կարող ես օգտաւէտ մարդ լինել։ Այսօր տանելու եմ քեզ մի վանք, այնտեղ կենում է մի մարդ, մի ճշմարիտ գիտնական մարդ, քեզ յանձնելու եմ այդ մարդուն։ Դու կը մնաս նրա մօտ, նա այնքան բարի է, որ սիրով կը յօժարուի պարապել քեզ հետ։ Նրա մօտ եթէ դու մեծ գիտութիւն ևս սովորելու չը լինես, բայց

զարգանալ կարող ես։ Դու այժմ ունես այնքան պաշար, թէեւ հում եւ անմշակ պաշար, որ կարող է շատ նպաստել քո զարգացմանը։ Դու անցար մեր հայրենիքի եթէ ոչ բոլորը, գոնէ նրա նշանաւոր մասը։ Դու քո աչքով տեսար եւ տեղի վրայ ծանօթացար մեր ժողովրդի գրութեան հետ, նրա անցեալի եւ ներկայի հետ։ Հայրենագիտութիւնը գլխաւոր ուսմունքն է այն անձանց համար, որոնք նուիրւում են ծառայելու հայրենիքին։ Ով որ հայրենիքը չի տեսել, չի ճանաչել, եւ կամենում է նրա համար մի ծառայութիւն անել, նման է այն գերձակին, որ մարդուն չը տեսած, նրա չափը չառած, նրա համար հագուստ է ձեւում։ Եթէ գերձակը լաւ արհեստաւոր եւս լինի, բայց հագուստը կամ նեղ կը դուրս գայ՝ կամ լայն, կամ կարճ կը դուրս գայ՝ կամ երկար։ Մի խօսքով, այլանդակ բան կը լինի։ Մի այդպիսի սխալի մէջ չընկնելու համար, ես ցոյց տուի քեզ մեր հայրենիքը. շատ երեւոյթների պատճառները բացատրեցի քեզ, շատ տեղերի եւ շատ ցեղերի հետ ծանօթացար դու։ Ես ձգեցի քո մէջ ապագայ յառաջադիմութեան սերմերը միայն։ Իսկ գիտութեան լոյսը կը ծլեցնէ, կ'աճեցնէ եւ պտղաբեր կը կացուցանէ նրանց։ — Այդքանը բաւական է, այժմ գնանք։

Մենք սկսեցինք ցած իջնել Աստղաբերդից։

— Ո՞ւր պիտի գնաս, — հարցրի նրանից։

— Էջմիածին, — պատասխանեց նա։

— Ե՞րբ կը վերադառնաս։

— Այդ ես էլ չը գիտեմ։

— Գոնէ ասա՛ ինձ, թէ ինչի՞ համար ես գնում։

— Այժմ հարկաւոր չէ քեզ գիտենալ... Դու միայն կարող ես համոզուած լինել, որ վատ բանի համար չեմ գնում։

ԼԲ.

"ՀԱՄԲԸ„

Աստղաբերդից ցած իջնելով, շարունակեցինք մեր ուղին դէպի Առաքելոց վանքը, որ մօտաւորապէս երեք ժամի ճանապարհով հեռու է Մուշ քաղաքից, ընկնում է նրա արեւելահարաւային կողմը, Տաւրոսի գեղեցիկ լեռնահովիտներից մէկի մէջ, բարձր դիրքի վերայ։ Ճանապարհին անցանք Մողունք գիւղը, որի մերձակայ մօրուտների մէջ մի ժամանակ ձգեցին հինգ հարիւր մոգերի գլուխներ, այդ պատճառով եւ կոչուեցաւ Մողունք կամ "Մոգաց գերեզման„։

Երեկոյեան կիսամութի միջից վանքի թանձր, ամրացած շրջապարիսպը խիստ ճնշող տպաւորութիւն էր գործում։ Նա պէտք է մնայր փակուած այդ պարիսպների մէջ։ Այդ միտքը աւելի ճնշող էր, աւելի ծանր էր...

Նայում էի դէպի տան եւ վեց դարերի պատկառելի որմափայրը, նայում էի դէպի սքանչելի բարձրաւանդակը, որի վերայ կանգնած էր նա, նայում էի դէպի շրջապատող լեռները, որ գրկել էին նրան, նայում էի դէպի կանաչազարդ հովիտը, որ սփռուած էր նրա առջեւ, — նայում էի եւ մտածում էի, թէ հայկական գեղարուեստը, ճարտարութիւնը զարգացաւ վանքերի շնորհիւ մէջ, իսկ հայկական գեղանկար ճաշակը զարգացաւ տեղերի եւ տեսարանների ընտրութեան մէջ, որ վայելուչ էին նրանց կառուցման համար։

Երբեմն մի ամենահասարակ հակադրութիւն փարատում է մեր սրտից ամենածանր տպաւորութիւններ։ Ասլանը յայտնեց, որ ինձ պէտք է թողնէ այդ վանքում, իսկ ես լռեցի, չը յայտնեցի նրան իմ դժկամակութիւնը։ Բայց երբ, դեռ վանքը չը հասած, ճանապարհին պատմեց ինձ դեռ չը մոռացուած աւանդութիւնը, թէ այդ վանքում աշխատել են հայկական դպրութեան Ոսկեդարի ականաւոր մարդիկը, թէ այդ վանքի խուլութեան մէջ են կատարուել նրանց մտաւոր վաստակները, թէ այդ վանքում են դրուած եւ նրանց պաշտելի շիրիմները, — այդ բոլորը լսելով, իմ մտատանջութիւնը ամոքուեցաւ, իմ կասկածները փարատուեցան, եւ ես խոնարհուեցայ անցեալ ժամանակների սրբազան յիշողութիւնների առջեւ — աշխատել եւ սովորել այն յարկի տակ, որտեղ աշխատել են մեր բազմավաստակ հայրերը, ոգեւորուել նրանց անմոռանալի շիրիմներով, եւ սրտով եւ հոգով նուիրուել ուսման ճգնութեանը։

Առաջինը, որ հեռուից գրաւեց իմ ուշադրութիւնը, դա էր վանքի շրջապարսպի արեւելեան կողմում սիւների մի շարք, որ բարձր կոթողների նման կանգնած էին միմեանց մօտ։ Ասլանը ինձ տարաւ նրանց մօտ։ Դրանք թուով տասն գեղաքանդակ խաչքարեր էին, որ դրուած էին քարէ պատուանդանների վրայ։ Աւանդութիւնը «Թարգմանչաց գերեզմանք» է կոչում այդ լուռ յիշատակարանները։ Նրանցից մէկի վրայ ես կարդացի Հայոց անպարտելի փիլիսոփայի Դաւիթ Անյաղթի անունը։ Այդ խաչքարերի խմբի առջեւ, փոքր ինչ հեռու, դրուած էին երկու անշուք գերեզմաններ. մացառների միջից հազիւ երեւում էին նրանք։ Քարացած մամուռը դրել էր այդ տապանների վրայ իր գորշ-կանաչագոյն խաւերը. ոչ գիր եւ ոչ թուական չէին երեւում. նրանց թուականը, նրանց տապանագիրը գրոշ-

մուած է ամէն մի զգայուն հայ մարդու սրտի մէջ. Ժամանակները քարը մաշեցին, գիրը ջնջեցին, բայց սրտերի մէջ անեղծ մնաց նա։ Այդ երկու փոքրիկ տապանների մէջ հանգչում են երկու հոյակապ անձինք — Մովսէս Խորենացին եւ նրա ընկեր Մամբրէ վերծանողը։ Հայաստանը յոյն եւ հրէայ սուրբերի անունով տաճարներ կանգնեց։ Բայց այն մարդը, որ իր գրքով ազատեց Հայաստանը պատմութեան մահից, որ կեանք եւ անմահութիւն տուեց նրան, ինքը մի փոքրիկ մատուռ անգամ չստացաւ հայրենի աշխարհի գրկում... Այդ տապաններից փոքր ինչ հեռու, մեկուսած է մի այլ տապան, աւելի անխնամ, աւելի տխուր, քան թէ առաջինները։ Լեռնային Հայաստանը իր լեռների ընտիր քարերից մէկն անգամ խնայեց դնել նրա վրայ։ Անտաշ ապառաժների մի քանի բեկորներ ծածկում են պաշտելի մարդու սրտակոտոր գամբարանը։ Անբախտ վիճակի, անբախտ հակադրութիւն։ Այդ մարդը իր կեանքում իր ժամանակի կղերից հալածուեցաւ, քարկոծուեցաւ, — եւ այժմ նրա գամբարանը նոյնպէս ճնշուած է անկարգ քարակոյտի ներքոյ։ Բայց ամէն մարդ, երբ կը լսէ Ղազար Փարպեցու անունը, խոնարհութեամբ ծունր կը դնէ եւ կը համբուրէ նրա գամբարանի փոշիները... Այդ գամբարանի վրայ հեռուից տխուր կերպով նայում են Սահակ եւ Համազասպ իշխանների շիրիմները...

Վանքի շրջակայքի յիշատակարանները այնքան ժամանակ խլեցին մեզանից, որ բոլորովին մութն էր, երբ մտանք վանքը։ Վանահայրը չը գտնուեցաւ. մեզ ասացին, որ նա գնացել է մերձակայ գիւղը։ Ասլանը ուղղակի դիմեց դէպի խուցերից մէկը, որի ներս լուսամուտից ճրագի լոյս էր երեւում։ Դուռը բաց էր թողած, օդ ներս տանելու համար։ Մի հասարակ, անգոյն սեղանի վրայ վառվում էր

ճրագը եւ լուսաւորում էր դէմքը մի վանականի, որ այդ միջոցին, սեղանի վրայ թեքուած, ինչ-որ գրում էր։ Սեղանի երեսը ծածկուած էր գրքերով, որ անկարգ կերպով դիզուած էին միմեանց վրայ։ Երբ նկատեց նա մեր ներս մտնելը, ամենեւին չը շարժուեցաւ իր տեղից, միայն ձեռքը մեկնելով Ասլանին. սառն կերպով ասաց.

— Ես ձեզ սպասում էի, պարոն բժշկապետ։

Յետոյ, երբ նկատեց, որ մենք ոտքի վրայ մնացինք, աւելացրեց.

— Իմ խուցը այնքան նեղ է եւ կարասիքը այնքան սակաւ, որ չը գիտեմ որտեղ հրաւիրեմ ձեզ նստելու։

— Դուք հանգիստ եղէք, մենք նստելու տեղ կը գտնենք, — ասաց Ասլանը եւ, նրա մահճակալի վրայից անկողինը մի կողմ հաւաքելով, նստեց մերկ տախտակի վրայ, ինձ եւս հրաւիրեց տեղաւորուել իր մօտ։

Եւ իրաւ, երբ աչք ածեցի իմ շուրջը, տեսայ, որ նրա խուցի մէջ, բացի գրասեղանից եւ նրա հանդէպ դրած բազկաթոռից, որի վրայ նստած էր այդ կրօնաւորը, եւ բացի մահճակալից, որի վրայ տեղաւորուեցանք մենք, այլ եւս ուրիշ կարասիք չը կային։ Համեմատելով միւսների անշքութեան հետ, բազկաթոռը մի փառաւոր հակապատկեր էր ներկայացնում։ Նա շինուած էր ծանր, սեւ փայտից եւ զարդարած էր գեղեցիկ քանդակներով։ Փայտի բնական մուգ գոյնը, հնութիւնից աւելի մթանալով, խիստ վայելուչ տեսք էր տալիս նրան։ Երբ կրօնաւորը նկատեց, որ ես հետաքրքրութեամբ նայում եմ բազկաթոռի վրայ, ժպտալով ասաց ինձ.

— Այս բազկաթոռը ես գտայ ամբարանոցում, ուր ձգել էին վանքի կոտրատուած երկրագործական անօթների

մէջ։ Հին եպիսկոպոսներից մէկի բազկաթոռն է. երեւի, հեռու երկրներից ընծայ է ուղարկուած։

Այդ կրծնաւորի հագուստով երիտասարդը երեսուն եւ վեց տարեկան հազիւ կը լինէր, թէեւ նրա մօրուքը եւ գլխի խիտ մազերը ձիւնի պէս ձերմակել էին։ Այդ ձերմակութեան միջից դուրս էր նայում մի գունաթափ, հիւանդոտ դէմք, խորն ընկած աչքերով, որոնք վառվում էին անբնական փայլով։ Ի՞նչն էր այնպէս վաղ ծերացրել նրան, ի՞նչն էր այնպէս մաշել ու արդել նրան։ Ոտքերի սրունքները չէին խոնարհվում նրան եւ, ջլատուած մարդու ոտքերի նման, դողդողում էին։ Երեւում էր, որ երկար տարիներ այդ սրունքները կրել էին իրանց վրայ մի ծանրութիւն, — երկաթէ ծանրութիւն... Նա խօսում էր, եւ երկարատեւ հազը խեղդելն ընդհատում էր նրան, — մի խուլ եւ խռպոտ հազ, որ լսվում էր կուրծքի խորքից։ Ինձ այնպէս էր թւում, որ կոտրած կարասի միջից էր լսվում այդ ձայնը։ Աչանը խորին ցաւակցութեամբ նայում էր նրա վրայ եւ չէր կարողանում իր տխրութիւնը ծածկել։ Նայում էր բժշկի աչքով, նայում էր բարեկամի աչքով, եւ դառն կերպով հոգւոց էր հանում։

— Ես յոյս ունէի ձեզ վարդապետ տեսնել, — ասաց նա, դառնալով դէպի նուազած երիտասարդը։

— Կարծում էք, թէ հեշտ է այդ, — հարցրեց նա, փոքր ինչ պայծառացած, բայց դողդոջուն ձայնով։ — Մեզ վարդապետ լինելու համար շատ բան է հարկաւոր սովորել... Մեզանից պահանջում են այն բոլորը, ինչ որ մի մանթ կամ մի տիրացու՝ սկսեալ մանկութիւնից մինչեւ իր ձեռնադրուելը՝ սովորել է...

Հազը արգելեց նրան շարունակել. չարագուշակ հազը տեւեց մի քանի րոպէ. երբ փոքր ինչ հանգստացաւ, շարունակեց.

— Այո՛, շատ բան է հարկաւոր սովորել... Եւ սաղմոսներ պէտք է անգիր գիտենալ, եւ աղօթքներ պէտք է անգիր գիտենալ, եւ շարականներ պէտք է անգիր երգել... Դիցուք թէ անգիր արեցիր, բայց ձայնը որտեղից կը բերես... Իմ մէջ առաջուայ յիշողութիւնը չէ մնացել. Ես դեռ աշակերտ եղած ժամանակ Հոմերոսից եւ Վիրգիլիոսից ամբողջ գլուխներ անգիր գիտէի, բայց հիմա դժուարանում եմ մի քանի աղօթքներ անգիր սերտել...

Հայր դարձեալ սկսեց։ Ալլանը ուշադրութեամբ լսում էր։ Իմ ուշադրութիւնը նոյնպէս գրաւեց նրա բողոքը, որի մէջ այնքան մաղձ եւ դառնութիւն կար, որքան մեծ յօժարութիւն՝ նուիրուած լինելու եկեղեցու սպասաւորութեանը։ Նա շարունակեց.

— Դատապարտելին այն չէ, որ ձեռնադրող եպիսկոպոսը մեզանից պահանջում է այն, ինչ որ կը պահանջէր մի անգրագէտ տիրացուից, — դատապարտելին այն է, որ ժողովուրդն էլ հէնց այդ է պահանջում։ Նրա համար պէտք է գիտենալ ամբողջ Այսմաւուրքը, ամբողջ Հարանց վարքը... Նրա համար պէտք է գիտենալ, թէ ինչպէս տէր Յուսիկն որդին տեսաւ իր առջեւ արեան ծովը, թէ որտեղ Յովնան մարգարէն դուրս եկաւ ձկան փորից, կամ ինչպէս գնաց Բաղամի էշը.:.. Այդ բոլորը պէտք է գիտենալ, բայց մենք այդ բաները չենք սովորել...

Նրա սեղանի վրայ դրած էր մի բաժակ կաթ, նա վեր առեց եւ կոկորդը զովացրեց։ Ալլանը դիմեց նրան բժշկի հարցով.

— Այժմ ի՞նչպէս էք զգում ձեզ։

— Այժմ այնքան վատ չեմ... այստեղի օդը բաւական կազդուրեց ինձ... ասաց նա, կաթի բաժակը ցած դնելով։

— Բայց ձեզ, իբրեւ բժշկի, պէտք է աւելի հասկանալի

լինի, որ ես կարօտ եմ սնունդի, եւ լաւ սնունդի, որից զրկուած եմ այստեղ... Պէտք է պաս պահել, պէտք է ենթարկուել վանական բոլոր կանոններին, — իսկ դրանք սաստկացնում են իմ հիւանդութիւնը...

— Չէք մտածում թողնել վանքը։ Ես ձեզ խորհուրդ կը տայի թողնել։

— Ոչ, միանգամ որ սկսել եմ, պէտք է վերջացնեմ...

— Թոյլ տուեցէք քննել ձեր կուրծքը։

— Ի՞նչ քննել, ես գիտեմ այնտեղ ինչ է կատարվում...

Հազը, որ աւելի սաստկութեամբ սկսուեց այժմ, ստուգեց, թէ ինչ էր կատարվում այնտեղ...

Աղանը աշխատում էր չը խօսեցնել նրան, որովհետեւ նկատում էր, թէ որքան տանջվում էր նա խօսելու ժամանակ։ Բայց նա ցանկանում էր խօսել եւ միշտ խօսել, կարծես, երկար ժամանակ չէր խօսացել։

— Մի քանի անգամ գիւղերը գնացի, — ասաց նա, — փորձեցի խօսել գիւղացիների հետ։ Ես, որ մեր ժողովների մէջ, ամբողջ ժամերով կանգնած, կը խօսէի, եւ իմ խօսելու նիւթը երբէք չէր սպառուի, — հաւատացէք, որ գիւղացիների մօտ նիւթ չէի գտնում խօսելու։ Նրանց լեզուն չը գիտէի, նրանց հասկացողութեան համեմատ բառեր, դարձուածներ պակասում էին ինձ։ Շատ անգամ մի առակ, մի առած, մի նախադասութիւն, շատ բան է սովորեցնում գիւղացուն, քան թէ մեր ամբողջ փիլիսոփայութիւնները։ Դրա համար է, որ ինձ բոլորովին անպատրաստ եմ համարում այն կոչմանը, որ մտադիր եմ ընդունել։ Պէտք է նորից ամեն բան սովորել... Երբեմն այնպիսի հարցեր են առաջարկում, որ չես կարողանում պատասխանել, — այդքանը բաւական է, որ քեզ տգէտի տեղ դնէին...

— Այո՛, շատ բան է հարկաւոր սովորել... Եւ սաղմոսներ պէտք է անգիր գիտենալ, եւ աղօթքներ պէտք է անգիր գիտենալ, եւ շարականներ պէտք է անգիր երգել... Գիտո՞ւք թէ անգիր արեցիր, բայց ձայնը մտածելից կը բերես... Իմ մէջ առաջուայ յիշողութիւնը չէ մնացել. ես դեռ աշակերտ եղած ժամանակ Հոմերոսից եւ Վիրգիլիոսից ամբողջ գլուխներ անգիր գիտէի, բայց հիմա դժուարանում եմ մի քանի աղօթքներ անգիր սերտել...

Հայրը դարձեալ սկսեց։ Ալմաստը ուշադրութեամբ լսում էր։ Իմ ուշադրութիւնը նոյնպէս գրաւեց նրա բողոքը, որի մէջ այնքան մաղձ եւ դառնութիւն կար, որքան մեծ յօժարութիւն՝ նուիրուած լինելու եկեղեցու սպասաւորութեանը։ Նա շարունակեց.

— Դատապարտելին այն չէ, որ ձեռնադրող եպիսկոպոսը մեզանից պահանջում է այն, ինչ որ կը պահանջէր մի անգրագէտ տիրացուից, — դատապարտելին այն է, որ ժողովուրդն էլ հէնց այդ է պահանջում։ Նրա համար պէտք է գիտենալ ամբողջ Այսմաւուրքը, ամբողջ Հարանց վարքը... Նրա համար պէտք է գիտենալ, թէ ինչպէս տէր Յուսիկան որդին ստաւ իր աջքեւ արեան ծովը, թէ ո՛րտեղ Յովնան մարգարէն դուրս եկաւ ձկան փորից, կամ ինչպէս գնաց Բաղամի էշը... Այդ բոլորը պէտք է գիտենալ, բայց մենք այդ բաները չենք սովորել...

Նրա սեղանի վրայ դրած էր մի բաժակ կաթ, նա վեր առեց եւ կոկորդը զովացրեց։ Ալմաստը դիմեց նրան բժշկի հարցով.

— Այժմ ինչպէս էք զգում ձեզ։

— Այժմ այնքան վատ չեմ... այստեղի օդը բաւական կազդուրեց ինձ... ասաց նա, կաթի բաժակը ցած դնելով։ — Բայց ձեզ, իբրեւ բժշկի, պէտք է աւելի հասկանալի

լինի, որ ես կարօտ եմ սնունդի, եւ լաւ սնունդի, որից զրկուած եմ այստեղ... Պէտք է պաս պահել, պէտք է ենթարկուել վանական բոլոր կանոններին, — իսկ դրանք սաստկացնում են իմ հիւանդութիւնը...

— Ձե՞ք մտածում թողնել վանքը։ Ես ձեզ խորհուրդ կը տայի թողնել։

— Ոչ, միանգամ որ սկսել եմ, պէտք է վերջացնեմ...

— Թոյլ տուեցէք քննել ձեր կուրծքը։

— Ի՞նչ քննել, ես գիտեմ այնտեղ ի՛նչ է կատարւում...

Հազը, որ աւելի սաստկութեամբ սկսուեց այժմ, ապացուցեց, թէ ինչ էր կատարւում այնտեղ...

Ալեանը աշխատում էր չը խօսեցնել նրան, որովհետեւ նկատում էր, թէ որքան տանջւում էր նա խօսելու ժամանակ։ Բայց նա ցանկանում էր խօսել եւ միշտ խօսել, կարծես, երկար ժամանակ չէր խօսացել։

— Մի քանի անգամ գիւղերը գնացի, — ասաց նա, — փորձեցի խօսել գիւղացիների հետ։ Ես, որ մեր ժողովների մէջ, ամբողջ ժամերով կանգնած, կը խօսէի, եւ իմ խօսելու նիւթը երբէք չէր սպառուի, — հաւատացէք, որ գիւղացիների մօտ նիւթ չէի գտնում խօսելու։ Նրանց լեզուն չը գիտէի, նրանց հասկացողութեան համեմատ բառեր, դարձուածներ պակասում էին ինձ։ Շատ անգամ մի առակ, մի առած, մի նահապետական պատմութիւն, շատ բան է սովորեցնում գիւղացուն, քան թէ մեր ամբողջ փիլիսոփայութիւնները։ Դրա համար է, որ ինձ բոլորովին անպատրաստ եմ համարում այն կոչմանը, որ մտադիր եմ ընդունել։ Պէտք է նորից ամեն բան սովորել... Երբեմն այնպիսի հարցեր են առաջարկում, որ չես կարողանում պատասխանել, — այդքանը բաւական է, որ քեզ տգէտի տեղ դնէին...

— Դուք այդ հոգսը ուրիշներին թողեցէք... ասաց Ասլանը, — դուք զբաղուեցէք գրական վաստակներով...

— Եթէ թո՛ղ տային... Այդ վանքի վանահայրը հանգստութիւն չէ տալիս ինձ...

— Նրան կը փոխեն... շուտով կը փոխեն...

— Դա մի բարութիւն կը լինէր ինձ համար։

— Նրա տեղը «մերոնցից» մէկին կը դնեն...

— Աւելի լաւ... ասաց նա, և նրա դէմքը ուրախութիւնից փայլեց։

— Դուք մի բան գրո՞ւմ էք այժմ։

— Ոչինչ չեմ գրում։ Երբեմն միայն անկապ նկատողութիւններ եմ անում։ Եթէ շուտ չեմ մեռնի, գուցէ ժամանակով այդ նկատողութիւնների հաւաքածուից մի բան կը դուրս գայ... Բայց ինձ պակասում են գրքեր, գրքերի սաստիկ կարօտութիւն եմ զգում այստեղ...

— Շուտով դուք կ'ունենաք մի լաւ ծանօթ, — մխիթարեց նրան Ասլանը. — գրքերի կողմից նա կ'օգնէ ձեզ. նրան հնարաւոր է ամէն տեսակ գրքեր բերել տալ ձեզ համար։

— Ո՞վ է դա։

— Վենետիկի Մխիթարեանների աշակերտներից մէկը։ Շատ պատուական երիտասարդ է։

— Այո՛, յիշեցի... նրա մասին ինձ գրել էին... Նա եկա՞ւ։

— Եկաւ։ Այժմ Մուշի մէջ է գտնւում։

Նա ուշադրութիւն դարձրեց իմ վրայ։

— Ո՞վ է այդ պատանին։

— Ես դրան ձեզ համար աշակերտ եմ բերել, — պատասխանեց Ասլանը ծիծաղելով. — կը մնայ ձեզ մօտ, կը խնամէ ձեր հիւանդութիւնը, կը ծառայէ ձեզ, և ձեզանից բան կը սովորէ։

Նա նոյնպէս ծիծաղեց։

— Ըստ վանական հին սովորութեան, ասաց նա, — ինչպէս մեր հայր սուրբերը սպասաւոր-աշակերտներ էին պահում։ Մի գիրք ունեմ արդէն։ Բայց ես կարօտ եմ ընկերի, մի լաւ ընկերի. միայնակութիւնը սպաննում է ինձ։ Այստեղ, մարդ անգամ չեմ գտնում, որի հետ կարելի լինէր խօսել։ Առաջ ինձ «Հայր» էին կոչում։ Բայց իմ լեզուն այժմ բացուել է. ուզում եմ խօսել, շատ խօսել, գուցէ այն պատճառով, որ շուտով կը դադարեմ խօսելուց...

— Եւ ձեր նոր աշակերտը կ'օգտուի ձեր շատ խօսելուց.

— Նկատեց Ասլանը հանաքի ձեւով։

Նա ոչինչ չը պատասխանեց, խնդրեց տեղ տալ իրան՝ պառկելու մահճակալի վրայ։ Մենք վերկացանք։ Ասլանը առաջուայ կարգով ուղղեց նրա անկողինը եւ կամենում էր, նրա ձեռքից բռնելով, պառկեցնել մահճակալի վրայ։ Բայց նա մերժեց, ասելով.

— Դեռ ուժ կայ, դեռ այնքան չեմ թուլացել...

Նա թիկն տուեց բարձերին, երեսը դարձրեց դէպի մեզ, հարցնելով ինձանից.

— Ի՞նչպէս է քո անունը։

— Փարհադ, — պատասխանեցի ես կարմրելով։

— Դէ, Փարհադ, այժմեանից սկսիր քո ծառայութիւնը, գնա այդ խուցին կից սենեակը, այնտեղ իմ սպասաւորին քնած կը գտնես, կողքը պինդ բոթիր, նա վեր կը կենայ, ասա, որ մեզ համար մի լաւ սուրճ պատրաստէ։ Սուրճը ինքդ բեր եւ շնորհքով ցոյց տուր մեզ։

Ես հասկացայ, որ սուրճը մի առիթ էր հեռացնելու ինձ, իսկոյն դուրս եկայ, մտայ սպասաւորի սենեակը։

Սպասաւորի սենեակը համեմատաբար աւելի զարդարած էր, քան թէ իր տիրոջ խուցը։ Ես նրան գտայ նոյն դրու-

թեւան մէջ, որպէս ասաց Համբը։ Քնած էր փայտեայ մահճակալի վրայ եւ ամբողջ սենեակը դղրդում էր նրա ծանր շնչառութիւնից։ Դա արիւնով լի մի առողջ պատանի էր, համարեա իմ հասակակից։ Ոտքը խթելով զարթեցնել չը կարողացայ նրան, ստիպուած եղայ բռնել երկու ձեռքից եւ մի քանի անգամ սաստիկ ցնցել։ Քնաթաթախ, շփոթուած, վեր թռաւ նա, եւ, տեսնելով իր սենեակում մի անծանօթ մարդ, կարծեց, թէ նրան սպանելու կամ կողոպտելու համար եմ եկել։ Նա իսկոյն խլեց իր միակ զէնքը՝ ծանր մահակը, որ դրած էր կշտին։ Անշուշտ մի լաւ հարուած կը ստանայի, եթէ չը շտապէի ասել նրան.

— Քո աղան սուրճ է պահանջում։

Նա բարկացած նայեց իմ երեսին եւ մռմռթաց.

— Դէ այդպէս ասէիր, էլ ի՞նչ ես քնած մարդուն գժուացնում...

Կարծես թէ, ես կարող էի նրա քնած ժամանակ հասկացնել, թէ աղան ինչ է պահանջում։ Ես իսկոյն ճանաչեցի, թէ ում հետ գործ ունեմ, կամ ով պէտք է լինէր իմ ապագայ ընկերը։ Հէնց առաջին անգամից մեր մէջ երկպառակութիւն ծագեց։

Նա, առանց իմ վրայ նայելու, մօտեցաւ, ճրագի լոյսը աւելացրեց, յետոյ գնաց բուխարու մօտ, սկսեց կրակ վառել։ Այստեղ ածած փայտի կտորտանքը այնպէս էր ձեռքով ճղատում, կարծես, մատները երկաթից շինուած լինէին։

Ես մտածեցի, որ այդ տեսակ գժերը իրանց թոյլ կողմերը կ'ունենան, այդ մտքով վեր առի նրա մահակը եւ, ճրագի լոյսի առջեւ նայելով, ասացի նրան.

— Ի՛նչ լաւ մահակ ունես։

Նա մոռացաւ սուրճը, թողեց կրակը եւ մօտեցաւ ինձ։ Իմ նկատողութիւնը հաճոյական երեւաց նրան։

— Ի՞նչ փայտից է։

— Հօնի փայտից է, ինքս եմ կտրել մեր անտառներից, — պատասխանեց նա մի առանձին պարծենկոտութեամբ։ — Մի քուրդ մի ոչխար տուեց, չը տուեցի։ Ինքս եմ տաշել, ինքս եմ այսպէս կոկել։

— Շատ լաւ փայտ է։ Դու ո՛րտեղացի ես։

— Չե՛ս իմանում։ — Շատախցի։

Կարծես թէ, շատախցուն ամէն մարդ պէտք է ճանաչէր։ Ես սկսեցի նրա հետ հանաքներ անել.

— Այն աղբիւրի ջրից խմե՞լ ես։

— Ո՞ր աղբիւրի։

— Այն աղբիւրի, որ մարդիկ խմում են ու խելքանում են։

Նա ծիծաղեց։ Շատախցոց տարօրինակ գժութիւնները վերագրում էին իրանց երկրում գտնուած մի յայտնի աղբիւրի ջրին։ Մենք արդէն մտերմացանք։

— Ի՞նչպէս եղաւ, որ եկար այստեղ։

— Իմ աղան առաջ Շատախումն էր կենում, երբ ինքը եկաւ, ինձ էլ բերեց իր հետ։

Ես յիշեցրի նրան, որ կրակը պատրաստ է, ժամանակ է սրճամանը դնել կրակի վրայ։ Նա աղիւսի երկու կտորներ դրեց կրակի այս և այն կողմերը և, սրճամանը ջրով լցնելով, դրեց նրանց վրայ, և դարձեալ մօտեցաւ ինձ։

— Քո աղան լաւ մարդ է, — հարցրի նրանից։

— Եթէ վատ լինէր, մօտը կը կենայի՞, — պատասխանեց նա, իմ հարցմունքի վրայ զարմանալով։ — Եթէ հայրս էլ վատ լինէր, մօտը չէի կենալ։

— Քեզ չի՞ նեղացնում։

— Ի՞նչու պէտք է նեղացնէ։ Մի այնպիսի լաւ մարդ է, եթէ տամ, կ'ուտէ, եթէ չը տամ, ձայն չի

հանի։ Հիմա եթէ ուզենամ, սուրճը չեմ տանի։ Նա չի բարկանայ։

— Բայց դու էլ պէտք է այնպէս անես, որ նա չը բարկանայ։ Այդ լաւ չէ։

— Գիտեմ, որ այդ լաւ չէ։ Ես էլ միշտ այնպէս եմ անում, որ նա չը բարկանայ։ Ամեն բան իմ ձեռքումն է։ Փողը սեղանի վրայ դրած է. ինչքան որ կամենամ, կը վեր առնեմ. նա չի հարցնի, թէ ինչ արեցիր։

— Ի հարկէ, դու նրա փողը խօ քեզ համար չես վեր առնի։

— Ի հարկէ չեմ վեր առնի։ Եթէ նա չէ հարցնում, Աստուած խօ մի օր կը հարցնէ։ — Երբ որ նա հազում է, իմ սիրտը կրակ է լցվում. շատ է հազում. չեմ իմանում, ինչու է այնքան հազում նա...

Վերջին խօսքերի միջոցին նրա ուժեղ ձայնը դողաց եւ մատներով սրբեց աչքերը։ Երեւում էր, որ այդ խեղճը սիրում էր իր պարոնին։ Ես նրան յիշեցրի, որ ջուրը եփ է գալիս։ Նա մօտեցաւ վառարանին, սրճամանի խուփը վեր առեց եւ, մի ձեռքով բռնելով նրա կոթից, միւս ձեռքով սկսեց ծեծած ղահուէն ածել եռացող ջրի մէջ, որ իսկոյն փրփրեց։ Յետոյ դրեց սրճամանը կրակից փոքր ինչ հեռու, որ հանգստանայ, եւ սկսեց ֆինջանները մաքրել։

Ես զարմանում էի, թէ ինչպէս չէր հետաքրքրվում հարցնել ինձանից, թէ ես ով եմ, որ տեղից եմ եկել, կամ ինչպէս յայտնուեցայ նրա սենեակում։ Նա այնպէս էր վարվում ինձ հետ, որպէս թէ ես նրա վաղեմի ծանօթը լինէի։

— Ես այստեղ պէտք է մնամ, քո պարոնի մօտ, — ասացի նրան։

Նա ուրախացաւ։

— Ի՞նչ պէտք է չինես. — հարցրեց, թողնելով ֆինջանները եւ մօտենալով ինձ։

— Պէտք է կարդալ սովորել։

— Հա՛, նա կարդալ շատ է իմանում։ Միշտ գրում է, միշտ կարդում է։

Նրա մէջ դարձեալ խաղաց խենթութեան քամին։ Չը նայելով, որ իմ եւ նրա պարտաւորութիւնները բոլորովին տարբեր պէտք է լինէին նրա պարոնի մօտ, բայց նա, ինչպէս երեւում էր, գտաւ իմ մէջ իր ապագայ ախոյեանին եւ, մօտենալով ինձ, բռնեց իմ թեւքից, ասելով.

— Էկ, ուժներս փորձենք։

Նա մրցութիւնը միայն ուժի մէջ էր ճանաչում։ Առանց իմ համաձայնութիւնը առնելու, մի պատրաստուած ըմբիշի նման, երկու ձեռքով բռնեց իմ մէջքից, կամենում էր բարձրացնել եւ գետնին խփել։ Ակամայից ստիպուեցայ ընդդիմանալ։ Ուժերի հաւասարակշռութեան պատճառով, երկար մենք միմեանց հրհրում էինք, մինչեւ երկուսս էլ ընկանք նրա մահճակալի վրայ։ Տախտակները ճռճռացին, եւ մահճակալը փշրուեցաւ մեր հարուածքի ծանրութեան ներքոյ։ Նա կատաղած վերկացաւ, առաջարկեց նորից սկսել գօտեմարտութիւնը։ Ես հրաժարուեցայ, մանաւանդ երբ նկատեցի, որ մեր ընկնելու միջոցին գլխովս պատի մօտ դրած մահակին, որը իր տեղից սասանութեամբ դուրս թռաւ, եւ գլորուելով կրակի մօտ դրած սրճամանին, ջուրը վիժուեցաւ կրակի վրայ, եւ մոխրախառն գոլորշին լցրեց փոքրիկ սենեակը։

Կարող էք երեւակայել իմ ամօթը եւ իմ քրտինքը։ Այդ իմ առաջին շնորհքն էր, որ ցոյց տուի։ Ի հարկէ, կից սենեակում թէ Ասլանը եւ թէ Հասրը կը լսէին մեր աղմուկի ձայնը։ Ի՞նչ կը մտածէր Ասլանը, ի՞նչ կը մտածէր Հասրը։ Դեռ որքան անկիրթ էի ես, որքան տհաս էի։ Մի հատա-

բակ, կիսավայրենի սպասաւորի մօտ՝ ինձ պահել չը կարողացայ։ Այդ անցքը, իմ կեանքում պատահած եւ վաղուց մոռացուած շատ անցքերի թւում, մնաց ինձ համար անմոռանալի, որովհետեւ դա մի ապացոյց էր, թէ կրթութեան մի աստիճանի վրայ էի գտնվում ես, երբ Ասլանը ինձ յանձնեց Համբին։

Մեր կատարած անկարգութիւնից յետոյ, փոքր էր մնում, որ պիտի տեղի ունենար մի այլ անկարգութիւն։ Յամառ շատախօսը չէր ուզում կրակ վառել եւ նորից սուրճ պատրաստել, եւ ոչ ինձ թոյլ էր տալիս, որ ես պատրաստեմ։ — «Աստուած չը կամեցաւ, — ասում էր նա, — եթէ Աստուած կամենար, սրճամանը չէր վիթուի»։ Նա մեր յիմարութիւնը հաշուի մէջ չէր դնում։

Կից սենեակից լսելի եղաւ Ասլանի ձայնը, որ կանչում էր ինձ։ Երբ մտայ նրանց մօտ, փոքր ինչ հանգստացայ։ Երեւում էր, որ նրանք մեր աղմուկի ձայնը չէին լսել, որովհետեւ ինձ ոչինչ նկատողութիւն չարեցին։ Մինչեւ անգամ մոռացել էին, որ սուրճ էին պատուիրել։ Ինչն էր այնպէս զբաղեցրել նրանց։ Սուս-ու-փուս նստեցի իմ տեղում։ Համբը դեռ առաջուայ պէս պառկած էր անկողնի վրայ, իսկ Ասլանը նստած էր նրա հանդէպ։ Երկուսն էլ լուռ էին, երկուսն էլ մտածութեան մէջ էին։ Դա, եթէ կարելի է այսպէս ասել, զինադադարի լռութիւն էր, որ տեղի է ունենում ջերմ վիճաբանութիւնից յետոյ։ Համբը գլուխը դրել էր բարձերի վրայ եւ նայում էր առաստաղին։ Նրա հազը կրկին սկսեց, նա բարձրացաւ, նստեց, եւ յետոյ մի բան էր որոնում իր մօտ։ Ասլանը գտաւ, տուեց նրան սպիտակ թաշկինակը, որը իսկոյն տարաւ դէպի բերանը։ Երբ հեռացրեց թաշկինակը, ես նկատեցի նրա վրայ մի կարմիր բիծ։ Մահուան պէս տխուր, յոյսի պէս խաբուսիկ էր այդ բիծը…

Բայց իմ խիղճը ինձ տանջում էր։ Ի՞նչպէս ծածկէի նրանցից, ի՞նչպէս չասէի սպասաւորի սենեակում պատահած անցքը։ Ես բոլորը պատմեցի։

— Նա այդպիսի խենթութիւններ շատ ունի, — ժպտալով ասաց Համբը։ — Նա իր հայրենիքի հարազատ զաւակն է... Իր խենթութիւններով շատ անգամ զուարճացնում է ինձ։

— Ցեռոյ ինչո՞ւ կրկին չը պատրաստեց սուրճը, — հարցրեց Ալանը։

— Ասաց, Աստուած չը կամեցաւ, եթէ Աստուած կամենար, սրճամանը չէր վիժթուի, — պատասխանեցի ես։

— Նա միայն չէ, որ այդպէս է մտածում, Ֆարհադ, — խօսեց Համբը, դառնալով դէպի ինձ, — ամբողջ ժողովուրդներ կան, որ այդպէս են մտածում. իրանք իրանց տգիտութեամբ վիժթում են իրանց բախտի անօթը եւ պատճառը Աստուծոյ վրայ են դնում։

Համբի կացարանից փոքր ինչ հեռու մի այլ խուց պատրաստել էին իմ եւ Ալանի համար։ Մենք չը կամեցանք երկար ձանձրացնել նրան, գնացինք մեր խուցը։ Դուրս գալու միջոցին նա հարցրեց Ալանից.

— Առաւօտեան, ի հարկէ, կրկին կը տեսնուենք։

— Կը տեսնուենք, — պատասխանեց Ալանը։

Այդ վերջին գիշերն էր, որ ես եւ Ալանը պէտք է միասին անցկացնէինք։ Առաւօտեան նա գնալու էր մի հեռու, շատ հեռու ճանապարհ... Ով գիտէ, միւսանգամ ես բախտ կ'ունենայի՞ տեսնելու նրան... Ես պատրաստ կը լինէի կեանքս տալ, եթէ այդ միակ գիշերը երկարէր, շատ երկարէր, տարիներ դառնար, որ նրա մօտ լինէի, նրա վրայ նայէի եւ նրա խօսքերը լսէի։ Այդ էր պատճառը, որ ես նրան հանգստութիւն չը տուի եւ, երբ մտանք մեր

խուցը, անդադար նոր եւ նոր հարցերով ձանձրացնում էի նրան, չը նայելով, որ Համբի սենեակից դուրս գալուց յետոյ, նա խիստ տխուր տրամադրութեան մէջ էր գտնվում։ Երեւում էր, որ սիրելի բարեկամի տկարութիւնը տանջում էր նրան։

Վանքում ոչինչ ձայն, ոչինչ շշունջ չէր լսվում։ Խա-րին, բարեպաշտական լռութեան մէջ ննջում էր ամէն ինչ։ Լուռ էին զանգակները, որ քարշ էին ընկած կիսակոր-ծան աշտարակների գլխից, լուռ էին վարսաւոր ուռենու-տերեւները, որ հովանաւորում էին մի քանի մոռացուած շիրիմներ, լուռ էր եւ լուսինը, որ երբեմն յայտնվում էր եւ երբեմն թագնվում էր սպիտակ ամպերի ետեւում։ Ամէն ինչ լուռ էր, որպէս խորին ինքնուրացութիւն, եւ այդ ինք-նուրացութեան մէջ ես պէտք է ապրէի, ես պէտք է շնչէի, մի մարդու մօտ, որին "Համբ" էին կոչում, որի մէջ եւս ամէն զգացմունքներ, ամէն մտքեր նոյնպէս լռում էին... Արթու՛ն էր միայն չարագուշակ հազը, որ լսվում էր խորտա-կուած, վշտահար կուրծքից...

— Նա հիւանդ է, — ասացի ես Ասլանին։

— Այո, հիւանդ է, — պատասխանեց նա տխուր ձայնով։

— Ի՞նչով է հիւանդ։

— Բարակացաւ ունի։

— Ո՞րտեղ է ստացել այդ հիւանդութիւնը։

— Նա երկար տարիներ տանջուել է բանտերում։ Յե-տոյ աքսորուած է եղել մի ցուրտ երկրում...

— Ասում են, որ բարակացաւ ունեցողները շատ չեն ապրում։

Նա իսկոյն չը պատասխանեց։ Րոպէական մտածու-թիւնից յետոյ ասաց.

— Դեռ եւս մի յայտնի վտանգ չէ նշմարվում։ Ես նրա կուրծքը քննեցի։

— Բայց, Աստուած մի արասցէ, եթէ նա...

— Դու այն ժամանակ կը սովորես Արփիարի մօտ։ Ես այդ մասին նրա հետ կը խօսեմ։

Արփիարը այնքան սիրելի էր դարձել ինձ, այնքան գրաւուած էի ես այդ ոգելից երիտասարդով, որ վերջին խօսքերը բոլորովին մխիթարեցին ինձ։

Համբի մօտ երկար մնալով, մենք չը ժամանեցինք վանքի հասարակաց սեղանատանը ընթրիք ուտելու։ Մեզ համար դրել էին մեր խուցի սեղանի վրայ մի շիշ գինի, մի մեծ կտոր սառն միս եւ պանիր։ Թէ ես եւ թէ Աղանը մի բան ուտելու ախորժակ չունէինք, բայց ես խմելու սաստիկ ծարաւ էի զգում։ Լցրեցի բաժակները Մուշի կարմիր, անուշահոտ գինիով, մէկը դրեցի Աղանի առջեւ, միւսը իմ առջեւ։ Նա վեր առեց իր բաժակը եւ, դարկելով իմին, լուռ տարաւ դէպի շրթունքները։

Մեր խօսակցութիւնը կրկին դարձաւ Համբի վրայ։

— Առաջ նա ինչո՞վ էր պարապվում, — հարցրի ես։

— Առաջ նա պարապվում էր գիտութեամբ, — պատասխանեց Աղանը։ — Նա լաւ բնագէտ է եւ մաթեմատիկոս։ Բայց յետոյ թողեց գիտութիւնը։

— Ինչո՞ւ թողեց։

— Նրա կարծիքով, մենք, հայերս, այնքան փոքր թւով պատրաստի մարդիկ ունենք, որ մենք պէտք է խնայենք մեր ուժերը աւելի կարեւոր պահանջների համար։ Եւրոպայում հազարաւոր մարդիկ զբաղուած են գիտութիւնով, նոր հետազօտութիւններ են անում, նոր գիւտեր են անում, եւ իւրաքանչիւր տարի գիտութիւնը հարստանում է բազմաթիւ նոր հրատարակութիւններով։ Մենք կա-

րող ենք նրանց պատրաստած գրքերը թարգմանել կամ փոխադրել մեր լեզուով։ Գիտութիւնը ամեն ազգի համար նոյնն է մնում։ Բայց կայ մի բան, որ Եւրոպան չէ կարող մեզ տալ, որը մենք ինքներս պէտք է ստեղծենք։

— Ի՞նչ բան է այդ, — հարցրի ես հետաքրքրութեամբ։

— Ազգային բանաստեղծութիւնը, որ ամեն ազգ ինքը պէտք է ստեղծէ, — պատասխանեց նա, խմելով իր բաժակի մնացած մասը։ — Համբը թողեց գիտութիւնը եւ սկսեց բանաստեղծութեամբ պարապուել։ Նա բնական տաղանդ ունէր եւ թեթեւ, սահուն լեզու։ Գրում էր ոտանաւորներ, գրում էր զանազան պատկերներ, գրում էր եւ վէպեր։ Նրա աշխատութիւններից մի քանիսը տպուեցան, եւ կարդացւում էին մեծ ախորժանօք։ Բայց շատերը անտիպ մնացին եւ գրաւուեցան նրա կալանաւորութեան միջոցին։

— Ոչնչացրի՞ն։

— Ո՞վ է իմանում։ Բայց մենք զրկուեցանք մի բանաստեղծ-վիպասանի ամենագեղեցիկ վաստակներից։ Դա առաջինն էր մեր մէջ, որ թողեց երեւակայական աշխարհը եւ իր բանաստեղծութիւններին նիւթ ընտրեց իրական կեանքը եւ նրա պէտքերը։ Դա առաջինն էր մեր մէջ, որ իր վէպերի մէջ սկսեց նկարագրել ճնշուած, հարստահարուած մարդու թշուառութիւնները։ Դա առաջինն էր մեր մէջ, որ մի կողմ ձգեց վարձկան-բանաստեղծի շողոքորթող բուրվառը, որ դարերով խնկարկում էր մեծատուններին եւ հզօրին, եւ սկսեց երգել շինականի աղքատ խրճիթի տառապանքները։

Ես կրկին ածեցի նրա բաժակը։ Նա շարունակեց.

— Ես մասամբ արդարացնում եմ Համբի կարծիքը բանաստեղծութեան մասին, թէեւ նա միակողմանի է։ Իրաւ է, բանաստեղծութիւնը եւ առհասարակ բոլոր գեղարուեստական գրուածքները՝ ազգի թէ՛ ոգեւորողը եւ թէ՛ ղեկա-

վարողը պէտք է լինեն։ Գիտութիւնը չոր ու ցամաք սնունդ է տալիս մարդկանց մտքերին, բայց բանաստեղծութիւնը կենդանացուցիչ սնունդ է տալիս նրանց սրտերին, հոգուն, երեւակայութեանը։ Բանաստեղծը ստեղծում է ժողովրդի համար իդէալներ, — բարձր, հանրամարդկային իդէալներ։ Եթէ ներկայի մէջ չէ գտնում իր իդէալների տիպարները, նա մտնում է պատմութեան խորքը՝ եւ ժամանակների հնութիւնից դուրս է կոչում իր ցանկացած հերոսներին, եւ նրանց պատկերները՝ իրանց վսեմ գործերի նկարագիրներով՝ դնում է ներկայ սերունդի առջեւ, որ նրանցից օրինակ առնեն եւ նրանց նման լինեն։ Նա ստեղծում է եւ այնպիսի տիպարներ, որոնք ներկայի մէջ դեռ ծնուած չէին, այլ ապագայում պէտք է յայտնուէին։ Նրա սուր աչքերը տեսնում են ներկայի մէջ այդ չծնուած տիպարների աննշան փոքրիկ նշանները միայն։ Նա մարգարէի հոգւով նախատեսում է, թէ տարիներից, դուցէ դարերից յետոյ՝ որպէս այդ նշանները իրանց սաղմնական դրութիւնից կ՚աճեն, կը զարգանան, կը կերպարանագործուեն եւ կատարեալ ձեւ ու կազմութիւն կը ստանան, — եւ նրանց պատկերները կանխապէս նկարում է եւ դնում իր ժամանակի հասարակութեան առջեւ։ Ճշմարիտ բանաստեղծը գիտէ անցեալը, գիտէ ներկան, գիտէ եւ ապագան։ Ժամանակները նրա ձեռքումն են։ Իւր հերոսներից մէկի թերութիւնները նա լրացնում է միւսից առած յատկութիւններով, եւ ներկայացնում է իբրեւ կատարելագործուած տիպարներ։

— Մենք ամէն ինչ գրքերից ենք սպասում, — շարունակեց նա, — բայց ժողովուրդը ինքը մի մեծ գիրք է, որին պէտք է կրթել, որին պէտք է ուղղութիւն տալ, որի մէջ պէտք է զարգացնել առողջ մտքեր, բարձր գաղափարներ, որի մոլութիւնները եւ կեղտը պէտք է մաքրել։ Իսկ դա

այլ կերպ չէ կարող լինել, եթէ չենք տայ նրա ձեռքը ըն-թերցանութեան գրքեր։ Եւ այդ գրքերից ամենազօրեղ կերպով ազդում է նրա վրայ վէպը, բանաստեղծութիւնը։ Մի լաւ գիրք կարող է փրկել մի ամբողջ ազգ։ Այդ կէտից, Համբի հայեացքները բոլորովին ճիշտ են։ Ինչ ազգ բանաստեղծութիւն չունի, նա հազիւ թէ ընդունակ կը լինի իր համար մի բարւոք գիրք ստեղծել մարդկային հասարակութիւնների մէջ։

— Նա ասաց, որ այժմ մի բան է գրում, ի՞նչ է գրում, — հարցրի ես։

— Հայոց եկեղեցական պատմութիւն է գրում, թէ ինչ փոփոխութեան է ենթարկուել Հայոց եկեղեցին, սկսեալ Աբգարի օրերից, երբ առաջին անգամ մտաւ քրիստոնէութիւնը Հայաստանում, մինչեւ մեր օրերը։ Եւ գլխաւորապէս պէտք է բացատրէ, թէ ինչ կազմակերպութիւն ունէր Լուսաւորչի հիմնած եկեղեցին։

— Ուրեմն, այլ եւս վէպեր չէ՞ գրում։

— Գիտեմ, նա իր կեանքում շատ է տանջուել, շատ նեղութիւններ է կրել։ Նրա կեանքը անցել է մի շարք հալածանքների միջից։ Այդ բոլորը մի կողմից, ստացած հիւանդութիւնը միւս կողմից, նրան ձգեցին մի տեսակ սրտատուչոր մելամաղձութեան մէջ։ Նա սկսեց ինքնամփոփութեան մէջ հանգստութիւն որոնել, եւ յանձն առեց մի այդպիսի դժուարին աշխատութիւն, որպիսին է եկեղեցական պատմութիւնը, որ աւելի մտածութիւն է պահանջում, քան թէ երեւակայութեան բանաստեղծական թռիչքը։ Նրա վանք մտնելը եւ հոգեւոր կոչման ցանկութիւնն անգամ մի տեսակ քմահաճութիւն է, ինչպէս եկեղեցական պատմութիւն գրելը, որ հետեւանք է նոյն մելամաղձական դրութեան։ Նա կամենում է մոռանալ իրան, եւ նետւում է ամենադժուարին

աշխատութիւնների մէջ, որ ամբողջովին կլանեն նրա մտածութիւնները։ Բանտի մէջ սկսեց երրայեցերէն սովորել, Հին Կտակարանի հետ լաւ ծանօթանալու համար։ Նա իսկապէս շատ դժբախտ մարդ է... Նրա մաւզան երբէք կեանքի քաղցրութիւնը չէ ճաշակել... Տխուր եւ դառն կերպով անցել են նրա օրերը...

Համարեա ամբողջ գիշերը անցուցինք մենք խօսելով. իմ քունը չէր տանում. Ալեանը նոյնպէս գտնվում էր մի տեսակ զրգռուած դրութեան մէջ, որ յատուկ է այն րոպէներին, երբ մարդ պէտք է բաժանուէ իր սիրելիներից եւ բաժանուէ երկար, շատ երկար ժամանակով...

Առաւօտեան պէտք է նա ճանապարհ ընկնէր։ Վանքի դռան մօտ սպասում էր նրա ձին։ Համբը դուրս չեկաւ իր խուցից։ Ալեանը ինքը գնաց նրան Մնաք-բարեաւ ասելու։ Յետոյ մենք միասին ոտով գնացինք մինչեւ Խորենացու գերեզմանը։ Այնտեղ կանգնացրեց ինձ նա, այնտեղ գրկուեցաւ, համբուրուեցաւ ինձ հետ, եւ այնտեղից, իր ձին նստելով, ճանապարհ ընկաւ։ Ես երկար նայում էի նրա ետեւից, բայց ոչինչ չէի տեսնում։ Հեղեղի նման հոսող արտասուքը նսեմացրել էր իմ տեսութիւնը...

Նա գնաց, ուր պարտքը եւ եռանդը մղում էին նրան... Նա գնաց, բայց նրա թանգագին յիշատակը միշտ անմոռաց մնաց իմ սրտում... Որքան անցցին իմ տարիները, որքան աճեց իմ զարգացումը, այնքան աւելի աճեց եւ մեծացաւ իմ աչքում յարգելի մարդը, որ այնպէս ջերմ, անձնազոհ կերպով նուիրուած էր իր հայրենիքի բարօրութեան գործին...

ԼԳ.

ԱՄՐՈՑԻ ԱՂՋԻԿԸ

Անցան տարիներ։ Քանի՜ տարիներ, — լաւ չեմ յիշում։

Տխուր եւ ծանր էին ժամանակները։ Կարծես, մի բան բոլոր սրտերի վրայ ճնշում էր, բոլորին շուարեցնում էր։ Մարդիկ դժգոհ էին, բայց չը գիտէին, թէ ինչ բանից են դժգոհ։ Տիրում էր ընդհանուր վհատութիւն, ընդհանուր թախծութեան հետ։ Ոչինչ մխիթարական չը կար, ոչինչ չէր զօրացնում բեկուած սրտերը։ Ամէն ոք մի խուլ, անբացատրելի տագնապի մէջ էր գտնվում։ Կարծես, օդի մէջ շարժվում էր մի գիւական շունչ, որ բոլորի վրայ սարսափ էր ազդում։

Մի բան սպասվում էր։

Գիշերները մարդիկ տանից դուրս չէին գալիս։ Ցերեկը շինականները խումբերով էին գնում իրանց դաշտային մշակութիւնները անելու։ Անասունները գիւղերից շատ հեռու չէին քշում արածացնելու համար։ Աղքատը դժգոհ էր, որ ոչինչ չունի, հարուստը դժգոհ էր, թէ ինչպէս պահէ ունեցածը։ Ճանապարհները դատարկուել էին, քարաւանների երթեւեկութիւն չը կար։ Լեռների մէջ ամէն քար, ամէն ժայռ աւազակ էր դարձել։ Անցնելու հնար չը կար։

Ինքը բնութիւնը զայրացել էր. պատժում էր մարդիկներին։ Երեք տարի շարունակ երաշտութիւնից յետոյ,

սկսուեցաւ կատաղի սովը։ Քուրդերը իրանց երեխաներին ածել էին բազարներում եւ անցնողներին ասում էին. «Տարէք, պահեցէք, ձեզ ծառայ եւ ստրուկ դարձրէք, միայն հաց ուտացրէք, որ չը մեռնեն»։ Շունը, կատուն արժէք ունէր, բայց մարդկանց որդիները արժէք չունէին։ Փողոցները ծածկուած էին նուաղած, գունատուած, սովալլուկներով։

Ամեն կողմից վատ լուրեր էին լսւում։

Մուշ քաղաքի մէջ սովատանջները յարձակուել էին ալքունի Հայի ամբարների վրայ, եւ բոլորը յափշտակել էին։ Վանի մէջ հրդեհել էին հազարից աւելի խանութներ եւ վաճառքները կողոպտել էին։ Այն գիշերը հեռու տեղերից եկած գիւղացիներ, քաղաքի պարիսպների մօտ, բնակւում էին իրանց գլուխները յափշտակած կողոպուտով։ Այստա քեան տարածներում, իր շաղրի մէջ, մի անյայտ չարագործ սպաննել էր Նեհրիի նշանաւոր շէյխին։ Մի քանի գողեր մտել էին Վանի Հայոց առաջնորդի քնարանը, եւ դանակի ծայրը նրա կուրծքի վրայ դնելով, սրբազանին բաց անել էին տուել ոսկիների սնդուկը։ Վանի ծովակի վրայ երեւացել էին ջրային աւազակների նաւակներ։ Շատախի Գայմագամի կինը, երկու երեխաների հետ, մի ուխտատեղից վերադառնալու միջոցին, բռնել, տարել, լեռների մէջ պահել էին, հազար ոսկի փրկանք էին պահանջում բաց թողնելու համար։ Կառավարութիւնը տագնապի մէջ էր. նա, ինչպէս այլ խօսքով ասում են, գլուխը կորցրել էր. չը գիտէր ինչպէս առնել չարիքի առաջը։ Մինչեւ մի տեղ յայտնուած անկարգութիւնը խաղացնում էր, նրա փոխարէն, ուրիշ տեղերում, յայտնվում էին աւելի վատթար անկարգութիւններ։ Բաղէշում մի կին օր — ցերեկով մտել էր ոստիկանութեան սենեակը եւ ատրճանակով սպաննել էր ոստիկանութեան պետին։

Վա՛տ էին ժամանակները շատ վատ։

Տեղ-տեղ պատահում էին ներքին կռիւներ, ներքին ընդհարումներ։ Տեղ-տեղ յայտնւում էին ապստամբների ստուար խումբեր, ոչնչացնում էին ամբողջ գիւղօրայք, եւ դարձեալ ուրուականների նման աներեւոյթ էին լինում։ Մարդ չը գիտէր, թէ վտանգը՝ որ կողմից է գալու, որ նրա համար պատրաստ լինի։ Բանտերը լցվում էին կալանաւորներով, բայց անկարգութիւնը աւելի եւ աւելի աճում էր։ Վանի միջնաբերդի զինարանը, վառօդի մթերանոցները մի գիշեր դէպի օդը ցնդեցին։ Նոյն գիշերը այրուեցաւ փաշայի պալատի մի մասը։ Սպանութիւնները թիւ եւ չափ չունէին։ Ամեն մարդ գիշերը սարսափելով էր իւր գլուխը դնում բարձի վրայ, առանց յոյս ունենալու, թէ առաւօտեան կենդանի կը վեր կենայ։ Կեանքի եւ կայքի ապահովութիւնը վտանգի մէջ էր։ Ամեն ոք իւր վերարկուի տակ սուր էր ման ածում, սպասելով, որ թշնամին իւր ետեւում կանգնած է։ Երբեմն ժողովրդի մէջ տարածվում էին զանազան լեզուներով տպուած թղթի կտորներ։

Այդ թղթերը այնպէս էին ծածկում փողոցները, կարծես, կարկուտի նման երկնքից էին թափվում։ Ի՞նչ էին ուզում, ի՞նչ էին պահանջում, — ոչ ոք չէր հասկանում։ Թէ մզկիթներում եւ թէ եկեղեցիներում աղօթում էին, որ մի հանգստութիւն լինի։ Մօլլան եւ տէրտէրը խրատում էին սրիկաներին, որ խելքի գան։ Բայց Չէյթունից ապստամբութեան ձայն էր լսվում։ Արզրումի մէջ որոնում էին մի ինչ-որ դաւադրութիւն։ Իսկ Կ. Պոլսում այդ միջոցին զբաղուած էին երկու հանելուկային թւերով — 16 եւ 61։

Այդպէս անցաւ գարունը, այդպէս անցաւ ամառը, այդպէս անցաւ եւ աշունը։ Եկաւ սաստիկ ձմեռը եւ թանձր ձիւնը փակեց բոլոր ճանապարհները։ Մի քանի շաբաթ էր, որ

հաղորդակցութիւնները դէպի ամէն կողմ կտրուած էին։ Ծերունիները խօսում էին, թէ մի այդպիսի ձմեռ իրանց կեանքում չէին տեսել։ Գիւղերում փողոցները ձիւնով լցուած էին։ Ձիւնը բարձրացել էր մինչեւ կտուրները։ Հաբեւանները ձիւնի տակից էին միմեանց տունը գնում։ Սովը այդ ժամանակ աւելի սաստկացաւ։ Սովը մարդիկներից անցաւ եւ վայրենի անասունների, եւ վայրենի թռչունների մէջ։ Ձիւնը այնպէս էր լցրել դար ու փոս, սար ու ձոր, որ բաց տեղ չէր մնացել։ Վայրենի անասունները, ճարակ չը գտնելով, մօտեցել էին մարդկանց բնակարաններին։ Աղուէսները, գազանները սատկել էին։ Վայրենի բադերը, սագերը, մնացել էին ձիւնի երեսին։ Մարդիկ հալած սառուցով էին ղովացնում իրանց ծարաւը։ Ամէն ոք մտածում էր, թէ աշխարհի վերջը հասել է. — մտածում էր, թէ երկինք, երկիր, մարդ, անասուն, բոլորը կը սառչին եւ կը կազմեն մի մեծ սառցային զանգուած։

Ահա այդ ձմեռուայ գիշերներից մէկում, Քօչնաշահարի մօտ, մեզ ծանօթ արաբական մենարէթում քարէ յատակի վրայ, կրակ էր վառվում։ Մի խումբ զինուած մարդիկ, բոլորած կրակի շուրջը, տաքանում էին։ Իսկ մենարէթի դրսում, դրան մօտ, նրանց ձիաները գարի էին ուտում, գլուխներից քարշ ընկած տոպրակներից։

Գիշերը մթին էր։ Ձիւնային տարափը այնպէս առատութեամբ մաղվում էր երկնքից, որ մտածում էիր, թէ մի քանի րոպէում ամբողջ երկիրը կը ծածկէ, կանհետացնէ թանձր խաւի տակ։

Ձիաների մօտ, մէկը, փաթաթուած իր վերարկուի մէջ, կծկուել էր պատի տակին։ Նա անշարժ էր, որպէս արձան, միայն երբեմն շարժվում էր, երբ թափ էր տալիս վերարկուն, որ իւր վրայ հաւաքուած ձիւնը մի կողմ թա-

փուխ, և դարձյալ ընդունում էր իր անշարժ դիրքը։ Անշարժ էին և նրա աչքերը, կարծես, ցուրտը սառցրած լինէր նրանց։ Նրանք նայում էին խաւարի մէջ, միշտ մի և նոյն կէտի վրայ և ամենևին չէին շեղվում դէպի մի այլ կողմ։ Ի՞նչ էր դիտում նա այն մթութեան մէջ, Աստուած գիտէ, բայց նա շարունակ նայում էր։

Ոչ մի կենդանի արարած այդ միջոցին չը կար շրջակայ ամայութեան մէջ, ոչ մի ձայն չէր լսվում, և բամբակի նման փափուկ ձիւնային տարափն անգամ ձայն չէր հանում։ Մինարէթի ներսում խարոյկի շուրջը խմբուած մարդիկը նոյնպէս ձայն չէին հանում, նրանք միայն ծխում էին։

Դրսում միայնակ պահակը դեռ նայում էր։

Յանկարծ այն կողմում, որ կողմ յառած էին նրա անշարժ աչքերը, հեռուից երևաց լոյսի փայլփայլող մի նշոյլ։ Այդ լոյսը հրեղէն լեզուի նման կանգնած էր բարձր, շատ բարձր, օդի մէջ։ Եթէ նրա շառագոյն փայլը չը լինէր, կարելի էր մի լուսաւոր աստղի տեղ ընդունել։ Բայց երկինքը այդ գիշեր այնպէս ամպամած էր, որ աստղեր բնաւ չէին երևում։

Հրեղէն լեզուն կանգնած էր մի և նոյն կէտի վրայ. նա երբեմն աճում էր, երբեմն նուաղում էր, իսկ երբեմն բոլորովին անյայտանում էր, և մի քանի րոպէից յետոյ, դարձեալ երևում էր։

Այդ տեսնելով, միայնակ պահակը ցնցուեցաւ որպէս մի մարդ, որ լարում է իր ուշադրութիւնը։

Համարեա մի և նոյն վայրկեանում, երբ յայտնուեցաւ առաջին հրեղէն լեզուն, նրա հորիզոնական ուղղութեամբ, մօտ երկու հարիւր քայլ հեռաւորութեան վրայ, յայտնուեցաւ մի այլ լոյս, բոլորովին նման առաջինին։ Այդ երկու լոյսերը, երկու բևեռական աստղերի նման, հակառակ կողմից կանգնած էին միմեանց հանդէպ։

Այժմ մենաւոր պահակի աչքերը սկսեցին շարժուել։ Նա երբեմն նայում էր առաջինի, երբեմն նայում էր երկրորդի վրայ։

Շատ չանցաւ, երկու հրեղէն լեզուները աճեցին, աճեցին, եւ երկու ջահերի ձեւ առացան։ Այդ միջոցին նրանք երեւան հանեցին երկու ձեռքեր, որ բռնած ունէին այդ ջահերը, եւ երկու կանացի գլուխներ, մինչեւ կուրծքը։ Այդ հերարձակ գլուխները երկու փուրիաների նմանութիւն ունէին։ Մէկը մանկահասակ էր, միւսը պառաւ։ Առաջինի դէմքը ժպտում էր, երկրորդի վրայ երեւում էր կատաղութիւն։ Այնպէս էր թւում, որ այդ երկու գլուխները, իրանց բռնած ջահերով, կախուած լինէին օդի մէջ։ Բայց զօրեղ աչքը կարող էր նկատել, որ նրանք երեւում էին երկու բարձր աշտարակների կատարից, որոնց վերին մասը լուսաւորուած էր ջահերի լուսով։ Երկու աշտարակները կազմում էին մի ամրոցի ճակատի երկու անկիւնները։

Այդ երեւոյթը այնքան կարճատեւ եղաւ, եւ այնպէս շուտ անցաւ, որ տեսնողը կը կարծէր, թէ երեւակայութեան մի խարդաւանք է։

Այդպէս չը կարծեց մենաւոր պահակը։ Նա հանդարտ վեր կացաւ իր նստած տեղից, մօտեցաւ ձիաներից մէկին եւ սկսեց սանձը գլուխը դնել։ Նրա սուլելու ձայնից՝ մինարէթի մէջ նստած մարդիկը՝ նոյնպէս ոտքի ելան եւ իւրաքանչիւրը լուռ մօտեցաւ իր ձիուն։ Մի քանի րոպէից յետոյ ամբողջ ասպախումբը անյայտացաւ գիշերային խաւարի մէջ։

Ձիւնը շարունակում էր տեղալ։ Այդ միջոցին բարձրացաւ մի թեթեւ քամի, որ սկսեց տարուբերել ձնային հատիկը։ Քամին հետզհետէ սաստկանում էր, սպառնալով բուք, բորան։ Ցուրտը, կարծես, ածելիի նման կտրատում

էր մարդու երեսը, ականջները, ձեռքերը: Թուքը բերանի մեջ սառցնելու չափ ցուրտ էր:

Փոթորիկը ուժեղ սաստկացաւ: Քամին մռնչում էր եւ, պտտացնելով ձիւնի տարափը օդի մեջ, նոյն մետաղական ձայնն էր հանում, ինչպես հնչում էր նա, երբ ուժգին սաստկութեամբ անցնում է սարերի հաստացած հանկերի վրայով:

Անցաւ մի կամ երկու ժամ:

Նոյն կողմում, որտեղ երեւացին երկու ջահերը, այժմ տեղ-տեղ բարձրանում էին հազիւ նշմարելի կապտագոյն բոցեր: Երբեմն լսվում էր խուլ գղրդիւն: Կարծես, մի շինուածք քանդվում էր, քայքայվում էր: Քամին խլացնում էր բոլոր ձայները, իսկ ձիւնային փոթորիկը երբեմն ծածկում էր բոցերի նշոյլները: Բայց դարձեալ մերթ ընդ մերթ խաւար մթնոլորտը լցվում էր միլիոնաւոր հրեղէն կայծերով, որպես թէ, դրանք դուրս էին վազում մի ահագին հրանոթի բերանից:

Բոցերը, որ սկզբում յայտնուեցան զանազան կէտերի վրայ, հետզհետէ աճելով, մի քանիսը միախառնուեցան եւ կազմեցին լայնածաւալ հրեղէն հոսանք: Շրջակայքը լուսաւորուեցաւ: Այժմ պարզ երեւում էին բարձր պարիսպներ եւ բարձր աշտարակներ: Մի հին ամրոց այրվում էր ծառազարդ շրջապատի մեջ:

Կրակը խանգարեց սպիտակ աղաւնիների գիշերային հանգստութիւնը, որոնք բոյն էին դրած աշտարակների վերին դարանների մեջ: Նրանք շփոթուած, սարսափած դուրս թռան իրանց բոյներից, եւ խելագարի պէս ճախրում էին, սաւառնում էին աշտարակների կատարների վրայ: Այստեղ այրվում էին նրանց ձագուկները... Ձիւնի սպիտակ պատառները, խառնուելով այդ սպիտակ թռչունների մրրիկի

հետ, հրեղէն լուսաւորութեան մէջ, ներկայացնում էին մի տխուր, սրտաշարժ տեսարան։

Կրակը վրդովեցրեց անտառաստան նժոյգների հանգստութիւնը, որոնք խրտնած, կատաղած եղած, դուրս նետուեցան կիսավառ գանձերից, եւ կատաղաբար վազվզում էին ամրոցի շուրջը, ձիւնային փոշիների մէջ։ Հմուտ ձիապանների ձեռքի տակ սնուած, փայփայուած անասունների՝ որի գեղեցիկ բաշն էր խանձուած, որի թաւամազ ագին էր այրուած, որը, որհասական տագնապի մէջ, գոռգոռում էր, ընկնում էր, թաւալւում էր ձիւնի խորութեան մէջ։

Կրակը դուրս քշեց որսորդական շների, բազէների բազմութիւնը, որոնք արծաթեայ վզկապներով, նաշխուն, մահուդեայ ջուլերով, մոլորուած, շուարուած, չը գիտէին, թէ ուր կողմը փախչեն։ Անտէր, անօգնական թափառում էին ամրոց աւերակները եւ իրանց տխուր, մահագուշակ վայուններով հնչեցնում էին ամրոցի շրջակայքը։

Կրակը դուրս քշեց եւ հարեմի փափկասուն գեղեցկուհիներին, որոնք դուրս թափելով մետաքսեայ անկողիններից, կիսամերկ, հերարձակ, բոբիկ ոտներով՝ վազվզում էին ձիւների մէջ եւ թաքնելու տեղ չէին գտնում։ Նրանց լացն ու կոծը, ճիչն ու աղաղակը խառնում էր ամրոցի կործանուող կամարների դղրդիւնի մէջ։ Սեւամորթ ներքինիները, շուարած, շփոթուած, չը գիտէին՝ իրանց գլուխը ազատեն թէ իրանց խանումների պաշտպանութեանը դիմեն։

Այդ բոլորը կատարվում էր հրդեհի լուսաւորութեան մէջ, բոցերի եւ կայծերի փայլատակութեան մէջ։

Կրակը մի հսկայ վիշապի նման լափում էր ամրոցի զարդարանքները, եւ ինչ որ չէր կարողանում կլանել, դուրս էր ժայթքում։ Դրսում, յուսահատ անկարգութեան մէջ, խառնուած էին միմեանց հետ ամրոցի շարժական հարստու-

թիւնները՝ — ձիանները, որսորդական շները, հարեմի գե-ղեցկուհիները, սեւամորթ ներքինիները, — իսկ ներսում, ինչ որ փախչել չէր կարող, այրվում էր... Այրվում էր մետաքսը, այրվում էր շալը, այրվում էին արծաթն ու ոսկին...

Երբեմն լսվում էին խուլ նետումներ եւ քամին բե-րում էր վառօդի անախորժ հոտը... երբեմն հրեղէն լու-սաւորութեան մէջ երեւում էր սրերի փայլը... մարդիկ, կանգնում էին, մարդիկ ընկնում էին... Այնտեղ խոցոտում էին միմեանց...:

Հրդեհը աւելի տարածուեցաւ: Այժմ այրվում էին ամրոցի շրջապատի դարեւոր ծառերը: Լուսաւորութիւնը, ճառագայթելով ձնային սպիտակ հարթադաշտի վրայ, աչք էր շլացնում:

Այդ միջոցին մի եւ նոյն ձիաւորները, որ դուրս եկան արտաքին միջնաբերդից, յայտնուեցան պայծառ, բոսորային լուսաւորութեան մէջ: Ձիաւորներից մէկին ետեւից գրկած ունէր մի մանկահասակ կին: Ձին արագութեամբ վազում էր, պատռելով ձիւնի թանձրութիւնը: Եթէ սառցային փոշին արգելք չը լինէր, կարելի էր ճանաչել Կարօի սպիտակ ձիերը: Նրա ետեւից ալքով վազ էին տալիս երկու արա-բաձիներ — նոյն պառաւը եւ նոյն մանկահասակ օրիորդը, որ ջահերը ձեռներին, առաջին անգամ յայտնուեցան աշտա-րակների բարձրութեան վրայ: Դրանցից մէկը Հիւրրին էր, միւսը պառաւ Սուսանը...

Հիւրրին առեց վրէժը... Հիւրրին ազատեց իւր մօրը, որ տարիներով փակուած էր Դինբուլիների անմատչելի ամ-րոցի մէջ...

ԼԴ.

ԱՆՅԱՅՏ ԱՊԱԳԱՅ

(16—61)

Անցան տարիներ, ո՛րքան տարիներ, — յայտնի չէ։ Գարնանային արեգակը դեռ նոր սկսել էր քաղել ճոխ բուսականութեան տերեւներից վաղորդեան ցօղը, դեռ նոր զարթնած թռչունները հնչեցնում էին լեռների, անտառների թաւուտները իրանց ուրախ ձայներով։ Օդը լցուած էր նուրբ, հոգեպարար մառախուղով։ Արեգակի առաջին ճառագայթները անցնելով այդ մառախուղի միջով, կարծես անցնում էին սպիտակ շղարշի թափանցիկ տարածութեան միջով։ — Այդ շղարշի միջով նկարվում էին հեռաւոր լեռները իրանց սպիտակափառ գագաթներով, այդ շղարշի միջով երեւում էր Վանայ ծովակը իր գեղազարդական եզերքով, այդ շղարշի միջով նշմարվում էր ջրային հսկայ լողորդը, որը, իբրեւ մարմնացած յառաջադիմութիւն, սլանում էր արագ եւ արագ, թողնելով ծովի խաղաղ մակերեւոյթի վրայ մի արծաթափայլ շաւիղ, իսկ օդի մէջ ծխային երկար ժապաւէն։

Ոստանից ոչ այնքան հեռու գտնվում էր Ռաղմիրան գիւղը։ Այդ գիւղը իւր գեղեցիկ դիրքով ամենահին ժամանակներում Ռշտունի իշխանների զբօսավայրն էր, իսկ յետոյ Արծրունի իշխանների ամարանոցը դարձաւ։ Բայց այժմ նրա

մի կողմում, կանաչազարդ բարձրաւանդակի վրայ, կանգնած էր մի սիրուն, քարաշէն տուն։ Նրա մի ճակատը նայում էր դէպի կապուտակ ծովը, իսկ միւս ճակատը դէպի մի գեղեցիկ պարտէզ, որ տան աջեւից տարածվում էր դէպի ներքեւ, եւ լայն, ծառազարդ թումբերով աստիճան առ աստիճան իջնում էր մինչեւ ձորը։ Պարտէզում, այգեպանի սուր դանակը ձեռին, աշխատում էր մի մարդ։ Տարիների ալիքները դեռ նոր էին սկսել արծաթազօծել նրա գլխի սեւ մազերը։ Իսկ թուխ դէմքի վրայ դեռ եւս պահպանուել էր երիտասարդական աշխոյժը։ Նա զգուշութեամբ ճեղքում էր մատաղ տունկերի կեղեւը, եւ ճեղքուածքի մէջ անց կացնելով նորաբողբոջ շիւղեր, կապում էր փափուկ թելով։ Նրա մօտ կանգնած էր մի փոքրիկ աղջիկ, գարնանային թեթեւ հագուստով եւ յարդեայ մեծ գլխարկով, որի լայն եզերքը հովանիի նման հասնում էին մինչեւ ուսերը։ Նա ձեռքում բռնած ունէր ջրով լի թիթեղեայ մի թաս, որի մէջ լողում էին գալար բողբոջները։ Առաւօտեան զով օդը պայծառվարդագոյն երանգով ներկել էր այդ գեղեցիկ հրեշտակի լիքը թշերը, որ կապած էին սպիտակ թաշկինակով։ Բայց այդ չէր արգելում նրան իր անվերջ շատախօսութեամբ աւելի խանգարել հօրը, քան թէ օգնել նրան։

— Դրան ասում են պ ա տ ո ւ հ ա՞ ս, հայրիկ։

— Պատուաստ, — ուղղեց հայրը։ — Դու երբ պէտք է սովորես այդ բառը, Աշխէն։

— Սովորեցայ, հայրիկ, — պ ա կ ո ւ տ ա ս, այդպէս չէ՞։

— Հիմա աւելի փչացրիր։

— Ի՞նչ անեմ, լեզուս չէ բռնում։

— Մինչեւ այդ բառը ուղիղ չարտասանես, մայրիկին կ'ասեմ, որ նախաճաշիկի ժամանակ քեզ քաղցր չտայ։

Աշխէնը մի քանի անգամ եւս զանազան ձեւերով շուռ տուեց անտանելի բառը, բայց ոչ մէկը պատուաստ չդուրս եկաւ: Նա իր դժուար դրութիւնից ազատուելու համար՝ փոխեց խօսքը:

— Ինչու ես կտրատում ծիւղերը, հայրիկ, ափսոս չէ՞:

Հայրը բացատրեց նրան պատուաստի նշանակութիւնը, աւելացնելով.

— Եթէ այդ աւելորդ, անպէտք ծիւղերը չկտրատեմ, դու այն քաղցր համադէտ խնձորները, որ ուտում ես ձմեռը, այլեւս չես ուտի:

— Ե՞րբ խնձոր կը տայ, հայրիկ. ո՞վ է իմանում, — տասն եւ վեց տարուց յետոյ:

— Ինչու տասն եւ վեց տարուց յետոյ. կարելի է երեք կամ չորս տարուց յետոյ, զաւակս:

— Բաս թող այդ մէկն էլ ես կապեմ:

— Հանգիստ կաց, Աշխէն, կը փչացնես:

— Ինչո՞ւ եմ փչացնում, երէկ այն կեռասենիներն ես կապեցի, փչացա՞ն:

Նա սկսեց կապել պատուաստի վէրքը. փոքրիկ մատիկները արագութեամբ գործում էին, իսկ անհանգիստ լեզուն խօսում էր.

— Գիտես մայրիկը ճաշի համար ինչ է պատրաստում:

— Ի՞նչ է պատրաստում:

— Շատ ու շատ բան է պատրաստում, — տասն եւ վեց տեսակ, ասում է, այսօր Արփիարը ու Հիւրբին պէտք է գան Մուշից: Արշակին էլ կը բերե՞ն հայրիկ:

— Կը բերեն:

— Ես Արշակին շատ եմ սիրում, Հիւրբին էլ եմ սիրում, Արփիարին էլ եմ սիրում, բայց Արշակին շատ եմ սիրում: — Հիմա Արշակը մեծացած կը լինի, հայրիկ. հիմա

խօսկլես կը լինի... Ախ, որքան ժամանակ է չեմ տեսել Արշակին... տասն և վեց ամիս կը լինի.

— Տասն և վեց ամիս մօտեցել կը լինի, — նկատեց Հայրը, — զատկին մեր տանը չէին։

Այդ միջոցին պարտէզի ցանկապատի մօտով անցնում էր մի սիրուն տղայ, որ Աշխէնից երկու տարով հազիւ մեծ կը լինէր։ Գրքերը թևքի տակին, գնում էր նա դէպի գիւղական ուսումնարանը։ Տեսնելով քրոջը, մօտեցաւ և ցանկապատի ետևից ասաց.

— Աշխէն, ինչո՞ւ չես գնացել ուսումնարան։

Աշխէնը փոքրիկ ձեռքը տարաւ դէպի թշերի վրայ կապած սպիտակ թաշկինակը, պատասխանելով։

— Չե՞ս տեսնում, ինչպէս գնամ։

— Ծոյլ, — ծաղրելով նկատեց եղբայրը. — ամեն օր երեսդ կապում ես, թէ ատամս ցաւում է... քո ատամի ցաւը չը պրծաւ...

Աշխէնը չը համբերեց եղբօր կծու նկատողութեանը, այլ երկու ձեռքերը բարձրացնելով, և բոլոր մատները բացանելով, ասաց.

— Դու գնա, գիտեմ որ դասերդ չես սովորել... որքան զըռ ես սատանայու — տասն և վեց զրօ, տեսնո՞ւմ ես...

Եղբայրը յետ չմնալեց և հեռացաւ։

Հայրը սկսեց ժպտալ իր զաւակների վրայ։

— Արամ, — ձայն տուեց նրա ետևից, — վարժապետից ասա, որ ճաշին մեզ մօտ լինի։ Ասա, որ Արփիարը այսօր գալու է Մուշից։

Աշխէնը սկսեց ինքն իրան մրթմրթալ.

— Տասն և վեց օր է, որ ատամս ցաւում է... Նա ասում է, որ սուտ եմ երեսս կապել...

— Այդ քո տան և վեցից մենք չաղատեցանք, Աշխէն, — ծիծաղելով նկատեց հայրը, — տան և վեց օր ո՞րտեղից կը լինի, երկու օր է, որ քո տանը ցաւում է։

Տան և վեց թիւը մի խորհրդաւոր թիւ էր փոքրիկ Աշխէնի լեզվում․ այդ թուով լրանում էին նրա ամեն հաշիւները։

— Դէ՛, զաւակս, վազիր ներքև, այգեպանին ասա, որ այստեղ գայ։ Այ, այնտեղ թթենիների ծառաստանի մէջ կը լինի․ տերևներ է կտրատում շերամի համար։

Աշխէնը թիթեռնիկի արագութեամբ անյայտացաւ խիտ ծառաստանների մէջ, որոնք նրան այնքան ծանօթ էին, որքան իր պահարանի խաղալիկները։ Բայց մի քանի րոպէից յետոյ, վազվզելուց շնչասպառ եղած, վերադարձաւ, միայն դատարկ լուր բերելով․

— Տան և վեց անգամ կանչեցի, ձայն չը տուեց։

— Դարձեալ տան և վեց... տօ, չարաճճի, ես քո ձայնը միայն մէկ անգամ լսեցի, — ասաց հայրը ծիծաղելով — սուտեր էլ ես իմանում խօսել։

Աշխէնը գլուխը քաշ ձգեց և նրա փափուկ թշերը աւելի կարմրեցան։ Հայրը բռնեց նրան և սկսեց փայփայել մետաքսի նման գեղածաւալ գիսակները, որ սփռուել էին ուսերի վրայ։

Այդ սիրող հայրը Կարօն էր։ Նա մի ժամանակ դանակով մարդիկ էր մորթում, իսկ այժմ դանակով պատուաստ էր անում։ Զարմանալի փոփոխութիւն դարերի։ Պահանջները փոխուելով, նա փոխեց և իր պարապմունքների ձևը։ Արեան հետ խաղացող մարդը այժմ զբաղուած էր երկրի աշխատութիւնով։

Նա իր տան բուսաստաններից ամեն օր տեսնում էր Ռոստոմի հին ամրոցի աւերակները, տեսնում էր իր նախա-

հայոց — Ղարա-Մէլիքների — խորտակուած իշխանութեան բեկորները։ Նա այդ փլատակների մօտ հիմնեց ոչ թէ ամրոց, այլ մի տուն, որ գիւղատնտեսական բոլոր յարմարութիւնները ունէր։ Նրա նախնիքը ժողովուրդ էին կառավարում, իսկ նա կառավարում էր այժմ մի բարեկարգ, օրինակելի տնտեսութիւն։

Տան գլխաւոր դրան սեմի մօտ, որ նայում էր դէպի պարտէզը, նստած էր մի պառաւ կին։ Վաղորդեան արեգակի ջերմ ճառագայթները կորչում էին նրա պղնձեայ դէմքի խորին կնճիռների մէջ։ Ճերմակ յօնքերի երկար մազերը միախառնուելով դեռ իրանց սեւ գոյնը պահպանած թերթերունքների հետ, մի առանձին վսեմութիւն էին տալիս նրա խորախորհուրդ աչքերին։ Նա նստած էր անշարժ, որպէս մտածութեան արձանը։ Նայում էր դէպի գեղեցիկ պարտէզը, ուր աշխատում էր Կարօն։ Նայում էր դէպի սիրունիկ երեխաները, որ պտտվում էին նրա շուրջը. նայում էր դէպի կանաչ, լայնածաւալ անդաստանները, որ Կարօի մշակութեան արդիւնքն էին. նայում էր դէպի բլուրների վրայ արածացող անասունները, որ Կարօի ախոռատնից էին դուրս եկել, — նայում էր, եւ պառաւի երկար տարիներով վշտացած սիրտը լցվում էր անսահման մխիթարութեամբ։ Որքան տանջանք, որքան հալածանք էր կրել այդ գառամեալ պառաւը... որքան թափառել էր նա... իսկ այսօր տեսնում էր իր զաւակ աշխատութիւնների քաղցր պտուղը, եւ ուրախանում էր։

Դա պառաւ Սուսանն էր։

Այստեղից երեւում էր գիւղը։ Առաւօտեան կիսամութի մէջ նա աւելի գեղեցիկ էր երեւում։ Այլ եւս հին գետնափոր խրճիթները չը կային։ Ամեն տեղ, ներքեւում, մի հովտաձեւ տափարակի վրայ, մինը միւսի մօտ շարքով բար-

ձգւում էին ծառազարդ տները, ուղիղ եւ լայն փողոցների վրայ։ Շինական կոկիկ եկեղեցին, նրա մօտ դպրոցի շէնքը, աչք էին շոյում։ Առողջ գիւղացիները մաքուր հագնուած, իւրաքանչիւրը գոհ եւ ուրախ, գնում էին իրանց գործին։ Կարծես, ամէն օր այդ մարդկանց համար տօն էր, կարծես, նրանք երբէք վիշտ ու նեղութիւն չէին տեսել։

Պառաւը շարունակում էր նայել։

Դուրս եկաւ մի վայելչահասակ կին, թուխ դէմքով, սեւորակ, կրակոտ աչքերով, խոհանոցի գենջակը գոգնոցի տեղ կապած։ Այդ նազելի կինը, թէեւ վաղուց անցուցել էր երիտասարդական տարիները, բայց դեռ եւս չէր կարելի առանց հիացմունքի նայել նրա վրայ։ Նա ներկայացնում էր գեղեցկութիւնը իր հասունութեան մէջ։ Նա մի ժամանակ Դիերուլինների ամրոցի զարդն էր, յափշտակուած Աւղա-նիստանի անապատներից։ Իսկ այսօր մի շինական խաղաղ տան ժրաջան տանտիկինն էր։

Դա պառաւի աղջիկն էր, Կարօի կինը եւ Հիւբրիի մայրը, — գեղեցիկ Ալին։

Տեսնելով պառաւին, սեմի մօտ նստած, կարեկցաբար դիմեց նրան.

— Մայրիկ, դու դեռ երէկ գանգատւում էիր ոտքա-ցաւից, այժմ դարձեալ նստել ես այդ սառն քարի վրայ։

— Իմ ոտքերը սառի եւ քարի վրայ են պնդացել, զաւակս, — պատասխանեց պառաւը եւ չը շարժուեցաւ իր նստած տեղից։

Ալին չը հակառակեց նրա յամառութեանը, ներս մտաւ եւ իսկոյն դուրս բերեց մի փոքրիկ օթոց, խնդրեց նստել նրա վրայ, որը դժուարութեամբ ընդունեց պառաւը։

Ալին անցաւ պարտէզը, ուր աշխատում էր նրա ամու-սինը։ Անցաւ վարդենիների եւ համիկի ծառուղիների

միջով։ Կշտից քարշ ընկած մկրատը տարաւ դէպի մի խոշոր ալխատակ վարդ, կտրեց եւ խրեց կուրծքի վրայ։ Յետոյ քաղեց երկրորդը, երրորդը . . . զանազան գոյներով, եւ ճաշի սեղանի համար մի գեղեցիկ փունջ պատրաստեց։

— Մայրիկ, — ձայն տուեց հեռուից փոքրիկ Աշխէնը։

Մայրը մօտեցաւ։

— Տես, այդ մէկը ես կապեցի։ Նա ցոյց տուեց իր կապած պատուաստի ճիւղը։ — Տասն եւ վեց տարուց յետոյ կարմիր խնձոր կը տայ։

Մայրը գրկեց աղջկան եւ համբուրեց, յետոյ դարձաւ դէպի ամուսինը, հարցնելով.

— Այլ եւս ովքեր կը լինին ճաշին։

— Մերոնք, — պատասխանեց այրը, — մերթ նայելով կնոջ վրայ եւ մերթ նրա փնջած ծաղիկների վրայ, կարծես կամենալով ապացուցել, թէ դրանցից որն աւելի անուշահոտ է։

— Դու ասացիր, որ ուրիշ հիւրեր եւս կը լինին։

— Ուրիշ հիւրեր չեն լինի. միայն մեր վարժապետը եւ մէկ էլ մեր հարեւան քուրդ Աղասի-բէկը։

— Աղասի-բէկը հազիւ թէ կարող կը լինի գալ, — նկատեց կինը. — նրա որդին սաստիկ հիւանդ է, արդէն մի շաբաթ կը լինի, որ դպրոց չէ գնացել։

— Վտանգը անցած պէտք է համարել, — պատասխանեց այրը. — երէկ բժիշկը ինձ ասաց, թէ այժմ առողջանալու վրայ է։

Կինը ուրախացաւ։

Աշխէնը խնդրեց մօրից, որ փունջը իրան տայ։ Ինքը տուն տանէ։ Մայրը կատարեց նրա ցանկութիւնը։

— Օ, որքան շատ գոյներ կան այստեղ, — տասն եւ վեց գոյն, — զարմանալով բացականչեց նա եւ փախեց դէպի տուն։

Մայրը նոյնպէս հեռացաւ։ Կարօն նայում էր նրանց ետեւից եւ կոշտացած ձեռքով սրբում էր ուրախութեան արտասուքը։ Դրանք այն ամուսիններից էին, որոնց վրայով տարիները անցնում են, մարդը ծերանում է, իսկ սէրը մանկանում է։

Կէսօրից առաջ քարաշէն տան դուռը մօտեցաւ մի ճանապարհորդական կառք։ Ցած իջաւ մի ծիծաղադէմ երիտասարդ, թեթեւ մօրուքով, եւ ցած բերեց մի մանկահասակ կնոջ, նրանցից յետոյ վեր եկաւ աղախինը, որ գրկած ունէր մի կլորիկ երեխայ։ "Հիւրքի„... "Արփիկը„... անունները հնչեցին ուրախաձայն աղաղակներով, եւ դռներից դուրս թափուեցան ընդունելու թանգագին հիւրերին։

Մէկը Կարօի փեսան էր, միւսը նրա դուստրը։

Մի քանի ժամից յետոյ խաղաղ գերդաստանը բոլորեց ճաշի սեղանի շուրջը։ Նա գոհ էր, որովհետեւ այստեղ ամէն յարմարութիւններ ունէր։ Նա երջանիկ էր, որովհետեւ վայելում էր ընտանեկան քաղցր, անապառ բերկրութիւնը։

ԼԵ.

Եթէ մի մարդ անցնելու լինի Աղբակ գաւառի սուրբ Բարթուղիմէոս առաքելոյ վանքից դէպի Բաշ-Կալէ տանող ճանապարհով, վանքից ոչ այնքան հեռու, իսկոյն կը նկատէ, որ ամէն առաւօտ մի ծերունի, ձիւնի պէս ճերմակ մազերով, հեծած նոյնպէս ճերմակ ձիու վրայ, մի շրջան է կատարում բլրահովիտների միջով եւ ապա, երբ միջօրէի տօթը սկսում է այրել, վերադառնում է դէպի մերձակայ գիւղը։ Սպիտակ ձին նոյնպէս ծեր է, որպէս նրա տէրը։ Առջեւի աջ ոտքից կաղում է նա։ Տարիներ, շատ տարիներ առաջ այդ ոտքից նա գնդակ ստացաւ մի կռուի մէջ։ Բայց այդ չէ արգելում նրան դեռ եւս ծառայել իր տիրոջը։ Այդ հաւատարիմ զինուորական ձին ապրել եւ գործել է իր տիրոջ հետ։ Մի ժամանակ միասին զանազան արշաւանքներ էին կատարում։ Անցան կռիւները, տիրեց հանգստի եւ խաղաղութեան ժամանակը։ Այսօր միասին շրջում են մշակութեան, հունձքի, պտղաբերութեան դաշտերի վրայ։ Խելացի ձին այնքան ընտելացած է իր տիրոջ սովորութիւններին, որ գիտէ թէ ամէն առաւօտ դէպի որ կողմերը պէտք է տանել նրան եւ ո՛ր տեղերում պէտք է ման ածել։ Դանդաղ քայլերով անցնում է նա արտերի մարգերի միջով, այնքան զգոյշ կերպով, որ մի հատիկ անգամ կոխ չէ տալիս։ Եթէ մի տեղ ջրանցքը պատռուել էր եւ ջուրը վազում էր դէպի հասունացած հունձքը, որ ջրելու կարօտ չէր, եթէ մի տեղ

գիւղացու անասունը մտել էր հարեւանի արտը եւ ոտնակոխ էր արել, եթէ մի տեղ մէներ էին յայտնուել, մի խօսքով, եթէ մի տեղ որ եւ է անկարգութիւն էր նկատում նա, խսկոյն կանգ էր առնում: Ծերունու հետախոյզ աչքերը տեսնում էին այդ բոլորը. ոչ մի թերութիւն չէր վրիպում նրա բազմափորձ տեսութիւնից: Երբ վերադառնում էր գիւղը, կանչում էր գիւղացուն եւ նրան նկատողութիւն էր անում: Նրա ամենօրեայ զբօսանքը՝ նրա ամենօրեայ մեծ բաւականութեան զուարճութիւնն էր: Նա տեսնում էր իր աշխատութեան պտուղները եւ ուրախանում էր:

Այդ ծերունին որսորդ Աւօն էր:

Նա գնեց մի քրդուհի այրի կնոջից այդ անտառակ, ամայի լեռնահովիտը իր շրջակայ հողերով, եւ այնտեղ հիմնեց մի գիւղ: Նրա տունը առաջին բնակարանը եղաւ, որի շուրջը հետզհետէ շինուեցան այլ տներ: Մի քանի տարուայ ըն-թացքում կազմուեցաւ մի մեծ գաղթաշէնը:

Որսորդը իր գիւղի բոլոր հողերը դարձրեց համայնական սեպհականութիւն, իսկ ինքը դարձաւ նոյն համայնքի հա-սարակ անդամներից մէկը: Թէեւ գիւղական համայնքին պար-տաւորեցրեց նա, որ որոշեալ ժամանակի ընթացքում՝ փոքր առ փոքր վճարեն հողերի գինը, բայց այդ վճարը այնքան թեթեւ էր, որ նրանց համար բոլորովին անզգալի եղաւ: Որսորդը այդ գումարը իրան չը սեպհականացրեց, այլ նրանով հիմնեց մի դպրոց, եւ մշտապէս ապահովացրեց դպրոցի յարատեւութիւնը: Նրա վարմունքը այն աստիճան գրաւեց գիւղացիների յարգանքը, որ ամենքը մեծ երախտա-գիտութեամբ վերաբերվում էին դէպի նա, որպէս իրանց բարերարին, որպէս իրանց հօրը: Այն դպրոցում սովորում էին եւ մերձակայ գիւղերի երեխաները: Այդ էր պատճառը, որ նոյն յարգանքը վայելում էր նա ամբողջ վիճակի մէջ, եւ

դրա համար աղջիկներից ընտրեցին նրան իրանց գաւառի ներկայացուցիչ, որ «Միր» տիտղոսն էր կրում։ Ծերութեան հասակում Ոսորդը թողեց այդ պաշտօնը եւ նրա փոխարէն կատարում էր նրա փեսան — Փարհատը։

Ոսորդը վերջը որդեգրեց Փարհատին եւ ամուսնացրեց իր դստեր՝ Մարօի հետ։ Փարհատի մանկութեան ընկերուհին այժմ նրա կինն էր։

Այսօր Ոսորդի տան գաւան հանդէպ, հրապարակի վրայ, կանգնեցրած է նրա ձիաների երամակը։ Ձիաների ամէն մէկի ետեւից ձախ ազդրի վրայ դրած է Ոսորդի դրօշմը՝ հայոց Ո տառը։ Նժոյգները խրխնջում են, գարկը են հատանում, փոշի են բարձրացնում, եւ ձիապանները հագիւ կարողանում են զսպել նրանց։ Փարհատը սակարկութիւն է անում պարսկաստանցի վաճառականների հետ, որ եկել են նրանից ձիաներ գնելու։ Նրա կինը, գեղեցիկ Մարօն, երեխան գրկում, կանգնած է լուսամուտի մօտ, այնտեղից նայում է ամուսնու վրայ։ Ծերունի Ոսորդը, նստած տան գաւան մօտ, նոյնպէս հիացած նայում է, թէ ինչպէս Փարհատը խօսում է վաճառականների հետ, ինչպէս բացատրում է նժոյգների իւրաքանչիւրի արժանաւորութիւնը։ Վիթխարի Մըհէն, Ոսորդի տան հին հաւատարիմը, այժմ ալեւորած մազերով, տակաւին չէ կորցրել իր վաղեմի հերքուլէսեան ուժը։ Նա բարկացած է անհանգիստ նժոյգների վրայ։ «Ի՞նչ սատանայ մտաւ ձեր սիրտը...» ասում է նա ձիաներին եւ պարանը ձգում է մի որմաղ քուռակի պարանոցը, որ շատ է զայրացնում նրան։ Մըհէն այժմ Ոսորդի ձիապանների գլխաւորն էր, այդ պաշտօնը բաւական հպարտացնում էր նրան։ Փարհատը վերջացրեց սակարկութիւնը, եւ ոսկիների քսակը ձեռին, ուրախ եւ գոհ տուն մտաւ։

— Քանի՞ հատ գնեցին, — հարցրեց Որսորդը,

— Հինգ հատ, — պատասխանեց Փարհատը։

— Այդքան խօսակցութիւն հինգ ձիու համար։

— Նրանք մեր ձիաները շատ թանգ են գնում։

— Լաւ բանը լաւ գին կ'ունենայ, — նկատեց Որսորդը։ — Թող գնան ամբողջ գաւառը ման գան, եթէ մեր ձիաների համար գանելու լինին, ես ձրի կը տամ։

Ներս մտաւ Մրհէն։

— Ա՛ռ Մրհէ, — տուաց նրան Փարհատը, մեկնելով երկու հատ ոսկի։ — Ես խոստացել եմ, որ ամեն անգամ, երբ ձի է վաճառվում, քեզ մի պարգեւ տամ։

— Սատանան տանէ քո ոսկիները, — պատասխանեց նա հրաժարուելով. — Թէ ուզում ես պարգեւ տալ, ինձ մի կտոր կաշի տուր, որ տրեխներս կարկատեմ։ — Նա ցոյց տուեց իր պատառոտած տրեխները։

Փարհատը ժպտաց, իսկ Որսորդը ծիծաղեց։

Մրհէն մինչեւ մահ մնաց պարզամիտ, անշահասէր եւ բարի։ Նա այն կիսախելագարներից էր, որ իրանց գժուութիւններով արտայայտում են մի տեսակ իմաստութիւն։

Մարօն մեծացաւ, առեց ոսկիների քսակը։ Նա ամուսնին եւ գանձապահն էր եւ տնտեսը։ Ոչ ոք չէր կարող մտածել, որ մի այնպիսի կրակոտ, անսանձ, կամակոր աղջկանից, որպիսին Մարօն էր իր մանկութեան հասակում, կարող էր այժմեան խելացի լրջամիտ տանտիկինը դառնալ։ Նա գրաւել էր իր ամուսնու թէ սէրը, թէ յարգանքը։ Մարօի մանկութիւնն անցաւ առանց կրթութեան, որովհետեւ մօրից որբ մնալով, մնաց միայն հօր խնամակալութեան ներքոյ։ Իսկ հայրը այնքան զբաղուած էր ուրիշ գործերով, որ աղջկայ վրայ մտածելու ժամանակ չունէր։ Իսկ յետոյ, երբ Որսորդը փոքր ինչ թեթեւացաւ իր գործերից, եւ երբ Մարօն ար-

գէն հասուն օրիորդ էր, այդ ժամանակ միայն սկսեց հոգ տանել նրա կրթութեան վրայ: «Փարհատը սովորում է, որ քեզ արժանաւոր այր դառնայ, դու էլ պէտք է սովորես, որ նրան արժանաւոր կին դառնաս», ասում էր նա իր դստերը: Մարօն ոչ այնքան տնային վարժապետների շնորհիւ, որքան իր ջանքերով եւ ինքնակրթութեամբ, այնքան զարգացաւ, որ կարդում էր հայոց լրագիրներ, կարդում էր նոր լոյս տեսած գրքեր, եւ շատ հայերի մասին այնքան ճիշտ, ինքնուրոյն դատողութիւններ էր յայտնում, որ շատերին զարմացնում էր: Ոչինչ բանի նա այնքան անհամբերութեամբ չէր սպասում, որքան Թղթատարին, որ նոր լրագիրներ եւ գրքեր տանայ: Նա արդէն երկու զաւակների մայր էր, մի աղջիկ, որ գրկումն էր եւ մի տղայ, որ սկսել էր ման գալ:

Փարհատի մայրը շատ վաղ վախճանուեցաւ, նա իր որդու բաղդաւորութիւնը չը տեսաւ: Նրա քոյրերը՝ Մարիամը եւ Մագթաղը՝ մօր մահից յետոյ մնացին բոլորովին որբ եւ անտէր: Ոսորդը առեց նրանց իր հոգաբարձութեան ներքոյ, պահեց, մեծացրեց եւ մարդու տուեց:

Ոսորդի միւս որդեգիրը, Հասօն, բնակվում էր Կ... գիւղում, Դուշմանայ լեռների մէջ, ուր առաջին անգամ բնակութիւն հիմնեց Ոսորդը, երբ Սալմաստից տեղափոխուեցաւ Աղբակ: Հասօն այժմ այնքան մեծ ընտանիք ունէր, որքան մեծ թուով չորքոտանիք: — Ինչպէս սովորութիւն ունէր Մըհէն ծաղրել նրան: Ամեն տարի մեծ քանակութեամբ ոչխար, իւղ, պանիր եւ բուրդ էր վաճառում:

Եւ այսպէս, Աղբակը, վիշապների արիւնոտ երկիրը, ուր այդ գազանները սարերով բախում էին, կռւում էին, եւ երբէք չէին յագենում, այժմ դարձել էր խաղաղ, բաղդաւոր մի երկիր, ուր շինականի թէ կայքը, թէ կեանքը

բոլորովին ապահովվում էր։ Վիշապները վաղուց ոչնչացած էին։ Նրանց փոխարէն մնացել էին մարդերը — օձերը — վերջին ժամանակի քուրդերը։ Քաղաքակրթութեան լոյսի առաջ չը գլխացան նրանք։ Քաղաքավարութիւնը իր անողոք պայմաններով լուծեց, մաշեց նրանց, որովհետեւ իր հետ առաջ գնալ չը կարողացան։ Նրանց կեանքը զարգացել եւ կազմակերպուել էր խաւարի եւ անկարգութեան մէջ։ Նրանց ապրուստը հայթհայթուել էր կոպիտ ուժի եւ բռնաբարութեան մէջ։ Կարգը, արդարութիւնը զզուեցին նրանց թէ ապրուստից եւ թէ կեանքից։ Ուրիշի վաստակով ապրող հասարակութիւնը մեռաւ, երբ նրան սովորեցին իր հաշուով ապրել։ Եւ այսպէս այն գազանները, որոնց բարբարոսութիւնները ոչ մի զօրութեամբ հնար չէր լինում զսպել, ընկճուեցան, տրորուեցան քաղաքակրթութեան երկաթեայ պայմանների ներքոյ։ Սրի եւ արեան մրցութեան մէջ նրանք գլխացան, բայց կուլտուրական մրցութիւնը սպանեց նրանց։ Նրանց մեծ մասը թողեց այդ երկիրը եւ գաղթեց որոնելու այնպիսի տեղեր, ուր հնարաւոր կը լինէր անկարգ-անիշխանութեան մէջ դարձեալ անձնատուր լինել անզուսպ կամայականութեան։ Մնացածներից աւելի ազնիւ եւ ընդունակ ցեղերը սկսեցին ընտելանալ քաղաքակրթութեան հետ, իսկ վայրենիները դարձան բանւորներ այն հարեւանների, որոնք կուլտուրայով աւելի զօրեղ եւ բարձր էին իրանցից։ Որսորդի բոլոր հովիւները, ախոռատան ծառաները, անդաստանների մշակները քուրդեր էին։

ԼԶ.

Վան քաղաքի միեւնոյն առեւտրական պանդոկի մէջ, միեւնոյն կրպակում, ուր մի ժամանակ թումաջի վաճառականութիւն էր անում մուսուլցի խօջա Թօրօսը, այժմ ընդարձակ գրասեղանի ետեւում նստած էր մի պարոն։ Այդ կրպակը նոյնքան կերպարանափոխուել էր, որքան պարոնը, որ նստած էր այնտեղ։ Հին, ասիական կրպակը, մի եւրոպական առեւտրական տան կանտորեայ ձեւն էր ստացել. Հաշուապահը, գանձապահը, գրագիրները, գործակատարները, իւրաքանչիւրը իր որոշ տեղն ու պաշտօնն ունէր։ Վաճառքների տեսակները, քանակութիւնը, որակութիւնն անգամ փոխուել էր։ Փոխուել էր եւ պարոնը, որ նստած էր ընդարձակ գրասեղանի ետեւում։ Երիտասարդական հասակում, նա այնքան խոշոր մարդ չէր, բայց ծերութիւնը աւելի փոքրացրել էր նրան։ Մեծ ընդարձակ գրասեղանի ետեւից հազիւ երեւում էր նրա կուրծքի վերին մասը, փոքրիկ գլուխ հետ, որ պատած էր երկար, սպիտակ մազերով։ Այդ պատկառելի ալիքների միջից դուրս էր նայում մի մաշուած դէմք, նեղ, անհանգիստ աչքերով, որ արտայայտում էին մի գործունեայ մարդու անվստահելի եռանդը։ Նա գործերի մէջ չէր խառնվում. գործը, լարուած մեքենայի նման, իր կարգով շրջան էր առնում. միայն երբեմն դիմում էին նրան այս եւ այն հարցերով։ Նա այդ առեւտրական տան տէրն էր եւ նրա կառավարիչը։

Նրա մօտ նստած էր մի այլ պարոն, ոտքից գլուխ սեւ հագուստի մէջ, եւ ձեռքում պտտացնում էր նոյնպէս սեւ, լայնեզրեայ գլխարկը, որ երբեմն դնում էր դաւազանի գլխին, փոքր ինչ հանգստանալու համար: Այդ պարոնը նոյնպէս մնացել էր ծերութեան. մօրուքի եւ գլխի մազերի մէջ սեւ գոյները հազիւ էին նշմարւում: Նրա խաղաղ դէմքը, երեխայի դէմքի նման, ամէն րոպէ ժպտում էր, երբ փոքր ի շատէ ուրախացուցիչ բան էր լսում: Ինչպէս երեւում էր, նա վաճառականի հին ծանօթն էր, եւ, Բաղէշից նոր եկած լինելով այդ քաղաքը, եկել էր նրան այցելութիւն անելու:

— Ներեցէք, բարեկամ, — առաջ տարաւ վաճառականը, տեղից վերկենալով եւ կրկին խրուելով մեծ բազկաթոռի մէջ, — ահա՛ իմ հագուստը ոտքից գլուխ պատրաստուած է տեղային գործուածներից. տեսէք խնդրեմ՝ ինչով է վատ: Իրաւ է, եւրոպական գործուածների նրբութիւնը չունին, բայց դրա փոխարէն, աւելի դիմացկուն են եւ էժան: Եթէ մեզանից իւրաքանչիւրը փոքր ինչ զսպէր իրան պճնասիրութիւնից եւ բաւականանար տեղային գործուածներով, այլ եւս մեր փողը Եւրոպան չէր տանի, մեր փողը մեր երկրում կը մնար:

— Միթէ այնքան չէ ծախւում, — հարցրեց Բաղէշցի նորեկը:

Այժմ պէտք է ասած, բաւական սպառւում է, — պատասխանեց վաճառականը, ձեռքը դէպի ճակատը տանելով, կարծես նոյն րոպէում կամենում էր հաշուել, արդեօք չէր սխալւում իր պատասխանի մէջ: — Բայց գիտէք, բարեկամ, թէ որքան աշխատութիւն էր պէտք, որքան զոհողութիւն էր պէտք, մինչեւ ես կարողացայ մեր հասարակութեանը ընտելացնել մեր արդիւնաբերութեան գործածութեան հետ:

Բաղէշցու դէմքի վրայ փայլեց մի սրտագին ուրախութիւն։

— Դուք այն ասեցէք, — հարցրեց նա, — արտահանութիւն դէպի օտար երկիրներ լինո՞ւմ է։

— Ինչպէս չէ։ Մեր գործուածները այժմ տանում են Պարսկաստան, Միջին Ասիայի զանազան կողմերը, այլ եւ Անդրկովկասի զանազան քաղաքները։ Ահա, ես հասկանում եմ այսպիսի վաճառականութիւնը։ Մինչեւ այսօր, մենք իսկապէս վաճառականներ չէինք, թէեւ մեզ վաճառական ազգ էին կոչում։ Մենք միայն միջնորդներ էինք, մէկից առնում էինք, միւսի վրայ ծախում էինք, մենք ողորմելի դալալներ էինք։ Իսկ այժմ բանն ուրիշ է։

Նա հրամայեց, բերեցին մի քանի տեսակ բրդեղէն գործուածներ, դրեցին գրասեղանի վրայ։

— Նայեցէք այդ չուխաներին, — դարձաւ նա դէպի իր խօսակիցը. — դեռ անցեալ տարի, Փարիզի աշխարհահանդիսում, ասիական գործուածների կարգում, առաջին մրցանակը ստացաւ։

Բաղէշցին սկսեց մեծ հրճուանքով նայել։

— Հիանալի՜ գործուածներ են, բացականչեց նա, շատ հիանալի։ Ես այժմ ուղիղն ասեմ ձեզ, ամաչում եմ, որ ձեզ հետ նստած եմ այդ հագուստով։ Նա ձեռքը տարաւ դէպի իր սեւ, անգլիական նուրբ մահուդից կարուած հագուստը եւ հարցրեց. — Միթէ այդ բոլորը ձեր գործարանից է։

— Բոլորը, — պատասխանեց վաճառականը մի առանձին բաւականութեամբ։ — Ախար ո՞վ ունի այդ գեղեցիկ բուրդը, որ մեր ոչխարներն ու այծերն են տալիս։ Մենք մինչեւ այժմ դժբաղդ էինք, որ չը գիտէինք օգտուել մեր երկրի արդիւնքներից։ Եւրոպացին մեր բուրդն ու բամբակը տանում էր, պատրաստում էր եւ գործուածները տանա-

պատիկ գնով մեզ վրայ վաճառում էր։ Իսկ մենք մնում էինք աղքատ, միայն օտարի քսակն էինք լցնում։

— Այո, այդպէս էր… կրկնեց տխուր ձայնով Բաղէշցին, ապա հարցրեց. — Ի՞նչ պայմաններով են աշխատում ձեր գործարանի բանւորները։

— Արդիւնքից մի որոշ մասն են ստանում, — պատասխանեց վաճառականը։ Երկար փորձերից յետոյ, ես այն համոզմունքին հասայ, որ նրանց պէտք է ընկերացնել։ Այդ աւելի զօրացրեց նրանց եռանդը, աւելի սիրով կապեց գործի հետ։ Նրանք ունեն խնայողական գրամարկղ, որից օգնում են իրանց ընկերներին, երբ մէկը հիւանդանում է, կամ ծերանալով աշխատել չէ կարողանում։ Ես ինքս իմ խանութի համար պէտք եղած ապրանքները գնում եմ գործարանից, որպէս օտար մարդ։

— Այդ շատ մարդասիրական է, — նկատեց Բաղէշցին եւ նրա ջերմեռանդ աչքերը, կարծես, ասում էին. «օրհնեալ լինես»…

Նրանց խօսակցութիւնը ընդհատեց մի ծիծաղադէմ ծերունի, փոքր ինչ կռացած մէջքով, ներկերի մէջ գունաւորած ձեռքերով, որ ներս մտաւ եւ, մօտենալով վաճառականին, մտերմութեամբ ձեռք տուեց, յետոյ զարմացած նայեց Բաղէշցու վրայ։

— Երեւի փողի համար էք եկել, — հարցրեց նրանից վաճառականը։

— Ապա ինչի՞ համար պէտք է գայի, հէր օրհնած, պատասխանեց նա եւ մօտեցաւ գանձապահին։

— Այդ ծերունու դէմքը ինձ ծանօթ երեւաց, — ասաց Բաղէշցին նրա հեռանալուց յետոյ։

— Պէտք է որ ծանօթ լինի… պատասխանեց վաճառականը խորհրդաւոր ձայնով։ — Դա վարպետ Փանոսն է.

առաջ ներկարարի մի հասարակ գործարան ունէր, իսկ այժմ այնքան կատարելագործել է, որ իմ գործուածները բոլորը այնտեղ են ներկվում։

Ցածախորդները հանգստութիւն չէին տալիս, մէկը դուրս էր գալիս, մի քանիսը մտնում էին։ Գործողութիւնները իրանց կենդանի շարժման մէջն էին։ Ներս մտաւ մի բարձրահասակ, հսկայատիպ պարոն, ալէխառն մօրուքով եւ յատակի տախտակամածը թնդաց նրա ամուր ոտքերի տակ։ Նա, առանց ոչ ոքին ողջունելու, կանգնեց սենեակի կենտրոնում, աջ ձեռքը մեկնելով դէպի գլխաւոր գործակատարը, իսկ թուխ երեսը դարձնելով դէպի կրպակատէրը, գոչեց որոտալից ձայնով.

— Ասեցէք այդ պարոնին, եթէ միւսանգամ հակերը իր ժամանակին չը հասցնի, ես բոլորը ծովը կը նետեմ։

Նա առանց պատասխանի սպասելու, իսկոյն դուրս գնաց։

— Ճանաչեցիք դրան։ — ասաց վաճառականը, դիմելով դէպի Բաղէշցին։

— Ճանաչեցի... պատասխանեց նա։ — «Բէրդէն-Օղլին» է...։ Առանց գիւղի նաւաստին... Այդ մարդը մինչեւ վերջը մնաց անտաշ... Բայց շատ օգտաւոր մարդ է, գիտէք, այժմ շոգենաւի ընկերութեան գլխաւոր նաւապետն է։

— Գիտեմ։ Ես նրա շոգենաւով եկայ Բաղէշից։

Վաճառականը խօսքը փոխեց հարցնելով.

— Ինձ այն ասացէք, ինչ կայ ձեզ մօտ, այնտեղ Բաղէշում։

— Հետաքրքիր ոչինչ չը կայ, միայն խեղճ Հաջի-Իսայը վախճանուեցաւ։

— Մի՞թէ, նա պէտք է բաւական հարստութիւն թողած լինի։

— Ո՛չ այնքան, որքան կարծվում էր։ Վերջին ժամանակ նա շատ ծախսեց զանազան նպատակների համար... Իսկ ինչ որ մնացել էր, նրա մի մասը կտակել է, որ այն գումարով մի դպրոց հիմնուի, որի մէջ սովորեն հայ երեխաներ, առանց կրօնի խտրութեան։

Վաճառականի դէմքի վրայ երեւաց զարմացման նման մի բան.

— Ես այդ երբէք չէի սպասում Հաջի-Իսահակից, — ասաց նա։

— Սպասելի էր... պատասխանեց Բաղէշցին։ — Նա բոլորովին փոխուել էր... վերջին աղէտաւոր կռիւների ու երկպառակութիւնների ժամանակ՝ նա էր գլխաւոր բողոքողներից մինը, որ Ամերիկայի միսիօնարներին արտաքսեցին Բաղէշից։ Խեղճ ծերունին միշտ ասում էր. «Դոքա, բաւական չէր, որ մեզ հեռացրին մեր Լուսաւորիչ պապից. այժմ մեզ մեր նախապապի՝ Հայկի հետ էլ խորթացրին... մեզ մեր հարազատ եղբայրների հետ թշնամացրին...»

Պատի ժամացոյցը զարկեց երկուսը։

Խանութատէրը վեր կացաւ եւ հրաւիրելով իր խօսակցին, ասաց.

— Յոյս ունիմ, որ դուք այնքան բարի կը լինիք, որ ճաշը այսօր մեզ մօտ անուշ կանէք։

— Մեծ ուրախութեամբ, — պատասխանեց նա, նոյնպէս կանգնելով։ Ես ձեր կնոջը եւ երեխաներին վաղուց չեմ տեսել, կը ցանկանայի նրանց տեսնել։

Նրանք դուրս եկան խանութից։

Անցան բաւական ուղիղ, մաքուր փողոցներով։ Աջ եւ ձախ բարձրանում էին երկյարկանի, երեքյարկանի քարաշէն տներ։ Այլ եւս ոչ վաղեմի նեղ, կեղտոտ փողոցները կային, եւ ոչ հում աղիւսից կամ կաւից շինուած, կիսաւեր խրճիթ-

ները։ Ամեն ինչ գեղեցիկ էր, ամեն ինչ մաքուր էր։ Մաքրուել էր և օդը։ Փողոցներում մարդիկ ցնցոտիներով չէին թափառում և, անցորդի աչքը բռնելով նրանից ողորմութիւն չէին պահանջում։ Կանայք չադրաւների մէջ փաթաթուած, երեսները ծածկած վախենալով չէին մէն գալիս, փողոցային անամօթ սրիկաների յարձակմանը չենթարկուելու համար։ «Գաւուր», բառը այնտեղ չէր լսւում։ Մահմեդականները քրիստոնեաներին հանդիպելիս մի քանի քայլ հեռուից ողջունում էին։ Փաշայի պալատի մէջ նստած էր մի քրիստոնեայ նահանգապետ։ Օրուայ այն ժամն էր, երբ դպրոցում արձակում են աշակերտներին։ Տղայ և աղջիկ գրքերի պայուսակները մէջքներին կապած, կամ թևքերի տակն առած, լցրել էին փողոցները։ Անցնելու տեղ չը կար։ Դրանց փոխարէն, այդ փողոցներում, մի ժամանակ վխտում էին հարբած ենիչերիները, մերկ սրերը ձեռքերին, կամ խլում էին գազանաբարոյ «ասքարը», յափշտակելով ամեն պատահած բան։ Քաղաքացիք, նրանց տեսնելով, օր-ցերեկով մտնում էին իրանց տները և դռները ամուր փակում էին։ Այժմ ոչ այդ բարբարոսները կային և ոչ վաղեմի երկիւղը կար։

Նրանք կանգնեցին մի բաւական կոկիկ տան հանդէպ։ Դռները բացուեցան, մտան մի հովանոց, ծառազարդ բակ։ Ծառերի ներքոյ նստած էր մի հասակաւոր պառաւ կին և ինչ-որ հիւսում ձեռքում։ Տեսնելով եկուորներին, դրեց իր ձեռագործը փոքրիկ, բոլորակ սեղանի վրայ, վերկացաւ և դիմաւորեց նրանց։

— Ա՜խ, պարոն Միսաքեան, — բացականչեց կինը, առաջ վազելով, — ես ամենևին չէի սպասում... Ի՞նչպէս էք... այդ ի՞նչ բաղդով... այդ ո՞ր քամին բերեց ձեզ... և շփոթեցրեց հիւրին բազմաթիւ հարցերով։

Գ. Միսաքեանը երկու ձեռքով բռնեց տիկնոջ աջը եւ բարեկամաբար սեղմեց։

Այդ ոտքից ցգլուխ սեւ հագուստով պատած պատուելի անձը Բաղէշի հայ-բողոքականների երէց Ջալալեան էր, որին այժմ իր տոհմանունով պ. Միսաքեան էին կոչում։ Իսկ նրա հիւրընկալը մեր վաղեմի ծանօթ Սագօն էր, որին այժմ կոչում էին Սարգիս Սեպուհեան։ Փոխուած դրութեան հետ, փոխուել էին նրա առաջուայ թէ կեղծ եւ թէ կրճատած անունները։ Իսկ նրա տիկինը Տէր Թօդիկի դուստր Սօնան էր։ Նա ամուսնացաւ իր հին վարժապետի աղջկայ հետ։ Երկու բաղդաւոր ամուսինները ունէին մի քանի զաւակներ, որոնց մեծը սովորում էր Գերմանիայում։

Տէր Թօդիկը վաղուց չը կար այդ աշխարհում. նա մեռաւ «ախտայքը» ծոցում...

ԼԷ.

Սալմաստ գաւառի Սաւրա գիւղի Հայոց թաղում խիստ աչքի էր զարկում մի մաշուած տուն, որը ոչ այնքան հնութիւնից, որքան անխնամութիւնից կորցրել էր իր վաղեմի շքեղութիւնը։ Գիշեր եւ ցերեկ այդ խուլ, գերեզմանի պէս անձայն տան դռները փակ էին։ Այնպէս էր թւում, որ ոչ ոք այնտեղ չէր բնակւում։ Միայն երբեմն ճռնչելով շարժւում էին ժանգոտած ծղխնիները, դռները բացւում էին, դուրս էր գալիս մի թախծալի դէմքով կին, նստում էր դռան մօտի թումբի վրայ եւ ամբողջ ժամերով լուռ նայում էր փողոցի միջով անցնող գետակին, կարծես, նրա տխուր մրմունջների մէջ կամենում էր թաղել իր սրտի դառն կսկիծները։ Նա իր հասակից աւելի վաղ էր ծերացել, որպէս այն մաշուած տունը, որտեղից դուրս էր գալիս նա։ Նրա տխրամած դէմքի թուխ գծերի մէջ, նրա սեւ աչքերի մթութեան մէջ նշմարւում էին անմխիթար հոգու խորին վշտերը, որ թաղուած էին նրա խորտակուած, վիրաւորուած կուրծքի մէջ։ Նրա սգաւոր հայեացքը այնպիսի տպաւորութիւն էր գործում, որ այդ խղճալի կինը իր կեանքում երբէք երջանկութեան քաղցրութիւնը չէր ճաշակել. բաղդը երբեմն ժպտել էր նրան, միայն հրապուրելու համար, որ մի նոր, աւելի դառն դժբաղդութեան մէջ ձգէ։ Ոչ ոք նրան չէր մօտենում, ոչ ոքի հետ չէր խօսում նա։ Այնպէս լուռ նստում էր թումբի վրայ, լսում էր գետակի մրմունջը,

լսում էր ծառերի վրայ խօսող թռչունների ձայնը, եւ խո-րին կերպով հոգւոց էր հանում։ Նրան մօտենում էին փո-ղոցի երեխաները միայն։ Երբ նա յայտնվում էր թումբի վրայ "Նէնէն, Նէնէն", ձայն էին տալիս երեխաները եւ, ամէն կողմից վազելով, շրջապատում էին նրան։ Նէնէն գրկում էր նրանց, խօսում էր նրանց հետ եւ բաժանում էր սեւ փողեր, որ ամենքն իրանց համար ուտելու բան գնեն։ Երեխաները համբուրում էին նրա ոսկրացած ձեռքերը համբուրում էին նրա նիհար ցամաքած երեսը եւ ուրախու-թեան աղաղակներով հեռանում էին։ Այդ դժբախտ կինը վշտացած, շատ վշտացած էր հասակաւոր մարդիկներից եւ իր մխիթարութիւնը գտնում էր միայն անմեղ երեխաների մէջ...

Ո՞վ էր այդ Նէնէն։ —

Նա մի ամբողջ պատմութիւն ունի, որ "Խաչագողի Յիշատակարանի" մէջ մեր ընթերցողներին յայտնի է։ Նա Մուրադի կինն էր։ Այդ տունը Մուրադի տունն էր։

Մուրադը գործեց եւ լաւ գործեց, բայց իր բոլոր ըն-կերների մէջ նա միայն դժբաղդ գտնուեցաւ։ Զաւակներ չունեցաւ նա։ Ազգականները նրա հարստութիւնը ժառան-գելու համար՝ չը սպասեցին նրա մահուանը, այլ շտապեցին վաղօրօք թունաւորել նրան։ Նա մեռաւ, անմխիթար սուգի մէջ թողնելով Նէնէին, որը չէր դադարում ողբալ սիրելի ամուսնի անմոռանալի յիշատակը։

Այդ թշուառ այրին բոլորովին միայնակ, բոլորովին ան-ջատուած հասարակութիւնից, ապրում էր իր տանը թախ-ծութեան մէջ։ Նա զզուած էր կեանքից, զզուած էր եւ մարդիկներից։ Նրան կենակցում էր մի պառաւ ծերունի միայն, որի աչքերը այլ եւս չէին տեսնում։ Նրա կմախքն էր մնացել եւ մի ողորմելի ձայն, որ երբեմն հառաչում էր.

«ա՜խ, ե՞րբ պէտք է մեռնեմ»... Ամեն անգամ կարելի էր տեսնել նրան, կծկուած բակի մի անկիւնում, մի կտոր փալասի վրայ, անդադար տրտնջում էր «քաղցած եմ»... Նէնէն ամբողջ օրը կերակրում էր նրան, բայց կշտացնելու հնար չէր լինում։

Ծերունին քաւոր Պետրոսն էր։

Երկար թափառումներից յետոյ, վերադառնալով իր հայրենիքը, այդ երեւելի խաչագողը գտաւ իր ամբողջ ընտանիքը ոչնչացած։ Նէնէն առեց նրան իր խնամակալութեան ներքոյ, հոգ էր տանում նրա ծերութեանը։ Այդ թշուառի ուղեղն անգամ իր բնական գրութեան մէջ չէր մնացել։ Նա որ մի ժամանակ երկրների սարսափն էր ու հրէշը, նա որ մի ժամանակ փափուկ մոմի նման դարձնում էր իր ձեռքում մարդկանց սրտերը, այսօր մի անմիտ երեխայի նման, շատ անգամ ասում էր իր բարերարուհին. — «Նէնէ, ե՞րբ ինձ համար կարմիր կօշիկներ պիտի առնես»։ Խորին ծերութիւնից նա երեխայացել էր։ Եւ իրաւ, նրա թափած ատամները մի քանի տարի առաջ նորից սկսեցին բուսնել, եւ նրա թափած մօրուքի տեղը յայտնուեցաւ փետուրի նման փափուկ հաղիւ նշմարելի մազեր։

Այդ յաւիտենական ծերունին յիշեցնում էր Սաւրայի, — այդ խաչագողների ոգի — յաւիտենական մեղքը, որը եւ ծերանում է եւ մանկանում է . . .

ԼԸ.

Այստեղ... այստեղ թաղեցին, ասում էր մի երիտասարդ վշտահար դէմքով, ցոյց տալով մի հողադամբարան, որ հազիւ որոշվում էր գետնի մակերեւոյթից։ — Ռաշիդը ճանաչում է այդ տեղը... Նա այնքան մոռացկոտ չէ... աւելացրեց նա տխուր ձայնով։ — Եթէ մի օր ջրհեղեղ գայ, բոլոր լեռները ողողէ եւ մի փոքր բարձրութիւն անգամ չմնայ երկրի վրայ, Ռաշիդը դարձեալ կը գտնէ այդ դամբարանը...

Այդ խօսքերը դարձրած էին դէպի մի պարոն, որ կանգնած տխուր դէմքով նայում էր ցոյց տուած տեղի վրայ։ Նրա թեւքը մտել էր մի նիհար, բարձրահասակ տիկին, որ իր ուսերով վեր էր պարոնից։ Նա իր ձեռքում բռնած կանացի ամպհովանիով հովանաւորում էր թէ իրան եւ թէ պարոնին։ Նրանց մօտ կանգնած էին մի քանի մանուկներ, զանազան հասակների, եւ բոլորի ուշադրութիւնը դարձրած էր ցոյց տուած տեղի վրայ։ Նրանց հագուստից երեւում էր, որ այդ մարդիկը ճանապարհորդներ էին, որ հէնց նոր էին իջել կառքից, որ մի քանի քայլ հեռու, դեռ կանգնած էր ճանապարհի վրայ։

Այդ այցելութիւնը կատարվում էր մեր ընթերցողներին ծանօթ Առաքելոց վանքի արտաքին պարսպի մօտ, այնտեղ, ուր մի անգամ ցոյց տուինք Դաւիթ Անյաղթ, Խորենացու, Ղազար Փարպեցու մնացած շիրիմները։

Այդ շիրիմների թւում աւելացել էր մի այլ մոռացուած գերեզման...

Այդ առանց տապանաքարի, առանց որ եւ է յիշատակարանի, լուռ եւ համր գերեզմանի մէջ հանգչում էր մեր ծանօթ «Համբը»։

Գարոնը վերջին անգամ նայեց գերեզմանի վրայ, կամենում էր արիւնոտ հեռո հեռանալ դէպ ի փառքը բայց մանուկներից մէկը կանգնեցրեց նրան, հարցնելով.

— Հայրիկ, այդ է քո բարեկամի գերեզմանը, որի մասին Ճանապարհին միշտ խօսում էիր մեզ հետ։

Այդ է... պատասխանեց հայրը տխուր ձայնով։

Ախ, ինչու են այդպէս թաղել... հարցրեց մանուկը արտասուալի ձայնով։ — Ոչ գիր է, նա երեխաներ չունէ...

— Չունէ... ասաց հայրը։

Նրանք խօսում էին Անգլիերէն։

Մանուկը դարձաւ դէպի իր քոյրը եւ եղբայրները։

— Անուշ, Ջորէն, Տիգրան, հայրիկի բարեկամը երեխաներ չունէ, գնանք ծաղիկներ հաւաքենք նրա գերեզմանի համար։

Մանկահասակ խումբը վազեց դէպի շրջակայ վայրերը։ Բարձրահասակ տիկինը, մայրական ջերմ գորովը աչքերում, նայում էր նրանց ետեւից։

Ամառային այդ ժամանակի տապերը ծաղիկներ չէին թողել, խոտերն անգամ չորացել էին։ Միայն այրուած քարքարուտների մէջ վառվռում էր գեղին գոյնով եւ ծիրանեգոյն «անթառամը», իսկ ժայռերի ծերպերից աճել էր հասուէտ օշինդրը, ալիւրոտ թփերի նման փափուկ տերեւներով։ Տեղ-տեղ բուրում էր վայրենի կոտէմը իր սուր, կծու հոտով։ Մանուկները վրայ ընկան քաղելու։ Մի քանի

բաղէից յետոյ, երեք եղբայրները եւ մէկ քոյրը, չորս կողմից բռնած թերեւցին մի մեծ, ծանր պսակ, որ հիւսուած էր անթառամ ծաղիկներից եւ զանազան վայրենի բոյսերից, եւ դրեցին հայրենի բարեկամի գերեզմանի վրայ եւ փոքրիկ ձեռիկները կուրծքի վրայ փակած, նրանց ջերմեռանդ երեսիկները խփած աչքերով դարձան դէպի երկինքը... Այդ վսեմ, հանդիսաւոր բոպէն այնքան սրտաշարժ, այնքան սուրբ էր, որպէս երեխայի մաքուր զգացմունքը։ Հայրը եւ մայրը թաշկինակները տարան դէպի իրանց աչքերը։ Իր արտասուքը չկարողացաւ զսպել եւ երիտասարդ Ռուշիդը, նա նոյնպէս սկսեց լալ։ Այդ սովորութիւնը ունէին մանուկները, երբ Նիւ-Եօրկում ամեն շաբաթ այցելում էին իրանց մեծ քրոջ գերեզմանին, զարդարում էին ծաղիկներով եւ աղօթում էին այնտեղ։

Պարոնը դարձաւ դէպի գերեզմանը ցոյց տուող երիտասարդը, խնդրեց, որ իրան առաջնորդէ տանելու հանգուցեալի խուցը։

Հոչակաւոր վանքը բոլորովին ամայի էր։ Մի ալեւոր աբեղայ միայն կանգնած էր բակում, կուտ էր ձգում հաւերին, որ այդ միջոցին խմբուած էին նրա շուրջը։

Տեսնելով նորեկներին մօտեցաւ նա։

— Այդ Փռանկները ինչո՞ւ են եկել, մի կողմ տանելով, հարցրեց երիտասարդից։

— Փռանկներ չեն, — պատասխանեց երիտասարդը. — այդ պարոնը հայ է, ես նրան ճանաչում եմ... Դա այն մարդն է, որի համար մեռնելու ժամանակ լուսահոգին ասաց, թէ երբ գալու լինի, իմ երեխէքները նրան յանձնեցէք։

— Որտեղից են գալիս։

— Ամերիկայից։ Նրա տիկինը ամերիկացի է։

Պարոնը նայում էր դէպի իր շուրջը։ Շատ տարիներ առաջ տեսած փառաւոր վանքը, այժմ նրա վրայ տխուր տպաւորութիւն էր գործում։

— Ինչու այդպէս թշուառ դրութեան մէջ է այդ վանքը — հարցրեց նա արեղային։

Մի ժամանակ այդ վանքի սեղանատանը հարիւրաւոր միաբաններ ճաշի էին նստում։ Հիմա ո՞վ է մնացել։ — Նա, այդ հաւերը, մէկ էլ այդ մարդը։ — Նա ցոյց տուեց երիտասարդին։ — Վանքի բոլոր հողերը խլեցին, մեզ թողեցին առանց կտոր հացի։ Նստած, օրերով, ամիսներով նայում ենք դէպի դուռը, գուցէ մի մոլորուած ուխտաւոր ներս կը մտնէ։ Այն էլ չկայ։ Ուխտ էլ չեն գալիս։ Հաւատն ու ջերմեռանդութիւնը պակասել է։ Եթէ հազարից մի անգամ մէկը ներս է մտնում, տուած արդիւնքը այնքան էլ չի լինում, որ գոնէ ապրել կարողանանք։

Գուցէ վշտացած արեղան դեռ եւս երկար կը շարունակէր իր գանգատները, եթէ նորից պարոնը քաղաքավարութեամբ չընդհատէր նրան, յայտնելով, թէ ինքը շտապում է եւ ուշանալու շատ ժամանակ չունի։

Նրանք մտան հանգուցեալի խուցը։ Նա այնքան փոքրիկ էր, որ բոլորի համար տեղ չը կար։ Երեխաները մնացին դրսում, ման էին գալիս էին գալիս վանքի բակում։

Ամէն ինչ սովորական տեղումն էր. նոյն փայտեայ հասարակ մահճակալի վրայ դեռ տարածուած էր անկողինը. նոյն կաղնեայ գրասեղանը դրած էր նեղ լուսամուտի հանդէպ. իսկ նրա առջեւ դեռ կանգնած էր հին, գերդաստանական բազկաթոռը, որ միակ զարդն էր այդ տխուր բնակարանի։ Գրասեղանի վրայ անած թղթերը, ցամաքած կաղամարը, փետուրեայ գրիչները, գրչահատը, մի աշտանակ, նոյնպէս իրանց տեղումն էին։ Մի մազ իր տեղից չէր շարժուել։

Այնտեղ դեռ դրած էին մի քանի պղնձէ դրամներ, որ ծառան ցոյց տալով ասաց, թէ վերջին օրերում այնքանն էր մնացել «բարեհոգու» ծախքի համար։ Ոչինչ չէր պակասել։ Պակաս էր միայն այն անձը, որ խորին աղքատութեան մէջ այնտեղ աշխատում էր։ Դրասեղանի վրայ դրած էր և նրա սպիտակ թաշկինակը, որի վրայ թողեց նա վերջին արեան բիծը և աւանդեց հոգին . . .

— Լաւ նայեցէք, պարոն, խօսեց ծառան, — տեսնում էք, ոչինչ պակաս չէ։ Ես շան նման ամեն գիշեր պառկում էի այդ խուցի դռանը, մի ձայն անգամ չէի թողնում, որ ներս մտնէ։

Ալեւոր արեգան պատմեց, թէ իրաւ որ, նա ամառ և ձմեռ, ձիւնի և անձրևի տակ, պառկում էր խուցի դռանը, և, իր ծանր մահակը կուրծքին սեղմած, ամբողջ գիշեր անքուն էր մնում։ Ամեն առաւօտ բաց էր անում խուցի դռները, աւլում էր, մաքրում էր, անկողինը ուղղում էր, դրասեղանի վրայ դրած առարկաների փոշին սրբում էր, յետոյ ամեն ինչ իր առաջուան տեղումն էր դնում, որ իր պարոնը մի անկարգութիւն չը նկատէ, թէև պարոնը վաղուց մեռած էր։

— Բայց նրա հոգին նայում էր երկնքից, — նկատեց ծառան, ձեռքը դէպի վեր տանելով։ — Մեռնելու միջոցին ինձ ասաց բարեհոգին. «Ռաշիդ, այդ ամենը այդպէս կը պահես, մինչև նա կը գայ»... Ես ի՞նչպէս նրա ասածը չը կատարէի։

Արտասուքը թոյլ չը տուեց բարեսիրտ Շատախեցուն աւարտել իր խօսքը, որին մենք տեսանք այն ժամանակ, երբ դեռ պատանի էր, և իր պարոնի խոհանոցում մենամարտում էր Փարհատի հետ։ Այժմ մի հասուն, առողջ երիտասարդ էր դարձել, բայց դեռ վաղեմի պարզութիւնը մնացել էր նրա մէջ։

Նա ձեռքը տարաւ դէպի կուրծքը, սկսեց բացանել կոճակները։ Մերկ կուրծքի վրայ երեւաց մի շղթայ, որ անցուցած էր պարանոցից, իսկ նրա ծայրին երկաթեայ օղակից քարշ էր ընկած մի բանալի, նոյնձեւով, որպէս հաւատաւոր մարդիկ խաչ են կախ տալիս շապկի տակից։

— Ընդունեցէք այդ բանալին, պարոն, — ձեռքը մեկնեց ծառան։ — Հանգուցեալն ասաց, Ռուշեն, այդ բանալին քեզ մօտ կը պահես, մինչեւ նա կը գայ եւ միայն նրան կը յանձնես։ Հիմա, փառք Աստուծոյ, եկաք, առէք բանալին։

Պարոնը ընդունեց բանալին։

Երիտասարդը քարշ տուեց մահճակալի տակից մի հին երկաթաձեւ արկղ, ընկուզի փայտից, որի բոլորտիքը զարդած էին երկաթեայ փաթաթներով եւ պղնձեայ բեւեռներով։

— Այդ արկղի բանալին է, — ասաց նա։ — Հանգուցեալի մեռնելուց յետոյ, Աստուած է վկայ, մի անգամ էլ չեմ բացարել, որ տեսնեմ, թէ ինչ կայ դրա մէջ։

— Բոլորովին հաւատում եմ, — խօսեց պարոնը, մօտեցաւ արկղին, բացեց նրան։

Նա լի էր զանազան թղթերով, զանազան հաստ ու բարակ տետրակներով։ Այդ ձեռագրերի մէջ կային՝ զանազան սկսուած եւ չաւարտած վէպեր, վէպիկներ, պատկերներ, կային զանազան բանաստեղծութիւններ, կային եւ բոլորովին վերջացրած աշխատութիւններ։

Բարձրահասակ տիկինը, որ բոլոր ժամանակը խորին ուշադրութեամբ նայում էր այդ մռայլ խուցի պատառոտուած պարագայքին, երբ տեսաւ արկղի մէջ խառնիխուռն կերպով ածած թղթերը, նրա նեղ երկնագոյն աչքերը լցուեցան արտասուքով։ Դրանք հայոց մի անբախտ բանաստեղծի աշխատութիւններն էին։ Նա գողդոջուն ձեռքը տարաւ, վեր առեց տետրակներից մէկը, որպէս մի սրբութիւն, եւ երկար

յառած նայում էր նրա վրայ, թէեւ կարդալ չէր իմանում։ Այդ միջոցին ներս մտան մանուկները։

— Հայրիկ, ձայն տուեց փոքրիկ Անուշը, — դու մեզ ասեցիր, երբ կը գնանք Հայաստան, ձեզ Հայերէն կը սովորացնեմ. տուր մեզ մի-մի հատ այդ տետրակներից, որ սովորենք։

— Երբ կը տպուին, այն ժամանակ կը կարդաք, զուարթ, պատասխանեց հայրը։

— Երբեւք կը տպուի՞ն... հարցրեց տիկինը։

— Կը տպուին...

Երիտասարդ Ռաշիդը պատմեց, թէ վերջին գիշերը, երբ պիտի մեռնէր «լուսահոգին», նա հրամայեց վառարանը վառել։ «Պէտք է մաքրել այդ թղթերը»... ասաց նա։ — Ես դրեցի արկղը նրա մօտ, նա ջոկում էր թղթերը եւ շատերը նետում էր կրակի մէջ։ Բայց դեռ այդ գործը չը վերջացրած, նա մեռաւ։ Վերջին գիրքը դեռ բոլորովին չէր այրուած, ես դուրս բերեցի կրակից, դրեցի միւսների հետ եւ արկղը կողպեցի։ Դրանով իմ հոգուն մեղք արեցի. Նա կամենում էր այրել, ես չը թողեցի։ Ո՞վ է իմանում, կարելի է մի բանի պէտք կը գայ։ Լուսահոգին վատ բան չէր գրի։ Ախ, որքան գրում էր... կարծես իմանում էր, որ շատ չի ապրի...

Պարոնը վեր առեց կէսը-այրուած գիրքը, թերթեց եւ դառնալով ծառային, ասաց.

— Այո, շատ բանի պէտք կը գար, եթէ կրակը մեծ մասը ոչնչացրած չը լինէր։

Դա Հայոց եկեղեցական պատմութիւնն էր, որ վաղուց դիտաւորութիւն ունէր գրելու հանգուցեալը։

Պարոնը գրասեղանի վրայ մնացած թղթերն եւս հաւաքեց դրեց արկղի մէջ, կողպեց։ Իսկ հանգուցեալի թաշկինակը արեան վերջին բծով, թաքցրեց իր ծոցում...

Նա ձեռքը տարաւ դէպի կուրծքը, սկսեց բացանել կոճակները։ Մերկ կուրծքի վրայ երեւաց մի շղթայ, որ անցուցած էր պարանոցից, իսկ նրա ծայրին երկաթեայ օղակից քարշ էր ընկած մի բանալի, նոյն ձեւով, որպէս հաւատաւոր մարդիկ խաչ են կախ տալիս շապկի տակից։

— Ընդունեցէք այդ բանալին, պարոն, — ձեռքը մեկնեց ծառան։ — Լուսահոգին ասաց, Ռաշիդ, այդ բանալին քեզ մօտ կը պահես, մինչեւ նա կը գայ եւ միայն նրան կը յանձնես։ Հիմա, փառք Աստուծոյ, եկաք, առէք բանալին։

Պարոնը ընդունեց բանալին։

Երիտասարդը քարշ տուեց մահճակալի տակից մի հին երկարաձեւ արկղ, ընկուզի փայտից, որի բոլորտիքը գամած էին երկաթեայ փաթաթներով եւ պղնձեայ բեւեռներով։

— Այդ արկղի բանալին է, — ասաց նա։ — Լուսահոգիի մեռնելուց յետոյ, Աստուած է վկայ, մի անգամ էլ չեմ բացարել, որ տեսնեմ, թէ ինչ կայ դրա մէջ։

— Բոլորովին հաւատում եմ, — խօսեց պարոնը, մօտեցաւ արկղին, բացեց նրան։

Նա լի էր զանազան թղթերով, զանազան հաստ ու բարակ տետրակներով։ Այդ ձեռագրերի մէջ կային՝ զանազան սկսուած եւ չաւարտած վէպեր, վէպիկներ, պատկերներ, կային զանազան բանաստեղծութիւններ, կային եւ բոլորովին վերջացրած աշխատութիւններ։

Բարձրահասակ տիկինը, որ բոլոր ժամանակը խորին տխրութեամբ նայում էր այդ մեռեալ խուցի աղքատաշուք պարագայքին, երբ տեսաւ արկղի մէջ խառնիխուռն կերպով ածած թղթերը, նրա նեղ երկնագոյն աչքերը լցուեցան արտասուքով։ Դրանք հայոց մի անբախտ բանաստեղծի աշխատութիւններն էին։ Նա դողդոջուն ձեռքը տարաւ, վեր առեց տետրակներից մէկը, որպէս մի սրբութիւն, եւ երկար

յառած նայում էր նրա վրայ, թէև կարդալ չէր իմանում։ Այդ միջոցին ներս մտան մանուկները։

— Հայրիկ, ձայն տուեց փոքրիկ Անուշը, — դու մեզ ասեցիր, երբ կը գնանք Հայաստան, ձեզ հայերէն կը սովորացնեմ. տուր մեզ մի-մի հատ այդ տետրակներից, որ սովորենք։

— Երբ կը տպուին, այն ժամանակ կը կարդաք, պատասխանեց հայրը։

— Արդեօք կը տպուի՞ն... հարցրեց տիկինը։

— Կը տպուին...

Երիտասարդ Ռաշիդը պատմեց, թէ վերջին գիշերը, երբ պիտի մեռնէր "լուսահոգին", նա հրամայեց վառարանը վառել։ "Պէտք է մաքրել այդ թղթերը"... ասաց նա։ — Ես դրեցի արկղը նրա մօտ, նա ջոկում էր թղթերը և շատերը նետում էր կրակի մէջ։ Բայց դեռ այդ գործը չը վերջացրած, նա մեռաւ։ Վերջին գիրքը դեռ բոլորովին չէր այրուած, ես դուրս բերեցի կրակից, դրեցի միւսների հետ և արկղը կողպեցի։ Դրանով իմ հոգուն մեղք արեցի. նա կամենում էր այրել, ես չը թողեցի։ Ով է իմանում, կարելի է մի բանի պէտք կը գայ։ Լուսահոգին վատ բան չէր գրի։ Ախ, որքան գրում էր... կարծես իմանում էր, որ շատ չի ապրի...

Պարոնը վեր առեց կէս-այրուած գիրքը, թերթեց և դառնալով ծառային, ասաց.

— Այո, շատ բանի պէտք կը գայ, եթէ կրակը մեծ մասը ոչնչացրած չը լինէր։

Դա հայոց եկեղեցական պատմութիւնն էր, որ վաղուց դիտաւորութիւն ունէր գրելու հանգուցեալը։

Պարոնը գրասեղանի վրայ մնացած թղթերն ևս հաւաքեց դրեց արկղի մէջ, կողպեց։ Իսկ հանգուցեալի թաշկինակը արեան վերջին բծով, թաքցրեց իր ծոցում...

Յետոյ դարձաւ նա դէպի ծառան.

— Դու, բարի Ռաշիդ, քո հաւատարմութեան համար չը վարձատրուեցար քո պարոնից, բայց կը վարձատրուիս ինձանից։ Դու պահպանեցիր մի գանձ, որ մեր ազգի համար շատ թանգագին պէտք է լինի։ Այդ գանձը այդ արկղի մէջն է ամփոփուած։ Վեր առ այդ արկղը, գնանք ինձ հետ։

Յետոյ դարձաւ դէպի վանքի աբեղան։

— Շատ շնորհակալ եմ ձեզանից, հայր սուրբ, որ դուք այնքան բարի էք եղել, որ թոյլ էք տուել ձեր վանքում այդ իրեղէնները պահպանուելու։ Որպէս տեսաք, ես վեր առի հանգուցեալի թղթերը միայն, իսկ նրա մնացեալ կայքը թողնում եմ ձեր վանքին։

Հայր սուրբի դէմքը փայլեց ուրախութիւնից։

Պարոնը մեկնեց նրան մի ծրար, ասելով.

— Խնդրեմ, ընդունեցէք այդ ծրարը. դրա մի մասը կը պահէք ձեզ համար, իսկ մնացածից, որքան կը ծախսուի, մի տապանաքար շինել տուեցէք եւ գրեցէք հանգուցեալի գերեզմանի վրայ։

Աբեղան շնորհակալութեամբ ընդունեց ոսկիները, հարցնելով.

— Ի՞նչ գրել տանք տապանաքարի վրայ, հանգուցեալը այնքան տարիներ մնաց վանքում, մենք նրա անունը չիմացանք։

— Ոչինչ գիր հարկաւոր չէ, — պատասխանեց պարոնը — միայն մի խաչ փորել տուէք։

— Աստուած հոգին լուսաւորեսցէ՛, օրհնեց աբեղան։

Ռաշիդը վեր առեց արկղը։ Արտասուքը հեղեղի նման թափվում էր խեղճ երիտասարդի աչքերից, երբ նա պէտք է թողնէր այդ մենաւոր խուցը, ուր բնակուել էր նրա տէրը, ուր ամեն մի առարկայ յիշեցնում էր նրան այն մարդուն, որին նա այնքան սիրում էր, որին նա պաշտում էր։ Երբ վանքի

գանից դուրս եկան, նա գրկուեցաւ հայր սուրբի հետ, համբուրեց նրա աջը։ Երեւում էր որ վանքի բազմամեայ միաբանութիւնից մնացած այդ երկու ներկայացուցիչները հաշտ էին ապրում միմեանց հետ։

Արկղը տեղաւորեցին կառքի մէջ, ամենքը նստեցին, եւ կառապանը բռնեց Մուշի ճանապարհը։

Պարոնը Ալլանն էր, որ այժմ կոչվում էր բժշկապետ Սասունեան, իսկ բարձրահասակ Ամերիկուհին նրա կինն էր։ Նա այն հարուստ այրի կնոջ դուստրն էր, որ Նիւ-Եօրքում, որդեգրել էր Ալլանին, որի տանը ապրում էր նա իր ամբողջ ուսանողութեան ժամանակ։ Այն ժամանակից սիրահարուեցաւ նա եւ խօսք տուեց պսակուել նրա հետ։ Տարիներով միմեանցից անջատուելը չը խախտեց նրանց սէրը։ Օրիորդը ուխտել էր՝ միշտ սպասել նրան, մինչեւ կը վերջացնէր իր գործերը եւ կրկին կը վերադառնար Ամերիկա։ Երբ վերջին անգամ Ալլանը գնաց Հնդկաստան, այնտեղ իր ընկերներից ստացած յանձնարարութիւնները կատարելուց յետոյ անցաւ Ամերիկա եւ պսակուեցաւ։ Այժմ քաղաքային բժշկի պաշտօնով գնում էր Մուշ։

Մեր յիշատակարանը կատարուեցաւ որպէս մի նկարագիր, զանազան պատկերներով։ Շատ անձնաւորութիւններ հանդիսացան եւ կրկին ծածկուեցան վարագոյրի ետեւում։ Մենք վերցրինք նրանց կեանքից եւ գործունէութիւնից յայտնի գծեր միայն։ Եթէ բոլորի գործերը եւ նրանց գործունէութեան վախճանը լրիւ գրէինք, պէտք է մի երրորդ հատոր եւս աւելացնէինք։ Ալլանով սկսեցինք մեր վերջին գիրքը, եւ դարձեալ Ալլանով իջեցնում ենք վերջին պատկերի վարագոյրը...

Վ Ե Ր Ջ

Ա Զ Դ

Հեղինակին չը յաջողուեց իւր կենդանութեան ժամանակ "Կայծեր„-ը փակատար հրատարակել իրանից անկախ պատճառներով:

Եւ այդ ընթերցող հասարակութեան մէջ բուռն հարցասիրութիւն առաջացրեց "Կայծեր„-ի հերոսների գործունէութեան վերաբերեալ:

Հեղինակի վախճանուելուց յետոյ, մասամբ գոհացում՝ տալու ընթերցող հասարակութեան այդ անճող պահանջին, մենք աշխատեցինք նպաստաւոր հանգամանքների տակ հրատարակել Կայծերի անտիպ մնացած վերջին գլուխները: Որոնք տպագրուեցան՝ "Ամրոցի Աղջիկը„ գլուխը "Վէպիկներ եւ Պատկերներ„-ի երկրորդ հատորի մէջ. իսկ "Անյայտ Ապագայ„-ն եւ մնացեալ գլուխները տպագրեցինք առանձին գրքոյկով "Կայծերի վերջը„ վերնագրով: Սպասելով մի յարմար առթի բոլորը ի մի ամփոփելու ըստ հեղինակի շարադասութեան որեւ կատարում՝ ենք ներկայ հրատարակութեամբ:

Հրատարակչուհի

ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ

27-ն Յուլիսի 1904, Լոնդոն:

ՑԱՆԿ

Ա. Վան 7
Բ. Փանոսի գործատունը 27
Գ. Ասլանը որպէս բժիշկ 44
Դ. Նահանգապետ փաշան 67
Ե. Հնագիտական հետազօտութիւններ 88
Զ. Վաճառականներ 102
Է. Հոգեւոր առաջնորդը 115
Ը. Նաւահանգստի դուռը 129
Թ. Գիշերը Աւանց գիւղում 150
Ժ. Փոթորիկ 161
ԺԱ. Կտուց անապատ 173
ԺԲ. Մի քանի խօսք անապատների գոյութեան մասին . . 203
ԺԳ. Դիւթական գաւազանը 219
ԺԴ. Թէոս ախպօր օրհնանքը 232
ԺԵ. Վարագ 251
ԺԶ. Մատնութիւն 285
ԺԷ. Պանդուխտ վանեցին 304
ԺԸ. Փորձութիւն 325
ԺԹ. Նուէր 355
Ի. Քարաւան 363
ԻԱ. Հայկայ բերդը 390
ԻԲ. Գուշակողը 404
ԻԳ. Ոստան 427
ԻԴ. Մի գիւղ Ռշտունեաց աշխարհից 455
ԻԵ. Գիւղական վարժապետը 492
ԻԶ. Աղթամարայ վանքը 523
ԻԷ. Վանքերի շուրջը 542
ԻԸ. Երեւելի քիթը 560
ԻԹ. Ցարօն 585
Լ. Հայ-կաթոլիկը 603
ԼԱ. Առաջարկներ 615
ԼԲ. Համբը 641
ԼԳ. Ամրոցի ողջերը 662
ԼԴ. Անյայտ ապագայ (16—61) 671
Ազդ 707

ԼՈՅՍ ԵՆ ՏԵՍԵԼ

ՐԱՖՖԻԻ ՄԱՀԻՑ ՅԵՏՈՅ

ՄԵՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԵԱՄԲ

		րուբլի
1.	«ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ» (սպառուած)	—.—
2.	«ԽԵՆԹԸ» ԵՒ «ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՆ» մի գրքի մէջ ամփոփուած, Բ. տպագր. (սպառուած)	—.—
3.	«ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ» Հատ. Ա, Բ եւ Գ վերջաբանով, Բ. տպագր. (սպառուած)	—.—
4.	«ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ, ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ», պատկերազարդ վէպ (սպառուած)	—.—
5.	«ԿԱՅԾԵՐ» Ա. Հատ. Բ. տպագր. (սպառուած).	—.—
6.	«ԿԱՅԾԵՐԻ ՎԵՐՋԸ» (սպառուած).	—.—
7.	«ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» Հատ. Ա. (սակաւ.)	2.—
8.	«ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» Հատ. Բ. (սակաւ.)	2.—
9.	«ԱՐԾԻՒ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ» (սպառուած).	—.—
10.	«ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ» Բ. տպագր. (սպառուած)	—.—
11.	«ՊԱՐՈՅՐ ՀԱՅԿԱԶՆ» (սպառուած)	—.—
12.	«Ո՞Վ ԷՐ ՄԵՂԱՒՈՐ» (սպառուած).	—.—
13.	«ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ» վէպ	2.—
14.	«ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ»	—.50
15.	«ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ» չորս մասերը մի գրքի մէջ ամփոփ. Բ. տպագր. (սպառուած)	—.—
16.	«ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ» Բ. տպագր.	1.—
17.	«ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ» Բ. տպագր. (սպառ.)	1.—
18.	«ՍԱՄՈՒԷԼ» Ա, Բ եւ Գ, հատորները մի գրքի մէջ ամփոփուած, Բ. տպագր.	3.50
19.	«ԴԱՒԻԹ-ԲԷԿ» Հատ. Ա, Բ եւ Գ վերջաբանով, Գ. տպագր.	3.50
20.	«ԿԱՅԾԵՐ» Ա. Հատ. Գ. տպագր.	2.—
21.	«ԿԱՅԾԵՐ» Բ. Հատ. եւ վերջ, Բ. տպագր.	3.—

Հրատ. ԱՅՐԻ ԱՆՆԱ ՐԱՖՖԻ

Mme. Raffi

32, Richmond Gardens, Shepherd's Bush, London, W. (England).

ՀԵՏԶՀԵՏԷ ԼՈՅՍ ՊԻՏԻ ՏԵՍՆԵՆ

ՐԱՖՖԻԻ

ՀԵՏԵՒԵԱԼ ՍՊԱՌՈՒԱԾ ԵՒ ԱՆՏԻՊ ԱՇԽԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

1. «ՍԱԼԲԻ» Ա. Բ. եւ Գ. մեծադիր հատորներ (անտիպ)։
2. «ԽԵՆԹԸ» ԵՒ «ՋԱԼԱԼԷԴԴԻՆ»։
3. «ԽԱՉԱԳՈՂԻ ՅԻՇԱՏԱԿԱՐԱՆԸ» Հատ. Ա. Բ. Գ. եւ Դ.։
4. «ԽԱՄՍԱՅԻ ՄԵԼԻՔՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ»։
5. «ՂԱՐԱԲԱՂԻ ԱՍՏՂԱԳԷՏԸ»։
6. «ՀԱՅ ԿԻՆԸ ԵՒ ՀԱՅ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹԻՒՆԸ»։
7. «ԱՐԾՈՒԻ ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ»։
8. «ՄԻՆՆ ԱՅՍՊԷՍ ՄԻՒՍՆ ԱՅՆՊԷՍ»։
9. «ԲԱՆԱՍՏԵՂԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ եւ տպուած)։
10. «ԺԱՆԱՊԱՐՀՈՐԴՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ եւ տպուած)։
11. «ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՕՍՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ եւ տպուած)։
12. «ՔՆՆԱԴԱՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ» (անտիպ եւ տպուած)։
13. «ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» Հատ. Գ (անտիպ եւ տպուա.)։
14. «ՆԱՄԱԿՆԵՐ» (անտիպ)։
15. «ԱԶԳԱՅԻՆ ՀԱՄԱՌՕՏ ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ», եւայլն, եւայլն։

ՐԱՖՖԻԻ

ՎԱՃԱՌՈՒՆԵԼԻ ԳՐՔԵՐՆ ԵՆ

		րուբլի	ֆրանք
1.	«ՍԱՄՈՒԷԼ» Հատ. Ա. Բ. եւ Գ. մի գրքի մէջ ամփոփուած, Բ. տպագրութիւն . .	3.50	8
2.	«ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» Հատ. Ա.	2.—	4½
3.	«ՎԷՊԻԿՆԵՐ ԵՒ ՊԱՏԿԵՐՆԵՐ» Հատ. Բ.	2.—	4½
4.	«ՋԱՀՐՈՒՄԱՐ» վէպ	2.—	4½
5.	«ԿԱՅԷՆԻ ԿՏԱԿԸ»	1.20	2½
6.	«ՏԱՃԿԱՀԱՅՔ»	—.50	1
7.	«ՈՍԿԻ ԱՔԱՂԱՂԸ» Բ. տպագր.	1.—	3
8.	«ԴԱՒԻԹ ԲԷԿ» Հատ. Ա. Բ. եւ Գ. վերջաբանով, Գ. տպագր.	3.50	8
9.	«ԿԱՅԾԵՐ» Հատ. Ա., Գ. տպագր. . . .	2.—	5
10.	«ԿԱՅԾԵՐ» Հատ. Բ. եւ վերջ, Բ. տպ.	3.—	7

THE UNIVERSITY OF MICHIGAN

DATE DUE

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 03385 8757
Filmed by Preservation NEH 1996